

Benkő József
Transsilvania specialis

Benkő József
Transsilvania specialis

Erdély földje és népe

**Fordította, bevezető tanulmánnyal
és jegyzetekkel közzéteszi
Szabó György**

Első kötet

**Kriterion Könyvkiadó
Bukarest • Kolozsvár**

**Megjelent a Magyar Művelődési
és Köznevelési Minisztérium
támogatásával**

ISBN 973 26 0524 3

Benkő József és Transsilvaniája

1778. május 28-át írtak, amikor nagytiszteletű Benkő József úr, Erdély egyik jeles polihisztor, az erdővidéki Középpajta községben, amely „Erdély iskolai Kollégiumainak könyvtáraitól távol esik, és ezért a hazai történelem megírására nem elég alkalmas”, befejezte nagy művét, a nyomtatásban 1200 oldalnál is terjedelmesebb *Transsilvaniát*. A címlapon maga a tudós szerző „első vagy általános rész”-nek nevezte könyvét, s ekkor már kétszen állott a második vagy részletes rész is, nagyjából ugyanolyan terjedelemben, ez azonban sohasem látott nyomdafestéket, viszont – az utókor nagy szerencséjére – az eredeti kézirat eltűnése, illetve feltehetően az 1848-as forradalomhoz fűződő nagyenyedi események során való megsemmisülése előtt már számos másolat készült róla. Benkő József ugyanis rendkívül érdekes anyaggal kívánta kiegészíteni a szintén sokrétű, változatos fejezetekből álló első részt, amelyre gyakran hivatkozik itt is.

Műve két irányba mutat: a természetet éppen úgy felöleli, mint a társadalmat, s ezáltal csatlakozik az élenjáró európai államok tudományosságához, mely a XVIII. századtól kezdve feladatának tartotta minél több és színvonalasabb forráskiadvánnyal gazdagítani a szakirodalmat. Mint aki könyvekből is, személyes tapasztalatokból is jól ismerte hazáját, töméredek fontos, színes adatot közöl a XVIII. századi Erdély legtöbb helységről. Ilyen vonatkozásban azt mondhatjuk, hogy Orbán Balázs előfutára volt, azzal az eltéréssel, hogy Benkő összehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények között, néha hősies erőfeszítések árán alkotta meg művét, mely nem szorítkozik csupán a Székelyföldre, mint Orbán Balázs könyve, hanem az egész történeti Erdélyt felöleli. Természetesen éppen azért, mert Benkő műve nagyobb területre terjed ki, nem léphetünk fel vele szemben ugyanazzal az igénnyel az elmélyülés tekintetében.

Míg a botanikában az akkor élenjárónak számító Linné-rendszert követi, történelmi eszmefuttatásai az államismereti iskolához csatlakoznak, s a lakosság bemutatása kapcsán magától értetődő módon felmerül a Benkőtől határozottan jóval nagyobb

számúnak elismert román nép és a magyarok, székelyek, szászok együttélése. Amikor erről a kérdésről ír, Benkőt a legnemesebb szándék vezeti, nincs benne elfogultság, és tudja, hogy a más-más nyelvet beszélő népek egymásra vannak utalva, mert közös a múltjuk. Ezt a múltat vállalni – felemelő pillanataival, nyomasztó évtizedeivel, tiszta hőseivel és visszataszító kalandoraival együtt – több mint kötelesség, mert mai létünk messze ágazó gyökereinek kiásása az önismeretet és azon keresztül a jövő lehetőségeinek a feltárását segíti elő. Ilyen értelemben vállaljuk Benkő nemesközpontú tablóját szűkebb hazánkról, Erdélyről, Benkő ugyanis minden vármegyében, illetve a vármegyéket, székeket alkotó városokban, mezővárosokban és falvakban felsorolja az ott lakó nemescsaládokat, köztük egy sereg olyant is, amelynek ma is élő leszármazottai már mit sem tudnak arról, hogy ősük a kiváltságosak rendjéhez tartoztak.

Ennek a könyvnek a megjelenése nem kapcsolódik sem Benkő József születésének, sem halálának évfordulójához. Legfennebb azt lehet mondani, hogy ezelőtt mintegy kétszáz évvel – úgy 1782–1784 körül – Benkő pályája zenitjére érkezett, még tekintélyes papi ember, megbecsült botanikus és ropant tisztelettel övezett történész, akinek híre-neve a határokon is túljutott. Nincs is szükség arra, hogy könyve közrebocsátását évfordulóhoz kössük, ő bennünk él, velünk van, hűségese társa ünnepnapjainknak és hétköznapjainknak, annyira ember esendőségében is, ragyogásában is.

Élete

Benkő József 1740. december 20-án született Bardócon, az akkori Udvarhelyszéken.¹ Régi székely nemescsaládból származott,² amely Árkosról telepedett át Középjárára, és rajzott szét Erdély és Magyarország különböző tájaira. A legtöbb szerző Benkő József ősének véli azt a Mátét, aki 1619-ben elkísérte Mikó Ferencet törökországi követjárásakor, s naplót írt. A ránk maradt adatok szerint ükapja Benkő György volt, dédapja Benkő József hadnagy, nagyszülei Benkő István és Orbán Anna, szülei Benkő Mihály és Hermányi Dienes Judit. A család

más ági leszármazottai közül Benkő Sámuel, aki Borsod vármege főorvosaként dolgozott, több orvosi könyvet írt; Benkő Ferenc lelkész Nagyenyeden tanárkodott és írt egy mineralógiai szakkönyvet, Ferenc fia, Károly, Erdély történetében bűvárkodott.³ Érdekes, hogy a papi pálya hagyományosnak számított a családban: Benkő három fiútestvére közül kettő⁴ ezt a pályát választotta, a lányok pedig, szám szerint hatan, egytől egyig református lelkészekhez mentek feleségül. Nyilván nemcsak a hagyományokról van itt szó, hanem a tanulási kedvezményekről is, amelyekben a papság részesült, nemkülönben az egyazon társadalmi rétegen belüli házasodás természetességéről, a lelkészi állás tekintélyéről.

Családjának, illetve származásának futó bemutatása sem volna teljes, ha nem említenék meg anyai nagybátyját, Hermányi Dienes Józsefet, akiről maga Benkő írta, hogy „Lábon járó könyvtár”.⁵

Benkő József tanulmányait Nagybaconban, Székelyudvarhelyt és Nagyenyeden végezte; a nagyenyedi főiskolára 1758. május 27-én iratkozott be.⁶ Egyik patrónusa, gr. Teleki Mihály, gyakran vendégül látta aranyosgyéresi otthonában is. Itt történt 1761. szeptember 4-én az a (Benkőtől többször leírt) tragikus esemény, mely véget vetett a mágnás életének: az épületről leszakadó homlokzat kövei a Benkővel beszélgető Telekit úgy össezúzták, hogy két nap múlva belehalt sérüléseibe.⁷

A tehetséges ifjú már ebben az időben elkezdett írni, illetve történelemmel, irodalommal, botanikával foglalkozni. Az erre való öröklött hajlam mellett kétségkívül ösztönző hatással volt rá az ilyen irányú képességeket serkentő nagyenyedi légkör is, általában a kiváló elődök, köztük Apáczai Csere János, Huszti András, Bod Péter, Mihail Halici, Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Hermányi Dienes József és mások példája.⁸ Külön kiemelendő közülük nagybátyja, a nagyenyedi első lelkész, mert tudvalevő, hogy a családon belüli példa még vonzóbb. Amikor a *Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus*⁹ tudós szerzője 1763-ban meghalt, árverésre bocsátott kézirateit Benkő vásárolta meg, s a befektetés megérte a kispénzű diák garasait, mert az iratok között volt az *erdői zsinat* elvesztettnek hitt konfessziója.¹⁰ Ez lett az alapja a nagy hírű Benkő-gyűjteménynek, amelynek abban az évszázad-

ban is, később is alig akadt párja,¹¹ viszont e vásárlás révén kapott lábra már a kortársak között az a koholmány, hogy a nyomtatásban megjelent *Transsilvania* anyagát Benkő készen kapta a Hermányi Dienes József hagyatékával birtokába jutott kéziratokban; e vád ellen Benkő a leghatározottabban tiltakozott, a kóssa hírt „búzló hazugság”-nak nevezte, s alapját abban látta, hogy a történészek nem „lelkük magányos elmélkedéseiből” indulnak ki, hanem a „másoktól írott, hitelt érdemlő emlékekből”.¹² Már itt jelezzük, hogy az utókor részéről is érte hasonló vád, szintén a *Transsilvania* eredetiségével kapcsolatban.

Az enyedi diákeveket követően Benkő 1767. április 24-től apja helyébe lépett Közéapja református lelkészeként. Egy év múlva házasságot kötött Fülei Csoók Miklós tanító lányával, Máriával.¹³ A házasságból, amelyről nincsenek adataink, de bízvást harmonikusnak nevezhetjük, nyolc élő gyermek származott, mégpedig öt leány és három fiú. Az érdekes az, hogy ellentétben Benkő testvéreivel, akik – mint láttuk – sorsukat lelkészekkel kötötték össze vagy éppen ezt a hivatást gyakorolták, Benkő leányai közül három katonához (kettő káplárhoz, egy strázsamesterhez ment nőül, fiai közül az egyik altisztként elesett a lengyel hadjáratban, egy másik megszökött a katonaság elől, és többé sohasem látták¹⁴ – vagyis a következő nemzedék képviselői másfajta uniformis mellett kötöttek ki. Ez valószínűleg azzal is összefügg, hogy Közéapján szállásolták el a második székely gyalogos határőrezred egyik alegységét, amelynek századparancsnoksága Bölönben kapott helyet.¹⁵ Nyilvánvalóan látszik, hogy az alsóbb rangfokozatú katonák – valószínűleg helyi gazdálkodók – szívesen beházasodtak a köztisztletben álló papi családba, amelynek feje gazdag ugyan nem volt, ellenben respektálták az egész környéken úgy is, mint lelkészt és esperest, s úgy is, mint nagy tudományú embert.

Életrajzának egyik érdekes mozzanata 1769. december 22-re esik. Ezen a napon, a Nagybaconban tartott egyházköri zsínaton, hivatalos megbízásból Benkő a vádló szerepét töltötte be. A vádlottak padján Simon István, a bodosi lelkész ült; bűnéül a vádló a kötelelességmulasztáson kívül a részegeskedést róta fel, sőt azt is, hogy az úrvacsora kiszolgáltatásakor is ebben az állapotban látta el a szolgálatot, továbbá nem gondoskodott háza

népéről. Benkő bibliai idézetekkel támasztotta alá beszédét, amelyet a rá jellemző módon részekre, pontokra osztott fel. Egyik következtetése az volt, hogy Simon István okot szolgáltatott a klérus szidalmazására, az emberek ugyanis egykettőre általánosítanak, s egyetlen pap iszákossága alapján hamar ki mondják a szentenciát, hogy a papok részegesek. Megjegyzendő, hogy Simon István nem jelent meg a zsinaton, amely egyébként azt a döntést hozta, hogy a legközelebbi gyűlésen legyen ott, másként kánoni büntetést szenved.¹⁶

Aki némileg is tájékozott Benkő József sorsának alakulásában, nem csodálkozik azon, hogy aránytalanul sokat időztünk ennél a futó epizódnál. Szükségesnek látszott, mert a sors ironiája úgy hozta magával, hogy évek múlva Benkő is rabja lett annak a szenvedélynek – az itálnak –, amelyet 29 éves fejjel oly hevesen elítélt. Mindig is volt benne hajlam a virtuskodásra. Nem egy életrajzírója dicsérőleg említi meg azt – aminek pedig inkább felőlőtlenség volna a neve –, hogy egy alkalommal barátai beültek hozzá, s péntektől vasárnap reggelig nem hagytak neki egy perc nyugtot sem arra, hogy illendően felkészüljön prédikációjára. Benkő megkérte valamelyik paptársát, hogy prédikáljon helyette a hamarosan kezdődő istentiszteleten, de egyik sem vállalkozott rá. Erre csak annyit kért, hogy válasszanak neki alapigét a Bibliából, mert másként azt hihetnék, hogy előre felkészült a beszédre. Majd amíg harangoztak és a hívek egybegyűltek, elmélkedett az alapigén, aztán olyan prédikációt vágott ki, hogy barátai nem győzték hirdetni felkészültségét, hatalmas tudását, ügyességét a szónoklásban. Az kétségtelen, hogy egyházi körökben mindig nagy volt a becsülete az „ihletett” rögtönzésnek, a mintegy sugallatra előadott szónoklatnak. Mégis hajlunk arra, hogy itt inkább könnyelműségről, sőt kötelességmulasztásról beszélhetünk, s az is világos, hogy péntektől vasárnap reggelig – nyilván piheéseket iktatva közbe – egyvégtében folyt az ivászat.¹⁷

Mindenesetre általánosan elismert tehetségét, valamint ékes-szólását mutatja az is, hogy 1773-ban az Erdővidéken is átutazó II. Józsefnek, a későbbi császárnak ő tolmácsolta a szomszéd miklósvári egyházközség panaszát: azt, hogy az ottani templomot és paplakot gr. Kálnoki Ádám még 1717-ben önkényesen elfoglalta a katolikusok számára.¹⁸

1774-ben készült el az első olyan műve, amely a határokon túl is megbecsülést szerzett írójának. Benkő, akit a humán tudományok mellett erősen vonzottak a természettudományok is, Erdély barlangjainak leírására vállalkozott, s értékelése alapján a haarlemi (Hollandia) Tudós Társaság 1781. május 21-én tagjává választotta. Jogosan feltehetjük, hogy Erdély barlangjainak ezt a legelső bemutatását a terepen végzett kutatómunka, az ismertett barlangok bejárása előzte meg, s talán abban sem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a barlangkutatás csak mellékterméke volt a botanizálásnak.

Mert Benkőnek már ekkor szenvedélyes növénygyűjtő híre volt, családi kertjében hatszázféle növény tenyészett, s pár év múlva tengerentúli kapcsolatait is felhasználta különleges virágmagvak beszerzése érdekében.¹⁹ Ezek után nem meglepő az, hogy amikor 1773-ban a Főkörmányszék lépéseket tett a természetes gyógyítószeres – ásványvizek, fürdők, gyógynövények – számbavételére, az illetékesek némi huzavona után Benkőre gondoltak. 1775. január 22-én a Gubernium felszólította: vállalja el a gyógynövények népszerűsítését célzó botanikai előadásokat. Nem érdektelen nyomon kísérnünk ennek az ügynek a hivatali útját. Márciusban Benkő válaszolt, és pontokba szedve közölte feltételeit, többek között Nagyszebent és a lakóhelyéhez közelebb eső Brassót jelölve meg előadásai helyeként. Az Egészségügyi Bizottság május 24-én mondott véleményt: nagyjából egyetértett Benkővel, de azt javasolta, hogy a növénytani szakelőadásokat nem kellene állandó szolgálatnak tekinteni, hanem évente bizonyos ideig tartó kiküldetésnek. A Királyi Főkörmányszék ilyen értelemben felírt Bécsbe július 6-án, innen azonban augusztus 9-én az a válasz érkezett, hogy hasznosabb lenne, ha az ilyen előadásokat Kolozsvárt rendeznék, ahol a sebészti tanszék mellett készülnek felállítani gyógyszerészeti tanszéket is. Az ügy folytatása gyanánt a Királyi Főkörmányszék szeptember 8-án kérdést intézett Benkőhöz: hajlandó-e az előadásokat inkább Kolozsvárt tartani? Benkő egy ideig habozott, majd október 8-án levélben fordult Pataki Sámuel főorvoshoz és érdeklődött arról, hogy anyagilag mit is jelentene ez a megbízás, hiszen felesége, családja van; tanácsot kért, mitévő legyen. Pataki Sámuelen kívül október 27-én a Református Egyházi Fő-

tanácstól is véleményt kért: vállalja-e el vagy sem a megtisztelő kolozsvári kiküldetést.

Végül is a dolog teljesen megfeneklett a hivatali huzavona, a kellő buzdítás hiánya miatt, amihez persze nem kis mértékben hozzájárult Benkő tétovázása is, az, hogy nem merete kockáztatni Középaját Kolozsvárért, pedig abban az időben már országos hírű botanikusnak számított.²⁰

Noha előljáróban csupán életének főbb eseményeit kívánjuk felvázolni, s műveiről külön, időrendi sorrendben emlékezünk meg, a *Transsilvania* kivételt érdemel, mivel ez Benkő nyomtatásban megjelent legfontosabb műve. Azonban itt nem foglalkozunk vele érdemben, hanem csak mint olyanval, amelyhez Benkő újabb csalódása fűződött. 1777. május 28-án keletzte az I. kötet előszavát. 1777. október 4-én pedig már a II. kötet nyomtatása is a vége felé járt.²¹ A következő év elején Benkő a bécsi udvarhoz folyamodott, hogy segílyt kapjon a műve közreadásával kapcsolatos kiadások fedezésére és népes családjának eltartására. Ez az ügy is megkezdte a maga bürokratikus vándorútját: Bécs leírt Erdélybe a Főkormányshékhöz, ez bekérte Benkő munkáját, hogy megismerkedjék tartalmával; Benkő csak egy szakadt, pecsétes korrektori példányt tudott beküldeni. Következett a döntés, amely megint csak kedvezőtlen volt: a Főkormányshékhé nem javasolta a segíly kiutalását azzal a kettős indoklással, hogy 1) Benkő költségei bőségesen meg főgnak térülni a kiadott könyv árusítása által, és 2) különben sincs szükség segílyre a kinyomtatáshoz, mert a könyv már ki van nyomtatva. Bécs természetesen helybenhagyta az erdélyi főhatóság felterjesztését, s amellet, hogy Benkő ismét gazdagabb lett egy csalódással, a tudományos munka is kapott egy arculcsapást hazánkban – nem az utolsót.

De akkoriban Benkő még abban az életkorban volt, amikor az embert a csapások nem törik meg, hanem megacélozzák. Egy más után írja, teszi közzé újabb könyveit, például a *Milkoviát*, s majdnem minden évben bejárja Erdélyt növénygyűjtés végett, botanikai kutatóútjait mindig összekapcsolva történelmi dokumentumok felhajtásával.²² Könyveket hozat, újabb virágmagvakat rendel, ellátja székelyföldi hírekkel és cikkekkkel az első magyar nyelvű hírlapot, a Pozsonyban megjelent Magyar Hír-

mondót, nagyarányú történelmi adattár kiadását tervezi, sőt megteszi rá az előkészületeket, német nyelvű cikkeket közöl a török hódoltság viszonyairól. Szinte azt lehet mondani, hogy a gyűjtő- és kutatómunka megszállottja, ugyanakkor rengeteget publikál, levelez, és – ami szintén nem lényegtelen – példásan ellátja lelkészi teendőit is. Annyira, hogy a köpcei parciális zsinaton 1785. március 15-én esperessé választják,²³ ami sovány vigasz lehetett azok után, amiket már átélt, hozzátevé azt is, hogy dr. Orczy Lőrinc, a költő, kedvező feltételek mellett el akarta vinni lelkésznek egyik falujába, de a magyarországiak elenezték más egyházkerület papjának behozatalát,²⁴ valamint azt, hogy 1784. szeptember 4-én javai nagy részét egy tűzvész elpusztította. A következő évben újabb csalódás éri: az udvar 1785. július 28-án elutasítja kérését, amelyben támogatásért folyamodott nagyszabású növényteni munkája közrebocsátásához. De nem csüggedt el: tovább küzdött, hogy népes családját élelemmel, ruházattal lássa el, fáradhatatlanul írt, mintha legyűrhetetlen erő hajtotta volna folyvást, és az lett volna a jelszava, amit Vergilius hirdetett a földművesek számára: „A kitartó munka mindent legyőz.”

Az 1787. esztendővel új szakasz kezdődik Benkő József életében: az Egyházi Főtanácstól tanári kinevezést kapott a székelyudvarhelyi kollégiumba.²⁵

Ez a szakasz már nem csupán csalódással zárult, hanem Benkő hírnevén, becsületén is folt esett. A kinevezésnek nem örvendett, ellenkezőleg: sokat töprengett azon, hogy elfogadj-e vagy sem. Ámde egyik patrónusa, br. Daniel István, a kollégium főgondnoka, szinte megfenyegette, pontosabban: rokonszenve – és nyilván ezzel együtt anyagi támogatása – megvonását helyezte kilátásba: „...szeme elébe ne kerüljön, ha el nem megyen professornak”, írja egyik biográfusa, majd méltatlankodva hozzáteszi: „Egy deportációhoz hasonlított a Benkő kiköltözése.”²⁶

Székelyudvarhelyt Benkőre hárult a szónoklattan, teológia, történelem, földrajz, természetismeret és néhány nyelv tanítása, ami roppant sokoldalú felkészültségére és munkabíráására vet fényt. Ugyanakkor azt is sejteni lehet, hogy a nemkívánatos jövevényt, a főgondnok gyámoltottját az ottani másik tanár és az egyházi előjáróság nem nézte jó szemmel. Benkőt mindezen felül szorították

a kenyérkereset gondjai s korábbi vállalásai történelmi, botanikai és egyéb művek kiadására. Barátaikhoz Bécsbe, Pozsonyba, Győrbe, Debrecenbe írott leveleiben mentegetőzik a késedelmes válasz, a megígért anyag küldésének elmaradása miatt.²⁷

És lassan kezdetét veszi az irigykedés, a féltékenység. Fiait gr. Toroczka Zsuzsanna ösztöndíjjal támogatta, másokét nem. Tudományos tevékenysége már Európa-szerte ismert és elismert volt, tanártársa bizonyára beérte pipázgatással. Mások szórakozásaira feltehetően nem járt el, hanem nemesebb, hasznosabb dolgokra fordította idejét.²⁸ Állítólag kollégája, Zágonyi Bodola Sámuel, aki külföldön tanult, és erősen bántotta Benkő növekvő híre, sokat áskálódott, ellene uszította a diákokat is.²⁹ Egyszer Benkő Dályára kirándult; távollétében tűz ütött ki a kollégiumban: ezt is az ő rovására írták.³⁰ Tetézte mindezt br. Daniel István halála, az új főgondnok, gr. Bethlen János számára ugyanis Benkő nem volt rokonszenves. Mindez „kedvetlenséggel töltötte el, és szórakozottá s önbecsével és kötelességeivel szemben feledékennyé tette. Még csak egy lépés – s azon pontra ért, ahol az ember magával meghasonlik, s a meghasonlott kedély magán kívüli okban keresi boldogtalansága okát, szerencsét és szerencsétlenséget számításából kifejejt, az okok és okozatok természetes egybefüggését vagy nem keresi, vagy nem találja fel, s a súlyegyenét elvesztett lélek mámorban és szenvedélyben keresi vigaszát.”

Benkő kiváló életrajzírója, Mikó Imre, ilyen mélyrehatóan és együttérzéssel elemzi³¹ ezt a szánandó emberi sorsot. Mai szemmel nézve kétségkívül módosításra szorulnak Mikó sorai Benkő válságáról. Az nyilvánvaló, hogy a környezetnek igen nagy szerepe van az emberi sors szempontjából. De arra is gondolni kell, hogy legalább ugyanolyan mértékben Benkő is felelős volt helyzete szerencsétlen alakulásáért azáltal, hogy szívesen csillogtatta másoknál gazdagabb tudását, csípős nyelvvel maga ellen uszította embertársait, s egyáltalán, nehezen illeszkedett bele az új viszonyokba. Életének udvarhelyi szakaszára az Egyházi Főtanács tett pontot 1789 tavaszán azzal, hogy Benkőt lemondatta. A sorsüldözött tudós először Középpajtán húzódott meg,³² három év múlva pedig, 1793-ban, Köpecre hívták meg, pedig kedvezőbb megoldás is kínálkozott: gr. Bethlen Gergely

felajánlotta, hogy „nála minden gond nélkül, mely a munkálódót tárgyatól elvonja, élhessen és dolgozzék”,³³ Benkő azonban nemet mondott. Ekkori levelei, beadványai tele vannak bűnbánattal, ugyanakkor kérésekkel, sőt könyörgésekkel is, hiszen a népes családot fenn kellett tartani. Hivatkozik újonnan elkészült vagy készülöben lévő tudományos munkáira, melyek jobb színben fogják, úgymond, feltüntetni, mint ahogy irigyei akarják.

Valóban, mintha csak be akarta volna bizonyítani a világnak, hogy téves véleményt alakított ki róla, vagy talán a munkában keresett vigasztalást a sorozatos csalódások után: tény az, hogy az 1789-től 1793-ig terjedő időszak alatt kiadta Bethlen Farkas jeles történeti művének kiadatlan maradt ötödik, majd hatodik könyvét (1789-ben, illetve 1793-ban); megjelent az erdélyi országgyűlesekéről szóló könyvecskéje (1791); közzétette a nemes székely nemzet leírását (1791), majd – nem számítva több apró munkáját – folytatta nagyarányú kezdeményezését régi erdélyi naplóírók, történészek műveinek kinyomtatására. 1793 és 1796 között semmit sem produkált, ami azonban nem jelenti azt, hogy elvesztegette az idejét: ezekben az években mintegy 150 ív terjedelemben másolatokat készített a kiadásra szánt művekről, tehát azt mondhatnánk, a földolgozás szakaszát az újabb gyűjtés időszaka követte.

Közben azonban megint gyülekezni kezdtek a viharfelhők. 1792-ben gr. Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspök panaszt tett a Főkormányshéknél Benkő ellen azon a címen, hogy – az akkor érvényes rendeletekkel dacolva – összeeskettett egy református férfit egy katolikus nővel, akkoriban ugyanis szigorú intézkedések örködtek afölött, hogy a Habsburgok uralta birodalomban a római katolikus egyházból egyetlen bárány se tévedjen más akolba. Benkőnek tilalmas dolgokra kellett adnia a fejét, mert szorongatta a szükség, s minden egyes nap újabb gondot jelentett („naponként fejem füsti mégyen fel”, írja ebben a gondterhes időben).³⁴

1796-ban végre dicsőség és elismerés érte az immár 56 éves tudóst, de nem lelkeszi, sem történészi munkásságáért, hanem – bármennyire különösen hangzik – az ipar terén szerzett érdemeiért. Benkő ugyanis felismerte, hogy az ecetfa vagy más nevén szkumpia elnevezésű növénynek megvannak ugyanazok a tulaj-

donságai, mint egy másik, rokon növénynek, amelyet a kecske- és juhbor kikészítése végett, kordován előállításához a tímárok nagy mennyiségben importáltak a török tartományokból. Benkő beküldte javaslatát az illetékesekhez, ahol egyrészt elvégezték az ellenőrző vizsgálatokat, másrészt tüzetesen kikérdezték Benkőt arról, hogy Erdélyben termesztető-e nagyban ez a növény. Az eredmény: az ország gazdagabb lett az addig importra fordított 10 000 tallérral, az udvar pedig kitüntetésképpen egy húsz arany súlyú emlékérmét küldött Benkőnek, s intézkedett a növény leírását tartalmazó értekezése kinyomtatásáról és terjesztéséről.

A kor erdélyi tudományos állapotaira is igen jellemző az, ahogyan az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Benkő munkásságához viszonyult.³⁵ A Társaság titkáráként Aranka György lépett kapcsolatba Benkővel, aki a Társaság megalakulásának a hírére lelkesedéssel fogadta, mert arra számított, hogy sikeresen fog buzgólkodni mind a szaktudomány előmozdításán, mind pedig elősegíti az ő és mások műveinek kiadását, népszerűsítését. E várakozásnak megfelelően fáradságos munkával lemasolt vagy összegyűjtött irataiból nagylelkűen sok mindent díjtalanul átengedett a Társaságnak,³⁶ amiért udvarias köszönetnél egyebet nem kapott. Sőt, amikor Aranka megtudta, hogy Benkő már korábban eladta Bojti Gáspár és Mikó Ferenc történeti művének másolatát Hochmeister szebeni könyvkiadónak, hogy ez kinyomassa és a maga hasznára terjessze e kiadványokat, a Társaság vezetőségének a fejébe ültette, hogy ily módon a Társaságot károsodás éri. Írt is egy levelet Hochmeisternek, amellyel leállította a Mikó-féle feljegyzések nyomdai munkálatait és hogy a levélnek nagyobb fogamatja legyen, azt a könnyen befolyásolható, jóhiszemű, s tegyük hozzá: rangos emberek előtt mindig fejet hajtó Benkővel is aláíratta. Az életrajzíró Mikó Imre nem talál elég súlyos szavakat, hogy megbélyegezze Aranka eljárását, holott Benkőnek egyre ínségesebb napokkal kellett szembenéznie. Az a 135 forint, amelyet gr. Teleki László a Társaság pénztárából 1794. február 18-án kiutalt Benkőnek, bármilyen szép összegnek számított, egy csepp volt a tengerben. Mikó arra is rámutat, hogy Aranka – akinek más téren tagadhatatlan érdemei is vannak – Benkővel szemben „részhajló és igazságtalan”

volt, sőt, a Társaság megszűntekor a Benkőtől ajándékozott egyik-másik anyagot, például Valkai András versgyűjteményét – finoman szólva – megtartotta magának, noha a Főkörmányszék rendelete értelmében mindent be kellett volna adnia a Katoликus Lyceum könyvtárába.

1796-tól újabb bajok szakadtak Benkőre, ezúttal saját hibájából. Ez év február 17-én részegen végezte vasárnapi egyházi teendőit, mire a köpeczi egyház vezető emberei kijózanodása után írást kényszerítettek ki tőle: bele kellett egyeznie abba, hogy papi fizetése feléből káplánt fogadjanak melléje, s köteleznie kellett magát, hogy ameddig Köpecen papi hivatalt visel, „sem az eklézsiában, sem azon kívül csak egy pohár részegítő italt is be nem vészen”.³⁷ Amikor az alsó fórumok után a legközelebbi részleges zsinat tárgyalni kezdte az ügyet, mindkét fél fellebbezett: a köpeciek azt állították, hogy Benkő a nemrég eltelt pünkösti ünnepen is részegen szolgáltatta ki az úrvacsorát, s emiatt a hívek közül többen más faluba járnak úrvacsorát venni; Benkő ellenben arra hivatkozott, hogy az említett írást erőszakkal csikarták ki tőle, a lábán pedig köszvénye miatt állt bizonytalanul. Az ügy, amelynek számunkra sok homályos pontja van, és nem egy olyan mozzanata, mely nem vet jó fényt Benkőre,³⁸ 1798-ban zárult le, illetve tudjuk, hogy 1799. május 27-én a köpeczi pap már Székely Márton. Benkő visszaköltözött Középpajtára.

Még tizenöt év volt hátra életéből, tele szenvedéssel, megaláztatásokkal, amelyek egy részéért egyedül őt okolhatjuk. Hiba volna mentegetni: az igazság az, hogy Benkő ebben az időszakban már alkoholista volt, és ez annál súlyosabban esett a latba, mivel olyan emberről van szó, akinek hivatása (istentisztelet tartása, keresztelezés, temetés stb.) együtt járt a közösség előtt való szerepléssel. Benkő nem tartozott az alkoholisták dorbézoló, hangos botrányokat okozó csoportjába, legalábbis nincs adatunk erre, s inkább az tételezhető fel, hogy mindennap csendesen megitta a maga adagját, anélkül hogy ez hátráltatta volna szellemi tevékenységében. Sőt, szinte azt mondhatjuk, hogy egyrészt italba fojtotta kudarcai miatti bánatát, másrészt ez volt a serkentője. Tovább folytatta a törvénytelen esketéseket, amelyek szembefordították mind az egyházi hatóságokkal (mert különböző vallásúakat esketett össze), mind a világiakkal (mert

katonákat is esketett, s ezzel mintegy kivonta őket a katonai jurisdikcio hatásköréből);³⁹ emiatt megvonták a Köpecről Középjárára való visszaköltözésekor meghagyott fél fizetését. 1802-ben a nem egyesült görög hitűek, 1803-ban a brassói plébános tett panaszt, megint a törvénytelen esketések miatt. Erre a Főkörmányszék vizsgálatot rendelt el, s ennek folyománya volt az, hogy Miklósvárszék törvényszéke 1803. február 7-én Benkőt kétesztendei szamosújvári fogságra ítélte. A Királyi Tábla, ahova mind a két fél folyamodott, meghallgatta Kovács Miklós védőbeszédét, amelyben többek között kifejtette: „...tudgyák érdemeit az idegen németek is, és ha az alperes nem szégyenlette volna, Indiákrul, Spanyol, Olasz, Német országokbul, Angliábul és Hollandiábul küldözött sok oljan leveleit adhatta volna be, amelyekbül megtetczenék, mind fűvészi tudományára, mind egyebekre nézve mennyire becsüllik más országok”. Majd a bíróság az ítéletet pénzbírságra s a miklósvári törvényszéken való szigorú dorgálásra változtatta. Ez a fórum újra felírt – ezúttal a Főkörmányszékhez –, s javasolta a pénzbüntetés elengedését, mivel Benkő szétosztotta vagyonát fiai között, ők látják el élelemmel. A Főkörmányszék azonban helybenhagyta a Tábla ítéletét, tehát megmaradt a pénzbüntetés is, a megfeddés is, de végül a pénzbüntetést a bírák – egymással vetélkedve – maguk fizették meg.⁴⁰

Még jóformán meg sem száradt a tinta ennek az ügynek az iratain, amikor új panaszok érkeztek a katolikus püspöktől, ismét törvénytelen esketések miatt. A református püspök, Abacs János, drasztikus eljárást javasolt: Benkő papi ruháját fel kell szabdalni, mert másként nem lehet engedelmességre bírni. Mikó Imre kiemeli,⁴¹ hogy a püspök javaslataival ellentétben, az Egyházi Főtanács intézkedése „kímélő, tapintatos és atyai volt”. Minthogy azonban 1804 és 1805 folyamán újabb öt panasz futott be, a hivatali gépezet újra mozgásba lendült. Egyik esetben Benkőnek sikerült bebizonyítania ártatlanságát, azt, hogy az ő nevében kiállított esketési levél hamisítvány. Mindenesetre az egyház lesújtott rá: megvonta szerény nyugdíját, amelyért aztán Benkő ismételten kérvényeket adott be, hivatkozva nemcsak régi érdemeire, szegénységére, hanem egyébre is: „...igen közel vannak azok a napok, melyeken nemcsak a magyar, hanem a

külső nemzetek előtt is megbizonyíttatik, ha szintén magam hirtelen meghalnék is, hogy Nemes Hazámnak újabban is használni igyekeztem, sok keserves viszontagságaim között is, kijövő munkáim által, aminéműek körül való munkálkodásimtól meg nem szűnöm holtomig”.⁴²

Végül is az egyházi hatóság 1806-ban visszamenőlegesen is visszaadta a szerény nyugdíjat.

Igen érdekes a mai olvasó számára az, amit Bitai Péter erdővidéki esperes jelentett a püspöknek 1806. január 6-án.⁴³ Miután hivatalát elvesztette, Benkő már nagyon félt esketni; csak titkon keresik fel ilyen ügyben, s ő „elbuvik hol az istállóba, hol a pintzébe, hol egyéb titkos helyekre, hol ember ne lássa összekeverülésüket, mert fél a példás büntetésektől: miképpen történék most esztendeje is, hogy a Nemes Regement békísértette, hasonló dologért, és a pritsen hevertette a cukhauzban, szenvedtetvén majd nyolc napok alatt; noha magát ekkor csudálatosan legitimálta légyen is...”

Közben 1805. június 8-án felesége is elhunyt, s ezzel lényeges változás állott be életében. Mikó Imre így számol be a fordulatról: „...zálogban bírt jószágát a tulajdonosoknak kibocsátotta; róla az épületeket, mint saját építményeit, eladta; fekvő birtokait gyermekeinek átengedte, felkelhetőit szélyelhordozták inkább, mint felosztották, s így az általa bírt jószág még az ő értére pusztta kendereskertté vált”.⁴⁴ Ő maga egyik fiánál húzta meg magát, ott kapott enni is, „nem minden fogyatkozás nélkül”, de Benkő sohasem szidta őket, hanem így vélekedett: „Én soha nem átkoztam egyik gyermekemet is, mert tudom, hogy bűnös vagyok, s megérdemlem, akármivel is látogat az Isten általok.”⁴⁵

Erre az időre esik az is, hogy az erdélyi szász utazó felkereste Középpajtán, és nem valami kedvező körülmények közepette találta; beszámolójában felháborodva mondja, hogy egy ilyen kiváló tehetségű embert, még ha erkölcsi gyengeséggel lehet is vádolni, nem lett volna szabad ilyen helyzetben hagyni.⁴⁶ 1805 és 1814 között idejét főleg gyógynövények gyűjtésével töltötte (még Brassóból is gyakran küldtek hozzá betegeket gyógyfüvé-kért), máskor írt vagy olvasgatott.

Úgy tűnik, hogy élete vége felé volt egy időszak, amely anélkül telt el, hogy megszegte volna ígértét, mely szerint többé

nem végez törvénytelen esketéseket. Tartott ez 1808-ig, amikor Kovács József közhuszárt, akinek nem volt engedélye házassádra, összehadta kecseti Elekes Zsuzsannával. Ezért az esketését szigorú, de jóindulatú dorgálást kapott az egyházi főhatóságtól.

1810 körül Benkő erkölcsi és testi romlása fokozódott, de még ebben az állapotban is készségesen vállalkozott hasznos adatok leírására, és képes volt feladatát elvégezni. 1810-ben például felkereste Lukas Joseph Marienburg, hogy a brassói Paul Roth részére választ kapjon bizonyos tudományos kérdésekre. Benkő latinul és németül válaszolt, s történelmi gyűjteményéből kijegyezte a kért adatokat.⁴⁷

Aztán 1812-ben újra kezdődött minden a katolikus püspök kétszeri, január 18-i és február 13-i panaszával. Mivel Benkő már nem viselt egyházi tisztséget, nem az egyházi hatóságok foglalkoztak az ügyel, hanem a világiak. 1812. június 30-án az ügyész örökös rabságot javasol büntetésül mint olyannak, akinek nem használtak az enyhébb büntetések. Mivel Benkő nem jelent meg a tárgyaláson, heti kétnapi, kenyéren és vízen való böjtölésre ítélték. Az ítéletre Benkő beadvánnyal válaszolt, s a modern embert is meglepik érvei, amelyekkel eljárása jogosságát kívánja igazolni: 1) Láttá, hogy a szóban forgó személyek, akiket jelentéktelen okok miatt nem eskettek össze, amúgy is együtt éltek; akkor már inkább éljenek törvényes házasságban, mint tisztátalanul. 2) Sokan az ilyen helyzetben lévők közül, hogy elkerüljék a botrányt, inkább megfojtották ártatlan újszülött gyermeküket. 3) Olyanok is akadtak, akik elbujdostak vagy külföldre szöktek a házasság tilalmazása miatt. 4) Nem esketett annyit, ahánnyal vádolják, ugyanis több lelkész az ő neve alatt állított ki esketési bizonyítványt.

Az ítélet: életfogytig tartó börtön, ahol biztosítva lesz élelme, ruházata, és többé nem követheti el azokat a bűnöket, amelyekbe annyiszor visszaesett. Ezt a döntést 1813. február 28-i keltezéssel felküldték a Főkörmányszékhez; onnan április 27-én visszaérkezett azzal a meghagyással, hogy az ítéletet Benkő tudomására kell hozni, de úgy, hogy maradjon ideje megfelelő törvényes menedék igénybevételére. Több levelezés azonban nem történt ebben az ügyben; Mikó Imre szerint feltehetőleg a törvénszékét is bántotta a szigorú ítélet, avagy a bírák úgy vé-

lekedtek, hogy a dolog önmagától megszűnik, hiszen az elítélt akkor már a 73. életévét taposta.

A halál váratlanul lepte meg; átment saját szobájából József fiáéba, ott a tűznél melegedett és panaszkodott gyomorfájdalmaira. Aztán hirtelen rosszul lett, fia után kiáltott, s annak karjaiban ért véget élete.

Történt ez 1814. december 28-án. Temetésére a környék pap-sága nem ment el. A helyi lelkész, Józsa János, ezt az alapigét választotta temetési prédikációjához: „Jóllehet a lélek kész, de a test erőtlen.”⁴⁸ Egy hársfa tövébe temették, fejfájának felirata: „Itt fekszik nagy emlékezetű professzor Benkő József. Anno 1814. Die 29-ik Decembri.” 1857-ben a rokonok a fejfát megújították, a hársfa kipusztult. 1927-ben Középajta lakossága új síremlékkal tisztelte meg, ennek felirata – a márványtáblán elhelyezett bronz képmás mellett – ez: „Középajtai Benkő József, református pap és tanár, jeles hazai történetíró, a Haarlemi Tudós Társaság tagja. 1740–1814.”⁴⁹

Két fia élte túl: József, akinek maradékai ma is élnek, és Sámuel, aki állítólag koldusként tengődve halt meg Havasalföldön.⁵⁰

Benkő József egyike volt azoknak a magyar tudósoknak, akiket csaknem egész pályájukon végigkísért a balszerencse, a kö-zöny, noha az ilyen sorsban az egyéni hozzáállás, a személyes magatartás is szerepet kaphat, könnyítheti vagy súlyosbíthatja. Egy kicsiny székely faluból indult el, mint Erdély sok más nagyja.⁵¹ Ifjúságában úgy tűnt, hogy pályafutása kedvezően fog alakulni: mindenhol szerették, tisztelték, ha legációba ment, a nemesek nemcsak megjutalmazták, hanem lóháton vagy szekéren küldték vissza a kollégiumba.⁵² A külföldi országokat sohasem láthatta meg,⁵³ egész életében *csak* domidoctus maradt,⁵⁴ viszont idehaza óriási ismeretanyagot halmozott fel agyában, és szintén ilyen jelzőket kell használnunk, ha érzékeltetni akarjuk munkabírást, művei, jegyzetei, nyilvántartó cédulái számát. Lemaradt a fűvészeti tanszékről, amely Brassóhoz, Szebenhez vagy Kolozsvárhoz közelítette volna, esetleg épp áttelepedett volna valamelyik nagyobb művelődési központba. Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság eljárása nem volt méltányos

iránta; udvarhelyi tanári állásából, aztán köpöci papságából kiesőppent. Csodálói, pártfogói, tisztelői mindig akadtak, de a puszta csodálatból, tiszteletből, pártfogásból nem lehetett eltartani egy akkora családot: mindig szükség van igazi közösségi támogatásra is.⁵⁵ A véletlenek kedvezőtlen összejátszásához járult az is, hogy irigyelték tudását, Benkő pedig nem volt elég ügyes, tapintatos abban, hogy a maga és mások közti tudásbeli távolságot némileg álcázza. Arra gondolok, hogy írásaiban láthatólag szívesen kapott rajta mást azon, hogy tévedett, szinte örömet lelte abban, hogy mások hibáit, tévedéseit, néha egészen aprókat, kijavíthatta.⁵⁶ Igazi filozopter alkat volt: abban, ahogy töprengett a régi nevek átírásán,⁵⁷ vagy abban, hogy az áttekinthetőség kedvéért mindent szeretett felosztani fejezetekre, alfejezetekre, §-okra, pontokra, alpontokra, római, arab számokkal, majd betűkkel. Kiemelendő kitaró szorgalma is, amellyel utánajárt a dolgoknak. Fáradhatatlanul tanulta a nyelveket; a kortársak feljegyezték, hogy a magyaron kívül beszélt a latin, román, cigány nyelvet, értett héberül, görögül, olaszul, franciául, németül, örményül, törökül. Az utcán senki sem tudta megelőzni a köszönésben, megfelelően jelmondatának: „Sis omnibus suavis, nemini gravis, paucis familiaris.”⁵⁸

Külsőjét többen leírták:⁵⁹ középtermetű volt, erős, hajlékony, rugalmas testtel, például feljegyezték, hogy jól tudott ugrani. Magas homlokát barna haj övezte, orra sima, szeme kék volt és annyira erős, hogy sohasem szorult szemüvegére. Egészséges, egyszerű életmódhoz és étkezéshez szokott természete idegenkedett az ínycsalatoktól, például gúnyosan ír arról, hogy a mágnások megeszik az éti csigát. Mikor a nagyurakhoz indult, hogy iratokat, másolatokat mutasson be nekik, mindent egy tarisznyába rakott, nem törődött a finomkodó nemesek illetmánával.⁶⁰ Érces hang, szabatos beszéd jellemezte. Egyik életrajzírója feljegyezte, hogy jártában-keltében egy-egy jó szót szólt a szegény emberekhez, akiktől mindig megkérdezte, mire való az, amit visznek, mert elve volt, hogy „az illy szegény sorsúaktól többet tanulhatni, mint sok nagyoktól”; egy szemtanú beszámolója szerint egyszer meglátogatta a nagyenyedi kollégium könyvtárát. Mikor bement és kijött, „mind a hét tanár levett főveggel kísérte, hiába tiltakozott”.⁶¹

1810-ben Zeyk János megfordult Középjátán, és felkereste Benkőt, hogy megismerkedjék vele. A tisztelgő főnemes Benkő azzal fogadta, hogy „aspectus minuit famam”, vagyis: „a látvány (bizonyára) csökkentette a hírnevét”.⁶² Zeyk ihletett tollal írja tudósítását, helyesebben visszaemlékezését,⁶³ amelyet nem lehet meghatódás nélkül olvasni:

„A tisztas öreg fejet nyírt ősz haj fejezítette, kopaszság nélkül. Elviselt szederjes köpönyeg felöltve borítá száraz közép-termetét. Lábán avatég csizma vala. Belruháit akkor nem látók. Több ismeretlen plántanemet mutata, s mindenikre tudományos jegyzeteket tőn. Egy sáte nevű plántát leszakasztván, általada nekem, hogy gyökérnedvét szíva kóstoljam. Igen fűszeres ízű volt. Nevét elfelejtettem. Tudván kutyfalvi lakásomat, mely falu Radnóttal határos, mondá, hogy a radnóti sátes, füzes kaszálókban e plánta bőven található, s hogy az Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin által szaporítottatott el ottan; hozatott pedig az orosz földről, hol háborús időkben a katonaságnak poshadt, bűdös étel s ital következtére megelőzetére osztatott ki óvószerül, s gyökereit rácsálva használtatott.”

A „riporter” azzal folytatja, hogy Benkő bevitte szobájába, ahol egy kicsi „égettboros üveg állá asztalán. Régi magyar szokás szerint rám köszönt vele eme szomorú szavakkal »Nincs egyebem!« Csak azért, mert Benkő Józsefé volt, ittam egy kortyot a k[özép]ajtai kasztali⁶⁴ szeszből, s íze örökre nyelvemem maradt. Tudakozódván állapotjáról, széttára köpönyegét, csak inget s lábravalót látánk, az öreg sóhajtva mondá: »Nincs nadrágom.« Mély sóhajtással szorítám meg a kezét az öregnek: »Tisztelendőséged forgatta a szent könyvet; ritka idő, ritka haza becsüli eléggé nagy fiát.« Nyomosan megelőzve találtam magamat, mint hogy valamivel segíthettem volna, e szavaiban: »Egyszerű élelmem fiamtól napszeresen kapom. Pálinkám tőle, ki maga főzi, s ami bennem az életet tartja, van. Többre nincs szükségem...«”

Mikor elkövetkezett a búcsúzás, Benkő így szólt: „Emlékezzék reám! Mi tán nem fogjuk látni többé egymást az életben – én felső országba sietek.« Tán csak nem, illy agg korban? – kérdém hirtelen.⁶⁵ Ő az égre mutata: »Vaj igen, a felső országba megyek nemsokára.«”

Benkő József tevékenysége, amelyet elsősorban a történetírás és a botanika, továbbá a nyelvtudomány és más területeken fejtett ki, pontosan beilleszthető az akkori Európa szellemi mozgalmainak láncolatába. A XVIII. század második felében Erdélyben a gazdasági, társadalmi és politikai harcokkal párhuzamosan a kultúra – irodalom és tudomány – terén is pezsgés indult meg.⁶⁶ Most rakták le a tudományos kutatás igazi alapjait minden területen, és ez a megállapítás különösen a történettudományra érvényes. Új szellem hatolt be az iskolákba; új erdélyi folyóiratok láttak napvilágot, tudományos társaságokat alapítottak; ekkor alapozták meg a gyulafehérvári Batthyány-, a marosvásárhelyi Teleki- és a nagyszebeni Brukenthal-gyűjteményt.⁶⁷ Megalakult az Erdélyi Tudós Társaság, amelyért főleg az elszigetelten élő szakemberek lelkesedtek, akik „a tudós társaság megalakulásától szaktudományuk és egyéni tudományos tevékenységük fejlődését, népszerűsítését remélték... De rokonszenvvel nézte a vásárhelyi tudós társaság megalakulását az a haladó román és szász értelmiség is, amelynek körében hasonló jellegű és ugyancsak a felvilágosodás eszméit tükröző törekvések bontakoztak ki.”⁶⁸

A kor román értelmiségi rétegének legkiválóbbjai közé tartozott Gheorghe Șincai, az Erdélyi Iskola egyik nagyja. Érdemes röviden elidőzni Benkő és Șincai kapcsolatainál, annál is inkább, mert a szakirodalomban makacsul tartja magát az a tévedés, hogy Șincai Bécsben ismerkedett meg Benkővel.⁶⁹ Először is köztudomású, hogy Benkő sohasem járt külföldön, egész életében – némi keserűséggel – domidoctusnak vallotta magát. Az igaz, hogy kapcsolatot tartott fenn Kurtzböck bécsi kiadóval, de ez levelezés útján történt. Az is ismeretes, hogy Șincai, ötévi római tanulás után, 1779-ben hazafelé jövet megállapodott egy időre Bécsben, ahol a természetjogot tanulmányozta abban a kollégiumban, ahol Samuil Micu volt a tanulmányi vezető.⁷⁰ Benkővel való megismerkedése arra az időre esett, amikor már Balázsfalván tartózkodott: innen írt levelet Cornides Dánielnek 1781. augusztus 23-án, amikor megköszönte a címzettnek, hogy beajánlotta Benkőnek, akivel összebarátkozott.⁷¹ Ha viszont ez a kapcsolat csak 1781 táján jött volna létre, honnan eredt mégis az említett téves állítás?

A forrás Šincai latin nyelvű elégiája,⁷² amelyet számos kutató felületesen fordított le vagy hibásan értelmezett. A szóban forgó rész szó szerinti fordítása ez: „Itt [Bécsben – Sz. Gy.] a kinyomtatott [könyveket] olvastam éjjel-nappal, hogy a dák⁷³ történelmet kellőképpen megalapozhassam. Cornides, Benkő és Garampi ösztönzései serkentettek, s védencét mindegyik pártfogásban részesítette.” Nyilvánvaló, hogy a két mondatban nem szükségszerű a helyszín azonossága: a második mondatban említett pártfogói szerep általános jellegű, s nem kötődik az első mondathoz.

Érdekes, hogy Benkő nevéhez maga az elégia szerzője, Šincai fűzött fontos megjegyzéseket,⁷⁴ amelyek magyarra fordítva így hangzanak: „A kiváló híró és nagyérdemű történetíró, Benkő József, aki alapos tudományos kommentárjaival látta el egész *Transsilvaniáját*, sokat segített rajtam levélbeli támogatásával, egészen addig, amíg roppant jelentős eredményeiért utol nem érte az enyémmel egyező sors és szerencsétlenség, azoknak a veszett dühe és irigysége miatt, akik a kutyánál és a kígyónál komiszabbul bánnak azokkal, akik a közügyek terén érdemeket szereztek.”⁷⁵

Mint a szövegből kitűnik, Šincai Benkőben hozzá hasonló sorsüldözöttet látott, akit a kortársak nem becsültek érdemeihez mértén. Bob püspök, hivatkozva a hívők állítólagos kérésére, jelentette a kormányszatnak, hogy Šincai rendezetlen életmódot folytat, részegen látogatja, vagy nem is látogatja az iskolákat, és minduntalan botrányt idéz elő. 1794. augusztus 24-én megtörtént a végső lépés: Šincait letartóztatták, bántalmazták stb., s noha a későbbiekben ártatlansága tisztázódott, korábbi tisztségét nem nyerte vissza. A hasonlóság tehát, amelyre – mint láttuk – maga Šincai hivatkozott, valóban fennáll a két pálya között,⁷⁶ de persze Benkő összehasonlíthatatlanul többet írt, mert élete is hosszabb volt; körülményei is másként alakultak, noha semmi-vel sem voltak kedvezőbbek.

Műveinek bemutatása időrendi sorrendben⁷⁷

1. *Feljegyzések, magyarázatok, értelmezések vallástörténeti kérdésekhez.* Benkőnek ez a munkája 1758-ban készült, a nagyenyedi kollégium „London” nevű szobájában, kevéssel azután, hogy felvették a kollégiumba. Herepei Gergely Benkő *Naplója* gyanánt említi,⁷⁸ sőt Szinnyei József önéletrajznak nevezi, ami erős túlzás. Nem egyébről van itt szó, mint arról, hogy a fiatal diák Jézus Krisztus származásáról értekeznek, azután tanítói működéséről, majd arról, hogy járt-e valaha Péter apostol Rómában, Mohamedről és az arabokról. Herepei ugyan azt írja, hogy a tőle közölt rész szóról szóra Benkő ismeretlen naplójából ered, holott személyes jellegű, valóban naplószerű feljegyzésekről nincs szó.

2. *Bethlen Elek glossái a Bethlen János históriájához.* Ez is Benkő József diákkori feljegyzése.⁷⁹

3. *Elöl járó beszéde a' Benkő József l[eg]első munkájának – mely áll 96 templo[mi] szonoklatok azutánni le rápiálásából, hogy a' templomból [meg hallgatások után] ki jött.* Egy XIX. századi másolat⁸⁰ ezt a címet adja az 1761. július 1-jén keltezett bevezetőnek, amelyet Benkő „Eny[edi] Tog[atus]” diákként írt alá. Arról van tehát szó, hogy a lelkészi hivatásra felkészülendő, a fiatal diák, amikor vége volt a templomozásnak vagy – adott esetben – a temetésnek, azon frissiben, emlékezetből leírta a hallott beszédeket, vagy vázlatot készített róluk. Azt is megtudjuk a rövid szövegből, hogy kinek a beszédeit jegyezte le: „...ahol a Textusnak helye mellett H betű vagyon, azt hallottam T[iszteletes] Hermányi uramtól, – ahol D, azt T[iszteletes] esepres Dézsi György uramtól...” Tehát csupán a bevezető rész maradt ránk, nem a beszédek kivonata.

4. *Amaz hires és meg-fejtésre nehéz Bononiai mese...* Benkő Ferenc adata szerint⁸¹ egy szegény nyomdász kérésére írta ezt a találós mesét, amely egykettőre el is fogyott. A kinyomtatás idejét a címlap egészen pontosan feltünteti: „M.DCC.LX.IV. Az Első Hónaph[an]”, tehát 1764 januárjában. A mese 42 négysoros strófában, összesen 168 sorban adja fel a találós kérdést, amelynek a megfejtését egyébként a kordivat szerint hosszúra nyújtott cím is tartalmazza: „Lót feleségének sóbálvánnyá vál-

tozása.” A szövegen belül betétrejtvény is van, ilyen például Lucius Agatho Priscus kiléte: az Isten, mert ő a Világosság (vö. latin *lux*), ő a legfőbb Jó (görögül *agathos*) és örökkévaló (latinul *priscus* a.m. *ősrégi*). A verssorok tizenkét szótagosak, egészen kezdetleges ragfémekkel, például:

*Plinius azt írja: Vagyon Indiában
Kutyafejű ember széljel; más formában
Ismét, olyant is ír, akinek nyomában
Csudálkozást szednél: ha járnál útjában.*⁸²

A csekély értékű versezet csupán azért érdekes, mert ez Benkő első nyomtatásban fennmaradt alkotása.

5. Következő nyomtatásban megjelent műve a szakirodalomban az *Addenda* címen ismeretes. Arról van szó, hogy Bod Péter a fiatal Benkőt is bevonta a Pápai Páriz-féle szótár kiegészítésének munkálataiba, s ennek a tevékenységnek a gyümölcsei nyomdafestéket láttak 1767-ben.⁸³

6. *Elenchus seu Index sensualis Literarum Donationalium et Consensualium e viginti-quatuor Libris Regiis Archivi Capituli Albensis transscriptarum ac in alios undecim Libros pro Archivio Guberniali relatarum, privata industria Georgii Tamási, Lectoris Canonici Capituli Albensis, pro facilitando lectore elaboratus et conscriptus. Anno 1769.*⁸⁴

Ez a jegyzék az adomány- és más levelekről nem önálló, alkotó munka gyümölcse; hogy mégis bevettük művei jegyzékébe, az azért történt, hogy az olvasó minél világosabb képet alkothasson magának Benkő hallatlan szorgalmáról, a nagyarányú előkészületekről, amelyeket fő művei alapos, minden részletre kiterjedő előkészítése érdekében tett. Éppen ezért nem vettük fel a sorozatba a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának mutatóját, mert azt nem Benkő írta,⁸⁵ továbbá sok más, saját kezűleg lemásolt, esetleg már kinyomtatott könyvet,⁸⁶ mert a fentiekkel rámutattunk Benkő ilyen téren kifejtett, szavakkal alig kifejezhető buzgalmára.

7. *Filius Posthumus vagy is Attya Halála után Született Fiú, Az az Az Erdővidéki Református Tractusban, a' Reformationak idejétől fogva, a' feledékenység által sok esztendők alatt el-*

*temettetett Egyházi Dolgoknak, némely kevés régi Jegyzésekből és egyéb Bizonyságokból való fel-elevenítetések...*⁸⁷

A címlap 1770-es keltezésével ellentétben, az író ajánlása az 1771. január 12-es dátumot viseli; az ajánlás címzettje az Erdővidéki Egyházmegye és annak lelkészei, akiknek újévi ajándék gyanánt küldi e könyvecskét a szerző. Az ajánlást követi az olvasóhoz intézett előbeszéd s a célkitűzés: az Erdővidéki Egyház emlékezetes eseményeinek megörökítése. Az ötlet az író atyjától, Benkő Mihály esperestől származott, aki a körzetébe tartozó eklézsiákat arra ösztönözte, hogy jegyezzenek fel minden emlékezetes esetet. Benkő még az apró jelenkori eseményekről is feljegyzéseket készített, „mert mint a vadalma az hidegtől megcsipettvén, ételre való lészen: ezek is megavulván, újság gyanánt lésznek, és megmaradván, a posteritas csemege helyett vészi”.⁸⁸

A kézírásban mintegy kétszáz oldalt kitevő *Filius Posthumus* három részre oszlik. Az első, rövid rész szól általában az erdélyi református eklézsiákról, s esperesi kerületek szerint közli a hívők számát, amely az 1766-os, Mária Teréziától elrendelt összeírás tükrében 137 383 főt mutatott.

Szemben az első rész 11 oldalával, a második 168 oldalra terjed, és általános képet nyújt az erdővidéki esperességről, ahova a reformáció Honterus munkássága nyomán jutott el, annyira, hogy még az asszonyok is megtanulták a nevét és „Henter Jánosnak hívták”.⁸⁹ Már ebben a korai – harmincévesen írt – művében jelentkezik Benkőnek egy olyan vonása, amely végigkísérte egész pályáját: a szenvedélyes érdeklődés az etimológia iránt. Honterus nevét a bodzafából (németül Holunderbaum) eredezteti, amelybe kapaszkodva, egyszer megmenekült a vízbefúlástól. Ír arról, hogy a reformáció után sokáig megmaradtak a nyomai a pápistaságnak, például a hermányiak nem akarták letörölni a templomban „a pápistas festéseket és rajzolásokat”, végül is bírsággal kellett megfenyegetni őket 1635-ben, hogy „a templom oldalán belől való frott képet és egyéb mázlásokat béfejérisék”.⁹⁰ Benkő sok érdekes adatot közöl a reformáció kezdeti szakaszáról, a pápisták, kálvinisták, lutheránusok és unitáriusok közti súrlódásokról, valamint az egyes esperesekről. Így Szokolyai István, aki egy időben Bethlen János kancel-

lárnál volt udvari pap, bevezette azt a szokást, hogy a szombat esti harangozással vége a heti munkának és kezdődik az Úr napja; ezért Erdővidéken a szombat esti harangszó után „alig találnál vagy egy fonó asszonyt”.

Részletesebben ír Benkő Hermányi Dienes Péterről, anyai nagyapjáról, szenvedélyes tudásvágyáról s József nevű fiáról, akit „ambulans Bibliotheca” néven említ. „Sok elmés mondásai forognak emlékezetemben... sok jeles tréfáival is tanított és inteni tudott másokat; Coccejus Jánost megszerettette az erdővidéki papokkal.”⁹¹ Hermányi Péter mint esperes olyan apró dolgokban is intézkedett, hogy „a harangozás felettébb hosszú ne legyen, hanem legtovább, míg egy tyúkmony megsülne”.⁹² Szabályozta azt is, hogy a szülők mennyit kötelesek fizetni gyermekükért, ha az iskolában alphabetista, donatista, declinista, rudimentista vagy syntaxista.⁹³

Valamivel tovább következik Benkő apjának részletes életútja, mivel szintén erdővidéki esperes volt, úgyszintén rövid adatok a család többi tagjáról. „Én pedig Benkő József, ki ezen dolgokat jegyezetem, minekutánna Udvarhelyen a Classisokat és Enyeden a deáki cursust elvégeztem volna an[no] 1767 Sz[ent] György-napkor jöttem papnak ide K[özép]ajtára, édes Atyám helyébe, sőt itt lévén pap Hermányi Péter Nagyatyám is.”⁹⁴ Érdekes művelődéstörténeti adat az, hogy 1761-ben jött be az orgonák divatja, Borosnyai Lukács János püspök és az egyházi rendek akarata ellenére. Több zsinati határozat, vélemény született ezzel kapcsolatban; például a helytelenítés egyik oka az volt, hogy az orgona egyházi pénzen készül, s akkor nem marad fedezet templomjavításra. Abból is bonyodalmak adódtak, hogy itt-ott a régi, kipróbált tanítót elbocsátották azzal az indoklással, hogy nem tud orgonálni.⁹⁵

A *Filius Posthumus*ba Benkő belefoglalta a határőrség szervezése körüli nehézségeket, rövid leírást közölt a madéfalvi vérengzésről – ami tartalmilag csak annyiban kapcsolódik a kötet egészéhez, hogy a papokat felszólították: hassanak oda, hogy a nép szívesen vállalja a katonáskodást. Ezért a hívek sok helységben meg is haragudtak a papra.

1768-ban, Székely Sándor esperessége alatt, amikor gr. Gyulay Sámuel brigadéros generális szemlét tartott a katonaság fő-

lött, Háromszék egyházi közössége kérvényt nyújtott be, amely nyolc pontban sorolta fel a sérelmeket, főleg az olyanokat, amelyek a papok és tanítók privilégiumait csorbították. Benkő megjegyzi, hogy ez volt a száznyolcadik kérvény, amely Gyulayhoz otléte alatt befutott.

1769-ről többek között azt írja Benkő, hogy ez év március 6-án Cserei Mihály aláírásával Szebenben rendelet jelent meg, amely betiltja Bod Péter *Magyar Athenás* és *Szent Polykarpus* című könyveit, mert sértik a római katolikus hitet. A következő évben az udvar adott ki egy rendeletet a káromkodás ellen, mint amilyen az „Ördög, disznó teremtetten”.⁹⁶

A kurátorok felsorolása után a harmadik részben Benkő fokozatosan rátér az erdővidéki esperesség egyes eklézsiáinak a bemutatására. Sorra veszi a falvakat, ismerteti nevük eredetét, az ottani papokat, továbbá a falu nevezetességeit (például a baconi piros alma, az 1504-ben épült középajtai templom pápista kori „rajzolásai”, a nagyajtai villongások reformátusok és unitáriusok között stb.). A befejező sorok így hangzanak: „Végny pihenést már, ellágyult pennám. Te pedig, Olvasó, írd többet, ha ezekkel meg nem elégszel. Én is még, ha élek, ide térek azoknak a dolgoknak megírására, melyek a feljegyzést megérdemlik.”⁹⁷

Szándékosan időztünk hosszasan a *Filius Posthumus*-nál, először is azért, mert kéziratban maradt munka, amelyre a legtöbb kutató csak hivatkozik, de nem ad róla tartalmi ismertetést.⁹⁸ Továbbá igen lényeges rámutatnunk arra, hogy nagyon sok közös pontja van a *Transsilvaniával*, mégpedig: ebben is van egy általános és egy részletes rész (az általános az I–II., a részletesebb a III. rész), az egyháztörténet mellett nagy szerepet kap a helytörténet és azon belül az etimológiák.⁹⁹ Szinte azt lehetne mondani, hogy a *Filius Posthumus* előtanulmány volt a *Transsilvania* második, részletes részéhez, hisz adatait Benkő szinte kivétel nélkül átvitte oda. Ezt Gálos Rezső is felismerte: „Képe a múlt századoknak... és perspektívája egy jövő, nagy munkásságnak, hibástul, erényestül. Fantasztikus székely álmok, délibábos etimológiák és komoly történeti adatok vegyest: mind jellemzők középajtai Benkő Józsefre.”¹⁰⁰

8. *Udvarhelyi Novitius Deák*, ezt a címet viseli Benkő következő, 1773-ban írt műve, amelyet később bedolgozott a

Transsilvaniába, ahol ezeket olvashatjuk:¹⁰¹ „[az udvarhelyi iskola] rövid történetét 1773-ban, magyar nyelven *Udvarhelyi Novitius Deák* cím alatt, járatlan tollal ugyan, megírtuk és a Kollégium nagyhírű professorának átadtuk”.¹⁰² A kis értekezés sorra veszi az udvarhelyi schola rektorait és professzorait, bemutatja őket, vagyis közöl róluk minden említésre méltó adatot: hol tanult, megmaradt-e Udvarhelyen vagy máshol folytatta tevékenységét, miben járult hozzá az iskola fejlesztéséhez. Például a backamadarasi Kis Gergelyről, aki 1768-tól lett az iskola tanára, megtudjuk, hogy „fáradhatatlan utánajárásának s a patrónusok adományainak köszönhető a gimnázium épületeinek mai háromszintes s a császári jószívűség folytán csinos díszítésű formája”.¹⁰³ De kitér – és ez is nagyon jellemző Benkőre – lényegtelen, viszont érdekes, a szóban forgó személyt emberközelbe hozó vonásokra is. Ilyen az, hogy az iskola második rektora, Rozgoni János, aki I. Apafi Mihály idejében élt, „annyira irtózott a cigányoktól, hogy látni is alig bírta őket; hasonlóképpen utált mindennemű kolbászt és hurkát, amelyeket a szar hüvelyeknek nevezett”.¹⁰⁴ Végeredményben tehát megint egy részlettanulmány a nagy műhöz, de ezt egészében bele is foglalta a *Transsilvaniába*.

9. *Scintilla botanica*, vagyis magyarul: *Növénytani szikra*. Ez Benkőnek egy elveszett kéziratot műve, amely 1776-ban készült. Akkor írta, amikor a Főkörmányszék előadót keresett a gyógynövények népszerűsítéséhez; nyilván egy tanmenetfélét készített, amelyből a felsőbb hatóságok előtt világossá válhattak szándékai: mit, hogyan, milyen terjedelemben fog előadni.¹⁰⁵

10. *Téli bokréta*..., Nagyszeben 1781. Ebben a könyvében, amelyet még 1777-ben írt, de később nyomtatott ki, Benkő szerint „a természet élő birodalma és a növénytani bölcsélet alapelvei magyar nyelven tárulnak fel”.¹⁰⁶ Voltaképpen temetési beszéd botanikai értekezés formájában; megírására Cserei Miklósné Tornyai Borbála halála adott alkalmat, a beszéd 1777. január 6-án, a nagyajtai unitárius templomban hangzott el. A szónok egy bibliai idézetből indul ki: „Minden test fű, és minden kedvessége, mint a mezőnek virága. Megszárad a fű, elhull a virág, mikor az Úrnak szele fuvall arra.”¹⁰⁷ Az egész beszéd során az ájtatos intelmek minduntalan a növényi világból vett példák-

zatokkal keverednek, a szónok újra meg újra rámutat az isteni kéz munkájára. Ebből a szempontból figyelmet érdemel Benkőnek az a nézete, hogy a hatalmasok – királyok, fejedelmek, főurak – nem adhatják örökségbe gyermekeiknek a kellemes külsőt és megfordítva: „...gyakorta kellemetesebb termetű s természetű magzatokat látnál a juhászok, barompásztorok és más alávaló emberek kalibáiban, mint a világ Nagyjainak fényes palotáiban”.¹⁰⁸ Más szóval: Benkő itt arról ír, hogy az átöröklés kiismerhetetlen, s néha erősen megcsúfolja a föld nagyjait.

Megjegyzendő, hogy a kinyomtatott szöveget Benkő megtoldotta olyan jegyzetekkel, amelyek nem hangzottak el a prédikációban, és nem is hangozhattak el. Említi, hogy Linné volt az első, aki a „Zöldelékeny Országnak” terméseit rendszerbe foglalta; ugyanitt világosan felismerhető Benkő törekvése a magyar növényteni szakszókincs megteremtésére, sőt olyan kertészeti eljárást is ismertet, amelynek segítségével módosítani lehet a virágok színét.¹⁰⁹

Az ember és a növények hasonlóságaival és különbségeivel foglalkozva, egyes pontoknál szinte önvalomásszerű hangot üt meg. Ír például arról, hogy vannak télen is zöldellő növények – olyan emberek is, akik bátran túrik a sors mostohaságait. Vannak növények, amelyeken betűkre emlékeztető jegyek találhatók, vagy szerszámhoz hasonlóak – olyanok ezek, mint a tudósok, akik tudásuk révén magukat eleven betűkkel teljesen beírt könyvekké tették. Van virág, amely éjjel nyílik és illatos: van ember, aki éjjel dolgozik, mert nem akarja az időt elvesztegetni, hanem munkára fordítani. „Mert mentől többet aluszol, annál kevesebbet élsz.”¹¹⁰

Maga a címben említett bokréta a következő növényekből fog állni: vitézvirág (ez jelenti az erős hitet), télizöld (reménység), napraforgó (a könyörgésben való áhítatosság), nefelejcs (Isten parancsainak szem előtt tartása), éjjeli viola (éjszakai ártatlan és tiszta magaviselet), kisezerjófű (a bűn miatti keserves bánat), keserű-édes (béketűrés), galambvirág (szelídség), alacsony borostyán (alázatosság), nebáncsvirág (tisztaság, szűzi erkölcs).¹¹¹ A beszéd záró része a Cserei, Tornya és e kettővel rokon családok megszólításából, felsorolásából áll, de Benkő még itt is el-elka-

landozik a botanika mellett másik kedvenc területére, a nyelvészetre. Közül egy hibás és szinte komikus magyarázatot a Bethlen névre: nem a Betlehemből jön, úgymond, hanem onnan, hogy a család egyik ősét mértékletes életmódja miatt így nevezték: „Be étlen!” – s ebből alakult volna ki a Bethlen család-név.¹¹² Itt kerül sor, híven az ókori retorika hagyományaihoz, arra is, hogy a szónok még egyszer felidézze és dicsérje az elhunytat, aki szép volt, jó gazdasszony, értett a női munkákhoz: „...szollhatnátok sokan az asszonyi rendből, akik jeles varrásokat, kötéseket és sok egyebeket tanultatok tőle”. Nem rágalmazott soha senkit, alázatosság, buzgóság és kegyesség jellemezte; arra sem panaszkodott soha, hogy hosszú a prédikáció.¹¹³

A mai olvasó számára talán bizarrnak tűnik ez a temetési beszéd, amelynek háromnegyed része növénytanból áll, s még a bibliai idézetek is jórészt botanikai jellegűek. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a XVIII. században nem ismerték a mai értelemben vett tudománynépszerűsítést és kevés lehetőség volt a publikálásra. Beszédében Benkő népszerűsíteni próbált egy olyan tudományt, amelynek elsőrendű szakembere volt, ugyanakkor ismeretlen anyagot közölt a szakmabeliekkel.¹¹⁴ Külön megemlíthető az is, hogy a botanikailag nyilván szakképzetlen hallgatósághoz nem leereszkedni akart, hanem felemelni őket a maga színvonalára. Érdeme ezenkívül a beszédnek a helyszűke miatt itt nem említett több demokratikus ízü történet, fordulat s a szakirodalomban való jártasság. Az értekezés szokatlanságát fokozhatta az is, hogy az unitárius halottat református pap búcsúztatta, de az is valószínű, hogy az unitárius pap is beszélt és ő végezte a temetést. És még valami idekíváncozik: itt találkozunk először a szőlőnek, illetve a belőle készült bornak olyan fokú dicséretével, amely kísértetiesen előrevetíti a *Transsilvania specialis*ban lépten-nyomon előbukkanó magasztaló szavakat és Benkő káros szenvedélyét, az italt; a szőlőből „a vidámságnak esméretes itala szokott származni, az oly uralkodót és előljárót képzelteni velünk, aki az ő igazgatására hagyatott népet, vidám tekintetével, a könnyű (!) természetével és kellemetes magaviselésével, mint megannyi pohár drága borokkal vidámítja, s az engedelemmel és jókedvvel (!) való szolgálatra indítja”.¹¹⁵

11. *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus...*¹¹⁶ A bécsi Joseph Kurtzböck nyomdájában, 1778-ban látott napvilágot Benkő kétkötetes műve, amelyet az utókor a leggyakrabban forgat a tudós középjaita lelkész hagyatékából. 1833–1834-ben Kolozsvárt második kiadásban is megjelent, mert még mindig nagy volt iránta az érdeklődés. A két kiadás közt alig van különbség: eltekintve a megjelenés helyének, évének változásán s az „editio secunda” feltüntetésén kívül jóformán csak annyi, hogy az új kiadás más betűtípust használt, az *u* hangot *u* betűvel jelöli, nem pedig *v*-vel, s a nyomdai díszítmények is eltérőek.

Benkő eredeti szándéka az volt, hogy más címet ad nagyszabású honismertető művének, s más ajánlást ír hozzá. A cím ez lett volna: *Princeps Dacicus sive Magnus Transsilvaniae Principatus* stb.,¹¹⁷ az ajánlás pedig Mária Teréziához szólt volna; ez az ajánlás 1777. május 20-án kelt, míg a megjelent kötet előszava nyolc nappal későbbi keltezésű. Mi történt ez alatt a rövid idő alatt, ami Benkőt szándéka módosítására késztethette: nem lehet tudni. Az egyedüli magyarázat az lehet, hogy Benkőnek szándékában állott¹¹⁸ megírni *Erdély Teréziánus történetét*, vagyis mindazt, ami saját születésétől esett meg Erdélyben, mivel születési éve egybeesett Mária Terézia trónra lépésének évével. Nos, egy ilyen történeti műhöz sokkal inkább illett volna a Mária Teréziához intézett ajánlás, amely egyébként a kortársak szemében nem vált volna Benkő dicséretére, amennyiben a katolikus Habsburgoktól mindig gyűlölt protestáns hitfelekezet tagjaként nem átalította a királynőt a legválogatottabb dicséretekkel, hízgelgésekkel illetni, bár Voltaire és Diderot kortársa volt.¹¹⁹ Végül is a *Transsilvania* ajánlás nélkül jelent meg, az elején az olvasóhoz intézett színvonalas előszót találjuk. Benkő öntudatos hangon ír arról, hogy a tárgyilagos olvasó felismerheti: művével űrt tölt be, mert előtte senki sem tárgyalta hazánk földjét ily átfogóan, egyetlen corpusban. Ír kitűzött célja megvalósításának nehézségeiről, arról, hogy egyházi tisztsége, kikerülhetetlen családi, házi foglalatosságai, valamint a magán- és közkönyvtárak távolsága gátolták munkájában. Stílusába bizonyára sokan belekötnék: erre és nyelvi fordulataira is kitér, nemkülönben a hibákra, melyeket fájdalommal magyaráz, amennyiben épp ama

napokon, amikor művét végső formába öntve a császárvárosba kellett küldenie, 1775. augusztus 5-én legkedvesebb fia a vízbe fulladt, és őt gyászolta.

A második kötet előszava pár hónappal később íródott: 1777. október 4-én. Itt felhívással fordul a mágnessokhoz, de a köznemesekhez is, hogy betekintést nyerhessen a családi levéltárakba, gyűjteményekbe.

A *Transsilvania* szerves része lett volna – további három kötetben – az is, amit az Olvasó kezében tart. A lapszámozás nélküli előszót követi ugyanis a mű általános áttekintése, beosztása, s ennek keretében ír Benkő a *Második részből*, amelyet három részre osztott volna, megfelelően a feudális Erdély három kiváltságos „nemzetének”: magyaroknak, székelyeknek és szászoknak szentelve, akik közigazgatási előjogokkal is bírtak a fejedelemség egy-egy részén. Ez tehát megvalósulatlan, pontosabban: kinyomatlan maradt, pedig a két részt együtt egyenesen grandiózus vállalkozásnak, nagyszerű eredménynek lehetett volna nevezni.

Az első részből külön kiemeljük a 157. §-t, amelyben a korhoz képest meglepően gazdag ismeretanyag birtokában ír a románság történetéről, szokásairól, nyelvéről stb. Egyebek mellett igen érdekes az a szójegyzéke, amelyben a román nyelv latin eredetére említ példákat: *carnye* < *caro*; *vin* < *vinum*; *cumai dormit* < *quomodo dormivisti*; *tomná* < *autumnus*; *kal* < *caballus*; *járbá* < *herba* stb., valamint az a jegyzék, amelyben szláv, illetve magyar eredetű román szavakra mutat rá.

Érdemes kiemelni azt is, hogy a kor tudományossága hamar felfigyelt Benkő könyvére. Így a Göttingában kiadott *Zugabe zu den Göttingischen Anzeigen...* 1780-as első kötetének névtelen recenzense tizenegy oldalt szentelt az új bécsi kiadványnak, amelyről részletes analitikus leírást ad.¹²⁰ Aránylag nem hosszú idő alatt egész sereg más író emlékezik meg a *Transsilvaniáról*.¹²¹ Még egy név idekívánczik: a Kazinczyé, akinek levelezése tele van a Benkő nevével. „Benkő József úrnak rólam emlékeztetését örvendezve olvastam leveledből” – írja egy ismeretlennek 1793. október 8-án. „Ő volt az, akit Erdélyt illető munkái miatt, a patriotizmusára nézve is, talán legelsőben tiszteltem az erdélyiek között...”¹²² Ugyanő írja, hogy „Gondosabb utazóink e

földre [Erdélybe – Sz. Gy.] Karacsnak Lipszky után négy táblában metszett magyar- és erdélyországi abrosza s Benkő Józsefnek *Transsilvaniája* nélkül... megindulni nem fognak.”¹²³

Időrendben most a *Transsilvania specialis* következik, ennek bemutatását azonban számbavételünk végére hagyjuk, hogy bővebben foglalkozhassunk vele.

12. *Imago specuum Magni Principatus Transsilvaniae admirandorum hucusque plurima ex parte incognitorum* – elveszett kézirat.¹²⁴ Benkő Samu szerint¹²⁵ Benkő József ezzel a művével hívta fel magára a külföld figyelmét. Nézetünk szerint sokkal inkább a *Transsilvaniával*, továbbá a későbbi *Milkoviával*, mert az *Imagót* sohasem nyomtatták ki. Ennek bizonyítéka az 1970. február 13-i levél, amelyet Forró Imre, a magyar–holland kapcsolatok jeles kutatója kapott R. Damstra közvetítésével a Holland Tudományos Társaságtól.¹²⁶ A haarlemi Holland Tudományos Társaság jegyzőkönyvei alapján a Benkő-kézirat története a következő volt.

1780. november 3-án tudomásul vették, hogy Török Sándor magyar diák Leidenben átadta a Társaságnak Benkő kéziratát, levelét és a *Transsilvaniát*. Határozatba ment, hogy a Társaság néhány tagja tanulmányozza át a kéziratot, mielőtt felvennék a közlendő anyagok közé.

1780. december 5-én jegyzőkönyvbe vették, hogy Benkő művét fel kell venni a Tudós Társaság kiadványai sorába, de előzőleg le kell fordítani holland nyelvre; a fordításra Houttuijn vállalkozott 1781. március 6-án.

1781. április 3-án Houttuijn javaslatára elfogadták, hogy a kéziratot rövidítsék le, és híradásként tegyék közzé.

1782. január 8-án Houttuijnt felmentették a fordítás feladata alól; Van Marum utánanéz, hogy lehet-e még valami egyebet kezdeni a kézirattal, majd március 5-én bejelenti, hogy egy ilyen dolgozat csakis földrajzi szaklapban kaphatna helyet, de nem a Társaság közleményeiben. Van Marum és Houttuijn arra sem látnak lehetőséget, hogy a kéziratot rendesen le lehessen rövidíteni. Határozatot hoznak arról, hogy a kéziratot nem használják fel. A döntésben bizonyára gyakorlatias szempontok is érvényesültek: az, hogy a holland olvasó mit kezdjen a távoli Erdély barlangjaival, hiszen még az országról is alig hallhatott.

Hogy mi lett a kézirat későbbi sorsa, nem lehet megállapítani; mindenesetre Benkő ettől kezdve legtöbb írása alá nemcsak azt írta oda, hogy „Középajtai református lelkész”, hanem azt is, hogy a „Haarlemi Tudós Társaság Tagja”. Mint az idézett levél mondja, a jó kapcsolatok a Társaság és Benkő között továbbra is fennállottak, mert az 1783. március 4-i jegyzőkönyv adatai szerint Benkő elküldte ajándékba a *Milkovia* egy példányát.

Csak sajnálhatjuk, hogy ez az értekezés elveszett, nemcsak azért, mert ez is fényt vet Benkő sokoldalúságára, hanem azért is, mert tudomásunk szerint ez az első értekezés a hazai barlangokról. Nyilván Benkő növénygyűjtő-természetjáró útjai során ismerkedett meg a barlangokkal, amelyek közül a homoród-almásinak a leírását jelen kötetbe is belefoglalta.

13. Itt van a helye annak, hogy megemlékezzünk Benkő hírlapírói tevékenységéről is. 1780-tól kezdve több tudósítást küldött a Magyar Hírmondónak és a Magyar Kurírnak. 1780. november 11-én br. Brukenthal Sámuel feleki (Fogaras vidéke) kertjeinek szépségét dicséri; itt a báró üvegházát is építtetett, ahol ananászfélék, kaktuszok tenyésznek. Brukenthal kertjének emlegetése eszébe juttatja a Brukenthal-könyvtárat s a többi gazdag erdélyi gyűjteményt: a Teleki Sámuelét és a Koppi Károlyét.¹²⁷ Elismeréssel szól gr. Székely Ádámról is, aki számos botanikai szakkönyvet hozatott a kolozsvári Református Kollégium részére.¹²⁸ Egy másik, nem sokkal korábban megjelent számban beszámol *Erdély flórája* című készülő művéről és a botanikai oktatásról. Elmondja, hogy tíz éve járja Erdélyt: „Az erdélyi három nemzet földein tett ilyen utaimban azon igyekeztem, hogy az aféle füveknek, mellyek az én lakásom földénn nem teremnek, vagy gyökerüket, vagy magvaikat hozzam, avagy arra hagyott jóakaróim által magamnak megküldessem, és természetem kertemben: az hol is illy móddal már a füvek számát hatszázig felszaporítottam.”¹²⁹ *Tudományokat illető dolgok* című cikkében¹³⁰ beszámolót közöl a főbb erdélyi könyvtárakról, főleg az iskolaiaknál időz el szívesen (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely), de dicsérettel emlíkezik meg magánkönyvtárakról is (Teleki József, Koppi Károly, Cornides, Seivert stb.)

1785-ben *Közép-Ajtáról Székely Földi Tudósítások, Pünköszt Havától fogva, egész Szent András végéig* címmel jelenik meg írása, vagyis beszámolt a májustól november végéig történt eseményekről. Most is a természeti jelenségeket helyezi előtérbe: a rettenetes árvizet, amely felborította a mezsei munkák megszozott rendjét, a tél korai beköszöntését (szeptember 29-én már lehullott az első hó), a fagyhullámot, amely a leszedetlen dohányt elpusztította, valamint a természeti csapások nyomán beállott drágaságot, annyira, hogy a pálinkát, „mellyet addig öt poltrán lehetett venni, már nyolc alól nem találhatni”.¹³¹ Ugyanitt hírt kapunk arról is, hogy előkerült Haller Gábor naplója. Ugyanebben az évben Benkő elkészítette a Magyar Hírmondó 1784. évi mutatóját is, erről rövid szerkesztőségi hír számol be.¹³² A különböző évfolyamokban olvashatunk még – ha nem is mindig Benkő aláírásával, de minden bizonnyal az ő tollából – az erdélyi sáskajárásról, a fenyővíz készítéséről, a szegődésről, egy földesúr meggyilkolásáról, olvashatunk továbbá recenziókat, rövid híreket.¹³³

A Magyar Kurír 1788. január 19-i számában közölt tudósítás egészen más természetű: válaszol azoknak, akik családtörténeti adatokért fordultak hozzá, az okiratmásolatokért cserébe szintén másolatokat kér, s nem vállalkozik pénzért küldeni anyagot; várja az olvasók újabb értesítéseit, mert leveleiket a postás elszikkasztotta, a postai díj árát elköltötte, és más apróságok.¹³⁴

14. Szintén természettudományos „aprómunkának” számít az az index, amelyet Benkő Molnár János jezsuita szerzetes hexameteres ásványtani, majd növénytani könyvébe készített, közölve az ásványok, illetve növények nevét a latinon kívül magyar, német és francia nyelven.¹³⁵

15. *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transilvanicam, maxima dioeceseos suae parte, olim exporrecti, explanatio...* Viennae I–II. 1781.¹³⁶ A megjelenés évével ellentétben, az előszó kelte 1779. június 1. Ebben Benkő elmondja, hogy a *Transsilvania* általános részének 1778-as megjelenése után nyomdába adta folytatását is, de visszakérte, hogy az időközben szerzett adatokkal kiegészíthesse. Mivel sokan csak ígértek adatokat, de nem küldtek semmit, a közbeeső időszakban előkészítette nyomtatásra a *Milkoviát*. Hivatkozik

arra is, hogy a *Milkovia* mintegy kiegészíti a *Transsilvania* részletes részét; lényegében műve mintegy Erdély „szent földrajza... és történelme”.¹³⁷ A tőle megszokott aggályoskodással foglalkozik a sok sajtóhiba eredetével, aztán figyelmeztet arra, hogy aki az első kötetből Erdély helyrajzát akarja áttekinteni, az megtalálja a „Magyarok földjét”, a „Székelyföldet” és a „Szászok földjét” is: azért érdekes ez a megjelölés, mert pontosan ez a beosztása a jelen kötetnek is, egyébként megfelelően Erdély hivatalos tagolásának.

Benkő hatalmas okleveles és irodalmi anyagra támaszkodik – a legtöbbet idézett szerzők Haner, Szentiványi, Bonbardi, Schmeizel, Timon, Szegedi, Pray, Fridvaldszky, Dimitrie Cantemir –, ugyanakkor a múlt század végén felmerült az a gyanú, hogy nem saját eredményeit, hanem Lucas Colbius 437 fólió lapot kitevő *Codex privilegiorum Capituli Coronensis* című kéziratát hasznosította, a szerző megemlézése nélkül. A kérdés eldöntése túllépné a rendelkezésünkre álló teret és időt, de annyi bizonyos, hogy Benkő is használhatta ugyanazokat az okleveleket, mint kortársa, Colbius; ugyanakkor aggályoskodó őszintesége nem engedte volna, hogy elhallgassa paptársa érdemeit, amelyekről a jelen műben nagy elismeréssel ír.¹³⁸

Mint más művei, úgy a *Milkovia* is tele van elkalandozásokkal; néha a főszövegről elfeledkezünk a hosszú magyarázó jegyzet miatt. A székelység osztálytagolódását tanulmányozók számára igen érdekes lehet az a kitérő, amelyben egybeveti a székelység múltbeli helyzetét saját koráéval, és igen jelentős különbségeket tár fel.¹³⁹ Általában a rövid főszöveget több oldalra terjedő jegyzetanyag (magyarázatok, oklevélkivonatok stb.) követi. Benkő szemlátomást élvezettel merül bele a számunkra olykor jelentéktelennek tűnő részletekbe, de ezt nem tudása fitogtatása végett teszi, hanem azért, mert a történelem bűvárai elé, önmagát is beleértve, magas mércét állított fel: azt, hogy mindent oklevelekkel, forrásokra való hivatkozással kell bizonyítani, minden homályt el kell oszlatni.

A Magyar Hírmondó a két kötet megjelenéséről már 1781. augusztus 15-én hírt adott, s szeptember 17-én már ismertetést is közölt, rámutatva történeti adatokban való gazdagságukra.¹⁴⁰ Arról is van tudomásunk, hogy Benkő készült pótlásokat is írni

a *Milkoviához*, azonban – annyi sok szép tervéhez hasonlóan – ezek sohasem készültek el.¹⁴¹

16. *Erdélyi Históriás Szekrény* – ez lett volna a címe annak a nagyszabású kiadványsorozatnak, amelyben Benkő a magyar nyelven írott erdélyi történeti forrásokat tette volna közzé.¹⁴² Az előkészületekről több ízben hírt adott a kortársaknak;¹⁴³ hivatkozott arra is, hogy mennyire lassan valósul meg nálunk az ilyesmi, holott Magyarországon kapva-kapnának anyagán. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* című sorozat azokból a naplókából, feljegyzésekből, levelekből, úti beszámolókból stb. állott volna össze, amelyeket Benkő felsorol *Jelentés az Erdély Históriája Íróinak magyar nyelven található kézírásaikról* című tájékoztatásában, és amelyet Mikó külön műként tart számon.¹⁴⁴ Az azonoságról a tartalmon kívül meggyőző Jánosfi Ábel, aki még Benkő életében, 1813-ban előszót írt a *Jelentéshez*, és rámutatott arra, hogy nemcsak a *Históriás Szekrény* kiadása halasztódott el, hanem az erről szóló *Jelentés* is jókora késéssel jut a közönség elé.¹⁴⁵ A *Jelentés* – a kéziratok példányokon kívül¹⁴⁶ – teljesen vagy kivonatossan többször megjelent,¹⁴⁷ a *Históriás Szekrény* egyes darabjai pedig sokat foglalkoztatták Benkőt. Többet, köztük Rozsnyai Dávid, Bánffy György, Kálnoki István, Török Ferenc, Gulácsi Albert, Vízaknai Bereck György naplóit, feljegyzéseit, úti beszámolóit, elküldött az Aranka Györgytől kezdeményezett „Régi Kézírások Társaságá”-nak,¹⁴⁸ egyeseket a *Magyar Történelmi Emlékek II. Írók* sorozatában olvashatunk,¹⁴⁹ vagy Szabó Károly kiadványában.¹⁵⁰ A *Históriás Szekrény* tehát egy olyan sorozatnak készült, amelyet később Kemény József és Nagyajtai Kovács István indítottak el *Erdélyország Történeti Tára* címmel – de darabokra hullott, s az egyes részek csak jóval később láttak nyomdafestéket. Benkő még 1795-ben is foglalkozott a nála maradt anyaggal: előszót írt az egyes részekhez, letisztázta őket.

Nem érdektelen az, amit Benkő a sorozat céljáról ír: „Végezetre, ha kérded, mire nézek e jelenvaló egész jelentésemmel? Arra először, hogy vehessék észre a jó igyekezetű ifjak, akikre főképpen vigyázok minden betűimmal, miféle írásokat szükség gyűjtögetni az Haza Históriájára. Másodszor, hogy bár valamennyire tudhassák mások is, kik Erdély históriája körül szor-

galmatoskodnak, hol, kinél és minémű írásokat lehessen keres-
niek. Kiváltképpen pedig harmadszor, hogy amiket én magam köz
haszonra való igyekezettel, tulajdon szükséges házi dolgaimnak
hátrahagyásával és sokakban való szűkölködésemre gyűjtöget-
tem, azoknak is hasznát vehessék, akik igen kicsint tehető szol-
gálatommal akarnak élni...”¹⁵¹ Ugyanitt a filológus Benkő is
megszólal, és bőségesen ír arról, hogy milyen elvek szerint vé-
gezte a szövegek átírását. Azt a kérdést is felveti, hogy „nem
jobb-e a könnyebb olvashatásért, mostani betűk ereje s jelentése
szerént adni ki, ha valami kiadódhatik?” – vagyis itt arra tesz ja-
vaslatot, hogy mindent át kellene írni a modern helyesírás útmu-
tatásának megfelelően.¹⁵²

Végeredményben a *Históriás Szekrény* is kudarcot jelentett
Benkő pályáján, pedig amit kigondolt, azt később mások meg-
valósították, s az is kétségtelen, hogy „Erdélyben a történetkuta-
tás fél századnál tovább a Benkő nyomán járt”.¹⁵³

17. A *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*¹⁵⁴ ismeret-
len időben keletkezett gyűjtemény, de nagyjában egyidős lehet
az előzővel: ez kitűnik Benkő egyik bejegyzéséből.¹⁵⁵ Itt nem-
csak magyar nyelvű forrásokot találunk: a jegyzék jórészt latin
nyelvű forrásokot sorol fel vegyes tartalommal. Vannak itt fölös
számban egyháztörténeti adatok, kiváltságlevelek, esküminták,
jelentés a révkomáromi földrengésről, adatok a háromszéki ek-
lézsiák sajátosságaira nézve, évkönyvszerű feljegyzések a
nagyenyedi Bethlen Kollégium történetéről, a nagyenyedi
könyvtár okleveleinek kivonatai, Dipsai Szabó István feljegyzé-
sei, adatok a madéfalvi veszedelemről, Buccow generálisról,
Rákóczi és Beresényi kiáltványa, a *Recrudescunt vulnera* ma-
gyar szövege, az 1704. év virágvasárnapján esett nagyenyedi
veszedelem versben elbeszélve stb.¹⁵⁶ A meglepő az, hogy az
előző jegyzetben idézett azonos című két kézirat tartalma nem
esik egybe, csak érintkezik; feltételezhetjük, hogy Benkő több-
kötetes gyűjteményt állított össze, amelynek egyes darabjai
önálló besorolást kaptak jelenlegi helyükön. A Mikó Imréhez
került és jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött
Ms. 1369-ből az imént idézett anyagon kívül a Ms. 568-ból
megemlíti a bogártelki, a kajántói templomokról készített fel-
jegyzéseket, a beszámolót Thököly erdélyi betöréséről, a bécsi

Szent István-templom legnagyobb harangjának feliratát, az erdélyi fejedelmeket bemutató hat-nyolc soros epigrammákat. Itt olvasható még egy kormánybizottság jelentése az erdélyi nem egyesült román papokról, genealógiák, végrendeletek, gúnyvers Enyedi Sámuel kolozsvári órásról, aki a kör négyszögesítésén törte a fejét (és erről kiadott egy tanulmányt 1767-ben) stb. Mind a két kézirat régi és újabb másolatokat is felmutat, van olyan, amelyet Benkő még 1763-ban másolt le, nagyon sokat 1777-ben. Mind a két kéziratban feltűnően sok adatot találunk Buccow generálisra; valószínűleg Benkő vagy önálló tanulmányban kívánt vele foglalkozni, vagy az adatokat be akarta építeni a székelyekről írt későbbi művébe. Az egyik szövegrész, amelynek címe *Philippica Siculica seu Compendium Rerum gestarum Inclitae Nationis Siculicae*,¹⁵⁷ egyenesen úgy fest, mint előtanulmány a későbbi *Imago inclitae Nationis Siculicae*-hoz. Úgy véljük, hogy Benkő több olyan műve, irata, amelyet a szakirodalom önállóként tart számon, szintén ebből a gyűjteményből szakadt ki.¹⁵⁸

A fentiek újra megerősítenek abban a meggyőződésünkben, hogy Benkőt roppant széles körű érdeklődés jellemezte; a történettudományt modernül értelmezve, kiszélesítette maga vállalta feladatkörét, s nemcsak a politikai történelemre nézve gyűjtött adatokat, hanem a múltbeli élet minden más területére is.¹⁵⁹ Újra megcsodáljuk rendkívüli szorgalmát, páratlan munkabíráását, csodálatos kitartását, mely lehetővé tette – a mostoha körülmények ellenére – az óriási anyag összehordását.

18. *Középajtai készítésű spanyor-viasz, melyet edj emlékeztetes Toldalékkal az Erdélybe idegen Földekről régen behozattatni szokott Árukról, és valami szükséges Jelentéssel az Erdély Históriája Íróinak magyar nyelven található kézírásaikról össze szerkesztett Benkő József.*¹⁶⁰ Helyesnek látszott a teljes címet bemutatni, nemcsak azért, mert Mikó hibásan közölte,¹⁶¹ hanem egy kis tévedés kiigazítása végett is. Mikó 1790-re datálja, s adatát általában átvették mások is; ugyanezt a dátumot használja Benkő Károly,¹⁶² akitől megtudjuk, hogy az értekezés 1845-ben még megvolt Benkő Ferenc ügyvédnél, de elkallódott. A keletkezés éve bizonyára 1782. Ebben az évben, június 14-én Benkő barátja, Kapronczai Ádám Kolozsvárról írt levelében – nyilván

Benkő kérésére válaszolva – említi, hogy csak négy rudacska bécsi spanyolviaszt tud küldeni. „A tanítás módja távolról nem lehet, közlőrl itt bajas, mert materialét [a spanyolviaszhoz] nem lehet kapni és költséges, külömben/ jó szívvel.”¹⁶³ Nos, a levél 1782-es keltezése, a címhez csapott, már ismertett 1782-es „Jelentés” együtt arra mutat, hogy az elveszett vagy lappangó kis szakmunka nem 1790-ből való, hanem 1782-ből. Ez is jellemző Benkőre: ha nem lehetett spanyolviaszhoz jutni, a tőle ismert növényi vagy ásványi anyagokból vállalkozott a hiánycikk pótlására.

19. *Beschreibung der Oerter des ehemaligen Türkischen Gouvernements Solnok in Ungern.*¹⁶⁴ A rövid német nyelvű tanulmány helyesbíti és kibővíti Johann Löwenklau (Leonclavius) 1588-ban kiadott könyvének adatait. Ír Halul bérgről, a szolnoki szandzsák híres kormányzójáról, aki magyarul és törökül elkészítette a vezetése alatt álló terület „helységnévtárát”. Ezután Benkő jegyzéket közöl a helységekről.

20. *Beschreibung des ehemaligen Zustandes derjenigen Theile von Ungern, welche unter dem Türkischen Joche seufzten.*¹⁶⁵ A cím sokkal többet ígér, mint amennyit nyújt, ugyanis csak annyiról van szó, hogy huszonöt nyomtatott soros bevezetés után Benkő újra közreadja fordításban Thuri Pál tolnai rektor¹⁶⁶ levelét barátaihoz. A szöveg zöme tehát nem Benkő munkája, és így érdemben nem foglalkozunk vele.

21. *Baróti Béthel avagy Isten' Háza...*¹⁶⁷ Egyházi szónoklat, amelyet Benkő 1783. június 13-án mint másodszónok mondott el a baróti templom felszentelésekor. A hatvanoldalas prédikációra Benkő különös gondot fordított, mivel jelen volt a templom patrónusa, építtetője, nagyajtai Cserei József, Miklósvárszék vicekirálybírója feleségével, raksányi Túróczi Annával. A bevezető könyörgés után ismerteti a bibliai textust, amelyre beszéde épült, ez a „kelméje a prédikációnak”. A nyomtatott szövegben – amely nyilván nem volt azonos az elhangzottal – következik egy érdekes és Benkő foglalatosságaira jellemző elmélkedés a *kelme* szóról, „ami régi székel eleinknél, és úgy hiszem, hogy a velünk azon edgy nyelven beszélő magyar atyánkfiaínál is, annyit jelentett, mint a deákoknál a *materia*”.¹⁶⁸ Sajnos, folytatja, *formát, fundamentumot* mondunk, pedig őseinknek ezekre is

megvoltak a jó magyar szavaik. Ezután következik a beszédből bennünket leginkább érdeklő gondolat: a tolerancia, amelyet II. József és sok korabeli tudós propagált. Mi a tolerancia? „Ez a vallásbéli türelem, avagy a keresztény vallás különböző nemének szelídséggel való eltűrése vagy megszenvedése.”¹⁶⁹ Benkő példákat sorakoztat fel a vallási türelemre a Bibliából és a történelemből. Ezután az alapigében foglalt *ház* szót magyarázza vallásos szempontból, közli (jegyzetben) a Főkéormány-szék engedélyét a templomépítésre, majd imát mond és áldást oszt az egybegyűlteknak. A Benkővel foglalkozó mai olvasót természetesen nem a vallásos tartalom érdekli, hanem az, ami a szónokot jellemzi: elképesztő tudása, magabiztos tájékozódása a Biblia szövevényeiben, az, hogy oly könnyedén felfedezi az összefüggéseket az ószövetségi helyek között.

22. *Nomenclatura Botanica*.¹⁷⁰ A nyomtatott szöveget a szerkesztő bevezetése előzi meg, amelyben pár szóban értékeli Benkő korábbi munkásságát. Ezt a tanulmányt magyarul *Fűszeres nevezeteknek* hívja, s említi külföldi és hazai forrásait, kiemelve Benkő fáradságos növénygyűjtő utazgatásait. A törzsszöveg 113 lapon ismerteti a növények latin, magyar, német és francia nevét, olykor ugyanazon növény több nevét is. Érdekes, hogy a kéziratos változat¹⁷¹ a növényeknek a francia neve helyett a román adja, ugyanakkor terjedelmesebb is: a nyomtatásból kimaradtak a pótlások („Addenda”), az „Index” és a különösen vonzó virágóra, amely valószínűleg Linné nyomán készült, mert egy megjegyzés tudunkra adja, hogy az órát a svéd éghajlat szerint állították össze, de könnyen módosítható a mi viszonyainknak megfelelően. Reggel 3-tól éjjel 12-ig óráról órára közli az olyan virágok lajstromát, amelyek bizonyos órában kinyílnak vagy összecsukódnak és így időmérőként használhatók. A növények neve itt azonban csak latinul és németül jelenik meg.

23. Az előzővel a legszorosabban összefügg a *Nomina vegetabilium*,¹⁷² ahol a német nevek elmaradnak, s a francia nevek helyét a román növénynevek foglalják el, de ez a lista jóval rövidebb. A bevezetőben Benkő szól törekvéseinek okáról-céljáról; arról ugyanis, hogy a románság nagyon jól ismeri a különböző növényeket és „azokat haszonra fordítván, más nemzete-

ket fellülhalad”.¹⁷³ Ír azokról, akik segítségére voltak: közöttük Molnár Ádámról, aki 1780-ban halt meg Brassóban, minekutána szinte húsz esztendeig gyakorló orvosként tevékenykedett Bukarestben.¹⁷⁴ Többi segítőtársa: Mauks Tóbiás kolozsvári, Weisskircher, Langedorf és Birk brassói patikus. Talán nem érdektelen néhány példát kiragadni Benkő szövegéből, annál is inkább, mert élénk visszhangra talált a román szakirodalomban.¹⁷⁵

Iris germanica	Kék liliom	Lilie vunet
Avena sativa	Zab	Owez
Arundo phragmitis	Fedő-nád	Tresztie
Triticum aestivum	Tavaszbúza	Gru de Primeváre
Asperula odorata	Csillag-szívfü	Szinziéne de padúre
Trapa natans	Súlyom; Vízi dió	Csuline; Cásztáne de Lák
Euphorbia helioscopia	Kutya-téj	Lápte kineluj

Úgy hisszük, e két egyszerű, de lényeges növénytani jegyzék rövid bemutatása legtalálóbban azzal zárható le, ha utalunk azokra, akik a magyar botanikai úttörés munkáját már Benkő előtt elvégezték. Itt most Méliusz Péterre gondolunk; áhítattal vettük kezünkbe *Herbáriumának* azt a példányát, amely Benkő tulajdona volt, s nevéen kívül ezt is az előzéklapra írta: „Ez igen ritka könyv. Igen meg kell becsülneni, főképpen régiségéért.”¹⁷⁶ Ezt és az előző növényjegyzéket – Benkő tudta nélkül – némi módosítással újra kiadta Veszelszki Antal 1798-as, Pesten megjelent könyvében, címe: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv.*¹⁷⁷

24. Bethlen¹⁷⁸ János *Historiájának 1663-tól 1673 végéig Folytatásáról...*, kéziratban, mely 1783 után készült.¹⁷⁹ A post quemet a teljes cím adja meg: Benkő az 1782–83-ban Bécsben megjelent kiadás hibáira akarta felhívni a figyelmet. Éppen úgy, mint Kemény János, Bethlen Farkas és Cserei Mihály műve, a Bethlen Jánosé is tömördek hibát mutat fel, amelyeket Horányi a kéziraatra vezetett vissza, nem a másolók és összeolvasók hibájára. Ezzel szemben Benkő rámutat arra, hogy az eredeti kézirat, amely a birtokában van, hibátlan. Szükség volna tehát egy új, hibamentes kiadásra, erre tesz javaslatot „Az Erdélyi Története-

ket bé-foglaló Kéz-iroványokat ki-adó Tekintetes Tudós Társaság”-nak, továbbá arról is véleményt mond, hogy Bethlenen kívül kinek a művét kellene megjelentetni. Itt részben újra találkozunk azoknak a krónikásoknak, naplóíróknak stb. a nevével, akiket Benkő már az *Erdélyi Históriás Szekrénybe* fel akart venni.

A szövegnek mintegy fele a Benkő hibajegyzéke, vagyis a *Bethlen János* folytatásának kinyomtatott és kéziratos példányai közti eltérések. Benkő alapos filológus volt, ugyanakkor ironikus természet, aki mondhatni örömmel pécézte ki a valóban nagyszámú és bosszantó hibát. Ezek közül néhányat nem árt idéznünk annak illusztrálására, hogy hová torzulhat a szöveg a kellő akribia híján.

Nyomtatott szöveg		Kézirat	
Lap	Sor	Lap	Sor
24.	6. Algamque	3.	23. Ali Agamque
24.	24. hostem	4.	8. testem
28.	26. Heischecum	7.	19. Fleischerum
35.	15. Rolnok	12.	8. Szolnok
35.	24. plus senis	12.	15. pius, lenis
35.	26. Chruriensis	12.	17. Krimensis
41.	2. mutaret	15.	23. maturet
49.	27. colore	21.	1. calore
53.	5. memores	22.	30. immemores
55.	12. meus Apaffius	24.	6. Affinis meus
57.	14. taxatorum delatus	25.	9. Tratarorum delapsus
58.	11. auditorus	25.	28. aditurus
59.	8. honor	26.	13. honori
60.	7. Balo	26.	32. Boros
61.	21. parui momenti	29.	30. Patriac magni momenti
62.	6. arcis	28.	6. deditio Arcis

Benkő nem sorolja fel valamennyi példát, mi pedig csak néhányat válogattunk, mégpedig úgy, hogy a hibák között legyenek névelírások (pl. 28, 26; 35, 15), rosszul, felületesen olvasott (41, 2; 57, 14) vagy az összeolvasásnál hallás után hibásan leírt szavak, nevek (58, 11), hibás esetvégződések (59, 8) stb. A hibák közt legnagyobb számban a módosult esetvégződésekkel ta-

lálkozunk; aki egy kicsit is jártas a latin nyelvben, jól tudja, hogy az ilyesmi milyen következményekkel jár.

A lajstrom végén következik egy *Toldalék a Magyar nyelven való Históriai Kézirványokról*, ahol Benkő sürgeti a kéziratok kiadását, ezzel az indoklással: „A tőlem ajánlott dolgok sokak; az én napjaim fogynak; sok írásaim olyak, melyekkel holtom után más vagy nem, vagy bajosan bánhatik. Jó azért a sietés.”¹⁸⁰

25. *Transylvania Militaris* című dolgozatáról is édeskeveset tudunk. A Magyar Hírmondóban¹⁸¹ olvashatunk erről, „mely-lyet olly móddal szedegetett össze, hogy abban világ eleibe terjedjen azoknak az erdélyi s némelly magyarországi vitézeknek, régiebbeknek és újabbaknak emlékezetek, akik katonai állapotokban hazájoknak hasznára és oltalmára dicséretes dolgokat vittének véghez”.

A híradás szerint a dolgozat „már nyomtatás alá készült”, viszont megjelenéséről sehol sem lehet olvasni. A folytatásban a lap hosszabb szemelvényt közöl a Kálnoki Antallal foglalkozó fejezetből, abból az alkalomból, hogy Kálnoki 1782-ben elhunyt. A dolgozat eszerint egy amolyan „de viris illustribus” lett volna, ma azonban csak ez a rövid töredék ismeretes belőle.

26. Valamikor 1783 körül keletkezett az *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungaricae clar[issimi] quondam Petri Bod...* kézírata.¹⁸² Ebben Benkő 88 új adatot tár fel Bod Péter *Magyar Athenásának* kiegészítésére. Számos esetben csak a szóban forgó szerző művének újabb – második, harmadik, negyedik – kiadásáról ad hírt, de több olyan szerzőt vagy művet bemutat, aki és amely nem szerepelt Bod nyilvántartásában.

Itt említünk meg egy másik művet is, azzal a megjegyzéssel, hogy semmiképpen sem sikerült nyomára bukkanni, csupán Mikó ad hírt róla.¹⁸³ Szintén Bod Péterhez kapcsolódik, s ha a lapszámozás nem zárná ki a lehetőségét,¹⁸⁴ akkor azt állítanánk, hogy ugyanarról a műről van szó, annál is inkább, mert Mikó sem jelöli meg a lelőhelyét, s címe is hasonló az előzőéhez: *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia...*¹⁸⁵

27. *Philosophiae Botanicae Compendium*.¹⁸⁶ botanikai szakszótár, amely a terminológiát latinul, németül és magyarul közölte volna.¹⁸⁷ Benkő, mint maga is írja, Christian Friedrich Reuss 1774-ben közzétett hasonló című művét akarta követni, de kiege-

szítve a magyar elnevezésekkel. Nyilván a *Nomenclatura Botanica*hoz és a *Nomina Vegetabilium*hoz hasonló, de nagyobb lélegzetű dolgozatról volt szó, valószínűleg arról, amelynek magyar címét a Magyar Hírmondó a következőképpen hozta olvasói tudomására: *Az esmeretesebb Kerti mezői, erdői füveknek, és Virágoknak Magyar nevezetek. Azoknak mindenféle hasznai, és erei. Melly hiteles Írókból, különös tapasztalásokból edgybe szedetett, és betű szerént alkalmaztatott.* Benkő célja az volt, hogy *Erdély flórája* című nagyszabású művéhez előkészítse a talajt és az érdeklődőket megismertesse a szakszókincssel.¹⁸⁸

28. A Magyar Hírmondóban,¹⁸⁹ korabeli könyvekben,¹⁹⁰ Benkő levelezésében¹⁹¹ gyakran esik szó a készülő *Transsilvania Floráról* vagy másként *Flora Dacicáról*,¹⁹² amelynek megírását már a hetvenes évek vége felé elkezdte, de még a kilencvenes évek derekán is dolgozott rajta, s hovatovább csalóka ábránddá vált a befejezése és megjelenése. A kortársak úgy vélekedtek, hogy ezzel a könyvével Benkő ugyanolyan dicsőséget fog szerezni, mint az Erdélyről íróttal. Maga Benkő is nagy reményeket fűzött hozzá, főleg azután, hogy a *Transsilvania* második részét nem sikerült közzétennie. A hatóságok megkeresésére készített beadványában részletesen írt korábbi botanikai működéséről, ideértve nemcsak a tárgykörben közzétett írásait, hanem hatszáz növényvel beültetett saját botanikus kertjét és az ingyenes növényteni oktatást két pesti orvostanhallgatónak.¹⁹³ A Főkörmányszék kedvező javaslata ellenére 1785. július 28-án az udvar megtagadta a *Flora* munkálatainak támogatását, illetve azt válaszolta, hogy ha elkészül belőle annyi, amennyiből a könyv hasznosságát meg lehet állapítani, terjesszék fel jutalomra. Mikó hozzáteszi, hogy az udvar hasonló esetekben sokkal méltányosabban járt el két nagyszabású és egy segesvári patikussal, pedig nem töltöttek évtizedeket a növénytan szolgálatában. Végeredményben azt sem tudjuk, hogy mennyi készült el a könyvből s mi lett a sorsa; beletelt fél évszázad, míg hasonló jellegű fűvészkönyv napvilágot látott. Egyik-másik gyűjtemény jegyzékében felbukkan a *Flora Transsilvanica* címe, de ebből nem lehet következtetni semmire. Mindenesetre pótolhatatlan vesztesége az erdélyi természettudománynak az, hogy ez a könyv sohasem jelent meg.¹⁹⁴

29. *Oltso értzekeet arannyá változtato, söt fa garasbol Leg hiresebb Arannyat bövön tsináló Erdélyi Magyar Álkimista, az az, Tiszteletes és Fötudós Philosophiae Professor és Doctor Fagarasi Pap József.* Nem önállóan jelent meg, hanem része a következő kötetnek: *Socrates redivivus seu imago Philosophi vere Christiani, qua exhibetur clarissimus, ac divini ingenii vir, Dominus Josephus Pap de Fagaras Artium Liberalium Magister, et Philosophiae Matheseosque Doctor.*¹⁹⁵

Hogy nem önállóan jelent meg, azt bizonyítja nemcsak a folytatólagos lapszámozás, az azonos díszítés, hanem az is, hogy a kötetnek egyetlen cenzori engedélye van (kelt 1785. január 17-én Kolozsváron). A Református Kollégium betűível nyomtatták. Mint a címből látható, a kötetet egészében Fogarasi Pap József emlékének szentelték. Miután Szigethi Mihály, Fogarasi tanítványa, ismerteti tanára pályafutását (amit latin hexameterekben is összefoglal), kisebb versek következnek az elhunyt tiszteletére. Szerzői – Gombási István, Szentkirályi József, Molnár István, Venter László, Keszy János, Csala Mihály, Gyárfás József, Halmágyi István, Diénes Sámuel, Schreiber Simon, Szilágyi Mihály, Szabó Márton, Déési Péter, Borosnyai Lukács Simeon, Nagy Mihály, Roskoványi György – bizonyára a tanáruk iránti végső kegyeletet rótták le verseikkel, amelyek se nem jobbak, se nem rosszabbak az akkori időkben százával szerkesztett hasonló versezeteknél.

Következik Benkő műve, amelyhez a vetélkedés formáját választotta: Erdély és Magyarország, utóbbin belül Pest városa vitáz, kié legyen a nagy „kereskedő és álkimista”, sőt Hollandia is magának követeli. Dönt a törvényszék: Erdély már elég hasznát látta, ezért ketté kell vágni, hogy fele Pestnek, fele Hollandiának jusson. Aztán Erdély fellebbez, s eléri, hogy Fogarasit ne vágják kettőbe, hanem jusson az égbe. Innen ír levelet feleségének, apjának és anyjának, a szászvárosi eklézsiának, amelynek papja volt, majd Benkő záróstrófáit olvashatjuk:

*Télen, faluhelyen, erdei, mezei
Munkások közt lakó poéta versei.
De ne szó hangját nézd; képzeljed szívemet,
Mellyel kesergettem elszaladt hívmemet.*

*Hív Barátom! én is feléd kívánkozom,
Kevés idő múlva veled találkozom.*

Ezzel lezárul a vetélkedő, s következik Fogarasi pályafutásának felvázolása, ahol a főbb állomások Nagyenyed, Bázél, Frankfurt, Groningen, Franeker és Utrecht. A tudós férfiú 1774. június 20-án szerezte meg a magiszteri és a doktori fokozatot, s ugyanezen évtől Szászvároson lett lelkész. Hollandiában több pályadíjat nyert, ott is nősült. 1784. november 27-én II. József kinevezte a pesti akadémiára professzornak, de állását el sem foglalhatta, mert december 17-én meghalt.

Benkő, aki mindig szerette a facsaros szójátékokat, ezt teszi most is: az elhunyt nevében *fagaras* van, de eszében *arany*, s így mindent arannyá tud változtatni; ezzel Benkő a pályadíjként nyert aranyakra célzott. Benkő nem volt költő; verselése kezdetleges, ahol azonban barátját hazájáról, Erdélyről beszélteti, sorai frissebben csengenek, szinte átforrósodnak:

*Egek harmatozzanak Erdélynek áldásokat!
Kőszikla aranyat, hegy bort, mező élést sokat,
Oh, teremjen néki! Volt békessége
Térjen vissza! Vesszen el ellensége!*

Az elhunyt tanár feleségét özv. br. Kemény Miklósné gr. Wass Krisztina pártfogásába ajánlotta, gyermeke azonban nem volt, s így téved Mikó, amikor azt állítja, hogy a sokgyermekes Benkő örökbe fogadta barátja árváját.¹⁹⁶ Benkő nyilván nemcsak a jó barátot siratta el ebben a művében, hanem rámutatott a XVIII. századi Erdély külföldi kapcsolatainak egyik ágára, a hollandra, amely, mint látható, Apáczai után is virult.¹⁹⁷

30. *Erdélyi oláh nemzet képe.* Benkőt élénken foglalkoztatta a románság, s szándékában állott egy három könyvből, könyvenként öt részből álló szakmunkát kiadni róluk.¹⁹⁸ Csak a könyv első íve jelent meg, a folytatást nem engedélyezte a cenzúra. Ennek a Pozsonyban kinyomtatott résznek a címe: *Az 1784-ben támadt oláh zenebonának leírása.*¹⁹⁹

Érdemes szemügyre venni az egész munka tervezetét. Benkő három könyvre osztotta anyagát, a három részen belül foglalko-

zott volna – többek között – a románok nevével, eredetével, életmódjukkal, szokásaikkal, az 1784-es felkelés előzményeivel, majd lefolyásával, végül a felkelés okainak kivizsgálására kiküldött bizottság jelentésével stb.²⁰⁰

A nyomtatásban megjelent szöveg bevezetésében érdekesen indokolja a nagy felkelés kirobbanását: „A dolgoknak kimeneteletét az igazgatás rendében vizsgálók példákbl jegyzték meg, hogy az alsóbb rendnek a felsőbb rendivel egyenlőségre való vágyódása sokszor okozott a birodalmakban és társaságokban feltámadásokat, valamint a természetben, mikor a nap éjcekával egyenlősttetik (equinoctium), az időnek valami rendkívül való indulattya szokott tapasztaltatni. Az egyenlőségre való vágyódást pedig az igazgatásnak valami hibái okozzák mindenkor.”

Lényegében tehát Benkó a felkelés okát az osztályelnyomásban látja, amit ő „az igazgatás hibái”-nak nevez; ennek ellenére az eseményeket a nemesség szemszögéből ítéli meg.²⁰¹ Ebben a művében is találunk nyelvészeti elkalandozásokat.

31. Az előző munkához szorosan kapcsolódik a következő: *Az 1784-beli Oláh támadásnak történeteit érdeklő adatok, akkori eredeti levelekben, és hivatalos irományokban.* Kemény József szerint ennek az adattárnak a kézírata megvolt két példányban: Demény Sámuelnél, Kemény Sámuel jószágigazgatójánál, valamint őnála, saját másolatában. Ez a másolat bizonyára odaveszett az 1848-as gerendi pusztulásakor.²⁰² Ennél többet nem is tudunk erről a valószínűleg értékes anyagot tartalmazó elveszett gyűjteményről.

32. Benkó József érdeme az is, hogy Bethlen Farkasnak az erdélyi történelemről írott munkáját,²⁰³ amelynek első kiadása Keresden 1684-ben csonkán jelent meg, újra közzétette. Mi több, felkutatta a kiadatlan részek (V–VI. kötet) másolatait, s azok alapján megpróbálta helyreállítani a hiteles szöveget, néha úgy, hogy visszament a Bethlen használta történetírókig, illetőleg a teljesen elveszett részeket – például a 11. könyv egyik felét – maga írta meg.²⁰⁴ Mindezt áldatlan körülmények közepette, udvarhelyi tanársága idején végezte el. A kiadás 1782-ben vette kezdetét, ebben az évben Hochmeister, a nyomdász, hirdetést tett közzé a mű megjelenéséről – de ekkor csak az első kötetek láttak napvilágot. A IV. kötet megjelenési éve 1785, az V-é 1789, a VI-é 1793.

Eszerint Benkő érdeme főleg az V–VI., addig kiadatlan kötetek publikálása. Érthető ezért, hogy az V. kötethez részletes előszót írt, amelyben nemcsak Bethlen művének sorsát tárta fel, hanem saját felfogását a történetírásról. Szemben a teológiai és filozófiai művek szerzőivel, akik úgymond bezárkóznak hálószobájukba, s elmékedéseikkel töltik meg köteteket, a történész nem saját vélekedésére támaszkodik, hanem vagy a dolgok ismeretére, vagy történészek többé-kevésbé hitelt érdemlő adataira. Így tett Bethlen Farkas is, aki semmit sem írt könyveiben képzeletből, előítéletből, kósza hírek alapján, hanem felhasználta a legjelesebb forrásokat: Brutust, Somogyi Ambrust, Gyulafi Lestárt, Borsos Tamást és főleg Szamosközit. Itt is, a VI. kötet előszavában is kitér egy sereg részletkérdésre (a helyesírási hibák eredete stb.).²⁰⁵ Mint érdekességet említjük meg, hogy az V. kötet előszavában cáfolja azt a tévhitet, hogy Bethlen konstantinápolyi követ korábban Törökországból hozta anyagát, s ennek alapján két száműzött lengyel, Samuel Grenzey (Grondzki) és Vengierski öntötték formába az egészet. A cáfolat, illetve a vád azért érdekes, mert – mint említettük – a *Transsilvaniával* kapcsolatban Benkőt is plágiummal vádolták, feltehetőleg irigységből.

33. *Közép-Ajtai Dohány...*, Szeben és Kv. 1792. Ismét Benkőnek egyik alig ismert, pedig humora miatt nagyobb figyelmet érdemlő műve; éppen ezért kis terjedelméhez képest bővebben foglalkozunk vele. Az előbeszédben Benkő kifejti, hogy az 1666-os fogarasi országgyűlés engedélyezte a kézműveseknek portékáik árusítását a városokban, ahol gyűléseket tartanak. Úgy véli, hogy ez a rendelkezés nemcsak a csizmadiákra, szűcsökre, kovácsokra és hasonlókra vonatkozik, hanem rá, a botanikusra is; ezért az országgyűlésre visz néhány levél dohányt, remélve, hogy elkél ott, „az hol a marosvásárhelyi kofáknak piros levelű tabákjok oly nagy árron kelni hallattatik”.²⁰⁶ Az első fejezet a dohány nevét közli hét idegen nyelven, majd a magyar elnevezést vizsgálja, s abból származtatja, hogy „dohot hánnyó”, mert tisztítja a torkot.²⁰⁷ A további fejezetekben ír „A dohány különbségeiről” (II.), „A dohány hazájáról” (III.), „A dohánynak Európába származásáról” (IV.), ahol a tényeknek megfelelően, Jean Nicot-nak tulajdonítja a behozatal „dicsőségét”,

„A dohány Erdélybe jövéséről és viszontagságairól” (V.), „A dohány mivéről” (VI.), vagyis természetéről, „A dohány ártalmairól és hasznairól” (VII.).

A felsorolt fejezetek közül kettőből mutatunk be – kivonatolva – néhány gondolatot. Az V. fejezetben arról olvasunk, hogy az uzdiszentpéteri román pap hogyan mutatott rá a dohányzás ördögi és undok voltára: „...ezt tanította, hogy mind az ördögök az ember nemzettenek veszedelmére edjött tanácskozában, azt találák és cselekedék, hogy mind edj edénybe poszogának, melyből lett valami mag, és az elültetődven, nőtt belőle a dohány: melyből azt a következtetést hozta ki, hogy tehát valakik pipáznak, mind a sátán tojását szipogatják és ördög tanácsát követik”. Amihez Benkő hozzászól: „Ugyé, hogy a pápa jócskán elkészült volt a dorgáláshoz?”²⁰⁸

A dohány ártalmairól szólva említi, hogy az egészségre káros; égéseket okoz; elfoglalja a termőföldet, pedig az a föld sok ezer embert látna el gabonával! A sok pipakészítő, dohányszelence-faragó mind végezhetne hasznos munkát helyett, nem beszélve arról, hogy a pipázás naplopás is, és a nőket utálatossá teszi.²⁰⁹

A *Közép-Ajtai Dohánnak* azonban van egy közöletlen része is; lehet, hogy Benkő szerint ez a rész megbontotta volna dolgozata egységét, s ezért hagyta el.²¹⁰ Itt először arról ír, hogy tőle szívhatják, rághatják a dohányt, attól nem lesznek hosszabb életűek. Aztán közli Faludi Ferenc versét *A' Pipáról*, s ír arról, hogy Erdélyben először törököt láttak pipázni 1576-ban; ennek kapcsán, Balog Ferenc beszámolója alapján, leírja az 1576-os török követség összetételét, kezdve vezetőjével, Mehemed ágával, és végezve egy sereg névtelen szolgálával, lovással, katonával. Benkő, a történész, tehát most sem tagadta meg magát, s részletekre menően ismerteti Balog Ferenc rövid beszámolóját. A befejezés így hangzik:

„Hallodé Valaki! Ha mégis az én dohányomnak füstje szemedet csipi: dugd bé azokat más írónak papirosaikkal, melyekre kicsin dolgokról könyvecskéket írtak, és az értelmes világban kedvességet nyertek.” Majd következik először egy felsorolás, amely elképeszt azzal, hogy Benkő mennyi mindent ismert a nyugati irodalomból: olyan könyveket is, amelyeket jeles szer-

zők jelentéktelen témákról írtak, mint Erasmus a balgaságról, Julius Caesar Scaliger a libáról, Melanchton a hangyáról, Heinsius a tetűről, Justus Lipsius az elefántról – hogy ne soroljunk fel egészen ismeretleneket, akik a köszvényről, a hideglelésről, az árnyékról, a számról, a tojásról, az úszásról, a nevetésről és más egyebekről értekeztek szellemes, csevegő modorban.

Ezt a felsorolást követi a botanikus Benkő lajstroma azokról, akik különféle növényekről, növénycsaládokról írtak: Linné, Haller, Boerhaave, Kaempfer, Breynius, Hellwing és mások, valamint az erdélyi Oroszhegyi Mihály deák, aki „elmés magyar versekkel írott munkát bocsátott világra 1655-ben... az fenyőfának hasznos voltáról és az sendelycsinálásról”. Ha mindezek írhattak a különféle növényekről, miért ne volna szabad írni a dohányról is, amelyet mindenki használ?²¹¹

A történész és a botanikus tehát kibújik abból a Benkőből is, ki csevegésszerű értekezést ír a dohányról, s művével méltán sorakozik fel azok mellé, akiknek a könyvét megemlíti.

34. A *Közép-Ajtai Dohányban*²¹² Benkő említést tesz egy másik munkájáról is, amely közben elveszett. Azt írja, hogy a törökbúzáról is „nemsokára közönségesen olvasható írásom készült, melybenn megmutattam, hogy mikor még ez az áldott gabona nem eléggé esméretes volt volna a hazafiak előtt, országos gyűléssel támadtak ellene”, mint a dohány ellen, de később befogadták. Ugyanakkor Aranka Györgynek már 1789. november 8-án azt írja, hogy „közelebb nyomtatás alá írtam a *Török-Búzáról* meg nem szégyenlendő munkát”.²¹³ Egyebet semmit nem tudunk erről a művecskéről, amely azonban bizonyítja, hogy Benkő korán felismerte a kukoricának mint néptápláléknak a jelentőségét, valamint azt, hogy témaválasztásai szervesen kapcsolódnak a kor elvárásaihoz.

35. Mikó Imre szerint Benkő 1790-ben elkészítette a Losonczy István-féle *Hármas Kis Tükör* számára az *Erdély* című fejezetet, s felajánlotta nyomtatás végett Pataki Sámuelnek. Már 1781-ben elkezdett rajta dolgozni, de csak egy 1790-ből, majd egy 1795-ből származó levél tünteti fel kész munka gyanánt.²¹⁴ Úgy látszik, sohasem lett belőle semmi, vagyis Benkő most is vagy félbehagyta munkáját, vagy a fiókjának dolgozott: a *Hármas Kis Tükör* 1793-as kiadásának a szövege megegyezik az

1773-asával, kivéve azt, hogy az 1793-asban folytatódik az uralkodók felsorolása, továbbá valamivel kevésbé tömött a szedés, ezért a 47 lapos 1773-as kiadással szemben (145–192) az 1793-as erdélyi része 52-re duzzad (164–216).²¹⁵

36. 1791-ben Szebenben és Kolozsvárt, 1797-ben lényegtelen eltérésekkel Bécsben jelent meg a *Diaetae, sive rectius Comitatus Transsilvanicae, eorumque decreta, quae vulgo adpellantur articuli diaetales*.²¹⁶ A kolozsvári országgyűlésre készült, ahol Benkő szeretett volna minél több példányt eladni. Célja az volt, hogy a haza reményére felnövekvő ifjak szemét felnyissa a régi-ek eljárásainak ismeretére s a különböző ügyekben alkalmazott szövegeire. Hozzáteszi: „A legtöbb ilyen dokumentumot... magyar nyelven közöltem, hogy az ugyanazon nyelvet beszélő magyarok és székelyek épp a forrásból szívesebben merítsék a fontos dolgokat.”²¹⁷

Mint tettük eddig is, ennek a kis könyvnek is bemutatjuk a felépítését fejezetek szerint. I. Az országgyűlések meghatározása és felosztása. II. Az országgyűlések helye. III. Ideje és tartama. IV. Az országgyűlések összehívása. V. A meghívottak. VI. A meghívottak felkészülése és a gyűlések lefolyása. VII. Az országgyűlési határozatok.

Az erdélyi történelem ismerete, helyes értékelése szempontjából az Erdélyi Országgyűlési Emlékek megjelenése előtt igen fontos volt ez a könyv, mert forrásanyagul szolgált. Benkő nemegyszer idézi benne saját korábbi műveit is (*Transsilvania, Milkovia*).

37. *Imago Inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae historico-politica...*, Szeben és Kv. 1791.²¹⁸ A második kiadás, amely Szebenben jelent meg 1837-ben, tizenhat oldallal hosszabb, s van benne egy pótlás is *A Székelyeknek régi Törvénye* címmel; ezt követi a vajdák, alvajdák, székely ispánok, fejedelmek, püspökök stb., tehát az erdélyi egyházi és világi vezetők névsora. Ugyanakkor már 1806-ban, a református kollégium nyomdájában magyar fordítása is megjelent *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe...* címmel, L.S.K. fordításában.²¹⁹ Négy nagy fejezetre oszlik; I. A székelyek neve, eredete, fejlődése. II. A székelyek elkülönülése főbbekre, lófőkre és gyalogosokra. III. A székelyek tisztségei és kötelezettségei. IV. A szék-

kelyek jogai, mentességei és kiváltságai. Ezekhez járulnak a következtetések, amelyekből mutatóban álljon itt a 3. számú: „Ez a nemzet, eltérően más népektől, földjét birtokolta és megvédte néhány évszázad óta; ezért mind katonai, mind polgári előjárói a maga nemzetéből valók voltak. Éppen ezért jogos, hogy az elkövetkező évszázadokban is saját népéből és véréből eredő vezetőkre bízzák őket.”

A kis könyv jelentőségét, úgy hiszem, fölösleges különlegesen hangsúlyozni. A maga korában alapvető munkának számított a székelyek történetét illetően. Értékét növeli az, hogy szerzője nagy számban használta fel történetírók, oklevelek, törvénycikkek, jogi szakmunkák adatait, s a rá jellemző részletességgel ismertette az egyes fejezetekhez tartozó kérdéseket. Itt említjük meg, hogy egy ismeretlen szász történész recenziója számos bíráló észrevétel tartalmaz Benkő művéről; ezeket Mikó Imre könyve is sorra veszi, és ahol elfogult ítéletet talál, ott kiigazítást közöl.²²⁰

38. *A magyar és török nyelv mely keveset edgyezzen...*, kézirat 1792-ből.²²¹ A több mint száz oktáv lapot felölelő tanulmány jelentőségét Éder Zoltán kiváló monográfiája nyomán a következőkben foglalhatjuk össze. 1) Megcáfolta a magyar–török nyelvrokonságot. 2) Állást foglalt Sajnovics tanítása mellett, amely a magyar nyelv rokonait északon kereste. 3) Elsőnek foglalta rendszerbe a magyar nyelv jövevényszavait. 4) Értékes szógyűjteményt tett közzé az élő nyelv és az okleveles anyag alapján. 5) Magyarul írta művét egy olyan korban, amikor a tudományos dolgozatok igen tetemes hányada még latinul készült.

Mindezek alapján Éder úgy véli, hogy Benkőt a kor kiemelkedő nyelvészei között kell számon tartanunk.²²²

39. *Kászonszék állapotjáról*, kézirat 1793-ból.²²³ A rövid dolgozat Kászonszék függetlenségi törekvéseiről számol be, arról, hogy miképpen akart elszakadni Csíktól és visszaszerezni a monda szerint Zsigmond császártól nyert és utóbb Mátyás királytól visszaadott jogokat.²²⁴ Tehát ismét egy részlettanulmány a székely történelem köréből.

40. *Synodi Erdődenses geminatae*, kézirat 1795-ből.²²⁵ A kéziratot ugyanaz a mottó vezeti be – egy Horatius-parafraíz –, amelyet Zrínyi is használt: „Dulce est pro patria mori, sed dulcius pro

eadem vivere”, vagyis: „Édes a hazáért meghalni, de édeesebb érette élni.” A címben említett két erdői zsinat közül az elsőt, az általános zsinat 1545-ben, a második részlegesen 1555-ben tartották. Az általános zsinat kéziratanyagát Dési István szászvárosi lelkész 1624-ben másolta le; a részleges zsinat artikulusait Benkő egy Dobolyi nevű felsőbányai paptól szerezte meg, akinek a hibás szövegét helyesen letisztázta köpeci Bodosi Sámuel kőbori református lelkész, akivel Benkő levelezett is.²²⁶

A kézirat II. §-ában Benkő előadja, hogyan bukkant rá az általános zsinat értékes, elveszettnek tartott anyagára Hermányi Dienes József hagyatékában, amelyet egy kenyérsütő asszonytól pár garasért vásárolt meg.

Az V. §-ban igen fontos kérdést érint: ellenségei megvádolták, hogy amit publikált, azt mind készen kapta Hermányi gyűjteményében. A vádat büszkén visszautasítja, s hivatkozik a történésznek arra a jogára, hogy művét mások adataira alapozza. Hermányitól nem függ: ezt tanúsítja Isten, a lelkiismerete és levelezése azokkal, akiktől adatokat kért és kapott stb.²²⁷

A kéziratot a Drágfi családról készített feljegyzések egészítik ki, valamint jegyzetek, amelyekben Benkő kedvenc foglalatosságának, a nyelvészkedésnek is hódol. A két zsinat történelmének tanulmányozását nem a vallási gyűlölet szítása végett kezdte el, hanem azért, hogy a történelmi igazságot feltárja. „Minden becsületes ember legforróbb vágyának azt óhajtja, hogy ragyogjon fel az egész keresztény világra, Magyarországra és Erdélyre az a nagyon boldog nap, amelyen Isten összes választottjai, egyesülve ama szeretetben, melynek sugarai már-már felcsillantak napjaink szónoklataiban, egy akol legyen és egy pásztor, az Ő nevének örökös dicsőségére...”²²⁸

A kézirat másolatát 1798-ban Benkő megküldötte a göttingeni egyetemi könyvtárba is.²²⁹

41. *A' Közép-Ajtai Szkumpia, vagy esmeretesebb néven etzetfa és annak Kordovány-bőr készítésére való haszna*, hely nélkül [Kv.] 1796. Németül is ugyanabban az évben jelent meg.²³⁰ Szkumpián Benkő nem azt a növényt érti, amelyről a tudós Fridvaldszky már értekezett²³¹ az érdeklődőknek (*Rhus cotinus*), hanem egy másikat, amely az előzőhöz nem hasonlít, de ugyanahhoz a nemhez tartozik (*Rhus coriaria*).

Már Fridvaldszky írt arról, hogy Havasalföldről, Moldvából és Bulgáriából mekkora mennyiségben importálja Erdély ezt az iparban hasznos növényt.²³² A rövid dolgozat két részből áll. Miután rámutat a román nyelvből átvett nevére, hasznára, és elhatárolja a *Rhus cotinustól*, rátér sajátosságaira, hazai termesztésének lehetőségeire. Az eredetileg csak a mediterrán országokban őshonos növény először mágnások kertjeiben, dísnövényként tűnt fel és ritkaságnak számított, később elterjedt. Használni lehet a konyhán is, mert enyhe ecetes ízt ad az ételnek, illetve gyógyszerként hasmenés, vérhas, vérvizelés vagy kelések kezelésére, leginkább azonban kordovánbőr készítésére alkalmas. Mint nyelvész, Benkő szól a *kordován* szó eredetéről is (Cordoba spanyol városról nevezték el), aztán ír a növény roppant szaporaságáról; megterem akármilyen helyen: dűlőkön, martokon, mezsgyéken, omlásos helyeken. „Ha e mi hazánkbeli tímárok szorgalmatosok lesznek ennek művelésébenn, kevés idő múlva sok ezer forintokat tartoztathatnak meg Erdélybenn”,²³³ vagyis nem kell külföldre vinni a valutát. Készséggel megígéri, hogy a termesztéshez bárkinek ad hajtást, majd végezetül felsorolja azokat a fákat, amelyekkel pótolni lehet a cserzésben a cserfa héját és a kétféle szkumpiát. A tanulmány jelentősége kétségen felül áll: ipari növényt népszerűsít, az import csökkentésére buzdít.

42. *Közép-Ajtai ÁBÉCE*..., kézirat, keltezés nélkül. Fennmaradt Benkő kézírásával a címlap és az előljáró beszéd. A cím jelzi a célt is: a régi magyar írásmód ismertetése azok számára, akiknek hiányzik a kellő gyakorlatuk a régi szövegek olvasásában. Ezért „a magyar betűket, az ő szokott *Ábéce*-béli rendjek szerint, mind hajdani, mind mostani jelentésekre nézve a figyelmetes szemek eleibe” helyezi. Ilyen betűkről van szó: cs=ch; c = k (például Chehec = csehek); ew = ö (például ewrewc = örök) stb.²³⁴

A Transsilvania specialis

43. Benkő művei közül utoljára hagytuk a jelen kötetbe foglalt *Transsilvania specialist*,²³⁵ amely – mint már jeleztük – a nyomtatásban megjelent *Transsilvania* folytatásaként készült. Benkő úgy vélekedik, hogy hazáját, Erdélyt, a világ nem ismeri

eléggé,²³⁶ s ezért kívánt róla sokoldalú képet rajzolni. Mint a *Transsilvania* második részét, ezt is az államismereti iskola terméke gyanánt kell értékelnünk. Ez a német eredetű irányzat, amely a XVII. században keletkezett, a feudalizmus megújítását tartotta céljának, de eredményeiben ennél többet nyújtott. Jelentősége nemcsak az, hogy kilépett az egyházi keretből és a világi tudományosság útján indult el, hanem az is, hogy számos ismeretágot vont egységbe, hiszen az állam – a haza – ismerete nem jelentheti pusztán a történelmi események felsorakoztatását: jelenti számos, más területre tartozó anyag összehordását és feltárását is. Az irányzat fő képviselője nálunk Bél Mátyás volt (1684–1749), kora kiemelkedő tudósa, aki különböző előmunkálatok után tette közzé *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742) címmel műve első öt kötetét (a többi kéziratban maradt). Hozzá hasonlóan Benkő sem ragaszkodik a régi történészek módszeréhez, hanem különböző területekre tartozó ismereteket gyűjt össze és értékeli, összefüggésekre mutat rá, kitér a természet és az ember nyújtotta javak számbavételére, nem hanyagolva el a szellemi élet eredményeit sem. A kor felfogásának megfelelően, részletes honismereti munkát akart készíteni. Benkő Samu szerint „Erdély helységek szerint tagolódó történelmét úgy adja elő, hogy a politikai, köztörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi, közigazgatás- és jogtörténeti adatok mellett érdeklik a termelés kérdései (földművelés, állattenyésztés, műipar, háziipar, bányák), ismerteti az általaj kincseit (ásványokat, borvizeket), nemkülönben a növénytakarót és az állatvilágot”;²³⁷ ezáltal csatlakozik a példaképén, Bél Mátyáson kívül az erdélyi száz írók – Georg Soterius, Marcus Tartler – hasonló műveihez.²³⁸ Főleg azonban Bél Mátyás volt a példaképe, aki szintén általános, illetve részletező részekre osztotta művét, melyekben paragrafusokkal és azokon belül számokkal, betűkkel jelezte az alcsoportokat. A fejezeteken belül Bél is először a megye földrajzát, majd az egyes helységeket ismerteti, ellenben nála rendszerint hiányoznak a történelmi, művészettörténeti adatok és a nemescsaládok névsorai.

A munkát Benkő három részre osztja. Sorra veszi az egyes vármegyéket, székeket, disztriktusokat, és minden adatot közöl róluk, ami csak tudomására jutott. Az egyes közigazgatási egy-

ségeken belül rendszerint kezdi az elnevezéssel, a határokkal, fekvéssel, folyókkal, hegyekkel, tehát általános földrajzi leírást készít. Következik a megye területén lakó mágnás- és nemes-családok felsorolása lakóhelyük, birtokuk szerint, az 1702-es, a románág esetében az 1766-os összeírás alapján. Ezután közli a vármegye főispánjainak névsorát, de ha adatai vannak, felsorolja az alispánokat, főbírókat, jegyzőket is, tehát nem dolgozik egységes szempontok szerint, mert minden beszerzett adatot hasznosítani akar. Jellemző ebből a szempontból az, hogy a barcasági papságról Paul Rothtól kapott sok adat ezt a részt terjedelemben módfelett felduzzasztja, mondhatni megbontja a fejezetek közti egyensúlyt; vagy az, hogy Doboka vármegyénél még a főbírók nevét is közli, máshol viszont nem. Terjedelemben a Barcaság után mindjárt Alsó-Fehér vármegye következik, majd Kolozs, Hunyad, Felső-Fehér, Fogaras leírása; ez a hat tájegység mintegy fele az egész műnek. Ezeken kívül még harminc vármegyéről és székről számol be, tehát a munkának csak egy részét dolgozta ki részletesen.

Az egyes fejezeteken belül ezután sor kerül a vármegye helységeinek bemutatására, kezdve – ha van – a szabad királyi várossal, folytatva a mezővárosokkal, falvakkal. Amikor nevezetes események, például országgyűlés vagy ütközet fűződik egy-egy helységhez, Benkő ezekre is kitér, úgyszintén a nevezetes épületekre, a város életének fontosabb eseményeire, ezenkívül szól a helységek jeles szülötteiről. Külön fejezetet kapnak az egyházi ügyek, amelyeknek tárgyalását Benkő mindig az uralkodó katolikus vallással kezdi, viszont láthatólag szívesebben és részletesebben foglalkozik a református egyház helyzetével, minthogy elsősorban ezt ismerte, és erről jutott adatokhoz. Szép vonása a könyv írójának a vallási tolerancia, melynek nem egy esetben tanújelét adja. Különben az egyházi ügyek bemutatása is függ a Benkő birtokába jutott adatok gazdag vagy szegényes voltától. Következnek a művelődés kérdései, vagyis a megyei iskolák rövid, már csak azért is felszínes számbavétele, mert ezeket bemutatta az egyes helységek leírása kapcsán, végül a katonai ügyek. Ezek során rendszerint arról kapunk felvilágosítást, hogy melyik helységben tartózkodik katonaság, melyik vármegyében állomásozik valamelyik székely vagy román ha-

tárőrezred. Olykor Benkő – nyilván a kevés adat miatt – egyazon fejezetbe vonja össze a művelődési és a katonai ügyeket, sőt ritkábban az egyháziakat is.

Nemegyszer arról is megbizonyosodhatunk, hogy a mű megírása közben gondolataival mindegyre előreszaladt és mérlegelte, hogy ennek vagy annak a kérdésnek a tárgyalása hova illik inkább. Például a 126. § 8-nál, ahol egy, a Kornisok javára kibocsátott adománylevelet idéz, megjegyzi, hogy a Kornis család érdemeiről, vagyonáról a *Homoródszentpál* címszó alatt fog írni.

A *Transsilvania specialis*nak közvetlenül az általános rész után kellett volna megjelennie, mert 1777-ben első megszerkesztésében már készen állott; aztán Benkő újra dolgozni, igazítani kezdett rajta 1781-ig, majd 1783-ig, de számos adat szól amellett, hogy a későbbiekben is javíttatta; említi például az aranyosgyéresi templom 1786-os renoválását (79. §), és van egy adat 1789-ből is (296. §). Olyan vélemények is elhangzottak, hogy néhány ívet ki is nyomtattak, de ezeket senki emberfia nem látta.²³⁹

Benkő roppant munkát fektetett ebbe a művébe is, de az erőfeszítések nem vezettek egyforma színvonalhoz minden megye, szék esetében. Volt olyan országrész, amelyet többször beutazott, máshová csak szándékában volt elmenni.²⁴⁰ Igen terjedelmesen ír Erdővidékről, amelyet legjobban ismert, de nagyon szépen, alaposan kidolgozta a Kolozsvárra vonatkozó részt is. Fogaras vidékének rendkívül alapos leírása, melynek során részletesen kitér a XVI–XVII. század eseményeire, valóságos kismonográfiát alkot, ami elűt a fejezetek szokásos felépítésétől. Általában a szöveg könnyen eligazít abban, hogy melyik vármegyéből, székből kapott gazdagabb információkat; de arra is van adat, hogy kényelmi okokból támaszkodott az állami összeírás adataira, például Kézdiszék falvainál, holott alaposan ismerte ezt a tájat. Használja azt a régi módszert is, hogy megemlíti a szóban forgó vidékről valakit, aki többet tudna mondani az ottani tájról. Aprólékos utánajárására, jó szemére jellemző, hogy egy ritkán előforduló, Brassóban vert érmet egy román parasztlány régi pénzekből felfűzött nyakláncának darabjai közt talált meg (306. § 7.). Vannak lapjai, amelyek drámai sodródásokkal lepnek meg, például Báthory Gábor fejedelem meggyil-

kolásának praesens historicumban való bemutatása.²⁴¹ Viszont kétségtelenül igaza van Kazinczynak, aki ezt írja a *Transsilvania specialis*ről: „Én minden munkái közt, melyeket ismerek, ennek adom az elsőséget; de ez a könyv nem kevés igazítást, bővítést, kihagyást kívánna; Benkő sok haszontalant, bugyogót, ingót, hamisat, csonkát ad a hasznos és való mellett.”²⁴²

A kötet kiadásának elmaradása nem jelentette az érdeklődés megszűnését is. Legjobb példa erre a Főkonzisztórium 1815. június 18-i kezdeményezése, mely a fél évvel korábban elhunyt Benkő e művének a kiadását újra napirendre tűzte.²⁴³

A mai olvasó számára nemcsak a múltat felidéző, érdekes olvasmány ez a könyv; érdemes azért is foglalkozni vele, hogy egybevelessük a máig végbement változásokkal.²⁴⁴ Abban az időben, amikor Benkő az adatokat összegyűjtötte, több volt az erdő, a patak, kevesebb a ház, kisebb volt a falvak lélekszáma. A dűlőnevek jórészt máig megmaradtak (ezt minden falu, város lakosai maguk is lemérhetik), sőt gyakran és sok helységben a heptiac napja is ugyanaz maradt, mint volt a XVIII. században. A fejlődést sok más téren le lehet azonban mérni: Benkő idején Torda is, Küküllővár is *mezővárosi* rangon állott, ma már viszont ég és föld a kettő közötti különbség.

Egyetlen ember még a Benkő páratlan munkabíráásával, emlékezőtehetségével és szorgalmával sem tudott volna egyedül, elszigetelten megvalósítani egy ilyen nagyszabású munkát. Benkő jól tudta ezt, és amellett, hogy kora fiatalságától mindent kijegyzetelt, amit elolvasott, rengeteg emberrel levelezett adatgyűjtés végett. A leírt tájak közül azokról, amelyeket nem tudott beutazni vagy elég alaposan megismerni utazása alatt, levelezőtársai, főleg lelkészek, az akkori falvak fő írástudói tájékoztatták, rendszerint pontos válaszokat adva Benkő jól körülhatárolt kérdéseire. Paul Roth, Daniel Georg Duldner, Mósa László, Földi János, Nagy János, Osváth László, Dálnoki Teleki Mihály, Baló Bálint, Incze István, Pataki Sámuel, Gyöngyösi János, Cornides Dániel, Csernátoni Sámuel, Koppi Károly, Csapó József, Sófalvi József, Kapronczai Ádám nevének említésével alig negyedét soroltuk fel azoknak a felvilágosodás eszméitől többé-kevésbé áthatott lelkes honfiaknak, akik a kor enciklopédikus törekvéseinek akár felszínes ismerete révén igyekeztek hozzáse-

gíteni Benkőt ahhoz, hogy a megszületendő szakmunka által Erdély művelődését fokozatosan a művelt Nyugatéhoz közelítse. Ilyen értelemben a *Transsilvania specialis* közösségi alkotás, tükre nemcsak Benkő egyéniségének (sokirányú érdeklődésének, kritikai szellemének, kétkedésre, sőt kötekedésre való hajlamának), hanem megvalósítója annak is, amiről a kis tehetségű, bár tagadhatatlanul lelkes emberek csak álmodoztak. Mint a gyors vízű folyam, amely sodrását a belé csordogáló apró erecskéknek köszönheti, Benkő műve is színesebbé, változatosabbá vált a másoktól nyert anyag révén.

Éppen az anyaggyűjtésnek ez a – folyóiratok híján akkoriban egyetlen – módja okozta azt, hogy a könyvben sok az egyenlenség tartalomban és stílusban egyaránt. Ami a mai olvasónak a legjobban fáj, az Benkő feltétlen ragaszkodása a Habsburgokhoz, II. Rákóczi Ferenc mozgalmának teljes elítélése. Ugyanakkor érthető ez a magatartás: a kuruc mozgalmak óta hosszú, békés évtizedek teltek el, Benkő pedig másként nem remélhette volna műve hivatalos kiadványként való megjelentetését. Általában, ha a hatalmasokat – főispánok, mágnások – emlegeti, nem fukarkodik a dicsérő, sőt, valljuk be, a – korának megfelelő – barokkos hízelgő jelzőkkel. Ezt a magatartást nem lehet meglepetni, de magyarázni igen, mégpedig a sokgyermekes református lelkész szorongatott anyagi helyzetével, amelyen a Habsburg-hierarchia legalsó fokán álló kis funkcionárius is tudott volna egy keveset változtatni.

Benkő számos megfogalmazása a mai olvasót tájékozatlanságban hagyja. Nyilván nem olyasmire gondolunk itt, amit a kutatás később tárt fel (például Kolozsvárt több országgyűlést tartottak, mint ahányat Benkő számon tart), hanem egyebekre: „...nem jut eszembe, melyik országgyűlési cikkely alapján, de ha a kezemben lesz, könnyen utánaérzhetek” – írja egy helyen.²⁴⁵ Más esetben az időbeni tájékozódásunkat gátolja meg egy-egy hevenyészve odavetett szó, például: „...a mi korunkban főispánok voltak”: de Benkő életének melyik szakaszában? Hasonló ehhez az a könnyed eljárás, amellyel a megfegtetlen problémákat intézi el: rábízza másokra a dolog kiderítését, vagy óvatosan fogalmaz, például: „Amennyire ismerem...”²⁴⁶ Végezetül hadd említsünk meg egy olyan stílári fogatékosságot, amely

talán Benkő olvasmányélményeiben gyökerezik. Arra gondolok itt, hogy az egyes vármegyék, székek leírását bevezető szöveg erősen sablonos és általánosságokban mozog; a folyók rendszerint halban gazdagok, az erdőkben sokféle vadállat él, a hegyekben árványi kincsekre lehet bukkanni, a legelőket nyájak népesítik be stb. Ezeket nyilván a felhasznált összeírásokból vette át.

És mégsem ezek adják a *Transsilvania* alaphangulatát, hanem egyéb. Mindenekelőtt Benkő hatalmas, bár nem eléggé rendszeres tudása, olvasottsága, eligazodása a történelem útvesztőiben, a bizonyítékul közölt oklevelek és szerzők nagy száma. Gyakoriak az európai párhuzamok, amelyekre akkor is érdemes felfigyelnünk, ha nem nagy horderejű dolgokról van szó; így az azonos közigazgatási beosztás, illetve a hasonló ételek révén Flandria és Wales is a Székelyföldhöz kapcsolódik.²⁴⁷ Megcsodáljuk a témától való elkalandozásokat is, amelyek valóságos mikromonográfiákkal ajándékoznak meg: Hunyadi Jánosról és családjáról, a nagyszebeni árvaházról, a taxális mezővárosokról, a dési hitvitáról, az Aporokról stb. Egy-egy helység híresebb birtokosairól írva, néha fárasztó genealógiai levezetésekbe bonyolódik, máskor viszont beéri a család egyetlen kimagasló képviselőjének a történetével vagy portréjával.²⁴⁸ Egyaránt érdekli hazája helységeinek ókori és újkori története: II. Rákóczi Györgyről éppen annyit ír, mint Decebalról.

Abban az időben, amikor Benkő élt és alkotott, az író és olvasó közötti kapcsolat sokkal szorosabb volt, mint manapság. Vonatkozik ez a nem szépirodalmi művekre is, legalábbis annyiban, hogy Benkő az olvasót meg-megszólítja, beszélget vele. A háromszéki Eresztvény nevének bemutatása után ezt írja: „Megkaptad tehát az elnevezés magyarázatát.” Általában nagyon szívesen magyaráz, fejteget, felvilágosít, a nyilvánvaló cél az olvasó ismereteinek gyarapítása. Ezt szolgálják az idézeteket is gyakran megszakító közbeékelte mondatok (amelyeket a „B. J.” jelzéssel láttunk el), nemkülönben a magyarázatnak a polémikus változata. Benkő, feltételezhetően alkatánál fogva, amit a sok-sok keserűség is tovább erősített, hajlik a vitára, és valósággal örvend, ha valakit tévedésen érhet vagy kioktathat, néha éppen gúnyos modorban. Timon Sámuelről írja: „Hallucinál Timon páter.”²⁴⁹ Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy

kedveli a humort, a tréfát, a jóízű mondásokat. Amikor sorra bemutatja az al-csíki falvakat, csaknem mindegyiknél közöl egy-egy közmondást, a falut vagy lakosait jellemző szólást.²⁵⁰ A szöveget felüdíti, levegőssé teszi egy sereg apróság a tárgyalt községekről, amelyek nem egy esetben máig is arról a bizonyos „apróságról” nevezeteseek. Az aranyosgyéresi híres dinnye, a magyardécei és az ozsdolai cseresznye, a miriszlói mustár, a korondi és a csicsói edények, a Hunyad vármegyei csigaexport leírása éppen úgy olvasmányossá teszi, lazítja a helyenként száraz történelmi fejtegetéseket, mint a segesvári templomi ceremóniák bemutatása vagy a puliszka és a fenyővíz dicsérete és az olyanféle apró tájékoztatások, mint az, hogy Csapai András „az enyedi kollégiumra hagyta nagyszerű könyvesszekrényét”.²⁵¹ Vagy: kit ne derítene jókedvre a szőlőhegyek, borok oly gyakori dicsérete, még akkor is, ha tudjuk, hogy az italozásból mennyi kellemetlensége származott a nagytiszteletű úrnak. De élvezeteseek komoly fejtegetései is: akkor, amikor a babonáról ír, a háromszéki igazságtalan közteherviselésről, a műemlékek pusztulásáról, vagy amikor Fridvaldszky szavaival az iparosításra tesz javaslatot, mégpedig azt, hogy a zoványi szenet fel lehet használni a timsó lepárlására.²⁵²

Talán kissé bizzar hatást kelt az az eljárás, hogy Benkő a legtöbb helység nevét latinra fordítva is közli, amiből néha furcsa dolgok adódnak. A magyarul jól hangzó Bogárfalvából így lesz „Insecti pagus”, vagyis szó szerint „A bogár faluja”, Almásból „Pomos habens”, vagyis „Almákat bíró”. Nem szabad azonban elfelejteni két dolgot. Az egyik az, hogy Benkő ezzel a könyvével is be akarta kapcsolni Erdélyt Európa tudományosságába, márpedig ott csak a latinnal lehetett boldogulni. A másik az, hogy Benkő a nyugati olvasókat is tanítani akarta, őket is fel akarta világosítani jelenségek, dolgok, nevek eredetéről, s ezért fordította le még a helységneveket is.

Benkő fejtegetései néha egészen közel állnak a tudálékossághoz, amit azonban szintén meg kell értenünk. Benkő domidocutus volt, nem adatott meg neki a külföldi tanulmányút távlatokat nyitó serkentése, s nyilván a már szinte szőrszálhasogató magyarázatok – talán nem is mindig tudatosan – annak igazolását is célozzák, hogy lám, ő nem koptatta a híres német, olasz, hol-

land, svájci, angol egyetemek padjait, és mégis alapos tudást mondhat magáénak. Ami kétségtelenül elgondolkoztató, mert a domidoctusi státus – amihez járult Benkónél a falusi elszigeteltség – nem szükségszerűen hátrány: arra készíti az embert, hogy jobban körülnézzen a saját portáján, alaposabban megvizsgálja hazája múltját, jelenét, és emellett befelé fordulva elmélyültebb életet éljen. Éppen ezt tette Benkő is: körülnézett Erdély területén, és gazdagította történetírásunkat; aztán egy szűkebb területre összpontosította figyelmét, és megalkotta növényteni műveit; végül még kisebb területet vett szemügyre: a nyelvet, ami azonban még nagyobb befelé fordulást igényelt.²⁵³ Az alábbiakban megkíséreljük értékelni Benkőnek ezt a három fő tevékenységi területét: történészi, botanikusi és nyelvészeti munkásságát.

A XVIII. századtól a történetírásban új szelek kezdtek fújni. Az előző évszázad szónokias, dagályos írásmódját felváltotta egy sokkal józanabb hang, a művelt tudósé, aki semmilyen állítást sem kockáztat meg pusztán a jóhangzás kedvéért, hanem mindenben forrásokra támaszkodva, az igazságot kívánja felderíteni. Most alakult ki az a történetírástípus, amelynek képviselői a forrásokat böngésszik, okleveleket másolnak, s ehhez megtanulják a letűnt korok írásának olvasását. Az újfajta történetírás hívei kezdik felismerni azt is, hogy a történelemben nem csupán erkölcsi indítékok lehetségesek, ellenkezőleg: az erkölcsiek rendszerint a háttérben húzódnak meg. Már nemcsak a politikai, hadi, egyházi történelem izgalmas és érdekes, hanem a társadalom anyagi és szellemi élete a maga egészében, az az élet, amelynek nyugalalmát időnként robbanások rázkódtatják meg: a szemben álló társadalmi osztályok összecsapásai.²⁵⁴

Amikor 1796 után az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság érdeklődése a történettudomány felé irányult, Benkő nyomban bekapcsolódott mind a gyűjtő és rendszerező, mind a feldolgozó és értékelő tevékenységbe, mégpedig teljesen önzetlenül. Sajnos, a Társaság egyáltalán nem méltányolta Benkő önzetlenségét: anyagát vagy hagyta elveszni, vagy ha megszerezte, később engedte szétszóródni. Ezért van az, hogy összes közgyűjteményeink tele vannak Benkő-töredékekkel, és hogy az 1850 utáni kiadói tevékenység elég tetemes része Benkő egykori gyűjteményein alapult.

Benkő József munkásságának értékelése

Közelebbről megvizsgálva ezt a tevékenységet, azt látjuk, hogy Benkő okleveleket másolt, idézett; épületekbe, falakba foglalt feliratokat írt le, érmeket böngészett; igyekezett nem egyetlen adatra (oklevélre, forrásra, felíratra) támaszkodva levonni a következtetéseit, hanem mindent szélesebb alapokra helyezett. Közléseinek fontosságát növeli az, hogy ő még látott, forgatott számos olyan forrást, amely 1849 januárjában elpusztult a nagyenyedi könyvtárban. Igen fontosnak tartjuk külön kiemelni azt, hogy nagy számban tett közzé gazdaságtörténeti és termelési adatokat is, s azokat lényegesnek tartotta. Ha megemlíthetjük azt, hogy a hazai kukoricatermesztésről ír, vagy a cegei halastóról, ahol még a háló árát is feljegyezte, a Maros gátjairól és nem utolsósorban a nagyon finom kolozsvári kenyérről,²⁵⁵ legfeljebb töredékesen érzékeltettük Benkő mindenre kiterjedő érdeklődését.

Szép vonása a tárgyilagosság. Báthory András halálának bemutatása rendjén kész szembeszállni a közhiedelemmel, s kitarítani a történelmi igazság mellett, hogy ti. Báthoryt a székelyek ölték meg. És ugyanebben a kérdésben helyesbíti Czwittingert is.²⁵⁶ Általában úgy közeledett Erdély múltjához, hogy mindig tekintettel volt arra, hogy „ezen a földön évszázadok óta különböző ajkú népek éltek együtt, s jóban-rosszban vállalták sorsukat”.²⁵⁷ Ez a tárgyilagosság jelentkezik akkor is, amikor elmondja, hogy Székelyföldvárt a románok házai szebbek a nemesi kúriáknál, vagy amikor a román borosgazdák bőkezűségét méltatja. Finom elmeélre valló megjegyzése az, hogy Bethlen Farkas – akit különben nagyon tisztelt – a székelyekről írva nem objektív, mert a székely felkelők a Bethlen-vagyont is felprédálták.²⁵⁸ E tárgyilagosságnak köszönhetően megírja azt is, hogy Miklósvárszéken hajdanában több román élt, mint az ő korában,²⁵⁹ vagy sok részadatot összegezve megállapítja, hogy Erdélyben a románság létszáma felülmúlja az összes többi népekét együttvéve.²⁶⁰

Jellemző Benkő történetírására az is, hogy igen gyakran igazítja mások tévedéseit. Például Kornis Zsigmond gubernátor – mondja – nem Szentbenedeken halt meg, hanem Kolozsvárt, s

kitart amellett, hogy Bethlen nem mérgezhette meg az 1635-ben elhunyt Mikó Ferencet, mert már jóval korábban, 1629-ben meghalt.²⁶¹ Azt az állítást, hogy Gyula vezér Erdélyben vadászott s „az ókor tiszteletétől vezéreltetve, megújította Apulomot”, Benkő meseszagúnak nevezi,²⁶² bár nem egy esetben maga is kiigazításra szorul: főleg a határozottan hirdetett hun–magyar rokonság, s ezzel kapcsolatban Árpád vezérnek Attilától való származtatása kérdésében.²⁶³

Az említett vonások egyaránt jellemzik a *Transsilvania* megjelent és meg nem jelent részeit, illetve a bevezetéseket, amelyeket Benkő a kiadatlan naplókhoz, feljegyzésekhez, krónikákhoz írt, amelyek később – jórészt az ő másolatai vagy gyűjteményei alapján – meg is jelentek.²⁶⁴ Elismerésünket nem csökkenti a számos aulikus kijelentés, a nemesi szemlélet, vagy egyáltalán az, hogy művével saját kora hatalmasságainak megbecsülését óhajtja kivívni.²⁶⁵ A maga korában, az eldugott erdélyi nagyfedelemtségben, szűkös anyagi viszonyok közepette, a kortársak részéről több irigységet és meg nem értést nyerve, mint támogatást, Benkő a legtöbbet nyújtotta, amit történész akkor és ott nyújthatott.

A botanika terén szintén elévülhetetlen érdemeket szerzett. Elkészítette a *Flora Transsilvanicát*, mégpedig Linnének Scopolitól átdolgozott rendszere alapján, ami arra mutat, hogy lépést tartott a legfrissebb európai tudományos eredményekkel.²⁶⁶ A kiadványhoz függelékét szándékozott csatolni a szakszókincs bemutatása végett. Tanmenetet készített az orvosi botanikai előadások céljaira.²⁶⁷

Egyik méltatója írja: „...előbb szólaltatta meg Linnét magyarul, mint Winterl nagyszombati tanítványai: Horvátovszky (*Flora Tyrnaviensis*), illetőleg Schimmert (*Systema naturae*, 1774) latinul. Megelőzte Csapót (1775) és Mátyus *Dietetikáját* (1787), vagy ami legfőbb, teljes 15 évvel a debreceni füvészkönyvet, bár ez magának vindikálja az úttörés dicsőségét.”²⁶⁸

A hazai román kutatók egyöntetűen kiemelik, hogy román növényneveket Benkő közölt elsőnek, mert szerinte a románság a többi népnél jobban ismeri a növények hasznosságát. Különösen szépen ír munkásságáról Emil Pop, aki szerint Benkő munkája „minden bizonnyal alapvető jellegű, ami a hazai növényne-

vek gyűjtését illeti, nemcsak azért, mert a legrégebb lelkiismeretes és helyesen elindított gyűjtemény, hanem azért is, mivel a felmutatott anyag észrevétlenül beszüremlett az eddig alapvetőnek vélt más, ilyen természetű gyűjteményekbe is”.²⁶⁹

Benkő érdemeit igazolják követői is, akik az ő közleményeinek a felhasználásával több nevezetes gyűjteményt állítottak össze,²⁷⁰ valamint azok, akik továbbvitték eszméit, mint Nyulas Ferenc, Baumgarten János és mások.²⁷¹

Benkő nemcsak a botanika elméleti ágában vált jelentőssé terminológiai kiadványaival, hanem azzal is, hogy felhívta a figyelmet az ipari növények termesztésére, a gyógynövények fontosságára.²⁷² Emellett a természettudományok mindegyik ága érdekelte: a *Transsilvania* lapjai tele vannak híradásokkal gyógyvizekről, ásványokról,²⁷³ s a Magyar Hírmondóban gyakran beszámolt az időjárás alakulásáról is.²⁷⁴

Benkőt fiatal korától érdekelték a nyelvészet problémái is, és ezen a téren szintén maradandót alkotott. Említettük szótárírói munkáját; értékes tevékenységet fejtett ki latin, román, német kölcsönszavaink eredetének felderítése terén is.²⁷⁵ Új szavakat alkotott elavult és elfelejtett szavak felújításával vagy székely tájszavak általános használatra való javasolásával, továbbá új szók gyártásával.²⁷⁶ Felfigyelt a székely (és nemcsak a székely) nyelvjárás hangtani jelenségeire, amelyeket jó néhány szemléletes példán mutatott be Székelyudvarhely vidékéről, ahol *engemöt, münköt, tüktököt, Gergöly, Nőrinc, Segösvár, embör, régön* alakokat használnak az *engem, minket, titeket, Gergely, Lőrinc, Segesvár, ember, régen* alakok helyett, s általában nagyon elnyújtva és teli szájjal ejtik ki a szavakat.²⁷⁷ És temérdek szószármaztatást közölt; ezek közül nagyon sok megmosolyogtat, például a kenéz < ki + néző, Kovászna < kóhaszna, Rettég < rét + hegy – de nagyon sok esetben fején találja a szeget, például darabont < ném. Trabant, apáca < lat. abatissa, hámor < ném. Hammer. Benkő nyelvészeti munkásságának még sok más fontos elágazása van (helyesírási, módszertani stb.), amelyekre nincs miért kitérnünk, hiszen Éder Zoltán remek kötetet szentelt neki.

A történelmi, botanikai és nyelvészeti munkássággal párhuzamosan Benkő újságírói – tudósítói – munkát is végzett: rendszeresen tájékoztatásokkal látta el a pozsonyi Magyar Hírmondót, s

segített az egyik évfolyam keresőjének elkészítésében is. E hírlapnak nagyon sok erdélyi vonatkozású cikke névtelenül jelent meg; olyan vélemény is van, hogy ezek jó része Benkőtől eredt.²⁷⁸ Néha név helyett tudósításai alatt csak annyi olvasható, hogy „Tiprotz aljáról” vagy „Hét lépésről”; az előbbi egy kopasz hegyoldal Középpajtán, az utóbbi Köpecen a „Patak töve” néven is ismert hely.²⁷⁹ A tudósítások felölelik a lehető legszélesebb skálát: híradások csapatmozdulatokról, sáskajárásról, gabonaárakról, időjárásról, földrengésről, gabonából való pálinkafőzést megtiltó rendeletről, erdélyi ásványvizekről stb., tehát néha rövid, máskor hosszabb távon időszerű kérdésekről adott hírt.

Benkő József és az utókor

Befejezésül szóljunk néhány szót a tiszteletről, megbecsülésről és elismerésről, amelynek Benkő, ha életében nem is, holta után örvendett. Ő maga 1784. augusztus 26-án a következőket írta Teleki Sámuelnek: „...bizony lesznek olyan idők, melyekben a tudományok megbecsültetnek és a jó könyvek elékelnek...”²⁸⁰ Prófétaí szöveg volt ez, amelyből persze Benkőnek már semmi haszna sem származhatott. Már életében megindult életének és pályájának felmérése. Döbrentei Gábor üzenetet küldött neki, hogy vázolja fel pályafutását, amit meg is ígért, de többszöri sürgetésre sem fejezett be.²⁸¹ A Benkőtől ápolt honismeret továbbra is „a levegőben” volt; 1818-ban Joseph Leonhard adta ki Erdélyt ismertető könyvét, amelynek a politikai történettel foglalkozó fejezeteiben Benkőre is támaszkodott.²⁸² Kazinczy, Cserei Farkas, Dessewffy Aurél, Kápolnay Antal, Kis János és Döbrentei között az 1817 és 1827 közti időben állandó levelezési téma a *Transsilvania generalis*. Kővári László 1842-ben azt írja, hogy az erdővidéki gazdasági egyesület emléket akar állítani Benkőnek mint „országos hírű gyermekének... Ha Erdélyben valaki, Benkő bizonyosan szobrot érdemel, mégpedig óriásibbat, mint amilyet ez egyesület kis köre emelhet.”²⁸³ Kővári a későbbi években is gyakran népszerűsítette Benkő érdemeit. 1854-ben két anekdotát közölt róla,²⁸⁴ máshol pedig arról írt, hogy ha Benkő nem latinul, hanem magyarul írt volna, „tolla

oly kiható befolyást nyert volna Erdélyre, minőt őelőtte senkié”,²⁸⁵ Jól ismerte Benkő műveit, főleg a *Transsilvania generalist* Petru Maior is,²⁸⁶ Timotei Cipariu pedig – könyvtára részére – még 1848 előtt megszerezte a *Transsilvania specialis* kéziratát.²⁸⁷ Benkő hagyatékának valóságos reneszánsza kezdődik el Mikó Imre munkásságával. 1855-ben ezt írta: „Célomul tűzém tehát: az erdélyi kiadatlan történelmi kútfőket – scriptorokat –, különösen a Benkő e tárgyú jelentésében e végre kijelölt, de még eddig ki nem adott XVI., XVII., XVIII. századbeli ceket, továbbá ugyanazon időkbeli Krónikákat, Memoriálékat, Naplókat, Authobiographiákat, Monographiákat, eredeti törvénycikkeket, okiratokat, békekötéseket, küludvari utasításokat és jelentéseket, portai megerősítő Athnamékok, fejedelmi és főrendi levelezéseket... kiadni.”²⁸⁸ A bejelentést tettek követték: maga Mikó és mások az *Erdélyi Történelmi Adatok* köteteiben sorozatosan sajtó alá rendeztek olyan anyagot, amely valóban szerepelt Benkő kiadási tervzetében.

A következő adat Erdővidékhez kapcsolódik: Benedek József esperes a lelkészkör 1864. február 10-i értekezletén bemutatta Benkő József arcképét és egyszeri hallás után lejegyzett száz egyházi beszédét. Kiemelte Benkő erőfeszítéseit, mentegette emberi gyarlóságait, s élő tanúkra hivatkozva bírálta azt a nézetet, hogy részeges lett volna: a vígságig elment, de a részegségig soha, illetve ha néha le is részegedett, az sem csoda, mert így fojtotta el bánatát. Benedek javasolta, hogy a lelkészkör értekezleteit nevezzék „Benkő-kör”-nek.²⁸⁹

Időrendi sorrendben Mikó Imre többször idézett, 1867-ben megjelent monográfiája következik, amelynek céljáról a szerző azt írja, hogy nem lehet sem a „feltétlen dicsőítés, sem a feltétlen gáncsolás”. Nehéz ítélni egy pálya fölött, nehéz pontos határt vonni jó és rossz között: „Lehetsz igaz hazafi és hű alattvaló, jó keresztyén s egyenes bíró, emberséges ember és a leghasznosabb munkásságú tudós, de mivel más nemzethez és osztályhoz, hit- vagy pártfelekezethez tartozol, teljes igazságot nem találsz.”²⁹⁰

A véletlen úgy hozta magával, hogy szintén 1867-ben jelent meg Timotei Cipariu *Archivu pentru filologia și istoria* című folyóirata Balázsfalván. A szerző, mint említettük, közli Gheorghe Șincai verses latin önéletrajzát, amelyet maga Șincai látott

el kommentárokkal, s amelyben igen szépen emlékezik meg Benkőről, ugyanakkor sorsát sajátjához hasonlítja a meg nem értettség és a csapások miatt.²⁹¹

Álljunk meg itt, az 1867-es évnél, amelyet Mikó alapvető kutatása fémjelzett. Az azóta eltelt években gyakran jelentek meg kisebb-nagyobb lélegzetű tanulmányok Benkőről vagy az erdélyi tudományosságról,²⁹² de senki sem tudta nemesebb veretű szavakba önteni lelkesedését a kiváló tudós, rokonszenvét az esendő ember iránt. Hadd zárjuk le tanulmányunkat az ő szavaival: „Nyugodj csendesen, álmodd a dicsőség és halhatatlanság álmát, jó öreg, te igénytelen egyszerű falusi pap! Mi mélyen és erősen meg volt gyökerezve a te szívedben e szegény hazának szeretete; mennyit futál-fáradál, mily sokat gyűjtöttél, virrasztottál; mennyi szépet és jót gondolál és vivél te ki történeteink fenntartására... Mily igénytelen férfiba volt letéve e hazának oly nagy szeretete, a székely-magyar név becsületéért oly sokat tett nemes lélek! Legyen áldott a te neved mitőlünk...”

Azok közül, akiknek a természet elég képességet adott ahhoz, hogy népük ügyét előmozdítsák, a kor mostohasága, a kortársak értetlensége, a létfenntartás nehézségei s a formába öntéssel járó önemésztő küzdelem miatt keveseknek jut osztályrészül a csúcsra való feljutás, az a mindennél jobb érzés, hogy valami hasznosat sikerült befejezni. Benkő József honismeretre akarta nevelni népét; életművét csak részben valósította meg, a tőle gyűjtött értékes anyag igen jelentős részét mások adták ki; ennek ellenére ma már tisztán áll előttünk, hogy túl az emberi gyarlóság mindannyiunkra leselkedő veszedelmén, Benkő az egyetemes magyar és azon belül az erdélyi tudományosság legnagyobbjai közé tartozik.

A szövegről és a fordításról

A *Transsilvania specialis* eredeti kézírata nem maradt fenn, de nagyon sok másolat készült róla. Ezek közül Erdélyben a következőkről van tudomásom:

1) Teljes példányok

– Ms. u. 1950 jelzettel a RAKKvt-ban.

- Ms. 217 jelzettel a KvEKvt-ban.
- 2371. sz. jelzettel a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban.
- Ms. 389 jelzettel a MvTBKvt-ban.
- 8, 9, 12. sz. jelzettel a MvÁLt Teleki–Bolyai állagában.
- 48, 49. sz. jelzettel a sepsiszentgyörgyi matematikai-fizikai líceum dokumentációs könyvtárában.
- 2) Nem teljes példányok
  - Ms. R. 1323 jelzettel a *Terra Hungarorum* a RAKKvt-ban.
  - Ms. R. 1266 jelzettel ua. uo.
  - Ms. A. 207–208 jelzettel a *Terra Hungarorum* és a *Terra Siculorum* uo.
  - Ms. R. 2964 jelzettel a *Terra Siculorum* és a *Terra Saxonum* uo.
  - Ms. A. 89 jelzettel a *Terra Siculorum* uo.
  - Ms. A 350 jelzettel a *Terra Siculorum* uo.
  - 10. sz. jelzettel a *Terra Siculorum* a MvÁLt-ban.
  - 89. sz. jelzettel a *Terra Saxonum* uo.
  - Ms. 2089 jelzettel a *Terra Siculorum* a KvEKvt-ban.
  - Ms. 218 jelzettel a *Terra Siculorum* uo.
  - Ms. lat. 139 jelzettel a *Terra Saxonum* a RAKKvt-ban.
  - Ms. lat. 488 jelzettel uo. a *Terra Hungarorum*, valamint töredékek a másik két részből.
  - Ms. 3419 jelzettel csak *Fogaras vidéke* a KvEKvt-ban.

Magyarországon a következő másolatok ismeretesek:

- Quart. Lat. 3865 jelzettel az OSzK Kézirattárában, a végén csonka példány.
- Fol. Lat. 4583 jelzettel uo., az elején csonka.
- Földr. 20 jelzettel az MTA Kézirattárában.
- Tört. 165 jelzettel uo.
- G. 142 jelzettel a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában.
- G. 142/a jelzettel uo

Mint a Ms. 389 másolója, Benkő megállapítja, a másolatokban igen sok „személy, állat, növény, helység neve eltorzult”, sőt rosszul írták le a latin esetvégződéseket, a központosítást. Mi-

vel nem a latin szöveg kritikai kiadását bocsátom az olvasó elé, nem szükséges jeleznem a latin szöveg eltéréseit, legfeljebb itt-ott, ahol a torzulás érthetetlen szavakat vagy éppen csodabogarakat eredményezett, vagy pedig akkor, ha igazi szövegváltozatról van szó, nem pedig tollhibáról; mindenesetre a szöveg komoly problémákat jelentett a fordításban is. A használt példányok közül leghitelesebb azonban nem teljes, felváltva kiegészítettem sokkal könnyebben olvasható, de hibásabb szövegekkel: igyekeztem a lehető legteljesebb szöveget nyújtani. A nevek írását egységesítettem a mai írásmód szerint, pl. Mundra falu neve Mondra alakban is előfordul, de én csak a Mundrát használtam; ellenkező esetben vége-hossza nem lett volna az amúgy is felduzzadt magyarázó jegyzeteknek.

Kb. a szöveg felétől Benkő az utalásokhoz már nem írta ki a § számát is: ezeket a számokat, noha nem Benkő kezétől erednek, nem tettem szögletes zárójelbe, mert nem akartam ezzel is terhelni a szöveget. Különben Benkő valamennyi idézetét megpróbáltam ellenőrizni, s ez nagy többségükben sikerült is. Az ellenőrzés oka nem Benkő lebecsülése volt, hanem egyrészt ellenőrizni kívántam a másolók esetleges hibáit, másrészt jól tudom, hogy a XVIII. században más volt a tudományos apparátus használati módja.

A fordítás szövegében meghagytam Benkő zárójelbe tett magyarázó mondatait, s ha ezek idézetet szakítanak meg, a zavar elkerülése végett kiírtam Benkő nevének kezdőbetűit.

Külön bekezdésbe kívánkoznak a botanikai elnevezések. Mivel a *Transsilvania specialis* nem növénytani szakmunka, hanem általános honismertetés, a nagyszámú növénytannak lehetőleg a Benkőtől (más műveiben) használt magyar megfelelőjét közöltem; zárójelben adom a Benkő-féle latin elnevezést is, [ ]-be téve a név azóta történt esetleges kiegészülését, illetve jegyzetben közölve a XVIII. századitól teljesen eltérő, mai elnevezéseket.

Talán nem fölösleges arra is utalnom, hogy Benkő szóhasználatában Erdély mást jelent, mint ma, nevezetesen azt a területet, amelyet a Keleti- és Déli-Kárpátok, valamint az Érchegység fognak körül. Külön szokta említeni a mai felfogás szerint szintén Erdélyhez tartozó Partiumot, mely magában foglalta Mára-

maros, Közép-Szolnok, Kraszna és Bihar vármegyéket, továbbá Zaránd, Arad és Temes vármegyék ama részeit, amelyeket a török nem foglalt el, 1732 után pedig csak Közép-Szolnokot és Krasznát.

A *Transsylvania specialis*nak ez az első teljes magyar fordítása. Korábban napvilágot látott a Hunyad vármegyére vonatkozó rész Koncz József fordításában, Téglás Gábor magyarázó jegyzeteivel (különlenyomat a Hunyadmegyei Történeti és Régészeti Társulat 1880. XII. évkönyvéből), továbbá Udvarhelyszék leírása, amelynek fordítását Szabó András készítette (Erdélyi Ritkaságok 14. Kolozsvár, 1944). Tisztelettel hajtok fejet a régi pályatársak előtt, akik közül Szabó András a teljes fordítást is elkészítette, és letétbe helyezte az MTA Kézirattárában, jelzete Ms. 55., s bízom abban, hogy valamint magam beálltam tevékenységük folytatói közé, úgy az eljövendő nemzedékek is kitermelik azokat a lelkes embereket, akik továbbfejlesztik a honismeret mindig időszerű munkáját.

A fordítással kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy Benkő, az ókori klasszikusok csodálója, jól ismerte az ókori szerzők szókincsét: annyira, hogy a szövegben nagyon ritka szavak is felbukkannak, főleg ha tárgyakat, ételeket stb. kell megneveznie, amelyekkel a T. Livius és Tacitus szókincséhez, stílusához szokott olvasó ritkán vagy soha nem találkozik, másrészt sok latin szót újkori jelentésével használt, s ez a keveredés nemegyszer lassította munkámat. Nem egy szót meghagytam latinos formájában, hogy a szöveg régiesebb csengést nyerjen, például *nótáriust*, *perceptort* írtam *jegyző*, *adószedő* helyett. A keltezés fordításánál az egyszerűség kedvéért elhagytam az „évben”, „hónapban” és „napon” szavakat, tehát például egyszerűen azt írtam, hogy „1692. március 26-án”. A nagy számban idézett jezsuita, piarista szerzetesek neve mellől elhagytam a Benkő által mindig kitett „atya” szót. Az „oppidum”-ot általában „mezőváros”-nak fordítottam, néha azonban egyszerűen „város”-nak. Amikor Benkő a latin szövegbe magyar nyelvű szemelvényt, idézetet iktatott, ezt a már szokásossá vált módon közelítettem a mai helyesíráshoz.

Benkő Józseffel, mondhatni, lezárul az erdélyi latin nyelvű történetírás.

A szövegek felkutatásában, az adatgyűjtésben és a fordításban mindvégig egész sereg kiváló szakembertől kaptam támogatást. Köszönetet mondok elsősorban e mű lektorainak, Jakó Zsigmondnak, Benkő Samunak és Kiss Andrásnak, akik értékes tanácsaikkal járultak hozzá a hibák kiküszöböléséhez, a kételemek elosztatásához, a hézagok pótlásához. Nagy segítséget jelentett Csanak Dóra (Budapest), Benkő Árpád (Szolnok) és Deé Nagy Anikó (Marosvásárhely) szíves adatközlő munkája. Nemegyszer kaptam útmutatást Engel Károly, Váczy Kálmán, Szabó Attila, Janitsek Jenő, Tibád Levente és Kórodi Gál János kolozsvári szakemberektől, valamint a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának munkatársaitól és másoktól: fogadják valamennyien hálás köszönetemet. Öt teljes évig dolgoztam rajta, de nem bántam meg. Vajha az olvasó is ezt mondaná a könyv elolvasása után.

Szabó György

Jegyzetek a bevezető tanulmányhoz

1 Életrajzát többen megírták, máig is alapvető munka Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest 1867. Ezenkívül érdemes tanulmányozni a következő, részben egymás adataira támaszkodó életrajzokat. Benkő Ferenc: *Középajtai és Árkosi Nemes Benkő József biographiája*. Kv. 1822; Benkő József: *Közhasznú Esmeretek Tára*. II. Pest 1831. 191.; Zeykfalvi Zeyk János: *Néhány vonás Benkő József életéből*. = Társalkodó 36/1832. 141.; Salamon József: *Középajtai és Árkosi Benkő József rövid életrajza*. = Erdélyi Prédikátori Tár 9/1839. Kv.; Hon és Külföld 1846. 82–86. sz.; Toldy Ferenc: *Benkő József rövid emlékezete*. = UMM 1853. I. 239–245.; Benkő Károly: *Benkő József Életrajza* 1855 (kézirat, a KvEKvt-ban, jelzete Ms. 503.); Vass József: *Benkő József*. = Vasárnapi Újság VIII. (1861) 52. sz.; Papp Márton: *Benkő József*. = Kolozsvári Nagy Naptár 1865-dik közönséges évre. Szerk. K. Papp Miklós. Kv. 1865. 101.; Mikó Imre: *Benkő József életrajza*. = Sz 1867. 227.; Sylvester Domokos: *Emlékezés egy ref. papra*. = ProtKözl XXIV. (1894); Gálos Rezső: *Adalék Benkő József életéhez*. = ItK 1908. 476.; Szabó András: *Benkő József*. = Erdélyi Helikon 2/1938; Bíró Sándor: *Bardóci Benkő József*. = Erdélyi Fialatok 2/1940; Szabó András: *Benkő József*. = Székelység 1940. 9–12. sz.; Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Buk. 1971 (a Középajtától Európáig c. tanulmány); Kisgyörgy Zoltán: *Keresve a „zöldülékeny birodalom javait”*. Falvak Dolgozó Népe 1973. III. 21-i sz. Újabbban igen alaposan foglalkozott Benkővel Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Bp. 1978. Éppen a gazdag életrajzi irodalom miatt, pályája vázolását rövidre fogom.

2 Ósciről 1. Nagy Iván: *Magyarország családai*. I. Pest 1857. 303.; Gálos Rezső: *Benkő József ősei*. = Sz 1911. 531–536.; Mike Sándor gyűjteménye a RAKKvt-ban: *Collectio genealogica nobilitatis Transsilvanicae*. 594., jelzete Ms. A. 420.; Kelemen Lajos (kiad.): *Hermányi Dienes József Emlékirata*. Cluj–Kv. 1925.

3 Nagy Iván, *i. m.* 303.

4 Egyiket Sámuelnek hívták, mint az említett borsodi főorvost, akinek szintén volt egy József nevű testvére. Nyilván ez a József szerezte azt a *Halotti éneket*, „amelyben a maga halálában elaludt testvéröccsét, Benkő Samuelt sirattya, míg él, Benkő József”. Benkő szerzőségét az is kizárja, hogy a versezet hitehagyottként szól az elhunytól, ami talál a főorvosra, de nem illik rá Benkőnk öccsére, aki alsórákosi református lelkészként halt meg 1778. január 8-án. Az alsórákosi Benkő Sámuelre vonatkozó adatokért dr. Imreh Barnának és Nagy Dezsőnek tartozom köszönettel.

5 Mikó, *i. m.* 9.

6 P. Szathmári Károly: *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed 1868. 276. és Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 166.

7 L. c mű 79. §-át, továbbá Jakó Zsigmond (kiad.): *Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok*. Buk. 1970. 125.

8 A nagyenyedi diákéletre nézve I. Jakó–Juhász, *i. m.* L. még: *Erdély öröksége*. VIII Bp. é. n., Jancsó Elemér bevezetője XIII.

9 L. Erdélyi Ritkaságok (szerk. Jancsó Elemér) 9–10. Kv. 1943.

10 Címe: *Synodi Erdődensens geminatae*. 1795. Kézirat a Nagyenyedi Bethlen Könyvtárban, Ms. 233 jelzettel.

11 Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. = *Irodalom és felvilágosodás*. (Szerk. Szauder József–Tarnai Andor) Bp. 1974. 320.

12 *Synodi Erdődensens...* V. §. (12. 1.) Ugyanitt nemcsak elutasítja a vádat, hanem alaposan meggondolt érveléssel cáfolja is. Részletesen ír a kérdésről a Hon és Külföld névtelen cikkírója (1846. 338.), s rámutat arra, hogy Benkő számos olyan dologról írt, amiről Hermányinak kronológiailag lehetetlen lett volna írnia. Elutasítja a plágiumvádát Vass József is, *i. m.* 614. Ellenben Benkőt kevésbé előnyös színben tünteti fel Rohonyi Zoltán a *Nagyenyedi Demokritos* egy új szemelvényes kiadásához (Buk. 1970) írott bevezető tanulmányában, holott abban az időben az adatok szó szerinti átvétele, bedolgozása más megítélés alá esett, mint ma.

13 Mikó és mások adataival ellentétben Benkőné nem Fülei Csög Máriának, hanem Fülei Csoók Máriának hívták. Benkőné így írta alá Koppi Károlyhoz 1781. július 15-én kelt (kiadatlan) levelét, I. Központi Piarista Levéltár, Bp. FOR 0–5. Nr. 47. Ennek megfelelően az asszony apja Fülei Csoók Miklós.

14 Gálos, *i. m.* 535.; Benkő Ferenc, *i. m.* 11.

15 Benkő: *Transsilvania generalis*. II. Claudiopoli 1833. 213. §. A továbbiakban csak az I., illetve II. számmal jelöljük a *Transsilvania* megjelent két kötetét.

16 Mikó, *i. m.* 27, 241., továbbá az 1863. november 10-i másolat Benkő beszédéről, Ms. 2820. sz. a KvEKvt-ban.

17 Mikó, *i. m.* 27–28.; Benkő Ferenc, *i. m.* 12–13. Persze az is lehetséges, hogy ez az eset is egyike a Benkőhöz fűződő nem hiteles anekdotáknak.

18 Mikó, *i. m.* 32.; Benkő Ferenc, *i. m.* 13. Ezzel szemben maga Benkő II. József erdélyi útjáról írva (I. 130. §.) nem szól saját szerepéről. II. József részletes útíttervét I. a KvEKvt-ban, Ms. 757.

19 A virágmagvakat Balogh József küldte, aki a gyógynövényekkel foglalkozó doktori értekezését a leydeni (Hollandia) egyetemen 1779-ben védte meg, s ajánlása Benkő Józsefhez szól; kiváló pártfogójának nevezi, aki bevázta őt a botanika ismeretébe. Az ajánlás hangja, még ha le is számítjuk a kötelező retorikai lelkendezést, arra mutat, hogy Balogh valóban nagyon ragaszkodott Benkőhöz. L. Balogh Josephus: *Specimen inaugurale Botanico-Medicum, sistens praecipuas plantas, in Magno Transsilvaniae Principatu sponte et sine cultura provenientes, ac ibidem usu receptas*. Lugduni Batavorum 1779. Balogh útjáról, életéről Suriname-ban beszámol az MH is (1780. szeptember 9., 589–591.).

20 Idézzük ezzel kapcsolatban Éder Zoltán szép sorait (30): „Tudjuk, sorunk megváltoztatásához nem elég a lehetőség: minden esetben kockázatot is kell vállalni. Kockázatot vállalni pedig, sajnos, Benkő korábban, függetlenebb

helyzetében sem tudott, s most azután, amikor a körülmények sokszorosan gúzsba kötötték, már határozni sem volt képes; azt szeretne volna, ha mások döntenek helyette.”

21 Mikó, *i. m.* 217.

22 MH 1780. július 15., 1781. július 14.

23 KvEKvt, Ms. 2820.

24 Horányi Alexius: *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Pestini 1792. 394.

25 Vass József, *i. m.* 614. arról is szól, amit más források nem említenek: hogy Mária Terézia meghívta volna a kolozsvári Lyceum történeti tanszékére, de ő „inkább hajtá le a fejét a szabad szegénység kőszikláira, semmint a függés bársonypamlagára”. Vass adata téves, hiszen a Lyceum katolikus intézmény volt.

26 Salamon József, *i. m.* V.

27 Mikó, *i. m.* 100.

28 Mikó, *i. m.* 101.; Bíró Sándor, *i. m.* 13.

29 Sylvester Domokos, *i. m.* 345.

30 Benkő Ferenc, *i. m.* 18.

31 *I. m.* 101–102.

32 Nyilvánvaló tévedés az, amit Jakab Elek ír (*Szacsvay Sándor*. Figyelő 11/1881. 325.) arról, hogy a Talmács melletti tábor huszártisztjei 1788. július 6-án Nagyszebenből Benkő Józsefet vitték ki, akinek a lutheránus pap keresztényi szeretettel engedte át a templomot. A Magyar Kurír ismeretlen cikkírója (1788. II. félév 96. sz. 1263.) csak „Benkő Uramot” említi, és a vallási tolerancia szép példáját látja abban, hogy a lutheránus templomban református pap prédikált és osztott úrvacsorát. Ez a „Benkő Uram” azonban Benkő Ferencel azonosítandó, aki külföldről hazatérve, ekkoriban nagyszebeni lelkész volt, majd nagyenyedi tanár 1790-től, l. Szinnyi I. Bp. 1890. 859. Emellett szól az is, hogy a szóban forgó Benkő Ferenc 1789. június 8-án épp Nagyszebenből írt levelet Kazinczynak, l. Váczy János (kiad.): *Kazinczy Ferenc levelezése*. I. Bp. 1890. 376.

33 Benkő Samu (kiad.): *Erdélyi Muzéum, 1814–1818*. Buk. 1979. 90.

34 Mikó, *i. m.* 128.

35 L. Jancsó Elemér: *A felvilágosodástól a romantikáig*. Buk. 1966. 117.; Uő: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 31, 38, 66, 151, 249.; Mikó, *i. m.* 139–146.

36 Érdemes elolvasni ebből a szempontból a Társaság 1797. szeptember 5-i jegyzőkönyvét, l. Jancsó, *i. m.* 249, 259.

37 Mikó, *i. m.* 148.

38 KvEKvt, Ms. 2820 közli egy 1796. június 9-én Köpecen felvett jegyzőkönyv másolatát, amely szerint kihallgattak 58 köpeci lakost; ezeknek felelniük kellett arra a kérdésre, hogy kívánnak-e káplánt Benkő mellé vagy nem, továbbá arra, hogy az említett kötelezvényt Benkő önként adta-e, vagy erőszakkal csikarták ki tőle. Az első kérdésre 40 igen, 11 nem és 7 közömbös válasz érkezett, s akik a második kérdésre válaszoltak, azoknál az arány 32–0–7.

39 Egyedül a püspökhöz intézett, 1799. március 11-én kelt mentegetőző beadványában öt ilyen esketésről kénytelen számot adni, néha naiv védekezést is használva, hogy az illetékes lelkésztől kapott írásos engedélyt elvesztette, vagy azt hitte, hogy mind a két esketett fél református vallású, I. ERFőkLt 95/1799, továbbá Ms. 2425 a KvEKvt-ban. Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. II. Kv. 1942. (Erdélyi Ritkaságok 8.) 101. idézi Benkőt, aki szerint „az egész papság... nem is egyéb, hanem csak egy ceremóniamesterség s ez után kapott nyomorult kenyér”. Az is feltehető, hogy Benkő nem ismerte el törvényesnek azt a rendelkezést, amely a határőrök házasságát engedélyhez kötötte. Talán a polgári hatóságok is azért vették védelmükbe, mert maguk sem értettek egyet a rendelkezéssel.

40 Váczy, i. m. V. Bp. 1894. 396–397., továbbá -y -s szerzőtől: *Két magyar tudós büntetése*. = Nemzet 1894. január 25. Érdekes, hogy erről az 1804-ben történt esetről Cserei Farkas csak 1808-ban adott hírt Kazinczynak, s sajnálja, hogy nem volt jelen, mert ha ott lett volna, ő fizette volna ki az egészet. Kazinczy még abban a hónapban ismertette a nagylelkű gesztust Dessewffy Józseffel, aki válaszában meglep modern felfogásával: „...ez a történet tehát olyan, mint mikor egy leégett falu szegényeinek alamizsnát adunk szánakozásból, mert a közintézetek nem elegendőképpen való gyámolítói a szerencsétlenségnek. Szép a hiányos köz rendelkezések pótolgató emberiséges cselekedet, de szomorú egyszersmind, mivel amazok fogyasztását jelenti.” Váczy, i. m. V. 391, 413, 479.

41 I. m. 181.

42 I. m. 333.

43 ERFőkLt, 49/1806.

44 I. m. 193.

45 Benkő Ferenc, i. m. 23.

46 *Reisebemerkungen naturhistorischen Inhalts*. = Siebenbürgische Provinzialblätter 1805. I. 55–76.

47 Mikó, i. m. 195–196.; az azután történtek pedig: 190–191.

48 Máté evangéliuma 26, 41.

49 Szabó András, i. m. 1938. 116. Ellenben Kisgyörgy Zoltán (i. m.) úgy tudja, hogy az új síremléket 1914-ben állították.

50 Sylvester, i. m. 363. Az Ms. 2820 szerint 1800. augusztus 9-én Erős Zsigmond köpeci harangozó, akit egy egyházi pohár ellopásával vádoltak, tisztázni akarván magát, azt állította, hogy a poharat ez a Sámuel lopta el.

51 Vö. Benkő Samu, i. m. 69.

52 Hon és Külföld 1846. 322.

53 Az, hogy Sincal-jal Bécsben találkozott, mint látni fogjuk, a szövegek hibás értelmezésén alapul.

54 Megható, sőt szívbemarkoló az, hogy mindig „középajtai lelkész”-nek és a „Haarlemi Tudós Társaság tagja”-nak címezte, írta alá magát, mintha csak azt akarta volna újra meg újra sugallni, hogy „lám, domidoctus vagyok, egyszerű falusi pap, de a külföld felfigyelt rám”. Itt említtem meg azt az ismert anekdotát (I. Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. II. Bp. é. n. 91.), amely sze-

rint egy erdélyi ifjú meglátogatott egy német tanárt, aki megkérdezte, él-e még Benkő. „Él, de folyvást iszik” – hangzott a válasz. Mire a professzor, aki a látogató érkezésekor épp a *Transsilvaniát* olvasgatta, visszavágott: „Hát aki nem iszik folyvást, miért nem ír ilyen könyveket?”

55 Bíró Sándor, *i. m.* 13.

56 KvEKvt, Ms. 1678 jelzetű kéziratában (2/r.) egy Horányitól használt kézirat egyik adatáról azt írja, hogy „felette nagy hazugság”.

57 Brúz Lajos: *Benkő József tudóstítása az Erdély historiája íróinak magyar nyelven található kézírásaikról*. UMM 1853. 238.

58 „Légy mindenkihez nyájas, senkihez haragos, kevesekkel bizalmas.”

59 Arcképét egyesek szerint unokaöccse, Benkő István ügyvéd rajzolta meg és Salamon József tette közzé: *Hon és Külföld* 1846. 337. Szinnyei (I. 864.) egy bizonyos Danielis-féle rajzot említ, amely az *Erdélyi Prédikátori Tárház* IX. kötetében jelent meg, itt viszont Salamon a cikk szerzője. Ma már nehéz volna eldönteni, hogy Benkő István vagy Danielis műve-e a közismert Benkő-portré.

60 Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. Nemzeti Könyvtár 12. Bp. 1880. 281.

61 Benkő Károly, *i. m.* 11, 13.

62 KvEKvt, Ms. 2920-ban: „Vereor, ne praesentia minuat famam”, vagyis: „Félek, hogy megjelenésem csökkenti hírnevemet.”

63 *I. m.* 143–144.

64 Kasztalia: forrás a Parnasszuson; aki ivott belőle, költői tehetséget nyert.

65 Zeyk arra gondolt, hogy Benkő utazni készül az ország „felső”, vagyis északi részébe, vagy általában a nyugati országokba.

66. Vö. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. II. Pest 1866. 509.; Blaga, Lucian: *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*. (Ediție îngrijită de George Ivașcu) Buk. 1966. 16, és főleg Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 28–30.

67 ETA I. Kv. 1855. XIV.

68 Jancsó Elemér: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Buk. 1969. 274.

69 Iorga, Nicolae: *Istoria literaturii românești*. III/1. Buk. 1933. 207.; Popovici, Dimitrie: *Studii literare*. I. *Literatura română în epoca luminilor*. Cluj 1972. 211.; Gáldi László: *XVIII századi humanizmusunk és a románság*. Bp. 1940. 26.

70 Nicolescu, Aurel: *Școala ardeleană și limba română*. Buk. 1971. 182.

71 Veress, Andrei: *Note și scrisori șincaiene*. Academia Română, Memoriile secțiunii literare, seria III. tomul III. Buk. 1927. 494.

72 Vö. Nagy de Peretsen, Ladislaus: *Orodias*. Magno-Varadini 1804. Ebben a XXV. elégia (189. l.) Šincai műve. Szövegét újra közölte Papiu Ilarianu, Alexandru: *Vieți a operele și ideile lui Georgiu din Sinc'a*. Buk. 1869. 106. (Románra fordította Naum, Teodor: *Gând românesc 1–4/1940*. 56.) A bevezé-

tő (15.) azt is említi, hogy Šincai Benkő és Cornides bátorították, ritka könyveket és kéziratokat kölcsönöztek neki.

73 Vagyis erdélyi.

74 *Orodias*. 210.

75 A jegyzeteket és az elégiát közli még Cipariu, Timotei: *Archivu pentru filologia și istoria*. Blaj 1868. 291. A jegyzeteket fordításban adja Tomuş, Mircea: *Gheorghe Șincai, viața și opera*. Buk. 1965. 34.

76 Šincai, Gheorghe: *Opere*. I. Buk. 1967. XXXIII. (Prefață de Manole Neagoș.)

77 Célszerűbbnek látszik a műveknek nagyjából időrendi sorrendben való bemutatása, nemcsak azért, mert ilyenformán kötődnek az életpálya eseményeihez vagy szakaszaihoz, hanem azért is, mert ily módon is kitűnik Benkő szenvedélyes tudásvágya, roppant szorgalma, az, hogy valamilyen könyve, értekezése mindig készülöben volt, valamin mindig munkálkodott. Az egyes művek aránylag bőséges bemutatását az indokolja, hogy a korábbi értékelések nagyobbára a pusztá felsorolásra szorítkoztak.

78 *Vázlatok Benkő József naplójából*. = Erdélyi Protestáns Közlöny 2/1872. 188. A „napló” Kemény József gyűjteményéből az Erdélyi Múzeumba került, magam nem bukkantam nyomára.

79 Az *OSzK magyar nyelvű újkori kézíratainak katalógusa*. I. Bp. 1956. 1244. sz. Csak azért vettem fel a jegyzékbe, hogy még egy bizonyosága legyen a történelem iránti ifjúkori érdeklődésének; nem tanulmány, hanem csupán az, amit a cím mond.

80 Ms. 2820. 18. sz., KvEKvt.

81 *I. m.* 9.

82 Szinnyei szerint és szerintünk is latinból fordított mű. Címe (*Bonóniai mese*) benne van egy lajstromban, amelyet az enyedi kollégium könyvtárából Benkő készített 1762. szeptember 16-án, l. Ms. 1369 a KvEKvt-ban.

83 Vö. Éder, *i. m.* 40–45.

84 Mikó, *i. m.* 173. Magyarul: „Gyakorlati jegyzék vagy index azokról az adomány- és egyezséglevelekről, amelyeket a gyulafehérvári káptalan 24 Kírályi Könyvből átírva és másik 11 könyvbe a Főkormánysház Levéltára részére magánszorgalomból lemásolva, Tamási György, a gyulafehérvári káptalan olvasókanonokja dolgozott ki és írt össze, az olvasó könnyebbségére, 1769-ben.”

85 Mikó, *i. h.*

86 Így lemásolta Szamosközi *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (Patauij 1593) című művét, l. Veress, I. Buk. 1931. 58.

87 A cím folytatása a szerzőről, a megírás körülményeiről tájékoztat. Magam a ProtTeolKvt-ban található XX. századi másolatot használtam, jelzete Ms. 189/a, b, c. Tudomásom van a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányáról is; ezt az erdővidéki egyházmegye Benkőtől is említett (l. I. 235. §. l.) eredeti kézíratos példányából 1881-ben másolta le Szabó Károly, akkoriiban „középtanodai V. osztályos tanuló ifjú”; jelzete 1193.

- 88 Ms. 189/a, 6., a ProtTeolKvt-ban.
 89 Uo. 14.
 90 Uo. 20.
 91 Uo. 89.
 92 Ms. 189/b, 3., a ProtTeolKvt-ban.
 93 Uo. 6.
 94 Uo. 12.
 95 Uo. 15.
 96 Uo. 64–66.
 97 Ms. 189/c, 33., a ProtTeolKvt-ban.
 98 Tudomásunk szerint az egyedüli kutató Gálos Rezső volt, aki lelkes, elég részletező ismertetést írt róla, l. *Benkő József első munkája.* = EM 1915. 71–76.
 99 Helynévkutatóinknak is érdemes volna felfigyelniük a *Filius Posthumus*-ra, még akkor is, ha tudják, hogy 1) az itt közölt etimológiák nagy többsége újra felbukkan a jelen kötetben, és 2) a nevek származtatása jórészt helytelen.
 100 I. m. 73.
 101 Az eredetiben latinul.
 102 I. 261. §. 2. L. még Szabó András: *Benkő József.* „Erdélyi csillagok” (II. sorozat), szerk. Kovács László. Kv. 1942. 85–110.
 103 Uo. 261. §. 3.
 104 Uo.
 105 Mikó, i. m. 52, 154.
 106 Uo. 286. Vö. MH 1781. június 20. 380.
 107 Ézsaiás 40, 6–8.
 108 *Téli bokréta.* 11.
 109 Említi Linné *Fundamenta botanica*, *Amoenitates Academicæ* és Wahlbom *Sponsalia plantarum* című műveit. L. *Téli bokréta.* 12–15. és Gom-bocz Endre: *A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578–1900.* Bp. 1939. 9. Vö. Pritzel, Georg August: *Thesaurus literaturæ botanicæ.* Lipsiæ 1872, a megfelelő címszavaknál.
 110 *Téli bokréta.* 26–28.
 111 Uo. 43–45.
 112 Uo. 49.
 113 Uo. 49–50.
 114 Ernyey József: *Benkő József természettudományi hagyatéka.* = Botanikai Közlemények 29/1932. 56–71.
 115 *Téli bokréta.* 5–6.
 116 A cím magyarul: *Erdély, avagy Erdély nagyfejedelemsége, amelyet hajdan Dacia Mediterraneának neveztek.* Benkő mindig *Dacia Mediterraneát* ír, megkülönböztetésül *Dacia Ripensistől.* Vö. Horányi, i. m. 388.
 117 Magyarul: *Dák fejedelem, avagy az Erdélyi Nagyfejedelemség.*
 118 A terv nem valósult meg. Vö. Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* (Nemzeti Könyvtár 12.) Bp. 1880. 281.

119 Vö. Kemény József: *Erdélyi tudományos igyekezetek*. = UMM 1855. I. 451., továbbá Kemény József gyűjteménye az AkKvt-ban: *Collectio minor manuscriptorum historicorum*. Tomus V. Varia 1602–1760. (Benkő kézírása.)

120 374–378. A cikk másolatának beszerzéséért Benkő Árpádnak, Benkő József kései leszármazottjának tartozom köszönettel. A göttingai Tudós Társaság recenziójára felfigyelt az MH is, I. 1780. július 15. 464.

121 Vö. Molnár János: *Magyar könyv-ház*. III. Pozsony 1873. 378.; Schlözer, August Ludwig: *Kritische Sammlungen*. I–III. Göttingen 1795. Néha polemizál Benkővel; Eder József Károly: *Erdély ország ismertetésének zsenyéje*. Kv.–Szeben 1796. IV.; *Versuch einer Staats- und Religions-Geschichte von Siebenbürgen*. Herausgegeben von einem Siebenbürger Sachsen. I. Leipzig und Gera 1796. 6.; Marienburg, Lucas József: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1813. 10, 12–15., részben hasznosította is Benkő művének felépítését; Sipos Pál levele Kazinczyhoz 1814. április 7-én, I. Váczy, i. m. XI. Bp. 1901. 319. Az 1834-es kiadást fél ív nagyságú röplap népszerűsítette, I. Kemény József gyűjteménye: *Chartophylarium Transsilvanicum*. Tomus XII. a RAKKvt-ban; Dózsai Dániel: *Zandírhám, Székely hősköltemény a kilencedik századból*. Kv. 1858. XI. idézi Benkőt s odébb (XVI.) „a legavatottabb székely történetész”-nek nevezi. Ellenben sem itt, sem Benkő más művében nem akadtam nyomára annak, amit Augustin Caliani ír, hogy ti. Benkő *Erdély története* című művében említi a 18–19 éves román ifjakat, akik Balázsfalván pálcikákkal a hóba, nyáron a homokba írva gyakorolták a betűvetést, I. *Educația națională în școlile Blajului*. = Cultura Creștină 17/1937. 276.

122 Váczy, i. m. II. Bp. 1891. 318.

123 Kazinczy, i. m. 5.

124 Magyarul: *Az Erdélyi Nagyfejedelemség mindeddig jórészt ismeretlen, csodálatos barlangjainak a képe*.

125 Benkő Samu, i. m. 23.

126 A levél xerox-másolatáért szintén Benkő Árpádnak tartozom köszönettel.

127 Vö. Horváth Ambrus: *Koppi Károly működése*. Bp. 1940. 110–114.

128 MH 1780. november 29. 773–776.

129 Uo. november 25. 768.

130 MH 1781. 113–116.

131 Uo. 1785. december 17. 797–801. Vö. Réthy Antal: *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Bp. 1970. 331–333.

132 Uo. 1785. március 26.

133 Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 252. kiemeli Benkő hűségét az MH-hoz, s említi, hogy ugyanő tudósíthatta a lapot a Horea-felkelés eseményeiről.

134 Vö. Mikó, i. m. 291–294. A levél kelte: 1787. december 29.

135. Molnár János mindkét könyve Budán, 1780-ban jelent meg, az említett növényjegyzékeket Benkő – mondja Molnár – „az én buzdításomra, a Linné-féle rendszerbe állította össze szorgalommal és nagy tudással”, I. *Phyto-*

logicon. 83. Uo. (61.) versben is dicséri Benkőt, akiről Ráth Mátyas lapja is megemlékezett.

136 Magyarul: *Milkovia, avagy az egyházmegyéjének legnagyobb részével hajdan Erdély földjére áterjedt régi milkovi püspökség bemutatása*. Könyvében Benkő az V. században Moldvában létesített, kisebb megszakításokkal a XVI. századig fennállott püspökséget ismerteti, melynek hatásköre áterjedt Sepső-, Kézdi- és Orbaiszékre is.

137 Előszó. V–VI.

138 A vádra nézve I. Trausch, I. 1868. 227.

139 I. 58–64.

140 633–635.

141 Mikó, *i. m.* 107.

142 Vö. Éder Zoltán, *i. m.* 24.

143 Mikó, *i. m.* 79, 81–83, 159.; MH 1781. december 10. 621. Nemcsak hírt ad a kortársaknak, hanem elismerésre méltó tisztességgel nyugtazza a mástól kapott anyagot, vagy legalább név szerint megemlíti azokat, akik segítettek, pl. Koppi Károly kegyesrendi szerzetest, Érsekújvári István kolozsvári levéltárost, Mósa Lászlót, Belső-Szolnok vármegye nótáriusát stb.

144 I. *m.* 106, 159. – A dolgot bonyolítja az, hogy a *Jelentés*nek van két nyomtatott változata, de különböző címmel. Az egyik: *Az Erdélyi kéz-írásban lévő Történet íroknak esztendő szám szerint való Laistroma*, ez 3 lapból áll; a másik: *Az Erdélyi Történeteket illető Kéz Írásoknak újabb és bővebb Laistroma*. Az előzővel ellentétben, ez utóbbi valamelyik folyóiratban (?) meg is jelent, mert lapszámozása 191-től 204-ig terjed; az előbbi is nyomtatott szöveg, de úgy tetszik, önálló. Mindkettőt I. KvEKvt, Ms. 598.

145 A marosvásárhelyi ref. kollégium levéltára a MvÁLvt-ban, 25. sz.

146 KvEKvt, Ms. 598. Az *OSzK magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa*. II. Bp. 1956. 1058, 1181., MvTBKvt vegyes állománya 0383.

147 *Tudományos gyűjtemény*. 1824. IX. 77–84. (Rumy Károly közlése); Hon és Külföld 1842. 46–48. sz. (181–192.); UMM 1853. I. 217–238.

148 Olyan értekezést is tartalmazott a gyűjtemény, amelyet a későbbi szerzők (pl. Mikó, *i. m.* 107, 161. stb.) említene, de nem láttak; ilyen *Az erdélyi politikai triász, avagy Értekezés az egyesülésről és az Erdélyben bevett három nemzet 3 pecsétjéről*.

149 Pl. a 8. kötetben *Rozsnyai Dávid Történeti Maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor. Pest 1867, ahol se szeri, se száma a Benkőre való hivatkozásoknak, Benkő szövegváltozatainak. Vö. Kemény József gyűjteménye: *Collectio minor*... XXII. 12. (Az AkKvt-ban.)

150 ETA IV. Kv. 1862. 113–131., ahol – Benkő bevezetésével – Bánffy György naplója olvasható, továbbá uo. a 133–156. lapokon Kálnoki István feljegyzései. Megemlítjük még Vízaknai Bereck (Briccius) György naplóját, amelyet Szabó Károly és Szilágyi Sándor adott ki (Pest–Kv. 1860).

151 Ms. 598. a KvEKvt-ban.

152 Uo.

153 Mikó, *i. m.* 84.

154 Magyarul: *Az erdélyi történeteket illető összegyűjtött adatok.*

155 Mikó, i. m. 167.

156 KvEKvt, Ms. 1369 és 568. Dipsai Szabó Istvánról I. Dankanits Ádám: *Adatok a XVIII. századi enyedi nyomda történetéhez.* = NyIrK 4/1960. 157.

157 KvEKvt, Ms. 568, 169–184/b. Magyarul: *Székelj filippika, avagy a nemes székelj nemzeti történetének összefoglalása.*

158 Ilyeneknek tartjuk a következőket: *Báthory Kristóf erdélyi vajda fejedelemiségének kezdetére és abban a török udvartól való megerősítésére tartozó emlékeztető dolgok* (Mikó, i. m. 157.); *A Báthory-féle jegyzőkönyvekből vett kivonatok, levelek* (Szinnyci I. 864.); *Hieronimus Ostermeyer krónikája*, amelyet 1796-ban akart Benkő közrebocsátani (Mikó, i. m. 312.); *Az erdélyi főispánok, fő- és szász királybírák névsora* (uo. 300.); *Az erdélyi nemesek jegyzéke* (Szinnyci I. 864.); *Erdély ártatlansága*; *Görgénynek kurutz világi állapotja* – az utóbbiakról egyik levelében tesz említést, de nem tudjuk, tanulmányok-e vagy oklevélgyűjtemények. Volt egy értekezése *Báthory Zsigmondné Mária Christiernáról*, azt fejtegetve, hogy besorolandó-e a törvényes erdélyi uralkodók közé. Meggyőződésem, hogy könyvtárainkból és levéltárainkból még előkerülhet egy és más, Benkőtől gyűjtött vagy feldolgozott anyag.

159 Nagyajtai Kovács István *Bíráló észrevételek* című cikkében (Nemzeti Társalkodó 2/1834. 33.) közli, hogy 1791. október 8-án Erdély törvényhatóságai a következő, szintén Benkő széles körű érdeklődésére fényt vető körlevelet kaptak a Főkormányzóságtól: „Középajtán lakó Benkő József őkegyelme szándékozik ezen Nagyfejedelemség lóbélyegeit valamely rövid geographiabeli jegyzésekkel, sőt a nevezetesebb helységek címereinek s pecsétjeinek is hozzáadásokkal elkészíteni...” A szöveg folytatása kötelezi a címzetteket Benkő támogatására.

160 A Benkő készítette címlap az OSzK-ban található, Quart. Hung. 1994 jelzettel. Ezért is, az onnan nyert egyéb anyagokért is, F. Csanak Dórának tartozom köszönettel.

161 I. m. 160.

162 I. m. 43.

163 MKvSz 1899. 278. (Ferenczi Zoltán)

164 Magyarul: *Leírás a szolnoki egykori török kormányzóság helységeiről Magyarországon.* = Ungarisches Magazin II. Pressburg 1782. 303–308.; Mikó, i. m. 84.; MH 1781. november 24. 723.

165 Magyarul: *Leírás Magyarország ama részeinek egykori állapotáról, amelyek a török iga alatt nyögtek.* = Ungarisches Magazin III. Pressburg 1783. 478–490.; Mikó, i. m. 84.; MH 1781. november 24. 723., ahol a szerkesztő előre jelzi a török tárgyú tanulmányokat.

166 Más néven Thuri Farkas Pál. Kolozsvárt tanult, 1574-ben hunyt el. Vö. Tóth István: *Múzsák fellegvára.* Buk. 1977. 36, 241.

167 Kézirata a volt Lyceumi Könyvtárnak az AKvt-ban őrzött kéziratárában Ms. catol. 118 jelzettel. Ennek csak az eleje és a vége Benkő kézírása, továbbá a MvTBKvt-ban végig Benkő kézírásával, jelzete M. 0507. A marosvásárhelyi példányon olvasható Benkő kérése a cenzori hivatalhoz: az, hogy ezt

a példányt küldjék a nyomdába, mert ebben nagyobb gonddal ügyelt a helyes-írásra. Vö. Mikó, *i. m.* 94.; MH 1783. 488.

168 Baróti Béthel. 8.

169 Uo. 7. A toleranciáról Voltaire és mások hatására sokat írtak ebben a korban; tele van vele az August Ludwig Schlöztől megindított *Staats-anzeiger* is.

170 L. Molnár János: *Magyar könyv-ház*. I. Pozsony 1783. 317–432. A szöveget Benkő már 1780. október 12-én beküldte.

171 MvTBKvt, Ms. 0699.

172 Molnár, *i. m.* II. Pozsony 1783. 405–432. A szöveget Benkő beküldte 1781. szeptember 18-án. Vö. Spielmann József: *A közzé szolgáltatásban*. Buk. 1976. 262.

173 Uo. 406.

174 Benkő és Molnár Ádám kapcsolatairól l. Izsák Sámuel: *Molnár Ádám doktor bukaresti évtizedei*. = A Hét 46/1980.

175 Pop, Emil: *Cei dintâi culegători ai numelor românești de plante*. = Țara Bârsei 1930. II. nr. 2. 164–174.; Coteanu, Ion: *Prima listă a numelor românești de plante*. Buk. 1942.; Săvulescu, Traian: *Începuturile științei în România: Botanica*. = Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice, seria III. tomul XVIII. 1942–1943. 461–515.; Borza, Alexandru: *Date floristice și etnobotanice din secolele XVI–XVIII. privind România*. = Studii și cercetări de biologie [Cluj] 1957. 3–4. sz. 307–318.; uő: *Numiri românești de plante în vocabulare și dicționare din secolele al XVII-lea–XVIII-lea*. = Cercetări de lingvistică 3/1959. 199–218.; *Dicționar etnobotanic*. Buk. 1968. 5.; Resmeriță, Ioan: *Istoricul botanicii agricole în România*. = Lucrările grădinii botanice din București – Acta Botanica Horti Bucurestiensis. Buk. 1973. 511–532.

176 KvEKvt, RMK 592. Vö. Melius Péter: *Herbárium*. (Szabó Attila kiad.) Buk. 1978. 7, 78.

177 Vö. Éder Zoltán, *i. m.* 34.

178 A kézirat II. §-ában Benkő jelzi, hogy Bethlen így írta a nevet.

179 OSzK, Quart. Hung. 1994 és a KvEKvt-ban Ms. 1678.

180 Ms. 1678, 18/b.

181 1783. 489–494.

182 Magyar címe: *Adalékok a nagy hírvé néhai Bod Péter magyar történetíróinak ismeretéhez*. Jelzete: Ms. u. 1725 az AkKvt-ban a volt unitárius kollégium kéziratárának anyagából. Vö. Sz. Kiss Károly–Kálmán Farkas–Bierbrunner Gusztáv: *Új magyar Athenás*. Bp. 1882. 45–50.

183 *I. m.* 168.

184 A lapszámozás Mikó szerint 1-től 405-ig terjed, az előzőleg említett kézirat 406-tól 452-ig.

185 Magyarul: *Szükséges és hasznos a magyar történetírók ismerete*.

186 Magyarul: *A növénytan filológia összefoglalása*.

187 Csak töredékes részlete maradt fenn az OSzK Jankovich-gyűjteményben.

188 1785. december 7. 775. Az MH ugyancsak a magyar elnevezésekre utal, de az időbeli egybeesés miatt mégis úgy hisszük, erről van szó. Maga Benkő 1785. február 22-én nyilatkozott erről a művéről. Vö. Mikó, *i. m.* 88, 287.

189 1780. július 15. 464.

190 Pl. Molnár, Ioan, Bapt.: *Phytologicon*. Budae 1780. 83–101.

191 1796. október 12-i levél Benkő Ferenchez, I. Mikó, *i. m.* 318.

192 Mikó, *i. m.* 285–288.

193 Az MH (1780. szeptember 9. 589–591.) megemlíti a szintén Benkőtől nevelt Balogh Józsefet, aki Leydában kiadott doktori tézisé, mint láttuk, Benkőnek ajánlotta.

194 A kérdést kimerítően ismerteti Mikó, *i. m.* 89–93. L. még Ms. 161 a MvTBKvt-ban (*Novum Supplementum Chartophylaceum, Miscellanea* 859–861.), ahol hivatkozás történik Benkő József *Füvész könyvére*, „in 8°”, tehát a kézirat méreteit is közlik.

195 Magyarul: *Ujjáéledt Socrates, avagy az igaz keresztény filozófus arc képe, amely bemutatja a nagy híré és isteni tehetségű férfit, Fogarasi Pap József urat, a szabad művészetek magiszterét, a filozófia és a matézis doktorát.*

196 Mikó, *i. m.* 94. Vö. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*. Klny a kollégium 1883–1888. és 1894–1895. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely 1896. 230. Szintén Koncz bukkant rá Fogarasi sírkövére a marosvásárhelyi református temetőben; a sírfeliratot Benkő készítette.

197 Vö. Benkő Samu, *i. m.* 80.; Makkai Ernő: *Adatok Fogarasi Pap József életéhez és munkásságához*. Klny a Szellem és élet 1944. 1–3. számából, Kv. 1944. 4.

198 Vö. Jancsó Elemér: *Benkő J. ismeretlen levelei*. NyIrk 12/1968. 132.; Veress II. Buk. 1931. 648. Címe: *Erdélyi oláh nemzet képe*.

199 A Pozsonyban kinyomtatott rész címe: *Az 1784-ben támadott oláh zenebonának leírása*. Szövegét közölte a *Kolozsvári Nagy Naptár 1865-dik közönséges évre*. Szerk. K. Papp Miklós. Kv. 1865. Ugyanezt a szöveget tartalmazza az Ms. A. 30 jelzetű kötet a Kemény-gyűjteményből (a RAKKvt-ban), valamint az Ms. u. 1810 ugyanott, a volt Kv.-i unitárius kollégium könyvtárából, az első Kemény József, a második Mike Sándor másolatában, továbbá hiányosan a KvEKvt Ms. 613 jelzetű kézirata. Pontos bibliográfiai leírását l. még Crăciun, Ioachim-Ilieș, Aurora: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV–XVIII. privind istoria României*. Buk. 1963. 405. Vö. Denuşianu, Nicolae: *Revoluţiunea lui Horia în Transilvania şi Ungaria 1784–1785*. Buk. 1884. 12, 18.

200 MH 1785. május 14. 296. A lap 1785. február 5-től kezdve rendszeresen tájékoztatta olvasóit az erdélyi eseményekről, lehet, hogy éppen Benkő tudósításai alapján, majd 1785. november 12-én (720.) bejelentette, hogy Benkő beharangozott könyve „a bécsi rostákon sem hullhatott keresztül, bizonyos okokra nézve”. Az MH-ban kinyomtatott tervezetet később közölte Vass József: *Adalékok Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz*. = UMM 1854. I. 424–425.

201 Vö. Edroiu, Nicolac: *Răsunetul european al răscăleii lui Horea (1784–1785)*. Cluj-Napoca 1976. 66.

202 Címe: *Az 1784-beli Oláh támadásnak történeteit érdeklő adatok akkori eredeti levelekben és hivatalos irományokban*. Vö. Gazda Ferenc: *Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése*. = EM 1943. 161.

203 *Historia de rebus Transsylvanicis*.

204 Nagyajtai Kovács István: *Bíráloi észrevételek a „Transsilvania” első füzetéről*. = Nemzeti Társalkodó 1834. II. félév 24. Vö. Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Olcsó Könyvtár 38. Bp. 1877. 118.

205 Részlettanulmányra tartozó feladat annak tisztázása, hogy Hermányi Dienes Józsefnek milyen szerepe volt Bethlen Farkas művének folytatásában. L. Kemény József gyűjteménye: *Collectio minor...* Tomus XVII. az AkKvt-ban Vö. MvTBKvt, Ms. 161. 474–497.

206 *Közép-Ajtai dohány*. 5.

207 A szó az arabból került a törökbe és innen a magyarba, I. *Magyar értelmző kéziszótár*. Bp. 1972.

208 *Közép-Ajtai dohány*. 16.

209 I. m. 32–33.

210 KvEKvt, Ms. 2515; a csomón belül ez a rész a 93–100. lapszámozást viseli.

211 I. m. 98–100.

212 I. m. 11.

213 OSzK, Quart. Hung. 1994. 65/bis.

214 Mikó, i. m. 79, 160, 264, 300, 308.

215. És mégis van három apróság, amely kételyt ébreszt: 1) II. József uralkodásába beleszővi az erdélyi utazásokat, amelyekre Benkő is nagy súlyt fektet a *Transsilvaniában*. 2) A Horea-felkelést ez a fejezet is „zeneboná”-nak nevezi, mint Benkő. 3) A nagyenyedi Bethlen Könyvtárban Ms. 283 jelzet alatt találunk egy indexet, amely azt írja (138–145.), hogy *Losontzi István Hármás Tükörének harmadik részéből, mely Erdélyről szól, némelly correctiokkal való jegyzések*. Ez lett volna Benkő szóban forgó műve?

216 Magyarul: *A diéták, avagy helyesebben az erdélyi országgyűlések és azok határozatai, amelyeket közönségesen diétai cikkelyeknek neveznek*.

217 Előszó.

218 Magyarul: *Az erdélyi nemes székely nemzet politikai-történelmi képe*.

219 Megjelent még: *Hon és Külföld 1848. 1–3.*, de némi eltéréssel.

220 SbO 2/1794. 215–221.; Mikó, i. m. 117–119.

221 L. OSzK. Oct. Hung. 2.

222 I. m. 125–126.

223 *Az OSzK magyar nyelvű újkori kéziratainak katalógusa*. I. Bp. 1956. 457., ahol a címe *Irat Kászon-Szék állapotáról Benkő József Aranka Györgyhöz írott levelében (1793. január 1.)*.

224 Gálos Rezső: *Benkő József kézírata Kászon-szék állapotáról*. = Sz 1907. 949. Vö. Benkő: *Milkovia*. 154–157.

225 Magyarul: *A két erdődi zsinat*. Nagyenyedi Bethlen Könyvtár, Ms.

233. és Kemény József gyűjteménye: *Collectio minor manuscriptorum historicorum*. Tomus XXVII. (Mindkettő Benkő kézírása.)

226 A kérdés irodalmához l. Tóth Ferenc: *A' helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete e' jelen való időkig lehozva*. Győr 1812. 246.; Révész Imre: *Az erdődi második zsinat 1555-ben*. = Sárospataki Füzetek 8/1864. 23–31.; Kiss Áron: *A Szatmármegyében tartott négy első protestáns zsinat végzései*. Bp. 1877; Balogh Ferenc: *A magyar protestáns egyház történetének irodalma*. Debrecen 1879. 28–29.; Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. Bp. 1904. 69, 105.

227 I. m. 11–12. A kérdéssel részletesen foglalkozik Kemény József: *Erdélyi tudományos igyekezetek*. = UMM 1855. 453.; Gazda Ferenc, *i. m.* 160–164. és főleg Mikó, *i. m.* 212–219.; az utóbbi teljesen tisztázza Benkőt, akit nemcsak Hermányi anyagának eltulajdonításával vádoltak, hanem azzal is, hogy Martin Schmeizel Erdélyről írott művét meg nem engedett módon hasznosította saját könyve gazdagítására.

228 I. m. 22.

229 L. *Goettingen Universitäts-Bibliothek*. Theol. 187. (A teológiai kéziratok jegyzéke.)

230 *Die Közép Ajtaer Szkumpia, gewöhnlich der Essigbaum genannt, und dessen Nutzen in Bearbeitung der Kordovan-Felle*. H. n. [Kv.]

231 *Dissertatio de Skumpia seu cotino planta coriaria, cum Diversis Experimentis is M[agno] Principatu Transilvaniae institutis Elucubrata...* Claudiopoli 1773.

232 Sőt már Apafitól az örményeknek adott egyik kiváltságlevélben előfordult a *szkumpia*, mint a bőrfeldolgozáshoz szükséges anyag, l. Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. I. Szamosújvár 1901. 99.

233 *Szkumpia*. 18. Ugyanerre hívja fel a figyelmet Éder József Károly: *Erdély Ország ismertetésének zsegeje*. Kv.–Szeben 1796. XVIII. 1. 2. jegyzet.

234 OSzK, Quart. Hung. 1994.

235 Címét Kazinczy (*Erdélyi levelek*. 281.) „Erdélynek speciális geographiája”-ként emlegeti.

236 Ez a mondat benne van a kinyomtatott *Transsilvania* címében: „Orbi nondum satis cognitus”, vagyis „a világ előtt még nem eléggé ismert [Erdély]”.

237 Benkő Samu, *i. m.* 76.; őt idézi Éder, *i. m.* 22.

238 L. Trausch III. 326. 359. és Kemény, *i. m.* 150–152.

239 Mikó, *i. m.* 78, sőt, Mikótól idézett (298.) egyik beadványában még 1790-ben is reményét fejezi ki, hogy műve megjelenik.

240 MH 1780. november 25. 765–770.

241 177. §. 5.

242 *Erdélyi levelek*. 281. Vö. Kemény József gyűjteménye: *Miscellanea*. Tomus XXVII. Geographica II., ahol épp a Kazinczytól kifogásoltakat helyesbíti.

243 ERFőklT, 190/1815.

244 Tanulságos lehet az egybevetés az 1831-ben készített felméréssel is,

címe *Consignatio Statistico-Topographica singulorum in Magni Principatu Transylvaniae existentium Locorum et Ecclesiarum*. Kvkvt, Ms. 2690.

245 45. §. 53.

246 122. §. 2. és passim, valamint 22. §. 3a.

247 197. §. 3. és 193. §. 2.

248 Pl. Mezőbodonnál a Bodoni családról s főleg Bodoni Istvánról ír.

249 252. §. 9.

250 251. §.

251 48. §. II/b. 18.

252 276. §. 3., 217. §. t., 251. §. 5., 163. §. 12.

253 Benkő enciklopedizmusával kapcsolatban I. Jancsó Elemér: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Buk. 1969. 272.; uő: *A felvilágosodástól a romantikáig*. Buk. 1966. 117.

254 Neagoe, Manole, *i. m.* XLVI.; Benkő Samu, *i. m.* 72.; vö. Orpheus I. 1790; Kazinczy: *Bé-vezetés*. 8.

255 132. §. 5., 115. §. 6., 84. §. 13., 97. §. 14.

256 283. §. 14.

257 Benkő Samu, *i. m.* 73.

258 196. §.

259 209. §. 1.

260 2. §. 1., 3. §. 2.

261 250. §. 2b.

262 27. §. 2.

263 230. §. 14.

264 Kézirataikat I. Kemény József gyűjteménye: *Collectio minor...* Tomus II, XII, XIX, XXX, XLII, XLIII, XLIV. stb. a RAKKvt-ban.

265 10. §. 1.

266 Jó példa erre 1781. január 13-i levele Pataki doktorhoz (I. Mikó, *i. m.* 262.), amelyben Scopoli művén kívül csupa jeles természettudós – Jacquin, Gmelin, Haller, Morandi – művei iránt érdeklődik.

267 Allodiatoris Irma: *Benkő József (1740–1814)*. = *Élővilág* 2/1964. 49–50.

268 Ernyei, *i. m.* 69. L. még Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 200–210.

269 *I. m.* 236. A kérdés igen gazdag hazai irodalmából a fontosabbakat idézzük: Coteanu, Ion, *i. m.*; Săvulescu, Traian, *i. m.* 465–466.; Borza, Alexandru: *Date floristice și etnobotanice din secolele XV–XVIII. privind România*. = *Studii și cercetări de biologie* [Cluj] 1957. 3–4. sz. 312–316.; uő: *Numiri românești de plante în vocabulare și dicționare din secolele al XVII-lea–XVIII-lea*. = *Cercetări de lingvistică* 3/1959. 200.; uő: *Dicționar etnobotanic*, i. h.; Resmeriță, Ioan, *i. m.*; Dani, Ioan: *Contribuții privitoare la Ioan Molnar-Piuaru*. = *AIst* 17/1974. 253.; Popa, Mircea: *Ioan Molnar-Piuaru*. Cluj-Napoca 1976. 140.; Kovács Sándor: *A zöldelékeny birodalom szerelme-se*. = *A Hét* 1973. 49. Újabban nagy alapossággal foglalkozott Benkő növény-tani munkásságával Rácz Gábor és Rácz Erzsébet: *Erdővidék flórája Benkő*

József (1740–1814) kézírataiban. Sepsiszentgyörgy 1972. Klny az Aluta évkönyvéből; Kacsó Albert–Rácz Gábor: *Istoricul cercetării florei și vegetației din Valea Tîrnavei Mici*. = Acta Hargitensia 1980. 361–370.

270 Így Fuss, Michael: *Verzeichnis derjenigen Pflanzen welche entweder ausschliesslich oder doch hauptsächlich in Siebenbürgen wildwachsend angetroffen werden, nebst Angabe ihres Fundortes und der wichtigsten Synonymen*. = ArchVer 2/1846. 349–391.; uő: *Alphabetische Zusammenstellung der sachsichen, ungarischen, walachischen und deutschen Trivialnamen in Siebenbürgen wildwachsender oder allgemein cultivierter Pflanzen*. = ArchVer 2/1846, 3/1848. 177–208.; Peter Sigerus négynyelvű gyógynövénytáblázata = SbQ 1971. 214.: *Verzeichnis der in Siebenbürgen wilchvachsenden officinellen Pflanzen*.

271 L. Spielmann, i. m. 24.

272 Jancsó Elemér: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Buk. 1969. 287.

273 Társaival a Székelyföldön ezüstlelőhelyet fedezett fel, I. Mikó, i. m. 185.

274 1785. április 30. Vö. Réthy Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Bp. 1970. 323.

275 Vö. Szabó T. Attila: *Anyanyelvünk életéből*. I. Buk. 1970. 157.; Bartha János: *Benkő József nyelvészeti munkásságáról*. Új Élet 2/1979.

276 UMM 1853. I. 220–231.; Váczy, i. m. V. Bp. 1894. 436.

277 194. §. 2. Vö. Gálos Rezső: *Benkő József a tájszólásról*. = MNy 6/1910. 86–87.

278 Kókay György, i. m.; vö. Csaplár Benedek: *Révai újságíró Pozsonyban. 1784*. = Figyelő 12/1882. 302.

279 Hon és Külföld 1846. 330.

280 Deé Nagy Anikó (kiad.): *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*. Buk. 1976. 171.

281 Benkő Samu (kiad.): *Erdélyi Múzeum 1814–1818*. Buk. 1979. 189.

282 *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntnis von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1818.

283 Székelyhonról. Kv. 1842. 117.

284 *Erdélyi Naptár 1854-dik közönséges évre*. Szerkeszti Kővári László. Kv. 1853. 129.

285 *Erdély nevezetesebb családai*. Kv. 1854. 35.

286 Gáldi, i. m. 40.; *Istoria literaturii române*. II. Buk. 1968. 61.; Teodor, Pompiliu: *Evoluția gândirii istorice românești*. Cluj 1970. 72, 149.; Protase, Maria: *Petru Maior*. Buk. 1973. 64, 143, 173, 350.

287 Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1976. 265, 273.; uő: *Philobiblon transilvan*. Buk. 1977. 342.

288 ETA I. Kv. 1855. XXVI.

289 Korunk Kv. 1864. március 11. Egyébként ugyanez az esperes egy évvel korábban nyílt levélben köszönte meg Mikó Imrének Bod Péterről írott életrajzát, de emlékeztette arra, hogy a nemzetnek van még egy nagy adóssá-

ga: Benkő; kéri Mikót, ne engedje „a feledés sötét éjjelébe” merülni Benkő Józsefet. Kolozsvári Közlöny 1863. március 12. (31. sz.) 121. Ugyanitt a szerkesztő csillag alatt közli, hogy Mikó ápolja Benkő emlékét is, ezzel mintegy sejtetve a készülő monográfiát. Benedek József ügyködésének kéziratosaanyagát, amelyből kiderül, hogy Középpajtára kiszállva, a családtagoktól is gyűjtött anekdotikus adatokat Benkő életére, főleg öregkorára nézve, l. a KvEKvt-ban Ms. 2820 jelzet alatt.

290 I. m. 5.

291 291. l. 16. jegyzet.

292 Azok közül, amelyeket az eddigiekben nem idéztünk, kiemeljük a következőket: V[ass] J[ózsef]: *Benkő József. = Egyetemes Magyar Encyclopaedia.* (Szerk. Pollák N. János) VI. Pest 1868. 103–105.; Orbán III. Pest 1869. 14–16.; Heinrich Gusztáv: *Aranyos-rákosi Székely Sándor.* = ItK 1895. 392. (ahol úgy nyilatkozik, hogy Székely Sándor egyik fő forrása Benkő volt); Dézsi Lajos: *Gróf Mikó Imre az irodalomért.* = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909. Szerk. Erdélyi Pál. Kv. 1909–1942. 288.; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792.* Bp. 1946. 364, 381–382.; Lévai Lajos: *Az első magyar forradalmi enciklopédia.* = Élővilág 1963. 5. sz. 59–60.; Rácz Gábor: *Die Bedeutung siebenbürgischer Ärzte für die Entwicklung der botanischer Kenntnisse Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts.* = *Acta Congressus Internationalis XXIV. Historiae Artis Medicinae.* Bp. 1976 stb. Az is figyelemre méltó, hogy Élisée Reclus Benkő nyomán közli Erdély népességének hozzávetőleges megoszlását; Benkőről és művéről feltehetőleg De Gerando Attilától tudott, akivel 1873-ban beutazta Erdélyt. L. *Nouvelle géographie universelle.* Paris 1878. 351.

Transsilvania specialis

Erdély földje és népe

Előszó az olvasóhoz¹

Az erdélyi történelem tömör, ugyanakkor sokrétű ismertetését már négy esztendeje a megfelelő rendszerezési formába önteni szándékozván, lelkemet ezer gond rohanta meg. Jóllehet ugyanis a hazai történet kutatásának vágyától vezettetve több év óta mind a történészeknek Erdélyt érintő kiadott műveit, mind a kéziratokat serényen gyűjtöttem, már a mű summás és előzetes elrendezésénél beláttam, hogy a tárgyamra vonatkozó számos irat és oklevél hiányzik.

Ezért négy esztendőn át különféle írásokat, ritkább emlékeket és feljegyzéseket szereztem be Erdély igen sok helységéből, és saját kezemmel négyszáz árkusnál többet lemásoltam: innen művemnek ebbe a kötetébe, úgyszintén a következőkbe is, természetesen sokat átvettem. Még többet fogok átvenni az *Erdély története Mária Terézia alatt*², amelyben Hazám történetének kimerítő leírását születésem évétől kezdtem el, amely az 1740. esztendő decemberének 20. napjára esett. És ezenkívül e négyévi időközben az erdélyi mágnásokhoz, nemesekhez, lelkészekhez és másokhoz csaknem ötszáz levelet intéztem, amelyek szinte ugyanannyi választ hoztak, tele jó adatokkal és okiratokkal Erdély ismeretéhez. Nagy fáradságot igénylő, de szerencsés vállalkozás volt!³

E kutatások és segítségek révén eljutottam oda, hogy semmi sem tűnt könnyebbnek, mint olvasmányos írásmóddal megfogalmazni a sok-sok tárgyat, amelyet mind az általános, mind a részletes részben előadtam.⁴ Ámde legfőképpen rövidsége törekedve, amelyet e rendszerezés lényege megkövetel, a tőlem közölt csaknem megszámlálhatatlan adat nagy részét úgy foglaltam össze, hogy ezek – akár a közönség előtt ismert dolgok, akár a megszokott, mindenki kezében forgó hazai és tőlem több ízben idézett írók – minél tömörebben kerüljenek bemutatásra, ami ellenben a ritkább szerzőknél és a kéziratokban olvasható, az itt bővebb térhez jusson. Én igazában azt tűztam magam elé, hogy a mű általános része férjen bele egy kötetbe, a másikba a részletes rész. Az első részt erre a mértékre szabtam; de amikor a nemes Joseph von Kurtzböck úr, cs. kir. szent felsége illir ud-

vari nyomdásza (akinek az erdélyi történelem iránti jóindulatú lelkületét a jövő meg fogja mutatni), észrevette, hogy a Bécsbe küldött és sajtó alá bocsátott anyag a tőlünk nyolcadrétűnek óhajtott alkalmas formát terjedelme miatt túl fogja lépni, teljes beleegyezésemmel két kötetre osztotta. Ebből következőleg történt az, hogy a §-ok folytatólagos számozása ebből a kötetből átmegy a következőbe, majd a második rész három azutáni kötetében a §-ok egyenként új számozással jelentkeznek.⁵ Mégis úgy vélem, hogy ezt és hasonlóképpen a következőket külön *Keresővel* kell ellátni, hogy az egyik kötetben foglaltak a másiknak a segítsége nélkül könnyen megkereshetők legyenek, főleg azok esetében, akiknek esetleg az egyik hiányzik. §-okra pedig és azok *Jegyzeteire* az egész művet azért osztottam fel, hogy ezekből az itthoniak teljesebb, amazokból a külhoniak rövidebb, bár nekik elegendő ismeretet szerezzenek.

A higgadt olvasók látni fogják, hogy Erdély történetét az írásnak ezzel a rendszeres nemével tárgyalva, túl bárkinek az irigységén, mondhatni üres helyet töltök be: bizonyára nem ismeretlen előttük, hogy történetíróink ez ideig vagy részletkérdésekkel foglalkoztak, vagy az eseményeknek csak a felszínét érintették, nem a velejét; senki sem szerkesztette meg a tartomány egyetemes – régi és új – ismertetését egyetlen írott Corpusban, amilyen ez lesz. Ezért talán akadnak majd olyanok, akiknek tetszeni fognak virrasztásaim gyümölcsei, nem csupán azért, mert ezekben az erdélyi történelem bemutatását célzó valamennyi fejezet mintegy egyetlen szem vizsgálta meg, hanem elsősorban azért, mert a nagyobb horderejű dolgokat magukból az országgyűlési határozatokból leszűrve tekinthetik át, amelyeket közönségesen *diétai cikkelyeknek* hívnak, egyebet pedig megbízható hitelű történetíróktól és oklevelekből.

Nem kétlem, lesznek többen, akik ezt a művet, amellyel erőteljesebben akartam hozzájárulni a közügyekhez, nem egészen derült homlokkal fogadják; ámde miért törekedjem tetszeni az ilyeneknek, hiszen önmagamnak sem tetszem. Kétszeres egyházi tisztségem⁶ gondjai és kikerülhetetlen házi elfoglaltságaim miatt ugyanis, amelyek figyelmemet minden órában elvonták, sok mindent nem úgy írtam meg, amint óhajtottam, hanem amint tudtam, mondhatni sietős munkával, de az igazsággal

egyezően, meghagyva a rendezettebb írást azoknak, akik nagyobb nyugalmat és vagyont élveznek. Tehát ezeknek a kellemtelenségeknek tulajdonítható, hogy éretlen termékeket tettek közzé és nem éppen méltókat az írásban oly tisztességes országhoz.

Ha egyesek, e század szokása szerint, mégis hibámként róják fel (hogy egyebekről hallgassak) a stílus egyenetlenségét, vegyék tudomásul, hogy azt egyszerűséggel és hűséggel kívántam helyrehozni, és ezért nem nagyon óvakodtam attól, hogy jórészt módosítás nélkül szőjem írásművembe a követett történetírók szavait. Innen van az, hogy gyakran használtam az arany- és ezüstkorra cseppet sem emlékeztető szólásokat, és megtartottam őket a nyomtatás számára, ugyanakkor viszont nagyon sokszor kijavítottam a történetírókat a velük is hibásan közölt tényekben, mint ahogyan az őszinte embereknek bizonyára engem is ki kell javítaniuk ott, ahol tévedtem. Az új írók az *Alpok* szót – helyesen – csak többes számban szokták használni, de néhány írónál rábukkantam az *Alpnak a*, *Alpnak* formára, hogy ezzel a szóval érthetőbben jelöljek nem több, hanem csak egy havasi tájat. Tudom, hogy *plebeius*t, nem pedig *plebeus*t kell írni, ahol azonban a székeleyekről szóltam, az általános használat és a nyilvános okiratok nyomán mindenütt *plebeus*t írtam. Ámde ezeket és a hasonlókat talán egyedül a nyelvészek nem bocsátják meg, közülük is a szerfőlött kritikusok; ha jól fontolóra veszik, nem annyira a stílusra, mint inkább az igazságra törekedtem. Némely hazai szót, mint a *haricska*, *törökbúza* stb., nem a nálunk megszokott elnevezésekkel jelöltem meg, de a nevek, amelyeket közöltem, Európa mai tudósai előtt ismeretesek. A *diétai cikkelyeket*, amelyeket igen gyakran felhasználtam, az 1542. évtől (amikor a Magyarországtól ekkor már elszakított Erdélyben először kezdtek országgyűléseket tartani) egészen 1714-ig nem latinul szerkesztették, mint most, hanem magyar nyelven; ezeket mégis latinul és jórészt lerövidítve közöltem, gyakran dőlt betűkkel egy cs. kir. Bizottság műve nyomán, amely mindazokat a cikkeket, amelyeket a felséges Királyi Gubernium léptetett életbe, nemrég lerövidítve és latinra fordítva néhány fejezetbe kitűnően összetömörítette.

Ehhez a kötethez *Pótlások*at csatoltam, hogy mindazt, amit

röviden írtunk meg, s ami az igazsággal ellentétesnek látszik vagy ellentétes, bővebben kifejtsük, illetve kijavítsuk; elolvasásukat azért ajánlom, mert összhangba hozzák a könyv végét az elejével. Ezenfelül van sok egyéb, itt mintegy mellékesen említett adat, amely a második részben részletesebben kifejtődik.

Végül az, amit a *Sajtóhibák jegyzékének* nevezünk: ezekből igen sok csúszott be, mégpedig néhány fontos is, talán a szerzőtől az írásaiban nemritkán használt rövidítések miatt; közülük azonban a súlyosabbak megtalálhatók kinyomtatva, a könnyebbek pedig nem állítanak akadályt a tudós olvasó elé. Ha ezekben valamit magam is hibáztam, meg fognak bocsátani azok, akik tudják, hogy éppen ama napokban, amelyekben készültem elküldeni írásművemet a főhercegi városba a betűk kimetszése végett, legkedvesebb fiamat gyászoltam, aki 1775. augusztus 5-én a sekély vízbe fulladt, és így ezen utolsó rész elolvasásában, mely a legalaposabb kellett volna hogy legyen, a fájdalom megakadályozott.

Élj boldogul, jóakaratú olvasó, s érđ be ennyivel. *Írtam a székelv Miklósvárszékelben, a nagy tisztességű Középajta községben, ahol gyalogos és lovasrendi székelv határőrkatónák s a mágnások és nemesek némely alattvalói laknak, amely azonban Erdély iskolai kollégiumainak és a magánszemélyeknek a jobban felszerelt könyvtáraitól távol esik, és ezért a hazai történelem megírására nem elég alkalmas. Az 1778. esztendő májusának 28-án.*

Második rész avagy az Erdélyi Nagyfejedelemség részletes ismertetése

Bevezetés

1. §

Erdélyről, amelynek általános képét munkánk első részében tettük közzé, ezennel részletes leírást készítünk, hogy a benne lévő egyes tájaknak, városoknak, mezővárosoknak, falvaknak a rendszeres helyrajza tiszta fénnel megvilágítva kerüljön bemutatásra.

1) Ebben a részben pedig azt a szabályt tűztük magunk elé, hogy először szó essék a különböző vidékek, vármegyék vagy székek nevéről, s miután rámutattunk az egyes területek állandó hatáaira, írjuk le őket mennyiség és milyenség, emlékezetes dolgok, lakosok és közigazgatás tekintetében; továbbá sajátosságaik alapján különböztessük meg egymástól a hasonló szabad királyi városokat, mezővárosokat, községeket és falvakat, és végül mindezekhez járuljanak – amikor a kérdés és a hely úgy kívánja – az egyházi, művelődési és katonai kérdések.⁷

2) Éppen ezért mindazok, akik az erdélyi történelemben jártasak, észreveszik, hogy az ezzel a módszerrel megírandó komoly mű elég sok nehézséggel jár, és szokatlan, már csak a történetírók ritkasága miatt is. Mert noha hálás szívvel gondolunk Erdély hazaszerető férfiakra, akik szülőföldjük leírására és dicséretére nem megvetendő munkát fordítottak, Erdély különböző helységeit, az itt lakozók szállásait mégsem tudták teljesen kiemelni abból az ismeretlenségből, amelybe a külföldiek taszították őket. Minthogy nem nagy a számuk, legalább e néhányról emlékezzünk meg.

Egy erdélyi szász, *Georg von Reicherstorffer*, I. Ferdinánd császár belső titkára az 1550. esztendő körül, midőn ura parancsára követjárás céljából Erdélyen át Moldva vajdájához utazott, megragadta az alkalmat arra, hogy Moldva tartományát leírja, miután ott alaposan körülnézett; ezt később nyilvánosság elé is bocsátotta ezzel a címmel: *Chorographia Moldaviae*. Nem sokkal ezután megszerkesztette a Ferdinánd császárnak ajánlott *Chorographia Transsylvaniae* is. A kettő együtt 1550-

ben jelent meg Bécsben, negyedréti alakban, e címmel: *Transilvaniae et Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio*.⁸ A tudós világ ezt az 1595. évben Martin Broniovius *Tartariae descriptio* című művéhez csatolva, Kölnben kinyomtatva láthatta,⁹ és már Schwandtnernél is megjelent.¹⁰ Csak az van hátra, hogy a nagy tudású férfiú kinyomott könyvecskéjét az olvasók kezében szeretnők látni, tudniillik az egész utókor számára nagyon ajánlatos műnek tartjuk, bár kijelentjük, hogy mégsem írt le mindent a legpontosabban, és a tartományról sem nyújtott elegendő ismeretet.

Johannes Tröster szebeni szász, a teológia és az orvosbölcselet bűvára, 1666-ban Nürnbergben tizenkettedrét alakban közzétette a *Das Alt und Neu Teutsche Dacia, das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgent*.¹¹

Úgyszintén Georg Kreckwitz erdélyi szász is német nyelven kiadta *Totius principatus Transylvaniae Accurata Descriptio*, azaz *Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen*, Nürnberg und Frankfurt 1688, tizenkettedrét.¹² Mindenesetre egyikük sem érdemtelenül szerzett hírnevet, mert buzgólkodásával jól szolgálta hazáját. Ámde miközben főként arról, ami saját nemzetükre, vagyis a szászokra tartozik, helyesen és választékos írásmóddal oly sokat mutatnak be, egyebekben azonban imitt-amott nem lényegtelen tévedésekbe bonyolódnak, és Erdély egyes részeit érintetlenül hagyják.

Franciscus Fassching Jézus társasági atya, akit az Erdély bemutatása végett írottakért méltán ajándékoztunk meg polgárjoggal ebben a tartományban, a jezsuita atyák kolozsvári rendházában időzve tette közzé nyolcadrét alakban 1725-ben a *Vetus Daciát*, elég szerencsésen megörökítve Erdély hajdani arculatát.¹³ Később, 1743-ban és 1744-ben a mondott helyen kiadta a *Nova Daciát*,¹⁴ melyben e vidék újabb állapotáról, a vajdákról, fejedelmekről, gubernátorokról írt, azonban azonkívül, hogy kevés helységnek kapjuk meg tőle a helyrajzát, még az is előfordul, hogy a tárgytól gyakorta elkalandozik az egyébként nagy tudású, de Erdély térségeiben nem egészen járatos férfiú.

Ami a külföldi történetírókat illeti, most nem szándékozom számba venni közülük azokat, akik egyetemes földrajzot állítottak össze, s Erdélynek is főként általános képét ábrázolták. A

szomszédos Magyarországon voltak olyanok, akik nem feledkezve meg hazájuk régi tagjáról, Erdélyről is rajzolatot készítettek, pedig ők nem ismerhették távolból tüzetesen ezt a vidéket, s kérdem én, nyújthattak-e az olvasónak alapos leírást? *Michael Bonbardi* jezsuita atya *Topographia magni regni Hungariae* című, Bécsben, 1718-ban negyedréti alakban napvilágot látott könyvének 318–360. lapján kiváló érdemeket szerzett a mi Dáciánkkal, de a többihez képest kevés az olyan helység, amelyre fénycsóvát irányított.¹⁵

Samuel Timon jezsuita atya *Imago Hungariae* című művében, különösen a *Nova Imagoban*,¹⁶ több éven át tisztességes szándékkal törekedett Hazánkat magasztalni, mivel azonban mások szemével szemlélte e tájakat, a szándék és az eredmény egyáltalán nem fedte egymást.

David Frölich, ő szent császári felségének a magyar királyságbeli matematikusa, aki – hogy Treviusszal¹⁷ szóljak – otthonos minden tudhatóban, s Caesaropolisban (magyarul Késmárk), Szepes vármegyében, Felső-Magyarországon született, meglátogatta Erdélyt, s róla útikönyvében (lásd Czwittinger Dávid *Specimen Hungariae Litterariae*, 160.) elbeszélést írt, amely nem terjedős, de nem is mondható teljesnek.¹⁸

Szászky Tomka János, Pozsony evangélikus gimnáziumának mesterségében tökéletes rektora *Introductio in orbis hodierni geographiamjában*,¹⁹ nemkülönben *Losonczy István*, a Nagykovácsi Gimnázium mindennemű műveltség ékességével fényeskedő professzora és rektora magyar könyvecskéjében, a *Hármas tükrökben*,²⁰ úgyszintén (hogy másokról hallgassak, ha egyáltalán volnának) *Bertalanffy Pál* Jézus társasági atya *E világnak két rendbéli esmérete*²¹ című munkájában Erdélyről is készítettek feljegyzéseket, s a legméltóbbak az olvasásra, néha azonban szükségszerűen ők is félresiklanak, mint akik tőlünk távol fekvő helységekből írtak.

Öfelsége, a boldog emlékezetű VI. Károly római császár elrendelte, hogy 1721-ben és 1722-ben végezzék el ennek a tartománynak az összeírását. Ebből az összeírásból Erdély valamennyi helységének (mert akkor számba vették az egész tartományt, amelyről írunk, noha az egész művet látnunk nem adta meg, de biztosan tudjuk) a terjedelmes jegyzékbe foglalt,

kész leírását nem nehéz munkával össze lehetett szedni. Ezt óvatosan kiemeltük abból a részből, mely a kezünkben járt, és ezt a címet viselte: *A nemes Sepsi, Kézdi, Orbai székek és Miklósvár-fűszék, úgyszintén mindkét Csík, Gyergyó és Kászon s az ugyanitt székelő lakosok, az ott-tartózkodó idegenek minden hozzájuk tartozó javaikkal együttes összeszámolása és összeírása, amelyet ő cs. kir. legszentebb katolikus apostoli felségének, a dicső VI. Károly császárnak mint Erdély örökletes fejedelmének parancsára ugyanazon Erdélyi Fejedelemség magas Guberniuma különleges meghagyásából a nyomozó biztosok részére adott, az említett Fejedelemség Karainak és Rendjeinek 1721. július 21-én Kolozsvárra összehívott és megtartott általános gyűlésen a három tartományi nemzet képviselői által szerkesztett, felülvizsgált és jóváhagyott s nekünk, a fent említett székekre különlegesen kiküldötteknek az összeírás irányítása végett átnyújtott instrukciók szerint, hogy ezen összeírást tőlünk telhetően becsületesen vigyünk végbe, foglaljuk össze, és – amint alább következik – készítsünk belőle kivonatot.*²²

Ezekhez vannak csatolva az előbb megnevezett székely székekben elhelyezkedő taxális mezővárosok: Kézdivásárhely, Bereck, Szentgyörgy, Illyefalva és Szereda, mindenben azonos módszerrel összeírva.

A terjedelmes munka e szavakkal zárul: „Mivel Háromszék és Csík teljes székely székeknek és az ugyanazon székekben lévő taxális mezővárosoknak ezt a számbavételét és összeírását az Erdélyi Fejedelemség magas Guberniumától és a három nemzet Rendjeitől e munkára különleges kiküldöttek gyanánt becsülettel elvégeztük és összeállítottuk, ugyanazt saját aláírásunkkal és szokott pecsétünkkel megerősítve ugyanazoknak a legalázatosabban átnyújtjuk. Aláírva Felcsík-széken, Somlyó birtokon az Úr 1722. esztendejének július 17. napján, vagyis összeírásunk utolsó napján.”

P. H. Inczédi József s. k.

P. H. Peter Ernst Reschenberg kapitány s. k.

P. H. Nemes Mátyás s. k.

P. H. Georg Schnell s. k.²³

Azt, hogy ennél a felmérésnél milyen alapossággal jártak el, és egész Erdély összeírásából – ha valaki ráadja a fejét – milyen *Carolina topographiát*²⁴ lehetne készíteni, szeretnők bemutatni egyetlen táblázat által, amely Középajta községet ismerteti,²⁵ ahol most írunk: a dicséretes munkában ez pedig ilyen.

3) Középajta község: „Erdőkkel borított hegy tövében fekszik ez a község, melynek – miként a többinek is – három földtáblája van; ezek közül egyik síkságon, a másik kettő a környező hegyek oldalán. E kettőnek a földje vöröses és agyaggal elegyes, amannak fekete és jó, de mindkét helyen szükség van trágyára.

Malom van három; az egyik nemesi, a második az adózóké, a harmadik egy nemesé, két adófizetőé és a községé közösen, s az említett malmok elegendők az egész nép őrléseihez; a birtokos adózók jövedelmét pedig egyéb javaik sorában jegyeztük fel; hátravan csupán a csekély birtokú falu jövedelme, amely aligha érdemes a feljegyzésre, mivel a hozama nem több évi két-három köből gabonánál.

Mint a hozzá közel eső Nagyajtának, úgy ennek a községnek is vannak erdői (makktermő erdők), úgyhogy a tüzeléshez is, építkezéshez is elegendők, de a múltbeli bőség nélkül.

Ritkán van beszállásolás, és az is könnyű. – Brassó három nagy mérföldre fekszik.

	Armalistáké	Özvegyeké	Lófőké, gyalogosoké	Özvegyeké	Jobbágyoké	Özvegyeké	Zselléréké	Órlőké	Egész összeg
Személyek száma	3	2	64	11	26	2	5	3	116
Népes telkek	1 ³ / ₄	1	30 ¹¹ / ₂₃	5 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	2 ³ / ₄			56 ¹ / ₃
Elhagyott telkek	2 ¹ / ₄		15 ² / ₃	1 ¹ / ₄	5 ²¹ / ₃₄	1			25 ¹³ / ₃₄
Igásókrók	8	4	115	4	38	2	2	2	175
Tehenek	4	4	83	12	28	1	3	3	138
Bikaborjak és üszőborjak	4	1	34	1	4			1	45
Mének és kancák	2		12		11		2	2	29
Juhok és kecskék	35	14	453		239	5	19	22	787
Sertések	16	9	239	19	59	4	1	5	352
Méhkasok	5	1	31	2	9	1			49
Szántóföld, köből	69	30	812 ³ / ₄	69	205 ³ / ₄	21			1207
Műveletlen, köből	14	6	128 ³ / ₄	16 ³ / ₄	49 ³ / ₄	4 ³ / ₄			219
Búza- és hüvelyes- vetés, köből	26 ³ / ₄	11 ¹ / ₄	307 ¹ / ₄	15 ¹ / ₄	72 ³ / ₄	4 ³ / ₄	2	1 ¹ / ₄	440 ³ / ₄
Az innen nyert kalangyák	182	75	2176 ¹ / ₂	113	438	31	13	14	3042 ¹ / ₂
Árpa-, zab-, muhar- vetés, köből	13 ³ / ₄	4 ³ / ₄	161 ³ / ₄	7 ³ / ₄	34 ³ / ₄	1 ³ / ₄	1 ³ / ₄		225 ³ / ₄
Kalangyák	130	41	1316	63 ¹ / ₂	297 ¹ / ₂	16	13 ¹ / ₂		1877 ¹ / ₂
Borsóvetés, köből	1 ¹ / ₄	¹ / ₄	4 ³ / ₄	¹ / ₄	1 ¹ / ₄	¹ / ₄			7 ¹ / ₄
Ebből köből	5 ³ / ₄	1 ³ / ₄	52 ¹ / ₄	1 ¹ / ₄	9	¹ / ₄			70 ¹ / ₄
Kendervetés, köből	2	1 ¹ / ₄	32 ³ / ₄	4 ³ / ₄	9	1 ¹ / ₄	³ / ₄	¹ / ₄	51 ³ / ₄
Kalangyák	39	30	517 ¹ / ₂	57	139	10 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	8	814 ¹ / ₂
Szekér széna	19	5 ¹ / ₂	219	16 ¹ / ₂	76	7			343
Pálinkafőző üst, darab	1	1	6	3	1				12
Ebből jövedelem, magyar Ft	6	1	13	4	2				26
A malmokból, magyar Ft	4	4	26					34	68
A kézművesektől, magyar Ft	2		3		3		6		14
Adó, magyar Ft	62,10	10,42	627,82	39,68	98,35	14,42	4,21	6,30	861,31
Követelési adósság, magyar Ft	1	13	153,55	8,34	57,44		1,56		234,89
Terhelő adósság, magyar Ft	18	513,10	17,91,	77,09	16	2			644,10

Nem fizetnek adót: a lófők; 5 pásztor és béres; 1 távollevő; 4 özvegy; 2 másokkal lakik együtt; 2 az árvákat segíti és beteg, és emiatt felmentetett.

Jobbágy van 10, ezek közül 5 juh- és marhapásztor, 2 a nemesek szolgálja, 3 távol van.

Zsellér 4, ezek közül 1 csordapásztor, 1 az udvarházban lakik, 2 távol van.”

Hogy mindezt saját elhatározásomból terjedelmesebben írtam le, csak az nehezményezi, aki nem látja majd be mindennek a hasznát ott, ahol az említett székely székek szóba jönnek.

4) Bármely tartományban a *szabad királyi város* – ha ilyen akad benne – latinul *libera regia civitas*, németül *freie königliche Stadt*, az őt követő *mezőváros*, latinul *oppidum*, németül *Marktflecken*, valamint a *falu*, latinul *pagus*, németül *Dorf*, a polgári rendnek van alávetve; a városok ugyanis a mezővárosokat és ezek a falvakat, ha nem is mindig ragyogásban, de előjogokban és kiváltságokban jog szerint felülmúlják. Mert nem tagadhatjuk, hogy mind szervezetileg és a házak csinossága s a lakosok műveltsége tekintetében, mind a vásárok kiváltságait illetően (amelyeket a nem egészében parasztias mezővárosok nélkülöznek, a falvak ellenben élveznek) a legtöbb falu elragadta a pálmát jó néhány mezővárostól. Főként a szászok számos falva, úgyszintén a székelyeké is, mint amilyenek Dálnok, Csernáton, Kovászna, Zágon, Nagybacon stb., a mezővárosok közül Vajasadot, Tövist, Gyérest, Küküllővárt és a hasonlókat lenézi. Ugyanakkor a városok és a jeles mezővárosok a közjó és a közbiztonság folytán szereztek tisztességet nagyrészt Zsigmond király idejében, aki előtt alig épültek megerősített városok. Ez világosan látható a Zsigmond 2. dekrétumának 3. §-ához írt bevezetésből, ahol egyebek közt ezt mondja:²⁶

„A távoli időkben, amint a magyarok krónikaiban olvasható, ezt a mi országunkat egyszer a besenyők, máskor a tatárok, néha más pogányok, legutoljára a törökök révén gyakorta különböző csapások sújtották, pusztán a bekerített városok és más erődtények hiánya és romlása miatt, mivel az embereknek nem voltak megerősített helyeik, ahova behúzódhattak és javaikat is elzárhatták volna. Ellenkezőleg: kiteve az ellenség prédájának, minden szabadon hevert és nyomorultul elpusztult, a nép ször-

nyúséges elhurcolást és általában megszámlálhatatlan és felbecsülhetetlen károkat szenvedett, amelyeket borzadok felsorolni. Az egész ország kedvező és békeséges állapota s nyilvánvaló előnye céljából törvénybe iktattuk és elrendeltük, hogy némely városokat falak gyűrűjével kell övezni, és egyes szabad településeket, azaz mezővárosokat város rangjára kell emelni. 4. §. Erre a döntésre leginkább a következő megfontolás vitte rá elménket. I. Lajos, hogy a polgárokat a városok bekerítésére serkentse, egyedülálló kiváltsággal ruházta fel őket, mégpedig azzal, hogy a termények bizonyos részének (huszad, tizenötöd stb.) beszolgáltatásától mentesülnek, és a királyoknak ezt más formában fizetik be.” (Egyébként akinek kedve van, olvashat erről Szegedi Jánosnál, aki *Tripartitum juris Ungarici Tyrocinium* című művének III. részében, a 180. és a köv. lapokon világosan ír a városok eredetéről, számuk növekedéséről és némelyek eltűnéséről.)

Ami végül a falvakat illeti, a régi időkben sokkal számosabbak voltak, de lakosságra nézve kevésbé népeseek. Sőt a legrégebbi korban két vagy három családapának együtt volt háza, s ezek mindenfelé meglehetősen szét voltak szórva, távol egymástól (a házak ugyanis nem az utcák mentén sorakoztak végig, s ezért inkább tanyáknak, mintsem falvaknak lehetett őket minősíteni), míg nem a királyok parancsára a csoportosulás és együttélés mutatósabb formájába tömörültek, s házaikat egymás mellé sorakoztatva, lehetőleg csinosan építették. Majd annak következtében, hogy az egyes évszázadokban hatszáz különböző ellenséges betörés és támadás a házakat lerombolta, sok falu semmivé vált, s még nevüket is eltörölte a feledés. Csodálkozol ezen? Az előző évszázad is felmutat hasonló pusztulást. II. Rákóczi György vakmerőségének megbosszulása végett a barbár népek igen sok falut eltöröltek, lakosaikat kiirtották, a megmaradtakat pedig arra kényszerítették, hogy a biztonságosabb szállás végett az erdőkbe és a meredek hegyekbe húzódjanak, annyira, hogy a korábbi telephely újbóli benépesítésére fenyegető törvény kényszerítette őket, amelyet az 1668. január havában Besztercén tartott országgyűlésen szavaztak meg, s ott hozott 6. cikkelye ekképpen hangzott:²⁷

„Akik régi faluhelyeket elhadták, erdőkre vagy havasokra

csináltanak magoknak lakóhelyeket (excipiálván a hódolt helyeket, kiknek állapotjokban méltó *consideratio* lehet), az olyanok kényszeríttessenek régi helyekre visszatelepedni, melylyet ha cselekedni nem akarnak, afféle lappangó helyekre csinált épületeket s lakóhelyeket a tisztek szabadon elpusztíthassanak, és többször ne is renoválhassanak, mellyet ha cselekednének, ismét toties quoties elronthassák ugyanazon tisztek, ide nem értvén a Nagy-Szamos mellett valókat, kik *pro securitate* vonták el magokat felfelé való helyekre.”

2. §

Így tehát helyesnek látszott Erdély földjét három részre osztanunk, megfelelően a három bevett nemzet számának, amelyeket erős egység tart össze, mégpedig a magyarok vármegyéire, a székelyek székeire és a szászok székeire, hogy így három könyvben, külön alfejezetekre osztva, Erdély tüzetes ismertetése megvalósuljon.²⁸

1) Az I. rész 144. §-ában és a következőkben a 167. §-ig elég bő előadásban feltártuk, hogy Erdélyt több nép lakja, melyek mind nyelvben és szokásokban, mind vallás és törvény tekintetében különböznek egymástól. Egyszersmind a 157. §-ban bemutattuk, hogy a román nép sokaságával felülmúlja Erdély összes népét együttvéve, amiből talán némelyek, akik nem ismerik alaposan Erdély történetét, nem csekély tévedéssel arra következtetnek, hogy a román nép, mint a tartomány harmadik nemzete, a magyarokkal (akikhez hozzászámítjuk a székelyeket is) és a szászokkal polgári jognak örvend. A befogadott és törvényesen egyesült s az öröklött birtokokon Erdélyben lakozó nemzetek ugyanis nem mások, mint a magyarok, a székelyek és a szászok, és a különböző népekből azok, akik e hárommal egyesültek az indigenátus kötelékében. A magyar nemzetnek Magyarország lakosaival azonos az eredete, nyelve és természete, ezért történetét a magyar történetírókból lehet tanulmányozni, mind a régiekből, mind főként az újabbakból, akik között két Jézus társasági atya halhatatlan érdemeket szerzett a jeles nem-

zet előtt: Pray György *Annales Hungarorum*ával²⁹ és Palma Károly *Notitia Rerum Hungaricarum*ával.³⁰

A székely nemzet igen közeli rokona a magyar népnek, és vele egynyelvű; a birtoklás kezdetét és huzamosságát tekintve ezen a tájon megelőzi a magyarokat és a szászokat. Történetének ugyanazok a kútfői, mint a magyar történelemnek, mégis ismeretes, hogy Lakatos István és Kunics Ferenc szerzetesek a székelyekről és a Székelyföldről külön írtak.³¹

A szász nemzet, amely a magyaroknál és a székelyeknél semmivel sem kevésbé nagyra becsült tagja Erdélynek, s amelyet Magyarország apostoli királyai hívtak be, teljes jogú polgárként nyerte el a magyar királyok tulajdon földjét. És ehhez a *Királyföldje* elnevezés tapadt.

E három nemzetről, ha úgy tetszik, olvasd el mindazt, amit az I. részben, ellenőrzött adatok alapján örökítettünk meg a 144–156. §-okban. Mielőtt azonban pennánkat levesszük a három nemzet e rajzolatjáról, nem tehetjük meg, hogy ne mutassuk be egy szebeni költő epigrammáját, ez ugyanis német versekbe szedte a felséges II. József római császár 1773-ban megtett erdélyi utazását,³² amelyet az uralkodó ünnepi beszéde nyomán – aki nem három, hanem csak két nemzetről beszélt, tudniillik jóról és rosszról – így énekelt meg:

Giebt es nur (Caesar spricht) zwo Nationen,
Die eine böse, die andre gut;
So seydt, ihr vielen die hier wohnen,
Nur eine! – aber gut.

Lásd: *Sinngedichte auf Joseph den Zweyten Römischen Kaiser, aus dessen Reise in Siebenbürgen*.³³

2) A magyarok földje Erdély nyugati területén, a tartománynak pont a legdélibb szélétől kezdődik, és felhúzódik annak legészakibb részéig, felölelve Hunyad vármegyét, miután Fehér vármegyét Erdély közepén, a szászok és a székelyek székei között végignyújtotta napnyugattól napkeletig. A székelyek földje észak és kelet felől ereszkedik le. A szászok földje délen terül el. Bertalanffi Pál [739.] a három részre osztott tartományt így nevezi: *Magyar Erdély, Székely Erdély és Szász Erdély*; ezt a

felosztást a Jézus társasági atyák közül Bonbardi [322., 341., 354.] és Szegedi [Tyr. III. 33–34.] már korábban használták.

A magyaroknak csak *egy* szabad királyi városuk van, Kolozsvár, mezővárosuk számos. A székelyek hasonlóképpen csak *egy* szabad királyi várossal bírnak, Marosvásárhellyel, mezővárosuk több van. A szászok hat szabad királyi várost szereztek, úgymint: Nagyszeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce és Szászsebes (hajdan ezek közé számítódott Kolozsvár is), továbbá jó sok mezővárost, amelyek legtöbbször – amin nem is lehet csodálkozni – tisztaságban és a házak módosságában felülmúlja a magyarok és a székelyek mezővárosait. Az előző évszázadokban ugyanis, amikor a nemes szász nemzet a maga portájával törődött, a magyarok és főleg a székelyek e közös hazát óvó háborúkban sérénykedtek, és inkább fegyverekkel, mint várfalakkal igyekeztek elkergetni az ellenséget. Lásd Martinus Kelpiust [A_{3/v.}], aki orrát fintorgatva hálátlanul ezt mondja a székelyekről: „Ezeknek a mezővárosai gondozottság dolgában gyengébbek, nincs ugyanis (ami nem igaz! – B. J.) egyetlen annak nevezhető városuk sem, mert – mint aki a ronggyal foltozott parádés ruháját mutogatja – a valamivel takarosabb néhány ház mellett a többit elborítja a mocsok.”

I. KÖNYV
A MAGYAROK FÖLDJE

3. §

A magyarok földje magába foglalja egyrészt a vármegyéket, kiváltképpen a sajátosan erdélyieket vagy az ősidóktól Erdélyhez tartozókat, amelyeket közönségesen *tartományiak*nak neveznek; másrészt ugyancsak a vármegyéket, mégpedig a magyar fennhatóság alól Erdélyhez csatoltakat, amelyeket már *viSSZacsatoltak*nak hívnak, valamint a két földet, amelyet valamikor ezekből a megyékből hasítottak ki, és amelyről ebben a könyvben három fejezetben szólunk.

1) Az okiratok tanúsága szerint Magyarországot Szent István, a magyarok első királya osztotta vármegyékre, hogy ily módon mintegy megossa a gondokat az előjárókkal, vagyis a fő- és alispánokkal, akiket a jogszolgáltatás élére helyezett, hogy az igazságtézés gyorsabban menjen végbe, s a nemrég elültetett keresztény vallás kivirágozzék és minél biztonságosabban gyarapodjék. Ennek okáért hihető, hogy a magyarok vármegyéit Erdélyben is (mert a székelyek a maguk földjét már régen székekre osztották) a szent király létesítette (l. 21. §), de mivel a szerzők nem egyöntetűek abban, hogy a magyar királyságban (s ugyanígy annak erdélyi részeiben) elejétől fogva hány vármegyét állítottak fel, nevezetesen Bonfini (IV. 3.) 75 vármegyéről tesz említést, Werbőczy, a *Tripartitum* szerkesztője 63 nevet sorol fel, és Petthő Gergely a *Rövid magyar krónikában* 65-öt számlál elő³⁴ – ennek megfelelően nem tudjuk megállapítani, hogy hajdanában hány vármegye létezett Erdélyben. Mondja meg valaki, hogy az ebbe a tartományba betelepített szászok hány vármegye földjét kapták meg, és ebből mi is meghatározzuk a régi vármegyék számát. [L. Severini 107–110.]

2) A szóban forgó vármegyéket a magyarokénak nevezik, nem azért, mintha egyedül magyarok laktának bennük, hanem azért, mert a magyar és a székely nép mágnásainak és nemeseinek a jogköre alá vannak utalva (ha eltekintesz a királyi fiscus jogaitól és a szászok némely jogaitól). A románok ugyanis, akiknek Erdélyben egyetlen külön földet sem jelöltek ki, némely falvakban nemcsak elvegyültek a magyarok között, hanem – a magyaroknál sokkal nagyobb számban és tőlük elkülönülve – roppant településeket laknak a magyarok közössége nélkül.

Ugyanakkor a velük együtt élő magyar nemzet törvényeihez vannak kötve, ezenfelül más népekéihez is azok közül, akiknek a vármegyék állandó letelepedést nyújtanak. Ezekről és főként a románokról imitt-amott, az egyes helységek leírása során fogunk megemlékezni (I. 23. §. 1.).

3) A vármegyék lakosai vagy a közvetlen urak, akiket mi földesurainknak nevezünk, és jobbágyaik, vagy a nemes városok, nemkülönben a kiváltságos királyi mezővárosok lakosai, akiket polgároknak hívunk. A földesurak, akik örökségüket feudum gyanánt birtokolják, nemesek vagy mágnások, azaz grófok és bárók, vagy tulajdonképpen nemesek, akiket közönségesen birtokos nemeseknek vagy mentesítetteknek nevezünk, új szólással pedig lovagrendi nemeseknek. Ezek a magyar (és itt-ott a székely) néphez tartoznak, kivéve kevés német-szászt meg néhány román nemből, akik a magyarok rendjéhez csatoltaknak számítanak.

A jobbágyok románok, cigányok és némely más nemzetiségű népei,³⁵ akik a földesuraknak elvégzik a megszokott munkálato-
kat, az adót azonban a legfőbb és teljhatalommal uralkodó örökletes fejedelemnek fizetik, I. bővebben az I. részt.

A polgárok főként magyarok, de vannak románok is, valamint a két mezőváros: Szamosújvár és Erzsébetváros örményei, akik szintén a magyarok rendjéhez tartoznak, mivel a bevett nemzetek hármát nem lehet átlépni.

4) Bármely vármegyében a politikai és közügyek irányítója a főispán, s kiváltképpen őrá van ruházva az igazságszolgáltatás is. Utána következnek más tisztségviselők: a főszolgabírók, az alispánok, jegyzők, királyi adószedők, továbbá minden egyes vármegye állandó törvénytáblájának tényleges és számfeletti ülnökei (I. I. rész, 192. §), nemkülönben az alszolgabírók.

I. RÉSZ

A tartományi vármegyék

4. §

Az Erdélyt összetevő vármegyék számát minden időkből hétnek vették (vagy ha úgy tetszik, nyolcnak), mégpedig: Fehér, nevezetesen Felső- és Alsó-, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok és Hunyad, amelyeket ugyanannyi fejezetben ismertetünk.

1) Ez a politikai sorrendjük, a polgári ügyintézésben a vármegyék sorban így következnek, de természetesen sorrendjüket a földrajzi fekvés sugallja. Ennek engedelmeskedve, az Erdélyből délre belépőnek és nyugati részén át észak felé tartónak be kell hatolnia és át kell lépnie először Hunyad vármegyébe, azután nyugatról kelet felé tartva, Fehérbe; majd keletre Küküllő, azután Torda következik. Aranyosszékét Fehérből hasították ki, majd Kolozs, azután Doboka és legvégül Belső-Szolnok. Egyéb-ként néhány vármegye, mintegy áttörve határai sorompóit, jó néhány falut és mezővárost, amely hozzá tartozik, érthetetlen módon más vidékek földjein szór el, mégpedig úgy, hogy Timon Sámuel jogosan írhatta (Nov. XI. 65.): „Ha Erdélyben a helységek ennyire össze vannak keverve, ki mutatja be őket rendben és szépen?” Ez leginkább Felső-Fehér vármegyére illik.

2) Arra nézve, hogy mely ok miatt és mikor keletkezett a vármegyéknek a sorrendje, nem találok írásos feljegyzéseket. Ami engem illet, ezt a rendet inkább tulajdonítom a lakosok számának – akik nagyobb adóval is, több katonával is tudtak szolgálni a királyoknak –, mintsem annak, hogy valamely vármegyének mekkora a területe. Ugyanakkor egyáltalán nem kétlem, hogy az előző évszázadokban a vármegyék sorrendje változhatott a személyek méltóságához képest, akik a főispáni feladatkört látták el. Így alig hinném, hogy Hunyad vármegye örökös ispánjai az utolsók lettek volna Erdély többi ispánjai között, nem volt akkor maga Hunyad sem az utolsó a vármegyék sorrendjében. Egy kéziratban világosan azt olvastam, hogy 1595-ben a tartományi és az Erdélyhez tartozó magyar vármegyék sorában Hunyad a hatodik volt, ott ugyanis a következő

rendben sorakoztak: Fehér, Torda, Kolozs, Bihar, Zaránd, Hunyad, Küküllő, Doboka, Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Szörény. Hasonlóképpen nehezen tételezem fel, hogy Belső-Szolnok vármegye az utolsó előtti helyet foglalta el azokban a századokban, amikor az erdélyi vajdák voltak a főispánjai.

ELSŐ FEJEZET

Felső-Fehér vármegye

5. §

Fehér vármegye, amely annyira nagy, hogy nyugattól, Magyarország határaitól kelet felé egészen Havasalföldig átszelte Erdély közepét, egykor sokkal kiterjedtebb volt, de területéből már régen kihasítottak két tágas területet, mégpedig Fogaras vidékét és a Barcaságot.

1) Hogy Fogaras vidéke régi időktől Fehér vármegyéhez tartozott, arra emlékeznek Fogaras mezőváros lakosai, mert valahányszor egymás között szerződésleveleket állítanak ki, az állandó használat folytán kialakult szokás következtében ezeket így vagy hasonló formában kezdik: „Mi, nemes Fehér vármegyében Fogaras földjén, Fogaras városában lakó személyek, adjuk tudtokra mindeneknek stb. Nos in Inclyto Comitatu Albensi, Districtuque ac Oppido Fogaras residentes, notum facimus omnibus etc.”

Ezenfelül azonban, kérdem én, miért nem nevezik vármegyének, hanem földnek, noha számunkra a vármegye is egyfajta földet jelent: vagy olyan tartományt, amely legfőképpen valamely katonai erődről kapta nevét, vagy a kerületében fekvő városról, s magában foglalja az ilyen földön lakozó prelátusokat, bárókat, mágnásokat és nemeseket, valamint azokat, akiknek az ingatlan javaik csekélyebbek (l. Szegedi Tyr. III. 1–2.). Mert a *districtus* vagy *distractus* azt jelenti, hogy *kitépték*, tudniillik Fehér vármegyéből. Ezt megjegyezni kívánjuk nem csupán a Brassói vidékkel kapcsolatban, hanem a Beszterceivel és a Kővárival is, amelyek közül ez utóbbi egykor Közép-Szolnok, *amaz* pedig Belső-Szolnok és Doboka vármegye része volt.

2) A mai Barcaság vagy Brassó vidéke – nem teljességében, hanem csak részben – Fehér vármegyéből szakadt ki. Mert ha az *Endre-féle híres kiváltságból*,³⁶ amelynek a nemes szász nemzet fennmaradását és gyarapodását köszönheti, igaznak fogadjuk is el azt, hogy a szász föld határai közé volt rekesztve a Barcaság is, ezt sohasem adták oda a szászoknak úgy, hogy a területén ne lettek volna közvetlenül Fehér vármegyéhez tartozó részek is. Mindenesetre, amennyire mostanság emlékeznek rá, Törösvár kilenc hozzá tartozó birtokkal együtt Fehér vármegye tagja volt, továbbá ismeretes, hogy régenté Zernest és Tohán birtokok is ugyanahhoz a várhoz tartoztak, következésképpen a mondott vármegyéhez számítottak. Hasonló helyzetben volt Barcaújfalu és Komlós, sőt némely szász falvakban lévő részbirtokok, ha nem is egész falvak. De részletezzük ezeket az említett sorrendben.

a) Ami Törösvárat illeti, amely I. Lajos, Magyarország királyá idejében Tydrix-kő, másként Dietrichstein helyére a brassóiak költségén épült, s a kiváltságlevelekben a Therch, Thurch, Teorch stb. nevekre hallgat, továbbá, ami a hozzá tartozó kilenc falut illeti, amelyek: Bácsfalva, Türkös, Csernátfalva, Hosszúfalva, Tatrang, Zajzon, Pürkerec, Apáca és Krizba, az említett várat Erdély vajdái bírták, akik egészen 1498-ig várnagyokat állítottak oda. Ámde ezek a várnagyok a brassóiakat és a Barcaság többi szász lakosát sok kellemetlenséggel zaklatták, erre mutatnak Magyarország királyainak a különböző kiváltságai és rendeletei, amelyekkel megkísérelték féken tartani a várnagyokat. Ilyen a Zsigmondé 1397-ből, amelyben meghagyja, hogy Teorts (vagyis Törös) és Királykő várnagyai ne háborgassák a brassóiakat.³⁷

Hasonló tartalmú ugyanazon Zsigmond 1424-i rendelete. 1427-ben ugyanő meghagyja, hogy a várnagyok a brassóiaktól ne szedjenek rendkívüli vámokat. Ismeretes ennek a Zsigmondnak 1419-ből való parancsa, amely egyszerűen elrendeli, hogy a törösvári várnagyok ne követeljenek adót a brassóiaktól. Ilyen tartalmúak Mátyás 1460-ből és 1467-ből, nemkülönben Hunyadi János erdélyi vajda 1443-ból való rendeletei, de vannak még mások is. Éppen ezért Magyarország királyá, Ulászló, leginkább a kellemetlenkedések elkerülése végett az említett várat a mel-

lette elterülő kiterjedt földdel (erre mutatnak a kiváltságlevélnek ezek a szavai: „A Turchau nevezetű mező használatával is” stb., ahol az idő tájt a brassóiaknak nem kevés falusi házuk volt látható) és a nevezett falvakkal Brassó városának adta azzal a feltétellel, hogy tíz év letelte után a király az egészet visszavásárolhassa 1000 forint lefizetése által, mely összeget kölcsönbe vette a brassóiaktól. Ha pedig a királynak vagy utódjának nem lesz rá szüksége, maradjon a városé, de úgy, hogy saját költségén tartsa karban, erősítse meg és védelmezze. Történt ez 1498-ban, amely évnek a vége felé ugyanaz a király újabb 2000 forintot kölcsönzött a brassóiaktól, és a várat az előbb említett feltételekkel elzálogosította nekik 3000 forintért. Az 1496. és 1500. esztendőben ugyanazon Törösvárat tartozékaival együtt a többi lakos nemesi telkei közül teljesen kiemelték úgy, hogy az azután időben ezek mind az adófizetés, mind a használat tekintetében a szászok közé számíthatjanak. 1500-ban Ulászló király a sóvám jövedelmét, amelyet máskor Földvár mezővárosban szoktak befizetni, áthelyezte és ráruházta Törösvárra.

Ugyanabban az évben a király elrendelte, hogy a Törösvárhoz tartozó cigányokat a várnagyok ezután ne vegyék őrizetbe. 1508-ban Ulászló király ismét 2000 forint kölcsönt vett fel a brassóiaktól, s ezt az összeget beszámíttatta a vajda fizetésébe, s így 5000 forintért a várat zálogban hagyta. Nem sokkal ezután még 1300 forintot vett fel, és így már 6300 forinttal tartozott a brassóiaknak, ezért a többször említett várat tartozékaival együtt újra rájuk íratta, elzálogosította, és kötelezte magát, hogy huszonöt esztendő leforgása előtt nem váltja ki, így teljesen kivette a vajda hatásköréből, és engedélyezte, hogy ha a vajda vissza akarná szerezni, az egész szász nemzet fegyveres kézzel szállhasson szembe vele, de mégis azzal a feltétellel, hogy a várat folyton tatarozzák, és Törökországban tartsanak kémeket. Ezt a kiváltságot ugyanazon Ulászló 1513-ban megerősítette. A vásárlási levelet, amellyel Ulászló a várat és tartozékait elválasztotta a nemesi földektől, ugyanez a király erősítette meg 1507-ben és 1515-ben. A mentesítési okmányt ugyanazon 1515. évben a kolozsmonostori konvent írta alá, később János király 1531-ben, Izabella 1557-ben megerősítette, majd legutoljára 1568-ban II. János, de azzal a feltétellel, hogy évi 2000 forintot

fizessenek hozzájárulásként a török adóhoz. Ezt a mentességet ismét megerősítette Báthory Kristóf, Erdély vajdája 1577-ben és Báthory István, Lengyelország királya 1583-ban, 1602-ben Báthory Zsigmond 200 forintért megújította. 1615-ben a kincstári javak összeszámlálása alkalmával Töröcsvárat tartozékaival együtt a kincstárhoz számítják. 1617. március 2-án Bethlen Gábor ünnepélyes okirathatban megparancsolja, hogy a brassóiak mutassák be töröcsvári jószágaikra vonatkozó dokumentumaikat; ezt nem sokkal ezután az országgyűlésen megsürgetik, de mivel erre nem kerül sor, a szóban forgó javakat a kincstár magának követeli. Mégis 1625-ben és utoljára 1651-ben a brassóiaknak adták. 1652-ben megtörtént a beiktatás az Appr. III. 82. 2. feltételei mellett.

Így tehát a kiváltságlevelek alapján bemutattuk, hogy az említett helységeket nem olyan régen csatolták a Barcaság vidékéhez, s korábban ezek Fehér vármegyéhez tartoztak.

aa) Mivel a Barcaság határain belül fekvő egyes területek Fehér vármegye jogkörében maradtak a földnek a szászokra való átruházása után is, ezért ezek a vármegye nevét megtartották, s mivel Brassó városához nagyon közel estek, ezért tévesen a *Brassó vármegye* néven emlegették. Ugyanígy a székelyek ispánjait is, akik közül a legtöbben Erdély vajdái voltak, és hozzájuk tartozott Töröcsvár és vidéke legfelsőbb ellenőrzése, helytelenül ugyan, de Brassó ispánjainak is nevezték. Íme, a kiváltságok bizonyítéka: István, Erdély hercege 1351-ben Szent Lukács evangélista napján³⁸ Budán kibocsátott oklevelében, mellyel a barcasági káptalannak meghagyja a tized visszaadását, így rendelkezik:

„István, Isten kegyelméből Erdély hercege összes híveinek, mind az országunkban lakó nemeseknek, mind a nem nemeseknek, akiknek tudomására jutott ez az írás, főleg Critius fiának, Miklósnak, Brassó ispánjának, úgyszintén a viceispánnak és összes, a jövőben bármikor leendő utódjainak jelentjük” stb.

Ez a Miklós pedig Erdély vajdája és a székelyek ispánja volt. Erre azonban bőszegesebb bizonyíték van I. Lajosnak, Magyarország királyának 1355-ben a brassói káptalan előtt írott kiváltságlevelében, ahol nyíltan brassói ispánnak is nevezi azt, aki a székelyek ispánja. A király írása így hangzik:

„Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya stb. Híveinknek, Miklósnak, a nagyságos férfiúnak, Erdély vajdájának és Zonik ispánjának, úgyszintén a nagyságos Leukusnak, a székelyek ispánjának és brassói ispánnak; nemkülönben Domokos fia Péternek, az említett Brassó vármegye viceispánjának üdvözlétünk és kegyelmünk. Elmondotta nekünk Miklós koronai plébános és brassói dékán” stb.³⁹

Ebből egészen világos, hogy sem a vármegyét, sem az ispánokat nem helyesen nevezték el Brassóról. Ha a szász vidéknek ezek az ispánjai brassói vagy barcasági főtisztviselők lettek volna, nyilván nem történhetett volna meg, hogy azok a törvények szorongassák őket, amelyeket Pomariusnál olvasunk.⁴⁰ Példának okáért I. Lajos⁴¹ király 1377-ben rendeletet bocsátott ki, hogyan kell fogadni és megajándékozni a székelyek Brassó városába érkező ispánját. Mária királynő 1385-ben úgy rendelkezett, hogy a székelyek ispánjai ne szervezzenek gyakori bemeneteleket a Barcaságba, s a költségeket térítsék meg. Mátyás király pedig 1459-ben rendeletet adott ki a töröcsvári várnagyok szokásos társas kiszállásával kapcsolatban. Zsigmond király 1395-ben intézkedik, hogy a székelyek ispánját Brassó városában fogadni kell és meg kell ajándékozni. Albert király 1439-ben rendeletet ad ki, hogy a székelyek ispánjai a város polgárait és a Barcaság lakosait szabadságaikban ne háborgassák és ne tartóztassák fel.

Ezekből tehát arra következtetünk: a székelyek ispánjait helytelenül nevezték brassói ispánoknak, és ők semmilyen jogot nem gyakoroltak Brassó vidékének királyi szászai vagy a Barcaság fölött. Végül a régi iratokban azt olvassuk, hogy „prázmári, feketehalmi ispánok” stb., de bizonyosra veszem, hogy így nevezték s ezzel a címmel tisztelték meg az egyes mezővárosok bírát.

b) Ami Zernestet és Tohánt illeti, ez a két birtok ősidóktól fogva Töröcsvárhoz s ebből kifolyólag Fehér vármegyéhez tartozott. Az 1395. esztendőben Zsigmond király ugyanezeket három egyenlő részre osztva hűbértokká vagy inkább örökbesz jósággá változtatta a következő elgondolással: egyharmad részt kapjon Tamás brassói plébános és három fivére, János, Jakab és Keresztély, a szentágotai Mátyás fiai; a második harmad-

rész legyen a szentágotai Mihály fiác, Antalé, a harmadik Herbord fiác, Miklós feketehalmi gerébé, azzal a feltétellel, hogy évente bizonyos adót vagy haszonbért fizessenek Törcs várában, mégpedig Tohán fejében 20 forintot, Zernestért 10-et. Mivel pedig a törvényes fizetést a közvetlen fölöttes elismerése jelül egy éven belül elhanyagolták, a királyi törvényszék elé jutottak, mégis ugyanaz a király 1398-ban ismét nekik engedte át a javakat, s a gyulafehérvári káptalan közreműködésével 1399-ben a beiktatás is végbement. Majd, mivel a régi pecsét elveszett, a megerősítést 1406-ban új pecséttel látták el.

A továbbiakban a hatalmon lévők különböző írásos dokumentumokat bocsátottak ki, amelyekből Pomarius katalógusa 1395-től 1468-ig negyvennégyet sorol fel. Tamás brassói plébános 1413-ban zernai és toháni birtokrészeit az akkoriban Brassóban fennálló *Krisztus teste testvériségnek*⁴² adományozta. Az idő múlásával a fennmaradó birtokrészek is a brassói egyház és a város tulajdonába mentek át, mert amint Ulászló király 1500-ból való oklevele tanúsítja, mind a *Teortz* várának mondott Hétfalu, mind a Fogaras vidékén lévő Sárkány és Mikófalva, nemkülönben a barcasági vidék területén fekvő Barcaújfalu, Zerna és Tohán, Brassó városához és egyházához tartozott.

c) Barcaújfalu község a barcasági földön terül el, Komlós (németül Hopfziffen), amely innen nem messze fekszik, 1561-ben lakatlanná vált,⁴³ a XV. század előtt mind a kettő Fehér vármegye tagja volt. Ezeket a birtokokat Laczki Jakab, Erdély vajdája 1404-ben átruházta Johann Seidenschwantzra, Brassó főbírájára és Sándor Andrásra, amit Zsigmond 1406-ban megerősített. Hogy az azutániakban kik voltak a birtokosok, nem tudom megmondani, csak azt, hogy 1448-ban Hunyadi János kormányzó elrendelte: Barcaújfalut és Komlóst adják vissza a brassói Antal fiának. Jelenleg Barcaújfalu tulajdonjogilag Brassó város birtokában van.

d) Ugyanott a kiváltságlevelek bőséges bizonyítékokat nyújtanak arra nézve, hogy némely egyéni birtok vagy birtokrész azokban a falvakban, amelyek most egészükben királyiak, jóval az Endre-féle kiváltságlevél kibocsátása után is Fehér vármegyéhez tartozott. Hadd szemléltessük ezt egyetlen hiteles példával.

A magyarok királya, László 1457-ben azt az adományt juttatta Kővágó Konrádnak, hogy Hermányban (Honigberg) három malomkerék neki és örököseinek szolgáljon. 1462-ben jött ki Mátyás király adománya levele, hogy ugyanaz a három malomkerék Hermányban Kővágó Konrád fiának szolgáljon. Ugyanez a király hasonló tartalmú oklevéllel az említett malomkerekeket 1467-ben Konrád leányának, Erzsébetnek adományozta. Ez a malom ennél fogva abban az időben még Fehér vármegye uralma alá esett. Ha ugyanis ez a kiváltság a szász földhöz tartozott volna, a király senkinek sem adományozta volna oda, amint ez tudvalevő mindenki előtt, aki ismeri a szászok kiváltságát. Mi akadály van tehát azon egyszerű igazság elfogadásának, hogy az előző évszázadokban a Barcaságban hasonló feltételek mellett létezett több birtokrész is?

e) Végül: könnyen elfogadom azt, hogy higgyek a szászoknak erre a földre elsőként való betelepedésében, sőt abban is, hogy néhány falu, amely most már a szász birtokhoz számít, egészében Fehér vármegyéhez tartozott, de aztán az idők változásával örökre a szászokhoz csatolódott. Mert nem hiszem, hogy az először ideérkező teuton vendégek (a szászokat értem) oly sokan lettek volna, ahogy számuk az idők folyamán alakult. Ezt a vélekedést azonban semmiképpen sem hirdetem bizonyosság gyanánt, s ezért indítékaimat elhallgatom, főleg mert az ellenkezőjére is tudok eléggé hathatós érveket. Legyen elég annyi, hogy I. Lajos magyar király 1377-ben, majd Zsigmond 1395-ben megerősítette a barcaságiak és a tulajdonukban lévő mezővárosok és falvak kapcsolatát, ehhez járult 1397-ben az ünnepélyes okirattal létesített *Barcafeld seniorainak szövetsége*, hogy se nekik a várostól, se a városnak (Brassó) tőlük ne kelljen elválni, és ne is akarjanak soha.

6. §

Ehhez a Fehér vármegyéhez csatoltak mintegy kárpótlásként néhány helységet Küküllő vármegyéből és némely székely székekből, de nem annyit, hogy ezekkel együtt pontosan hiánytalanak volna nevezhető.

1) Nézetem szerint talán az olvasó számára az igazsággal nem egybehangzónak tűnik, hogy – amint állítom – Fehér vármegye egyik területét, amely jó távol esik Küküllő vármegyétől, mégis innen hasították ki és csatolták Fehérhez. Más szóval, ki hinné el, hogy a hatalmas Mikó-erdő (itt üvegkészítő műhely tekinthető meg, 1. Comp. III. 8, 2.), mely Málnás fölött, Sepsi, Kézdi, Csík és Miklósvár székek határain belül fekszik, és jó néhány mérföld választja el Küküllő vármegyétől, ahonnan kihasították, valaha ugyanehhez tartozott! És ki venné észre ugyanezt Árapatakáról és szomszédjairól, melyek a Barcaság és Sepsiszek között helyezkednek el? Pontosan így van a Mikó-erdő, amelynek a területén egykor létezett falvak, Zsombor és Gerebenc már régóta pusztasággá váltak, Árapatak pedig Küküllő vármegye tagja volt, amit bizonyít ugyanazon Zsombor, Gerebenc és Árapatak határmegállapítása ügyében 1349-ben az erdélyi egyházmegye káptalanjától Lajos magyar király megghyására kibocsátott oklevél,⁴⁴ melynek tartalma ez:

„Legmagasságosabb urának, Lajos úrnak, Isten kegyelméből Magyarország királyának az erdélyi egyházmegye káptalanja, odaadó imáinak hódolatával és örök hűséggel.

Illendő tisztelettel vettük felséged levelét, mely így hangzik.

Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya, Erdély Fehérvári egyháza káptalanjához tartozó híveinek üdvözetünk és kegyelmünk. Azt mondja nekünk Jakab mester, Hidvégi Mikó fia a maga, valamint János, Mihály, Miklós és Péter, anyáról való testvérei, úgyszintén János és László, Domokos fiai s János és István, apai unokatestvérei nevében, hogy Zsombor, Gerebenc és Árapataka nevű bizonyos birtokaik, amelyek Küküllő földjén vannak, határmegállapításra és a mások birtokaitól határral való elválasztásra szorulva. Erre nézve hívségteknek erősen megparancsoljuk ez itteni írással, hogy mihelyt a jelen levelet látjátok, küldjétek el hites tanúságra méltó embereteket, akinek jelenlétében Nagy Gergely mester, udvarunk külön e célra kiküldött katonája, kiszállva a mondott birtokok helyszínére és törvényesen összehíva a szomszédait és határosaikat, ezek jelenlétében állapítsa meg a határt az igazi és régi határjelek szerint, és ahol szükséges lenne, ott a régiek mellett új jeleket állítva. Miután megállapította a határt, és mások

birtokaitól elválasztotta, hagyja hátra és adja át ezeket örökre a fentebb említett Jakab mesternek és testvéreinek birtoklás végett azon a jogon, mivel ismeretes, hogy őket illetik meg, ha nem lesz ellenvetés. Az ellentmondókat pedig, ha lenne valaki, hívja a mi személyes színünk elébe nyolcadnapra e határmegállapítás vagy ha van ellentmondás, az ellentmondás napjától számítva, hogy ugyanők számot adjanak előttünk ellentmondásukról. És ezek után írjátok meg nekünk hűségesen az egész ügy lefolyását a határjelek rendjével, az ellentmondók nevével és a kijelölt határral együtt. Kelt Felyvincen, a Boldogságos Szűz születése ünnepének napján,⁴⁵ az Úr 1349. esztendejében.

Azt akarjuk pedig, hogy az előrebocsátottak végbemenjenek addig, amíg mi e helyen vagyunk. Kelt mint fent.

Mi pedig, fényességed parancsainak engedelmeskedni óhajtva, amint kötelesek vagyunk, a fent nevezett Nagy Gergely mesterrel, udvarod e célra kiküldött katonájával elhatároztuk, hogy elküldjük emberünket, mégpedig Péter mestert, a tudós férfit, a kézdi főesperest, társunkat és kanonoktestvérünket Felsőged fent említett parancsainak tanúsítására. Ezek után hozzánk visszatérve egyhangúan jelentették nekünk, hogy a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén⁴⁶ elmentek Zsombor, Gerebenc és Árapataka birtokok helyszínére, és összehíva az összes szomszédokat és határos birtokosokat, ezek jelenlétében megjelölték a mondott birtokokat a helyes és régi jelekkel, új jelzéseket állítva a régiek mellett ott, ahol nekik szükségesnek látszott, s ugyanazon birtokokat, miután senki ellentmondó nem jelent meg, a fent említett Jakab mesterre és előbb megnevezett testvéreire ruházták.

Az előbb említett birtokok jelzéseinek sora pedig ebben a sorrendben különböztethető meg. Az első jelzés kezdődik a Bezedmező nevű helynél, az északi részen, ahol a földjelzés mellett emeltek egy másik újat, szintén földből. Ugyanennek a mezőnek más részén, a keleti irány felé, emeltek egy földjelzést a régi mellett, azután előrehaladva ugyanazon keleti irány felé, elérkeznek Toberczhez, Csikbérczhez és Bydeshegyhez, innen dél felé tartva elérkeznek Somborfeuhoz és egyenesen tovább haladva következik Gerebencfeu és Zaldubuspatakfeu, amely az Olt folyó felé lejt, ez a Zaldubuspatak (most Száldobospatak –

B. J.) a megnevezett birtokokat elválasztja a székelyek földjétől. És itt egy útnál a régi jelzés mellett szintén új jelzést állítottak. Innen a nyugati rész felé indulva egy másik út szélén új jelzést emeltek a régi mellett. Végül ott, ahol ugyanaz a patak az Oltba ömlik, szintén elhelyeztek egy földjelzést a régi mellett, ahol az említett birtokok jelzéseinek a vonulata véget is ér. Nyugati részről pedig magát az Olt folyót tartják közös határnak.

És miután megtörtént a határ megállapítása a jelzések felállításával és a megnevezett birtokok átruházásával, mikor haza akartak jönni, Chene (mai írással Csene – B. J.) Mihály fia, Balázs és Péter, odajöve a sebesi (a Sepsi székely széket kell érteni – B. J.) vidékről, a székelyek közösségének részéről, ilyen szavakat mondtak nekik, hogy ha a határmegállapítás, a jelzések felállítása és az említett birtokok átruházása előtt bukkantak volna rájuk, e tevékenységük elvégzésében megakadályozták volna őket, és ha másként nem akartak volna engedni a feltartóztatásnak, a lovak zablájánál fogva akadályozták volna meg őket – de nyíltan nem mondtak ellent.

Ezeket személyesen és a sebesi vidék székelyeinek egész közösségét a Szent Kereszt felmagasztalásának ugyanazon napján Zsombor és Gerebencz birtokok színhelyére a ti színetek elé, a mi emberünk tanúsága szerint, ugyanazon embereteket odahívta, megjelenési határidő gyanánt a mondott ünnep utáni nyolcadik napot jelölve ki nekik.

Ugyanígy, a következő napon elmenvén az említett Árapatak birtok színhelyére, miután odahívták annak a határmegállapításnak a szomszédjait és határosait, akik azonban nem jelentek meg, elvégezték a határmegállapítást az igazi és régi jelzések szerint, mint fentebb, s a megállapítás végén, ellentmondó senki sem lévén, ráruházták azt az előbb írt nemesekre. Ezen Árapatak birtok határjelei irányának a menete így különböztethető meg: az első jelzés kezdődik a Vechul hegy szélén (most Vecel névre hallgat – B. J.), az Olt folyó mellett, azután egyenesen Kuzepberekén át (Középberek – B. J.), amely közös jelzésnek számít, mutattak nyolc földjelzést, amelyekből négy a tetején be van horpasztva ismertetőként, és ezek mellett új határdombokat emeltek. Azután következik Debrefeu és Hovad és Korláth-pataka és Zoltanfeu (írjunk csak Debrenfőt, Havadot, Korlát-

patakát és Zoltánfőt – B. J.), és itt, az Olt mellett, ahol a régi mellé egy új földjelzést állítottak, a jelzések sora véget is ér. A Barca föld részén magát az Olt folyót tartják közös határnak. Kelt a dicsőséges Szűz születésének nyolcadja utáni szombaton, a fent említett évben.”

Amikor ezt a ritka emléket a méltóságos gr. bodoki Mikó Miklós, a nemes Királyi Törvénytábla ülnökének a levéltárából az ő méltóságos családjára vonatkozó iratok közül kikerestem és törvényes úton átvettem, értékes és nagyszerű irat birtokába jutottam, s mint aminek nagy lesz a haszna az ezutániakban is, egészében beiktatandónak véltem.

2) Ami a székely székekből eredő részeket illeti, a peselneki járás egyik a Felső-Fehér vármegyéhez tartozó öt közül; úgy tűnik, hogy mind az ötöt a háromszéki székely székek területéből hasították ki. E járás falvai négy helyen és az említett székeknek kb. a legszélén helyezkednek el, ezért ezeket a területeket sorra számba vesszük, és elmondjuk róluk a véleményünket. Tehát tudnod kell, hogy itt újra sorra kerülnek az 1. alatt említett helységek.

a) Az első kis terület, a peselneki járás, nyugaton, a Barcaság és Sepsiszek között, az észak felé tartó Olt keleti partján fekszik. Magában foglalja Hídvég, Árapatak és Erősd falvakat, nemkülönben a hídvégi területeken fekvő Nyáraspatak és Liget majorokat. Az egész föld, mely engedte, hogy a felsorolt birtokokat hozzácsatolják, hajdan a Zék (mai írással Szék – B. J.) nevet viselte, s könnyen lehet, hogy a székelyekhez tartozott, amennyiben nyugatról és délről természetes határként az Olt folyó választja el a Barcaságtól, míg északról és keletről, egész közletről, a székelyek szántóföldje zárja körül. Mielőtt Erdélyt 1240 körül a tatárok elpusztították volna, ezt a földet egy bizonyos Fulkum nevű szász birtokolta; azt azonban talán senki sem mondja meg, miképpen jutott az ő tulajdonába, és így azt sem tárja fel senki, hogy a székelyek (ha birtokolták) mikor hagyták el vagy vették el tőlük. Miután tehát a tatárok kiirtották a lakosságot, Magyarország királya, IV. Béla a székely Vincének adományozta 1252-ben. Az erre vonatkozó adománylevél – amelyet az I. részben, a szászok földjének határaitól szólva, egészében ismertettünk (152. §. c.) – ezt mondja:

„Béla ... előnkbe járulva hívünk, Vince ispán, a székely Akadós fia Sebusból azzal a kéréssel, hogy Zék földjét, mely egykor a szász Fulkumé volt, de a tatárok pusztítása folytán lakatlan és házaktól mentes maradt s a kerci oláhok földje (a valakhokat a XIII. századtól oláhoknak is nevezték – B. J.), a barassui szászoké és a sebusi székelyek földje között terület el, ráruházní méltóztassuk. És mi, a jogos kérésnek engedve... neki és általa örököseinek s az örökösök utódainak mindörökre átadni helyesnek véltük...”

Semmi kétség nem lehet, hogy ez az a föld volt, ahol most Hídvég stb. láthatók, és ez ma is a barassui szászok földje, azaz a brassói vagy koronai föld szászainak a területe és a sebusi, illetve sepsi székelyek földje veszi körül. De még tüzetesebben elhatárolja ugyanazon Béla már említett adománylevele, így ír le a határokat:

„E föld mezsgyéi vagy határdombjai ezek. Az első mezsgye keleten kezdődik, egy Vékul nevezetű hegyen (most Vecelnek hívják, jelenleg ez választja el Sepsiszéket ettől a földtől – B. J.) és az Olt folyó felé tart a déli részig; és az említett Olt folyón át leereszkedik az erdőségek felé egészen északig, és sokáig egy patak mentét követi ugyanezen patak forrásáig; azután felfelé tart egy kis hegyre, melyet köznyelven Berkhnek neveznek (jelenleg Berekoldalnak, a miklósvárszéki Bölön birtok határában – B. J.), ahonnan a mondott Vékul hegy irányába, kelet felé fordul, és így véget ér.”

Valóban az egész mezsgyesor most is jól látható; az elején ugyanis ugyanaz a hegy van, noha északi nyúlványait más nevekkel is felruházták, mint: Nagyhavad, Kishavad stb. De a Havad név ugyanott már Béla ideje tájt is megvolt, amint fentebb látni lehetett, és ez a hegy az első határvonal északról délre tartva. A második határvonal délről északra haladva az Olt, egészen egy patakig, mely az Oltba torkollik; e mellett délen napjainkban is láthatod az erdőséget, azaz a berket, ha tekinteted az ott nőtt füzesre vagy égeresre veted. Innen kezdődik a harmadik határvonal, vagyis az a víz, melyet Korlátpatakának nevezünk (így nevezték régen is, az 1. alatt említett határjárásoknál is – B. J.), látjuk, hogy a Berekoldal felé húzódik, aztán a fent nevezett hegy irányába (melynek az utolsó nyúlványa dél felé Vékul,

most Vecel, talán a magyar Véghelyből, ami határ menti vagy hasonló helyet jelent), ahol találkozik az első vonallal, és így a föld, amelyet leírnunk, háromszög alakot mutat. Látod-e, hogy a mai határok a régiekkel milyen jól megegyeznek?

aa) Azután ezen a – mint mondtuk, elpusztított – területen Vince ispán Árapataka falut építette. 1349-ben ugyanis az említett határok közé zárt egész földterület egyedül az árapataki birtokhoz tartozott, amit kétségtől bizonyít az 1. alatt leírt határjáró levél. Csak azután épült fel Hídvég falu, ahonnan a XIV. században a nemes hídvégi Mikó család a nevét vette. Erősdőről most semmi mondanivalóm nincs. Liget és Nyárapatak majorok nagyobbbrészt a mi emlékezetünk idejében épültek.

aaa) Az 1. alatt végül azt mondtuk, hogy Árapatak birtokot Küküllő vármegyéhez csatolták. Ámde bizonytalan az, hogy mikor szakadt el a székelyek földjétől, és vajon a szász Fulkumé vagy Vince ispáné lett, avagy valaki az uralkodó beleegyezésével Küküllő vármegyéhez csatolta. Úgyszintén azt sem lehet tudni, mikor ment át Fehér vármegye birtokába, bár azt, hogy 1578-ban oda tartozott, oklevelek bizonyosága tanúsítja.

b) A második részecskének, amely délen, Sepsiszek és a Barcaság között létesült, három falva van, mégpedig Bodola, Nyén és Márkos. Hogy ezek ősidőktől székelyek voltak, megállapítható Nyénből, amelyet mint a tatároktól elpusztított székely birtokot Mikófalvával együtt (amelynek egyedüli emléke oklevelekben maradt fenn) Magyarország királya, IV. Béla 1243-ban a prázsmári Thel fiának, Demeter gerébnek adományozott; végül ezeket a birtokokat a szászok mezővárosához, Prázsmárhoz csatolták, s valameddig oda is tartoztak, de idővel magyar nemesekre ruházták és Fehér vármegyéhez kapcsolták őket.

c) A peselneki járás harmadik részecskéje a székely Kézdiszek legszélén, északi irányban majdnem eléri Moldva határát, és Kanta, Karatna, Alsó- és Felsővolál, Peselnek és Szárazpatak falvakat öleli fel. Mind a hely fekvése, mind az iratok és oklevelek tanúsága arra késztet, hogy elhiggyük, miszerint ezek egykor Kézdiszekhez tartoztak. Timon Sámuel jezsuita [Add. 2, 14.] ezt a bizonyítékot így kommentálja:

„Az ebben a Dáciában egymással összekeveredett különböző jogállású helységekről így vélekedem. Magyarországon sokféle,

előttünk ismeretlen okok miatt régtől fogva sok helységet áthelyeztek egyik vármegyéből a másikba. Példának okáért Assalo (Asszalo) borsodi alárendelésű helységet egészében az aba-újvári területhez csatolták. Ezért helyesen figyeltél fel arra, hogy egyes falvak (a két Volál, Kovászna, Kanta, Peselnek, Szárazpatak és a Szentkereszt nevű kézdi birtokrész), amelyek Kászon-, Kézdi, Csík- és Bardócszékben vannak, de Fehér vármegye jogköre alá esnek, szabadságukat elveszíthették vagy gyávaságból, mivel vonakodtak a katonáskodástól, vagy a királyok név szerint kiemelték őket, a két Torja pedig, amely ugyan most Kézdiszékhez tartozik, a kénfeldolgozás munkájáért nélkülözte a mentességet, vagy a bálványosi vár urainak jobbágyaiként szolgált, főként mivel egészen Aporfi Ilona koráig az említett falvak lakosaival együtt ugyanazon urak alattvalói voltak.”⁴⁷

cc) Egészen bizonyos, hogy az említett falvakat a királyok adományából a jeles és nagyon régi nemes Apor család kapta, hogy lakosaik telepések gyanánt (jobbágyoknak hívjuk őket) szolgáljanak nekik, és hihetőleg az adományozás megtörténte-kor vették el Kézdiszéktől. Ebben az időben azonban a megnevezett birtokok lakosai nem voltak székelyek, hanem besenyők vagy becenők,⁴⁸ mégpedig szabad emberek, amint tüstént előad-juk. Szegedi János [Decr. 178.] felkészülten bizonyítja, hogy ezek nem ekével, hanem fegyverrel szolgáltak a királyoknak, s a magyarok hadserege előtt szoktak vonulni a székelyekkel együtt. Ezt tudjuk (írja ő) Túróczitól, aki II. Géza tetteinél (ahol kissé másként kapcsolódnak össze)⁴⁹ leírja a magyarok össze-csapását Ausztria hercegével, Henrikkel, és ezt mondja:

„A besenyők pedig... a leggyávábbak... egytől egyig úgy futottak, mint a juhok a farkasok elől; ők azok, akik szokás szerint a magyarok seregei előtt vonulnak. A németek viszont, mint a gigászok, úgy álltak ellent magas és remek lovaikon” stb.

Vitán felül áll, hogy ez idő tájt a besenyőknek vagy ruténeknek számos és nagy településük volt Magyarországon és Erdélyben. Mindenesetre Erdélyben mégis jóval kevesebb településük volt, mint Magyarországon; itt annyira átalakultak magyarokká és székelyekké, hogy nyomukat sem találod, csak az iratokban.

ccc) Szegedi az idézett helyen a következő okát adja annak,

hogy a besenyők és a talán velük elkeveredett székelyek a megnevezett falvakban vármegyei jobbágyságra jutottak: „Tagadhatatlan, hogy számos besenyőt (a székelyekkel együtt) megfosztottak a szabadságtól, és telepési vagy jobbágyi sorba taszítottak. Minthogy mindkettő fegyverrel volt köteles szolgálni, s Magyarország királyai és Dácia fejedelmek gyakran háborúkat viseltek, ilyen parancsokat szoktak küldeni hozzájuk: *Mindaz, aki nem kél fel erre a háborúra, elveszti kiváltságait, és a jobbágyi sorba jut.* A királyok és fejedelmek e parancsa, éppen úgy, mint egykor a hunokat a szokásuk (amely fennállott Géza fejedelemig, Szent István atyjáig) számos rutént, mint akik kevésbé voltak harciasak, és a félelem és a gyávaság miatt otthon rejtőző némely székelyt megfosztott nemesi szabadságától és előjogaitól, s a királyok és fejedelmek adománya folytán az ekeszarvhoz és a röghöz kötve alávetették őket a serényebbeknek és harciasabbaknak, erényük és vitézségük jutalmául. Amikor pedig a híres Opor család (távol legyen az irigység e szavaktól!), mint kimutattuk, nemcsak katonai erénnyel tűnt ki, hanem dicséretesen viselte Magyarország és Dácia legfőbb méltóságait is (mint: egész Szlavónia vagy a három déli szláv ország báni méltóságát, emellett a harmadik és negyedik ízben a vajdaságot), az említett besenyők vagy rutének és székelyek közül a királyok kegyéből és adományából sokat alá kellett vetni uralmának és a szolgágnak. Mivel birtokai és földje művelése végett ezeket leginkább öröklött várához, Bálványoshoz csatolta – amelynek tágas területéről szól a Comp. nevű hazai törvény [III. 8, 2.] –, ezért ugyanaz a vár, Felső- és Alsóvolál, Karatna, Peselnek, Szárazpatak és Kanta falvakkal együtt, amelyek a legrégibb időktől az Oporok birtokai voltak, jóllehet a székelyek között fekszenek, a székely székek közül kiemelve mégis Fehér vármegye jogkörének vannak alárendelve (hogy a vármegyei jog és szokás szerint irányítsa és birtokolja jobbágyságait).”

Ez a fejtegetés (amelyben a tudós férfiú bővebben kitér a besenyőkre, akik a székelyekkel együtt élnek) azt hangoztatja, hogy a megnevezett falvakat a katonáskodás elhanyagolása miatt taszították jobbágyi sorba és rendelték alá a vármegye jogkörének. Én azonban más okra gyanakszom, mégpedig arra, hogy Bálványos vára (amelyről a *Torja* címszó alatt fogunk be-

szélnei) Kézdiszék határában, Torja fölött, az erdők és sziklák miatt nehezen megközelíthető helyen még Magyarország királya, Szent István idejében, a mostani Aporok valamely hatalmas székely ősapjától felépítve, az ellenséges betörések idején nem csupán ennek a nemes családnak nyújtott védelmet, hanem az egész környező vidék székelyeinek a menedéke és értékes holmijainak a rejtkehelye volt; annyira, hogy Szegedi hitelt érdemlő kéziratokból tudja, hogy ezt a várat a székelyek IV. Béla idejében a tatárok ellen megelőzőként új és vastagabb falaknak az építésével derekasán megerősítették, s kitartó vitézséggel szerencsésen helytállottak. Azután nemsokára IV. Béla unokája, László idejében, amikor a tatárok visszatértek Erdély és Magyarország elpusztítása végett, ugyanazt új bástyákkal töltték meg, s hasonló vitézséggel és szerencsével védtek. A mondotakból kihámozhatod, hogy ez a vár milyen köteléket hozott létre az Apor ház és a székelyek, főként a kézdié között, mivel az említett székelyek valamennyien – ami ugyan nem bizonyos, de mégis hihető – önként átengedték az Aporoknak a besenyőktől lakott falvakat a vár megőrzése érdekében, a királyok pedig megerősítették őket ezekben a birtokokban.

Ennek a véleménynek nem mond ellent az, hogy egyes besenyőket úgy említenek, mint akik ősi szabadsággal voltak felruházva. Tudniillik azok közül, akik jártasak a székelyek régi szokásaiban és jogaiban, senki sem engedi meggyőzni magát arról, hogy a besenyők a székely földet valaha is ugyanazon a jogon birtokolták, mint a székelyek. Ők hűbéreseket gyanánt kötelezték el magukat a székelyeknek (akiknek a földje akkoriban más népek számára is nyitva állott), és nem voltak igazi urai a mintegy hűbériesült birtokoknak, hanem csak ahhoz hasonlított a helyzetük; haszonélvezők voltak ők, akik hűséggel tartoztak a székelyeknek mint közvetlen uraiknak, s irántuk katonai kötelezettségeik voltak. Sőt minthogy időközben a feudum letűnt, ugyanazoknak a székelyeknek valamilyen haszonbért is fizettek. Így tehát, amint történni szokott, a besenyőknek ez a helyzete könnyen jobbágyi állapottá fajult, különösen akkor, amikor nemritkán a régi időkben terhesebbnek tűnt hadba vonulni, mint a földet művelni.

cccc) Azt, hogy a többiekhez már korábban hozzásatolt fal-

vakban mennyire régi az Apor-birtok, nem tudjuk, de Szárazpatakon már 1311-ben megvolt, mert Balázs ispán Szárazpatak elnevezésű földjét lekötötte fivére, Opor fia János ispán fiainak, Istvánnak és Miklósnak, Demeternek és Péternek (az Apor nevet ugyanis ősidóktól Opornak írták) örökös birtoklás végett. Kelt Szent Jakab apostol vigíliáján,⁵⁰ az 1311. évben. Ezek a Szegedinél olvasható testamentum tulajdon szavai.

Ugyanott olvashatunk két levelet, mely megvilágítja a testamentumot; 1324-ben Szárazpatakon és szintúgy Feltorján ugyanez a híres család kétségkívül vármegyei jogkörrel birtokolta az uradalmat. Az egyik levél Tamás vajda parancsolatja a fehérvári káptalanhoz 1324-ből, mely azt tartalmazza, hogy „Sándor, Opor fia és ugyanazon Sándor testvére, Opor, és Egyed, István fia, az ő testvérei,⁵¹ a Szárazpatakra vonatkozó, vajdai leirattal közvetített, egymás közt létrejött egyezséget és elrendezést a legkevésbé sem vették tekintetbe. Sőt egyik birtokukat, Feltorja nevezetűt, mely semmilyen részről nem illeti meg Opor fiát, Opourt, az említett Sándor és Egyed elosztották” stb.

A másik levél, a káptalan jelentése ugyanabból az évből, rámutat, hogy „ugyanazon Opor, Sándor és Egyed Szárazpatak birtokról az elosztás alkalmával a maguk része gyanánt átvették 85 szabad besenyő embernek a szállását. Ezenkívül a Feltorja nevezetű birtokon ők maguk átadtak Istvánnak és testvéreinek egy földrészt, mely csaknem híjával van szálláshelyeknek (amelyen most csak harminc szálláshely van – B. J.), Egyed részén pedig 135 szálláshely található ugyanazon Feltorján” stb.

cccc) Azokon a falvakon kívül, amelyeket annyiszor említettünk, mindkét, úgymint Al- és Feltorja még 1479-től Fehér vármegyéhez tartozott, amint ez kitetszik az ugyanabban az évben kiadott alvajdai okirathból, mely így kezdődik: „Tisztelendő barátainak, az erdélyi Fehérvár káptalanjának Kendi Antal erdélyi alvajda tisztelettel barátságát küldi. Elmondták nekünk személyesen Szentmiklósi Pál Torjáról, nemkülönben néhai Apor István özvegyének lányai, hogy a nemes N. Sandrinus a panaszosoknak a Torja nevezetű, Fehér vármegyében lévő és ott birtokolt bizonyos birtokát, amely minden jogcímen őket illeti, törvénytelenül, illetéktelenül és minden jogi eljárás nélkül magá-

nak lefoglalta és elfoglalva tartja és őrzi stb. Kelt Tordán, Szent Pál apostol fordulása ünnepén,⁵² az Úr 1479. esztendejében.”

Tudvalevő, hogy a kén előállításának munkája érdekében a székelyek katonai létszámából mindkét falut kiemelték, és Fehér vármegyéhez csatolták. Sőt azután, hogy Kézdiszékhez visszacsatolták, a lakosokat (legalábbis nagyobb részüket) kötelezték, és ha nem akarták, kényszerítették a kénművelésre, amit bizonyít Katalinnak ez az 1630-ban kelt levele méltóságos Mikó Ferenchez, a kincstartóhoz, szó szerint ezzel a tartalommal:

„Katalin, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom Brandenburgi örgrófnője és Erdély fejedelme, a magyarországi részek úrnője, a székelyek ispánja, Poroszország, Jülich és Kleve hercegnője stb. Tekintetes és nemes, nekünk őszintén hűséges hívünk! Üdvözlétünket és kegyelmünket küldjük!⁵³ A két Tordján lévő, ezelőtt a kénkőbányához való emberek dolgát miben hagyta és végezte legyen – Tanács – őkegyelmek és táblánk bírái decr[etuma] – kegyelmednél nyitva vagyon. De az emberek engedetlenkedvén az ellen is, azt pretendálják vala, hogy nincsen előttök járó. Azon deliberatio szerint annak okáért ismét parancsoltuk vala nékik serio, hogy kegyelmedhez tartván – inspectoroknak az terminusig valakit elejébe rendelne, attól hallgatnának, szovát fogadnák és a kénkőbányát szorgalmatosan művelnék. De amint értjük, ők mégis azon vakmerőségben átkodtak meg, hogy a Deliberatiót nem akarják admittálni. Melly dolog hogy a kegyelmed felettébb való engedelmességből vagyon, annak lenni nem kelleni[!], mert ő dolga és tiszti lévén minden bányainkra, aknáinkra való gondviselés, ezt is a kénkőbányát azok közé valónak tudjuk lenni. Írattuk azért mind magoknak a torjaiaknak exsuperabundi a tiszt híveinek, hogy commissiónkat magok adván meg, az engedelmességre magok is serio megintsék nevünkkel, azt nékik megparancsolják, kegyelmedet is azért intjük kegyelmesen, és serio parancsoljuk is néki, hogy e dologban tett deliberatio és magának adatott auctoritas szerint ez dologra is olly szorgalmatos gondviselése legyen, hogy ebből is hivataljának megfogyatkozni ne találtsék. Másként nem fogtok cselekedni. Aki iránt maradunk kegyes hajlandósággal. Kelt Fogarason, 1630. május 26-án.” A címzés így hangzik: „Tekintetes és nagyságos hídvégi Mikó Ferencnek,

tanácsosunknak, az ország kincstartójának és Csík, Gyergyó és Kászon székely székek főkapitányának, őszintén kedves hívünknek.” Melynek foglalatja az, hogy a nagyságos Mikó Ferenc, akire mint kincstartóra hárul az összes bányák gondja, rávegye a munka engedelmes folytatására a két Torja embereit, akik azelőtt is a kénbánya műveléséhez tartoztak, most azonban vonakodnak ettől a munkától. Hogy hol helyezkednek el a kén-gödrök, feltüntettük az I. részben (49. §), s a *Székelyföld* című könyvben *Torja* cím alatt be fogunk számolni róla.

d) Most szólunk a negyedik részecskéről, mégpedig egy birtokról, ahol üvegszűr működik, és amelyet minden oldalról a Mikó nevezetű erdő vesz körül. Ez az erdőség bizonyos megszakításokkal eléri Sepsiszéket, amelytől a Száldobos-patak víze választja el, továbbá Kézdiszéket, melynek torjai erdeivel a Büdöshegyhez csatlakozik, Csíkszéket és nyugat felől az Oltot. Az egész területet akkor csatolták Küküllő vármegyéhez, amikor Zsombor és Gerebenc falvak még megvoltak rajta, de ahol ezek a falvak elterültek, ott fekszik az erdő, l. 1. Mielőtt azonban átment volna a vármegye jogkörébe, a Székelyföld része volt; ezt onnan tudjuk, mert az egészet a Székelyföld veszi körül. Közben jegyezzük meg, hogy 1349 után a Mikó-erdőhöz csatlakozó terület a székely földbirtokokból jelentősen megnövekedett ott, ahol az Olt folyó nyugati partján, jóval Málnás falu fölött Súlyomkő és Vápavár, az egykor híres két vár, harmadikként pedig az ugyanazon folyó keleti partján, az Oltszem és Bodok falvakra tekintő Kincsás vagy teljes nevén Kincs-ásás, azaz latinul Thesauri fossio (ahol a legutóbbi években sok fáradozással hasztalanul kerestek elásott kincseket) pusztasággá vált. Emléküket őrzik a hegyeken nőtt erdők közötti várromok és a királyi adománylevél stb., amely a kiváló gr. Mikó Miklós úrnál (1.) található. Ezeket a várakat azokban az időkben, amikor a tatárok először kezdték Erdélyt és Magyarországot pusztítani, a székelyek alapították; jóllehet ők a Kárpátok vonulatait gyakorta olyan hősiesen védelmezték, mintha azok várfalak lettek volna, és ezeknek az oltalma alatt kijátszották az ellenség próbálkozásait, egyes pontokat mégis ügyesen megerősítettek, mert nem voltak városaik. Ezek a várak, főleg Súlyomkő, nem nagyon voltak kiépítve, sem pedig ellátva kényelmes szállások-

kal az ottlakás céljaira; nem is az állandó ott-tartózkodás volt a rendeltetésük, hanem az, hogy menedéket nyújtsanak, amelyet a régi erdélyiek elrejtettek a sötét erdők mélyére, erődítmények számára alkalmasnak vélt helyeken, csaknem a sziklák járhatatlan csúcsain.

e) A nagyságos altorjai br. Apor Péter úrtól felvilágosítva, Timon azt is megörökítette, hogy a csíkszéki Lázárfalva község is Fehér vármegye jogköre alá tartozott. Az Ant. és a Nov.-hoz írt kiigéztésekben [Add. I. 3.] ezt mondja: „Veled együtt csodálkozni kezdek azon, hogy a csíki Lázárfalva község még nem is olyan régen Fehér vármegyéhez tartozott... Abbahagynám a csodálkozást, ha ismeretes volna, hogy ezeket akár önkéntes átadás útján, akár büntetésből szakították el hajdan a székelyektől, mivel kivonták magukat valamilyen háborúból. Nem tagadom, hogy a királyok is megszerezhették maguknak ezeket,⁵⁴ de mikor és miért?”

Ezenfelül, mi úgy vettük át a hagyományt, hogy az ugyancsak csíkszéki Verebes falu is Fehér vármegyéhez tartozott. Amikor nemrég erről a dologról és sok más egyébről alázatosan véleményt kértem a méltóságos és nagyságos sepsiszentiványi br. Henter Ádám úrtól, Csík, Gyergyó és Kászon székely székek főbírójától, s egyúttal Csík és Kászon székek nemes Állandó Táblájától, az említett Állandó Törvénytábla rendes jegyzője, nemes bánkfalvi Kovács Tamás úr nagy tiszteccséggel és alaposággal többek között azt válaszolta nekem, hogy ennek a dolognak semmi nyoma sincs a székek jegyzőkönyveiben, de annyit sejtteni lehet, hogy a megnevezett falvakban nincs egy székely katona sem, hanem egytől egyig vagy adómentes nemesek, vagy azoknak a jobbágjai maradtak. A régi vármegyei alárendeltségnek ugyanaz lehetett a magyarázata, mint amit a torjaiakról feljegyeztünk (6. §. ccccc), mivel Lázárfalva is igen közel esett a kénbányához.

7. §

Bárhogy is áll az ügy, s jóllehet Fehér vármegye minden irányba elnyúlik, a mostani időben egyetlen politikai testet alkot. Ámde a Nagyfejedelem legkegyesebb gondoskodása 1764-

ben e vármegye két, nevezetesen Felső és Alsó kerületének megfelelően, a kedvezőbb és a nép számára könnyebb ügyintézés végett állandó törvénytáblát létesített, s mindkettőt egyetlen főispán elnöklétére bízta. Ez a helyzet nem állandósult, mert 1775 elején két univerzitásra és vármegyére osztotta, és két főispánt adott, hogy ettől kezdve már legyen külön Felső-Fehér vármegye és külön Alsó-Fehér vármegye. Alsó-Fehérnek a helységei sokkal nevezetesebbek, mint Felső-Fehérnek, de elfogadva a politikai közigazgatás sorrendjét, most azt tűztük magunk elé feladatként, hogy először Felső-Fehéren menjünk végig.

8. §

Felső-Fehér vármegye Gyulafehérvártól (28–29. §), ahonnan a nevét kapta, jócskán eltolódott kelet felé; egyenes határok közé nem lehet befoglalni. Nyugatról ugyanis, ahol elválasztódik Alsó-Fehértől, keletre ugrik a szebeni, medgyesi, segesvári, új-egyházi, nagysinki és kőhalmi szász székek, majd Udvarhely, Bardóc, Miklósvár, Sepsí és Kézdi székely székek között, s északról dél felé haladva, innen egyenesen a Brassó és Fogaras vidéke felé, majd eléri Küküllő vármegyét. Így aztán cikázó, nem pedig folyatónlagosan összefüggő területén az előrehaladó számára a hosszúság kitesz húsz német mérföldet, szélessége azonban kisebb (még ott is, ahol jobban kiszélesedik).

Hogy Fehér vármegye mi okból kanyarodott be a Székelyföldre, arra következtetni lehet abból, amit a 6. §-ban megmagyaráztunk; a szász székekkel viszont vagy azért keveredik, mert a szászok jövetele előtt a szász föld e részei Fehér vármegyéhez tartoztak, vagy azért, mert néhány falu, amelyekben a szász nemzet érkezése után magyarok maradtak, s ezeket nem adták át a szászoknak, hanem Fehér vármegyéhez kapcsolták, számunkra ismeretlen vármegyéhez tartozott, amelyeket Szeben vármegyéhez, vagyis a szászok földjéhez csatoltak. Vö. I. 152. §. 1.

9. §

Amint különböző helyeken már mondtuk, ennek a vármegyének a területén oly változatos a föld – mégpedig: hegyes, sík, erdő, mező, száraz, vizes stb. –, hogy nagy része kiválóan alkalmas a gabonatermesztésre. A bortermelést a peselneki és a rákosi járásban megszüntették. A folyók közül, amelyek öntözik, legfontosabb az Olt, mely kanyargós útján bebolyongja a vármegye közepét. Északon a Nagy-Küküllő mossa, a Küküllő és az Olt között folyik a Hortobágy, németül Hartbach, amelynek Timonnál [Nov. X. 55.] Kemény folyó, latinul Fluvius durus a neve. A Hartbach a Nagy-Küküllőbe ömlik (l. I. 29. §. 7.).⁵⁵

10. §

A vármegyét magyarok lakják, ezek mágnások és lovagrendi nemesek, úgy is, mint birtokosok és földesurak, a többiek pedig plebejus magyarok, szászok és románok, a mágnások és a nemesek jobbágysai, l. 3. §. 2. 3.

1) A mai birtokosok jegyzékét ebben és ugyanígy a többi vármegyében összeállítani vagy őket falvanként külön számba venni fáradságosabb dolognak véljük, semhogy el tudnánk végezni. Mégis, hogy tanulmányunkból – amellyel ki akarjuk vívni Erdély mágnás- és nemesurainak a megbecsülését – ne hiányozzék valamilyen példa, egybevetettük Erdély valamennyi vármegyéjének és a székely székeknek a jegyzékét, ami azonban nem egészen teljes. Ellenben Küküllő vármegye, Kővár vidéke és Sepsí, Kézdi, Orbai és Miklósvár székely székek kivételével megkaptuk az 1701-ben és 1702-ben a méltóságos Királyi Gubernium parancsára a nemesi só végett készített nemesi összeírást; ebben név szerint szerepel az összes mágnás és nemes családapa, a mezővárosok és falvak nevével együtt, ahol kúriáik és lakásaik vannak. Azoknál a helységeknek viszont, ahol csak birtokrészeik vannak kúriák és lakhelyek nélkül, nem vettem fel őket a kimutatásba. E jegyzék jellegéhez hasonlóan, az egyes vármegyék leírásánál nem annyira a birtokolt helységeket tüntettük fel, hanem inkább a birtokló *családok* nevét; az

*egy-
es* családapák nevét feljegyezni ugyanis, amint az említett jegyzékben szerepelnek, túlságosan hosszadalmas lett volna. Ugyanakkor rámutattunk arra is, hogy a családok közül egyesek igen nagy részeket birtokoltak az összeírandó helységekben, mások egészen kis parcellákat; ezt a jegyzék szerint mindannyiszor feltüntettük.

2) Íme a falvak s a bennük lakó mágnások és nemesek neve. *Peselnéken* nemesek: Rápolti, Kisfaludi, Kövér. *Karatna*: Köntzei, Bodó, Kún, Illyés, Donáth, Polbárth, Erdő, Kis. Az egytelkes nemesek száma 7. *Kanta*: Köntzei, Rác. *Szárazpatak*: Maurer, Kún. *Hídvég*: Nemes János, Gábor, Tamás, György, Damascianus és Mátyás urak, Mikó Ferenc, Donáth, Fekete. *Árapataka*: Béldi Kelemen, Geréb János. *Bodola*: gr. Mikes Mihály, Béldi Kelemen. *Szunyogszeg*: gr. Mikes Mihály. *Ürmös*: Maurer Ferenc, István, Gábor és József. *Alsórákos*: gr. Bethlen Sámuel. *Hévíz*: Litterati. *Petek*: Nagy, Széki, Litterati, Káli, gr. Mikes Mihály. *Pálos*: Lázár, Szentkirályi. *Volldorf*: Jánosfalvi, Apáthi, Tunyogi, Vágási, Boér, Szabó, Debreczeni, Dumahidi [!], Litterati, másként Végh, Fogarasi, Báráni, Sepesi, Nemes, Baranyai. *Moha*: Nagy, Kerekes, Mohai, Páál, Farkas, Somodi, Szabó, Gyerkó, Pap, Kálnoki, Széki, Gyöngyösi, Fejérvári. *Héjasfalva*: Boér, Nagy, Pásztói, Szabó, Szeghalmi. *Sárpatak*: Szabó, Sárpataki, Lukács, Nagy, Nemes, Csernátoni, Rákosi. *Réten*: br. Haller István. *Bürkös*: Daczó, Balog, Eperjesi, Szaboszlai, Nováczki, Piheni, Geréb, Máté, Keserű, Ficsor, Boér, Papolczi, Szescsori, Graszai, Kóházi. Egytelkes nemesek: 7. *Kövesd*: gr. Apor István, Boér, Kálnoki, Gyulai, Vajda, Ficsor, Szarka. *Ivánfalva*: Eperjesi, Miske, Szákony, Szilágyi, másként Olosz, Boér. *Martonfalva*: gr. Apor István, Dániel, Horváth. *Martontelke*: gr. Apor István. *Szászszalakna*: Lázár György. *Oláhújfalú*: gr. Teleki, Olosz, Pécsi, Zágoni. *Galac*: gr. Apor István, Litterati, másként Fogarasi. *Szászvevessződ*: Jósika, Köleséri, Türi,⁵⁶ Veress, Berzenczei, Horváth, Patai, Pávai, Csernátoni, másként Vajda, Gálffi. *Mihályfalva*: Folti, Tordai, Eperjesi, Paskó, Debreczeni, Gaál, Pál, Gyulai, Tar, Szathmári. *Hidegvíz*: Naláczai, Cserei, Toroczka, Szócs, *Ingodály*: Szabó, Toldi, Bolyai, Kovács, Mohai, Vass, Feltóti, Rác, Miskolczi. *Salkó*: Kún, Székely. *Rovás*: méltóságos br. Kemény Lajos,

Radák, Daczó. *Hortobágyfalva*: Gergely, másként Fogarasi. Litterati, másként Halmágyi. *Rakovica*: Halmágyi, Jánosfalvi.

11. §

A vármegyét a főispán vezeti az Állandó Törvénytáblával. A Tábla, amelynek elnöke a főispán, tizenkét tényleges esküdtből áll. Közöttük vannak: a főbíró, a királyi adószedő, az alispán, a rendes és helyettes jegyző és tizenkét számfeletti esküdt. Ehhez a törvényszékhez tartozik még: két táblai írnok, öt szolgabíró, két adókvető és raktári biztos, négy kerületi biztos és adószedő stb.

Miután ez a vármegye elszakadt Alsó-Fehértől, főispánja nagyságos gr. hallerkői Haller Antal liberbárá lett, akit beiktattak 1775. január havában.

12. §

Ebben a vármegyében nem létesült egyetlen mezőváros sem, ellenben falu van 69. Mivel ezek roppant szét vannak szórva a nagyszámú külső terület között, hogy helyes sorrendben tudjuk őket bemutatni, jónak látjuk, ha az öt szolgabíró járása szerint soroljuk fel őket, mégpedig a *bolyai*, *bürkösi*, *réteni*, *pálosi* és *peselneki* járás.

13. §

A *bolyai járás*, mely a szebeni, medgyesi és újegyházi szász székek között fekszik, 13 falut foglal magában, ezeknek a neve: Bolya, Rovás, Sáldorf, Salkó, Isztina, Ingodály, Vesszöd, Hidégvíz, Mihályfalva, Szentjánoshegy, Hortobágyfalva, Péterfalva (szászul Petersdorf), Rakovica (vö. 10. §. 2.).

1) Bolya (szászul Bullye)⁵⁷ a névadója ennek a járásnak és az egész völgynek, a lefelé tartó Kaltbach patak miatt, amelynek a mentén fekszik, latinul ugyanis Vallis Bollyensisnek nevezik

(magyarul Bolya völgye). Büszkesége az a régi vár, mely a XVI. század végén Mihály havasalföldi vajda tulajdonába ment át (I. 110. §), amint azt mutatja az 1598. március 23-án Gyulafehérvárt megfogalmazott diétai cikkely;⁵⁸ ennek erejénél fogva Mihály vajda Bolyán és környékén lévő jószágai a haza iránti érdemei miatt felmentést nyernek a várórségnek való adózás alól. Ezek a jószágok ugyanis már korábban mentességet nyertek a fejedelemtől, s az ugyanazon év január 6-án, szintén a fehérvári hiteles helyen adófizetés szempontjából a várórségnek rendelték alá őket.

A bolyai vár a néhány évszázad óta Magyarországon híres és már Erdélyben is a grófok rendjébe sorolt Toldi család tulajdona, mely a XVI. században a törökök dúlásaitól kényszerítve Magyarországról Erdélybe helyezte át lakóhelyét. A XIV. században a magyarországi Bihar vármegyében Toldi Lőrinc Nagyfalú, Told és más birtokok örököse volt; fiai voltak: nagyszalontai Toldi György, I. Lajos király szolgálattevője és titkos tanácsosa, valamint Miklós, akit a történetírók csodálatos ereje és harci vitézsége miatt dicsőítettek. Miklós fiai voltak Miklós, György és János. Ezek közül Györgytől születtek László és Pál, Lászlótól Tamás és II. László; ettől a Lászlótól György, Lukács és III. László, Györgytől Mihály, Mihálytól Ferenc, II. Mihály és István. Ez az István Báthory Zsigmond fejedelemtől Erdélyben örökségre érdemesítette magát. Istvántól és méltóságos Bánffy Klárától született György, apja ugyancsak Györgynek, akit hitvese, Bánffy Druzsina megajándékozott Istvánnal, Mihállyal és Györggyel. Ezek közül az első, István nemzette Lászlót, a második, vagyis Mihály Györgyöt, József apját, akitől származott Miklós és György; a harmadik, György, méltóságos Nalácsi Klárával nemzette nagyszalontai Toldi Ádámot, akit a jámbor nemes Teleki Krisztina, született grófnő, élete virágjában a hős nagyszalontai Toldi Ádám úr és nemes gr. Toldi Zsigmond atyjává tett. Ezen az előkelő nemzetségen kívül vannak itt más birtokosok is. A falut magyarok, szászok és románok lakják.

2) Rovás (a szásznoknál Rovásd) szász–román település, a Toldiak, Radákok, Kemények stb. tulajdonában.

3) Sáldorf román falu, a Toldi-örökségből.

4) Salko Henter-birtok, román jobbágytelepülés.

5) Ingodály (németül Engelthal) román–szász falu.

6) Vessződ, másként Szászvessződ, Schmeizelnél [81.] Wassid, magyar–román–szász falu, a sarkadi Türi,⁵⁹ Csongrádi, Gálffi, Sarmasági, Komáromi nemeseké.

7) Hidegvíz, vagyis latinul Frigida aqua, németül Kalthbach; így nevezik a mellette folyó patakról, a Bolya völgyéről (9. §. 1.), mely délről észak felé tart, s mellette fekszik Martonfalva, Rovás, Sárdorf, Bolya, Mihályfalva, Hidegvíz (amelyről most írunk), Nagyselyk mezőváros a medgyesi szász székből. Mellette van egy másik patak, a Visza (a folyásáról, mely fordított irányúnak látszik) nevezetű, mely Vizakna mezőváros (43. §) közelében veszi eredetét, és alább, e szék Asszonyfalva (németül Frauendorf) nevű községe alatt elvegyül a Küküllővel. A falut a Barcsaiak, Nalácziak, Czerjékiek uralmának alávetett románok lakják.

8) Mihályfalva, németül Michelsdorf, magyar, szász és román lakosokkal, a Tordai, Nemes, Miske,⁶⁰ Csulai, Eperjesi, Tarjáni családok uralma alatt.

9) Hortobágyfalva az előzőktől délre fekszik, a szebeni szász szék Kastenholtz nevű falva fölött, a Hortobágy folyó déli vagy (ha úgy tetszik) keleti partján, melytől nevét is kapta. A románok között a folyó is, a falu is a Kornitzel névre hallgat. A falu egy része Bornemisza-, Balló- stb. uradalom, más része a szebeni szász székhez tartozik.

10) Rakovica hajdan Morgondai-birtok volt.

14. §

A *bürkösi járás*, mely a medgyesi, segesvári, nagysinki és újgyeházi szász székek között fekszik, 13 falut foglal magában: Bürkös, Ivánfalva, Martonfalva, Martontelke, Zalakna, Felsőgezés, Alsógezés, Vecsérd, Kövesd, Gainár, Oláhújfalú, Rukor,⁶¹ Galac.

1) Bürkös tágas falu, mely néhány nemesszaládnak engedelmeskedik. Köztük van nagyajtai Donáth Farkas, a Királyi Törvénytábla ülnöke. A falut magyarok, szászok és románok lakják.

2) Ivánfalva, másként Oláhivánfalva, latinul Joannis pagus,

román jobbágytelepülés a Bánffy, Mikó, Türi, Eperjesi, Kökösi családok uralma alatt.

3) Martonfalva (13. §. 7.), Martinsdorf, latinul Martinium, szász–román falu; nevezetes a nemes Állandó Székhelye révén és arról, hogy itt iktattak be két főispánt, mégpedig a néhai méltóságos gr. Bethlen Ádámot, aki utóbb a rendek elnöke volt stb., és nemrég gr. Haller Antalt (11. §).

4) Martontelke (szászul Mertesdorf) román–szász falu, a Kordák, Szarkák falva.

5) Zalakna, másként Szász زالakna, szászul Schlat, szász–román falu, Bethlen-házzal ellátva.

6) Felsőgezés román jobbágyfalu; olvastam egy 1630-ban kibocsátott oklevelet, mely tanúsítja, hogy az előző néhány faluval együtt Brandenburgi Katalin fejedelemasszony ezt is Mikó Miklósnak, Annának, Katalinnak és Erzsébetnek adományozta, nemkülönben Imets Mihálynak, Ilonának, Juditnak és Fruzsínának.

7) Kövesd, szászul Kebesch, nevezetes arról, hogy a méltóságos br. Huszár család és a jeles nemes kövesdi Boér család idevalók. A falu birtokosai gr. Toldi, br. Apor, Boér, Szarka, gr. Mikó, Székely, Ficsor, Donáth, Gyulai, Csongrádi, Málnási, Szaboszlai urak. Közülük egyesek Alsógezés, Vecsérd román falvakkal is urai (ide tartozik még egy bonyhai birtokrész is), valamint Gainárnak, amely főként a Boér család tulajdonában van. Jobbágyok tekintetében Kövesd magyar, román és szász. A magyarok a helvét hithez csatlakoztak, a szászok az ágostaihoz, de egy és ugyanazon templomot látogatják.

8) Oláhújfalú a Horváthok birtoka, s az Olt északi partját foglalja el Gainár, Rukor és Galac falvakkal. Ebben az Újfaluban született néhai Pécsi Zsigmond, aki 1589 körül külföldi iskolákat és akadémiákat látogatott, s a nyelvekben és a tudományokban kiművelte magát.

9) Rukur vagy Rukor a Boér, Apáthi, Donáth stb. nemesek birtoka.

10) Galac Fogaras mezőváros környékén, az Olt partján fekszik (l. 177. §).

15. §

A *réteni járást*, mely a kőhalmi, nagysinki és segesvári szász székekben van elszórva, keletről a székely Udvarhelyszék, északról Küküllő vármegye és az azonos nevű nagyobb folyó zárja be; 14 falut ölel fel: Réten, Almakerék, Szászújfalú, Rudály (szászul Rauthal), Keresd, Földszin, Bese, Volkány, Sárpat, Fejéregyháza, Héjasfalva, Szederjes, Felek, Zoltán.

1) Réten, németül Reteschdorf, a Hartbach folyó eredete közelében, Haller-birtok.

2a) Almakerék, szászul Mallenkrag, igen híres Apafi–Bethlen-örökség, amelyhez ősi jogon még Szászújfalú, németül Neudorf és Ruda vagy Rudály falvak is hozzátartoznak. Amikor II. Apafi Mihály, Erdély választott fejedelme 1713. február 1-jén az ausztriai Bécsben utolsó napját és az Apafi családot lezárta, az Apafiak férfiágon való magvaszakadtával az ősi Apafi-jószágokat, úgymint Ebesfalvát, Ernye, Hundorf és Almakerék birtokokkal, úgyszintén Rudállal és Újfalúval, nemkülönb a két (Felső- és Alsó-) Borgóban és Encsben lévő birtokrészeket Doboka vármegyében, 1714. június 19-én Gálfalvi György, a regália-ügyek igazgatója a fő birtokon, Ebesfalván lefoglalta. Amikor igazgatói tisztségének erejénél fogva készült, hogy bevezessék és beiktassák, ellene mondott: először Szotyori István, Apafi fejedelem özvegyének, Bethlen Katalinnak a tisztartója úrnője részéről; másodszor: Udvarhelyi István gr. Bethlen Ábel és az egész méltóságos Bethlen család részéről; harmadszor: Uncs Mihály bíró, Fejér Mihály és Csáky Márton, a megyesi szász szék Szászszáros nevezetű falvának esküdtjei a megnevezett falu közössége részéről, az említett Kerc terület okán; azután a Bethlen grófok tekintetes családja mint a megszánt Apafi törzs másik, fennmaradt ága (ami könnyen érthető az I. 275. §. 9-ből, ahol kimutattuk, hogy az Apafi- és Bethlen-ág ugyanaz a nemzetség) lefoglalási pert kezdett 1722. november 18-án az akkori királyi kincstári igazgató, Deák Balázs ellen, de nem jutottak előbbre a felek értesítésénél. Majd 1756. május 6-án az ügy vitele kezdett elindulni, de nem sokkal ezután Tolnai János királyi igazgató abbahagyta.

Később a tekintetes Bethlen család, amelynek 1756. május 6-tól teljhatalmú képviselője őexcellenciája gr. Bethlen Pál, a Ki-

rályi Tábla első elnöke stb., stb. lett, magára vállalva az ügyvéd szerepét, 1759. május 1-jén pert indított az ebesfalvi örmény közösség ellen Ebesfalva ürügyén Ernye és Hundorf birtokokkal, Török Tódor ellen az almakeréki uradalom miatt, tekintetes gr. Bethlen Gábor ellen a két Borgó és Encs részbirtokok miatt. A perbe vont feleket szintén a kincstár védte, mint akik a kamara jogán ugyanazokat az Apafi-jószágokat birtokolták. Viszont a per folytatása során az örökletes fejedelemsasszony [Mária Terézia – *A fordító*] igazságosságának megfelelően, miután az ügyről felvilágosították, legkegyelmesebben úgy döntött, hogy mint a másik Apafi-ág, a tekintetes Bethlen család örvendezzen a törvényes utódlásnak, s Almakeréket az említett birtokokkal visszaadta és visszajuttatta a családnak. Ezt a döntést a nemrég eltelt évben, húsvét és pünkösöd ünnepe között, Szebenben hirdették ki a nemességigazoló törvényszéken.

Ebesfalva esetében az eltérő eljárás szükségességét az ügy hozta magával, az örmények ugyanis a múlt század kezdetétől az idő múlásával Ebesfalván lassanként megkényszerítették a lakosságot, és 1724 után, amikor Apafi Mihályné fejedelemsasszony végzete betelt, oly nagy létszámúvá szaporodtak, hogy 1738-ban a boldog emlékeztű VI. Károly császártól elnyerték a mezőváros rangját és kiváltságát (melyet ugyanazon év május 10-én tettek közzé Erdélyben), és ezt bizonyos pontokkal kibővítették. Azután, amikor 1747. február 27-én, majd március 10-én újra közzétették, a tekintetes Bethlen család ellentmondással fogadta. Ugyancsak e kiváltság erejénél fogva Ebesfalva – amelyről többször megemlékeztünk – kiváltságos kereskedelmi mezővárossá vált, s ezért nem lehetett átadni földesurának (akié régen volt). Így aztán, hogy a méltóságos család is kielégítést nyerjen, a kereskedelmi mezőváros is sértetlen maradjon, az Erdélyi Nagyfejedelem legfőbb védnöksége alatt egy jeles bizottság létesült, amely a felső Császári Kamara és gr. Bethlen Lajos, a család teljhatalmú képviselője között a következő egyezségeket dolgozta ki: 1) Minthogy Ebesfalva kereskedelmi mezővárossá lépett elő Ernye és Hundorf birtokokkal, maradjon a kamara birtokában, s az örmények műveljék meg. 2) Ebesfalváért és a birtokokért, amelyekről azt mondtuk, hogy hozzája tartoznak, a családot kárpótolják azonos értékű jószágokkal. 3) A visszaítelt

javakra és mindkét család dicsőségére fényt vető okiratokat juttassák vissza ugyanahhoz a méltóságos családhoz. 4) Szabad legyen a családnak visszakövetelnie az Apafi-örökséget is, mármint azokat, amelyek tudvalevőleg nincsenek a kamara birtokában, és nem is engedte át valakinek örökös jogon – hanem azokat, amelyeket [tulajdonosaik] a magánjog alapján birtokolnak, úgyszintén azokat, amelyeket a fejedelem az íratlan jog alapján ruházott rá valakire; mindez azonban a kamara megterhelése nélkül, azaz a család saját költségére.

2b) A szerzett Apafi-jószágok, mint futólag említettük, más helyzetben voltak, ugyanis a fejedelem és a fejedelemasszony kölcsönös nyilatkozatot tettek, hogy ha egyikük távozik az élők sorából, mindkettő szerzett jószágai az életben maradóra szállnak. E kötés értelmében Apafi halálakor a fejedelemasszony jószágok birtokába jutott, ő azonban mindent – a maga és férje szerzeményeit – átadott VI. Károly császárnak.

2c) Mind II. Apafi Mihály fejedelem, mind felesége, Bethlen Katalin tetemét (még életében kifejezett akaratok szerint) az ausztriai Bécsből, ahol elhunytak, Erdélybe vitték, és azokban a koporsókban, amelyekbe helyezték őket, egymás mellett pihennek az almakeréki ágostai hitvallású szász templom szentélyének pádimentuma fölött. Talán sor kerül arra is, hogy nagyszerű gyászpompával tisztelik meg őket. A fejedelemasszony 1724 vége felé hunyt el, tetemét 1725. április 10-én vitték Almakerékre.

2d) Attól kezdve a falu ékességei közé sorolják a művészi kivitelezésű Apafi-mauzóleumot, amelyet Apafi Mihály fejedelem 1666-ban emelt. Ezen a síremléken olvasható a fejedelem apjának, Apafi Györgynek a sírfelirata, a feleségéé, Petki Borbáláé stb., melyeket a híres Bod Péter *Hungarus tymbaules*ében [25–28.] így mutat be:⁶²

D. O. M. S.

Magnificus Dominus D. Georgius Apaffi de Apa Nagyfalv Cels. Trans. Principi ab Intimis Consiliis, itemque Comes Comitatus de Küküllő Meritiss. et Adsector Tabulae Iud. Laudatissimus, postquam invicta Cristiani pectoris patientia pertinacem capitis dolorem tolerasset, animam suam pie juxta ac hilariter, Deo creatori et Redemptori Suo reddidit A. C. 1605

aetatis suae 47. d. 18. Febr. in tertiam et quartam horam, mortalitate sua hic deposita.

Commendare solent alios, quae singula, Apaffy
In Te certatim cuncta videre licet.
Stirps antiqua tibi, Generoso pectus honesto
Excoctum, conjux Turturis instar amans.
Natorum series, series et vita Bonorum,
Legati gravitas, Consilii integritas.
Ingenuus vultus, mores gravitate nitentes:
Inque Deum pietas, inque homines probitas.
Haec tibi dum vixti Divino munere vidit
Zoilus ipse data. Hic vidit, et hoc datum
Corde quod infracto superasti proelia morbi
Et contempsisti specula mortis ovans.
O Felix animi! tribuit miseratio Jovae
Vivere cui sancte, cui placideque mori.

Körös-körül egy hely van írva Ezékielből [37, 10–12.]. A síremlék más részén:

Generosa Domina D. Barbara Petki, magnifici Domini D. Joannis Petki Consiliarii, Cancellarii, ac Sedis Sicul. Udvarhelyi Capitanei, nec non Comitis Comitatus Dobocensis quondam Transylvaniae consultiss. Filia, Marito cheu desideratissimo filio suo suasissimo superstes, hoc monumentum honoris et amoris erga fieri fecit, adfectum suum conjugalem et maternum serio testata hoc Decasticho:

Ecce Corona mei Capitis jacet una Maritus,
Signaculum mortis filius ecce jacet.
His ego moesta quidem, fidei, sed plena dicavi
Hunc Tumulum, condant qui simul ossa mea.
Si quando visum fuerit tibi Jove Redemptor
Ut te parte fruar nobiliore mei,
Sic erit ut Tumulo, nos tres claudamur eodem,
Sic erit ut Thalamus nos teneatque Poli.
Interea viduae, mihi sis plus Alme maritus,
Interea natis sis Pater ipse meus.

Az Apafi György lábánál nyugvó három gyermek sírírata:

Innocua Apaffi dum trias hic cubat impare cursu,
A genere Illustri, et Sorte favente pares.
Carceris obscuri Medius Divina Moraeque
Impatiens jam jam natus ad astra redit.

A nagyobbiké, bal oldalon:

Semestris limesque cito Franciscus avitae
Libertatis amans, Regna suprema peto.

A kisebbiké, jobbról:

Annum cum medio certanti aeterna triumph
Nicolao, aeterni Laurea plexa mihi est.

Apafi Györgyé:

Generosus Dominus Georgius Apaffy de Apa Nagyfalva Ill.
Transylvaniae Principis cubicularius placidissime occubuit
Albae Juliae a. C. 1637. aetatis Suae 19 die 18^a Julii, Corpore ad
optimi Patris cineres translato honorificentissime.

Ille ego qui sacris Musarum operatus et Almae
Qui semper colui, Religionis opus,
In mediis aulae, qui vixi fluctibus insons
Principis observans, officiique memor,
Et qui matris eram spes unica, firma columna
Atque Domus Patriae de subito ecce cado.
Ecce cado nondum numerans tria lustra. Sed ecce
Quod negat Aula soli pensat id ara Poli.

Petki Borbálác:

Coniux Apaffii modico sub marmore Georgii
Clara soloque Polo Barbara Petki jacet.
Vis vitam? Pietas. Casum? Sub Principe Clades
Rákotzio natos tres simul hostis habet.

Maximus emoritur, modico alter tempore liber,
Principis, at minimo Dacia sceptrā parat.
Nati absunt, gemebunda migrat fiducia Nato,
Designat media is morte futura bona.

Princeps Apaffius Michael celsissimus Haeros Adposuit
Matri, quam prius ipse, piac Denata A. D. MDC.LX. aetat.
LXII.

Erre az Erdélyben, Almakeréken lévő síremlékre a Szebenben élő Elias Nicolai⁶³ azt véste:

„Quod tu es ego fui. Quod ego sum tu eris. Hodie mihi cras tibi. Homo natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseriis, qui quasi flos egreditur et convertitur et fugit quasi umbra.”

Ezek állnak itt a síremléken.

3) Keresd Bethlen-örökség. Erről szokta magát *keresdinek* írni Bethlen János (arra a Bethlen Jánosra gondolok, aki Erdély kancellárja volt és igen híres történetíró, róla I. I. 275. §). A Bethlen-kastélyban ma is szembeötlik néhány nyoma a nyomdának, amellyel a nagy hírű Bethlen Farkas történeti művét ki nyomtatták, amint erről szintén említést tettünk (I. 275. §). Ebben a műhelyben készült ez a magyar könyvecske is: *Lelki A Be Ce* 1684-ben, nyolcadrét alakban,⁶⁴ úgyszintén Georgius Tutius császári költőnek, a szász egyház lelkészének műve: *Epigrammata Catonis Christiani*, 1686-ból.⁶⁵ Nem láttam több olyan könyvet, amely itt készült.

4) Földszín, németül Feltze és Feltzendorf. Román–szász falu, a Bethlenek uradalma.

5) Bese, németül Beschendorf, szász falu, ugyanazon uralom alatt.

6) Volkány, németül Wolkendorf, szász–román jobbágytelepülés, a segesvári ágostai vallású egyház birtoka.

7) Sárpaták nincs messze Segesvártól, magyar és román jobbágyok lakják. Nemes birtokosok: Sárpataki, br. Henter, Sándor, Szabó, Lukács.

8) Fejéregyház, azaz latinul Alba Ecclesia, Segesvár fölött, a Nagy-Küküllő keleti partján fekszik, várkastély és fűvészkert ékesíti, melynek tulajdonosa a kitűnő gr. Haller Pál úr, hallerkői

liberbárá, cs. kir. szent felsége és az udvar kamarása, állami valószínűságos belső tanácsos stb. Longodárral együtt Erdélyben ez volt első öröksége a tekintetes Haller családnak (I. I. 274. §. 2., vö. alább 43. §. 2.).

9) Héjasfalva, latinul Villa Dyvaldi, ebből lett romlott németiséggel Deufels- vagy Teufelsdorf, ahelyett hogy Divaldsdorf; Fejéregyház fölött, ugyanazon a parton fekszik. A lovagrendi nemes Domokosok és Marótiak birtoka a Küküllő vármegyei Sárd faluval együtt, mely a megye nevében szereplő folyón túl terül el, s Udvarhely székely székkal határos. Éppen ezért, amint a szomszédok között nemritkán elő szokott fordulni, az előző évszázadban komoly viszály támadt egyfelől Udvarhelyszékkal, másfelől Sárd és Héjasfalva falvakkal, mivel a két falu malomárka (amint a szék elpanaszolta az országgyűlésen) Udvarhelyszék határában akadályozta az országutat. Ezért az 1670 decemberében Gyulafehérvárt tartott országgyűlés kiküldött hat biztost, hogy ezek (amint mondani szokás) a hely színen megjelenve, kiküszöböljék a viszály okát, ha fennáll; I. az említett országgyűlés 14. cikkelyét.⁶⁶

10) Szederjes nevét attól a vörös bogytól kapta, amelynek a magyar neve szeder. A segesvári székhez tartozó Szászkezd és Erked szász falvak között, a hosszú völgy legvégén fekszik, s a Bethlenek uradalma. Jelenleg méltóságos gr. Székely Ádám úr, cs. kir. kamarás birtokolja. Ezt a falut az előző évszázadban Rákóczi György fejedelem adománylevellel ráruházta egy bojárja (román nemesre – B. J.), akit Praedának neveztek. Amikor ez meghalt, és özvegye Jósika Istvánhoz ment férjhez, a gabona-dézsmaát, amelyet az említett fejedelem már a Praedának adott adomány előtt átengedett a helyi lelkésznek, ugyanaz a Jósika úr elszedte, s egyben erőszakkal elvette a lelkésztől az adománylevelet is, amelyet ez a történetek után is megtartott. Mivel a panasz a fejedelemség országgyűlése elé került, amelyet 1666. február 1-jére Fogarasra hívtak össze, az ugyanott elfogadott 24. cikkely a négy bevett vallás sorából kinevezett négy biztost, hogy ezek oldják meg az egész ügyet a jog és méltányosság szerint.⁶⁷

16. §

A *pálosi járásban* 16 falu van, éspedig: Pálos, Petek, Zsombor, Felsőrákos, Ágostonfalva, Ürmös, Alsórákos, Mátéfalva, Dák, Bogát, Hévíz, Hidegkút, Királyhalma, Longodár, Moha és Volldorf. Ezek az udvarhelyi székely és a kőhalmi szász székek határán helyezkednek el.

1) Pálos, latinul Villa Regis, vagyis magyarul Királyháza, nagyobbára román jobbágytelepülés; Bene és Kaca falvak között fekszik, amelyek Segesvár és Kőhalom szász székekhez tartoznak. A falu a Henter és Toldi mágnásoknak, nemkülönben az Ugron, Mohai, Bodó, Donáth, Szentkirályi nemeseknek van alávetve.

2) Petek nem messze innen Udvarhelyszék határán, egy völgyben búvik meg; magyarok és románok népesítették be, s birtokosai a br. Henter, Széki, Borsai, Káli stb. urak.

3) Zsombor, szászul Sommerburg, kis falu mintegy 18 telekkel. Osztatlan birtoka, amennyire ismeretes, az azonos nevű kiterjedtebb falunak, mely a kőhalmi szász székhez tartozik. Az egyházi szempontból egyesült két falu lakosai ugyanahhoz a lelkeszi hivatalhoz tartoznak. Innen a híres Kustal erdőn keresztül lehet eljutni

4) Felsőrákos faluba, mely Bardócszékkal határos, és egészen a vargyasi br. Daniel urak jogköre alá esik. Unitárius vallású magyarok lakják, akik igen jó búzatermő földet szántanak, és nem hajlott szarvú, nem vörös és nem alacsony ökreik vannak, hanem jó növésűekben és szépekben gyönyörködnek. Beszédük viszont műveletlen; nyáron rendszerint szalmakalapot és bokáig érő durva kender lábravalót viselnek.

5) Ágostonfalva, azaz latinul Augustini pagus, Felsőrákos környékén, az Olt déli partján terül el; egészen nagyajtai Cserei úr örökségét képezi, és román jobbágyok lakják.

6) Ürmös, románul Urmenis, nevét az ürömtől kapta, s az Olt előbbi partjával szomszédos. Magyar és román lakosokat fogad be, akik a tekintetes lovagrendi nemes ürömői Maurerek uralmának vannak alárendelve; az utóbbiak lakásai ékesítik a falut. Megvan I. Apafi Mihály fejedelem adománylevele erről a bir-

tokról Maurer Mihály részére; kibocsátották a Gerend melletti táborban 1662-ben.

7) Alsórákos, vagyis latinul Inferius Rakosum, ahonnan kiindul a Karhago⁶⁸ hegy oldalában, az Olt mentén húzódó út (ez az igen nehéz út Felsórákosra vezet), az Olt északi partján, nem valami tágas, de kellemes helyen épült. Magyar falu; jelenleg egészében Bethlen-birtok, mely az előző évszázad vége felé méltóságos mentzeni⁶⁹ Budai Péter örökségéhez tartozott, akitől Bethlen Sámuel úr János fia szerezte meg. Az előző korban azonban nemcsak ez a falu, hanem Hévíz, Úrmös, Ágostonfalva és Teremi (az utóbbi Küküllő vármegyében) a nemes Sükösd család jogköre alá tartozott. A régi, mindazonáltal erős és csinosnak mondható várkastély birtokjoga méltóságos gr. Bethlen János urat illeti.

A természet birodalma e falu területének nagyon sok ajándékot adományozott. Van egy sós kút, egy jóízű, bőséges savanyúforrás,⁷⁰ a szántóföldeken a gabona igen jó hozamú; vágható, makktermő erdő van elég, ezeknek majdnem a közepén magasodik a híres Tepej vagy Topej nevezetű hegy, amelynek teteje letekint a többi közeli hegyre. Északi oldalát bükkös, mezei juharfák, jávorfák stb. borítják árnyba. Tetején és a többi oldalán nő a fedéli kövi rózsza⁷¹ (*Sempervivum tectorum*), a feketéllő bodorka (*Asplenium* vagy *Adiantum nigrum*), a kövi bodorka (*Asplenium ruta muraria*), a mezei üröm⁷² (*Artamisia campestris*), a sárga hagyma (*Allium flavum*), a hólyagfa (*Staphylea pinnata falcaria*, ez a species) és a gyökérre nézve hasonló. Nem messze ettől a hegytől található hamulúg,⁷³ a földeken bőven megterem a mezei jácint⁷⁴ (*Hyacinthus comosus*) stb. A berkekben nő a tavaszi jácint (*Scilla bifolia*), a kakasmandikó⁷⁵ (*Erythronium dens canis*), a cámolylevelű virnác (*Isopyrum aquilegifolium*), a kontyvirág⁷⁶ (*Arum maculatum*) stb. Az Olt, mely a falut mossa, hallal is szolgál; nemrég tokhalat is fogtak (az Acipenserek neméből) az egész vidék számára jelentős vízimalom kereke alatt.

Mielőtt Alsórákosról kitennők a lábunk, forduljunk vissza, és vessünk egy pillantást a Topej hegyre, ahol hajdan egy Trypellis nevű tatárnak volt a szállása. Így adja elő az ősoktól átvett népi hagyomány, s ebben a mesében van némi igazság, ha a hegynek

az elnevezésére gondolunk, és arra, hogy a tatárok saját népüket leggyakrabban topaoknak vagy topajoknak nevezték, s ebből a névből keletkezhettek a Tepej név⁷⁷ [l. Pray, Ann. Hunn. 60.]. Tudjuk azt is, hogy a tatárok nem csupán elpusztították Erdélyt, hanem IV. Béla uralkodása alatt egy ideig itt is laktak.

8) Mátéfalva, azaz latinul Matthaei pagus, átellenben az Olt másik partján, román település a Bethlenek birtokában; nem valami régi falu.

9) Dák vagy Dátk, Mátéfalva alatt, az Oltnak ugyanazon a partján, szintén Bethlen-birtok; magyar és román lakosai vannak. Látható, hogy elnevezését a dákoktól (dacus) kapta,⁷⁸ akiket a mi nyelvünkön az *-us* végződés elhagyásával (ahogy többnyire történni szokott) dákoknak neveztek el. Ez azért történhetett meg, mert amikor a rómaiak Hévíz (11.) földjét elfoglalták, a dákok – a rómaiaknál hamarabb itt voltak ezen a területen – ide szorultak vissza, s a helynek az elnevezését magukkal hozták.

10) Bogát román falu Dák alatt, a Bethlen grófoké; papírmalról nevezetes.

11) Hévíz, vagyis latinul Calida aqua, falu Bogát alatt, az Olt lapályán fekszik; szemben helyezkedik el a Barcasághoz tartozó Apáca faluval. Innen egy keletre félreeső erdős hegyről látni lehet a régi római vár romjait e falu területén. A római pénzek és a feliratos kövek, úgyszintén a friss víz, amelyet a forrás a száraz és a hideg évszakban egyaránt bőven ont magából, semmi kétséget sem hagynak afelől, hogy ez a vár volt a római *Colonia aquarum vivarum* [Friss víz telep]. Ma is találhatók a következő császárok pénzei: Philippus, Diocletianus és Maximianus. Régebben konzuli pénzeket is leltek. A bővizű forrás, melyet Hévíz előtt megemlítettünk (mert valójában ezzel a helyesírással kell a falut írnod!), bizonyos területeken föld alatti mederben hömpölyög. Ugyanabban a barlangban likacsos sztalaktit is keletkezik. (Vö. I. 8. §. 2.)

A dicsért forrásból fakadó folyó medre alatt van egy cseppkőbarlang, mely a bemenőket más, nagyobb és kisebb föld alatti üregekbe vezeti. A falu Teleki- és Haller-birtok.

Megjegyzés:⁷⁹ Az hévízi határ áthaljő az Olton Kóhalom felé, melyet az Olt szakasztott el.

12) Hidegkút, azaz latinul Frigidus puteus, román jobbágyszófaló, mely a Haller-, Kornis- és Bethlen-örökséghez tartozik. A faló Hévíz alatt fekszik, és a Fogaras földjével határos.

Az Olton már átléptünk, s helyrajzi utazásunkat nyugat felé folytatjuk, ahol a vármegyének ez a részecskéje metszi a kőhalmi szász széket.

13) Királyhalma, vagyis latinul Regis collis vagy Regis tumulus. Előtte ismeretlen, honnan kapta a nevét. Az Olt nyugati partját foglalja el a kőhalmi szász székhöz tartozó Ugra és Oláhtyúkos nevezetű falvak között. Földesurái: gr. Kornis, gr. Haller és a magát királyhalminak író Petki.

14) Longodár, román faló, a Rosenfeldek és a Nemesek birtokában.

15) Moha, a szászoknak és a románoknak Muckendorf, sík mezőn fekszik, nem messze a Hortobágy folyó eredetétől, és majdnem ugyanabba a vonalba esik, mint Pálos (1.), ahova keletről (amerre indulunk) különböző kerülő utakon újra visszatérünk, ha a vonalat délről északi irányba húzzuk meg. A faluban nemesek laknak, magyar és román jobbágyaikkal. A birtokosok: br. Henter, mohai Kerekes, Mohai (ugyanazzal az előnévvel), továbbá Somogyi, Szabó, Bocskor és más nemesek. A faló földjei dűsák, sőt a legjobbba közé sorolnák őket, ha nem hiányoznának a folyó és az erdő.

16) Voldorfának magyar és román lakosai vannak, br. Henter, Apáthi, Széki, Sebesi urak birtokainak jobbágjai. A falut németül Walldorfának nevezik, latinul Villa Latinensis, Itália népének első telepesei után.⁸⁰

17. §

A *peselneki járás* a Sepsi, Kézdi és Miklósvár székelő székelő határán és a Barcaság vidékén szétszórtan helyezkedik el, s a következő falvakból áll: Hídvég (Ligettel és Nyáraspatakkal), Árapatak, Erősd, Bodola, Nyiény,⁸¹ Árkos, Kanta, Karatna, Alsó- és Felsővolál, Peselnek, Szárazpatak, Üvegcsűr, Szunyogszeg, amelyeknek általános ismertetését már elvégeztük, l. 6. §. 1. 2.

1a) Hídvég vagy Hídvége: a *híd vége* nevet a hídról kapta, mely az Oltot összeköti, s amelyen át Földvárra, onnan pedig Brassóba lehet menni, tudniillik azon a helyen épült, ahol a hídon át kell menni. (Felidézendő az, amit az I. 152. §-ban az 1/C-nél, úgyszintén fentebb a 6. §. 2-nél adtunk elő, és ahol e falu múltbeli dolgainak ismeretére vonatkozó dokumentumokra bukkansz.) A hídvégi gr. Nemes család és a bodoki Mikó család (mely egykor hídvéginek írta magát) tartja kezében e falu terjedelmes birtokait, ha nem számíttok a Dombi, Horváth, Czerjék (Horváth helyett olvass Osváthot)⁸² birtokrészeit. Hídvég falut a Nemesek gyönyörűen megépített palotái ékesítik, amelyeknek emelésén a néhai méltóságos gr. Nemes Ádám úr buzgólkodott (I. 28. §), de mielőtt az utolsó simítás felkerült volna a műre, átköltözött az égi hajlékba. A befejezés munkáját fiára és örököseire hagyta, aki jelenleg ő cs. kir. és apostoli szent felsége Államának és a Magas Erdélyi Fejedelemségbeli Királyi Guberniumnak belső tanácsosa és kamarása, nemkülönben a Kereskedelmi Bizottmány elnöke és tartományi főbiztos. Láthatók még itt gr. Nemes Ferenc és a nemrég elhunyt Gábor urak kúriái és palotái, valamint a kiváló Mikó család háza, melynek itt kiterjedt és igen régi öröksége van. Ezt az örökséget azoknak a nemeseknek a birtokai gyarapították, akik 1611-ben elpártoltak Báthory Gábortól, amint ezt leírja Mikó Ferenc úr, akinek az említett fejedelem ezeket adományozta.

1b) A Liget nevű jószág és Nyáraspatak újabb román települések, szintén a Nemesek birtokában. Ligeten néhai gr. Nemes László háza, Nyáraspatakon gr. Nemes József úr, a méltóságos Királyi Törvénytábla ülnökének kúriája látható.

2) Árapatak, latinul *Areae rivus*, amelyet Timon [Nov. XI. 65.] egyszerűen *Ara*-nak nevez, az Olt keleti partján fekszik, közel Hídvéghez. Itt is szembeötlő a Nemesek háza és birtokosi joga, de kitűnik birtokával és hajlékával a lovagrendi nemes árapataki Geréb család is. A falu Retkesnek nevezett területén, ahonnan az út a székelly Sepsiszékre vezet, igen sok megkövült rovar látható, mely disznókörmhöz vagy éppen juhkörmhöz hasonlít, a legrégebb csigaházakkal (Középjátának Ölyves nevű határrészén mégis szebbeket és tarkábbakat lehet gyűjteni), amelyek a közhit szerint az általános eljegesedésből maradtak

vissza. Hogy ezekről mit kell tartanunk, Linné, a tudós világ halhatatlan nevű férfia *De telluris habitabilis incremento* című művében, amelyet az *Amoenitates Academicæ* II. kötetébe foglalt, ezeket és a kagylók világának a többi teknősét nemcsak hogy nem sorolja az eljegesedéshez, hanem ellenkezőleg, ezt mondja:

„Aki mindezeket az eljegesedéshez sorolja, mely gyorsan keletkezett és hamar eltűnt, az nyilván idegen a természet ismeretében, és maga vak lévén, mások szemével látja, ha lát valamit.”⁸³

Azt állítja ugyanis, hogy az olyan helyeken, ahol ezeket a kagylókat nagy bőségben gyűjtik össze, hajdan közel volt a tengerpart, de ki hinné el, hogy Erdélyben valaha tengerpart lett volna? Hacsak egyszersmind nem fogadná el annak a véleményét, aki azt tartja, hogy kezdetben nem létezett föld, hanem csak egy piciny sziget, ahol kicsiben jelen volt mindaz, amit a legjobb Alkotó az emberek használatára szánt, de a tenger évente mélyebbre húzódott vissza, miközben a földet, homokot, köveket a partra hordta ki, ahol a talaj szélességében és mélységében megnövekedett stb.

Ha Burnetiushoz fordulsz, ő a *Telluris theoria sacræ*-ban ezt feleli: „Ezeket a csigákat nem egyszerű árvíz vagy pusztán a vizek bősége hozta ide és vegyítette össze a hegyekkel, amelyeknek a belseje magába zárja őket, hanem ezenfelül a külső földrét feloldódása.”⁸⁴

Tehát egyiknek az elmélete sem tagadja, hogy ez a csigaféleség eredetét a tengerből veszi. Ami végül engem illet: én ebben a dologban inkább akarom követni a csigák eredetét az eljegesedésben kereső nép egyszerűségét, mintsem másokkal együtt fennköltebben érezni.

Ámde ebből a kitérőből, mely nehéz úton a tenger partjára vezetett, irányítsuk vissza lépteinket az Olt partjára. Itt Árapatak fölött látható

3) Erősd, mely Sepsiszékkal határos. Szerény magyar jobbágyfalu.

4) Bodola, a barcasági írónál többnyire Budella (amely név eredetét Tröster [16.] a budoliusok cimber népére vezeti vissza), az előző évszázadban a Böldiek birtoka volt; kétharmad részben

most is a híres uzoni Béldi családnak engedelmeskedik, míg a fennmaradó rész Mikes-birtok. Lakosai magyarok és románok. A falu a gyors vizű Tatrang partján fekszik, földje sík, ékességei a Mikes- és Béldi-házak; ugyanakkor régebben vár is erősítette, mely alakjára nagyon hasonlított egy erődítményhez; ennek a sáncait láttuk, de rom kevés maradt, mivel ebből emelték a tulajdonosok lakóházait. A végzetes kastély alapítója és gazdája méltóságos uzoni Béldi Pál, a nagy hírű férfi volt, aki 1678-ban hazát cserélni kényszerülve, miközben a menekülés vigaszát kereste, az örökös fogság szennyét lelte, és sokaknak fájdalmára életét számkivetésben fejezte be.⁸⁵ Ugyanabban az évben, augusztus 24-én Bodola várát is kezdték lerombolni, s október 14-én már véget is ért, amint feljegyezte Martin Ziegler *Collectanea* című művében:

„Mihály havaselvi vajda, aki az 1599. év október havában Báthory András bíboros, erdélyi fejedelem ellen sietett a szebeni síkságra, felégette az egész falut, főleg Béldi János összes jószágát” [Istvánffy XXXI., Bethlen X.].

Bertalanffy [742.] Bodolát Csíkszékbe helyezi, Bonbardi pedig [359.] háromszékinek mondja a várat is, amelyet előbb a Béldi, ámde később a Mikes családnak vél, és azt írja róla, hogy a Feketeügy (latinul Fluvius niger) veszi körül. Pedig ettől a folyótól jócskán távol esik, s ellentétben azzal, ahogy ő hitte, immáron nem látható semmilyen maradványa.

Az uzoni Béldi család eredetéről l. Uzont (226. §. 6.), a Székelyföld című részben.

5) Nien vagy Nyén, románul Tel, a Piliske hegy tövében, a Bodza-szorosig terjed, s a Mikes-, valamint Béldi-uradalomnak alávetett magyarok és románok lakják. Teutsch jegyezte fel, hogy két székely falut, Nient és Mikófalvát (hogy az utóbbi melyik falu és hol volt, nem tudom, hacsak nem Márkos), amelyet a tatárok 1243-ban elpusztítottak, IV. Béla Demeter gerébnek, a prázsmári Thel fiának adományozta, és egy ideig Prázsmár (barcasági mezőváros) birtokában volt.

6) Márkos román falucska, közel a Sepsiszékhez tartozó Bikfalvához; megegyezik az előzővel fekvésben is, alárendeltségben is.

7) Kanta egy kis patak medre mellett terül el, szomszédos Kézdivásárhellyel, és része van a mezőváros számos kellemetlenségé-

ben, amelyet a hely fekvése nyújt. Ékessége a templom és a konventuális ferences atyák⁸⁶ rendháza. Lakosai székely magyarok.

8) Karatna, Felsővolál és Alsóvolál fekvésük miatt hozzántek Altorja és Feltorja székely falvakhoz. Timon [Add. I. 3.] ezeket jegyezte fel: „A Volálnak nevezett falvak, amelyek ma románok, valaha nyilván szlávok voltak. Nevezetesen Észak-Magyarország nagy részén a *falut* szláv nyelven *volálnak* nevezik, míg román nyelven ez a szó nem jelent semmit.”

Ezeket a falvakat magyarok vagy székelyek lakják, nemkülönben a mágnásoknak és nemeseknek alárendelt románok; ezeknek a száma az előző évszázadban csökkent, amit tanúsít az 1679. évi 25. diétai cikkely, ezekkel a szavakkal:

„Fejér vármegyében, Felsővolálban egy rovást defalcáltunk, mivel penitus deficiáltak, amelyet azelőtt a notarius bírt; mostan pedig Mikes Kelemen atyánkfia bírja.”⁸⁷

9) Peselnek és Szárazpatak, az utóbbi latinul Siccus rivus, Kézdiszék felső részén foglalnak helyet, és székely-magyar jobbagyok népesítik be.

10) Üvegcsűr, latinul Officina vitraria, a Mikó-erdőben, az Olt völgyében terül el, román lakosság népesíti be, s a méltóságos bodoki Mikó nemzetségnek engedelmeskedik.⁸⁸

11) Szunyogszeg, latinul mintha azt mondanád: Culicis angulus, a románoknak Cincare, vagyis Szűnyog nevezetű falu barcasági területen, a Homoród folyó mellett fekszik, de ehhez a vármegyéhez számítják. Itt csak futólag érintjük, mivel az I. román gyalogos határőrezredhez tartozó románok lakják, akik fölött ez idő szerint tudtommal a nemes vármegyének semmi hatásköre sincs, csak a katonai hatóságoknak.

Egyházi ügyek

18. §

A vármegyében négy vallás virágzik, amelyet bevettnek mondunk, mégpedig a katolikus, református, lutheránus vagy evangélikus és unitárius. Ezeken kívül a románok közt a görög szertartású vallás van elterjedve. Az említettek közül a magyarok –

csekély kivétellel – a katolikus, református és unitárius vallás hívei, a szászok pedig – kevés magyarral együtt – lutheránusok.

Valamint e vármegye falvai a székely és a szász székek között vannak elszórva (8. §), ugyanígy az egyházközségek és a bennük alapított lelkési hivatalok is a kényelmesebb megközelítés miatt különböző esperességekben vagy vidékeken eloszolva, jórészt a vármegye területén kívül helyezkednek el.

A katolikusoknak 3 egyházközségük van, a reformátusoknak vagy helvét hitűeknek 21, a lutheránusoknak 17, az unitáriusoknak 6. A románoknak ebben a vármegyében és Alsó-Fehérben 1761-ben 225 templomuk volt. (Vö. 51. §.)

I. A katolikusok plébániái: Kanta (amelyet a konventuális atyák igazgatnak), Szárazpatak és Bodola, amelyek a háromszéki esperességhez tartoznak.

II.a) A helvét valláshoz tartozó egyházak helyzete ez.

Karatna a székelyek Kézdi esperességéhez, Bodola Nyénnel, Erősddelel, Árapatakával és Hídvéggel a székely Sepsihez, Szárazpatak, Fejéregyháza, Héjasfalva, Szederjes, Petek, Alsórákos, Hévíz, Voldorf és Moha a székelyek udvarhelyi kerületéhez tartozik, Kövesdet Zalaknával, Ivánfalvát Vecsérddel, Bolya, Bürkös, Martonfalva leányegyházzal, Vessződöt és Mihályfalvát az enyedi esperességhez csatolták (48. §. 1.); Ürmös ellenben, ahol a lélekszám is kicsi, s helyben lakó lelkész sem működik, hanem bizonyos napokon az erdővidéki esperességből jár át, szintén ehhez tartozik.

b) A hévízi egyházközség figyelmet érdemel egy jámbor kezdeményezés és alapítás miatt. A református vallás itt 1726-ban vette kezdetét. Erre nagy buzgalommal és páratlan örömmel felfigyelve, néhai méltóságos széki Teleki József úr, a Római Szent Birodalom grófja, úgyszintén hitvese, Katalin úrnő, született Bethlen grófnő, a jámborság és a lelkierő hősnője, hogy az antitrinitárius magyar lakosság minél serényebben térjen át arra a hitre, mely imádja a Szentháromságot, lelkészlakot építtettek, és a gyakorló lelkészt megfelelő fizetéssel támogatva, 1727-ben beiktatták. Azok a tiszteletre méltó és nagy hírű férfiak, akik az Úr nyáját itt legeltették, ebben a sorrendben következtek: nagytiszteletű Vásárhelyi János 1727-től 1734-ig, amikor is meghívták Sepsiszentgyörgy mezővárosba; nagytiszteletű Diószegi Já-

nos 1735-ig; nagytiszteletű Gyújtó János 1737-ig; nagytiszteletű Rác Kelemen 1742-ig; nagytiszteletű Veress György 1746-ig. A nagy híró Bod Péter, aki azelőtt három évig a dicsért gróf udvarában igazgatta a vallási ügyeket, 1746-tól 1750-ig volt itt, amikor is kezdetét vette szolgálata a magyarigeni mezőváros gyülekezetében, I. I. 280. §. A jeles híró Huszár Mihály középajtai nemes 1750-től tevékenykedik.

Az említett gróf és grófnő támogatásával elég gazdag földadomány kerekedett ki; ennek egy része a lelkipásztoré és a kántoré, másik felét a helvét hitű alattvalók vagy jobbágyok (nem zsellérek) adójának a könnyítésére fordítják.⁸⁹

c) Az alsórákosi helvét vallású gyülekezet (és nem unitárius gyülekezetecske) szintén Bethlen-birtokon létesült, úgy, hogy évente 100 rénes forint adókedvezményben részesül. Ennek a helységnek a lelkészei, mivel negyed dézsmát és más fizetést is kapnak, szívesen jönnek ide; azok, akiket az én időm ismert, a következők voltak. A jeles híró Dési L[ázár] György 1739-től 1741-ig; az igen híres Komáromi György 1742-től 1743-ig; nagytiszteletű Pálffy János 1744-től stb. A nagy híró Bakosi Miklós itt halt meg 1754-ben. A kiváló Bakosi László 1764-ig volt itt. Az igen híres Keresztes Mátyás 1768-ig, ahonnan meghívták Zabolára, majd Kézdivásárhely mezővárosába. Nagytiszteletű Simon Mihály 1771-ig. A nagy híró Gyöngyösi János 1771-ben májustól decemberig, amikor is Újtorda mezővárosba vitték. Az igen híres Arдай Sámuel 1772. április 19-től szeptember 24-ig, amikor Székelyudvarhely mezővárosba távozott. A kiváló Benkő Sámuel 1772. december havától működik.

III. Lutheránus egyházközségek vannak Zalaknán, Rováson, Bürkösön és Kövesden, amelyek a kőhalmi káptalani testülethez tartoznak. Mihályfalva, Bolya, Vessződ a nagyselyki káptalan alattvalói. Bese, Keresd, Almáskerék, Szászújfalva, Rudály és Földszin a szászszentlászlói káptalan tagjai. Ide kell sorolni a zsombori kis egyházközséget is, ez a segesvári káptalanhoz van csatolva (vö. 16. §. 3.). A Bürkősi egyházközségben kevés lélek van, az itteni lelkészt mégis eltartja a dézsma fele része.

IV. Ebben a vármegyében az unitáriusok a Fehér nevezetű esperesi kerületben virulnak, mely hat egyházközséget foglal ma-

gában, mégpedig: Pálos, Alsórákos, Felsőrákos, Ürmös, Dák és Hévíz. Kevés családfő van Hídvég faluban is, ezeket a három-széki kerület lelkipásztora látogatja.

V. Láthatod, jóindulatú Olvasó, és a továbbiakban is látni fogod, hogy az erdélyi falvak úgy alakultak ki: nincs egy olyan sem, amelyben csak egyetlen vallás léteznék. Mert ha (nehezen) találnál is olyan falut, amelyben egyazon vallást követő magyarok laknak, a románok – akik egyik faluból sem hiányoznak – más rítust követnek.

Művelődési ügyek

19. §

A vármegye területén, amelyet bejártunk, a művelődés nem folyik széles mederben. A katolikus ifjak a minorita atyák gondjaira bízott kantai tanodában szívják magukba a tudományok elemeit. A helvét valláshoz tartozóknak, a lutheránusoknak és az unitáriusoknak a közönséges iskolákon kívül nincs más terük a magasabb tudományokhoz. A románoknak (hogy Vossius szavával éljek) nincs iskolázottságuk.⁹⁰

1) A kantai egyház és iskola az erdélyi katolikusoknak abba a csoportjába tartozik, amelyet a római katolikus egyháznak Dáciában legerősebb oszlopa (akinek a római pápák e vallás védelmét két levélben ajánlani nem tartották magukhoz méltatlannak), altorjai gr. Apor István, mindkét Csík, Gyergyó és Kászon székek főkirálybírája stb. kegyes alapítvánnyal tart fenn [I. Szegedi, Decr. 301. és köv.].

2) A hídvégi birtokon az unitáriusoknak 1620 körül gimnáziumot épített a katolikus-református-unitárius br. Mikó Ferenc (I. 275. §), de ennek semmi nyoma sem maradt fenn.

Katonai ügyek

20. §

Katonai helyőrség a vármegye egész területén egy sincs, egyet sem lehet találni. Határőrkatonák Szunyogszezen (17. §. 11.) vannak. A cs. kir. kvártélyos katonaság számára – a katonai szabályzat és az elszállásolás rendje szerint – a falvak felváltva nyújtanak szállást.

MÁSODIK FEJEZET

Alsó-Fehér vármegye

21. §

Alsó-Fehér vármegye vagy Fehér vármegye (latinul Comitatus Albensis Inferior, németül Die Untere Weissenburger Gespanschaft) nevét Gyulafehérvártól (Alba Iulia) kapta. Nyugat–keleti irányban nyolc mérföld hosszú, délről északra hét mérföld széles, s a határai: nyugaton a magyarországi Bihar vármegye, északon Torda vármegye és a székely Aranyosszék, keleten Küküllő és Felső-Fehér vármegye, valamint a szászok földje, délen Zaránd és Hunyad vármegye, nemkülönben a szász székek (amelyek közé bekanyarodik), mégpedig Szászváros, Sebes, Szerdahely és Szeben.

E vármegye elnevezésének eredetéről és az ezzel kapcsolatos érvekről Timon [Add. III. 26.] ezeket mondja:

„Azt nem tagadom, hogy a magyarok bejövetelekor az országot, vagy helyesebben a földet, amelyen letelepedtek, hét részre osztották, megfelelően a vezérek számának. Ám úgy vélem, hogy a vármegyékre való felosztás nagyjából megelőzte István király uralkodását; sőt meggyőződésem, hogy ez a föld részekre volt osztva már a magyarok bejövetele előtt, mivel Ptolemaeos (72a) már régen feltüntette annak egyes részein a különböző népeket. Ezenkívül nem tagadom, hogy az erdélyi Fehér vármegye vagy Gyulafehérvár nevét Gyula vezértől nyerte.”

Egyetérttek a tudós férfiúnak azzal az állításával, hogy már a magyarok bejövetele előtt megtörtént a területek bizonyosfajta felosztása, de nem úgy, hogy elhiggyem, hogy a magyar nép és Szent István megelégedtek volna ezzel a felosztással, s ez egyező volna a maival (3. §. 1.). Az bizonyos, hogy Fehér vármegye nevét Gyula (Jula) vezértől szerezte, mivel a Gyulafehérvárnak nevezett várat vagy várost, mely az egész vármegyével megosztotta a nevét, róla nevezték el; sőt a legrégebbi időktől a vármegye magyar neve „Gyula Fejér Vár megye”.

22. §

Kétségtelen, hogy mindazokból az ajándékokból, amelyekkel a természet három világa Erdély területét gazdagította, a vármegye földjei a többi vármegyénél többet kaptak. A talaj jórészt kövér, s kenyérgabonát, kukoricát és tatárkát terem. A földek között hegyek dús legelőkkel, kevesebb erdővel, bőséges szőlősökkel, halakkal és gyümölcsfákkal növelik a táj vonzását. A havasok és a nyugati hegyek, amelyek elzárják Magyarországtól, aranyat és más nemesfémeket nem szűkmarkúan kínálnak, főleg Zalatna és Abrudbánya bányavárosok körül. A völgyek Erdély híres folyóit bocsátják alá: a Marost, Küküllőt, Ompolyt meg kisebb patakokat, s más előnyökön kívül pikkelyes halakkal látják el a lakosokat.

1) A gabonafélék, amelyeket ez a terület termel, főként ezek: búza, kukorica (törökbúza, amelyet közönségesen fagopyrusnak, magyarul haricskának neveznek), alakor, fehér alakor, tatárka, kevés zab, árpa. A hegyek között kitűnik a legelőiről nevezetes Bilak.

2) Számos és sokféle fém nyújtó hegy található, amelyek közül alább meg fogjuk nevezni a legjelentősebbeket. A hegyi vagy fém nyújtó települések ezek: Zalatna és Abrudbánya bányavárosok, továbbá a következő falvak: Kerpenyes és Topánfalva, Bisztra, Bucsum, Oláhpián földje stb. (I. 57. §).

3. a) A vármegyét a következő folyók öntözik. A legfőbb a Maros (latinul Marusius), mely Gyergyószékben eredve és Torda meg Küküllő vármegyék, úgyszintén Maros- és Ara-

nyosszék határán elfolyva, északról délre kettévágja a vármegyét. A vármegye egyik része a Maros keleti partjára esik, és észak felé hosszabban kinyúlik, mint a nyugati rész. A folyó keleti partján lévő falvak (dél felé leereszkedve): Kutyalva, Cintos, Marosgeze, Csucs, Magyarkoppánd, Káptalan, Nagylak, Marosújvár, Magyarcsesztve stb. Ezek úgy helyezkednek el Aranyosszék területéhez képest, hogy Nagylak Kocsárd faluval, Marosújvár Felvinc mezővárossal van szemben; Miklóslaka Magyarcsesztve alatt, a tordai Décse mellett fekszik; ha Gombásnál áttekintesz a Maroson, Miriszló és Oláhlapád falvak esnek vele egy vonalba; itt tehát a Maros nyugati szélén kezdődik Fehér vármegye. Gombás alatt következnek: Apahida, Csombord, Marosszentkirály, Szászújfalú, Tompaháza, Lőrincréve, Megykerék, Pacolka, Kapud, Oláhcsesztve; ez alatt ömlik a Küküllő folyó a Marosba.

Mielőtt a Küküllő vizén átkelnénk, térjünk vissza arra a szakaszra, mely a Marostól a Kis-Küküllő felé, keletre nyúlik el. Itt Búzásbocsárd, Bece és Vadverem fekvés szempontjából áttellenben helyezkednek el a következő falvakkal: Lőrincréve és Marosszentkirály, Háporton, Fugad, Magyarlapád, Magyarbagó. Ezek foglalják el a völgyet, amelynek szélén Csombord iszik a Marosból. Oláhszilvás Apahidának, Ispánlaka és Csongva Magyarcsesztve fekvésének felel meg. Magyarherepe, Magyarsülye, Szentbenedek, Forró, Asszonynépe, Tordás és Forró⁹¹ járulnak hozzá a völgyhöz, amerre Szárazvámon át Nagylakra lehet menni. Innen a Maroson keresztül Aranyosszékre és Torda város felé tart az út. Túl, északi irányban vannak: Ózd, Hari, Istvánháza, Csekelaka, Bükkös.

A Küküllő folyó alatt, újra a Maros keleti partján fekszenek: Mihálcfalva, Limba, Marosváradja, Alvinc mezőváros. Valamivel Alvinc alatt, a Marostól keletebbre helyezkednek el Tartaria és Csora, a Csoráról elnevezett patak mentén, Sebesszékbén, a szászvárosi területből kiszakítva. Amennyire ismerem, ugyanazon a tájon fekszenek Demeterpataka és Láz is. Alvinc-től kelet felé haladva, azon a területen, amely a Küküllő folyó és a szász székek, mégpedig Sebes, Szerdahely és Szeben székek között van, a különböző hegyek, síkságok és a völgyek hajlatai a következő falvakat rejtik el: Oláhherepe, Berve, Henningfalva,

Besenyő, Tóhát, Veresegyháza, Pókafalva, Spring, Drassó, Konca, Buzd, Kisenyed, Gergelyfája, Vingárd, Oláhdálya, Girbó, Preszáka, Kisludas, Alamor, Örményszékes, Kiscserged, Csanád, Sorostély, Ladamos, Vizakna mezőváros. Orlát, Mág és Kiskerek a szebeni földhöz tartoznak. A Küküllő alatt és fölött fekvő terület nagyságáról az általános képet (amelyre törekedtünk) ki lehet alakítani mindezen helyek alapján, noha nem egészen a fekvésük szerinti sorrendben mutattuk be őket, továbbá nem is említettünk meg valamennyi falut.

De térjünk vissza immár a Maros nyugati partjára, ahol eze-
ket találjuk: Miriszló és valamivel alább Oláhlápád, Nagyenyed
város, Magyarorbó, Bæld, Tövis mezőváros, Koslád, Gáltó,
Szentimre, Károlyváros (amely fölött a nyugatról leereszkedő
Ompoly köszönti a Marost), Borberek mezőváros. Az Ompoly-
tól délre eső területen helyezkednek el: Poklos, Borsómező, Ra-
kató, Szarakszó, Karna, Akmár stb. Nem messze a Marostól, de
rajta túl, az Érchegység között terül el Abrudbánya bányaváros
az Ompoly fölött, amelyre északról az igen nevezetes Bilak
hegy tekint le. Ugyanannak a hegynek az északi lábánál fekszik
egy nem tágas, de igen szép síkság, ahol a szemlélődő feltétele-
zése ellenére több mezőváros és falu létesült, úgymint: Vajasd,
Sárd és Magyarigen mezővárosok, továbbá Igen fölött egy sze-
geletben: Igenpataka, Oláhborosbocsárd. Majd a síkság legszé-
lén: Magyarborosbocsárd, Krakkó és Alsógáld. Azután a he-
gyek lábánál: Tibor, Celna, Felsőgáld, Benedek mezőváros (a
Gáld pataka mellett) és ez alatt Mindszent.

Most érkezünk Tövis mezővároshoz, amelyet a Marosba öm-
lő azonos nevű patak öntöz (ha torkolatától eredete felé indu-
lunk); továbbá Diódvárálja és Felgyógy falvakat locsolja, és Re-
mete falucskánál veszi eredetét. Magyarorbótól nyugat felé kes-
keny völgyecske vezet, amely Középorbó és Felsőorbó falvakba
visz. Középorbó és Felgyógy között a dombos földön élénk tá-
rul Diómál.

Nagyenyed városából szintén a nap irányában haladunk (a
Torda vármegyei) Torockóra, a vashányába, egyre nehezen jár-
ható völgyön át, melyet a Torockóról lesiető patak öntöz; itt
foglal helyet Felenyed, Muzsina, Vláháza és Nyírmező.

b) A Nagy-Küküllő először a szász Medgyes szék alatt érinti

a vármegyét, és déli partján ennek a vármegyének a falvai területnek el (ugyanis ebből a vidékből egy részt Küküllő vármegye mond magáénak), mégpedig Csicsóholdvilág (Sorostélyhoz igen közel), Monora, Szászpatak, Véza és Vécske (románul Véjsze), Csifud vagy Csufud; mellette, miután Balászfalván átfolyt, felveszi a Kis-Küküllőt, s az immár egyesült folyó déli partjával Tűr falut érinti, a szemköztivel Karácsonyfalva és Oláhcsesztve falvakat.

c) Az Ompoly (latinul Appulus)⁹² Zalatna bányaváros fölött ered, és azt mossa, azután a következő falvakon folyik keresztül: Petrosán, Galac, Fenes (mely patakjával valamelyest növeli a folyót), Preszáka, Pojána, Gaurán, Metesd, Tótfalu (azután Ompoisza, úgyszintén Sárd mezőváros északabbra), Borbánd és Károlyváros. Az Aranyos folyó is ennek a tartományocskának a napnyugat felé eső határán veszi eredetét Nagyarányos, Kisarányos, Topánfalva, Bisztra stb. falvak mellett. Ezekről a folyókról azonban I. I. 28–29. §. A Maros dicséretéhez azonban már most add hozzá azt, hogy a Gyergyószékből vagy a Torda vármegyei Toplicáról fenyőfa tutajokkal, vagyis összekötözött gerendákkal sok faanyagot szállítva, főként ezt a vármegyét látja el.

23. §

A vármegye lakosai magyarok, románok, szászok, németek (mint városlakók); bolgárok, kevés zsidó, elég cigány; a magyar nemesség meglehetősen népes. A birtokosok: a királyi kincstár, amelynek hatalma alá sorolható elsősorban a zalatnai uradalom (37. §), az erdélyi püspök, mágnások és nemesek.

1) Hogy nemcsak ennek, hanem az összes vármegyének a lakosai – a magyarok mellett a románok és a szászok – mennyire sokan vannak, az kitűnik a mezővárosoknál, a bármely fejezet után csatolt, az egyházi ügyekkel foglalkozó adatok vizsgálatánál. A katolikusok ugyanis, a helvét vallást követők és az unitáriusok (nagyon kevés kivétellel) magyarok. A szászok az ágostai valláshoz tartoznak, a románok a görög rítust követik. A románok összeírása 1761-ben ment végbe, a különböző vallásokat

követő többi nemzeté 1766-ban. Ebben a kérdésben tehát használni fogjuk ezeket az összeírási táblázatokat.

2) Az 1701. évi jegyzék a következőképpen sorolja fel a mágásokat és nemeseket, akiknek a nemesi kúriáit és házait sóval szokták ellátni a bányákból.

Gyulafehérvár városban: őkegyelmessége gr. Bánffy György gubernátor, *Naláczi István* úr, tanácsos, *gr. Bethlen Miklós* kancellár, *gr. Apor István* kincstartó, *Keresztesi Sámuel* tanácsos úr, *gr. Haller István*, *Toroczkai Mihály* tanácsos úr, *gr. Bethlen Sámuel és Ferenc*, *Bánffy Farkas* úr, *br. Kemény Simon*, méltóságos *Bethlen Elek* árvái, *Sárosi János* tanácsos úr, *Macskási László* úr, továbbá *Jósika Gábor és Imre* urak, *Száva Mihály*, *Inczédi Pál*, *Alvinczi Péter* árvái, *Kászoni János*, *Kolozsvári Sámuel*, *Folti András*, *Récsei István*, *Rác* István, *Kenyhési István*; egyházas nemes: 30. *Alvinc* és *Borberek*: *gr. Apor István*, *gr. Petki Dávid*, *Barcsai*, *Inczédi*, *Alvinczi*, *Veress*, *Fábián*, *Ecsedi*, *Tordai*, *Boér*, *Borbereki*, *Rudák*, *Boldogfalvi*, *Csiszár*, *Gargocs*, *Márton*, *Litteratus*, másként *Szócs*, *Zudor*, *Döbner*, *Zöldi*, *Vajna*, *Kovács*, *Belényesi*, *Keresztes*, *Gilyén*, *Szabó*, *Mádi*, *Szegedi*, *Pap*, *Simon*, *Áts*, *Talaraba*, *Baborczi*. *Borbánd*: *Száva*, *Kornis*, *Hodosi*, *Duma*. *Sárd*: *Száva*, *Török*, *Szentmártoni*, *Sebesi*, *Batizi*, *Szöllősi*, *Tarpai*, *Gellérfi*, *Szócs*, *Kovács*, *Barátosi*, *Sellyei*. *Magyarigen*: *Danczkai*, *Buzinkai*, *Györkei*, *Nemes*, *Gyulai*, *Kállai*, *Pávai*. *Vajasd*: *Illyés*, *Vajasdi*. *Benedek*: *Szamariai*, *Litteratus*, *Bakos*, *Becsi*, *Belényesi*, *Menyhárt* stb. *Tövis*: *gr. Apor István*, *Rác*. *Nagyenyed*: *gr. Teleki Sándor*, *Inczédi Pál*, *Szamariai Péter*, *Püspöki Péter*, *Dobolyi Bálint*, *Borbereki*, *Szikra*, *Sánki*, *Várad*, *Dobai*, *Jenei*, *Köblös*, *Litterati*, *Enyedi*, *Filipoczkai*, *Szántó*. *Nemesi házak*: 31. *Oláhlapád*: *gr. Pekri Lőrinc*, *Szegedi*, *Várad*, *Jaksi*, *Szentmártoni*. *Felgyógy*: *Toroczkai Mihály* tanácsos, a *Serédi bárók*. *Diód*: *Miksa*, *Nemes*, *Cserei*, *Zeyk*, *Vass*, *Hokmár*, *Bin*. *Béld*: *Somodi*. *Koslárd*: *Csulai*. *Gáltó*: *Szamariai*. *Szentimre*: *Sasi*, *Kenyhészi*. *Mindszent*: *Wass*. *Krakkó*: *gr. Haller István* elnök, *gr. Teleki Lajos*, *Csiszár*, *Gargocs*, *Báronoczkai*. *Magyarorbo*: *gr. Teleki Sándor*. *Alsógáld*: *br. Kemény Simon és Kemény Péter*. *Oláhbórosbocsárd*: *Sebesi*, *Almási*, *Keszei*, *Boér*. *Kisfalud*: *Rác*. *Marosváradja*: *Kászoni*. *Csora*: *Barcsai*. *Tartaria*: *Barcsai*.

Konca: Csongrádi. *Vingárd:* Kendeffi, Toroczka, Vaji. *Girbó:* gr. Bethlen. *Kisenyed:* gr. Apor István, Paniti, Sigmond, Török, Belényesi. *Drassó:* Keresztesi Sámuel tanácsos. *Oláhherepe:* gr. Bethlen. *Berve:* a gubernátor őkegyelmessége. *Veresegyház:* Borsai. *Tóhát:* Lugosi. *Hosszútelek:* Lugosi, Gyulai, a Serédi árvák. *Pókafalva:* Jósika, Horváth, Török, Katonai, Makrai, Várad, Ugron, Becski, Bácsfalusi. *Kisludas:* Szamariai. *Alsópreszárka:* Inczédi, Alvinczi. *Alamor:* gr. Haller István. *Örményszékes:* Nalácz, Szalánczi. *Csanád és Dálya:* a gubernátor őkegyelmessége. *Sorostély:* gr. Teleki József. *Buzd:* gr. Bethlen. *Balázsfalva, Monora és Kutyalva:* Apafi Mihály fejedelem őfelsége. *Búzásbocsárd:* Macskási. *Oláhcsesztve:* gr. Gyulaffi, gr. Csáky. *Kapud:* Bánffy. *Megykerék:* Lázár, Boér. *Pacolka:* Miksa. *Lőrincréve:* Koncz. *Újfalva:* Sárközi. *Tompaháza:* Rákosi, Bogdán. *Marosszentkirály:* Keresztesi, Bánffy. *Csombord:* br. Kemény László. *Oláhszilvás:* Alvinczi, Inczédi. *Miklóslaka:* Sombori. *Magyarcsesztve:* gr. Mikes Mihály, Bágyoni, Eperjesi. *Marosújvár:* gr. Mikes Mihály. *Nagylak:* Bethlen, Gerendi, Miske, Biró, Pécsi, Boér. *Maroskoppánd:* Fosztó, Dósa. *Csucs:* gr. Apor István, Horváth. *Gezse:* gr. Bethlen. *Csekelaka:* Kemény, Kaczkói, Szilágyi, Antos, Vízi. *Bükkös:* br. Kemény László és Boldizsár. *Hári:* Báróczi, Kapronczai, Oklocsányi. *Szentbenedek:* Mohai, Fosztó, Décsei, Dósa. *Sülye:* Pávai, Sárdi. *Magyarherepe:* Alvinczi, Elekesi. *Elekes:* Pápai. *Tordás:* Barcsai. *Asszonyfalva:* Magyarosi. *Háporton:* Toroczka, Nalácz, Macskási, Boér, Olasz, Püspöki. *Ispánlaka:* Sárközi. *Vadverem:* Galgói, Rácz. *Medvés:* gr. Bethlen Miklós. *Csüged:* Kolosvári. *Limba:* Csizsár. *Oláhbogát:* Szöllősi.

24. §

A közügyek gondja és az igazságszolgáltatás a kerületi főispánra hárul, valamint a Nagyenyed városában székelő Állandó Törvénytáblára, amelynek ő az elnöke, és ahol őt tizenkét rendes és ugyanannyi számfeletti esküdt segíti. A rendes esküdttek számába beletartozik a főszolgabíró, két királyi adószedő, az al-

ispán, a főjegyző és az aljegyző. A magas Tábla mellett működik: két táblai írnok, ügyvédek, tíz alszolgabíró stb.

E vármegye főispánjainak nevei, amelyeket feljegyzéseimben rögzítve találok (a vármegyei levéltárból ugyanis nem tudtam megszerezni a katalógust), így következnek: 1) Forró János, az ősmagyar Vérbulesu leszármazottja, akit 1594. augusztus 28-án Báthory Zsigmond fejedelem parancsára Kolozsvárt elfogtak és ugyanott kivégeztek. (L. Bethlen VIII. 558. 2.) Bornemisza Boldizsár 1595-ben. 3) Macskási Ferenc Bethlen Gábor fejedelem alatt, amint ezt tanúsítja Kemény János kéziratos történetében;⁹³ mostohaapja volt Bethlen János Fehér vármegyei főispánnak, kancellárnak stb. 4) Kolozsvári Kassai István, I. Rákóczi György fejedelem tanácsosa, ítélőmester és főispán 1638 körül. 5) Bethlen Ferenc, Fehér vármegyei főispán, úgyszintén udvari főmarsall s I. és II. Rákóczi György fejedelmek tanácsosa. 6) Kemény Boldizsár tanácsos és Fehér vármegyei főispán I. Rákóczi György fejedelem alatt. 7. Kemény János, Boldizsár fia, a hadseregek generálisa, udvari tanácsos, a fogarasi vár és föld főkapitánya, valamennyi tized főbérelője és Fehér vármegyei főispán 1640 és 1650 körül (I. Appr. konklúzióját). 8) Kemény Péter, Kemény János fejedelem fivére. 9) Bethlen János, Fehér vármegyei főispán, tanácsos, kancellár és a székely Udvarhelyszék főkapitánya 1663 körül. A művelt emberek jól ismerik őt történelmi műve alapján. 10) Bethlen Mihály. 11) Borsai Nagy Tamás, az erdélyi fejedelem hadseregének generális kapitánya, Fehér vármegyei főispán, tanácsos stb. Meghalt 1676-ban. Sírfeliratát l. Bod 86. 12) Bethlen Farkas, az említett Ferenc fia, Fehér vármegyei főispán, kancellár és tanácsos. Híres történész. Meghalt 1679-ben. 13) Nagybarcsai Barcsai Mihály, I. Apafi Mihály fejedelem titkos tanácsosa, Fehér vármegye főispánja és a hadak generálisa, l. Dobainál *Nagy Bartsa* címszó alatt. 14) Losonci Bánffy Zsigmond tanácsos és Fehér vármegyei ispán, meghalt 1678-ban. Sírfeliratát l. Bod 93. 15) Nagyváradai Inczédi Péter. 16) Széki Teleki Mihály, a Római Szent Birodalom grófja stb. 17) Losonci Bánffy György főispán (amint az irodalmi emlékekben olvassuk) 1692 körül ezt a címet használta: „Erdélyország és a hozzácsatolt magyarországi részek gubernátora, Fehér és Doboka vármegyék főispánja.” 18)

Nagymeggyesi Keresztesi Sámuel főispán és tanácsos. 19) Pekrovinai Pekri Lőrinc főispán, ennek a századnak az elején. 20) Széki Teleki László, a Római Szent Birodalom grófja, akit 1711-ben választottak meg. 21) Göncruszkai Kornis István gróf, tartományi főbiztos és Fehér vármegyei főispán 1722 tájt. 22) Széki Teleki József, a Római Szent Birodalom grófja, aki meghalt 1732-ben, és november 4-én helyezték koporsóba Szebenben, eltemették Kercsesorán 1733. január 18-án. 23) Bethlen Ádám főispán, állami belső tanácsos 1736 körül. Később a rendek elnöke lett stb. 24) Zabolai gr. Mikes István, kamarás stb. 1750 körül. 25) Gr. Haller Pál, hallerkői liberbáró, ő szent cs. kir. és apostoli felsége kamarása és valóságos belső tanácsosa, ünnepélyesen beiktatták 1761. július havában Nagyenyeden. 26) Az igen híres és méltóságos magyargyerőmonostori Kemény Simon liberbáró úr 1775-től.

25. §

A vármegyének két adószedői kerülete van, annak megfelelően, hogy a városok és a falvak adófizetés tekintetében két királyi adószedőhöz tartoznak. A két királyi adószedőt pedig azért különböztetik meg így, mert a nevezettek (akiket latinul Ciceróval *coactorok*nak, Sidonius Apollinarisszal és Isidorusszal *numerariusok*nak s a régi feliratok szerint *aerarii quaestorok*nak neveztek) általában két adószedői kerületben (vagy *tractus*ban) szedik a községet, mégpedig a felsőben és az alsóban, ahol is ez utóbbi a déli területet foglalja el, amaz az északi és a keleti részt, vagyis az észak és kelet felé nyúló területet nevezzük felsőnek, a délit pedig alsónak mondjuk. Most előszámáljuk az alsó, majd a felső kerület helységeit. A két kerületnek tíz szolgabírája van, a tíz járás szerint, amelyeknek a neve ez: nagyenyedi, fehértvári, balázsfalvi, szentbenedeki, magyarigeni, zalatnai, alvinci, pókafalvi, kisenyedi és marosújvári járás, de ezekhez nem tartoznak azonos számú mezővárosok és falvak.

I. Az alsó kerületről

26. §

Alsó-Fehér vármegyének ebben a kerületében kilenc mezőváros és 75 falu számolható össze. A mezővárosok neve: Károlyfehérvár, Alvinc Borberekkel, Borbánd, Sárd, Magyarigen, Vajasd, Benedek, Zalatna és Abrudbánya. Mindegyikről egyenként szólunk.

27. §

Károlyváros vagy Károlyfehérvár, azelőtt Gyulafehérvár, hajdan Colonia Apulensis,⁹⁴ latinul Carolina, Alba Carolina, németül Carlsburg, azelőtt Weissenburg, a francia íróknál egyedüli neve Alba Iulia, a románoknál Belgrad – áll a városból és egész Erdély leghíresebb erődítményéből. Először erről, aztán amarról szólunk.

1) Mielőtt a rómaiak a mi Dáciánkba jöttek volna, ezen a helyen kisváros állott, amelyről Fassching [Nov. II. 48.] Szentiványival [II 160.] együtt úgy véli, hogy Dácia első népei alapították és Tarnisnak nevezték. Nem tagadom. Mikor aztán a rómaiak elfoglalták Dáciát, vagy ezt megújították és kibővítették, vagy melléje új várat alapítottak, amelyet – a körülötte folyó Apulusról – Colonia Apulensisnek neveztek el (I. 8. §. d.). Ennek a településnek az emlékét a többi között egy kő őrzi, amelyet Tröster [467.] nyomán Timon [Ant. I. 16, 79.] ezzel a felirattal ismertet:⁹⁵

NVMINI [A]ESCVLAPI C.IVL[IVS] METRO[B]IANVS.
II. [VIR] COL[ONIAE] SARM[IZEGETHUSAE] SACERD[OS]
DEI EIVSD[EM] PONTIF[EX] Q[VIN]Q[ENNALIS], II. VIR
COL[ONIAE] APVLI EX VOTO.

Mások döntsék el, vajon [Coloniae Sarmizegethusae helyett – *A fordító*] Colonia Sarmaticának kell-e olvasni. Ezt az olvasatot fogadja el a nagy tudású Kaprinai [I. 24.], aki az elnevezésnek a következő magyarázatát adja:

„A dákok, akik között felépült, szarmaták voltak” – mondja,

ezt pedig így bizonyítja: „Dáciában a rómaiak sohasem torzították volna el nyelvüket oly rútul szarmata hangokkal, ha a dákok – akikkel a rómaiak tüstént összekeveredtek, mihelyt legyőzték őket – nem lettek volna szarmata fajta nép.” Seivertnél [82.] ezt olvassuk: „Coloniae Sarmitz.”

2) A város és a vár honnan vette a Gyulafehérvár nevet? Kétségkívül Gyula (Jula) várát Fehérnek mondták az építőanyag csillogása miatt, éppen úgy, ahogy Erdélyben Fejéregyház, Veresegyház nevű falvakat találunk a templomok miatt, amelyek ezeket a színeket sugározzák. Tehát helytálló Bonfini vélekedése, amikor ezeket írja [I. 1, 8.]: „Erdély fővárosát, Gyulafehérvárt, először a rómaiak alapították, azután az albai scythák megújították.”

Honnan ered a Iulia név? Egyesek azt gondolták, hogy Iulius Caesartól származik; ámde miért mondjunk ostobaságokat, amikor tudvalevő, hogy ő sohasem fordult meg ezeken a területeken. Nem tolhatjuk vissza e név eredetét Cotiso dák király korára sem. Jóllehet Octavianusról írva Suetonius említi Augustus Caesarnak hitvesétől, Scriboniától született és Cotisóhoz (a békét hozó szövetségkötés érdekében) feleségül adott lányát, Iulia Augustát,⁹⁶ azt viszont, hogy Alba Iuliát az ő emlékezetére építették vagy megújították volna, tagadni látszanak a római írók, akik ezt a várost mindig Apulumnak nevezték, s az utókorra egyetlen írásos emlékből sem hagyták hátra az „Alba Iulia” nevet. A legtöbb tudós azt állítja, hogy a magyarok vezére, Gyula alapította, s az ő nevéből nevezték el. Bonbardi [324.] és Fassching [Nov. II. 49.] Melchior Inchoffer után ily módon mesélik el a dolog történetét:⁹⁷

„A hét magyar vezér egyike, Gyula, a bátor lelkű férfiú, midőn vadászat céljából Erdélyben történetesen az erdőket járta, Albát, az ősrégi várost, a rómaiak bozóttal és cserjével borított emléket, az ókor tiszteletétől vezérelve megújította, és ezt Gyulafehérvárnak (Alba Gyula), később pedig lágyabb ejtéssel Iuliának hívták, mintha Iulia alapította volna.”

Ez az elbeszélés nagyrészt mesészagú, s a név származtatása légből kapottnak látszik.⁹⁸ A régi írásmód (amint látható Túróczinál) a Gyula Fejérvárt használja. Egyébként erre nézve I. Bonbardit, Fasschingot [Nov. II. 49.] és Seivertet [128.]

A régi várat a neki alárendelt mezővárossal, vagyis Alba Iuliával az előző századokban közönségesen *civitas*nak nevezték; innen van az, hogy a bevezető szöveg, amellyel a fejedelmek az országgyűlési cikkelyeket szokták megerősíteni, szintén ezt a szófűzést használja: „Az országgyűlésen, amelyet... év... napján... rendelkezésünk szerint Alba Iulia városunkban tartottunk” stb.

Joannes Hortilius Joannes Maginus művében tévesen úgy véli, hogy Gyulafehérvár egyike a hét híres szász mezővárosnak, l. Timon.⁹⁹

28. §

Az erődítmény, avagy Károlyváros minden oldalról síksággal övezett meredek dombon fekszik (amelynek talán a kerülete és nyilván elővárosai is egykor igen messzire kinyúltak). Ha régebbi arculatát vizsgáljuk, vagyis azt, amelytől a Gyulafehérvár nevet szerezte, megtekintésre kínálkozik az ellenségtől igen gyakran tönkretett, de mindannyiszor felújított ódon várfal; a püspökök és a vajdák régi székhelye, majd utóbb az erdélyi fejedelmek székvárosa; a templomok, a káptalani levéltár, a lyceum, a könyvtár és a világi épületek; a pénzverde, a gyakran itt rendezett országgyűlések stb. Újabb formájában, mely a Károlyváros nevet viseli, a nézelődőnek megmutatja igen erős várfalait a bástyákkal, kapukkal, töltésekkel, sáncokkal, belül pedig a püspökök, a kanonokok házait, a papneveldét, az egyháziak lakásait, a pénzverde épületét és a gabonaraktárakat. Mindezeknek a védelmére a várban elegendő helyőrségi katonát helyeztek el.

1) Gyulafehérvár régi kiterjedéséről beszámol Reicherstorffer, amikor azt írja,¹⁰⁰ hogy a Maros, amely most nem csekély távolságra keletre esik, akkor a közepén vágott át; ebből az is látni való, hogy annyi évszázad alatt a folyó messzire elhúzódtott. Ortelius a város egész területét öt német mérföldben állapítja meg, s Fassching [Nov. II. 50, 51.] ezt nem tartja távol esőnek az igazságtól,¹⁰¹ amennyiben a sok-sok rom, az írótlalak és a síremlékek, amelyek a mai napig is fel-felbukkannak

az egész környéken, a város hajdani kiterjedésére utalnak. Rézszerről nem tagadom, hogy a rómaiak régi emlékei és az épületek, amelyeknek a nyomai kétségtelenül fennmaradtak, oly messzire kinyúlottak, azt viszont nincs miből megítélnünk, hogy a várfalak ezt az egész területet egykor körül is zárták volna.

2) Gyulafehérvár ókori várfalainak a végső romlását a tatárok idézték elő IV. Béla uralkodása alatt, amint azt elmeséli a szemtanú, az apuliai Rogerius mester, váradi kanonok. Erdélyben, társával együtt titokban megszökve a barbár fogságból, majdnem nyolc nappal azután, hogy az erdőből visszatértek (ahol életüket füvekkel és gyökerekkel tengetve rejtőztek), ezeket írja:

„Visszamentünk Fehérvárra,¹⁰² ahol semmit sem lehetett találni a holtak csontjain és koponyáin, a templomok és paloták beomlott és roskadozó falain kívül, amelyeket tömérdek kereszténynek a kiontott vére szennyezett be” stb.

A városnak ebből a pusztulásából, amint erre Szegedi rámutat [Decr. 297.], könnyen lehet hozzávetőlegesen arra következtetni, hogy a többi város és vármegye helyzete is a legvigasztalóbb volt. Mert a barbárok visszavonulása után ki tudta feltámasztani az új várat, mint főnixet hamvaiból? Nem tudom megmondani, noha ebben a kérdésben nagyobbára egybehangzó az a vélemény, hogy a száműzetésből visszatérő IV. Béla kezdeményezésére történt.

Hosszú idővel ezután, mégpedig 1537. augusztus havában, akkora vihar dühöngött, hogy lesodorta a székesegyház melletti torony fedelét, és nagyon sok mindent a várról, továbbá a romok összetörték a fedél cserepeit, és sok embert agyonlapítottak [l. Bethlen II. 80.].

Majd 1599-ben egy rettenetes orkán Erdély jó részét ijesztő félelemmel töltötte el, ezenkívül károkat is okozott, de főként Gyulafehérvárt érintette, s a Maros mellett fekvő helységeket [l. uo. X. 772.].

De ha el is felejtjük ezeket a pusztulásokat, 1658-ban a barbárok II. Rákóczi György fejedelemnek a lengyelek elleni hadjáratát Gyulafehérváron bosszulták meg (amelyet közönségesen Fehérvárnak neveznek, de végül méltán hívták Feketevárnak).¹⁰³

A fejedelmi székhely, amely igen jól fel volt szerelve minden-
nel, ami a háború és béke mesterségéhez szükségesnek látszott,
majdnem teljesen megsemmisült. Tűz és vas pusztította el a
templomokat, az Akadémia gimnáziumát, a Mátyás király-féle
budai nyomdával¹⁰⁴ gyarapított roppant gazdag könyvtárat, a
pénzverdét, a köz- és magánépületeket.

Utoljára akkor újítták meg, amikor a hatalom letéteménye-
se I. Apafi Mihály lett; az építkezéshez hozzájárultak a várme-
gyék és a székely székek is. A gyulafehérvári vár kapuit Szent
Mihályról és Szent Györgyről nevezték el.

3) Kezdve I. (Szent) Istvántól, Magyarország királyától, egé-
szén 1656-ig, amikor a római katolikus klérus jószágait (kivéve
a plébánosok egyházközségi földjeit, amelyek érintetlenek ma-
radtak) már Izabella királynő második erdélyi bejövetele alatt
elkobzottak gyanánt említik, a fehérvári mezőváros az erdélyi
püspök székhelye volt. A püspök ugyanezt a mezővárost és a
hozzá tartozó nagyszámú jószágot a liberbáróság címén teljes
joggal úgy birtokolta, hogy azok nem tartoztak a vajdák és más
hivatalosságok jogköre alá. Az elkobzás után ez a székváros és a
püspöki jószágok a fejedelemre szállottak át, és a királyi javak-
kal együtt (amelyek Erdélynek Magyarországtól történt elszaka-
dása előtt a *Korona-jószágok* nevet viselték) kincstáriakként ke-
zelték őket.

E jószágokból, amelyek már a kamara tulajdonát képezik,
1588. december 8. előtt – amikor is Báthory Zsigmond mente-
sült a gyámság alól – az összes fejedelmeknek jogukban állott
bármire bármit átruházni, akár örökre is. 1615-ben ellenben ha-
tározatba ment, hogy az említett 1588. év után történt örökjutta-
tások közül ne maradjon érvényben egy sem; ezen időpont után
a rendek beleegyezése nélkül a fejedelem csakis elzálogosítás
formájában íráthasson át valamit, amint ez kitűnik az 1615. évi
cikkelyekből és az Appr.-ból [II. 8, 1.]. Hogy pedig ezeknek és
a többi kincstári jószágnak az egész állapota gondosabban meg-
ővható legyen, rendszeresen éltek a birtoklás jogcímét felülvizs-
gáló eljárásokkal, és mindazt, amit 1588 után örökre vagy az-
előtt bármikor is zálogként elidegenítettek, visszacsatolták a ka-
marához. Sőt 1615-ben és 1650-ben két jegyzéket is készítettek,

amelyek név szerint feltüntették azokat a mezővárosokat, teljes és részbirtokokat, amelyeket újra a kamarához csatoltak.

Az 1650. évi jegyzék a következő falvakat sorolta a gyulafehérvári uradalomhoz: Tótfalud, Metesd, Gaurán, Celna, Dorombár, Sósptak, Strázsa, Dálya, Poklos, Felsőgáld, Berve, Alamor, Oláhigen,¹⁰⁵ Borbánd, Kisfalud, Sárd, Igen, Borosbocsárd, Szentimre, Csüged, Váradja, Tövis, Magyarorbó, Monora, Holdvilág, Preszáka, Nagycserged, Csanád, Kiscserged és Sulinka birtok.¹⁰⁶

Megjegyzés: A régi írással a fenti helységek vannak leírva. Ugyanazon jegyzék folytatásában (tudniillik nehézségek támadtak, és ezért a megkezdett munkát nem lehetett folytatni, de az említett év november 24-én Medgyes szász városban megjelölt rendkívüli határidőre mégis elkészült, ahol is) az előzőkhöz járultak: Vláháza, Nyírmező, Kisorbó, Felgyógy, Sorostély, Akmár, Krakkó, Tibur, Királypataka, Henningfalva, továbbá birtokrészek Mihályfalván és Demeterpatakon.

Ezek közül két birtokot, Vláházát és Nyírmezőt az új, kedvező ítélet módosítása által ismét leválasztották a fejedelem kincstári jószágából, és a fogságból visszatért tek. Borsai Nagy Tamásnak visszaadták [l. Comp. IV. 12, 10.]. Ellenben II. Rákóczi György fejedelem a többi Fehér megyei jószágot majdnem teljesen hiánytalanul birtokolta 1657. november 1-ig, amikor is a török parancsára elveszítette a fejedelmi méltóságot.

Az említett évtől 1690-ig következő fejedelmek annyira adakozók voltak, illetve mondjam úgy, hogy a haza különféle szorongatottságaitól és a váratlan csapásoktól kényszerítve annyira eladogattak mindent, hogy amikor 1696-ban a szelíd Lipót császár úr uradalmának megmaradt részét csupán hasznélvezeti joggal egy időre átadták a gubernátornak és a Kormányzótanácsnak, s emiatt általános leltározásra, illetőleg összeírássá került sor, csak két teljes birtokot és hét kicsi birtokrészt találtak a királyi kincstár kezében.

Így adja elő a tényeket az erdélyi püspökség jelentése, s ugyanazon néhány birtokot és birtokrészt a felséges VI. Károly, Erdély örökletes fejedelme, 1715-ben új alapítás címén ráruházta az erdélyi katolikus püspökre, akit birtokba helyezett. Rá-

ruházta a várnak azt a részét is, amelyet a püspöki rezidencia foglal el, és püspöki székvárosként Gyulafehérvárt (immáron Károlyfehérvárt) jelölte ki.

Végül is, amikor a dicsőségesen uralkodó úrnő a kincstári jegyzékből jóindulatúan ki akarta emelni ezeket a jószágokat, e kegyes szándéknak a rendek önként segítséget óhajtvá nyújtani, 1751. szeptember havában a Nagyszebenben tartott országgyűlésen ugyanazon említett Fehér megyei jószágokat, a vár előbb megnevezett részével együtt, melyet a püspök székhelye gyanánt mint főjószágot ráruháztak, továbbá a néhai Mártonfi György püspök által újra birtokba vett Dálya, Strázsa, Táté, Sósputak, Poklos, Tótfalud, Pojána, Gaurán, Metesd, Felsőgárd, Diómál, Ponor, Remete, Váradja, Sárd, Igen, Benedek, Borbánd birtokokkal, amelyeket ugyanis a nevezett erdélyi püspök ténylegesen és valóságosan új alapítás címén birtokolt, e cikkely erejénél fogva a kincstári jegyzékből kivételezetteknek és az alapítás címén örök jogon átruházhatóknak a rendek egyhangú szavazattal kinyilvánították. Tudniillik az egykor a fehérvári uradalomhoz tartozó birtokokat és birtokrészeket az említett szavakkal adták át (mint amelyek jog szerint a törvényes birtokosok tulajdonát képezik anélkül, hogy elvesztésüktől félniük kellene), békében hagyva azokat, amelyek az említett jószágok fejéül szolgálva ráíratás vagy bármilyen egyéb címen mások birtokában voltak.

4) Bethlen Farkas és mások rámutatnak arra, hogy Gyulafehérvár volt a székhelye az erdélyi vezetőknak is (akiket vajdának neveztek). Ezt tagadni nem lehet, de ugyanakkor az is bizonyos, hogy a legtöbb vajda a főispán tisztét Belső-Szolnok vármegyében viselte, és ezért főként ott tartotta szállását. Csicsó vára, Dés városa és más helységek kellemes lakást nyújthattak, s ezenfelül megszállhattak öröklött birtokokon is stb.

5) Miután Szepesi (Zápolya) Jánosnak, Magyarország királyának betelt a végzete, a török – ravaszsággal és ügyes cselvetéssel – elfoglalta Budát, Magyarország királyi székhelyét. Izabellát, az özvegy királynőt eltávolította, és Lippára vitette, hogy lakhelyét Erdélybe helyezze át, mert ott csecsemő fiával, János Zsigmonddal nyugodt tartózkodásban lehet része. Amikor ezt meghallották az erdélyiek, elhatározták, hogy Izabellát, aki

1541-ben be akart vonulni Lippára, eltávolítják a tartomány határaitól. Ámde György barát rábeszélésének engedve, befogadták Izabellát, aki Gyulafehérvárt ütött tanyát. Azelőtt, ha Magyarország különféle válságokba sodródott, Erdély nemegyszer nyugton maradhatott; most azonban, hogy Izabella ide helyezte lakhelyét, minden felfordult, és ez a vidék a háború színtere lett, egészen annak az évszázadnak az elejéig, amelyben élünk.

Az 1543. évtől az erdélyiek adót is kezdtek fizetni a törököknek, összege 10 000 vert aranyat tett ki [I. Bethlen III. 142.]. Ám 1575-ben 5000, ugyancsak vert arannyal növekedett [I. uo. VI. 339.].

Az Izabella és fia után következő fejedelmek a fejedelmi székhelyet szintén Gyulafehérvárt tartották egészen Apafiig, akiről a fejedelemség öröklés jogán a felséges ausztriai házra szállott át. A házakat, amelyeket korábban a vajdák birtokoltak, János Zsigmond bővítette ki királyi palotává és ékesítette fel. Ezért Bethlen [V. 287.] ugyanazon Zsigmond dicséretei közt ezt is mondja:

„Látványos épületeket emelt Gyulafehérvárt, ugyanis a fejedelmi palotákat, amelyek szűkeknek és keskenyeknek tűntek, a kellő módon tágasra és fényesre változtatta át, s falaikat komoly festményekkel, csinos szobrokkal... díszítette, hogy a királyi előkelőség nagyszerűsége már az épületek alapján szembeötlő lehessen.”

6) A várban négy ragyogó szentegyház látható. 1) Először is van egy nagy bazilika vagy székesegyház,¹⁰⁷ amelyről Faschingnál [Nov. II. 51.] ez áll:

„Kiemelkedő a gyönyörű bazilika, amely hajdan a halandók hízelgését szolgálta, most az égiek tiszteletét. Antoninus Pius és anyja, Iulia tiszteletére alapították; a Nap-templom papja a rómaiak vallási ügyeit Dáciának abban a helységében igazgatta, ahol ősei sorsuk örökös nyugvóhelyét emelték.” L. Thomas Reinesius.

Számunkra a személyes megtekintés szolgál bizonyítékul. Nemrég ugyanis alaposan szemügyre vettem a négyszögletes kőből készített, azelőtt mélyen eltemetett boltíveket, amelyeket a fejedelem most a templom előcsarnokából mintegy tizenkét láb távolságra vitetett az egyházfő (a püspök) háza felé. Még az

egykori oszlopcsarnok nyomait is megmutatták nekünk. Egy régi márványfelirat tanúsítja, hogy e nagyszerű mű létesítője Ulpius Mucianus, a római katonaság parancsnoka volt. A feliratot Reicherstorffer tanúsága szerint¹⁰⁸ Krisztus 1550. évében éppen ebben a bazilikában találták meg, és ha Lazius Wagner és Tröster [430.] után indulunk, ezekkel a betűkkel jegyezték le, amelyeket az olvasónak bemutatunk:

I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO] ET IUNONI REGIN[AE]
PRO SAL[VTE] IMP[ERATORIS] M. AVR[ELII] ANTONI-
NI PII AVG[VSTI] ET IVLIAE AVG[VSTAE] MATRIS
AVG[VSTI] M. VLP[IVS] MUCIANVS MIL[ES]
LEG[IONIS] XIII. GEM[INAE] HOROLOGIAR[IVM] TEMP-
LVM A SOLO DE SVO EX VOTO FECIT. FALCONE ET
CLARO CONS[VLIBVS].¹⁰⁹

Nagyon közel ide, nem messze a templom másik tornyától, előkerült egy másik, az idő viszontagságaitól megtépázott kő, ezzel a falirattal:

SOLI INVICTO AEDEM RESTITVIT C. CAE[RELLIVS]
SABINVS LEG[ATVS] AVG[VSTI] LEG[IONIS] XIII.
GEM[INAE].¹¹⁰

Ezt a csodálatos alkotást, amelyet utóbb a keresztények Istennek ajánlottak és Szent Mihály arkangyalnak szenteltek, mint többen vélik, I. István, Magyarország felséges királya újjátarta fel először Krisztus 1003. évében, majd nagybátyja, Gyula legyőzése után nagy jóvedelemmel és sok aranyedénnyel ajándékozta meg, amikor pedig püspöki székhelyet alapított, székes-egyházzá változtatta. A kereszt alakját mutatja, négyszögletes kövekből művészien építették fel magasra, s a hozzá csatlakozó toronnyal együtt nemrég renoválták (de 1757-ben tűz égette fel, és még nem épült újjá); valamennyi erdélyi templom közül valószínűleg a legmagasabb, s szélesre tárul dél felé, Déva váráig és Branyisztkóig tekintve, s a kellemes síkság hosszában majdnem hét német mérföldnyire néz le a Marosra. Nagyon könnyen elfogadjuk, hogy a helyi rómaiak szentélye itt vagy igen közeli helyen állott; a mai templom mégis nem egyéb, mint ugyanaz felújítva vagy – hogy értelmesen fejezzem ki magam – a helyi rómaiak szentélyének kiterjedéséhez képest helyreállított templom. Mert csupán a római kövek betűit jegyezve fel, nem követ-

keztethetünk bizonyossággal semmire, akár a szent hajlék körül láthatók e kövek, akár éppen a falakban, mert semmi sem fordul elő gyakrabban, mint az, hogy az erdélyiek új épületeikbe belefoglalják a rómaiak régi köveit; ebből senkinek sem szabad arra gondolnia, hogy ez még a rómaiak építkezése volt.

Annyi bizonyos, hogy Szent István korára következő összes századokban itt püspöki templom állott, de ez Hunyadi János idején, aki a hadizsákmányból templomokat szokott létesíteni, valamint a következő években is, egészen új alakot nyert. A jámbor munkában vizaknai Geréb László erdélyi püspök szerénykedett, akinek a címerét az ajtó fölött ez a disztichon díszíti:

Mathiam claro tetigit qui sanguine Regem,
Ista Ladislai signa fuere Geréb.¹¹¹

Ezt a templomot, amelyet az idők többrendbéli pusztítása, leginkább pedig az 1605. szeptember 7-i tűzvész (mely romlásból azonban Báthory Gábor fejedelem az egész tartomány támogatásával 1609-ben helyreállította) és az 1658-as tette tönkre, Mártonfi György püspök buzgólkodása folytán 1718 körül renoválták és újradíszítették.

Ebben a székesegyházban nagyon sok síremlék maradt fenn, és az itt eltemetett kiváló hősök sírfeliratai; ezekből szemelvényt közölt Fassching [Nov. II. 55–57.] és a nagy hírű Bod [12, 24, 25, 31, 37, 38, 48, 49, 50, 51, 80, 82, 86, 108.]. Ezeken a lapokon Várdai Ferenc püspök, Báthory Miklós, Deák Gábor (Báthory Zsigmond titkára), Gécz János (Erdély kormányzója, meghalt 1588-ban), Gyerőffi Sándor, Bocskai István (fejedelem), Bethlen Gábor (szintén fejedelem), Károlyi Zsuzsanna (ugyanazon fejedelem hitvese), Bethlen István (kormányzó és Erdély választott fejedelme), Rákóczi György (szintén fejedelem), Bara Mihály (a fehérvári káptalan levéltárosa, az erdélyi fejedelemség könyvtárosa és a Törvénytábla ülnöke, aki meghalt 1647-ben, 53 éves korában), Vitkai Erzsébet, Rákóczi Zsigmond és Ferenc, Crispinus János, Borsai Nagy Tamás, Köpeczi Ferenc sírfeliratai olvashatók.

Egyiket-másikat közülük összegyűjtöttük erre a lapra. Hunyadi János erdélyi vajda mellett, aki ebben a nagyrészt általa

emelt templomban nyugszik, fivére pihen, ezzel a felirattal megtisztelve:

Joannes vocatus, Frater Gubernatoris,
hic junctus caelicis choris, sit junctus caelicis choris.¹¹²

A túlsó oldalon választékosan kidolgozott, a holló képével díszített márvány zárja magába Hunyadi Lászlót, Mátyás király fivérét, akit Czillei gróf megöletése miatt Budán lefejeztek. A templom bejáratánál baloldalt hasonló sírban láthatók Izabella királynő hamvai, aki 1559. szeptember 15-én halt meg, és a legnagyobb pompával temették el. Sírfeliratát idézi Bethlen [IV. 212.]. Mellette van fiának, János Zsigmondnak a sírja. Ugyanazon az oldalon fekete márványba vésve olvasható a következő felirat, melyet a jeles költő saját halálára költött, ezzel az érthetetlen címmel:

Jo. Megerechen Ar. Co.¹¹³

De se ad lectorem

Quem non liuor edax alienaq[ue] gloria, torquet,
Perlegat haec placidis carmina caesa notis.
Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Drauus, quam rigat altus humum.
Vnus erat Janus, patrias qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garazdae,
Qui tulit Aoniae plectra secunda lyrae.
Vltimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce, Joannem
Ipsa suum sedes Pontificalis habet.
Hic mea, si dederit Sors, ossa recondita, si non,
Nil nostra; jaceant quolibet illa loco.
Spiritus aethereas postquam resolutus ad auras,
Evolat, haud magni membra caduca facit,
Sensus ab aeterno demissus patre deuertit,
At corpus, de qua fingitur, intrat humum.
.....uinae est requies certissima mentis,

.....a corrupti corporis ista domus.
 Ne longum lector damnes in marmore carmen,
 Scripsimus ignotis ista legenda viris.
 Vivus ipse si p. A.D. 1507...ae.vo. XXXVII. vix... an...
 Quid ais? Tace! Zoile tace.

Hogy ez a névtelen költő Vitéz János sirmiumi püspök volt, nem hibásan következtette Bod [11.]. Galeotto *Salomon Hungaricus*ából¹¹⁴ [27. fej.] ugyanis ismeretes, hogy ez rokona volt Janus Pannoniusnak, a pécsi főpapnak, és az életkor is megegyezik. Lehet gondolni a Vitéz Borbálától született Janus Pannoniusra is, akit Fassching [Nov. II. 56.], az idézett költemény változatának olvasója, nem valami elfogadható módon, Vitéz Jánosnak vélt, akiről tudvalevő, hogy írásaiban sohasem árulta el atyja családját, és a Garázda nemzetségből származott.

De immár lépünk ki a székesegyházból, amelynek a bejárata előtt áll a kanonokok testületétől épített tágas és díszes 2) másik templom, a püspöki, amely azelőtt a Jézus társasági atyáké volt. A Báthoryak családjának bőkezűségéből épült, és néhai gr. Apor István költségén ebben az évszázadban restaurálták. 3) Az obszerváns Ferenc-rendi atyák (közönségesen a bolgárok) igen régi templomát Szent Györgyről nevezték el, és már kiválasztották neki a Kapisztrán úr nevét annak emlékére, hogy Hunyadi János vajda alatt ebben a helységben lakott. Ez ott áll a téli tábor mellett, a régi toronnyal, amelynek a teteje hajdan kősírok darabjaiban csúcsosodott;¹¹⁵ ezeket a régi Apulum város faldarabjaiból emelték ki [l. Fassching Nov. II. 58.]. 4). A foglyok kiváltásával törődő szentháromság rendi atyák temploma, mely a remeték lakásához csatlakozik. A rendet Széchenyi György esztergomi érsek 1695-ben Magyarországra is bevezette.

7) A fehérvári levéltár vagy irattár, amelyet az iratokban úgy neveznek, hogy sekrestye vagy az erdélyi fehérvári egyházmegye káptalanjának megőrzőhelye, latinul *capitulum*. Régi is, különleges értékű is; a legrégebbi időktől egyházi személyek viselték gondját, de 1556-ban az ország rendjeinek megegyezése alapján világiakra bízta [l. Bethlen VI. 292.], a káptalani tagokat pedig közhatározattal a tartományból kiutasították, amint ezt tanúsítják az 1557. év cikkelyei, vö. Szegedi, Decr. 363. Végül

is ezeknek az éveknek a diétai végzései nyomán csak hiteleshely maradt Erdélyben, mégpedig a levéltári anyag fehérvári és kolozsmonostori megőrzőhelye s az 1575. július 25-én Kolozsvárt tartott országgyűlés¹¹⁶ határozatai között olvassuk, hogy „a fehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent őreit pecséttel kell ellátni, és mind a két helyre három levéltári őrt kell kinevezni”. Erre vonatkozik az Appr. IV. 18. és Comp. IV. 13.

E káptalan hátralevő történetének a fonalát megszakítjuk, hogy tájékoztatlanságunk miatt ne essünk tévedésbe (vö. 101. §. 13.).

8) A helvét hithez tartozók lyceumát (amelyet közönségesen „Gymnasium Academicum”-nak neveznek) Bethlen Gábor fejedelem alapította 1629-ben; a Báthory-templom mellett összemoltt régi monostort (azelőtt a fejedelemségből kitiltott jezsuitáké volt) a romokból újjáépíttette, és lakóhelyül rendelte mind az iskola saját növendékeinek, mind számos másoknak, akik magánszemélyek költségén jöttek. A létesített collegium (gymnasium) saját helye később mégis más lett, mégpedig az a nagyszerű épület, amelyet magánosoktól vásárolt telkek eléggé tágas területén kezdett építtetni, nehogy valamikor a vallással együtt a szent dolgok is átköltözzenek a fejedelmi udvarba, s valaki joggal pert indíthasson a collegium ellen a telek ügyében.

Tehát ebben az új és a régi, vagy amint nevezték, a nagyobb és a kisebb collegiumban találtak otthonra a tanárok sorai mellett a tanulókéi is, amíg élt Gábor és Rákóczi György, az I. és II. Mert az a remek épület, amiként azt Gábor fejedelem eltervezte, az ő életében nem jutott el az utolsó kő felrakásáig a 6000 forint összeggel, sőt 20 000-rel sem, amint ezt mutatja a hazai törvény [Appr. I. 10, 1.], amelyet arra a célra kötött le, hogy a jövőre nézve bőségesen ellássa. Az így megalapított collegium legfőbb védnökségét, míg élt, atyailag maga vállalta, majd sorsa beteljesülésekor ráhagyta testvérére, méltóságos Bethlen Istvánra, a közvetlen felügyeletet pedig vallása egymás után következő püspökeire (szuperintendenseire), akik annak az időnek a szokása szerint otthonosak voltak a fejedelemnél is, a collegiumnál is. Benn a collegiumban a fegyelemre, kinn a jószágokra és azok jövedelmeire felügyeltek és vigyáztak az erre a célra kiszemelt

professzorok, 1. *Collegii Bethleniani Albensis origo, progressus...* 6–7. §.¹¹⁷

A szóban forgó collegium e kitűnő helyen virágzott II. Rákóczi György vakmerő és szerencsétlen (1657-es) lengyelországi hadjáratáig, mely idehozta a kóbor barbároknak a collegiumon bosszút álló lángjait. Ezért Minerva Athenaeumja 1664-ben innen Enyedre költözött át, és máig is ott virul. Végül 1672-ben, amikor a sárospataki iskola a fejedelem alárendeltségébe jutott, vendégként elhelyezték Gyulafehérvárt a collegium üres és sietős munkával úgy-ahogy megjavított falai között, ahonnan 1716-ban Marosvásárhelyre vándorolt (l. I. 258, 260. §).

9) Bethlen Gábor fejedelem építtette fel az erdélyi fejedelemség kiváló közkönyvtárát, amelyet 1658-ban a barbárok tüze elemésztett; ez a székesegyházi templomhoz csatlakozott.

10) 1618 előtt a várban sok csúnya és kényelmetlen épület volt, vagyis a polgárok lakóházai. Azután az 1618, 1627 és 1628. évi országgyűléseken elhatározták, hogy aki a vár falain belül házat szerez, illő módon (úgy, ahogy a fejedelmi székhely megköveteli) újítsa fel; sőt a hivatali személyek tűzzenek ki pontos határidőt, és amikor ez eltelt, ha szalmával fedett házat s vesszőből vagy tövisből font kerítést találnak, rombolják le és hordják el. Ugyanez a büntetés sújtsa második alkalommal is mindazokat, akiknek a házak tetszetek az előző formában is, a harmadik határidő leteltével pedig veszítsék el házukat is azok, akik nem akarnak engedelmeskedni [Appr. 20. ed.].¹¹⁸ Amíg ez a vár a fejedelmek székhelye volt, itt saját háza volt a legtöbb vármegyének és székeknek; miért is az 1679. május 27-én tartott Fehér megyei gyűlés 27. cikkelye így rendelkezik:¹¹⁹

„Fejérváratt az 1657. év előtt lévén némelly székeknek és más rendeknek is házak, azért ha comperiáltatik, hogy az 1657. év előtt békességesen bírták és azután foglalták el, kiderülvén ez ügyben az igazság, de facto restituáltassanak, ha kinek mi praeventiója hozzá, keresse suis modis. Ennek utánna pedig külső nemes atyánkfiai, vármegyék és székek házokra szállók ne szállíttassanak elkerülhetetlen szükségén kívül, ti. ha valami jeles követek jönnek Nagyságodhoz, Nagyságod kegyelmes consensusából végeztük.”

11) Gyulafehérvárt létezett egy pénzverdeépület, amint az ott

vésett érmek mutatják; ez látható Fridvaldszkyból [111.],¹²⁰ de amint ugyanő mondja, több olyan [dolog] van, ami Károlyvárost híresebbé teszi, mint volt Gyulafehérvár; hogy ne kérdezze a nép: az aranynak az ezüsttől való elválasztása, valamint a nagyszerű higanygyár; s a munkálatokat, amelyeket Károlyfehérvár végez az érmek külalakjának kidolgozásában, a szomszédos népek dicséretei is ünneplik.

12) Olvassuk, hogy Erdély egyetlen városában vagy mezővárosában sem rendeztek annyiszor országgyűlést, mint Gyulafehérvárt; ezek közül a legtöbbet ezeken a napokon tartották:¹²¹ 1557-ben Szűz Szent Dorottya ünnepén, 1558-ban a Szentháromság ünnepén, 1559. június 12-én, 1562-ben Szent Imre herceg ünnepén, 1567-ben a Boldogságos Szűz Mária fogantatásának ünnepén, 1571. Judica-vasárnapján, 1571. május 24-én, 1580. április 17-én, 1582. április 29-én, 1583. március 24-én, 1583. szeptember 15-én, 1584. április 25-én, 1584. szeptember 20-án, 1585. május 9-én, 1587. április 24-én, 1590. április 26-án, 1590. szeptember 21-én, 1591. november 1-jén, 1592. április 29-én, 1592. szeptember 20-án, 1593. április 25-én, 1593. szeptember 1-jén, 1594. február 2-án, 1594. júniusában, 1594. július 1-jén, 1594. októberében, 1595. április 16-án, 1595. december 13-án, 1596. november 30-án, 1597-ben Cantate vasárnap utáni csütörtökön, 1598. január 6-án, 1598. március 23-án, 1599. január elején, 1599. november 20-án Mihály vajda alatt, azelőtt októberben Báthory András alatt, 1602. december 10-én, 1615. május 3-án, 1619. május 5-én, 1620. április 5-én, 1620. szeptember 29-én, 1623. május 14-én, 1626. május 24-én, 1630. január 25-én, 1630. december 20-án, 1631. június 5-én, 1632. május 1-jén, 1633. április 24-én, 1634. május 12-én, 1636. május 25-én, 1638. április 23-án, 1642. február 16-án, 1648. március 16-án, 1649. január 23-án, 1650. március 20-án, 1653. január 15-én, 1654. január 18-án, 1657. november 3-án, 1658. április 9-én, 1665. május 6-án, 1666. szeptember 18-án, 1667. április 20-án, 1670. december 1-jén, 1674. november 17-én, 1675. május 25-én, 1678. október 1-jén, 1679. május 27-én, 1681. június 10-én, 1682. február 17-én, 1685. október 24-én, 1699. szeptember 8-án, 1701. január, február és március havában.¹²²

13) Miután megtekintettük Gyulafehérvárt, ugyanabban a

helységben vegyük szemügyre Károlyvárost is: Gyulafehérvár ugyanis kopott várfalaival, szennyes épületeivel és azzal, hogy nem matematikai vonalzó segítségével, hanem tökéletlenül tervezték, összes magyar lakosait (mert a vár mai lakosai az egyháziakon kívül mind németek) az alsóvárosba vagy éppen a város elhagyására készítette. Miután a gymnasiumot is áthelyezték Marosvásárhelyre, régi külsejét is teljesen levetkőzte, és átváltozott a legszebb és legragyogóbb erődítménnyé, s legfelségebb alapítójáról, VI. Károly császárról a Károlyváros nevet kapta. 1714-ben ugyanis az imént említett Felsőg parancsára engedte magát körülvétni új sáncokkal s a következő években igen erős falakkal. Az első követ ünnepélyesen 1715. november 4-én helyezte el két híres vitéz, gr. Kornis Zsigmond úr, Erdély gubernátora és gr. Stephan Steinville, az erdélyi hadak főparancsnoka. Ennek emlékére aranyérmet bocsátottak ki, nagyobb és közepes formában; egyik oldala a hétszögű erődítményt ábrázolja, amelyet kiterjesztett szárnyakkal lebegő sas véd, e felirattal: TVTISSIMA QVIES.¹²³ Alatta látható egy kétágú vízcsatorna, mely a Maros és az Ompoly folyók ágait jelenti. A másik oldalán, középen, két disztichon:

L'VCe saCra CaroLI sIMILes aCCIplIt ortVs
 In soLIDa prIMVs ponItVr arCe Lapls
 IVLIa nata fVI CaroLVs VIM robVr, et aVXIIt
 IVLIa sIn LIbeat nVnc CaroLIIna VoCer.¹²⁴

A hét vár vagy város képén belül Pallas áll, sisakosan és felvértezve, baljában lándzsát, jobboldalt, a lábánál pajzsot tartva a kereszt jelével, az Érchegeység felé fordulva, lába alatt e felirattal:

Minera Mercurii Solis Lunaeque Saturni
 Mox Albae coëpti cavsa laboris erat.¹²⁵

Körkörösén:

St[ephanus] Car[olus] Stainville s[acrae] c[aesareae] M[aiestas]
 tatis] Cons[iliarius] Belli[cus] equit[atus] Gen[eralia]

Cataphr[actorum] Col[onellus] et Gen[eralis] Comm[endans] in Transilva[nia].

A másik oldalon a károlyfehérvári erődítmény a kétágú vízfo-
lyással és alatta:

Conditvr Alba, Capvt Regni, qvae Ivlia qvondam
A Stainvill Lapis est, qvi Dacica rvdera Devae
Restav[ra]re parat, de qvo Csick Serreda plavdet.

Fölötte félkörben:

Anno qVo GeneraLLIs erat CoMenDans In TransILVanIa.¹²⁶

Ily módon a vár – a nagy Császárhoz méltón – a Károlyvár nevet kapta, latinul Carolina. A magyar elnevezésről Szegedi [Decr. 271.] azt tanítja, hogy helyesebben Korlát várának kell hívni. De a közforgalomban maradjon meg a régi szó használata.

Az erődítmény, amelyet nem a legutolsó helyen állónak kell tartani az osztrák hatalom alatt annyi sok öröklött szabad királyi város között, nagy biztonságot nyújt Erdélynek és elsősorban a Maros-vidéknek; ugyanakkor gátat vet az ellenségnek, aki a Vaskapun át akar behatolni és Erdély belsejébe nyomulni. „Lát-hatod itt a császári ház választékosan díszített hét bástyáját, amelyek ugyanazon középfalban vagy a közbeeső falak mellvédeiben végződnek, továbbá rézzel borított kémlélőhelyekben és fenn metszett kőből domborított s aranytól csillogó sasokban. Az említett bástyák hétrészűvé teszik a várost; ezek a részek nevüket ugyanannyi istentől kapták, akiknek a tiszteletére állnak és oltalmára vannak bízva. Ehhez járul még a hét elősánc vagy a kapukkal ellátott félhold alakú tizennégy építmény. Az egyes erődítmények és a meredek városfalak harminchárom láb magasságra emelkednek; a falak szélessége az alapoknál tizenkét láb, a falak pedig, amelyek a várfalakkal szemben állnak – közönségesen ellenlejték a nevük –, elérik a kilenc láb magasságot, amihez a tető még négy lábat tesz hozzá. Távolságuk az elősánctól, vagyis a sánc szélessége nyolcvannégy lábnyi;

ugyanannyi láb az a szilárd híd, amellyel ezek az erődítések össze vannak kötve.

Az elősáncok szemközti részén ezenfelül bizonyos rombusz alakú erősítések láthatók, amelyeket ritkán találsz meg más váraknál; a hadimérnökök revelinumnak¹²⁷ hívják, és mindegyik elősánc előtt kettő helyezkedik el úgy, hogy körös-körül tizen-négy számolható meg. Hat kapuja van, vas keresztrudakkal ellátva, amelyeket a revelinumok védelmére helyeztek el, s szembeesegülnek a nehéz időekkel; a hat közül csak kettő enged bejárást, a többi zárva van. Az egyik, amelyik a felkelő napra néz, a rómaiak és talán minden nép irigységére a legnagyobb szízzel van megépítve, s hirdeti az építészeti és szobrászati tehetséget. Homlokzata négyszögletes sziklából van összeillesztve; győzelmi jelvényeket, csatákat, a katonai vitézség más emlékeit és fegyvereket kínál az ott időző szemének, művészi vésővel kidolgozva részben sziklából, részben alabástromból. Egy sas, egyetlen kőből metszve, kitárt szárnyakkal, jogarral és karddal s az aranygyapjával magasodik a kapura állítva. A belső vagy a nyugati homlokzat vésővel és kalapáccsal kidolgozott szebb díszítéseket mutat fel, mert kötőköveik tetejét a kő istennőfigurák fensége miatt szembeötlő, négy hatalmas, hófehér kőből kifaragott gigász vagy határvédő isten tartja fenn, akik az egész súlyt fejükön és karjaikon tartják azon a részen, ahol VI. Károly, a rómaiak mindig felséges császára sörényes Bucephalosán ülve [a kőépitmény megvan tizenkét lábnyi] a levegőn át koszorúsán leereszkedik, és a várból letekint az alant elterülő mezővárosra. A belső kapu bolthajtása tizenkét oszlopra nehezedik, amelyekre ráfekszik a súlya; az ezek közti távolságok mindkét oldalon kényelmes utat engednek a szekereknek és a gyalogosoknak. A másik, a nyugati kapu, amely sziklatömbre van alapozva, ijesztő külsejével, a véső művészetének elhanyagolásával, csak a halált szolgálva, fenyegeti az ellenséget” [Fassching, Nov. 60, 62.].

14) A várban sok említésre méltó dolog van, ezeket mind felsorolni most nem áll módunkban. Itt megtekinthetők: a püspöki rezidencia; a kanonokok házai; a katolikus ifjak papnevelője; a szentháromság rendi obszerváns atyák lakóházai; a pénzverde, nemkülönben a gabonaraktár; az épület, amely a helyőrséget élelmezi, és amelynek a kemencéi említésre méltók, Fassching

szerint ugyanis [Nov. 63.] tíz kemence van, amelyek közül mindegyik ötven kenyeret süt meg egyszerre.

De már induljunk ki a városból, azonban ne a nyugati kapun, mely a szőlővel beültetett dombokhoz, onnan a Szent Mihály-hegy sziklacsúcsán elhelyezett várhoz s tovább, a nehezen megközelíthető hegyek között Zalatna és Abrudbánya bányavárosokhoz vezet – hanem a keleti kapun, amelyen Tröster [430.] egykor Romulus és Remus szobrát látta, ereszkedjünk le a tágas mezővárosba, amelyet némelyek alsóvárosnak neveznek.

29. §

A bemutatott erődítmény alatt keletre elterülő Károlyfehérvár, mely egyik a taxális mezővárosok közül, széles területen fekszik. A magyarok, a románok és a zsidók szent hajlékait fogadja be, továbbá magyar, román, német és zsidó lakosokat s az előzőkkel elkeveredett más nemzetiségű embereket. Igen gyakran tart országos vásárt, hetipiac pedig kettő van: kedden és szombaton.

1) A mezővárosok Erdélyben négyfélék:

– A nemesnek nevezettek, mivel a régebbi időkben, amikor a hadi felkelések napirenden voltak, nem adóval, hanem fegyverrel szolgálták a fejedelmet és a hazát, s amikor adót kellett fizetni, hozzájárulásukat nem külön intézték, hanem a vármegyével együtt. Ilyen mezővárosok voltak: Torda, Nagyenyed, Dés, Zilah, Magyarigen, Sárd, Borbánd, Vajasd, Tövis, Benedek, Alvinc, Felvinc.

– Taxális mezővárosoknak nevezték azokat, amelyek még mielőtt 1711-ben megszűnt volna a nemzeti hadsereg, nem fegyverrel, hanem külön kezelt adóval viselték a haza közös terheit, és most az adót nem a vármegyével vagy a székkal együtt állják, ahol elterülnek, hanem a maguk kebeléből állított királyi adószedő útján külön fizetik be a tartományi pénztárba. Ilyenek: Károlyfehérvár (amelynek közelebből való bemutatása végett jegyeztük fel ezeket), Kézdivásárhely, Vizakna, Udvarhely, Abrudbánya, Sepsiszentgyörgy stb., amelyeket az előző évszázadokban szabad városoknak és szabad mezővárosoknak írtak.

L. I. 139. §. Taxális város is van kettő, mégpedig Kolozsvár és Marosvásárhely, amelyek a taxális mezővárosokkal együtt a taxális helységek névre hallgatnak.

– Kiváltságos mezővárosoknak főleg azokat nevezik, amelyeket 1711 után ruháztak fel a mezőváros jogával és kiváltságaival, s amelyek saját privilégiumokat élveznek; ilyenek Erzsébetváros és Szamosújvár.

– Jobbágyi mezővárosok vagy alárendeltek azok, amelyeknek a lakosai mezővárosi jogokat élveznek ugyan, de mégis a közvetlen úrnak vagy földesúrnak vannak alárendelve, mint Gyalu, Bánffyhunad stb.

2) A város szent hajlékai közül kiemelkedik a helvét vallásúak 1760-ban épített temploma. A katolikus szentségeket szolgálja az obszerváns Ferenc-rendi atyák újonnan emelt temploma a Német térnek nevezett helyen. A románoknak két templomuk van, egyik a Majorban, másik Lippoványban. A zsidók két nem nagy imaházát, másként zsinagógát használnak, l. I. 160. §. A szászok kevesen vannak, 1715-től nincs lelkészük, l. Schmeizel 83.

3) A piacon sok mindent árulnak nagy bőségben, főleg kenyeret; ezenkívül itt halad el az országút, majdnem folyton vonulnak a szekerek a tordai sóval a Maros kikötőjébe, amely egy mérföldre van innen. Abban az időben, amikor a fejedelmek Gyulafehérvárt székeltek, a hetipiac napjain a nap tizedik órájáig csak a fejedelmi udvarnak és a mágnásoknak volt joguk vásárolni konyhára valókat; amikor ez megtörtént, mindenki számára szabad lett a vásárlási jog, amint ezt mutatja az 1666. február havában Fogaras mezővárosban tartott országgyűlés határozatainak 3. cikkelye.¹²⁸

4) Aki szeretne többet tudni erről a várossal és várról, olvassa el Gyulafehérvár dicséretét, amelynek címe *Gyula Fejérvár dicséretéről való Magyar Versek*, Szebenben 1686, nyomtattatott Jüngling István által, negyedré.¹²⁹ A művecske végén disztichon olvasható. [Appr. II 14.; 20. ed.; Comp. II. 2, 2.; Tröster 429. és köv.]

Innen azonban már távoznunk kell, de merre? Ha észak felé fordulunk, és átkelünk a városból arra tartó kis vízű Ompolyon – amelyet Báthory András fejedelem Sárd mezővárostól három-

ezer lábnál hosszabb sáncot ásatva 1599-ben a város térségei felé kezdett vezetni (I. Bethlen X. 713.), két és fél mérföld után Enyed, öt és fél után Torda, nyolc után Kolozsvár tárul elénk. Most azonban utunkat déli irányba kell kanyarítanunk, a Maros mentén, ahol – miután a hajóhíd átvezetett a folyón – a Károlyfehérvártól egy mérföldre fekvő Alvincet láthatjuk.

30. §

A) Alvinc mezőváros (latinul Inferius Vintzium), amelyet egyesek Binziusnak neveznek, a Maros keleti partján fekszik. Itt van az erdélyi püspök kastélya, mely főként Martinuzzi György haláláról nevezetes; piaca és vásárai is jelesek. Magyar, morva, bolgár és román lakosokat fogad be, az utóbbiak birtokos nemesek jobbágysai. E mezőváros polgári tagja a Maros szemközti partján elhelyezkedő Borberek.

1) Alvinc elég kiterjedt mezőváros; hajdan volt egy régi kastélya, amelyet aztán a lángok elcsúfítottak, de utóbb restaurálták, s lakható. Ősi idők óta e kastély jogköre alá tartozott a két mezőváros, Alvinc és Borberek, Tartaria, Karna, Rakató és Borsómező falvakkal, amelyek a II. Lajos, Magyarország királya előtti időkben a szászok részére a királyi földekből kihasítottak közé számítottak, mint *jura regalia*; de miután a szászok más-hova vándoroltak (I. I. 152. §. 1d), az a szokás kapott erőre, hogy az említett jószágokat a fejedelmek magánszemélyekre ruházták. Az első átadás 1526 körül történt Ráduly havasalföldi vajda javára, akinek tüstént ellene mondott a szász univerzitás azon okból, mivel ezt az átruházást a fejedelem téves tájékoztatás alapján, a regália-jogok kárára tette, amint ezt mutatják a fehérvári káptalannál 1526-ban bemutatott ellentmondó levelek. Ám a szászok próbálkozása nem vezethetett sikerre az állami helyzet megváltozása és a Magyarországtól való különválás miatt. Ily módon különböző átruházások útján az 1532, 1558, 1569, 1579. és 1598. években ezek a jószágok is más-más magánszemélyek kezébe jutottak. Végül Bethlen Gábor fejedelem alatt, az utolsó birtokos halálával újra a kamarára szállottak vissza, kivéve Tartaria (Tartorja) falut, amelyet időközben el-

szakítottak. Bethlen korától fogva az összes nemzeti fejedelmek úgy birtokolták, mint saját kincstáruk jószágait, de nem kezelték őket tisztára a kamarához tartozóknak, vagyis elidegeníthetetleneknek, sőt Barcsai Ákos, Kemény János és Apafi Mihály feltételei között kifejezetten feltüntetik, hogy az alvinci kastély javait, ha akarják, odaadományozhatják magánosoknak [Comp. II. 1, 4., a Fejedelmi conditiók 21. pontja].

Megjegyzés. Az alvinci cinteremben, a templom hátulja mellett egy koporsókövön e felirat van: *Hic jacet Nicolai uxor de Czitzoma Domina Anna Anno 1004.*¹³⁰

Már ebből is látjuk,¹³¹ hogy ezeket a javakat szétesztották, de a kastély a kamara birtokában maradt; majd amikor az erdélyi püspököt visszahívták, fejedelmi kegyből ő kapta ajándékba.

2) Martinuzzi Györgyöt, közönségesen a *barátot*, az újdonsült bíboros püspököt (tudniillik III. Gyula pápa remek stílussal megfogalmazott oklevele csak kevéssel megöletése előtt vette fel a kardinálisok testületébe) ebben a kastélyban koncolták fel 1551-ben [I. Bethlen IV. 174. és köv.]. Istvánffy életrajzában [XVII.] erre az évre teszi a pannóniai bíbort [Pray Ann. V. 269.], az 1534. esztendőre.

3) A mostani előtti évszázadban Alvinc és Borberek között a Maros partjait híd tartotta összekötve, amint ez kiténik az 1670 decemberében Gyulaféhevárt tartott gyűlés 3. cikkelyéből, ahol annyi szóval, ahányat összefűzők, ez olvasható:¹³²

„Az Alvinc és Borberek közt lévő nagy hídnak megcsinálásában ugyanazon borbereki s alvinci jobbágyok is mindenkor segítséggel légyenek, s egyenlőképpen csinálják az ott való nemességgel együtt a régi usus szerint.”

Erről a diétáról olvassuk [4. cikkely], hogy az alvinci patak, mely a kastély mellett folyik, a morvák házainak és a hajósoknak roppant károkat okozott; ezért ezek a morvák megfelelő ösvényt kértek a házuk mellé, és azt is elérték, hogy szálljanak ki a szemlélszek, s a szükséghez képest engedélyezzenek utat. Ugyanazon diéta végezéseiben az is megtalálható [2. cikkely], hogy Alvincen és Borberekén a hetivásárokon a külső mészárosok állatokat vághassanak, mint más helyeken is.

4) A legnevezetesebb vásárnap az, amelyet november havában, Szent Katalin napjára¹³³ szoktak összehívni. Ilyenkor Ma-

gyarországról is nagy bőségben hoznak vizákat, és árusítják petéiket, a vizaikrát.

5) Ebben a mezővárosban a legfőbb földesúr az erdélyi római katolikus püspök, akinek annyi a joga (ha nem több), amennyit másfelől az egész mezőváros élvez. Vannak a mezőváros részéről birtokosok is, urak a mágnások rendjéből: gr. Petki, gr. Nemes, br. Josinczi, Inczédi, Györffi, Bánffy. Nemesurak a lovagi rendből: Veress (tekintetes nemes nagyváradi Veress Ádám úr, guberniumi belső titkár), úgyszintén nemesek: Sombori, Gilyén, Istvánffy, Barta, Vásárhelyi, Jablanczai, Mádi, Klicsovai, Kolcsár, Köntzei, Bardócz, Nagy, Pap, Kovács, Zöldi, Szász, Jenei, Fodor stb., stb.

A magyar honpolgárok egytelkes nemeseknek számítanak (mivel nemesi mezővárosról van szó), s legnagyobb részben a helvét vallást követik.

A morvák, akiket a kézművesség miatt Bethlen Gábor fejedelem és Erdély rendjei engedtek ide, és mentességekkel ruháztak fel, egy nekik kihalított területen laknak, és mintegy húsz családfőt számlálnak, akik egy bizonyos kézművességet űznek: agyagesuprok, -edények dicsérik fazekasmesterségüket. Mint akik az anabaptizmus mellett tettek hitet, a római katolikus vallást követik.¹³⁴

A bolgárok sokkal kevesebben vannak, mint első idejüvételük alkalmával. Mint akik kiváltságot élveznek, tágas helyet birtokolnak. Római katolikus vallásúak, az obszerváns Ferenc-rendi atyák viselik gondjukat (akiket közönségesen *bolgár barátoknak*, latinul *Bulgari patres*) neveznek.

6) Alvinc és Borberek, bár nevük és helyük eltérő, egyetlen mezővárost alkotnak, amelyet közös joggal és kiváltságokkal ruháztak fel, és ahol évenkénti váltakozással egyszer innen, másszor amonnan választanak városi vezetőket (hadnagyokat). Eszerint a Maros elválasztja Alvincet Borberektől, de nem a mezővárost a mezővárostól. A királyi parancsokban is, mivel egyetlen testet alkotó tagok, amikor vármegyékről, székhelyekről, városokról, valamint mezővárosokról esik szó, úgy emlegetik őket, hogy *Alvinc Borberekkel* vagy *Borberek Alvincel*. Lelkészeket külön tartanak.

31. §

B) Borberek, románul Vurper vagy Vurperu, kettőbe osztott mezőváros, Alvinc egyik része (régebben Vinch, I. Szeredai 11.; 30. §. 6.) a nyugati partnak mindjárt az elején fekszik, a jó borokat termő hegyeken innen. Mágások és nemesek kúriái népesítik be, magyarok és románok házai, s gyakran kárt tesznek benne a Maros áradásai (amibe Alvincet is bele kell érteni). Észak felé a már magára hagyott és napról napra omladozó Zebernik várára tekint. Borberek (és nem Borkerék, ahogy néha olvassuk) összetevő szavaival a *bor berkét* jelenti (*vini nemus*).

C) Zebernik vára, amelyet inkább a természet, mint a mesteriség tett szilárdvá, méltán híres erősségéről, mert a sziklahegy meredekségével távol tartja az ellenséget. Amikor a hazai ügyek mindenfelé felfordultak, a lakosok gyermekeikkel és javaikkal ide vonultak mint biztos menedékhelyre. Itt lehetőség nyílt arra, hogy az ellenséges támadást könnyen semmibe vegyék, s a védelemre a kellő eszközökkel felszerelve, hosszabb ideig tartó ostromot is elhárítsanak, ugyanis a kőbe vágott kút az ostromlottaknak állandóan elegendő vizet szolgáltatott.

Ki alapította a várat?

Erre egykönnyen senki sem válaszol. Birtokunkban van egy elég terjedelmes kéziratot könyv, magyar versekbe szedve, melyek így kezdődnek: *Az emberi elme a régi dolgokat*¹³⁵ stb. Ennek szerzője előadja, hogy az erődítmény létesítőjét – egy igen régi pogányt – Zembernek hívták, amiből Zeber, utoljára Zebernik lett. De mivel tudom, hogy a költőknek szabadságukban áll bármit állítani, én nem merek ezzel egyszeriben egyetérteni.¹³⁶

A nemes Alvinci család Borberek *liber baron*ak írja magát, s szintén innen kapta nevét a nemes Fábián nemzetség, amelynek itt birtoka van; a többi család részbirtokos, mint a cegei Wass gróf, a nemes Benkő, Komáromi, Zudor, Csiszár, Nyíró, Deák, Csongrádi, Apáczai, Iratosi, Sárosi stb. család.

32. §

D) Borbánd, a Károlyfehérvárhoz legközelebbi mezőváros, az Ompoly mellett, a híres Bilak hegy tövéhez közel fekszik. Lakosai adományos nemesek jobbágyaikkal s román katonák (53. §) a lovagi rendből. Mivel az előző évszázadban a különböző viszontagságok folytán a lakosság száma nagyon lecsökkent, Erdélybe bebocsátást nyertek a rácok és a románok, s bizonyos elhagyott területeket rájuk ruháztak, amelyeket maguk között 31 telkre osztottak fel, a 478 köből gabonát termő szántóföldekkel együtt. Apafi fejedelem 1666-ban átadott itt holmi telkeket a Lugosról érkezett jövevényeknek.

33. §

E) Sárd, vagy amint mostanság több ízben írják, Sáárd, a mágnások és nemesek birtokaival telerakott mezőváros, gazdagon termő szőlőkkel büszkélkedik, valamint jó hozamú, a régi rómaiak emlékeiről is híres földjével. Károlyvárostól egy mér-földnyi távolságra van, s az Ompoly partjától csekély távolságra, északra fekszik.

1) Huszti András *Ó és új Dácia* című kéziratában¹³⁷ [33.] azt állítja, hogy Sárd mezőváros a rómaiak tizedik települése a mi Dáciánkban; úgy véli, hogy a szárdok népétől kapta e nevet, de véleménye sokkal erősebb alapokra támaszkodik. A római téglák ugyanis és a mezőváros területén máshol, különösen az Ompoly partja felé eső részen előkerült régi emlékek az apulumi városi településhez tartoztak (27. §. 1.), az egész környéket széltehen-hosszában megtöltve az épületek különböző fajtáival. Nemcsak ebben a helységben, hanem máshol is, az egész völgyben, amely az Ompolyt Zalatnától levezeti, római emlékek találhatók. Az apulumiak és a perendanaesiusok települése (Zalatna – B. J.) s Auraria (Abrudbánya – B. J.) között a rómaiaknak különféle épületeket kellett elhelyezniük a pénzforgalom lebonyolításának mind biztonsága, mind a kényelme végett (I. 7. §. 2c, d, g; Seivert 187.). Ha csupán a nevek valamelyes egybecsengéséből el lehetne dönteni a kérdést, idesorolnánk a Küküllő vár-

megyei Sárdot is, mely Szardíniából egykor idehozott telepe-sekről vette a nevét, valamint a Kolozs megyei Sárdot.¹³⁸

2) A mezőváros falvai közül legtagasabb a Lunka Mare neve-zetű helység; a szőlőhegyek közül az Efraim nevet viselő igazán felüdíti a jobbágyokat. A birtokosok: az erdélyi püspök, méltó-ságos gr. Bánffy és Teleki, tekintetes szilágyssomlyói Halmágyi úr, továbbá a nemes Harsányi, Récsei, Nagy, Sárdi stb.

34. §

F) Magyarigen, vagyis latinul Hungaricus Hyginus, a Szent Hyginusról elnevezett mezőváros (a régi időkben a helység szász lakosainak Krapundorf és Chrappundorf), amelyből leg-többször elhagyjuk a jelzőt, s egyszerűen Igennek mondjuk. Magyar és román lakosai is vannak. Hetipiacát pénteken tartja, nemes borral büszkélkedik. Kőfaragó műhely is működik, ahol sírköveket stb. készítenek. Br. Josinczi, a híres Danczkai ház és nem tudom még melyik mágnások, nemesek jutottak örökség-hez ebben a mezővárosban.

35. §

G) Vajasd középszerű mezőváros, nem ékesítik nagyszerű épületek. A Bilak hegy északi lábánál fekszik, jórészt a lovag-rendhez tartozó magyar határőrkatonák¹³⁹ lakják, kivéve a ne-meseket, akiket birtokosoknak mondunk.

A mezőváros magyar nemesei egytelkesek éppen úgy, mint a nemesi mezővárosok polgárai, amiről nyomban meg fogunk emlékezni; ezért a Fejedelem tetszéséből ők most is katonák, s az előző időkben esküvel kötelezték őket a katonáskodásra (29. §. 1.). Kitűnik ez az 1678. október 1-jén Fehérvárt elhatározott 16. cikkelyből, mely e szavakat tartalmazza:¹⁴⁰

„Borbereki, alvinci, fejevári, borbándi, sárdi, igeni, tövisi, vajasdi, enyedi, tordai nemesség, tempore necessitatis a mi Ke-gyelmes Urunk vagy kolozsvári kapitány atyánkfia parancso-lattya érkezik, felülni az elébbeni végezések szerint tartozza-

nak, kik ha a felülést contumaciter posthábeálnák, toties quoties, azon vármegyebeli főispány atyánkfiai exequáltassék, seorsim et singillatim flor. 12 rajtok, ide nem értvén a jószágos nemes atyánkfiait.”

36. §

H) Benedek mezőváros a nyugatra eső hegyek tövében, részben sík, részben dombos helyen fekszik. A mágnás és a nemes birtokosok öröklött földjein, sőt a kincstár birtokában levőkön is jeles magyar és román lakosokat fogad be. Hetenként tart piacot, s a hétfői napot fordítja az eladás és a vásárlás ügyeire.

1) A heti- és az országos vásár jövedelme a mezőváros lakosaié, a református lelkészé és a birtokosoké. A birtokosok: gr. Bethlen, a Somlyai, Balázs stb. nemesek.

2) 1758 körül, nem sokkal lefekvés után, a ház alatti pincén át román rablók törtek a híres Bod Péter apósa, nagytiszteletű és nemes Bányai Süveges István református lelkész, a károlyfehérvári egyházmegye esperese házába. Megölték volna az egész családot, ha a családapa és -anya hirtelen fel nem ébredtek volna. Így azonban egy keresztes buzogánnyal csaknem halálos csapást mérve a gazdára, a rablott zsákmánnyal eltávoztak. E vidék tehetősebb nemeseit és másokat a hegyvidékről, amelyet román falvak népesítettek be, gyakran aggasztja a hasonló esetektől való rettegés.

37. §

Zalatna, latinul Auraria minor,¹⁴¹ németül Klein Schlatten, románul Zlăgna vagy Slăgna¹⁴² bányaváros az aranyat adó hegyek között búvik meg; a róla elnevezett kincstári uradalom feje, mely Károlyfehérvártól napnyugatra három mérföldre esik. Már a dákok és a rómaiak régi korától híres volt arany- és higanyereiről, s tele van bányahatóságokkal, úgymint: a zalatnai Bányafőhivatal, az Aranybeváltó Hivatal, az Aranymosás

Gondnoksága, a királyi személyes kohó, a Királyi Erdészeti Hivatal, a zalatnai királyi kincstári uradalom.

1) Zalatnát (másoknál Zalakna vagy Zalathna mezőváros), amely szikláktól és hegyektől övezett mostoha völgyben fekszik, az Ompoly folyó öntözi. Nevét és végzetét a szláv *zlatától* kapta, amely aranyat jelent. Innen néhány lépésre található a római város romjai, amelyről (I. 7. §. 20.) azt állítottuk, hogy a perendanaesiusok települése volt, és amelyet a lakosok Zsidóvárnak neveznek, talán azért, mert már a rómaiak dáciai uralma előtt a Decebáltól bebocsátott zsidóknak itt váruk volt.¹⁴³

Az azutáni idők lakosai azonban, amikor felépítették a mi bányavárosunkat, mégsem a perendanaesiusokról nevezték el, hanem a dák nyelvből átvett elnevezéssel jelölték meg, akár azért, mert a rómaiak előtt a dákok (akikről ismeretes, hogy nyelvüket vagy összekegyítették a szarmata vagy szláv nyelvvel, vagy teljesen amazt használták) ezt a nevet adták ennek a területnek, akár azért, mert a rómaiaknak a Dáciából való távozása után a kevert lakosság, amelynél a szláv idioma divatozott, *Slatnának* hívta. Martin Opitz, a jeles költő, versben megénekelte erdélyi utazását *Slatnának* címezte.¹⁴⁴ A római városnak Zalalna alatt látható romjai között ma is nagyon sok római régiség nyoma található meg: feliratos márványoszlopok stb. [L. Köleséri 21, 22. stb., Seivert 77.]

2) Az elég tágas helyen fekvő város különböző terekre és részekre oszlik. A város alsó részét főként magyarok lakják, legtöbbjük a helvét vallást követi. Körös-körül itt vannak a lakásai a német és magyar tisztviselőknak. Amíg Báthory Kristóf, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kezében volt a hatalom, fémművességben jártas idegeneket is behoztak, elsősorban Magyarország bányavárosaiból. Ezek mentesültek a vidék terheitől, s Zalalna királyi földjén (ahol a bányakitermelésen kívül öntöde, szűrő- és tisztítóműhely épült és mindaz, ami a fémfeldolgozáshoz szükséges) parancsra letelepedtek. Ma azonban kevesen élnek közülük, és közönségesen *céhalistáknak*¹⁴⁵ hívják őket.

A felsőváros Vultur és Trimpujd nevezetű részeiben csak románok laknak. Ezeknek a legnagyobb része bányászattal foglalkozik, a magyarok kézművességgel és bányászattal, a földművelés ugyanis csekély, a szőlőművelés semmi. A patak, amely a

városon északról jövet átfolyik, és az Ompolyba ömlik, a Malom-pataka névre hallgat. Két malmot hajt, amelyeket értékre nézve felülmúl az Ompolyra épített négy forgóköves harmadik.

A rétek, amelyek a kincstár birtokában vannak, ezek: a Ruptura, a bánya széle, melyet a Zsigmondénak mondanak; a Sibor, a Dupapiatra, és főként az, amelyet Trajannak neveznek, és napenként kétszáz kaszást foglalkoztat. Mondják, hogy Traianus ezen a vidéken is győzelmet aratott a dákok fölött, és innen maradt meg a rét neve. Az Abrudbánya felé utazókat itt fogadó várja.

A nevezetesebb érchegyek: Facebai, Brása, Rusina és Kitsóra, ahol a termésarany úgy fordul elő, mint moha a fán. E hegységnek a leírását és bizonyos ősi kiváltságokét, amelyeket Magyarország királyai engedélyeztek a városnak, bemutatja Fridvaldszky [66–74.]. A Baboja hegyen az előző század végén négy jelentős higanybánya volt.

3a) A zalatnai királyi kincstári uradalom három kisebb uradalomra különül el: az Alsó, a Középső és a Felső. A Felsőhöz tartoznak: Topánfalva, Nagyarányos, Kisarányos és Bisztra. Ezek a falvak a régebbi időkben egy Zsigmond nevű bányászról elnevezett híres bányához tartoztak, de a XVII. század vége felé, amikor az említett bánya már elhagyottan hevert, bizonyos pénzösszegeket befizettek a kincstárnak, s kötelezték magukat, hogy az Aranyos folyón faanyagot úsztatnak le a kincstári várakhoz.

A Középső uradalomhoz soroljuk a következőket: Abrudfalva, Kerpenyes és Bucsum, amelyek az aranybányák művelésével szorgoskodnak.

Az Alsó uradalomban ezek a helységek vannak: Zalatna bányaváros, Petrosán, Fenes, Galac, Preszáka, amelyek – amint egy 1659. évi összeírásból tudom – ez idő tájt a királyi kincstárnak évente fizettek négy mázsa higanyt, meghatározott pénzösszeget s 460 juhot bányostul. Berbécsét 165-öt adtak be; ezenfelül kéthetenként 270 kaszást a szénához és némely egyéb szolgálatokat. A bormérés joga Zalatnán a kincstáré.

b) Megfelelően a három uradalomrésznek, van három ispán vagy helyettes tiszttartó; tiszttartó van egy, továbbá egy számvívó, akik az egész uradalomra gondot viselnek, ezért peres

ügyekben felügyelői vagy ispáni széket ülnek. Zalatna bányavárosnak saját törvénytörvénye van, és pecsétje ezzel a felirattal: „Zalathna Bania” (Bánya – B. J.), vagyis latinul „Zalathna fodi-na”. A hetivásárt ebben a helységben szombaton rendezik.

38. §

Abrudbánya, a rómaiaknál hajdan főleg Auraria¹⁴⁶ (I. 8. §. 2.), a németeknél Schlatten, a románoknál Avrud. Ez a dús lakosú város, amely évszázadokra visszamenőleg az aranybányák műveléséről híres, az égbe meredő hegyek között búvik meg. Lakosai magyarok (nemesek, birtokosok és polgárok), valamint románok, l. alább 1.

1) Abrudnak, mások szerint Abruksnak és Abrudbányának a latin Auraria szó után nevezik; régen a németek is Altenburgnak nevezték. A fontosabb aranytermő hegyek: Kirnik, Igrie, Cse-tate, Boglor, Korna, Orla, Kirnitzel stb., ezekről ragadt rá e helységre melléknévként az Auraria név. Ezek azok a hegyek, amelyeket Reicherstorffer így mutat be:¹⁴⁷

„Abrudbánya aranyban gazdag bányaváros, amelynek vidékén a hegyek annyira tele vannak minden dolog csodálatos termékenységével, hogy a »leleményes« föld belsejéből királyi kincsekkel látják el az aranyra nem érdemtelen kincstárakat, mégpedig errefelé a hegyek széles síkságain kis darabokban metszik le a legtisztább aranyat; ezek alatt tengerzöld völgyek és kristálytisza folyók sietnek alá, amelyek a havasok ama híres tetőin erednek, s nemcsak aranyos poronddal vannak megrakodva, hanem lazúrkővel is. Végül e helységben található sok aranykő is a számos dús aranymosóban (latinul *aurilavacrum*).”

2) Ami a város fekvését illeti: nyugat felé kanyarodik, s északi oldala egy völgybe ereszkedik le, amely a Verespatak, vagyis latinul a Ruber rivus, románul Rosie névre hallgat, és nyolc-száznál több zúzómalmával roppant nagy zajt üt.

Valamikor ez a város, mint a többiek feje (tudniillik hajdan négy bányaváros volt, úgymint Abrudbánya, Offenbánya, Körösbánya és Rézbánya, melyet azelőtt Kisbányának neveztek), jogokat adott a többinek, megoldotta a bányamunkások vitás

ügyeit stb. Bővebben l. Fridvaldszky 45–52. Itt működik az aranybevéltő hivatal, s a hetivásárok napja a hétfő.

39. §

Alsó-Fehér vármegye alsó kerületéhez a következő falvak tartoznak: Abrudfalva, Akmár, Alsógáld, Bekenszeg, Berve, Bisztra, Borsómező, Bucsum, Buzd, Celná, Csáklya, Csora, Csüged, Demeterpatak, Drassó, Drombár, Ecsellő, Felsőgáld, Fenes, Galac, Gáltó, Gaurán, Gergelyfája, Girbó, Henningfalva, Herepe, Igenpataka, Kákova, Kápolna, Karna, Kerpenyes, Királypataka, Kisaranyos, Kisenyed, Kisfalud, Konca, Koslárd, Krakó, Kútfalva,¹⁴⁸ Láz, Limba, Mág, Magyarborosbocsárd, Maros-szentimre, Marosváradya (marosi kikötővel és sóraktárakkal), Metesd, Mindszent, Muska, Nyágaranyos, Offenbánya, Oláhborosbocsárd, Oláhdálya, Ompolyica, Orlát, Petrosán, Pojána, Poklos, Ponor, Preszáka, Rakató, Remete, Sebeshely, Sósputa-ka, Spring, Strázsa, Sugág, Szarakszó, Szecsel, Szeszcsor, Tartaria, Táté, Tibor, Topánfalva, Tótfalu, Vingárd. (Vö. 37. §. 3.)

1) Abrudfalva falu összeér Abrudbánya várossal. Akmár régen Okmár volt.

2) Alsógáld a Kemény bárók régi birtoka, hajdan Magyar-gáldnak nevezték (l. 103. §. 26.)

3) Berve, németül Schmeizelnél Bluthroth; a Gyulay grófok uralma alá tartozik.

4) Borsómező Zebernik vára romjai fölött, kiemelkedő helyen fekszik, a Gorgán nevű hegyek alatt; románul Inur vagy Ijnur. Ebben a magas fekvésű helységben igen kellemesek a források.

5) Bucsum kincstári bányafalu, melynek a román lakosai inkább az Abrud-Zellerből¹⁴⁹ és a roppant magas Volkoj hegyből hozott homok átmosásával keresik az aranyat, mint a hegyek kiszigerelése által [l. Fridvaldszky 53, 65.].

6) Buzd, szászul Busz, szász-román falu, nevezetes a nemes és mágnás birtokosok szőlőshegyeiről. Köztük van bodoki gr. Mikó Miklós úr, akit főként azért kell megnevezni, mert igen régi, mégpedig 1336-ban készült metális vagy határjáró levelet

őriz írásos kincsei között; ebben említés történik a Ryngerkirsch-majorról. Ezt a birtokot mi most Springnek hívjuk, de nevezik Sprenknek is.

7) Csáklya: több nemeshez tartozó bortermelő falu, mely a Benedek mezőváros fölötti hegy lábánál helyezkedik el.

8) Csora Barcsai-birtok Alvinc mezőváros alatt.

9) Celná szőlőműveléséről igen híres román falu, mely a római szent birodalmi széki gr. Teleki családé.

10) Demeterpatak területén alabástrom fordul elő.

11) Drassó falu a Székás patak mellett, amelyet gr. Lázár kúriája ékesít, akinek engedelmeskedik. Ennek korábbi birtokosa kolozsvári Kassai István belső tanácsos és ítélőmester volt, aki-re 1643-ban írták rá 7000 forint értékben a kúriát és a falut, vingárdi, gergelyfájai és springi birtokrészekkel együtt. Azután Keresztesi Sámuel tanácsosnak szolgált.

12) Ecsellő falu, amelyet én ugyan nem láttam, de egy általam olvasott iktatólevél bizonyítja, hogy egyik részét 1625-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Mikó Ferenc kincstartónak és kamarásnak ajándékozta.

13) Fenes, amelyet hajdan Fülesnek hívtak (erre mutat a kincstári javak 1650. évi jegyzéke), a zalatnai uradalomhoz tartozik.

14) Gáltő, teljes nevén Gáld-töv, vagyis a Gáld patak eredete, a Maros partján fekszik, ahol az említett patak beleömlik. A vargyasi Daniel úr birtokához tartozik. Gergelyfája neve szászul Gegersdorf.

15) Girbó a nemes Szentpáliak birtoka.

16) Henningfalva a Nagyenynedi Református Kollégium és br. Radák úr birtoka. 1369-ben a nemes Henningfalviak birtokolták, amint ezt tanúsítja a püspöki birtokhatárok bejárása.

17) Igenpataka Teleki-birtok.

18) Karkó, közönségesen Krakkó, szőlőiről annyira nevezetes, hogy ha a dicséretet a bor alapján kellene osztogatni, semmiképpen sem kellene irigyelned a lengyelek Krakkójának a nevét. A Teleki és Székely grófok és nemesek birtoka. Nem messze innen észak vagy a nyári naplemente felé emelkedik a sziklás Kecsekő, latinul Caprae lapis, amelyet a régebben ott élt kecskék sziklájáról neveztek el. Ezért Tröster [429.] németül

is Gemsenfelsnek nevezi; roppant hegyes és messziről látható. A meredélyen igen jeges víz zubog le innen, amelyet gyógyulással végett sokan felkeresnek. Erről Bonbardi ezt írja [330.]:

„Huszonhárom évvel ezelőtt kezdett felzubogni a jéghideg forrás... vizének hatását elsőnek egy juhász fedezte fel, aki a vízzel megmosta ruhával fertőzött bájait. Példáját követték nem kevesen az ottlakók közül is, akiket különféle betegségek kínoztak” stb.

Karkó a XVI. században Thököly-birtok volt.

19) Kerpenyes hegyi falu, nincs semmilyen ércbányája, de lakosai több aranyhoz jutnak a patakok homokjából, mint amennyit a hegyek belsejéből szerezhetnének, mégpedig ezzel a módszerrel: víztárolókat ásnak a völgy nagy részében, amelynek hosszában laknak, s beléjük vezetik az Abrudbányáról lefolyó Veres-patak és Fehér-víz (Valle Albe) patakokat. Ezek a patakok viharos időben a záporoktól felduzzadva, arannyal elegyes iszapot és homokot sodornak le, megtöltik a sáncokat és a víztárolókat, amelyeket aztán a kerpenyesiek igen szép aranynyereséggel kimosnak [l. Fridvaldszky 52.]

20) Kisaranyos, románul Vidra (l. 38.). A püspöki birtokhatárok bejárásának tanúsága szerint ennek a birtokosa 1369-ben a nemes Henningfalvi család volt.

21) Kisenyed, latinul Parvus Enyed, szászul Klein Enyed, úgyszintén Pannia, némely szász és román kéziratokban Szingedim. Magyar, szász és román jobbágyfalu, amelyet nemesek is laknak.¹⁵⁰

22) Kisfalud Károlyfehérvár alsóvárosának földjén fekszik. Egykor Kovasotzi, másként Kovacsóczi Farkasé volt [l. Bethlen IX. 646.]. Néhány évvel ezelőtt mögötte higanytisztító létesült a kincstár nagy hasznára [l. Fridvaldszky 126.].

23) Kisludas, románul Guszu.

24) Konca a Székás patak mellett terül el, s a nemes Kapronczai, Csató, Ficsor, Málnási stb. családoknak szolgál lakóhelyül.

25) Koslárd Csulai- és Csolnakosi-birtok.

26) Magyarborosbocsárd a Boros nevet a bortól kapta, melyből sokat és finomat szüretel. A falu földjének és szőlőseinek a tizede a helvét hitű püspöké, akinek itt birtokrészei és jobbágjai

vannak. Rajta kívül birtokos nemesek: Boér, Jesenczki, Besse-
nyei, Horváth.

27) Marosszentimre (Kreckwitznél tévesen Szent Imbre, I. a térképet) nevét Szent Imrétől vette. A történészek számára fontos az 1440-es (a legtöbbször 1441-es) itt lezajlott ütközet miatt, amelyben Hunyadi János, Erdély utolérhetetlen vajdája a törökök seregét, az ott elpusztult Mezet nevű vezérükkel együtt, majdnem a kiirtásig levágta [I. I. 99. §. 12a, Túróczi IV. 37., (ahol *Kamonya* helyett *Keményt* olvass!), Bonfini III. 5., 442., Haner, Kön. 313. §, aki egyszersmind a csata helyét Szentimrétől távolabbra helyezi].

28) Marosváradja (I. 177. §. 2.) román falu, amely elhúzódik a Sebesi szász szék határai felé; régi székhelyéről, mely a Maros-part mellett feküdt, ebben a században egy erdő helyére költözött. Birtokosa az erdélyi római katolikus püspök, a cegei Wass gróf és néhány nemes.

E birtok területének a határában van a marosi kikötő, ahol a hajókból készített hídon át lehet kelni. A Maros szemközti partján, a híd közelében található a sóraktárak (magyarul másként sós csűrök), tele tordai sóval, továbbá a sóátvevőség hivatalnokainak a lakásai (I. I. 199. §). A Váradja vagy Váradgya név láthatólag a Várhidgyából képződött, s úgy hiszem, ezen a helyen valamikor vár állott, amelytől (és a hídtól) a név ráragadt a falura.

29) Mindszent falu Wass- és Ugron-örökség.

30) Nagyaranyos (latinul Magnus Auratus), románul Reumare, vagyis Nagypatak, Kisaranyossal (latinul Parvus Auratus, 20.) a nem messze eredő Aranyos folyó két ágánál helyezkednek el, s nevüket a folyótól kapták; az Aranyos folyó ugyanis a Bihari-hegység sziklaiból tör elő, s a Plaij hegy lábánál két ágra szakadva, a kisebbik vízánál létesült Kisaranyos, a nagyobbik vízánál Nagyaranyos.

Nagyaranyos¹⁵¹ igen kiterjedt román jobbágyfalu, melynek különböző részei az Albak, Szeketura, Szkerisoara, Gura Nyigri, Ponor stb. neveket kapták. A falvak is, a folyó is méltán jutottak az Aranyos névhez, mert mindkét folyóágban szűzaranyat találtak [I. Fridvaldszky 54.].

31) Offenbánya vagy Offunbánya, németül Offenburg,

Swendburg, nevét az olvasztókohókról (Ofen) kapta; már 1325-ben mint Animberg, Onimberg, 1391-ben mint Umberg szerepel, 1411-ben Offenbánya, de visszamenőleg egyes években a magyar nyelvű elnevezést, az Aranyosbányát is olvashatjuk.

A Hermanatze és a Vallye Csári völgyekben láthatók a harminchat hajdani olvasztókemence romjai. Régebben ugyanis ide szállították le az egész környékről az olyan ércet, mely nem engedett a zúzásnak; az ilyent itt megolvasztották stb., míg aztán a sok-sok próbálkozásnak végét vetette egy igen nagy akna beomlása, ahol a közös hagyomány szerint csaknem hatvan bányász pusztult el bezárva.

Itt volt az állandó székhelye a fő aranyátvevőnek, aki oly dőre fényűzésben élt, hogy amikor a szent hajlékba indult, tizenkét aranycsészére lépett, amelyeket az inasok egymás után raktak gazdájuk lába alá. Meghallotta ezt Corvin Mátyás király, s egyszerű embernek álcázva magát, Offenbányára utazott, s miután megtekintette a fényűzésnek ezt a szörnyetegét, ezt a feliratot írta a házra, ahol megszállott: „Itt járt Mátyás király, megevett három tojást, és látta a kamarást aranycsészéken menni a templomba.” Ennek híre szétfutott, s az aranykamarás – ügyei miatt meglepettenve – elmenekült.

A mi időnkben valaki a románok közül arra vetemedett, hogy a templomban beásson a szentély alá, mert úgy értesült, hogy a helység apátja itt temettette el magát. Az eredmény megfelelt a hírnek, mert megtalálta az aranyszálakkal átszőtt ruhákat, amelyekben az apát az oltárnál a szertartást végezte. Az innen kivitt aranyat valahova elszállította és pénzre váltotta át stb. Ezt és még többet, ami Offenbányát illeti, l. Fridvaldszky 55., 58.

32) Oláhherepe nincs messze a Nagy-Küküllőtől; Bethlen-örökség.

33) Ompolyica méltóságos br. magyargyerőmonostori Kemény Simon úr birtoka, amely az Ompolytól csekély távolságra, egy völgyben terül el.

34) Petrosán Zalatna bányaváros faluja, egészen közel az Ompolyhoz, a románoknak átengedve. Nem lehet tudni, honnan kapta a nevét, s talán nem kell hallgatni a tömegre, mely úgy vélekedik, hogy a Zalatna melletti egykori római municípiumnak

(37. §. 1.) itt petrezselyemmel beültetett kertje volt, és ez adott nevet a helységnek. Egyesek azt állítják, hogy ez a falu Patroissá romjaiból épült, és innen nyerte elnevezését is; ezeknek a véleményét átvette, mint látható, Fridvaldszky is [38.], noha már a 10. lapon azt állította, hogy itt volt a perendanaesiusok települése. Mivel nem ismerjük a név eredetét,¹⁵² innen bocsátkozunk le Galacra, mely az itt főzött sörről nevezetes.

35) Remete román hegyi falu; erdőivel Nagyenyeddel határos, mellyel 1744-től egy ideig igen hevesen pereskedett, de már megegyeztek. Pereskedtek a Torockóhoz közel tartozó javak birtokosaival is.

36) Spring a Gyulayak uralma alá tartozik.

37) Strázsza nincs messze Bervétől.

38) Topánfalva nagy kiterjedésű román falu, mely a Bihari-havasok lábánál fekszik; a Nagy- és Kisaranyos falvakon át két ágon leereszkedő és azután egyesülő Aranyos folyót fogadja be. Fridvaldszky 54.

39) Tótfalu, vagyis latinul Sclavonicus pagus, románul Toltz, a mészégető kemencéiről nevezetes Metesd vagy Mutesd község alatt, az Ompoly folyó déli partján terül el. Híres a Szent Mihály váráról, mely a falura délről letekintő szilárd sziklára emelt igen magas építmény. Az ókori emlékekből sejteni lehet, hogy a rómaiaké volt. Az előző időkben a háborús zavargások alkalmával a lakosok, mint egészen biztos menhelyre, ide szöktak szállítani javaikat, de most már csak utolsó romjai csodálhatók meg [l. Bonbardi 327.].

40) Vingárd, németül Weingarten, Schmeizelnél [80.] Weingartskirche, Teleki-, Inczédi- stb. birtok. A XV. században Geréb Péter erdélyi vajda birtokolta, aki a *vingárdi* előnevet használta.

Nemrég kezünkbe került Bethlen Gábor fejedelem adománylevele, mellyel a Vingárd birtokon lévő valamennyi részbirtokot egészében az ottani kőből épült nemesi kúriával, nemkülönben Ohábát, Alamort és Demeterpatakát Fehér vármegyében, amelyek Cseszeliczki Boldizsáréi és hitveséi, Pernyeszi Erzsébetéi voltak, de hűtlenségük miatt elveszítették, ráruházta méltóságos hídvégi Mikó Ferenc udvarmesterre, kelt Gyulafehérvárt, 1617. június 29-én.

II. A felső kerületről

40. §

Alsó-Fehér vármegye felső területének van három mezővárosa, mégpedig Nagyenyed, Tövis és Vizakna, falut pedig 94-et számol. Először a városokról.

41. §

A) Nagyenyed, latinul Engedinum és Annia via, németül Engedten, románul Jud, nemesi mezőváros, magyar lakosokban gazdag. Régi vára van s virágzó kollégiuma a helvét vallású tanulni vágyók részére; rendházuk van itt a konventuális atyáknak is. A vármegye Állandó Törvénytáblájának székhelye; híres a heti- és nagyvásáraitól, továbbá szőlőseiről. A Maros nyugati szélén, egészséges helyen fekszik.

1) Enyed Kreckwitznél [317.], aki ezt a várost a Marostól túlságosan távol helyezi, hibásan Enild; hasonlóképpen, a földrajzi térképeken Engeten; Pápai Páriz Ferencnél a régi Singidava vagy Annia via vagy Colonia Annia néven szerepel, mert ő s vele együtt a legtöbben úgy hiszik, hogy a római Annius egykor itt várost, utat épített, valamint a városon átfolyó, záporosók idején gyors és kiáradó patak fölé hidat is. A város az alhavasi hegyek tövében, elég szép helyen fekszik. Nyugati részén a Varcagás, Porond és Tót utcákkal Felenyed falu felé terjeszkedik; északról útját állja egy magas szőlőhegy, az Őrhegy, a Grintyen, úgyszintén a Rétes, délről a Kakasdomb és az Ehbát nevezetű dombok a tövisi út mentén, ahol a délre forduló előtt egy igen termékeny és nagyon kellemes síkság tárul fel. Az itteni Tinód-rét (amelyet az 1532. évi határjáró levél Majornak nevez) híres a kukoricatermesztéséről (közönségesen haricskának nevezik). A Bekes¹⁵³ ellen hadat indító Báthory István itt megpihent [l. Bethlen VI. 313.]. Ez a síkság nyugat felé szőlősökkel megrakott hegyekbe megy át, mint a Gálprity, Farkaspaták, Hersa és Gerepen.

A másik oldalon a város kiszélesedik, mégpedig kelet felé

van a Szentkirály utca, amely mellett fekszik a Hell-szőlős; északra pedig a tágas Magyar utca és a kicsinek nevezett Miriszlói utca, amelyek folytatódnak a Levélszín, Hosszú és Szent Erzsébet szőlőskertekkel.

2) Enyed hosszú időre visszamenőleg városi előjogoknak örvendő ugyan, de 1656-ig jobbágyi vagy alárendelt mezőváros volt (29. §. 1.); az 1656-os jegyzéktől kezdve Felenyed, Miriszló és Mudsina (Muzsina) falvakkal együtt a kincstári jószágokhoz számítják. A XVI. században Bethlen [V. 235.] tanúsága szerint Békési Gáspárra ruházták; ez azt írja, hogy 1565 körül „Békési, nemrég visszatérve Szolimántól (ahol a követ tisztében járt el – B. J), annyira bejutott János Zsigmond kegyeibe, hogy a *nagyságos* címmel tisztelték meg. Miután ezt megszerezte, nehogy úgy tűnjék, mintha a pusztá babérnak örvendene, lelke minden igyekezetét arra irányította, hogy ezt a címet jószágok szerzésével nevezetesebbé tegye. Ezért a királyt ostromló kérésével nem hagyott fel addig, amíg rá nem ruházták Nagyenyed mezővárost számos faluval és a szász Teke mezőváros felét; de ezekkel sem volt megelégedve, hanem Majláth Gábortól Fogarast is meg akarta kaparintani.”

Az elmondottakból tehát megértjük, miért hozták azt a döntést az 1614-es országgyűlésen,¹⁵⁴ hogy Nagyenyed stb. városokban a polgárok ne legyenek nemesíthetők és a terhektől mentesíthetők. Minthogy azonban ez a határozat csak kevésbé szolgált akadályul, néhány polgárt felvettek a nemesi rendbe, amint ezt mutatja Nagyenyed nemeseinek kiváltságlevele 1648-ból és a nagyenyedi polgároknak a címereslevelekhez csatolt el-lentmondása, úgyszintén a nagyenyedi nemesek és a városiak viszályának pontjai, nemkülönben ugyanazon enyedi nemesek és polgárok kiegyezése; mindezek megvannak a nagyenyedi kollégium irományai között. A két fél közti nézeteltérés megakadályozása végett az országgyűlés biztosokat küldött ki, amint olvasható az 1749-ben tartott diéta 7. cikkelyében. 1656-ban II. Rákóczi György fejedelem az egész várost nemessé tette méltóságos Barcsai Akos (a későbbi fejedelem) és Csulai György református püspök közbenjárására és ebben az ügyben való buzgólkodására.

Így aztán a város első vezetőjévé (magyarul hadnagy, ez a

szó most helytartót, *locumtenens*et jelent, de abban az időben igazában századost vagy kapitányt) Boltos Mihályt választották, a város utolsó bírója pedig Posta István volt. A város tehát már nemes, a polgárok nemesek, vannak azonban sajátosan nemesek, vagyis birtokos nemesek, akiknek ebben s városban örökségük és lakásuk van.

3) A várost legnagyobb részt magyarok lakják, akikről – mint a tordaiakról is – Kreckwitz [317.] észrevette, hogy a hazai nyelvet Erdély többi lakosához képest választékosan beszélik. Van itt kevés ágostai vallású szász is, továbbá románok és cigányok, még a belső utcák végén is. Az előző századokban a szászok többen voltak; 1239-ben ők építették a várat, s a szőlősnék és más helyeknek neveket adtak, mint a Graben, Kalbberg (most Gerepen, Gálprity). A magyarok főként abban az utcában laknak, amelyet ma is Magyar utcának neveznek. Szlávok is maradtak ebben az utcában, amit a Tót utca neve mutat, ez szlávot jelent.

4) A sánccal övezett vár vagy inkább erődtámasz magában foglalja a nagy református templomot magas toronnyal, a szász kistemplomot, a főlelkész és a lutheránus pap, a teológiai professzor és a kollégiumi számtartó házait, egy kutat stb. A templomba igyekvőknek dél felől e kiskapu enged bemenetelt, északról a szekereknek és az embereknek a nagykapu, mely búzlik az alatta fekvő börtöntől. Ez a vár kiállotta a háborúk különféle megpróbáltatásait, s mégis fennmaradt, egyrészt bástyái segítségével, noha már megrokkantak, másrészt egyéb védelmi berendezései révén, bár egyedül a kézműves céhek állnak a szolgálatában, vö. Appr. III. 60., 1.

1658-ban, amikor a törökök, tatárok és a románok a lengyel hadjáratért, amelyet II. Rákóczi György fejedelem az előző évben szerencsétlenül fejezett be (tudniillik 1657. január elején elindult Erdélyből, július 27-én a lengyelországi Skorlat várából nem kis futással csekély kísérettel visszatért, hátrahagyva és a végső romlásba taszítva Kemény Jánost, akire ráruházta a csapat fővezérségét), az ottomán porta rosszindulata miatt bosszút akart állni, fúriák módjára egész Erdélyt elpusztították, a várat akkora csapás sújtotta, hogy alig tudok ránézni száraz szemmel. Az eset történetét szemtanúként rövid elbeszélésbe foglalta Dip-

sai Szabó István, az enyedi templom öre és a viszontagságok részese. Írásának kivonatát olvasd a következőkben.¹⁵⁵

„1658-ban az ottomán császár parancsára a szilisztrai pasa a tatárok kánjával és a románok fejedelmeivel a Bodzai-szoroson át hatalmas sereget vezetett Erdélybe, és minden gazságra kész lélekkel először a Barcaságot, majd a vidék más tájait tűzbe, vérbe borították. Augusztus 21-én déltájban egy csapat ellenséges harcos, átkelve a Maroson, a város malmáig nyomult, és néhány embert a malomból foglyul ejtett, de a városiak már a közelgő hadsereg hírére felfegyverkeztek, elűzték az ellenséget, s a foglyoknak visszaadták szabadságukat. Hat vagy hét nap múlva az ellenség egy százada megjelent a hegyvidék felől, amerre Felenyed fekszik, de a városiak ezeket is elkergették, s foglyokat, negyven lovat és más zsákmányt ejtettek. Szeptember 8-án, amely vasárnapra esett, egy másik ellenséges alakulat jött Szentkirályról; el akarta hajtani az enyedi csordát, de a városiak visszavetették a Maroson túlra. Ámde hirtelen megjelent egy kb. ötezer fegyveresből álló hadsereg; a városiak ezzel is szembe akartak szállni a győzelem reménye és a pusztulás félelme közepette, a Tövisi és a Szentkirályi utcák faerődítményeinél (sorompók). Mivel azonban kevesen voltak (mintegy százan), kényszerültek a terepet átengedni, s bemenekültek a várba. Akkor az ellenség a várost felégette. Szeptember 9-én Moldva fejedelmének fia nagyszámú sereggel támadott, de 250 tallér és hat ezüstedény ellenében megcsendesedve távozott. Végül szeptember 10. napján az ellenséges haderő valamennyi ott maradt csapata a tatár kán, a szilisztrai pasa, Havasalföld és Moldva fejedelmeinek a vezetésével odajött, követelte a megadást, a várfalakat ostromgépekkel törte, egyeseket golyókkal ütött át, eltalálva sajátjaikból is némelyeket. Az ostromlottak, mivel nem nagyon voltak felkészülve az ostrom kivédésére, az ellenség fenyegető követelésére átadtak minden arany- és ezüstedényt, amijük csak volt, az értékes bútorokat, sőt az egyházi használatra való szent edényeket is, de mindezekkel sem lehetett lecsillapítani a csalárdul békét ígérő ellenség dühét. Mivel a szükség törvényt bont, átadtak három kiváló szépségű hajadont is a tatárok kánjának, aki követelte őket; mindhiába. A következő napon azonban Isten segítséget küldött: hatalmas szélvihar támadt,

mely mintegy tüzes záport hordva össze az egész város leégett házairól nagy erővel rázúdította az ellenségre; a barbárok hordája eltávozott, miután elveszített övéi közül mintegy 170-et, akiket az ostromlottak golyói ütöttek át.

Hasonló vagy sokkal súlyosabb csapás érte a várat 1704-ben, virágvasárnapján, amikor a császáriaktól a Rákóczi-pártiak elűzése végett gyújtott tűz elemésztette a várat, a templomot, a tornyot, a haranglábakat, a bástyákban, a szobákban található bútort, gabonát, bort stb., s a füst és a láng számos halandót megfojtott, s nem kevésbé megtépázta az egész város csinoságát” (I. I. 258. §. 5. és Bonbardi [330.]).

Számos épület romjai tanúskodnak arról a csapásról és tűzvészről, mely 1679 áprilisában a város nagy részét a kollégium egyik szárnyával együtt elhamvasztotta. A város és a kollégium polgárai e szerencsétlenség emlékére öt pontba foglalt fogadalmat tettek, s évente böjttel és rendkívüli bűnbánati istentisztelettel ünneplik meg épp virágvasárnapját, s nem tűrik, hogy a piacon bármit árúsítsanak. Majdnem ehhez hasonló az augusztus 20-át megelőző vasárnap ünneplése az 1658. év nyomorúságainak felidézése céljából.

5) Az iskolai[!] kollégium olyan, hogy Bonbardi ezt írta róla [330.]: „Enyed közönségesen a *kis Debrecen* névre hallgat, mivel mind lakosai számával könnyen felülmúlja a többi várost, mind a kálvinisták kiváló iskolájával is büszkélkedik, tudniillik innen sugároztak szerteszét az egyházi tanok Erdély más részeibe is.”

Ez a jeles Athenacum az Órhegy alatt fekszik, s a csend miatt a Múzsák barátja; utcáját, amelyet Miriszlóinak neveznek, mentesítették a szekérforgalomtól, és Apafi fejedelem 1671. június 29-én Radnóton kiadott oklevele szerint elkerültetik a sószállítókkal is.

Ebben az utcában háza volt Blandrata Györgynek, az igen nagy híru tudós orvosnak is, amit bizonyítanak az örökre való eladás iratai; ezekkel a házat átruházta Mészáros Andrásra.

A kollégium tágas kertje, mely a közeli gabonaraktárral a város alsó részét foglalja el, gyümölcsfákkal és veteménnyel van beültetve. A földek és a szőlőskertek a kollégium sajátjai, s szintén a kollégiumhoz tartoznak Décse, Miriszló, Felenyed,

Muzsina falvak és más, Enyedtől nem messze fekvő birtokok dézsmái. Így tehát a Múzsáknak ez a hajléka megfelelő helyhez jutott. Egyebeket erről a lyceumról l. I. 258. §.

6) A konventuális vagy minorita atyák, akiknek a rendje kb. 1730-ban telepedett le a városban, szám szerint heten vannak; a nemrég eltelt évek alatt a vár keleti része mellett elég tágas és csinos templomot építettek.

7) A nemes Állandó Tábla a táblák létesítése óta itt kapott helyet. A nemes tanácsnak is itt van a gyűléshelye, mely a nyilvános vendégfogadó fölé épült.

Ebben a városban országgyűlést tartottak: 1551. március 1-jén, 1586. május 1-jén, 1588. április 28-án, 1599. október 21-én [l. Bethlen VI. 400.].¹⁵⁶

8) Igen népes nagyvásárait évente háromszor tartja: január 25-én, Exaudi vasárnapján¹⁵⁷ és október 16-án, amikor egyéb árucikkek mellett nagy bőségben adnak el torockói vasat és ropant sok tavaszi bárányt. A hetipiacot csütörtökön tartják.

A kör alakú piac a várat és árkát veszi körül, ahol hiába kerestem a római feliratokat, amelyeket egykor Bongarsius¹⁵⁸ látott és ezekkel a betűkkel adott vissza:

P.FVRIO	I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO]
SATVRNINO	CETERISQ[VE]DIS
COS.LAELIVS	CONSENTIBVS.
MAXIMIANVS	M. OPELIVS.
DEC[VRIO] COL[ONIAE]	ADIVTOR
	II. VIR.COL[ONIAE] ¹⁵⁹

[L. Seivert 79., 83.]

A piac déli szélén, ahol a torockói vasbányából eredő patak folyik, volt egy kőhíd, amely 1767-ben teljesen összeomlott, és tönkretette ezt a feliratot: „Mox ex fundamento ruinarum restauratur industria egregii Petri Köblös Ductoris Oppidi N. Enyed m. aug. 1676.”¹⁶⁰ Végül piacáról: l. Appr. Ed. 19.

9) A legtöbb enyedi bor mézskőillatú, de mégis nemes borok. Ami a Hollós-hegyen terem, a többenél nemesebbnek tűnik, ha egy évnél tovább lehetne tartani. Talán illő megemlékezni az enyedi vízről is, hogy ne csak az anyaföldből született bort

igyuk. A Porond utcában van egy híres kút, ahonnan a tanulóifjak kollégiuma és főleg a városnak az a része inni szokott. Vannak és voltak nagyokosok vagy éppen tudós emberek is, akik ennek a víznek tulajdonították a lázat, mely egy év leforgása alatt próbára teszi a különböző vidékekről a tudás végett ideseregülő legtöbb diákot. Aki megalapozottnak tartja a jeles Carolus Linné *Hypothesis nova de febrium intermittentium causáját*, amely az első értekezés az ő *Amoenitates academicae*jében, az kétségtől az agyagos talajnak tulajdonítja a betegséget.¹⁶¹

42. §

B) Tövis, latinul Spinopolis, németül Dreykirchen, románul Tyius, nemesi mezőváros, mely Enyed és Károlyfehérvár között helyezkedik el. Hajlékot nyújt a pálos atyáknak, s a nemes városiakon, a magyar és román lakosokon kívül mágnások és nemesek jobbágysai laknak itt. Az egytelkes városiak katonák, akik a nemes lovas határőrezredhez tartoznak, ezért a kapitány ebben a helységben tartja szállását. Évente kirakóvására van, a hetipiac napja a vasárnap.

1) A pálos atyák régi és nevezetes templommal büszkélkedhetnek, mely a mezőváros nyugati felében 1445-ben épült fel igen szépen, Hunyadi János erdélyi vajdának a török hadizsákmányból nyert részéből. 1767. február 17-én a templom nyugati részének bejárata fölött az alapító emléket megörökítő, gót betűkkel készített ép feliratot olvastam, mely így hangzott: „Anno Domini 1445 Johannes de Hunyad Regni Hungariae Gubernator.”¹⁶² Ámde azóta – amint nekem elmesélték –, mivel a templom nem bírta el a korát, ugyanazok a betűk már eltűntek, azelőtt pedig lehullott a vajdának felirat mellé helyezett Corvin-címere, noha ezt (vagyis a csőrében gyűrűt tartó hollót, kőből kifaragva) épp a templom szentélyében jó állapotban láttam az említett évben. A szent hajlék mellett található a pálos atyák monostora malmukkal stb.

A felsoroltakon kívül ebben a mezővárosban még két templom található. Egyik – az a nagy és régi – a város közepén, a piacon épült; ez a helvét hitűeké,¹⁶³ de mivel kevesen vannak,

akik látogatják, nincs messze az összeomlástól. A másik a románoké. A várost e három templom után nevezik németül Dreykirchennek; románul Istvánffy [XXXI.] a magyar elnevezés után Tyiisnek hívja, Timon [Nov. XI. 71.] – aki tévesen a Körösbányáról leereszkedő patak mellé helyezi – Tuisnak, Tevisnek.¹⁶⁴ (Vö. 47. §. 3. és 44. §. 12.)

2) Lakosokban, és köztük magyarokban, a mezőváros gazdag volt és virágzó, de a különböző viszontagságok sorscsapásai és főleg az 1658 körüli garázdálkodó törökök és tatárok dühöngése révén a lakosok nagy része kipusztult. Ezután a temesi bánságból s Havasalföld szomszédos vidékeiről elsőnek Apafi Mihály, Erdély fejedelme hozott be ide román és rác lakosokat, hogy a helység elhagyatottságát orvosolja, de azzal a kikötéssel, hogy csak olyan telkeket foglaljanak el, amelyeknek a jogos örökösei vagy ezeknek az utódai elhaltak. A jövevények azonban ismételtén megkísérelték elfoglalni a telkeket a jogos örökösök ellenében is, míg meg nem tiltották az 1666 februárjában Fogarason tartott országgyűlés 11. közönséges cikkelyével, mely szó szerint így hangzik:¹⁶⁵

„Tövisi portionatus atyánkfiai találának meg, hogy az alföldi rácok és oláhok Nagyságod kegyelmessége által mostan Tövisre letelepedtek, nem gondolván a régi portionatus nemes emberekkel, sessiójokra házakat csináltatnak, nemes házok után való szántóföldeket, réteket, berkeket magok számára foglalnának; hogy Nagyságod kegyelmesen resolvál, valamelly házhelyeken igaz vér volna, nem conferálta volna senkinek, de mivel Tövis igen nagy hely volt régen, ahhoz képest feles házhelyek találtatnának, mellyekhez vér senki is életben nem volna; hogy azért a Fejér vármegyei főbírák bizonyos számú assessorokkal ad faciem loci kimenvén, valamelly házhoz vér találtatnék, ha elfoglalta volna is azt valaki, de facto restitultatnék, mind rétek, mind szántóföldek; amelly házhelyeket pedig, szántóföldeket, szénaréteket valamelly possessor taliter nem manuteneált, az mostan odatelepedett embereknek privilégiumok szerint nállok maradhat; úgy mindazáltal, hogy ezen vármegye törvényjétől függjenek mindenkben, mellyet ha nem cselekesznek, azon vármegyei tisztek büntessék érdemek szerint; Jenő¹⁶⁶ felé pedig álutakon ne járjanak, affélékről írt articulusokban specificalt

poena alatt. Az úton járóknak is szállást adni tartozzanak, mert az ország is nékiek szállást adott.” Vö. Comp. III. 11, 10.

Ezeknek a románoknak és rácoknak az utódai most a katonaság kötelékében vannak, míg a magyarok nagyrészt kivesztek; a birtokosok pedig, akiket megismernem adatott, ezek: gr. Teleki, Apor, Türi, Tövissi, Rutkai, Bodó stb. A méltóságos br. Bálintt család *tövisinek* írja magát (vö. 60. §. 11., 85. §. 10.).

3) Birtokomban van egy rettenetes esetnek a története, mely előadja, hogy 1619-ben egy Tivadar nevű románt, aki Tövisen időzött, megszállott és lenyakazott az ördög. Azt mondják, hogy Vass Benedek és Barcsai István helyi birtokosok, nagyszámú tanúval együtt, az eset szemtanúi voltak. Ugyanezek a nemesek a dolog történetét híven írásba foglalva jelentették Károlyi Zsuzsanna úrnőnek, Bethlen Gábor fejedelem hitvesének. Ezt a történetet ezekről a lapokról elhagyandónak ítéltém, hogy ne váltssam ki az olvasók felháborodását.

43. §

C) Vizakna, németül Saltzburg, taxális mezőváros, mely Szebentől északra egy mérföldnél távolabbra fekszik. Magyarok lakják, szászok kevesen és (amint a mezővárosokban többnyire történni szokott) különböző nemzetiségű más lakosok. Neve hírességét elsősorban sóbányaival szerezte. A hetipiacot vasárnap tartja.

1) Vizakna David Frölich útikönyvében [372.] Wizagna. Egyesek szerint nevét nyilván a víztől kivájt sóbányáktól kapta, a magyar *víz* ugyanis latinul *aquát*, az *akna* pedig *salinát* jelent. Az egész vizaknai sóbánya ugyanis nedves, mások majdnem egyöntetűen az itt folyó *Visza* patakból és az *akná*ból származtatják elnevezését.

Nem keresünk hibát a névnek sem ebben, sem abban az eredetelésében, ellenben tévednek azok, akik ezt a mezővárost a Szászföldhöz és a Szeben székhez sorolják, mint Reicherstorffer, Bonbardi¹⁶⁷ és Szegedi, Tyr. III. 34. A kibányászott és darabokra vágott sót, amelyet innen szekereken Hunyad vármegyébe, a solymosi fiókvásárhelyre szállítanak, nemcsak az említett

vármegye használja, hanem Dél-Magyarországon a temesi bán-ság is (I. I. 45. §.).

Mind a vizaknai, mind az Erdélyben lévő többi sóbányát, amelynek a művelése terén hibák és hiányosságok fordultak elő, a legdicőségesebb ausztriai uralkodók alatt ebben az évszázadban felújították, amint erre következtetni lehet az erdélyi sóbányák 1696 júniusában és szeptemberében készített összeírásából, melynek másolata megvan nekünk. Az 1678. évi júniusi országgyűlésen határozatba ment:¹⁶⁸ „A Vizaknán és Désen 1613 és 1614 után nyert polgári telkek visszaadassanak a fiskusnak, a biztosok tartsanak vizsgálatot, ezt tartsák szem előtt más bányavidékeken is.” A sóbányák érdekében hozott törvényeket I. Apr. III. 15., és 76, 6.

2) E mezőváros tanácsa nem kevésbé eltér a többiektől a tiszt-ségviselők tekintetében, mert a városbíró és a tanácsosokon kívül ezekhez járul a királybíró, akinek az egész tanács elsőbbséget ad. Van ebben a városban egy kiváltságos ház, amelynek törvényes birtokosai II. Endre király korától (aki 1235-ben távozott az élők közül) ősi kiváltság ereje folytán viselték a királybíró-ságot. Három előkelő családot találunk, mely a ház és a tiszt-ség örökségében részesült: a Geréb család (talán így nevezték egykor a tisztségről, amelyet ebben a városban viselt, *geréb* ugyanis magyarul *városgazdát* jelent), a Haller család és a Szentpáli család. Ezeknek – a legnagyobb pontossággal összeállított – leszármazását a történelem hasznára most közöljük a tudós Erdéllyel, mégpedig:

Geréb Imre Vizaknáról (vagy: vizaknai) II. Endre uralkodása idején beszercei főbán, 1222-ben kapta Magyarország említett királyától a Geréb-házat kiváltsággal. Imre fiai voltak: Vizaknai Geréb Orbán, 1248 táján Erdély vajdája, és ennek testvére, László, temesi és lugosi bán. Orbán nemzette Zsófiát, az Orbán utáni erdélyi vajdának – akinek Frank volt a neve – hitvesét, valamint Borbálát, dungelegi Pongrácz Kelemen élettársát. László nemzette Tamást, Prinyi Orsolya férjét, és Györgyöt, Dél-Magyarország kapitányát 1291 körül. Geréb Tamás és Orsolya gyermekei: Tamás, Károlynak, Magyarország királyának a főlovászmestere, Kelemen és vizaknai Geréb Miklós, Erdély kormányzója, apja Katalinnak, akit Guthi Országgh Sebestyén vett

feleségül. Tamás, a főlovászmester gyermekei voltak: Miklós, 1446-ban Erdély alvajdája, László, fehérvári püspök és Geréb Márton, Miklós apja.

Miklós, akit alvajdának nevezünk (utóbb tényleges vajdává választották), négy gyermeknek örvendett, mégpedig: Miklós, akit Corvin Mátyás, Magyarország királya a Geréb-ház és a vizaknai közösség közti, tizenegy pontba foglalt szerződésben dicsérettel említ; ezt a szerződést végül is I. Ferdinánd császár 1558-ban méltóságos Haller Péter javára erősítette meg; Péter, Erdély vajdája és utóbb a magyar királyság palatinusa, aki vingárdi Geréb Péternek írta magát, mivel Vingárd falut is birtokolta; a harmadik Geréb Potenciána, Bogáti László felesége, aki hozományba járulékaival együtt Radnót birtokot kapta; a negyedik Geréb Afra, kiváló hozománnyal, mégpedig Küküllővár, Bajom és Tatárlaka birtokokkal ment férjhez Bebek Ferenchez.

Miklóstól születtek: Ferenc és vizaknai Geréb Miklós. Mint-hogy ezek gyermek nélkül haltak meg, a vizaknai kiváltságos Geréb-házat Balázstelke, Fejéregyház, Longodár, Réten stb., stb. birtokokkal együtt megkaparintotta 1557-ben Izabella királynőtől és fiától, János Zsigmondtól, ugyanúgy I. Ferdinándtól méltóságos hallerkői Haller Péter szebeni királybíró hitvesével, Kemény Katalinnal.

Péter nemzette Haller Gábort és Mihályt. Ennek Pernyeszi Dorottyától született fia Haller Péter, akinek Tarnóczi Sárától való fia ugyancsak Haller Péter, aki gyermekek nélkül hunyt el. Az idősebbnek, Gábornak Bocskai Ilonától három fia volt, mégpedig: 1. Haller István, 2. Haller György, Sámuel apja, akinek a fia, György, egyaránt továbbélt Haller Sámuelben és Györgyben, 3. Zsigmond, aki gyermekek vigasza nélkül távozott e világból. Istvánnak, akit Gábor a Bocskai lánnyal nemzett, fiai voltak: Haller Gábor, a nagy törökbarát, aki Magyarország új vára (Érsekújvár) mellett 1663. november 15-én fejével bűnhődött (róla megemlékeztünk az I. 275. §-ban); Haller Pál, gyermektelen, és János, István apja (aki Haller Gábort, Jánost és Lászlót nemzette), valamint a magtalanul elhalt József.

A Haller testvérektől: a gyermektelen Páltól és Jánostól a vizaknai kiváltságos házat csere útján tekintetes néhai homoród-szentpáli Szentpáli Ferenc szerezte meg. Ferenc gyermekei vol-

tak récsei Boér Sárától: István, Sára, János, Klára, az 1710-ben meghalt Zsigmond, Sámuel, László, Benjámín, Ábrahám, Mária és József, a Szentpáli fiak és Szentpáli lányok. Ezek közül a legidősebb, Szentpáli István nemzette Józsefet, Sándort, Krisztinát, Ádámot és Istvánt; ezek a testvérek mind meghaltak, kivéve Józsefet. Ferenc leánya, Klára, feleségül ment Bogáti János nemesúrhoz, akit András, Pál, Mária, Klára, János, Sára és Krisztina atyjává tett.

Jelenleg a királybírói tisztet a dicsért nemzetségből tekintetes Szentpáli Sándor úr tölti be, akinek vizaknai atyjáról, Szentpáli Ferencről megemlékeztünk az I. 280. §-ban.

44. §

1) Balázsfalva, németül Blasendorf, sík helyen, abban a szögben elterülő falu, amelyet az összefolyó Nagy- és Kis-Küküllő vize alkot. Mint a balázsfalvi uradalom feje, nevezetes helynév mind régi gazdái miatt, mind pedig ebben az évszázadban a román püspöki székhely és a Nagy Szent Vazul-rendi szerzetesek Szentháromság-kolostora miatt. Vannak nagyvásárai, és hetipiacából is hasznot húz.

a) Balázsfalva, amelyet Szászky [510.] tiszta románnak vélt, román és magyar jobbágyfalu, amelyet – noha a *Titularis Daciá*-ban [62.] Erdély többi falva közé iktatják – többnyire a mezővárosok sorában emlegetnek. A különböző időkben más-más urakat tisztelt, akiknek a számából elegendő lesz megjegyezni a következőket.

b) A XVI. században a balázsfalvi uradalom birtokosa Bagdi György volt, egy felirat tanúsága szerint, amelyet máig is őriz a püspöki lakás fala, és amely így hangzik:

„Hanc domum fecit aedificare Georgius Bagdi, fide terminavit eam post Christi nativitatem Anno MDXXXV tempore magnae famis, cum agricole suum faciebat unum cubulum tritici florenis quatuor, vel citra; hoc opus fe[cit] Stephanus Lapi[cida] de Tasád.”¹⁶⁹

c) Hosszú idő múlva Bethlen Pétert és Pécsi Simont, Erdély kancellárját említik e birtok gazdáiként, tudniillik Pécsi Simon,

valamilyen módon jogot formálva erre az uradalomra, peres úton sürgette, hogy István fejedelem fia, Bethlen Péter, akinek jutott, adja át neki. Ámde 1631-ben Pécsi és Bethlen között olyan megegyezés jött létre, hogy Bethlen halálával az uradalom átszáll Pécsire és megfordítva. 1635-ben Pécsi hagyakozást készített, amellyel minden tényleges és öröklendő vagyonát lányaira hagyta. Ezt a hagyakozást 1636-ban beiktatás is követte. Azonban 1638-ban Pécsi hűtlenség bűnébe esvén (amelynek folytán a notóriusok életükkel együtt összes jószágait is el szokták veszíteni), minden jószágát és örökségét élete megőrzése érdekében a királyi kamarára hagyta, és a fejedelem beleegyezésével fassiót (vagyis végrendeleti meghagyást) tett a káptalan előtt, melynek hatodik pontja ez volt:¹⁷⁰

„Noha a fiscus minden jószágomat igaz törvény szerint apprehendálta és sententiával via juris exequaltatta; de mindazonáltal non de necessitate (scil. ex parte fisci, qui etiam absque fassione, bona Petsii adimendi potestate pollebat – B. J.) sed pro bene esse, in perpetuum annak renunciálok, semmi névvel nevezhetendő just magamnak haereseimnek, posteritásaimnak vagy legatariusaimnak azokban sem titkon, sem nyilván fenn nem tartok.”

Leányai közül néhányan szintén a hűtlenség bűnébe estek, de (mint a kiszabott ítélet mondja) „az asszonyi nem gyengesége miatt fejüket megkímélték” (vö. I. 275. §). Így aztán Pécsinek nem maradt többé semmilyen öröksége Balázsfalván, ellenben a joga átszállott először Bethlen Péterre mint birtokszerzőre. Miután Bethlen (Bánban, Magyarországon 1646. augusztus 3-án) meghalt, a balázsfalvi uradalmat a kamara lefoglaltatta, de köztudomás szerint értesült, hogy Bethlen ugyanazon hagyakozással örvegyének lekötötte; és így az említett uradalmat törvényes úton megszerezte. Mindezeket az ügy egész menetével együtt egy kéziratból tudtam meg, mely húsz kvárt ívből áll, készítette Hegyesi István [I. 275. §] 1669-ben, címe ez: *Bonorum Pétsianorum conditio*.¹⁷¹

d) Haller Gábor, akiről a 43. §-ban említettük, hogy fejével bűnhődött, valamelyes ideig szintén birtokolta a többször említett uradalmat, amint ezt tanúsítja Bethlen János kéziratos *Históriája*¹⁷² ilyen értelemben: „Haller Gábor Barcsai fejedelem

ráruházása folytán birtokolta Balázsfalvát; így aztán, amikor a kastély ura gyermekek vigasza nélkül hagyta el az élőket, Apafi lefoglaltatta a kamara részére; hogy halála miatt sem ő, sem a fejedelemsasszony egy cseppet sem bántódott, szembetűnőbb volt, mintsem takargatni lehetett volna.”

e) Végül is Balázsfalvát a hozzá tartozó falvakkal és birtokrészekkel Bornemisza Anna fejedelemsasszony szerezte meg, kifizetve bizonyos birtokrészek értékét azoknak, akikre a birtokoknak szállniuk kellett volna a vér jogán. Így aztán 1664-ben, november elején, a Segesvárt rendezett országgyűlésen nyílt szavazattal hozott határozatot olvasunk [3. cikkely]:¹⁷³

„Hogy maga a fejedelem adja beleegyezését a fejedelemsasszony vásárlási és nyilatkozattevő leveleinek megerősítéséhez”; egyszersmind ama rendek határozatba iktatták, hogy akik erre a birtokra igény tartanak, a jog útja semmiképpen se záruljon el előlük, Comp. IV. 12, 5. Megjegyzendő ugyanis: Pécsi Simon lányai (akikre az 5. cikkely értelmében javait ráruházta) ellenvetést tettek azért, mert a balázsfalvi uradalmat ráruházták a fejedelemsasszonyra, és átengedték neki. Főként Pécsi Erzsébet, Haller Péter felesége élt az ellentmondás eszközével a fejedelemsasszony beiktatása ellen. Az ellentmondás fő alapjai ezek voltak: 1) Amikor Pécsi hűtlenségbe esett, Balázsfalvát nem birtokolta csak a kölcsönös utódlási szerződés értelmében, ennél fogva a Bethlennél lévő s az ő bizonytalan és esetleges elhunytától függő birtoknak csak a feltételes öröklését veszíthette el. A felelet erre a többi egyéb mellett ez volt: a notórius elveszti kiváltságait [Werbőczy I. 20.]. Tekintve, hogy Pécsi az öröklendő uradalmat a Bethlennel szerződésben lefektetett kiváltság erejénél fogva biztosan a magáénak mondhatta, jogosan elveszíthette stb. 2) Pécsi nem veszíthette el a lányai részét. Felelet: a Pécsi-jóságok nem öröklöttek, hanem szerzetek voltak, s Pécsi – feje megváltásáért – valamennyit önként átíratta a kamarára stb. Hosszas erre-arra való alkudozások után a fejedelemsasszony részéről az a döntés született, hogy Bethlen Péter, még ha Pécsi (aki Bethlen előtt meghalt) élt volna is, szerződést kötni vele nem akarhatott, mivel a szerződés nótázás esetén semmis.

f) Bornemisza Anna fejedelemsasszony 1684-ben nemcsak a balázsfalvi uradalmat, hanem a magyarországi Máramaros vár-

megyei Huszt várát a sóbányákkal, a Bocskai-örökségből Fogaras várát a porumbáki és kománai házakkal szintén Fogaras földjén, Udvarhely várát a miklósfalvi lakással Udvarhelyszéken, a kutyfalvi házat Fehér vármegyében, egy földterületet, amelynek egy részét a segesvárszéki Szászszentlászló közösségtől, másik részét a medgyesszéki Váhlíd falutól törvény útján szerezte meg, az algyógyi meleg fürdőnél emelt épületeket a hozzájuk csatolt birtokokkal és egy szőlőt a Hunyad vármegyei Nagyokloson, a Medgyesszékhez tartozó Nagyekemező falu tizedét fiának, II. Apafi Mihálynak végrendeletileg biztosította az összes tartozékokkal együtt, amint ezt tanúsítja a végrendeleti irat, amelyet I. Apafi Mihály fejedelem 1684. október 22-én erősített meg.

II. Apafinak Balázsfalván kedves szálláshelye volt, esküvőjét is itt ünnepelte 1695. június havában Bethlen Katalinnal. Amikor az ifjú Apafi lakóhelyét áthelyezte Bécsbe, s öröksége átszállott a felséges Lipót császárra, következésképpen tartományunk örökletes ausztriai fejedelmeire, a legszentebb udvar 1736-ban a balázsfalvi uradalomban helyezte el az egyesült román püspök rezidenciáját.

2a) Erdély nagyfejedelemségében és a hozzá visszacsatolt részekben a görög szertartású egyesült egyház fogarasi püspökének a háza régi, de felújították és megszépítették. Ugyanaz az erődítés, mely a püspökséget körülveszi, magába zárja a nem nagy püspöki templomot is. Az erődítés keletről az eladó árúk terével kezdődik, ahol minden csürtötökön vásárt tartanak, s lezárul a Nagy Szent Vazul-rendi szerzetesek kolostorával (52. §) s igen szép és díszes építésű templomukkal.

b) A legtöbb író úgy hiszi, hogy a román püspök székhelye Fogaras mezőváros, de tudják meg, hogy már Balázsfalva a székhely. Szegedi [Tyr. III. 155.] ezeket adja elő: „Mivel VI. Károly császár jámbor adakozásával azt akarta, hogy a tőle létesített és az ő javaiból ellátott román püspökség székhelye Fogaras legyen, először adott neki püspököt, Pataki Jánost. Miután ennek betelt a sorsa, a román klérus az erdélyi törvényekkel megerősített régi szokásnak megfelelően [Appr. I. 8, 1.] nyílt szavazással püspököt választott magának, a népükhöz tartozó méltóságos Klein János urat, aki akkoriban nagyszombati egye-

temünkön a spekulatív teológia tanára volt, és akit utóbb ő cs. kir. felsége a legkegyesebben megerősített s a bárói címmel tüntetett ki. És bizonyos, hogy a püspöki székhelyet Fogarason létesítették (179. §. IV.) és alapításába Fogaras földjén Alsószombatfalva falut, sőt Belső-Szolnok vármegyében a szamosújvári uradalmat is belefoglalták. Ámde miután a szamosújvári uradalmat átadták az örményeknek, Alsószombatfalvát különböző birtokosoknak, a püspöki székhely Balázsfalvát tette híressé.

c) A püspöki jószágok a balázsfalvi uradalom nevén vannak, amelyhez egész falvak is tartoznak: Csifud vagy Czufud, Szászpatak román települések s az ezeknél nagyobb és nevezetesebb szász település, Monora, továbbá Véjsze vagy Verc, másként Vécske majdnem egészen, hasonlóképpen Tűr, Péterfalva (Küküllő vármegyében), valamint bizonyos részek Panádon, Szancsalon, Iklódon, Szépmezőn. A püspökön kívül a nemes Keszei család (nem tudom, vannak-e többen) is élvez részbirtokot, de kicsit. Megjegyzendő, hogy e jószágok intézői a Nagy Szent Vazul-rend szerzetesei.

3) Most vegyük szemügyre a balázsfalvi síkságot, ahol 1705-ben a Rákóczi-pártiak 35 000 fegyveresből álló nagy hadserege tábort ütött, l. Cserei [352.], 1659 vége felé pedig, amikor a budai basa Temesvár felé tartva itt tábort vert, Rákóczi bujtogatására kevés számú paraszt, mivel azt hitte, hogy a török kitakarodott Erdélyből, meglepetésszerűen rajtaütött a török takarmányszedőkön. Ámde a táborból előrohanó csapatok a legtöbbjüket megölték; néhányat élve elfogtak, ezeket – miután fülüket, orrukat megcsonkították – visszaküldték aratni, szántani [l. Bethlen, Comm. II. 21. §].

Balázsfalva két mérföldre van keletre Enyed mezővárostól, s ugyanakkora távolságra fekszik nyugatra Medgyes városától.

45. §

Ennek a kerületnek a többi falvai ezek: Alamor, Apahida, Asszonynépe, Batizháza, Bece, Béld, Besenyő, Buzásbocsárd, Bükkös, Cintos, Csanád, Csicsóholdvilág, Csifud, Csombord, Csongva, Csucs, Diódváralja, Diómál, Elekes, Farkastelke,

Felenyed, Felgyógy, Felsőörbó, Forró, Fugad, Gabud, Gambuc, Gombás, Háporton, Hari, Hosszútelke, Ispánlaka, Istvánháza, Káptalan, Kapud, Karácsonyfalva, Kisakna, Kiscserged, Kiskerek, Kisludas, Középorbó, Kutyfalva, Ladamos, Landor, Lőrincréve, Magyarbagó, Magyarcesztve, Magyarherepe, Magyarlapád, Magyarorbó, Magyarpéterfalva, Magyarsülye, Marosgezse, Maroskoppánd, Marosszentkirály, Marosújvár, Medvés, Megykerék, Mihálcfalva, Miklóslaka, Miriszló, Monora, Muzsina, Nagycserged, Nagylak, Nyírmező, Obrása, Ohába, Oláhbogát, Oláhcselaka, Oláhcsesztve, Oláhlapád, Oláhrákos, Oláhszilvás, Oroszi, Ózd, Örményszékes, Pacolka, Pókafalva, Preszáka, Sorostély, Szászpatak, Szentbenedek, Szentjakab, Tóhát, Tompaháza, Tordás, Tür, Vadverem, Vécske, Veresegyház, Vláhháza. (Vö. 22. §. 3., Koppánd, I. 81. §)

1) Alamor Székely-birtok, amelyet méltóságos gr. kegyes emlékezetű borosjenői Székely László cs. kir. kamarás néhány évvel ezelőtt kastéllyal, kerttel és abban kápolnával, valamint egyéb épületekkel ékesített. Közel van Vizakna mezővároshoz.

2) Apahida Csombord fölött, a partról néz le a Marosra.

3) Asszonynépe latinul *Dominae populust* jelent, amiből könnyű kitalálni, hogy ez a birtok a korábbi századokban a vajda fővezére vagy valamelyik erdélyi előkelőség hitvesének a tulajdona volt, vagy pedig a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére neveztek így, akit a magyarok közönségesen Kisasszonyunknak hívnak. Most nemeseknek van alárendelve, és Enyedtől egy mérföldre keletre fekszik.

4) Bece magyar falu Szentkirály és Buzásbocsárd között; egy völgyben terül el, a losonci br. Bánffy urak hatalma alá tartozik. Hogy már a XVI. században megszerezték maguknak, mutatja az árendák és dézsmák ügyében 1697-ben Tordán tartott felülvizsgálat, ahol bemutatták az 1576. június 18-án Varsó városában méltóságos Bánffy György, Báthory István Lengyelország királya és Erdély fejedelme tanácsosának, azelőtt a magyar lovasság főkapitányának a részére kiállított adománylevelet. Ebben Lengyelország királya elengedte a dézsmák árendáját a következő Bánffy-birtokokon: Bece, Szentkirály, Spring, Birbó és Lengyelkék (ez a két birtok ma nem létezik, hacsak Birbó nem a mostani idők Girbója)¹⁷⁴ Fehér vármegyében, Hosszúaszó

Küküllő vármegyében, Varsolc, Nagyfalva és Zovány Kraszna vármegyében, Keresd, Zentelke és Borsa Kolozs vármegyében.¹⁷⁵ Ezt az adományt Báthory Kristóf megerősítette, egy-
szersmind 1578. július 26-án Gyulafehérvárt új adományt tett a
fent nevezett Bánffy György következő birtokai árendájának el-
engedéséről: Szénaverős és Gyákos Küküllő vármegyében. Ezt
1678. június 13-án Gyulafehérvárt megerősítette I. Apafi Mi-
hály is.

5) Buzásbocsárd magyar–román falu, mely nevével (Buzás
ugyanis gabonában gazdagot jelent) igazán megfelel Ceresnek.
A méltóságos Macskási-örökösöknek és néhány más örökösnek
a birtoka.

6) Bükkös, latinul *Fagos habens*. A méltóságos gyerő-
monostori Kemény mágnások régi öröksége, ahol 1607. decem-
ber havában megszületett Kemény János fejedelem, nemrég
pedig (1774. október 8-án, 65 éves korában) itt halt meg őexcel-
lenciája gr. Kemény László gyerőmonostori szabadbáró, cs. kir.
kamarás, valóságos állami belső tanácsos, Erdély királyi guber-
nátora és ugyanazon jeles nagyfejedelemség és a hozzácsatolt
részek főkomornyikjainak (kamarásainak – B. J.) királyi meste-
re.

7) Csanád neve a régi magyaroknál személynév volt *Chanád*
és *Sunád* formában írva, amint ezt látni lehet Béla király névte-
len jegyzőjének *Magyarország történetéből* [11. és 44.] s
Túrócziból [II. 1.], tehát a falu egy férfitől kaphatta nevét. Csa-
nád és Alamor falvakat 1600 körül Szentpáli Jánosra ruházták,
amint ezt tanúsítja Kemény János. Csanád sok évre visszamenő-
leg Bánffy-birtok. 1657. november 1-jén a rendek átadták a fe-
jedelemségről lemondó II. Rákóczi Györgynek.

8) Csifud, románul Csufud, a fogarasi püspöké (44. §. 20.) az
egyesült Küküllő folyók mellett terül el.

9) Csicsóholdvilág, németül Appesdorf, románul Czáp, a Nagy-
Küküllő déli partján, Mikeszásza faluval szemben fekszik.
Szász és román jobbágyfalva, a Telekiek uralmának alárendelve.

10. Csombord magyar–román falu, Enyed városa környékén
a Maros keleti partját foglalja el. Egészében Kemény-birtok;
méltóságos gr. Kemény Farkas úr, magyargyerőmonostori sza-
badbáró, a szent cs. kir. és apostoli felség kamarása, az erdélyi

nagyfejedelemség fenséges királyi guberniumának valóságos belső tanácsosa épületei teszik széppé. Ezt a falut Tröster és Kreckwitz¹⁷⁶ hibásan Zombornak is nevezik, és a két egyesült Küküllő partjára helyezik.

11) Csucs magyar–román falu, a Maros keleti partján helyezkedik el, fekvésére nézve Torda várossal van egy irányban. A főnemesei és nemesek 1702. évi jegyzéke Csucs birtokon Horváth Dániel nemest nevezi meg. A mai földesurak: őexcellenciája br. borosjenői Korda György úr és őexcellenciája hallerkői Haller Pál úr, mindkettő állami valóságos belső tanácsos stb., nemkülönb Ugron István úr és Tornya Sámuel úr; többről nem tudok.

12) Diódvára, közönségesen Diód, amelyet Tröster térképe hibásan ugyanazon patak mellé helyezett, mint Enyed városát, e városnál egy mérfölddel alább, annak a pataknak¹⁷⁷ a közelében fekszik, amely Felgyógyról és Remetéről kiindulva, végül Tövis mezővárost ejti útba. A történetírók írásaiban él az emléke Diód várának, amely romjaiban ma is látható. Mivel a vár ura, Balassa Imre, Erdély vajdája, támogatta a Magyarország királya elleni pártütést, a várat Zápolya János király 1540-ben leromboltatta; így aztán a falu a vár romjai mellett helyezkedik el. Románul nem Diódnak hívják, hanem Sztremcnek; ez a név *elhagyottat* (pusztát) jelent.

Istvánffy [XIII.] kimerítően ismerteti egész történetét, őt azonban egy kis tévedésen érjük ott (eddig ugyanis őt követtük), ahol azt írja, hogy a várat nemcsak a földdel egyenlővé tették, hanem azután nem is javították ki. Tudniillik Bethlen Farkas, mondhatni a legszavahihehetőbb szerző rámutat arra [V. 216.], hogy Diód vára Balassa Menyhárté volt, akit 1536-ban az erdélyi hadsereg fővezérévé nevezték ki. Midőn Balassa átállott Ferdinándhoz, a várat elfoglalták János Zsigmond katonái; ekkoriban a várnagyok Nagy Ágoston és Szegedi Miklós voltak; a várat tehát nem rombolták le teljesen, vagy kijavították.

Az 1702. évi jegyzékben a következő részbirtokos nemeseket találtam, akiknek Diódon kúriáik voltak: Hochmár¹⁷⁸ János hitvese, id. és ifj. Miksa István özvegye, Nemes Gábor felesége, Cserei Farkas és Lajos, Zeyk László hitvese, Vass György és Mózes, Biró Dániel. Ma a birtokosok: a diódváraiai Miksa, a

zejkfalvi Zeyk, a Borsai, a diódváraljai Vass, Macskási, Inczédi, Mósa, Czerjék, Pálos, Málnási stb. nemesszaládok.

13) Elekes Asszonynépén (3.) túl, napkeletre húzódik és Szentbenedekkel határos. 1702-ben Pápai Pált említik birtokosként.

14) Felenyed Nagyenyed város fölött, a Nagyenyedi Kollégium birtokai közé számít, kivéve két-három telket, amelyek a nagyenyedi fő- és másodlelkészhez tartoznak, az ő zselléreiknek nyújtanak otthont, s a kertek terményeit szolgáltatják.

15) Felgyógy, románul Dsoáds, kiterjedt falu, amely a nyugati irányban folyó patak mindkét partján, egy keskeny völgyben, a hegyek tövében húzódik Remete felé (39. §. 35.). Szőlőhegyein, a Susánkán és a Malomárokhegyén stb. bőségesen szüretelik az egészséges bort. A kertek gazdagon termik a párizsihoz közel álló, gyógyinak nevezett piros almát, amelyet a szomszédos vidékeken eladva, az itt lakók leküzdik a gabonahiányt. Van körte és cseresznye is.

1702-ben méltóságos Toroczkai Mihály tanácsost és a Serédi bárókat említik mint a falu gazdáit. Jelenlegi birtokosok: méltóságos br. kászoni Bornemisza úr, méltóságos gr. malomvízi Kendeffi Elek úr, guberniumi tanácsos, méltóságos gr. Bethlen Gergely úr, kir. alezredes (a felesége révén birtokos), Toldi és Halmágyi urak. A jobbágyok románok. (Vö. 140. §. 1. és 1. alább, Kővár földje után, 184. §.)

16) Forró román jobbágyfalu Nagylak és Szentbenedek között.

17) Fugad a tőle délre fekvő Asszonynépe faluhoz van legközelebb, s a kaszálóiról híres Csenger-völgyel szomszédos.

18) Gombás magyar-román falu, amelyet Apahidával (2.) együtt Csombordtól szakították el; szintén Kemény-birtok. Ezt a falut egy napnyugat felé húzódó, erdővel borított, elég kiemelkedő, a hozzácsatlakozó láncolaton felül magasodó hegy választja el Miklóslakától, s Miriszló falu környékén a Maros folyását ék alakban megkanyarítja.

19) Háporton ugyanazon a tájon fekszik, mint Asszonynépe. Egykor a Forró nemesek jeles törzsökét fogadta be, amelyből a tanult emberek közül Forró Pált neveztük meg (I. 275. §). A feljegyzések szerint 1702-ben ezt a falut örökségükhöz sorolták: ifj. Toroczkai Péter úr, Naláczi István özvegye, Macskási Imre

elvált felesége, Boér József felesége, Olasz Jakab, Püspöki Péter, Fehér vármegye egyik főbírója.

20) Hari, amely nem esik nagyon messze Forrótól, 1702-ben a nemes Oklocsányi Pál, Báróczi János és István, Kapronczai István birtokosokkal büszkélkedett; innen bírja örökségét a Kapronczai család, a hari Csató, Komáromi, Rákosi és más nemesek. Hosszútelke Miksa-birtok és Stiglicz Gábornéé.

21) Ispánlaka latinul Comitis domiciliumot jelent, s nem messze fekszik Nagylak, Oláhszilvás stb. falvaktól. 1702-ben a helység uraként Sárközi Istvánt jegyezték fel, jelenleg pedig örökség gyanánt ugyanezt élvezte a *hari* előnevet viselő Báróczi ház.

22) Káptalan román falu Nagylak fölött; Rhédei-birtok.

23) Kapud a folyón túl elterülő Tövis mezővárosra néz le a Maros magas partjáról.

24) Karácsonyfalva, azaz Gratianus faluja.¹⁷⁹ A Küküllő folyó északi partján, néhai br. Bánffy Péter özvegyének, született méltóságos gr. Teleki Máriának a háza ékesíti.

25) Kisakna ugyanazon a tájon van, ahol Bece fekszik.

26) Kisludas a szászok földjével szomszédos. 1702-ben Sarmasági Péter birtokában volt, most a méltóságos vargyasi Daniel nemzetség örökségként szerepel.

27) Kutyalva, amelyet Timon magyarul Kutyalnak, latinul hibásan Cuttia villának nevez [Nov. XI. 71.], magyar-román falu, a Maros partján északi irányban ebben a vármegyében a legszélső. E század elején pekrovinai Pekri Lőrincet tudta gazdájának; a jelenkorban már br. vargyasi Daniel úr és Zeyk úr a birtokosok.

28) Középorbó. Korábban Kisorbónak nevezték, középen van Magyarorbó és Felsőorbó között.

29) Ladamos Bethlen-birtok, közel fekszik Szébenszékhez.

30) Magyarcesztve, latinul Hungaricus Cesztve, a Maros partján, méltóságos gr. zabolai Mikesnek és (talán) méltóságos br. magyarcesztvei Miske úrnak s a magyarcesztvei Bágyoni, Eperjesi, Pávai, Donáth nemesuraknak van alárendelve.

31) Magyarherepe kelet felé Küküllő vármegyéhez van igen közel, s örökségül szolgál a br. borbereki Alvinczi úrnak s a Benkő, Borsai, Széki stb. nemeseknek.

32) Magyarlapád Csombord (és Magyarbagó), valamint Asszonynépe között, a fölötté elterülő szőlőskertek miatt kellekmes völgyben fekszik, s br. Alvinczi úrnak és más örökösöknek a tulajdona. Az 1678. október 3-i országgyűlési dekrétum bizonyossága szerint a falu egy részét méltóságos néhai uzoni Béli Pál uralta.¹⁸⁰

33) Magyarorbó latinul Hungaricum Orbónak hangzik, de tiszta román jobbágyfalu. Szinte ugyanez az eset Erdély csaknem minden többi olyan falvában, amely nevében a *Magyar* előtagot viseli: vagy tiszta románok, vagy nagyrészt románokkal vegyesek. A magyarok ugyanis a háborúk viharában a legtöbb helységben végzetes csapást szenvedtek s a szomszédos Havasalföld tájairól románok léptek örökükbe.

Abban az időben, amikor Magyarorbó névleg és tényleg virágzott, azt a helyet foglalta el, amely a Maros lapályának a szélén dél felől Nagyenyed város területével szomszédos. Erről beszélnek ma a templom megmaradt s a Tövis felé igyekvőnek szembeötlő falai, amelyek az építkezés méreteivel bizonyoságát nyújtják a régi falu nagyságának. A mai falu, amelyről tudnod kell, hogy egészében a római szent birodalmi gr. Teleki-hitbizományhoz tartozik, nyugatra, egy keskeny völgyben húzódik meg. Azok az épületek díszítik, amelyeket két-három emberöltővel előbb a római szent birodalmi gr. Teleki Sándor (e néven a harmadik) hitvesével, Halász Borbálával építtetett saját koporsójuk elhelyezésére.

34) Magyarsülye, amely legközelebb az ugyanabban a völgyben fekvő Magyarherepéhez van, a nemes sülyei Sülyei családot fogadja be, s az írásos emlékek mutatják, hogy 1702-ben nemes Pávai Istvánnak és Sárdi Gáspárnak voltak itt kúriáik. Ugyanazokból a családokból ma is élnek birtokosok, és újakkal gyarapodtak.

35) Maroskoppánd a nemes Fosztó családnak engedelmeskedik és ad előnevet.

36) Marosújvár falu a Maros keleti partja fölött, Nagylak és Magyarcsesztve között foglal helyet; nevének hírét a mind építkezésnél, mind a hely fekvésénél fogva kitűnő vár adta, amelyet az alapozástól a nagyszerű udvarházakig Gálffi János épített; róla Kemény János históriája [16.] azt állítja, hogy Báthory

Zsigmond szárazdajkája volt [l. Bethlen VII. 408.]. Innen menekült el ugyanaz a Gálffi 1592-ben, hogy el ne fogják Báthory Zsigmond katonái, akit Báthory Boldizsár tüzelt ellene; 1593-ban Huszt várában mégis nyomorultul lenyakzták, i. h. 411. Ezt a várat a faluval együtt Mihály, Havasalföld vajdája 1600-ban bojárjai egyikének adományozta, akinek Mihály Bán volt a neve [l. Bethlen X. 804. és 815.]. Majd Báthory Zsigmond, Erdély fejedelme 1601-ben átadta Siegfried Ribis szamosújvári várnagynak (akit Basta nevezett ki oda) azért, mert neki adta át a várat, amelynek élére Ribis helyébe Gyulaffi Lászlót állította, l. Bethlen X. 824. Korábban, 1594 körül, ugyanazon Zsigmond Gálffi elmozdítása után Bodoni Istvánnak adományozta, l. Mikola [152.].

37) Marosszentkirály nagyon közel Csombordhoz, a Maros ugyanazon partján, Enyeddal szemben fekszik, és a méltóságos Bánffy, Josinczi, Barcsai báróknak engedelmeskedik, s nekik nyújt otthont.

38) Medvés magyar jobbágyfalu, a bethlenszentmiklósi uradalomhoz tartozik, és ehhez a Küküllő vármegyében fekvő faluhoz van legközelebb.

39) Mihálcfalva nagyrészt br. Henter birtoka; ezt Timon [Nov. XI. 71.] *Mihátschfalvának* nevezi.

40) Miriszló, hajdan *Merusló* [Szeredai 17.], Enyed városával észak felől szomszédos, s a Nagyenyedi Kollégium örökségéhez számít. Az említett Kollégium levéltári anyagában van három írás a város és a falu közti határmegállapításról, 1483-ból, 1559-ből és 1560-ból.

A falu területén és a Maros partján láthatók a Tordáról szekereken ideszállított só raktárai, amelyek a miriszlói *Kincstári sópiac* néven ismeretesek.

Miriszló lakosai évente a legnagyobb bőségben gyűjtik be a mustármagot, s mustban feloldva és hígítva egyfajta mártást készítenek, amelyet közönségesen mustánkának, magyarul mustárnak neveznek. Igen jó ízű, enyhén csípős, édeskés fűszer a sózott-füstölt húshoz és halakhoz, s ezeknek az elterjedt ételeknek az emésztését nagyszerűen előmozdítja; szüret táján adják el az enyedi piacon.

A feljegyzésekben Miriszló (így hívják *Miroslaó*ról) a román

Mihály hadseregének vereségéről vált híressé, ami 1600. szeptember 18-án történt e falu és Décse között. A táborok úgy voltak elrendezve, hogy Basta a németekkel és az erdélyi nemesek serege feljebb, Miriszló mellett állott, a Mihályé pedig Enyed felé, Holtmarosnál, s a két hadsereg tábora között mély vizű patak folyt. Közben Mihály, hogy az erdélyiek be ne kerítsek vagy hátba ne támadhassák, átküldött a Maroson Gombás falu mellé egy magasabb dombra 300 lovast, hogy szemmel tartsák az erdélyi csapatok mozdulatait és a csatasor rendjét. Basta viszont, látva azt, hogy a mező keskeny és alkalmatlan a harcra, szeptember 18-án Miriszló falut felgyújtatva és futást színélve, hadseregével Décse felé indult. Miközben Mihály, mit sem késlekedve, hátulról üldözte a menekülő ellenség seregét, amaz szembefordult, és hosszú évszázadokra emlékeztető vereséget mért a vajda seregeire, noha a vajda serege mintegy 25 000 főre emelkedett, Bastának ellenben és az erdélyieknek a csapatai alig 12 000 fegyverest tettek ki. A két részről elesett összesen 11 000 ember, nem számítva azokat, akik a vajda seregéből a Marosba fulladva pusztultak el.

Tehát nevezetes volt ez a nap, amelyet az ugyanazon évben, október 25-én tartott lécfalvi országgyűlés dekrétuma¹⁸¹ az ünnepnapok közé sorolt, amelyet évente meg kellett ünnepelni egész Erdélyben (bár nem sokáig ülték meg). Az elvetemült lator, az alávaló tolvaj, a rablásból élni szokott román, aki hazánkat elfoglalta, vereséget szenvedett a császári fegyverekkel segített erdélyi nemesektől, s ugyanazon a napon a haza lerázta nyakáról a román igát, s az ország visszatért az arany szabadsághoz. (L. alább, 321. §. 7.)

41) Monora, a Nagy-Küküllő déli partján, szolgálai módon engedelmeskedik az egyesült egyházak román püspökének. Német neve Donnersmarkt.

42) Muzsina, amelyet hajdan *Maxinának* és *Morosnának* is neveztek [l. Comp. V. 26. ed.], a Torockóról lefolyó és Enyedet öntöző patak mellett fekszik, s a Nagyenyedi Kollégiumnak szolgál.

43) Nagylak Marosújvár fölött tekint le a Marosra, s a Geren-di, Dobolyi, Fogarasi stb., stb. nemesek lakásai ékesítik.

44) Nyírmező, latinul *Betulae campus*, Muzsina fölött fek-

szik, ugyanabban a völgyben, mint Vláhháza. Mindkét falut II. Rákóczi György idejében a kincstárhoz csatolták, azonban borsai Nagy Tamás, visszatérve a hazába a tatár fogságból, ahova a lengyelországi hadjárat alkalmával került, a kedvező új rendelet értelmében kimutatta, hogy a kincstárat nem éri hátrány, s ezért 1667. január 5-én az országgyűlésen¹⁸² hozott 26. cikkely alapján törölték a jegyzékből [Comp. IV. 12, 10.]. Jelenleg a Sarmasági, Dániel, Nagy urak és mások birtokolják.

45) Ohába egykor Csáky László birtoka volt, most oldalági leszármazottai tartják kezükben.

46) Oláhcseszte, Timonnál [Nov. XI. 71.] *Valachica Cschesztve*, az egyesülő Maros és Küküllő folyók partján terül el, és régi időktől szolgálja a Maroson csónakkal átkelőket. Ezért úgy hiszem, hogy az őslakó dákok és szlávok adták a helységnek ezt az elnevezést, mert *cseszta* nyelvükön utat jelent.¹⁸³ Az 1702. évi jegyzék azt mutatja, hogy ebben az évben gr. Gyulaffi László árva fia és gr. Csáky Gábor özvegye birtokolták a falut. Itt látható most a római szent birodalmi herceg Esterházynak a kúriája.

47) Oláhlapád, vagyis latinul Valachicus Lapád, Miriszló mellett, nyugat felől egy völgyben búvik meg, s a Szegedi, Szucsányi, Váradi, Enyedi, Borsai¹⁸⁴ stb. nemescsaládoknak van alávetve.

48) Oláhszilvás Magyarlapád és Magyarcseszte között, egy hegyekkel elzárt völgyet foglal el, és méltóságos borbereki br. Alvinczi és br. Josinczi uraknak s a nemes Ördög családnak szolgál.

49) Ózd e vármegye felső és hegyes részén fekszik, s jórészt a méltóságos kisérdői gr. Rhédei úrnak van alárendelve, és neki nyújt otthont.

50) Örményszékes Csanáddal (7.) szomszédos, s mágnásoknak és több nemesnek szolgál.

51) Pókafalva, a szászoknál egyes kéziratokban *Pokic*. A régi magyar *Pouca* után hívják így (mai helyesírással viszont *Pókát* írunk). Magyarok, szászok és románok lakják. 1702-ben azt írják, hogy a Katonai, Makrai, Váradi, Ugron, Becski, Bácsfalusi nemesek birtokolták a falut, de a mi időnkben más főurak és nemesek is szereztek itt lakást.

52) Preszáka vagy Praesaka, amelyet megkülönböztetésül

(39. §) egy melléknévvvel *Alsópreszákának* hívnak, Szebenszerdahely szász székhez közel esik. A kincstári birtokok közül kiemelve, az országgyűlés a fejedelem akaratából 1664. november havában, amint mutatja a 21. cikkely¹⁸⁵ és Comp. IV. 12, 13., ezt átadta birtoklás végett nagybaconi Baló Lászlónak, aki hazaszerető nemes volt és a legfelségesebb bíborviselőnél¹⁸⁶ állandó erdélyi szószóló. 1702-ben Inczédi Pál úr és Alvinczi Péter árváinak az örökségéhez csatolták, s máig sem szakították el tőlük.

53) Sorostély, németül Schorsten, az előző században a fiscus kezén volt, és 1657. november 1-jén, amikor II. Rákóczi György lemondott a fejedelemségről, ezt a falut Csanáddal és Monostorral együtt (talán Monora, amelyet a másoló Monostorra változtatott, nem jut eszembe, melyik országgyűlési cikkely alapján, de ha a kezemben lesz, könnyen utánanézhettek – B. J.), továbbá Holdvilágot és mindkét Csergedet 24 000 tallérért a nevére írták, ugyanakkor a görgényi jószágokat 22 000 tallérért, Gyalut 40 000-ért,¹⁸⁷ Fogarast azon az összegben, amelyért azelőtt volt ráruházva. Ezenfelül az országgyűlés magára vállalta a tulajdonjog érvényesítését bármilyen törvénytelen igénylővel szemben saját korábban birtokolt helységeiben, mint Balázsfalva, Radnót, Székelyhíd, Tasnád, Bábólna, Kodor és más helységeiben. Nem sok idő múlva Sorostély a többivel együtt visszatért a kamarához. Végül a méltóságos gr. széki Teleki családra szállott ez a birtok, amelyet ebben az évszázadban szerencsésen birtokolt gr. Teleki József és azután özvegye, méltóságos Bethlen Katalin grófnő. Jelenleg is a Római Szent Birodalom grófjai, a Teleki urak tartják birtokukban.

54) Szászújfalú a Maros partján, Marosszentkirály alatt, egykor szász település volt, most magyarok és románok lakják, és ezért elhagyva a *Szász* előtagot (latinul *Saxo*), igazában csak Újfalúnak hívják.

55) Szentbenedek, amely Magyarsülye és Elekes között (13, 34.) fekszik, magyaroknak és románoknak nyújt otthont, és a mohai de eadem, a bágyoni Váró, a nagybaconi Bardócz, dálnoki Veress, nagyajtai Csiki stb. nemeseknek engedelmeskedik. Ennek a falúnak az összes dézsmáit I. Apafi Mihály 1689. au-

gusztus 4-én árenda nélküli birtoklás végett egészen a jeles tordai Décei Istvánnak ajándékozta.

56) Tompaháza Szászújfalú mellett, a nemes Barták és Rákosiak birtoka.

57) Tordás, másként Tardos, román falu Asszonynépe és Elekes között.

58) Tűr a fogarasi püspök és a nemes Keszeiek uradalma, s Barcsai¹⁸⁸ jogon a Marsinai családnak szolgál.

59) Vadverem, azaz latinul Ferae fovea, nem esik messze Magyarlapádtól; 1702-ben galgói Rácz István szerezte meg ezt a birtokot.

60) Verezegyház, vagyis latinul Rubra ecclesia, Tűr és Pókaháza között fekszik, s nemeseknek van alárendelve; közülük a Borsai család verezegyházinak írja magát. Román neve Roschie.

Egyházi ügyek

46. §

Erdély nem engedélyezett egyetlen olyan bevett vagy megtűrt vallást sem, amelynek ez a Fehér vármegye ne adna otthont: a magyarok ugyanis katolikus, a reformált helvét és – kevés helységben – az unitárius, a szászok a lutheri evangélikus, a románok a görög szertartású egyesült és nem egyesült vallást, a gyulafehérvári zsidók a talmudi vallást követik. (Ezekről I. I. 160. §.)

47. §

I. 1) E vármegye két kerületében a katolikus vallás kevés egyházközséget számlál azóta, hogy – kezdve 1520-tól – különböző hittételek kaptak lábra; tudniillik ezek az utóbbi időben a hozzájuk hasonlóknak a számát egyáltalán nem múlják felül. Van mégis egy egyházkerület, amelyet Fehérvárinak neveznek az azonos nevű püspökségről, a tisztelendő kanonokok fehérvári testületéről és a Károlyfehérvárt a teológia ügyét előmozdító

tanító klerikusokról, úgyszintén a szerzetesrendek otthonairól, mint amilyen a pálosoké, az obszerváns és konventuális ferencseké és a trinitáriusoké, mely egész Erdélyben a leghíresebb.

2) A latin szertartású egyháznak Erdélyben egyetlen püspöksége van, amelyet az egyházmegye székhelye után Fehérvárinak neveznek. Nem lehet azonban kétségbe vonni, hogy régebben kettő állott fenn: a fehérvári és a milkoviai.

a) A milkoviai, amelyet a *Gesta Sancti Nicetae veteris Daciae episcopi et apostoli*¹⁸⁹ című könyv szerzője jogosan különít el [65.] a fehérváritól, latinul Albensistől, vagy amint Szent-iványi Márton mondja [327.], Agensistől, Bonbardi ellenben [59.] néhány más szerzővel egy és ugyanannak mond, sok idővel Szent István király előtt már fennállott, amint a *Gesta Sancti Nicetae* szerzője IX. Bonifác és II. Pius pápák bullái alapján bizonyítja; l. Haner szavait, aki azt írja [71.], hogy „a fehérvári egyházmegye után a milkoviai volt az első, amely magas színvonalon működött és amelyet a püspökség tisztségével is felruháztak”.

A püspökség helyreállításának a megértéséhez tartoznak a következők. Milkovia püspöki székhely Havasalföldön terül el, de a tatárok IV. Béla és talán I. Lajos alatt is elpusztították, és 1441-ben megsemmisült. A XVI. század első évtizedeiben helyreállított püspökség mostanáig mégis fennállott; de hol volt utóbb a püspöki székhely?

A választ vitatottnak találom; Timon ugyanis úgy véli [Nov. X. 53.], hogy Berethalomban van az otthona, ahol jelenleg is működik a lutheránusok vezetője (szuperintendens). Hasonlóképpen Szegedi is azt közli értekezésében (II. Endre. 14. §), hogy miután a tatárok elpusztították a milkoviai püspökséget, a száműzött püspökség otthona Berethalom lett. Ugyanakkor azt találtam, hogy az erdélyi szász írók néhány irata ennek a nézetnek az ellenkezőjét vallja, s azokat megvizsgálva, magamnak leszűrtem ezt: Milkovia elpusztítása után a fehérvári püspök, hogy jövedelmekben gyarapodjék, magának akarta követelni a milkoviai püspökséget, de ebben az ügyben ellenfelei akadtak, mégpedig a szebeni dékán és káptalan, úgyszintén a barcasági káptalan tagjai, akik – a pápa és a király rendelete alapján – a püspöki jogokat megtartották maguknak az elég indulatos és hosszan tartó vi-

szály után is. Tehát ez történt azután, hogy a milkoviai püspökséget helyreállították, s püspököket neveztek ki, akiknek a hajdani sorrendjét I. Pray, Spec. I. [433.]. Mert ámbár tudjuk, hogy Milkovia elpusztult, a milkoviai püspökség jogait azonban – mind a római pápa, mind Magyarország királya tekintélyének nyomására – átruházták a szebeni prépostra, hogy a fehérvári püspök rá ne tegye kezét a milkoviai jövedelmekre.

Ugyanakkor azt sem tagadjuk, hogy a szebeni káptalan vezetője egy személyben lelki ügyekben az esztergomi érsek általános helynöke volt (akit a milkoviai püspök érseknek ismert el, mint ahogy a fehérvári püspök a kalocsai érseket), püspöksüveg-főpap, prépost s a szebeni káptalan dékánja. Az említett püspöki jogok azonban mégsem maradtak meg a szebeni lelkészek szent tanácsának birtokában, hanem visszaadták azokat, mivel azután is választottak milkoviai püspököket, akik nemcsak Corvin Mátyás király korában, amint Bonbardi feltételezi [325.], hanem a XVI. században is a püspöki méltóság teljességében éltek. A milkoviai püspök 1511-ben távozott az élők sorából, s széke üresen maradt, de nem hosszú késlekedés után másikat választottak.

b) Mivel a milkoviai püspöki szék betöltetlen volt, az esztergomi érsek és bíboros főpap sürgette, hogy ezt a püspökséget csatolják az esztergomi érsekséghez, és egyesítsék azzal egyetlen főpap hatásköre alatt. Szerzett is két bullát: a Gyula pápától 1512-ből és Leóét 1513-ból (ezek megvannak nekünk), amelyek értelmében két esperesség, a szebeni és a barcasági, egyházközsegekkel együtt, azonnal az esztergomi érsekségnek rendelődnének alá. Ámde közbejött a szebeni és a barcasági káptalan beadványa Magyarország királyához: vigyázzon, nehogy megvalósuljon az esztergomi érsektől kezdeményezett unió a milkoviai püspökség és az esztergomi között.

A káptalan kérése a királyhoz ezt tartalmazza:

„Felséges és nagyméltóságú fejedelem! Jussom eszébe szent felségednek, hogy egy esztendővel ezelőtt az erdélyi részekről két esperesség, mégpedig a szebeni és a brassói, felséged alázas káptalanjai által, a polgárokkal és a közösségekkel együtt előterjesztett egy alázas kérést és beadványt, miszerint az esztergomi bíboros úr, valamilyen apostoli bulla alapján, a mil-

koviai püspökséget egyesíteni akarja az esztergomival. Akkor te szent felséged azt írta tisztelendő uraságának, hogy – elkerülve a vita folytatását – bennünket őrizzen meg korábbi jogainkban és dicséretes szokásainkban. Most pedig, miután a bíboros úr a Városból [Rómából – *A fordító*] hazatért, és mi – az illő engedelmességgel és alázattal – ugyanazt kértük, hogy méltóztassék meghagyni minket előző jogainkban és dicséretes szokásainkban, nem adott végleges döntést, hanem az esztergomi székesegyházban tartott szent zsinat harmadik napján nyilvánosan felolvasott és közzétett két apostoli bullát, az új pápa, X. Leó harmadik, a másik kettőt megerősítő levelével együtt, amelyet nem olvasott fel, hanem csak bemutattak. Ezekből világosan megértettük, amint azt hallottuk ő királyi méltósága szájából is, hogy a mondott részeken felségednek és felséged nemes örököseinek a híveit mind lelkiekben, mind anyagiakban a legnagyobb sérelem és kár fenyegeti, főleg azért, mert a tizedeket és az uradalmat teljesen magának óhajtja megszerezni. Ezenfelül elrendelte, hogy felséged összes káplánjai és plébánosai minden zsinaton tartoznak és kötelesek megjelenni, a roppant távolság és az utazás veszélyessége ellenére. Az elmondottak egyenként és összesen semmiképpen sem eshetnek meg az ország romlása, a lelkek veszedelme, az istentisztelet csorbítása s a hitetlenek szomszédságában lévő várak pusztulása nélkül. Ezért felséged alattvalói, hű káplánjai, esperesei az említett két espereségből, a többi erdélyivel együtt, 1516-ban tiltakozást nyújtottak be ezen egyesítés ellen Perényi Imréhez, Magyarország nádorához” (a szövege megvan nekünk – B. J.).

c) A hitetlenek szomszédságában lévő várak helyét stb. szépen mutatja X. Leó pápa levele, mely így hangzik (birtokomban van):

„Leó, a püspök, Isten szolgáinak szolgája, Krisztus valamennyi hívének, aki e levelet látni fogja, üdvözlétét és apostoli áldását küldi... Már régen tudom a boldog emlékezetű Sixtus pápától (aki 1484-ben távozott az élők sorából – B. J.), elődünktől, hogy a milkoviai egyházmegyében van egy jeles és nevezetes mezőváros (nincs miért csodálkoznunk azon, hogy e várost mezővárosnak mondta; ha ugyanis elhiszük Illiának,¹⁹⁰ hogy minden város mezőváros, kivéve Rómát, amelyet külön néven *urbs*nak kezdtek hívni, amint a többi várost *oppidum*nak nevez-

ték – B. J.), Corona, másként Brassó nevezetű, amely földi igazgatás dolgában Magyarország királyainak van alárendeltetve, s ahol a kereszténység határszélén, a hitetlen románok, az örmények, bolgárok és görögök, valamint más hitetlenek tömegének a szomszédságában abban a mezővárosban együtt élnek a keresztényekkel... Az említett mezővárost még a roppant kegyetlen törökök, Krisztus keresztjének ellenségei is igen gyakran teljesen felégették, elpusztították és megsemmisítették, s minden javaiból kifosztották. És mivel ugyanazon mezővárosban volt egy anyaegyház, amely a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére és neve alatt nagyszerű munkával és költséggel kezdett épülni, amelyet Krisztus híveinek hathatós támogatása nélkül sohasem lehetne befejezni, sem pedig a mondott hitetlenek által egykor szintén elrabolt könyvekkel, kelyhekkkel és templomi felszerelésekkel ellátni és méltó módon felékesíteni, ugyanazon előd, óhajtva, hogy az említett templomot építésével és hajlékaival kellően befejezzék, megőrizték és karbantartsák, s egyházi könyvekkel, kelyhekkkel és templomi felszerelésekkel feldíszítsék és támogassák... Kelt Rómában, Szent Péter templomában, az Úr megtestesülésének 1516. évében, január 4-én, pápaságunk negyedik évében.”¹⁹¹

d) Hogy a b) alatt benyújtott kérdés milyen eredménnyel érkezett vissza, nem találom ugyan, de könnyű következtetni a bíborosnak a pápához intézett leveléből, melynek a jelen ügyre vonatkozó része ez:

„Legkegyelmesebb pásztor! Bár a milkoviai egyházmegye, mely akkoriban, pásztor híján, törvényes okok miatt volt egyesülve az esztergomi egyházzal, és a fentről küldött levél tudomására jutott Péter és Lőrinc plébánosoknak, Péter és N. espereseknek és némely másoknak, akiket ez az ügy illet, és felszólítást kaptak, hogy az említett levélnek engedelmeskedjenek, mégis ők, engedelmeskedni vonakodva, apelláltak az effajta kihirdetés és vizsgálat ellen. Ezért szentséged méltóztassék ennek az ilyen apellálásnak és elrendezésnek az ügyét rábízni valakire Róma¹⁹² vizsgálóbírói közül, hogy meghallgassa és a kellő időre befejezze” stb. Ezekhez 1515-ben az apostoli jegyző ezt írta: „Pápa urunk parancsát hallgassa meg a feltrei püspök, és tegyen igazságot.” A vita azután úgy ért véget, hogy a milkoviai egyházmegye saját püspök-

nek örvendjen; ezt abból tudjuk, hogy 1518-ban Mihály a püspök tisztével élve jelenik meg egy be nem mutatandó levélben.

e) Annak, akit érdekel, hogy hány vármegyéje, esperessége stb. van mindkét egyházmegyének és melyek azok, megfelelő Illia műve [16–17.].

Ámde miközben Gyulafehérvárt István király úr költségén, a XIII. légiótól Ulpius Mucianus vezetésével Iupiter és Iuno neve alatt Antonius Pius és anyja, Iulia tiszteletére egykor emelt szentély romjaiból templom épült, egész Erdély az esztergomi érsek jogköre alá került, miután pedig a kalocsai püspökség előlépett érsekséggé, a dolgokat úgy intézték, hogy a gyulafehérvári püspökség hét vármegyét fogott át. Ezek: Fehér, Hunyad, Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Torda és Küküllő, s az egész Kalocsának lett alárendelve. Ugyanakkor a milkoviai, amely a Székelyföldet és a szászok hét városát ölelte fel, mégpedig Szebent, Kolozsvárt (amelynek helyére később Szászváros lépett), Besztercét, Brassót, Medgyest, Segesvárt és Szászsebest, az esztergomi érseket ismerte el felsőbb hatóságnak. De ezt a nézetet megcáfolják a megegyezést rögzítő irat következő megjegyzései, úgyszintén annak a zsinati meghívó levélnek az eleje, amelyet a milkoviai egyházmegye püspöke bocsátott ki 1518-ban egyházmegyéje káptalanjához és dékánjához. Tartalma ez:

„Mihály, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből a milkoviai egyházmegye és Moldvaország székesegyházának püspöke. A tisztelendő főpapoknak és jeles dékánoknak, nemkülönben az egyházközségekben a plébánosoknak, s a moldvai milkoviai főpapoknak és dékánoknak, mégpedig a barcaságinak, a szebeninek, a vráncsainak,¹⁹³ sepsinek, beszterceinek, szászkezdinek, koszdensinek,¹⁹⁴ gyergyóinak, sebesinek, kézdivásárinak[!], medgyesinek, orbainak, szeretinek,¹⁹⁵ kiliainak, dnyeszterfehérvárinak, nemkülönben a helyettesi hivatalt viselőknak, bárhol is legyenek és időzzenek hatáskörünkben, az említett milkoviai egyházmegyében, üdvözetünket küldjük stb., stb. 1518. február 8-án, az Invocabit vasárnapja¹⁹⁶ előtti kedden.” Egyébként az egész levelet elolvassuk, amikor folytatólag a milkoviai püspökségről fogunk szólni.

f) 1545. május 22-én a szász Medgyes városban összegyűltek

két egyházmegye, a fehérvári és a milkoviai szász lelkészei, és a következő egyezsége jutottak:

„Mivel mindenki számára nyilvánvaló, hogy a halandók törvényei az idők változékonysága miatt előregednek, az emberek iparkodása nagyon okosan arra vezetett, hogy az emberi szerződéseknek valamilyen okiratra kell támaszkodniuk, és az írás segítségével kell szabadulniuk a feledés átkától, nehogy az idők mostohasága miatt elpusztuljanak. Mi tehát, Mihály plébános úr Ecelben, ez idő szerint főesperes, János Frigyes, a tudományok magisztere, apostoli főjegyző, szelindeki plébános, szebeni esperes, Petrihegyi Tamás barcai esperes, ugyanazon esperességek és az összes többi anyaegyház plébániái testvéreinek a nevében és személyében, éppen ezt mérlegelve jelentjük egyenként és összesen mindazoknak, akik ezeket a sorokat látni, megtekinteni és hallani fogják, hogy ha már a régi időktől, amelyeknek az emlékezete alig él, Erdélyországban vita támadt, mégpedig a fehérvári és a milkoviai egyházmegye anyaszentegyházainak plébános atyái között az egykor fizetett általános adók miatt, valahára tekintetbe véve a testvéri szeretetet, amelyről egyazon vallás és test tagjainak ismerjük fel magunkat, a nézeteltérés velejéből ki kell hagyni a botrányt, és le kell csendesíteni. Mi tehát, az említett részek egyházainak plébánosai a medgyesi, beszercei, szászskézdi, selyki, szászsebesi és a hozzájuk tartozó esperességekből, Erdély fehérvári egyházmegyéjéből egyrészt – és a szebeni és barcai esperességekből, az esztergomi hatáskör alá tartozó milkoviai egyházmegyéből másrészt: az 1545. évben, az Úr mennybemenetele utáni vasárnapon, amely május 22-re esik, és elég fontos ügyben és ügyekben összejövén a medgyesi kongregációnk szokott helyén, érett tanácskozást tartva, e vitának végét akarván vetni, mindkét fél eddig bírt hatáskörét, kiváltságait és szabadságait épségben megőrizve, az egyezésnek erre a sértetetlenül megtartandó módjára jutottunk, hogy tudniillik a szebeni esperesség, a nagysinki és újegyházi székek odatartozó plébánosaival kötelesek vállalni és fenntartani egy és fél esperesség terhet s az összes rendkívüli terhet a közösséggel együtt viselni, de oly módon, hogy mindkét rész tudta és akarata nélkül semmit se kezdjenek és határozzanak, mivel azt, ami mindenkit illet, azt mindenkinek jóvá kell hagynia vagy el kell utasítania.

És minden kiadást, amelyet szükségből akár a főesperes fizetett ki, akár fizetésként osztott ki (hogyminden gyanú távol legyen), amikor akármelyik fél által minden egyes évben számadás véget az erre a célra kiküldött testvérek összegyűlnek, egyezségre jutva, térítsenek meg. Ha pedig esetleg előfordul, hogy egyik esperesség valamilyen ajándékot ajánl fel vagy saját becsületére valamilyen kiadást eszközöl, a továbbiakban annak az esperességnek a testvérei a magukéból semmit se fizessenek ki és ne költsenek el. Ezen megegyezés emlékeztetőre jelen levelet a medgyesi és szebeni esperességek hiteles pecsétjének alkalmazásával akartuk megjelölni. Kelt a fenti helyen, évben, hónapban és napon.”

Ez a két oklevél (e és f) egymásnak kölcsönösen ellentmondani látszana, ha az 1518-tól 1545-ig terjedő idő alatt, abban az időszakban, amikor a vallásban és az egyházi dolgokban roppant változás ment végbe, a besztercei és a szászkezdői stb. esperesség nem tudott volna átmenni a milkoviei egyházmegyéből a fehérváriba.

Mind ezeket, mind pedig a b, c, d alatt bemutatott és leírt okleveleket (hacsak a másoló át nem ugrott valamely szót) a nyilvánosság elé bocsátjuk, mivel nem emlékszünk, hogy ez előtt nyomtatásban elterjedtek volna, legalábbis nem olvastuk, pedig tudjuk, hogy hasznosak volnának azok számára, akik egykor meg fognak emlékezni Erdély püspökségeiről.

g) Amit a fehérvári püspökségről és az erdélyi főpapokról az I. 225. §-ban, valamint e rész 28. §. 3. alatt előadtam, legyen elegendő.

2) A fehérvári esperesi körzetnek tizenöt plébániája van, melyek közül kilenc ebben a vármegyében fekszik: Abrudbánya, Károlyfehérvár, Alvinc (melyet az obszerváns atyák igazgatnak), Borbánd, Enyed (ezeket a konventuális atyák igazgatják), Tövis (a pálos atyák gondozása alatt), Verespatak (38. §), Vizakna, Zalatna. A többi ezen vármegye határain kívül helyezkedik el: Csértés, Nagyg, Toplica, Szerdahely, Szászsebes és Szászváros. Az 1766. évi összeírás a tizenhárom plébániai egyházközségben (akkor ugyanis kettővel kevesebb volt a számuk) 1656 katolikus férfit, 1483 nőt talált, az egyházközségek filiáiban 332 férfit és 180 nőt.

3) Ami a szerzetesrendeket illeti:

a) Szent Pál, az első remete rendjének atyái kolostorral bírnak Tövis mezővárosban, ahol a néhai főméltóságú gr. altorjai Apór István a régi templomot romjaiból részben újjáépítve s illő fé-

nyét visszaadva, 1701-ben az atyákra ráruházta, név szerint Radován Özsébre mint az ugyanott missziós munkát végző társai főnökére. Amikor ez a templom egészében kijavítva s levetkőzve az ódontság szennyét, illő szépségre tett szert, méltóságos és főtisztelendő Illyés András úr, Erdély püspöke a mindenható Isten tiszteletére, a felszentelés ünnepélyes szertartásával a Boldogságos Szűz Mária fiának ajánlotta a három oltárral együtt [l. Bengér 347. és köv.].

b) A reformált Ferenc rendi atyáknak Gyulafehérvárt van a székházuk, a város német lapályán (29. §. 2.).

c) Az obszerváns, közönségesen bolgároknak nevezett atyáknak Károlyvárosban és Alvincen van otthonuk.

d) Szent Ferenc konventuális rendjének atyái Enyeden székelnek, 41. §. 6.

e) A trinitárius atyák Károlyfahérvárt, a domonkos rendiek az egykori Gyulafehérvárt, a pálosok Pókafalván, az 1416-ban alapított és utóbb az obszervánsoknak átengedett kolostorban, továbbá Tótfaluban, másként Szent Mihály kövén (39. §. 39.), az 1384-ben Goblinustól, Erdély püspökétől alapított kolostorban laktak, amint ezt közli Lakatos [13/v.], sőt Bonbardi is említi¹⁹⁷ Remete Szent Pál kolostorát Magyarcsesztvén, amelyet 1384-ben Goblinus püspök épített.

48. §

II. A helvét hithez tartozóknak ebben a vármegyében két esperesi kerületük van, mégpedig az enyedi és a károlyvárosi, másként magyarigeni; ezek a Fehér vármegyén kívüli, 42 egyházközséget számláló s az enyedi esperességhez tartozó nem csekély számú egyházat gyűjtik egybe Felső-Fehér, továbbá Küküllő és Torda vármegyékből, nemkülönben Aranyosszékből; ebből viszont öt falu a küküllői (66. §) esperességhez tartozik.

1a) A táblázat, amely az 1766-os összeíráskor készült, s tartalmazza az egyházközségek és a hozzájuk csatolt leányegyházak nevét az enyedi esperesi kerületben a következőképpen fest:

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Nagyenyed	840	977
2	Felenyed	54	43
3	Oláhlapád	38	40
4	Miriszló	61	63
5	Miklóslaka, Magyarcsesztve, Gombás	72	80
6	Csucs, Maroskoppánd	78	69
7	Nagylak	84	71
8	Hari	26	27
9	Csekelaka, Gezse	90	64
10	Istvánlaka ¹⁹⁸	85	90
11	Bükkös	135	144
12	Ózd	220	214
13	Balázsfalva	40	58
14	Tür, Berve, Veresegyháza	138	112
15	Buzásbocsárd	140	83
16	Bece, Karácsonyfalva, Solymos	300	240
17	Magyarlapád	162	182
18	Oláhszilvás, Asszonynépe	29	17
19	Csombord, Magyarbagó	68	53
20	Marosszentkirály	52	92
21	Újfalu, Lőrincréve	100	91
22	Kapud, Pacolka	52	32
23	Pókafalva, Kiskerek	12	9
24	Alamor	32	30
25	Vizakna, mezőváros	358	325
Felső-Fehér vármegyéből			
26	Kövesd, Zalatna	29	27
27	Ivánfalva, Vecsérd	30	15
28	Bolya	42	49
29	Bükkös, Martonfalva	68	77
30	Szászvessződ	60	55
31	Mihályfalva	49	55
Küküllő vármegyéből			
32	Mikeszásza, Kiskapus, Medgyes szász székből	65	71
33	Hosszúaszó	42	54

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
34	Magyarbénye	70	65
35	Szancsal	32	18
36	Péterfalva	88	96
Torda vármegyéből			
37	Ótorda (l. 88. §. 3.)	772	745
38	Újtorda (l. 88. §. 3.)	510	537
39	Túr, Szind, Peterd	64	54
40	Polyán ¹⁹⁹	162	171
41	Aranyosgyéres mezőváros	143	144
42	Egerbegy	215	175
43	Gerendkeresztúr	110	84
44	Gerend	92	84
45	Hadrév, Kece	16	9
46	Torockószentgyörgy	76	78
47	Décse	60	61
Aranyos székely székéből			
48	Felvinc mezőváros	320	421
49	Székelyföldvár	16	12
50	Székelykocsárd	132	148
51	Harasztos	191	176
52	Kercsed	105	193
53	Bágyon, Rákos	162	178
54	Szentmihályfalva, Singfalva, Mészkő	76	152
Még ide számítanak			
55	Fogaras mezőváros	358	298
56	Szászváros mezőváros	260	180
57	Tardos mezőváros	50	52
Összesen: [7831]		[7737]	

A kerület esperese jelenleg a nagytiszteletű és nagy hírű Abacs János úr, gerendi lelkipásztor.

b) A helvét valláshoz tartozók egyháza legvirágzóbb Nagy-enyed városában, amelyről Fassching azt mondta: „Kálvin hitéről hírhedt város”²⁰⁰ és Szegedi [Decr. 338.]: „Nagy és népes, s csaknem kizárólag magyaroktól lakott város, azok is majdnem egytől egyig Kálvin hitén.” 1623 előtt az évente kétszer tartott általános vagy tartományi zsinat téli helye Enyed volt, a nyárié Marosvásárhely.

Az enyedi lelkipásztorok névsorát, amelyet mint híradást a hajtórésről nagytiszteletű Hermányi József vezető lelkész írt össze, alább olvashatod: 1) Ambrosius Macerius 1557-ben. 2) Toronyai Máté 1585-ben püspök lett. 3) Tasnádi Veres (Ruber) Mihály, aki szuperintendens is volt. 4) Csulai György, szintén szuperintendens. 5) Kolozsvári Dengelegi Péter 1635-től (I. 275. §) az enyedi kerület esperese volt, meghalt 1647-ben; az ő káplánja volt 1641-ben Perecsényi István. 6) Patai Mátyás, később, 1660-tól marosszentkirályi, végül 1661-től becei lelkész s a kerület esperese. 7) Fogarasi Ferenc, karánsebesi, vizaknai és enyedi lelkipásztor, az enyedi kerület esperese 1658-tól, végül másodsor is vizaknai pap. 8) Rozgonyi Varga János 1640-től, meghalt 1650-ben, a kerület esperese volt, az ő segédpapja volt Lázár János. 9) Enyedi Fazekas János 1660-tól. 10) Eperjesi Mihály másodlelkész, azután vizaknai lelkipásztor. 11) Váradai Kiscsengeri István (I. 275. §). 12) Debreceni Hentes István 1671-ben, a kerület esperese. 13) Hunyadi Pál (akire nézve l. Bethlen, Cont. 293/v.) 1673-ban. 14) Körmöndi György 1690-ben. 15) Bajcsi András, a kerület esperese. 16) Bogdányi Mihály, utóbb Magyarországon, Szigeten. 17) Muzsnai Mihály, a magyarországi peregrináció után. 18) Csapai András, ennek az évszázadnak az elején; az enyedi kollégiumra hagyta nagyszerű könyvesszekerényét. 19) Vásárhelyi István szuperintendens, akinek a fia, a nemes Lajos, nemrég hadnagyként virult Enyeden. 20) Bajcsi Sámuel, András fia. 21) Borosnyai Lukács János, akit később püspökké is megválasztottak (I. 280. §). 22) Náduvvari Sámuel, utóbb marosvásárhelyi lelkész. 23) Hermányi Dienes József (I. 280. §). 24) Dési Lázár György szuperintendens (I. 280. §). Jelenleg a nagy hírű és nagytiszteletű Csernátoni Vajda János tölti be ezt a tiszteletet, azelőtt torockószentgyörgyi pap volt, most az enyedi kerületben jegyző (meghalt 1780. február 23-án), s a nagy hírű és nagytiszteletű Ikafalvi Baricz János.

c) Vizakna mezőváros mind a római katolikus, mind a helvét

valláshoz tartozó lelkipásztorainak a névsora – amelyet a nagy hírű és főtiszteletű Csiszér László, a helység nemrég elhunyt kiváló plébánosa az anyakönyvből kiírt és velem közölt – így fest: 1) Páter Conradus („Konrád pap”) 1327-ben. 2) Páter Tamás. 3) Páter Miklós. 4) Páter Jakab. 5) Páter Ottó. 6) Páter Miklós 1388-ban. 7) Páter Tamás. 8) Páter Zsigmond 1471-ben. 9) A nagy hírű Gáspár mester. 10) A szebeni Simeon páter. 11) Páter István. 12) Hedgyes Pál atya. 13) Páter Valentinus Hoprik.

Helvét vallásúak: 1) Dévai Mihály 1596-ban; ezt a német katonák árulás gyanúja miatt Szászváros mellett megölték. 2) Alvinczi György 1603-ban. 3) Nagy István. 4) Csongrádi János. 5) Kecskeméti György 1645-ben. 6) Csaholczi János 1657. május 4-én. 7) Fogarasi Ferenc 1665-ben, korábban már volt egyszer. 8) Hunyadi Pál 1678. január 18-án. 9) Eperjesi Mihály 1685. április 22-től.

Erről a nevezetes férfiről egy temetési beszéd alapján megjegyzendők a következők. Mihály volt a vezetője a diákoknak, akik a fehérvári kollégium 1658-as feldúlása után száműzöttek gyanánt valamelyest Kolozsvárt időzve, onnan 1664-ben Enyedre távoztak. Miután elhelyezték őket az enyedi kollégiumban, az akkor megerősödő fogarasi iskola rektorának vitték el. Itt Bornemisza Anna fejedelemasszonytól azt a nagy kegyet nyerte el, hogy nemcsak a maga számára kapott az említett úrnőtől ajándékba egy örökséget Vajdahunyad mezővárosban (amiért Vajdahunyadinak is nevezte magát), hanem öccsének, a Magyarországról Erdélybe jött Eperjesi Andrásnak megszerezte az enyedi kollégium tiszttartó állását. Azután Mihályt, aki a fejedelemasszonytól anyagi támogatásban részesült, amikor a külföldi akadémiákra indult, Magyarországon a rablók minden pénzétől megfosztották. Visszatért Erdélybe sántító lábbal, amelyet csúf-fá tett egy, a halála előtt csak egyetlen évvel a mi erőnkkel az izomból kiszedett ólomgolyó. Majd a fejedelemasszony pártfogásából újra ellátva, tudós utazásra adta magát, s miután nagy tudománnyal kidolgozta filozófiai és teológiai értekezéseit, Heidelbergben megszerezte a legmagasabb teológiai fokozatokat. Visszatérve a hazába, városunkban, Nagyenyeden lelkipásztori szék fogadta, ahonnan Vizaknára áthelyezve, ott működött húsz évig, s életét is ott fejezte be. Hátrahagyta Gábort, Erzsébetet, Nádudvari Péter szászvárosi lelkész feleségét, és Sárát, Borosnyai Nagy János feleségét, aki elődjének (Eperjesi Mihálynak) a

veje volt, lelkész 1699-től 1715-ig, amikor is 1715. augusztus 20-án, élete 50. évében vízkórásban elpusztult.

Ennek a Jánosnak a származása: Borosnyai Nagy Márton székely primipilus volt az apja, akinek I. Apafi Mihály engedélyezett címereslevelet a pálma rajzával. Miután az enyedi Athenaeumban derekasan kiművelődött, s a poétikai osztály praceptoraként tevékenykedett,²⁰¹ a bethlenszentmiklósi udvart köszöntötte, a nagy hős, Bethlen Miklós erdélyi kancellár meghívottjaként. Azután ennek a fiával, Bethlen Mihállyal, akinek útikalauza lett, öt egész évig látogatta Németországot, Belgiumot, Svájcot, Spanyolországot és Itáliát, s a pártfogója bőkezűsége folytán idegen földön, az említett országokban szerzett tudásával meggazdagodva tért haza, és a vizaknai papi állást nyerte el.

Íme gyerekeinek a neve, akik apjuk halála után élve maradtak: 1) Borosnyai Nagy Márton orvosdoktor, aki az enyedi kollégiumban elvégezve az iskolai tanfolyamot, a szászországi Hallében az orvosdoktori fokozatért vitára bocsátotta értekezését: *De potentia et impotentia animae humanae in corpus organicum*.²⁰² Miután a külföldön teljes hét esztendeig tevékenykedett Aesculapius templomaiban, hazájába visszajőve Szebenben választott lakhelyet, ahol Lobkovitz tábornok és más előkelőségek kitüntető kegyét élvezte, s 1738-ban nőtlenül fejezte be életét. 2) Borosnyai Nagy Zsigmond, a teológia doktora (I. 280. §), aki 1774. március 1. napján hunyta le a szemét.

(Folytatva a névsort:) 11)²⁰³ Nagysolymosi Mihály 1715-től, aki 1723-ban Szatmárra távozott, ahova meghívták első papnak, majd az azonos nevű esperesi kerület vezetőjévé választották. 12) Körmendi György, 1723. április 27-től az udvarhelyi gimnázium tanára. 13) Felsőcsernátoni Kovács Mihály, nagy hírférfi, 1735. március 24-től, aki tisztségében leszolgálva tizenhárom évet, meghalt. 14) Rétyi Csiszér László, tudós és derék életű férfi, a székely Sepsiszek Réty falvában született; az akadémiairól visszatérve a felsőbányai (Magyarország) egyházban tizennégy évig állott a templom élén. Innen betegen elbocsátva, 1748. május havától szentbeszédeivel Vizakna szószékéről mutatta a népnek az üdvösség útját. Elhunyt 1776-ban, élete 75., működésének 44. évében; hozzám intézett levelében meg is javasolta, hogy ennél tovább nem fog élni. 15) Ugyanazon év nyarán Felvinc mezővárosból hozták el a nagy hírférfi és nagytiszteletű Zalányi Pétert.

2) A károlyvárosi kerület az 1766-os összeírás táblázatában így szerepel:

Sor-szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Károlyváros, Váradja, Borbánd, Drombár	200	269
2	Sárd	86	86
3	Magyarigen	168	176
4	Borosbocsárd	55	56
5	Krakkó	95	111
6	Benedek, Alsógáld, Csáklya, Felgyógy	133	196
7	Diódváradja, Tövis, Orbó, Béld	72	51
8	Vajasd	80	61
9	Szentimre, Gáldtő, Koslárd	37	39
10	Vingárd, Girbó	32	49
11	Drassó, Spring, Konca	20	54
12	Kisenyed, Buzd, Hosszútelek, Kisludas	98	158
13	Borberek	78	77
14	Alvinc	75	106
15	Csora	16	13
16	Zalatna bányaváros	136	141
17	Abrudbánya Verespatakkal és Karnával	321	325
	Összesen:	1702	1968

Egy összeírás a zalatnai uradalomról tanúsítja, hogy I. Apafi Mihály fejedelem Abrudbánya és Zalatna bányavárosok lelkészeinek állandó jövedelmet rendelt, de nem tudom, meddig éltek vele. Birtokunkban van továbbá két fehérvári lelkész és a gyulafehérvári várhoz tartozó összes szolgák fizetési vagy bérezési könyvecskéje az 1692. évre, de a vár új arculata (28. §. 13.) a dolgok régi állapotát megszüntette.

49. §

III. Az ágostai valláshoz tartozók vagy lutheránusok e vármegye 14 helységében laknak, de a vármegyén kívül eső káptalanokhoz tartoznak: az erdőaljaihoz,²⁰⁴ illetve a selykihez és a szebenihez.

1) Az erdőalji káptalanhoz tartoznak: Buzd, Vingárd, Berve,

Gergesdorf (magyarul Gergelyfája), Nagycserged, Kiscserged, Pókafalva, Kisludas, Károlyváros. A selykihez: Monora, Schorsten, Csanád és Apesdorf. A szebenihez: Enyed leányegyház. Mindezeket lásd tehát a maguk helyén.²⁰⁵

50. §

IV. Az unitáriusoknak vagy antitrinitáriusoknak, akik a XVI. században János Zsigmond oltalma alatt ezt a vallást választva, Gyulafehérvárt roppant gyarapodásra tettek szert, ugyanitt semmi joguk nincs többé, sőt Alsó-Fehér vármegye területén majdnem minden plébániáról kitették őket. Az aranyosi vidéken ugyanis csak Abrudbányán és Verespatakon, a külföldön pedig Szentbenedeken maradt fenn a híveknek plébániájuk (38. §).

51. §

V. A legtöbbek véleményével ellentétben nagyszámú románoknak ebben a vármegyében és Felső-Fehérben 1761-ben 225 templomuk volt és 94 497 lélek. Pópájuk vagy papjuk 408 van; a tanítók, kántorok és harangozók száma együtt 383. Arra nézve, hogy ezeken a számokon belül milyen az arány az egyesültek és a nem egyesültek között, nem találok feljegyzéseket. A görög szertartású egyesült egyházak esperességei vagy archidiakonatusai ebben az Alsó-Fehér vármegyében a következők: a károlyvárosi, tövisi, diómáli, örményszékesi. A püspökről l. 44. §. 2.

Művelődési ügyek

52. §

Ebben a vármegyében igen híres athenaeumok vannak, mégpedig: a katolikusoknak Károlyfehérvárt a „Megtestesült Bölcsesség”-nek nevezett püspöki papnevelde. A helvét valláshoz tartozóké Enyeden a Bethlen elnevezésű kollégium, a tudomá-

nyok fóruma, továbbá alsó fokú iskolák működnek Vizakna, Igen, Sárd, Alvinc, Borberek mezővárosokban, Bece, Lapád stb. falvakban. A római egyházzal egyesült románok tulajdonában vannak a Nagy Szent Vazul rendjének szerzeteseire bízott és nyomdával támogatott balázsfalvi iskolák. Ezeknek az egyes tanintézeteknek a bemutatását az ismertetett elveknek megfelelően elvégeztük (I. 256. §). A tudásra vágyók kedvéért most csupán egy keveset teszünk hozzá a román iskolákról és a nyomdáról.

Athanasius, az egyesültek második²⁰⁶ püspöke 1701-ben, április 7-én Bécsbe utazott, ahol a felséges nagy Lipót megerősítette a püspökségben, és aranylánccal is megajándékozta; ugyanakkor őminenciája főtisztelendő Kollonits Lipót hercegnek, a Római Szent Egyház bíborosának, esztergomi érseknek, az ő törvényes metropolitájának (ezek Athanasius szavai) papi hűséggel bemutatta az 1701. április 7-én kibocsátott cikkeket, s megígérte azok tiszteletben tartását. E cikkelyek közül a 11. ez volt: „Elegendő iskolamestert fogok kiválasztani, akik ismerik a román és a latin nyelvet, hogy Fehérvárt román–latin iskolát lehessen építeni.” Tudniillik ez idő tájt ez a püspök a püspöki székhelyet (de csak ideiglenesen) Gyulafehérvárt tartotta, amint ezt mutatja az első cikkely, amelyben az ugyanott alapítandó iskoláról van szó. De tudtommal a megindult, kétségkívül nagy fontosságú belső mozgalmak miatt ez a javaslat nem vezethetett semmilyen eredményre.

A nyomda és a könyvek ezutáni nyomtatása tekintetében megígérte, hogy érvényt szerez a 4. cikkelynek: „A román nyelvű igazhitű katekizmust, amelyet a bíboros úr őminenciája költségén fognak kinyomtatni, ígérem, hogy ki fogom osztani a világiaknak és a pópáknak, s akár a szakadárok, akár az eretnek tévelygéseivel azelőtt kinyomtatott másféle kátékat a klérustól és a világi néptől visszavonom. A kinyomtatott igazhitű könyveket nem fogom az ár megfizetése nélkül, ingyen kiosztani, a többi kinyomtatott és elterjedt könyvből pedig kigyomlálom a szakadár és eretnek tévelygéseket, amelyek tudtunkon kívül vagy szakadárságból becsúsztak. Mindaz, amit nyomdánkban ezután kinyomtatnak, egy teológushoz jut ellenőrzés végett, s egyetlen könyvet sem nyomtatnak ki tudta és a könyvön feltüntetendő engedélye nélkül.”

A teológus, akit említett, és akit azelőtt a Jézus társasági atyák

közül szoktak kinevezni, az ügyek előadója és konzisztóriumai ülnök szokott lenni; ezért a püspök mellé állították, amint ezt őszintén bevallja Athanasius az 5. cikkelyben, amelyet ezekkel a szavakkal fogalmazott: „Mivel ennek a mi valóban üdvös egyesülésünknek az állandóságát, őszinteségét és erejét nagymértékben előmozdítja az, sőt elsőrendűleg szükséges, hogy kitöröljük a tévedéseket, amelyek ama számos évszázad alatt az egyház összes zsinatai és rendeletei ellenére csúsztak be, amikor egyházfő nélkül voltunk, s a török iga alatt nyögtünk, én pedig, aki sok téren nem vagyok elég képzett vagy gyakorlott, magam mellé veszem atyai és gondoskodói szándékkal az ajánlott teológust és római katolikus tanácsost presbiterként, akinek a jelenléte nélkül nem fogok zsinatokat rendezni, nem is fogok egyház- és lelkészvizitációt szervezni, az ő jóváhagyása nélkül senkit sem fogok kiközösíteni, nem is választok el házastársakat, nem büntetek meg senkit a világiak közül vagy a klérusból, senkit sem veszek fel a presbiterek közé, senkit sem fogok valamilyen méltóságra emelni, sem valakit ezek közül elmozdítani, sem a pópákat nem fogom áthelyezni egyik parókiából a másikba. Végül: minden egyházi ügyben teológusunk és tanácsosunk útmutatásait fogom követni és magamévá tenni.”

A többi cikkelyt, amelyet az említett püspök a bíboros őmenenciájának átnyújtott, és amely a görög szertartású egyháznak a rómaival való egyesülése szempontjából rendkívül fontos, de a mi tárgyunktól idegen, most mellőzzük, egyedül a 9. cikkelyt írva ide, amelyből fény derül a román püspök régi jövedelmére. Ez a cikkely így hangzik: „Minden egyes pópától, megfelelően az erdélyi fejedelmek kiváltságának, nem várok többet, csak évente egy magyar forintot. Ha valaki a klérusból vagy a világiak közül büntetésben részesül, a teológustól kiszabott összegnek fele nekem jut, fele az egyháznak.

Katonai ügyek

53. §

A károlyfehérvári várban elhelyezett cs. kir. katonai helyőrség egész Erdélyben a legjobban van megerősítve. A kvártélyos katonaság²⁰⁷ áthelyezése a környező tartományokba – ami

rendszerint évente bekövetkezik – ebben a vármegyében is meg van szervezve. A határórkatonák közül a lovasok Tövisen, Vajasdon, Borbándon stb. vannak, a gyalogosok Orláton, Sinán²⁰⁸ (L. I. 213–214. §).

HARMADIK FEJEZET

Küküllő vármegye

54. §

Küküllő vármegye, németül Kockeller²⁰⁹ Gespanschaft, nevét a Nagy- és Kis-Küküllő folyókról nyerte (I. 29. §. 4.); hosszúságban mintegy hét mérföld, szélességben négy mérföld hegyes vidéket foglal el a Nagy- és Kis-Küküllő folyók, úgyszintén a Maros között, ugyanakkor egy elég kellemes síkságot a folyók partján. Aligha engedi át az elsőséget Erdély valamelyik részének: a síkabb területeken ugyanis gabonát, a dombokon éppannyira jó hozamú, mint amennyire egészséges bort termel, s legelőket is kínál bárhol, egész területén, amelyet északról a székelly Udvarhelyszék, a Maros, keletről szintén Udvarhelyszék, a szász Segesvár és Medgyes székek, délről Fehér vármegye, nyugatról szintén Fehér vármegye s a Maros folyó és Torda vármegye határol.

1) A vármegye, amelynek leírásához hozzákezdünk, s amely Kelpiusnál (A₇/v.) nem épp helyesen Kükölyvariensis, Szászkynál [510.] Küköliensis néven szerepel, elnevezését a Küküllő folyóktól kapta, amelyek nagyobb részén körül fogják (nevüket régi írásmóddal írva Keokeoleo-nak is olvasom). Br. Apór Péter úgy gondolta, hogy a név egy Küküllő nevű régi hunról ragadt mind a folyókra, mind a vármegyére, de ez a vélekedés nem támaszkodik semmilyen alapra, éppen úgy, mint Szászky nézete sem, aki szerint Küküllővár (amelynél a vármegye elnevezés régebbi) kölcsönözte nevét a vármegyének. Az 1602. decemberi országgyűlési cikkelyben,²¹⁰ ahol a beszolgáltatásról van szó, említés történik valamilyen köbölről, mégpedig a Küküllő köblének hívott gabonamértékről. Aki helyesen megfejti ennek a kifejezésnek az eredetét, talán némi fényt vet a vármegye és a folyók elnevezésének származására is.

2) A három ismert folyó, mely a vármegyét öntözi, ebben a sorrendben következnek:

a) A Nagy-Küküllő Udvarhelyszékből leereszkedve, a kis tartomány keleti szélét mossa, és nyugati partjánál a következő helységeket táplálja: Sárd, Alsóbun, Ebesfalva mezőváros, Szászalmas, Darlac, Mikeszásza, Hosszúaszó és Glogovica. Am ugyanazon nyugati parton és azon túl, a hegyek között a szászok egyes helységeit is körülveszi, mégpedig Nagyszöllős, Prod és Holdvilág falvakat a segesvári székből, Alsóbun és Ebesfalva között Felsőbajom, Kircsel és Bogács falvakat a medgyesi székből, Nagyekemeztől és Kisekemeztől a szebeni székből, Mikeszásza fölött.

b) A Kis-Küküllő, miután Marosszékkel elhatárolta Udvarhelyszéktől, átszeli Küküllő vármegyét, s a keleti parton a következő falvakat sorakoztatja fel: Kiskend, Egrestő, Bonyha, Bernád, Désfalva, Gálfalva, Borzás, Ádámos, Sövényfalva, Küküllővár mezőváros, Fajs, Zsidve, Szépmező, Szpin és Szancsal. A nyugati parton (felfelé haladva érintve a folyót, amelynek másik oldalán leereszkedünk) vannak: Péterfalva, Iklód, Panád, Magyarbénye, Bethlenszentmiklós, Alsókápolna, Boldogfalva, Királyfalva, Dombó, Dicsőszentmárton, Felsőkápolna, Pócsfalva, Csüdetelke, Mikefalva, Héderfája, Széplak, Vámosudvarhely, Kóródszentmárton, Kóród, Balavásár.

A Nagy- és Kis-Küküllő között váltakozó hegyek és völgyek sorait ezek a falvak népesítik be: Pipe, Szásznádas, Cikmántor, Nagykend, Szénaverős, Zágó, Szászcsávás, Hétúr, Kisszöllős, Domáld, Szászörményes, Szászernye, Jövedics, Harangláb, Póstelke, Kissáros, Alsóbajom, Tatárlaka és több más.

c) A Maros ezt a vármegyét Tordától választja el, és keleti partján vagy délre esve fekszenek a következő helységek: Kerelószentpál, Ugra, Csapó, Radnót. E folyó és a Kis-Küküllő közötti sík mezőn emelkednek a hegyek, amelyeknek az elválasztó völgyeiben húzódnak meg: Buzásbesenyő, Dég, Kincses, Sályi, Bábahalma, Cserged és más falvak. Ezekben és a Maros mellett elterülőekben alig van valami erdő, szőlős is nagyon kevés. A gabonából és a szénából azonban gazdag a termés. Más a helyzet a két Küküllő között említett falvakban, ahol nagyon sok a szőlős, erdő is van elegendő. Végül némely falvak Marosszékből a Nyárád folyó közelébe esnek, mint: Nagyteremi, Újfalva stb.

A vármegyét magyarok, szászok, románok és örmények lakják. A magyarok részint mágnások és nemesek, részint ezeknek a jobbagyai, tehát nem nemesek. A szászok, nemkülönbén a románok is, a földesuraknak vannak alávetve. Az örmények a kiváltságos Ebesfalva mezőváros polgárai.

Nem tudjuk felsorolni a nemescsaládokat, amelyek a vármegyében manapság virágoznak, mindenesetre közreadjuk névjegyzéküket azoknak a nemeseknek a kedvéért, akiket az 1702. évi „Connumeratio Dominorum Magnatum et Nobilium in Comitatu de Küküllő, Secundum Mandatum Illustrissimi Regii Gubernii Transylvanici juxta seriem pagorum consignata”²¹¹ ilyen sorrendben mutat be:

a) *Felső járás*. – *Ebesfalva*: Óexcellenciája herceg Apafi Mihály, Pap Sámuel és Ferenc. *Ernye*: Erneyei Sámuel és Gergely, id. Száva Péter özvegye. *Héderfája*: Bethlen István, Sarádi Zsigmond, Pásztóhi György, valamint Sárosi István és Korda György özvegyei. *Mikefalva*: Bagotai Ferenc, Miklós és Farkas, Pásztóhi Ferenc, Szeredai János, Tordai, másként Litterati Mihály. *Désfalva*: Simon Mihály, János és György, Pataki Ferenc, Bánffy Miklós, Belényesi Zsigmond, Boncza Ferenc, Szabó Mihály, Földesi Gergely, Farkas Ferenc, Bánffy Mihály, Lőrinczi Ferenc, Sombori István, Radnótfái Mojzes, Túróczi Sámuel, Bánffy István és Boncza György özvegyei, Tordai Pál, Túróczi István, egyetlen nemes: 1. *Bonyha*: méltóságos gr. Bethlen Sámuel, gr. Bethlen Elek, Almási Ferenc, Asztalos János, Márkosfalvi István, egyetlen nemes: 5. *Bernád*: Kakucsai György, Csónakosi Mihály, Rozsnyai András, egyetlen nemes: 1, Farkas István özvegye. *Gogánvára*: Árkosi Ádám, Száva János, Mihály és Péter, Bocski István, egyetlen nemes: 7, Kendeffi Miklós özvegye. *Gogán*: Gábor György. *Szászalmás*: Losonci Bánffy Zsigmond, Bánffy László, egyetlen nemes: 1. *Darlac*: méltóságos gr. Haller István. *Somogyom*: Henter Gábor, Tordai Elek, Miklós és Ferenc, Dósa Mihály, Száva Péter, valamint Tordai János és Ferenc özvegyei, egyetlen nemes: 1. *Dányán*: Gyulai László, Antos Mátyás, egyetlen nemes: 5. *Harangláb*: Szathmári István, Szarka Zsigmond, Csiszér Ferenc, Diósi András, Horváth István és László, Dóczi László, Nemes Mihály, Felszegi János, Horváth Ferenc, Daczó Gergely özvegye, egyetlen nemes: 4. *Zágor*: Teleki József,

Gyárfás Tamás. *Domáld*: Felszegi János, Ungur, Kakucsi Péter özvegye. *Hondorf*: őexcellenciája Apafi Mihály herceg. *Oláh-szentlászló*: méltóságos gr. Bethlen Ferenc. *Kóród*: Lázár Ferenc. *Kóródszentmárton*: őexcellenciája a gubernátor, méltóságos gr. Apor István, Apor Péter. *Széplak*: Horváth Miklós, Simén Mihály, Simén György. *Özvegyek*: Horváth Gáspárné és Ferencné. *Andrásfalva*: gr. Gyulai Ferenc. *Sárd*: Simén Ferenc, Simén György és Török Gáspár özvegye. *Kisbun*: méltóságos gr. Bethlen János. *Nagybun*: méltóságos gr. Bethlen Ferenc. *Nádas*: őexcellenciája Kendeffi Pál gubernátor, Kemény Boldizsár, Szeredai István. *Cikmántor*: Balog Zsigmond, Balog Ferenc. *Nagykend*: László Péter, egytelkes nemes: 1. *Kiskend*: Bíró Sámuel, Kun Zsigmond. *Balavásár*: ifj. Váradi János, Berzenczei Péter, Szombatfalvi Sámuel, Domokos Péter, Szathmári István. *Egrestő*: Csiszér Ferenc, Mihács Ferenc, Donáth Mihály, Posoni András, Gál Pál, Gergely Boldizsár, Barabási Gábor, Bencze Mihály, Bereczki Zsigmond, Csomor Mihály.

Ezekhez hozzá kell adni a *református lelkészeket* Ebesfalván, Héderfáján, Mikefalván, Bonyhán, Gogánváralján, Almáson, Dányánon, Haranglábón, Kóródszentmártonon, Széplakon, Nagybunon, Nagykenden, Balavásáron, Csáváson. *Lutheránus lelkészek*: Ernyén, Darlacon, Somogyomon, Zágorban, Domáldon, Hondorfon, Cikmántoron, Kundon, Gyákoson, Jövedicsen, Kisszöllősen, Szászszevén, Örményesen, Szászszevén, Hétúron, Fületelkén, Magyaróson, Szénaverősen. *Unitárius lelkészek*: Désfalván, Haranglábón, Széplakon, Sárdon, Pipén (l. 55. §. c.).

b) *Alsó járás*. – *Nagyteremi*: méltóságos gr. Bethlen Sámuel. *Szentpál*: méltóságos Haller István úr. *Besenyő*: Sárpataki István, Jármí György, Bakó Pál, Horváth Sámuel, Rácz István. *Csapó*: Szalánczi György, Szalánczi Gábor, Katona Mihály, Barcsai Tamás, Felvinczi Zsigmond, Túróczi János, Kun Zsigmond, Réz János, Váradi Ferenc, Zoltai György, Horváth Ferenc, Kovács István, Tordai József, Rácz Miklós, egytelkes nemes: 3. *Radnót*: őfelsége Apafi Mihály fejedelem, Balog Ferenc, Giroti Mihály, Jeddi Péter, Gyulai Mihály, egytelkes nemesek száma: 3. *Oláhokcsárd*: Fekete Péter, Simon János, Szombatfalvi István, Gyulai Mihály özvegye, egytelkes nemes: 2. *Aboşfalva*: nagyságos Kornis István úr. *Gyulas*: Székely Ferenc, Horváth Miklós, Szabó György, egytelkes nemes: 1. *Somostelke*: Balmocs Gábor, András, Farkas és György. *Pócsfalva*: Vass Mihály, Harkó

András, Szabó Sándor, Bánffy Márton, Bánffy Zsigmond özvegye. Vannak egytelkesek is. *Csüdőtelke*: Báróczi Sámuel. *Dicső-szentmárton*: tekintetes Henter Ferenc ítélőmester úr, Balog Zsigmond és Ferenc, Mikó János, Sándor Mihály, Ugron Pál, Zoltai István özvegye, egytelkesek száma: 4. *Mikeszásza*: Radák István, Désfalvi Farkas, Mohai Gábor, Eperjesi Ferenc, Varsányi Zsigmond, Fosztó Zsigmond, Árkosi Ádám, Szegedi Pál, Bodó György, Polus János, Jankó Péter, Bágyoni László, Szalánczi István özvegye, egytelkes nemes: 6. *Hosszúaszó*: tekintetes Toldalagi János úr, Szentkereszti Sámuel, Macskási László, Torma István, Petki Gábor, Pápai Pál, Dési János, Szöllősi János. *Szancsal*: Sárdi Zsigmond, Vadas Mózes és Mihály, Toroczkai István, ifj. Toroczkai Péter. *Bénye*: Radák István, Toroczkai László, Bethlen Miklós, méltóságos gr. Bethlen László úr. *Vesszős*: méltóságos gr. Pekri Lőrinc úr. *Gálfalva*: őfelsége Apafi Mihály fejedelem, Alvinczi Péter úr özvegye, Fekete Péter, Diószegi János, Tordai Miklós, egytelkes: 3. *Balázstelke*: nagyságos Haller György úr, Túróczi János, Gálffi Mihály. *Pócstelke*: méltóságos gr. Székely Ádám. *Küküllővár*: őfelsége Apafi Mihály fejedelem, Horváth Sámuel és Dávid, Balásffy Zsigmond, Csontos Bálint, Litterati István, egytelkes: 4. *Sövényfalva*: Toroczkai Mátyás, Henter Gábor, Eccsedi András, Tövissi Péter, Bán Ferenc, Fekete Mihály, Fekete István, valamint Kovács István és Fekete Lőrinc özvegyei, egytelkes nemes: 1. *Királyfalva*: Lázár György, Pernyeszi Zsigmond, Boér Ferenc. *Dombó*: Nagy Lőrinc. *Ádamos*: méltóságos gr. Mikes Mihály, méltóságos Kálnoki Sámuel, méltóságos gr. Petki Dávid, tekintetes Mikola László, Jármik Miklós, Tövissi Dániel, Boér Miklós, Végh Ferenc, Köpeczi Mihály özvegye, egytelkes: 6. *Sáros*: Sárosi István özvegye, Solnai György, Boér Márton, egytelkes: 14. *Szókefalva*: méltóságos Sárosi János igazgató úr, Siketfalvi Gergely úr, Elekesi Miklós és Kristóf, Szabó Zsigmond, Téj István, Szikszai István, Nagy János és Pál, Vass István, egytelkes: 7.

Az egyházak lelkészei, akiket az összeírásba felvettek, ezek. *Reformátusok*: Nagyteremiben, Szentpálon, Besenyőben, Csapón, Radnóton, Mikeszászán, Hosszúaszón, Szancsalon, Péterfalván, Szentmiklóson, Boldogfalván, Gálfalván, Küküllővárt, Sövényfalván, Királyfalván, Szókefalván. *Lutheránusok*: Mikeszászán, Hosszúaszón, Vesszősön, Zsidván, Bolkácson, Szépmezőn, Tatár-lakán, Balázstelkén, Pócstelkén, Alsóbajomban. *Unitáriusok*:

Nagyteremiben, Dicsőszentmártonban, Szentmiklóson, Dombón, Ádámoson, Sároson, Szőkefalván.

c) Az alsó járásnak ez az összeírása így volt aláírva: „Kelt Hosszúaszón az 1702. évben, július 23. napján. Elkészítettük mi, Pápai Pál, Küküllő vármegye főszolgabírája s. k. (P. H.), Désfalvi Farkas, Küküllő vármegye hites ülnöke s. k. (P. H.), Tövissi Dániel, Küküllő vármegye hites ülnöke s. k. (P. H.).”

A felső járás összeírása pedig: „Kelt Váralján az 1702. év május 16. napján. Elkészítettük mi, Árkosi Ádám, Küküllő vármegye szolgabírája s. k. (P. H.), Csiszér Ferenc, Küküllő vármegye nemescinek alispánja s. k. (P. H.), Pataki Ferenc, az említett vármegye hites jegyzője s. k. (P. H.).”

Ez az összeírás nem ölelte fel minden falu valamennyi birtokosát, hanem csak azokat, akik akkoriban lakással bírtak a számba vett falvakban. Ma falvanként sokkal több ott lakó nemescsaládot találsz, s ezek roppant különböznek a felsorolt nemzetségektől.

56. §

Ebben a vármegyében az igazságot a nemes Állandó Tábla osztja, amelynek elnöke a főispán, tagjai: a tizenkét tényleges esküdt, akiknek a számába beletartoznak elsősorban: a két főszolgabíró, a két királyi adószedő, a két alispán és a két fő-, illetve aljegyző. Utánuk következik tizenkét számfeletti esküdt, táblai írnokok, hat alszolgabíró és más tisztek, akik az elnök és a Tábla parancsának engedelmeskednek.

Küküllő vármegye főispánjai, akiknek az emlékét irattartóim megőrizték, ezek voltak: 1) Kemény István, az 1566. év körül (l. Bethlen V. 249.) és vele együtt 2) Balásffi Ferenc 1570-ben, amint kitűnik a szászok egy kiváltságleveléből, amelyet nemrég olvastunk: Báthory Kristóf egy 1578. március 4-én Gyulafehérvárt kibocsátott iktatóparancsban meghagyja nagyajtai Henter Benedeknek és társainak, hogy a nagyságos radnóti Kendi Ferenc tanácsos urat és küküllői ispánt Barót birtokon, Sepsiszékbén iktassák be három népes jobbágytelekbe, amelyek közül az elsőre Menyhárt Gergely, a másodikra Gál Péter, a harmadikra Kónya János épített házat. 3) Haller Gábor 1595-ben. 4) Karat-

nai Allia Farkast küküllői ispánnak és főkapitánynak mondják 1620-ban. 5) Apafi Miklós, György apja, tanácsos és főispán. 6) Bethlen Farkas küküllői főispán, az udvari katonaság kapitánya és Bethlen Gábor fejedelem tanácsosa. 7) Apafi György, Miklós fia, Mihálynak, az erdélyi fejedelemnek az apja, küküllői főispán és Bethlen Gábor tanácsosa. 8) Haller István tanácsos és főispán 1638-ban és a következő években, legalább 1653-ig, l. az Appr. konklúzióját. 9) Szopori Sulyok István 1653-ban, l. az Appr. konklúzióját. Sulyok István ezután, 1654-ben belső tanácsos volt, küküllői főispán és elnök, l. Henter Mihály levelét. 10) Királyhalmi Petki István 1663-ban. 11) Bethlen Sámuel, a kir. törvénytábla első ülnöke, Küküllő vármegye főispánja és a székely Marosszék főkapitánya, aki meghalt 1707-ben, 44 éves korában, sírfeliratát l. Bod 100. 12) Altorjai Apor Péter 1699 körül. 13) Gr. Bethlen Lászlót 1711-ben nevezték ki, meghalt 1717-ben. 14) Várhegyi gr. Keresztes Márton József 1722 körül. 15) Göncruszkai gr. Kornis Ferenc 1750 körül. 16) Losonci gr. Bánffy Dénes, aki Kolozs vármegye főispánja lett. 17) Hallerkői gr. Haller Antal adminisztrátor, már Fehér vármegyei főispán, 11. §. 18) Méltóságos római szent birodalmi gr. széki Teleki Sámuel, ő cs. kir. és apostoli felsége kamarása 1775-től.

57. §

Ez a vármegye is két körzetre vagy pénzügyi kerületre van felosztva, mégpedig a felsőre vagy keletre és az alsóra vagy nyugatra, amelyeket rendre bejárva most bemutatunk (vö. 96. §).

I. A felső kerületről

58. §

A felső kerületben mindössze egy mezőváros található: Ebesfalva, továbbá 50 falu.

59. §

Ebesfalva, latinul Elisabethopolis, németül Eibisdorf;²¹² Segesvár és Medgyes szász városok között, a Nagy-Küküllő nyugati partján fekszik ez a szabad és kiváltságos mezőváros, mely az örményeké, akiknek a legfőbb császári kegy ebben a században megadta a mezőváros jogát. A helységnek a régi és omladozó Apafi-kastély szerez megbecsülést, de újabb épületek is derekasan megszépítették; továbbá a keletről, Bécsből és más vásárhelyekről fáradhatatlanul és megszakítás nélkül ideszállított áruk is feltöltötték (vö. 65. §. 2.).

1) Az előző századokban Ebesfalva Apafi-uradalom volt és főbirtok ama javak között, amelyek ezen a vidéken ugyanazon jeles nemzetséghez tartoztak. Ennek a helységnek a kastélyában élt I. Apafi Mihály, miután visszatért a krími börtönből (ahova, mint máshol beszámoltunk róla, az 1657-ben Rákóczi fejedelemtől indított hadjáratból jutott), míg gazdája, a török parancsából 1661-ben meghívták, hogy megkezdje uralkodását Erdélyben (I. I. 123. §).

Miután az ifj. Apafi Bécsben elhunyt, s jogai az öröklő fejedelem kamarájára szálltak át, az ő engedékenysége folytán Ebesfalva községet annál könnyebben átengedték lakhelyül a hazájukból kiűldözött, a töröktől való félelmükben a mi Erdélyünkbe menekült s I. Apafi fejedelemtől befogadott és a kereskedelem szabadságával megajándékozott örményeknek, mivel a régi magyar lakosok (akiknek a maradékai az örmények alattvalói, ahol ma is élnek) csekély számra apadtak. Végül az új lakosok, hogy az örményvárosiakról is megemlékezzünk, elnyerték a mezőváros jogát és némely birtokokat is (vö. 15. §. 2., az örményekről pedig I. I. 158. §).

2) A Nagy-Küküllő folyón Ebesfalvánál most csónakkal kell átkelni; hogy azonban egykor híd volt az összekötő, mutatja az 1598. március 23-i országgyűlés határozata,²¹³ mely szerint az előző cikkelyeknek megfelelően az ebesfalvi hídvámat büntetés terhe mellett újra eltörlik, s megtiltják, hogy bárkitől vámat szedjenek, nevezetesen a szomszédos szászoktól.

Az ebesfalvi várban halt meg 1688-ban Bornemisza Anna fejedelemasszony.

Küküllő vármegye felső kerületének a falvai ezek: Alsóbun, Balavásár, Bernád, Bonyha, Cikmántor, szászul Zuckmantel, Dányán, Darlac, szászul Durlsch vagy Durlsz, Désfalva, Domáld, szászul Malldorf, Ebesfalva birtokrész, Egrestő, Felsőkápolna, Felsőbun, Fületelke, Földvár,²¹⁴ Gogán, Gogánváralja, Gyákos vagy Jákos, szászul Jakobsdorf, Harangláb, Héderfája, Hétúr, szászul Marienburg, Hondorf, Jövedics, Kóród, Kóród-szentmárton, Kiskend, Kisszöllős, szászul Klein Alyscht, Kund, Leppend, Mikefalva, Nagykend, Oláhandrásfalva, Oláhhidegkút, Oláhsolymos, Oláhszentlászló, Pipe, Sárd, Somogyom, Szászalmás, Szászcávás, Szászernye, szászul Ergang, Szászmagyaros, szászul Manyeres, Szászörményes, szászul Irmescht, Szásznádas, szászul Nadescht, Szászsztivány, szászul Johansdorf, Szászsztlászló, Széplak, Szénaverős, szászul Zenders, Vámosudvarhely, Zágor, szászul Nott. E falvak fekvésére nézve l. fentebb 54. §. 2a, a falvak nemes birtokosairól 55. §. 1a.

1) Alsóbunt hívják Kisbunnak és Capfalvának is, s a Nagy-Küküllő északi partján fekszik. Itt szívta az életadó levegőt az a híres néhai hős, Bethlen Miklós (I. 275. §), aki ez okból *kisbunin*ak írta magát.

2) Bonyha, hajdan Bozna,²¹⁵ ahogy a szászok és a románok most is nevezik (l. alább 335. §), a Kis-Küküllő keleti partján elterülő híres falu, amely őexcellenciájának, a másol összes hivatalaival és méltóságainak a címeivel emlegetett gr. Bethlen Pál úrnak, a nemes Kir. Tábla elnökének a várkastélya és udvarházai, valamint szép fekvése révén majdnem utoléri Segesvárt. Az említett várat 1709-ben Acton császári ezredes a Rákóczi-pártiak ellen megerősítette, amint ezt feljegyezte Cserei [444.]. A váron kívül is van itt egy Bethlen-kúria, amely méltóságos gr. Bethlen Sámuel úr özvegyének szolgál lakásul. Ezenfelül van néhány öröksége a nemeseknek is.

3) Darlac, Haller-birtok, a Nagy-Küküllőnél, Medgyesen felül van.

4) Felsőbunt, másként Nagybunt, méltóságos gr. Bethlen Lajos úr kúriája ékesíti, mint ahogy Alsóbunt méltóságos gr. Bethlen Dávid úré.

5) Gógán és Gógánváralja nevükben a régi pogány vár emléket őrzik, amelyet egykor a bálványok tiszteletére állítottak, I. I. 7. §. 5. és vö. Strabon szövegével [VII. 297.]: „Az emlékezet megőrizte, hogy a géták népéből egy bizonyos Zamolxiz nevű személy Pythagoraszhoz szolgált, és eltanult mind tőle egyet-mást az égi dolgokra nézve, mind pedig az egyiptomiaktól, ahova vándorlásai során eljutott. Miután visszatért hazájába, a nép és a vezetők nagy szeretetben és megbecsülésben tartották, mint olyant, aki megjósolta, mit hoznak az égi jelek. Végül aztán rávette a királyt, hogy vegye maga mellé társnak az uralkodásban, mint aki alkalmas lesz az istenek akaratának közvetítésére. Kezdetben annak az istennek a papjává tették, akit legjobban tisztelték, utóbb azonban istenként fordultak hozzá. Később egy mások számára hozzáférhetetlen föld alatti barlangba rejtőzve, ott töltötte idejét, ritkán bocsátkozott beszélgetésbe a kívül levőkkel, kivéve a királyt és szolgálait, és ebben segítségére volt a király, aki úgy vélte, hogy az alattvalók sokkal engedelmesebbek lesznek neki, mint azelőtt, ha az istenek sugallatára hozza rendeleit. Ez a szokás aztán napjainkig eljutott, tudniillik mindig akadt valaki olyan képességekkel felruházva, hogy tanácsosként álljon a király mellett, s a gétáknál ezt istennek nevezték. Szentnek tartották a hegyet is, és annak nevezték. A hegy neve Kogaionon (másként Cogeno – B. J.), s ugyanezt a nevet viseli a közeli folyó is. Abban az időben pedig, amikor Byrebistas (másként Boërebista – B. J.) uralkodott a géták fölött, aki ellen a dicső Caesar már felkészítette hadseregét, e tisztséget Decaeneus viselte.”

Mindez kitűnik Bonfini műveiből [I. 2, 34.]. Cseppet sem kétséges, hogy a géták és a dákok ősi lakosainak a Kogaionon elnevezése maradt meg Gogán formában.

6) Harangláb közepén fekszik Ebesfalva és Küküllővár mezővárosok között, olyan földterületet tart elfoglalva, amelynek a szélein szőlősök virulnak. Ősidőktől virágzott a haranglábi Haranglábi nemzetség, amely férfiágon már kiveszett. Számos igen nevezetes családnak hasonló alkonya volt Erdélyben, mint például a vármegyében a kiskendi Baládfi, továbbá az erdélyi történelemben jártasoknak nem ismeretlen, a bonyhai birtok után serkeinek nevezett Alia,²¹⁶ a kerelőszentpáli Alárd, a Darlaczi

stb. családok. Haranglábbon a jelenlegi nemes birtokosok a Siménfalviak, Bágyoniak, Viták stb.

7) Héderfája a méltóságos gr. iktári Bethlen-birtokok közé számít, kivéve a nemeseeknek alárendelt birtokrészeket.

8) Hétúr, németül Marienburg, közel esik a segesvári székhöz.

9) Jövedics, németül Bellesdorf, szász település.

10) Kóród nevezetes a méltóságos Kornis-kúriáról, amelynek gazdája jelenleg a vármegye néhai főispánjának, göncruszkai gr. Kornis Ferencnek méltóságos özvegye.

A történészek tanúsítják, hogy az 1393 táján Göncruszkan felbukkant híres Kornis család a magyar királyoktól bárói címet kapott, és családi címerként katonai pajzsban egy egyszarvút. A nagyságos és kiváló néhai Kornis Zsigmond pedig, Gáspár fia, Erdély gubernátora (meghalt 1731. december 15-én) a grófi címet VI. Károly császártól nyerte. A Kornisok akkor jöttek be Erdélybe, amikor az erdélyi vajdaságot Zápolya János igazgatta. Dácia első lakója Kornis János volt, akinek az utódai közül nagy hírnévre emelkedett Kornis Farkas, derzsi Petki János veje, akinek Petki Katalintól született lánya, Kornis Judit utóbb Pécsi Simon kancellár felesége lett, és fia, Kornis Ferenc, több jószág birtokosa, szerette magát *homoródszentpálinak* írni. Br. Mikola László [30.] dicséri Boldizsárt, a radnóti jószág megszerzőjét, az aransarkantyús lovagot, Bethlen Gábor fejedelem tanácsosát²¹⁷ és Bihar vármegye főispánját; s nem hagyja ki a többi kitüntetést sem, tehát az olvasó nála többet kap. Méltóságos Bethlen Farkas [X–XI.] említi Kornis Farkast és Gáspárt, utóbbi 1599 körül az erdélyi hadsereg legfőbb generálisaként. Vö. 126. §. 7.

11) Mikefalva egy Mikének nevezett ősi magyar birtokosról elkeresztelt falu. Fridvaldszky [28.] említést tesz a szőlősökben talált és a szőlőhöz hozzánőtt aranyszemcsékről. A birtokosok, akiknek alá van rendelve: br. Bálintt úr, a híres Bálintt nemzetségből, amely a Mirtse nevezetű román fejedelemtől veszi eredetét, amint Mikola rámutat [132.], alsócernátoni Domokos úr, nemkülönben a Szeredai, Bagotai, Belényesi, Jánosi nemes-családok.

12) Oláhandrásfalva gr. marosnémeti Gyulay úrnak az uralma alá esik.

13) Sárd, az Udvarhelyszékhez egész közeli falu, a Nagy-

Küküllő nyugati vagy északi partján helyezkedik el. (Vö. 15. §. 9. és 33. §. 1.)

14) Szászalmás Medgyes város és Ebesfalva mezőváros között, a Nagy-Küküllő partján fekszik; br. Bánffy öröksége.

15) Szászernyén (latinul Saxonius Ernye, németül Ergang) a lelkesen kívül nincsenek szász lakosok, hanem az ebesfalvi öröményeknek alárendelt románok.

16) Szásznádas, közönségesen csak Nádas, szász falu, amely említést érdemel bőséges bortermése miatt. Több földesurat ismer.

17) Szászszeztiván németül Johansdorfnak hangzik.

18) Szénaverős (németül Zenders) és Zágor (németül Nott) nevezetes számos birtokosáról és a Szásznádaséhoz hasonlóan nagy hozamú boráról. Zágor és Oláhsolymos falvak lakosai között az előző században pereskedés folyt a birtokhatár miatt, amit tanúsít az 1678 októberében kelt 27. cikkely.²¹⁸

19) Széplak, vagyis latinul Pulchra habitatio, régtől fogva egyrészt szintén a jeles nemesekről híres, akik közül egyesek *széplak*nak írják magukat, másrészt az Erdélyben több helyen birtokos Petrityevity Horváth családról, ahol a Horváth (azaz latinul Croata, mivel néhány évszázaddal korábban Horvátországból jött ide) a családnév, a Petrityevitz (Petrityevitz, Petrityevít) az előnév.

II. Az alsó kerületről

61. §

Küküllő vármegye alsó kerületéhez egyetlen mezőváros tartozik, Küküllővár, valamint 65 falu.

62. §

Küküllővár neve a Kis-Küküllőtől jön, amelynek keleti partján fekszik, továbbá a magyar *vár* szótól; németül Kockelburgnak, Timonnál [Nov. XI. 72.] Arx Cicelliának hívják ezt a

mezővárost, amely nem házai miatt érdemel figyelmet, amelyek egyszerűek, nem is a lakosokért, akik nagyrészt románok, hanem a régi vára s annak urai és nemes lakosai meg vásárai miatt.

Hogy a várat ki alapította, arra nézve nem találok írásos adatot; mindenesetre a különböző történészek műveiből kiviláglik, hogy nagyon régi, s Bonfinitól [II. 10.] azt is tudjuk, hogy 1352 körül a küküllovári vár és mezőváros parancsnoka Rossi²¹⁹ Péter volt. Ezt és a Belső-Szolnok vármegyei Csicsó várát Corvin Mátyás ajándékba adta Moldva fejedelmének, a harciasnak nevezett Istvánnak, amit tanúsít Istvánffy [XX.] és Bethlen [V. 223.], akik közül az utóbbi ezeket írja:

„1563-ban Despota vajda (Iacobus Basilius Heraclides – B. J.), Moldva krétai származású fejedelme két várért, Küküllovárért és Csicsóért (amelyek Istvánffynál latinul Cicio és Quicullo arx néven és mint nagyon szépek szerepelnek – B. J.), amelyeket egykor Mátyás király ajándékozott Moldva uralkodójának, János Zsigmonddal viszálykodni kezdett, követelve, hogy adják neki vissza azokat. Azt is hozzátette, hogy ha nem akarja visszaadni, ő kész kivetni a szívéből, ha oda be is zárta volna őket. Mikor ezt jelentették, János király ingerülten ezt a választ adta neki: *A krétaiak mindig hazugok.*²²⁰ Nem sokkal ezután a moldvaiak, mivel megutálták uralkodását, elhatározták, hogy elűzik az országból, s helyébe Tomsát állítják. Értesülve erről Despot, az említett Szotsva várába vonult, és ott teljesen visszaverte a heves ostromot. Ezért Tomsa, mivel tudta, hogy János király ellenséges érzülettel van Despot iránt, segítséget kért tőle. A király késedelem nélkül 2000 fegyverest küldött Radák László, az előkelő és harci dicsőséggel ékes férfi vezetésével. Radák elfogta Despotot, és átadta Tomsának, aki előbb vashuzogánnyal ütötte, utóbb pedig – mivel ekképpen nem tudták megölni – egy tatárral fejét vétette. Helyébe – János királynak Szolimánnál történt közbenjárása nyomán – ismét a fejedelemségből Despottól elűzött Sándor került.”

Hogy Moldva nem sokáig birtokolta a várat, megítélhetjük abból, hogy a hagyomány szerint Geréb Afra nem sokkal utóbb Küküllovár, Alsóbajom és Tatárlaka birtokokkal együtt férjhez ment Bebek Ferenchez (43. §. 2.).

Sok év múltán a küküllovári uradalom a híres Thököly csa-

ládra szállott, de amint az 1686. október 19-i diéta 8. cikkelyének summájából kitűnik:²²¹ „Tökölly Imre hazaáruló legyőzöttén, az ítélet kimondja, hogy azokat a jószágokat, amelyek a nevezettéi, mégpedig a küküllővári, ilyei, csehi, hunyadi, hátszegi, magyarbrettyei és szigeti uradalmakat összes tartozékaikkal, mivel a 21. feltétel nem mond ellent, az id. Apafi Mihály fejedelem átruházhassa örök érvénnyel fiára, az ifj. fejedelemre. Az ország rendjei mégis úgy döntöttek, hogy Thököly fivérei és nővérei birtokrészeivel kapcsolatban a fejedelem személyesen egyezkedjék.”²²² E döntés erejénél fogva Apafi a három Thököly úrnővel a küküllővári és az ilyei uradalomra nézve megegyezett (a többiről ugyanis semmi adatom nincs); erre következtetek ezeknek az uradalmaknak az 1714 áprilisában megegyezett leltározási táblázatából. Az ifj. Apafi elhunytával Küküllővár is a fejedelem kamarájára szállott, de nem egészében, mert a mezővárosban vannak nemes birtokosok is: a Horváth családból és másokból.

Magát a várat, amelyről némelyek helytelenül azt írták, hogy a Küküllő folyóból kivezetett vízárók övezi, továbbá az egész küküllővári uradalmat őexcellenciája gr. Bethlen Miklós úr, királyi kincstartó stb., stb. mint a kamara tulajdonát birtokolja, gondozza és tartja hatalmában.

63. §

Ehhez a kerülethez a következő falvak tartoznak: Abosfalva, Ádámos, Alsóbajom, Alsókápolna, Bábolna,²²³ Balázstelke, Bethlenszentmiklós, Boldogfalva, Bolkács (Bulkesch), Bord, Borzás, Buzásbesenyő, Csapó, Csüdőtelke, Dég, Dicsőszentmárton, Erdőalja, Fajsz (Fejsze), Gálfalva, Glugovica, Gyulas, Hosszúaszó, Hosszúpatak, Iklód, Karácsonyfalva, Kerelő, Kerelőszentpál, Keszler, Kiscserged, Kissáros, Kincses, Királyfalva, Lackod, Lodormány, Lunka, Magyarbénye, Majoshegye, Mikeszásza, Nagycserged, Nagyteremi, Oláhbükkös, Oláhko csárd, Panád, Péterfalva, Pipe, Pócsfalva, Pócsstelke, Radnót, Sályi, Somostelke, Sövényfalva, Szancsal, Szászvölgye, Szél-

kút, Szépmező, Spring,²²⁴ Szőkefalva, Tatárlaka, Vajdakuta, Ugra, Újfalva, Vesszős, Vidrátszeg, Zsidve birtokrész.

Ezeknek a fekvésére és korábbi birtokosaira nézve l. 54. §. 2. és 55. §. 1a, b.

1) Alsóbajom, latinul Inferior Bajom; így hívják a medgyesi székhelyben fekvő szász falut, Bazzen nevééről, amelyet a magyarok a Felsőbajom névvel jelölnek; a Küküllővár és Bazzen közt húzódó völgyben fekszik. Ezt a birtokot a Thököly nővérek bizonyos összeg pénzért átadták gr. Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának (vö. 62. §). Németül Bonnesdorf a neve.

2) Balázstelke, németül Blasendorf,²²⁵ Haller-birtok (vö. 43. §. 2.).

3) Bethlenszentmiklós, azaz latinul Bethlenianus Sanctus Nicolaus, nem mezőváros, amint Bonbardi [337.] és Szászký [510.] vélte, hanem a helvét hitet követő, valamint unitárius magyaroktól és románoktól lakott falu a Kis-Küküllő északi partján; méltán megilleti a vásártartás joga. Ezt az egész birtokot, a folyó ugyanazon partján feljebb levő Alsókápolnával együtt, Zsigmondtól, Magyarország királyától a nagy hírű vitéz Bethlen Gergely kapta ajándékba. Most az ő nevét viselő két méltóságos örökös birtokolja, aki lakást épített a falu két szélén fekvő két előkelő kastélyban. A felső kastélyt, amelyet gr. Bethlen Miklós, Erdély egykori sokat szenvedett kancellárja (60. §. 1.) páratlan serénységgel emeltetett, ifj. gr. Bethlen György úr, ő szent cs. kir. és apostoli felsége ezredese használja. Az alsó kastély id. gr. Bethlen Gergely úr örökségei közé tartozik.

Ennek a helységnek a szőlőse, amelynek *Sütőné vápája* a neve, kitűnő illatú, nagyon kellemes zamatú bort ad inni.

4) Boldogfalva, vagyis latinul Beati (vagy Beatae) pagus, amelyet, azt hiszem, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére hívnak így, Küküllővár mezőváros alatt az első. Mivel a falu mai földesurait nem ismerem, szabad legyen megneveznem az egyik réggit. Ez a nagy hírű Mikó György; neki és feleségének, Orbai Annának s örökösének adományozta Rákóczi Zsigmond fejedelem – az oklevél szavaival élve – „új donációval Boldogfalva teljes és egész birtokot Küküllő vármegyében, kelt Kolozsvárt, 1607. június 17-én”.

5) Buzásbesenyő nemesszaládoknak engedelmeskedik, s a nagy hírv galgóczi Kőszegi Antal ítélőmester háza ékesíti.

6) Csapó sík területet foglal el Ugra és Radnót között épp a Maros partján, s a Túróczi, Réz, Szalánczi és más nemeseknek szolgál.

7) Dicsőszentmárton, amelyet Szent Márton tiszteletére hívnak e néven, a Kis-Küküllő mellett terül el. A következő nemesek uralmának van alárendelve: Henter, Horváth, Pekri, Szabó, Mikó, Szombatfalvi, Szalánczi, Szeredai, Cserei, Domokos, Benkő stb.

8) Gálfalva, latinul Galli pagus, a nemes Állandó Tábla székhelyével büszkélkedik, s birtokosai közé sorolja Haller urat, Földvári urat, Boért, Pápaít stb., stb.

9) Hosszúaszó, németül Langenthal, a Nagy-Küküllő mellett, Balázsfalva (44. §) és Mikeháza között helyezkedik el. Magyaroknak, szászoknak és románoknak nyújt otthont, és számos mágnásnak meg nemesnek szolgál, ugyanis senki sem élvezi e falu tulajdonjogát, és így a birtokát mindenki könnyen eladja másoknak. Ez és a szomszédos Hosszúpatak igen jó minőségű bort termel; főleg az [kiváló], amely a *Tongor*²²⁶ nevezetű szőlősből jön. A főbb birtokosok: őexcellenciája gr. hídvégi Nemes János úr (17. §. 1.), méltóságos ifj. gr. Bethlen László, méltóságos zágoni br. Szentkereszti Sámuel, Bethlen Julianna született grófnő Dósa Mihályné, Geréb Erzsébet néhai csicsókeresztúri Torma Gábor özvegye. Urak: Ugron István, ábrahámfalvi szenior, nagybarcsai Barcsai Pál, nagybacon Baló László, rétyi Antos Sámuel, sárpataki Sárpataki Elek, felsődobófalvi Maróthi István, kézdiszentléleki Imets Antal, belényesi Komáromi Lajos. A birtokosok közé soroljuk a következő urak leszármazottait is: magyarcsesztvei Miske Gábor, Zalányi Séra Ferenc, hosszúaszói Pápai László, nemkülönben hersényi Hersényi György, illyefalvi Biális Ignác stb.

Az említett birtokosoknak szolgálnak Hosszúpatak (románul Tean) és Glogovica összes birtokai és Lodormány falu nagyobbik része.

Megjegyzés: Hosszúpatak latinul Longus rivus, Hosszúaszó pedig Longus collis, a régi *aszó* szó ugyanis *dombot* jelent.²²⁷

10) Kerelőszentpál a geográfusoknak a Haller grófok családi

kastélya miatt számít említésre méltónak. Ezt a kastélyt a radnóti várral együtt (amelyet csak egy mérföld választ el ettől) Bonbardi [328.] hibásan Fehér vármegyébe helyezte.

11) Királyfalva Küküllővár fölött, a folyó másik partján terül el, s a Lázár, Kun, Szentpáli, Pekri grófok és nemesek családi birtokához tartozik. A régebbi birtokosok közül nem utolsó helyen állottak a nemes Pernyesziek, akik közül osztropányi Pernyeszi Zsigmondot említettük (I. 275. §), Bethlen pedig az 1594. év történeténél kiemeli [VIII. 521.] az ősz haja ékessége miatt tiszteletre méltó Pernyeszi István nemes férfiút.

12) Kiscserged és Nagycserged román falvak Buzásbesenyő és Nagyteremi között (5, 15.) fekszenek, s azért érdemesek az említésre, mert Alsó-Fehér vármegyében is van két azonos nevű falu, amelyet néhány, román nyelvet beszélő lutheránus ember lakik.

13) Magyarbénye: innen veszi előnevét a méltóságos br. Radákok dicső családja, köztük Radák Lászlóval, az 1562 körüli híres hadvezérrel (I. Istvánffy XXI. és Bethlen V. 219–223.) és az ország más nagy embereivel. A falu Bethlenszentmiklós alatt tekint le a Küküllőre, s a Bethlen, Rhédei, Radák grófok és néhány nemes tulajdona.

14) Mikeszásza vagy teljes nevén Mikeszászai, azaz latinul Domini Mike Saxones (I. 152. §) vagy Saxones Mikeiani, németül Feigendorf. Jeles falu, mely nevét onnan kapta, hogy a legrégibb, Mike nevezetű ura itt egy a királyi szászoktól elkülönülő szász települést talált. A Nagy-Küküllő mentén fekszik, Csicsóholdvilágra tekint át, s Hosszúaszóval együtt Bonbardi [330.] és Szegedi [Tyr. III. 33.] tévesen Fehér vármegyébe helyezte.

Seivert [170.] bemutat egy ebben a faluban talált követ ezzel a felirattal: DEO. SARMANDO. DEMETRIVS. ANTON. VOTVM. LIBENS. POSVIT.,²²⁸ s hozzáteszi, hogy innen elszállították a méltóságos római szent birodalmi gr. Teleki József birtokára, Sorostélyra. Amennyire tudom, erről a Sarmandus nevű istenről egyik író sem tesz említést, s a Dácia régi lakosaitól imádott istenek közé kell sorolni.

Nem pontatlanul írta Bonbardi [330.], hogy a faluban sok nemes él, mert a méltóságos gr. Rhédei és br. Radák udvarházai és

birtokai mellett itt élvezik örökségüket a Borsai, Mohai, Halmágyi, Szegedi, Antos, Eperjesi, Gyárfás, Donáth, Hegyesi, Miske, Czerjék, Enyedi nemesek és mások, de ezeknek nem jutottak bő birtokrészek. A mikeszázszai uradalomhoz tartoznak Lunka, Lodormány (részbirtok) és Keszler közeli román falvak.

15) Nagyteremi a Nyárád folyóra néző Bethlen-birtok. Idevalónak írta magát a már kihalt nemes Sükösd család (I. Bod. 77.).

16) Péterfalva Balázsfalva (44. §) vidékén, a Kis-Küküllő nyugati partján fekszik, s a román püspök és a nemes Toroczka, Miske, Nyárádi családok birtokaihoz sorolandó.

17) Pócselke, németül Puschendorf vagy Poschendorf, nagyobb számban románok, kisebb számban szászok lakják, akik a méltóságos gr. Székely alattvalói.

18) Radnót, amelyet Szászky [510.] hibásan *Rotnod*nak nevez, a Maros mellett fekszik, s a kamara jogkörébe eső váráról híres, amelyet nemrégiben Vulcanus megrongált. A történészek adataiból tudjuk, hogy a különböző családokból többen megszerzték a radnóti birtokot. Már elmondottuk, hogy a Geréb családról Geréb Potenciánával átszállott a Bogáti nemzetségre (43. §. 2.), s Mikola közli [30.], hogy a radnóti jószág Kornis Boldizsár szerzeménye volt, Bogáti Menyhárt családjának férfiágon történt magvaszakadtával. Hogy Bocskai István fejedelem tulajdonában is volt, mutatja az 1606. december 17-én Kassán, Alvinczi Péter lelkész, Örvendi Pál tanácsos és kincstartó, valamint Pécsi Simon titkár jelenlétében készített végrendeleti meghagyás, melynek révén Radnótot Nyári Pálnak hagyta. Korábban pedig, 1575 körül, Bethlen tanúsága szerint [VI. 313.] Kendi Ferenc és Gábor birtokolták a radnóti várat. Istvánffy [XXV.] Quendi (olvasd: Kendi) Péternek tulajdonítja. 1610-ben, amint br. Mikó Ferenc kéziratos története az utókornak feljegyezte [118–119. §], Kornis Boldizsár és Zsigmond testvérek élvezték a radnóti uradalmat, de ugyancsak az ő elbeszélése alapján állítjuk, hogy Radnótot elkobozták, tudniillik Boldizsár hazaárulás bűnében elmarasztalva 1610-ben Kolozsvárt fejét vesztette, Zsigmond pedig futva Moldvába, onnan Magyarországra menekült.

Így tehát Bethlen Gábor fejedelem hatalmába került, s Bonbardi [328.] azt írja, hogy ő építette a várat. Én inkább hinném,

hogy megújította vagy kibővítette, mivel a helységet már azelőtt vár ékesítette. Az 1657. év egyik cikkelye mutatja,²²⁹ hogy azután is a kamara jogkörében maradt, amelynek erejénél fogva országgyűlési határozattal a kamara több jószágával együtt átadták II. Rákóczi Györgynek (45. §. 53.). Miután Rákóczi megszegte az egyezményt, és betöltötte a halandók sorsát, Radnót a kamarára szállott, Apafi fejedelem kicsinosíttatta, és nemritkán ott lakott. Ide hívta össze 1665. szeptember havában az országgyűlést,²³⁰ valamint 1673. június 15-re a politikai-egyházi zsinatot Dési Márton (I. 275. §) és Csernátoni Pál ügyében, amit elég terjedelmesen és híven előad Bethlen [Cont. 292/a.]. De nem az egész Radnót jutott a kamara kezére, hanem őexcellenciája gr. Bethlen Pálnak is van benne részbirtoka Balogi jogon, úgyszintén Jeddi Péternek (vö. 85. §. 21.).

19) Zsidve, szászul Seiden, a Kis-Küküllő mellett fekszik; az egyik birtokrész belőle Küküllő vármegyéhez tartozik, a másik a szebeni székhez.

20) Somostelke a régi iratokban *Szomostelke* néven szerepel; elnevezése úgy látszik, hogy a *somból* ered.

21) Szépmező, vagyis latinul *Pulcher campus*, németül *Schönaue*, *Schüenen* és *Schinen*, Magyarbénye (13.) faluval szemközt fekszik, tehát Kreckwitz térképe tévesen helyezte a Küküllő folyók egyesülése alá.

22) Szőkefalva Gálfalva alatt, a Kis-Küküllő keleti partján terül el, s a méltóságos gr. Haller, úgyszintén a nemes Újfalvi, Szikszai, Mezei, Nagy stb. családoknak szolgál.

23) Tatárlaka, azaz latinul *Tartari habitatio*, az Alsóbajom és Fajsz meg Zsidve közti völgyet foglalja el.

24) Vesszős falu Királyfalva (11.) háta mögött, a nyugati völgyben húzódik meg. Gr. pekrovinai Pekri Lőrinc halála után a veje, néhai méltóságos br. vargyasi Daniel István (I. 280. §) jutott ennek a birtokába. Amióta aztán 1774-ben őt elhelyezték az általa építtetett Daniel-kriptába, akkor már méltóságos br. Daniel István, a székely Udvarhelyszék főkirálybírája atyái örökségei közé tartozik.

Egyházi ügyek

64. §

A vármegye mindkét kerületében virágzik a négy bevett vallás, mégpedig a római katolikus, a helvét vallás, az ágostai hit és az unitárius, nemkülönben a görög szertartású egyház.

65. §

I. Ebben a vármegyében a katolikusoknak két esperesi kerületük van: a küüllői, amely két egyházközségből áll, és az erzsébetvárosi, amely három örmény egyházközséget foglal magában. Erzsébetvároson otthonuk van a Szent Antal-rendi atyáknak.

1) A küüllői esperességhez tartoznak: Abosfalva, Bénye, Ebesfalva (magyar egyházközség), Egrestő, Hosszúaszó, Küüllővár (amelyet a szigorú ferences atyák igazgatnak), Radnót (a konventuális ferences atyák igazgatása alatt), Szentpál, Szőkefalva. Ide tartoznak a reformált ferencesek gondjaira bízott egyházközségek Medgyesen és Segesvárt. Ebben az esperességben 1766-ban kilenc plébániát vettek számba (Hosszúaszón ugyanis, ahol templomot és szép paplakot építettek, valamint Bényén csak 1770-ben kezdett működni). Ezekben a lélekszám: 427 férfi, 466 nő, a leányegyházakban 456 férfi, 368 nő.

2) Az erzsébetvárosi kerület magából Erzsébetvárosból áll (59. §), amely az esperesi tisztelet is betöltő plébános és hat káplánja gondjaira van bízva, éppen úgy, mint a gyergyószéki Szentmiklóson és a csíkszéki Szépvízen. Ebben és a szamosújváriban (129. §), vagyis a két örmény kerületben 1766-ban 5445 örmény katolikus lelket számláltak össze, amelyekből 2754 férfi és 2691 nő volt. Hogyan vették át a katolikus vallást e két kerület örményei, akik azelőtt a keleti egyház nézeteit követték? Ha kérdezed, röviden válaszolok.

Miután örményeinket először Örményországból, majd Moldvából is elűzte a háborúzó barbárok dölőfőssége, a gyergyói Szentmiklós, a csíki Szépvíz, Görgény, Ebesfalva, Felfalu,

Petele, Bátos, Remete erdélyi helységekben és más falvakban telepedtek le. Minász Vartabried,²³¹ az örmények püspöke a klérussal és a világi előjárókkal 1670-ben Besztercén letelepedve, amikor látták, hogy a többi nemzetnek engedélyezve van a vallás nyilvános gyakorlása, noha csak megtűrték, s egyedül nekik tilos az örmény szertartású istentisztelet és a templomok látogatása, nagyobb részük kinyilvánította a római egyházzal való örökre szóló egyesülést a hittételek tekintetében. Ily módon főtiszteletű Szebelebi Bertalantól, aki akkoriban az általános püspöki helynök tisztét töltötte be Erdélyben (akkor ugyanis Erdélynek nem volt katolikus püspöke), istentiszteleteik végzésére két kápolnát nyertek, egyet Gyergyóban, Szentmiklóson, a másikat Csíkszékben, Szépvízen. Persze azért az örmények között továbbra is lappangtak a keletről hozott vallás csírái, s egészen 1684-ig nem akadt, aki a népből kigyomlálja őket. Ekkor Oxendius Verziurescus (Verziureski),²³² aki moldvai örmény egyházkerületben született, és előzőleg magába szívta a görög hittételeket, miután a római Városi Kollégiumban²³³ tizennégy évig tanulmányozta a szent és a világi tudományokat (mert nyomban 1670-ben a pápai városba ment), s megtagadta a görög rítust, pappá szentelve tért vissza Erdélybe, az apostoli küldött hatalmával felruházva. Hazatérve pedig semmit sem mulasztott el, hogy az örményeket teljesen visszavezesse a római egyház uralma alá. Ám szinte teljes négy éven át egyedül türelme gyümölcseit aratta le, s mivel óriási nehézségekbe ütközött, nem volt messze attól, hogy a legszerencsétlenebb legyen, és annak is neveznék. Az örmények némely vezetői ugyanis Minász Vartabried²³⁴ nevű, a római törvényektől idegen püspökkel és a klérussal Oxendius kikiáltották az ország és a vallás rendbontójának, törvény elé idézték, s nem sok híja volt annak, hogy Besztercén időzve övéi meg ne kövezzék.

Ezek a tövises azonban hamarosan rózsát fakasztottak, mert Minász – Oxendius fáradozása nyomán – a római egyház legádázabb ellenségéből annak tapasztalt támogatójává vált. Ezért együtt utaztak Leopolisba,²³⁵ Lengyelországba, ahol Pallavicini bíborostól, az ottani akkori apostoli nunciustól feloldoztatva az eretnekség alól, Minász átállott a rómaiakhoz. Sokáig nem tért

vissza Erdélybe, s betegségtől és kortól megtörve fejezte be halandó életét.

Ettől kezdve Oxendius állandó buzgólkodására a katolikus vallású örmény klérus és a nép közeledése erőteljesebb lett. Ezek, annak érdekében, hogy kimutassák engedelmességüket a római szék iránt, Pallaviciní utódjához, Cantelmus bíboroshoz, az apostoli nunciushoz (akiről Fassching [Nov. I. 29.] azt írja, hogy épp akkoriban Varsóban időzött) elküldték Leopolisba Éliás örmény papot nyolc személlyel. Itt a bíboros és a leopolisi érsek, Vartanus Humanianus²³⁶ előtt az Erdélyben lakó teljes örmény nemzet nevében esküvel megfogadták, hogy örök időkre alávetik magukat a római pápának. Levelet is írtak Rómába XI. Incéhez, kérve őt, hogy Oxendius tüntesse ki a püspöki tisztséggel. Meghallgatva kérésüket, a pápa kinevezte Oxendius Aladensist²³⁷ hyberniai püspökké és az örmény egyházkerület apostoli helynökévé [Illia 56–57.].

Ez pedig azután, mihelyt átvette a püspöki jelvényeket, letelepedett Besztercén, és mindent a legvallásosabb szellemben intézett, de később megkötözve Törökországba hurcolták. Ott kiállotta azokat a szenvedéseket, amelyekkel a barbárok a keresztényeket szokták sújtani, majd három kerek esztendő múlva megajándékozták a szabadsággal. Dicsérte Lipót császár Oxendius bátorságát, és kérésére megadta az építkezési jogot Szamosújvárra, Eleonóra császárné pedig a püspöki felszereléssel együtt díszruhát küldött neki Bécsből (amelyek, mint mondják, megvannak Szamosújvárt). Néma idő elteltével Oxendius Bécsbe utazott, és ott levetkőzte a halandó állapotot. Oxendius halála Szamosújvárt és az örmények többi székhelyén sok nyugtalanságot okozott, ezekben ugyanis kijelentették, hogy a katolikus istentiszteletet újra meggyűlölték, s felveszik régi vallásukat. Amikor ez tudomására jutott Mártonfi György erdélyi püspöknek, akire Oxendius halála után az örmények gondozása hárult, a papi tisztségbe beiktatott egy közülük való férfit, Theodorovits Mihályt, aki a katolikus vallással egészen át volt itatva, és a szertartásokat is derekasan ismerte. Ő azonban Szamosújvárról kiűzetve úgy vélte, hogy az idők szavának engedni kell, s Rómába igyekezett. Innen nem egészen két év leforgása után püspöki kinevezéssel ellátva és Erdélybe visszatérve, hivatalba

lépett Dániel Tódor és Tódor Salamon segítségével, és rövid idő alatt majdnem az egész Szamosújvárt visszavezette a római egyházba. Ily módon lassacskán és fokról fokra az Ebesfalván és más helységekben élő többi örmény is eljutott a katolikus egyházzal való egyesüléshez.

3) Tulajdonunkban van Vartanus Humanianus eredeti levele, amellyel Minász halála után (arra az időre, amíg a római pápa püspököt nevez ki) Verziurescusi helynökké és ügyvivővé nevezte ki. Ezt a levelet nem resteltem az örmény urak figyelmébe ajánlani, a következőkben: „Vartanus Humanianus, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből az örmény nép leopolisi érseke, Havasalföld, Moldva és valamennyi örmény püspöke az egész lengyel királyságban. A nagyon tisztelendő Oxendius Verziurescusi úrnak, Lukács archipresbíter tanítványának a tiszteletre méltó római De propaganda fide kollégiumban, ugyanazon kongregáció küldöttének, az örmények doktorának (Illia, akinek a szavait fentebb idéztük, az *örmények apostola* névvel tiszteli meg, 55, 59. – B. J.), Krisztusban szerettünknek, Üdvösséget kívánva az Úrban rítusunk mindkét rendbeli és nemű népének, amely – mivel Moldva és Havasalföld jelenleg ellenséges viszonyban áll a törökkel – Erdélyben időz, s az igen tisztelteméltó és főtiszteltű boldog emlékezetű Melchisebet²³⁸ úrtól, az örmények pátriárkájától és elődunktól nyert oklevél erejénél fogva jogkörünknek és uralmunknak van alárendelve az igazság ereje miatt vagy lelki nyugalma és üdvössége végett, amennyire pásztori tiszttségünkben eredő hatalmunkból kifolyólag előre intézkedhetünk, Minász Vartabried úr, ugyanazon helységnek az életből nemrég távozott püspökének elhunytá után Téged, aki jámborságod, életed feddhetetlensége, erkölcsi komolyságod s a dolgok intézésében való ügyességed és a szent ügy előmozdításában tanúsított odaadásod miatt teljes bizalmunkat élvezed az Úrban, az ő helyébe, amíg az apostoli szent széktől más püspököt nem állítanak, általános püspöki helynökké és ügyvivővé, érseki és rendes tekintélyünkönél fogva, kinevezni, hivatalba léptetni és megerősíteni helyesnek tartottuk, mint ahogy jelen iratunkkal kinevezünk, hivatalba léptetünk és megerősítünk, megadva neked és átengedve a teljes szabadságot a lelkek gondozásában és igazgatásában, és a lelki és földi dolgok vezetését az örmény katolikus

anyaszentegyház szertartásai és hagyományai szerint. Ugyanakkor megadjuk a szabad cselekvés jogát: azt, hogy komolyan gondoskodjál ama helység minden kolostori jószágának kármentességéről, s ugyanazok tekintetében szorgalmasan vigyázz, hogy ne következzen be semmilyen veszteség, s arról is, hogy az elhunyt Minász Vartabried úr vagyonát akár készpénzben, akár egyebekben, bármilyen anyagú és jellegű, akármilyen személynél is legyen, szerezd és kérd vissza, és azt egészében őrizd meg magadnál a nekünk való utólagos elszámolásig. Továbbá a moldvai örmények említett rendje és mindkét nembéli népe hallgasson rád és engedelmeskedjék mindenben, ami a lelki üdvösségét és javát, valamint a helyes közrendet illeti. Ezt a kánonjogban lefektetett büntetések terhe mellett kiszabjuk, melyek hitelül e levelet kezünkkel aláírva, saját pecsétünkkel erősítettük meg. Kelt Leopoldisban, a Boldogságos Szűz Mária mennybe való felvételének székesegyházában, az Úr 1687. esztendejében, február hó 13. napján. Vartanus Humanianus, az örmény nép leopolisi érseke, Joannes Abbractus Muratkovitz, az örmény nép leopolisi érsekségének konzisztóriumai jegyzője s. k.”

66. §

II. Ebben a vármegyében a helvét valláshoz tartozók külvővárinak nevezett esperessége 36 egyházközséget számlál, de ezek közül öt Fehér és kettő Torda vármegye helységeiből kerül ki, ugyanakkor ennek a vármegyének az egyházközségei közül ötöt az enyedi esperességhez csatoltak (48. §).

Az egyházi összeírás, amelyről említettük, hogy 1766-ban ment végbe, az egyházközségeket a leányegyházakkal együtt, valamint a férfiak és nők lélekszámát a következő táblázatba foglalta (nem ábécérendben, nem is a helységek fekvése szerint elrendezve):

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Küküllővár mezőváros	78	58
2	Szőkefalva, Dicsőszentmárton, Csüdő- telke, Kissáros	101	137
3	Harangláb, Póczstelke	70	86
4	Széplak, Magyarós, Oláhdellő, Pete (Torda vármegye)	147	155
5	Gógán	46	62
6	Kiskend	94	97
7	Buzásbesenyő	100	59
8	Sővényfalva	74	88
9	Ádámos	51	44
10	Boldogfalva	10	14
11	Szászalmás, Somogyom, Medgyes város	90	82
12	Désfalva, Abosfalva	69	80
13	Nagyteremi, Újfalu	127	170
14	Ugra, Gyulas	43	57
15	Csapó	65	74
16	Mikefalva	67	59
17	Dányán	80	85
18	Bonyha, Bernád	116	146
19	Radnót	165	179
20	Nagykend	115	129
21	Kóródszentmárton	49	56
22	Gógánváralja	141	122
23	Gálfalva	184	191
24	Pócsfalva	49	47
25	Ebesfalva, Ernye, Keresd, Hondorf, Domáld	118	102
26	Királyfalva	184	159
27	Balavásár, Egrestő	169	182
28	Héderfája	180	185
29	Csávás	142	114
Alsó-Fehér vármegyéből			
30	Medvés	97	62
31	Szentbenedek	31	43
32	Magyarsülye	50	43
33	Magyarherepe	41	47

Sor-szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
34	Kutyfalva	105	122
35	Marosbogát	102	109
36	Mezőbodon	82	87
		Összesen: 3432	3532

67. §

III) Mivel a szászok, akik az ágostai vallást követik, egyetlen vármegyében sem laknak akkora számban, mint itt, egyházközségük is itt van a legtöbb. Ezek két káptalanhoz, mégpedig a bogácsihoz és a bolkácsihoz tartoznak, de némelyik lelkesi hivatal a segesvári, medgyesi, szebeni szász székekben helyezkedik el.

Az 1766. évi összeírás ezekről a káptalanokról a következő táblázatot nyújtja:

Sor-szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők	A lelkesz fizetése rénes forintban
1) Bogácsi vagy bogeschdorfi káptalan				
1	Zágor	599	642	-
2	Szénaverős	424	445	-
3	Nádas	399	434	-
4	Örményes	345	369	-
5	Kisszöllős	301	323	-
6	Kund	263	285	-
7	Nagyszöllős	243	266	20
8	Holdvilág	232	260	20
9	Bogács	215	226	30
10	Malldorf (Domáld)	204	232	-
11	Cikmántor	200	220	-
12	Fületelke	180	264	-
13	Magyarós	179	189	-
14	Szentiván	176	174	-
15	Szentlászló	154	175	-

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők	A lelkesz fizetése rénes forintban
16	Hétúr	155	173	-
17	Pród	149	154	-
18	Darlac	94	101	-
19	Jövedics	132	146	15
20	Kőrös	74	87	-
21	Hundorf	59	70	-
22	Somogyom	38	41	10
23	Jákos	21	19	-
24	Ernye	6	5	-
Összesen:		4852	5300	

2) Bolkácsi vagy bulkeschi káptalan

1	Bolkács	519	569	30
2	Nagyekemező	311	326	10
3	Kisekemező	110	123	10
4	Zsidve	314	346	25
5	Völc	89	102	20
6	Tatárlaka	68	71	-
7	Hosszúaszó	244	256	-
8	Pócastelke	23	28	-
9	Vesszős	134	150	-
10	Szépmező	250	256	-
11	Felsőbajom	169	182	-
12	Alsóbajom	125	140	-
13	Mikeszásza	19	23	-
14	Balázsfalva ²³⁹	97	102	-
Összesen:		2472	2674	

68. §

IV) Az 1766-os összeírás a küüllői kerületben talált 11 unitárius egyházközséget, leányegyházat 12-t; ezekben a családapák és családayák száma 529, a lélekszám 1508. Az anyagyházak ezek: Nagyteremi, Széplak, Désfalva, Harang-

láb, Szőkefalva, Kissáros, Dicsőszentmárton, Dombó, Ádamos, Bethlenszentmiklós és Fehér vármegyében Szentbenedek.

69. §

V) Az egyesült (vagyis római katolikus) és nem egyesült románoknak együtt van 85 templomuk, a lélekszám 29 744, a családapák száma 8474, a papoké 158. Tanítók, kántorok és harangozók 1761-ben ebben a vármegyében 126-an voltak.

Művelődési és katonai ügyek

70. §

Ez a vármegye az alsó fokú iskolákon kívül a Múzsáknak semmilyen otthont nem nyújt. Nem védelmezi semmiféle katonai helyőrség.

NEGYEDIK FEJEZET

Torda vármegye

71. §

Torda vármegye, latinul Comitatus de Torda, németül Die Torder Gespanschaft, nevét Torda mezővárosról nyerte. Hossza tíz mérföldnél nagyobb, ugyanis a magyarországi Bihar vármegye határaitól – ahol az csatlakozik Fehér vármegyéhez (21. §. 3.) az Aranyos folyó forrásánál – kelet felé egészen Gyergyószékig terjed, és a Lengyelország irányába húzódó hegygerincekig, Szélessége kettő, három, négy és néhol még több mérföld is. Így északról a Kárpátok határolják; keletről Marosszék és Küküllő vármegye a határa; délről Aranyosszék és Fehér vármegye zárja körül; nyugatról a Magyarországgal érintkező he-

gyek fogják közre, s egyes részeivel érinti Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok vármegyéket.

72. §

E vármegye középső része elég magasan fekszik, de sík, és gabonát nagyon jól termő szántóföldekben, továbbá kaszálókban és roppant kövér legelőkben meg halastavakban gazdag. Mind a felső részen, amely Gyergyószék felé terjed, mind pedig Magyarországgal határos alsó részén a mezők erdőkkel váltakoznak, majd kopár hegyekkel és völgyekkel.

Ezeket a szélső részeket kiváló folyók öntözik, éspedig északról és keletről a Maros meg a Görgény és a Luc nevezetű kisebb vizek, délről az Aranyos folyó. Mivel a felszín ennyire változatos, egyes mezővárosokban Cerest vagy Bacchust részesítik előnyben, máshol Pan legelteti a szarvasmarhákat és a nyájak seregét, némelyeknek pedig az Aranyos folyó sodor aranyhomokot.

1) Ennek a vidéknek főként az a része sík, amely az Aranyos folyótól a székely Marosszéken lévő Mezőbánd faluig, vagyis déltől északig terjed, és Torda mezővárostól s a Kolozs vármegyei határtól, nyugatról egészen a Küküllő vármegyét elválasztó Maros folyásáig nyúlik. A Marosszékkal és Kolozs, valamint Doboka vármegyével szomszédos részekben is majdnem olyan termékeny mezők vannak, ezért ezt a vidéket, amelyet az említett területek legszélső részei együttesen érintenek, hazai nyelven *Mezőség*nek, vagyis latinul *Campester locus*nak, másként *Campanián*ak hívják, nem pedig *Merőség*, amint hibásan írja Kreckwitz térképe, magyarul ugyanis a *mező* (amely szó eredetét Otrokócsi Fóris Ferenc I. 303. nem tudom, mennyire helyesen, a szokatlan *meza*o és *meza* héber gyökerekből vezeti le), *campust* jelent. Ebből megértheted, hogy ezen a tájon számos falu nevéhez a *Mező* előtag járul, például Mezőbodon stb.

2) A Maros, miután a székely Gyergyószékből a sziklás vidék nehézségei közepette leereszkedett, e vármegye felső helységében folyik át, s a kelettel szemközi parton a következő falvakat fogadja be: Marosoroszfalu, Magyaró, Holtmaros, Idecs és Idecspataka, Magyarbólkény és Erdőcsanád (egyeseknél Csa-

nád), Radnótfája, Petele, Körtvélyfája, Gernyeszeg, Sáromberke. A következőket pedig Marosszék vidéke fogadja be: Ikland, Kál és Ernye a folyótól távolabb, Marosszentgyörgy (másként Cigányszentgyörgy) és Marosvásárhely város.

A másik parton vannak, ismét északról délre leereszkedve: Toplica, Déda, Marosoroszfalu,²⁴⁰ Disznajó, Erdőszakáll, Vécs, Tótfalu,²⁴¹ Magyarrégen, Szászrégen, Abafája, Vajdaszentiván, Sárpaták, Várhegy. Majd Marosszék falvai: Udvarfalva, Szentanna, Remeteszeg és Egerszeg. Keletről a Marosba szakad a Görgény folyó, amely nevét a vár nevéől kapta, amelyik mellett elhalad. Nyugatról Beresztelke mellett beleömlik a Luc patak. Marosvásárhely város alatt, a Maros nyugati vagy északi partján fekszenek: Dátos, Marosbogát, Marosludas, Kece és Hadrév.

3) Az Aranyos folyó, latinul *Auratus fluvius*, Fehér vármegye határán eredve (21. §), e vármegye délre eső, legszélső részén, keskeny völgyben folyik, amelyet meredek és sziklás hegyek alkotnak, s szomszját oltja a következő román falvaknak: Borrév (Boré), Vidaly, Újfalva, Pagocsa,²⁴² Alsó- és Felsőszolcsva. Ezután Aranyosszékre érkezik, és ennek falvait, Aranyosrákost, Sinfálvát, Várfálvát, Kövendet, Alsó- és Felsőszentmihályfalvát érintve, az északi partjára épült Torda mezővárost mossa. Ez alatt, a szemközti parton található: Keresztes, Polyán, Aranyosgyéres mezőváros (amellyel szemben fekszik a másik oldalon Egerbég), Gyéresszentkirály, Aranyoslóna, Gerend és Vajdaszeg a Maros mellett, amelybe az Aranyos az eredetétől jellemző gyors folyással beleömlik.

4) Hegyei közül az egész vármegyében leghíresebb az, amely Tordán túl, nyugatra húzódik, s közönségesen Torda Hasadéka a neve (latinul *Tordensis Fissura*), amelynek a két ága vagy keskeny völgye keletről nyugatra csaknem egy mérföldre elnyúlva látható.²⁴³

Van itt egy roppant tágas és igen szép, boltozatos sóbánya, amelyről Köleséri kimutatta [22.], hogy a római munka bizonyítéka. E mély völgy barlangjaiba, mint menhelyekre, az itt lakók gyakran behúzódtak, amikor a barbárok garázdálkodtak Erdélyben, de a tatárok fortélyja a legtöbbet közülük előcsalta, onnan a fogságba hurcolták őket, amint közli Kreckwitz [327.] és Fashing [Nov. II. 46.].

Erről a hasadékról azt mondják, hogy Tordáig látszanak egy mérföld területen hosszában elrepedt sziklái, s ezekben, amint

hitelt érdemlő helyről hallottuk, skorpiók élnek, amelyeket a gyógyszerészek hasznosítanak.

Reicherstorffernek Schwandtnernél közzétett útleírásában [Tr. I. 794.] a következő költeményt olvassuk a sziklás hegyek e hasonmásáról és az ezek alatt folydogáló patakról:

Hic geminae pariter tolluntur ad aethera rupes,
Saxaque praeruptis cautibus atque rigent.
Rivulus hinc cursu fluit inter utramque rapaci
Aureus hinc nitidis excipit amnis aquis.
Perspicua est ipso adductu quae sumitur unda
Candidulos scrupos fundus et imus habet.
Ante locis transis vicens, atque novenis
Quam celsum videas quo fluit ille iugum.²⁴⁴

Nem kell elfeledkezni arról a sziklahegyről, amely Torockó mezőváros és Szolcsva falu között a belsejében átenged egy patakot az Aranyos folyóba; ezt a patakot a Búvó, vagyis latinul a Mergens név jelöli.

73. §

Ebben a vármegyében három nép talál otthonra, mégpedig a magyarok, akik vagy mágnások és nemesek, a falvak birtokosai, vagy ezeknek jobbágjai, vagy a mezővárosok polgárai; a százszok kevesen és a románok nagyon sokan. Ezekhez tedd hozzá a kevés németet s a városokban és falvakon sokfelé lakozó cigányokat (amint ez látható Erdély többi vármegyéjében és székében).

A mágnás és nemes birtokosok 1702. évi jegyzéke [10. §. 1.] így mutatja be a családokat:

Torda vármegye alsó területében, *Torda* mezővárosban: gr. Bethlen Miklós, Apor István, Haller István úr, Naláczai István, Kemény úr, Bíró, Vér, Inczédi, Dècei, Szaniszló, Nemes, Turzai, Valkai, Boldvai, Joó, Dávid, Bánházi, Pápai, Vajda, Tarsoly, Gyárfás, Komjátszegi, Osváth, Valones, Magyarosi, Szeghalmi, Áts, Váradi, Nagy, az egytelkes nemesek száma 132. *Gyéres* mezőváros: egytelkes nemesek 17-en. *Egerbegy*: Nagy,

Balog, egytelkes nemes 23. *Torockószentgyörgy*: Toroczkai Mihály, Péter, István, Mátyás, ifj. Péter. *Lóna*: Jósika Imre úr. *Gerend*: néhai Kemény János úr kúriája, Toroczkai Péter úr, Fekete, Szombati. *Kece*: gr. Apor István. *Hadrév*: Trauzner. *Keresztúr*: Polos, Horváth, Sükösd, egytelkes nemes 9. *Szentjakab*: gr. Apor István. *Tóhát*: gr. Apor István, Andrási István úr (ezek Gyéres mezővárosban is birtokoltak). *Mezőcsán*: gr. Apor István, Jósika úr, Samariai, Torma, Henter, Pekri, Dési. *Felsődetreheim*: Kemény Boldizsár és Péter urak. *Jára*: Toroczkai, Kereszturi, Henter, Pápai. *Szilvás*: gr. Bethlen Miklós. *Felsőfüle*: a kolozsvári református és unitárius egyház. *Szentlászló*: gr. Csáky István. *Koppánd*: Vitéz András, az unitárius egyház püspöke. *Túr*: Horváth, Jobbágy, Tarsoly, egytelkes nemesek 4-en. *Komjátszeg*: Szaniszló, Fodor, Komjátszegi, Veniczai, egytelkes nemes 1. *Magyarpeterd*: Lugosi Ferenc és István. Ezekhez hozzáadták a magyar egyházak papjait. Ezt a jegyzéket készítette Szaniszló Zsigmond főszolgabíró és Nemes Péter, a Torda vármegyei alsó kerület alispánja.

A felső kerület (amelyet mi *körnek*, magyarul *járásnak* nevezzünk): *Görgényszentimre* mezőváros: a római szent birodalmi gr. Teleki, Naláczi András, Hegyesi, Tisza, Náprádi, egytelkes nemes 8. Az örmények püspökének a háza, a kamara nemesi kúriája. *Abafája*: br. Haller István, Macskási László, Boér Ferenc. *Vécs*: br. Kemény Simon, Kemény Jánosné, Kovács, Rácz, egytelkes nemes 6. *Disznajó*: Kun, Gargocs, Kovács, Alsó, Vita. *Magyaró*: Jábrodzski. *Holtmaros*: Toldalagi, Bánffy. *Felfalu*: Kovács, Szucsáki, Székely, Várad, egytelkes nemes 5. *Radnótfája*: Luczai, Csernátóni, Sáfár, egytelkes nemes 3. *Magyarrégen*: Hegyesi, Komáromi, egytelkes nemes 1. *Körtvélyfája*: Bálintt, Luczai, Mara. *Beresztelke*: Bánffy László és Péter, Budai. *Vajdaszentiván*: Horvátovich,²⁴⁵ Bán, Bodoni, Farkas, Baróti, Gondos, egytelkes nemes 1. *Sárpatak*: Sárpataki Márton, Récsai, Póka, Gyerőffi, Sárosi, Gálffi,²⁴⁶ Enyedi, Naményi,²⁴⁷ Radák. *Pókakeresztúr*: Székely. *Magyarfülpös*: Zajzon, Mihálcsa. *Petele*: gr. Apor István. *Sáromberke*: egytelkes nemes 2. *Erdőcsanád*: Szucsáki, egytelkes nemes 6. *Szengyel*: Földvári. *Marosjára*: Baranyai, Ölvédi, Járai, Irsai, egytelkes nemes 9. *Ilye*: Donáth, Kovács, Vadadi, egytelkes nemes 2. *Péterlaka*: egytelkes nemes 2.

Péterháza: Naláczi, Bodoni, Pálffi. *Oláhbölkény*: Mara, Trucza, Illyés. *Orsova*: Dombráva. *Magyarbölkény*: Tavaszi, Dáné,²⁴⁸ Kis, Daróczi, Szász, Székely. *Gernyeszeg*: római szent birodalmi gr. Teleki. *Alsóidecs*: Wass, Korda. *Mezősályi*: gr. Bethlen Sámuel. *Mezőbodon*: gr. Bethlen Ferenc, Bogáti Boldizsárné Macskási lány. *Rücs*: Macskási, Kapi, Bíró. *Ludas*: gr. Pekri Lőrinc, Toroczka István. *Gerebenes*: Toroczka, Gyulai. *Záh*: Bánffy Mihályné, cegei Wass Dániel. *Mezőszengyel*: Macskási, Rác. *Keménytelke*: Száva. *Pagocsa*: Pekri, Alsó, Gyerőffi, Buda, egytelkes nemes 5. *Bogát*: Tófei²⁴⁹ Mihály özvegye, Málnási lány, Felfalusi, egytelkes nemes 2. *Kapus*: Baranyai, Torma, Székely. *Uraj*: Székely. *Magyardellő*: Jármí.²⁵⁰

Egyházi személy ebben a járásban: 44.

Ezt a járást összeírta Nyámény Sámuel, Torda vármegye egyik alispánja.

Megjegyzés (B. J.): itt és máshol a falvak nevét azzal a helyesírással írjuk, amellyel a jegyzékben szerepelnek.²⁵¹

74. §

Az igazságszolgáltatás központja a Torda városában székhellyel bíró Állandó Tábla, amelynek rendes elnöke, a főispán alatt van tizenkét esküdt. Ezek közül: kettő főszolgabíró, kettő királyi adószedő, kettő alispán, kettő jegyző. Van még tizenkét számfelveti esküdt is, akik az állandók helyett működnek, ha az alkalom úgy kívánja. Vannak ezenkívül tisztek: két táblai írnok, procuratorok, avagy ügyvédek és tizenkét alszolgabíró stb.

A főispánok, akiknek a neve előttem ismeretes, ezek voltak: 1) Gerendi János, Rákóczi Zsigmond veje, testi-lelki adottságokkal felruházott férfi, akit Báthory Zsigmond parancsára 1594. augusztus 28-án elfogtak, s azután javaitól megfosztva száműzetésbe küldtek Magyarországra. L. Bethlen VIII. 563. 2) Sarmasági Zsigmond és 3) Erdélyi István, mindketten 1595-ben. 4) Teleki Ferenc, akit 1599-ben elfogtak a románok. L. Milest erre az évre [249.]. 5) Keresdi Bethlen János 1653 körül. L. az Appr. konklúzióját. 6) Keresztesi Ferenc tanácsos 1660 körül, l. Bethlen Comm. II. 23. §. 7) Széki Teleki Mihály tanácsos, Torda és

Máramaros vármegyék főispánja, Kővár és Huszt várak kapitánya 1681 körül. 8) Nagyercei Toldalagi János. 9) Gr. Bethlen Miklós kancellár, Torda és Máramaros vármegyék főispánja 1699 körül. 10) Br. Haller István tanácsos, elnök és Torda főispánja. 11) Branyicskai br. Jósika Imre ezredes, kinevezték 1711-ben, és sok évig fungált. 12) Kövesdi br. Huszár József 1750 és 1760 körül. 13) Gr. Bethlen Pált 1765-ben a Királyi Tábla elnökévé nevezték ki. 14) Méltóságos gr. Kálnoki László úr, ő szent cs. kir. apostoli felsége kamarása stb. jelenleg fungál.

75. §

E vármegye helységeit két kerület foglalja magába, mégpedig a felső és az alsó (amelyeket a *Titularis Dacia* mutatója [63–64.] Felső-Torda vármegyének és Alsó-Torda vármegyének nevez, ekképpen hívják ugyanis a többi vármegye kerületeit is), ezekről rendre szólunk. Vö. 96. §.

A kerületben van 12 járás, amelyek ugyanannyi szolgabíróra vannak bízva. Ezek: a lupsai, szentlászlói, torockói, mezősegi, aranyosi, marosbogáti, pagocsa, szentiványi, régeni, görgényi, marosjára és vécsei járások.

I. Az alsó kerületről

76. §

Az alsó kerületben négy mezőváros van, úgymint: Torockó, Gyéres, Egerbegy és Torda; falu 71 található. Előbb a mezővárosokról.

77. §

A) *Torda* vagy *Thorda*, a régi rómaiak *Salinae*-ja (I. 8. §. 10.) németül Thorenburg. Nemes mezőváros, amely két részből áll: Ó- és Újtorda (latinul *Vetus* és *Novum Torda*). A kiterjedt város

Kolozsvártól két magyar mérföldre délre fekszik az Aranyos folyó északi partján, szőlőhegyek között, ahol sóaknák is vannak. Hírességének számos oka ismeretes, mint amilyenek: az igen jó minőségű sóbányák, ezenkívül a vármegye és a város roppant népes vásárai, az igen nagy számú magyar lakos, mellettük szászok és néhány német, a különböző vallások templomai, a kiterjedt szántóföldek, a nagyon sok szőlőskert stb. Ó- és Újtorda 1672-ben bizonyos feltételek mellett egyetlen közösséggé olvadt össze, amelyet az Ótordán székhellyel bíró előljáróság igazgat.

1) Tröster [421.] és Kreckwitz [371.] úgy vélik, hogy Torda város neve *Taranistól* ered; Gallia régi népei ezen a néven imádták Jupitert. Azt is állítják, hogy a régi germánoknál ugyanazt a Jupitert *Torannak* hívták, sőt az ő vérükből származott angoloknál ma is így hívják. Eszerint Torda ugyanazt jelenti, mint *Jupiterburg*, vagyis *Jupiter városa*. Ennek az állításnak a bizonyítására Lucanus verseit idézik a *Pharsaliából* (I. 444–446.):²⁵²

Et quibus inmitis placatur sanguine diro
Teutates horrensque feris altaribus Esus
Et Taranis Scythicae non mitior ara Dianae.

Itt Teutates az ő Mercuriusuk, Esus pedig – a tudósok véleménye szerint – Mars.

Husztai András [31.] a *Thora* és a *da* szavakból származtatja, amelyek egyes scytháknál az *Isten halma* jelentéssel bírtak.

Ugyanakkor az elnevezés helyesebb eredetéről értesülünk a nagy hírű Bethlentől, aki azt állítja [VI. 311.], hogy a magyarok hajdani vezére, Torda alapította (akiről l. Túróczi).²⁵³ Helyesebb Tordát írunk, mint Thordát, mivel a régebbi kor ide és több más névhez feleslegesen adta hozzá a *h* betűt.

2) A római erődtény várnak nevezett helyét (amelyet az előző évszázadokban a magyarok – az újtordai egyházközség protokollumának tanúsága szerint – *Leányvárnak*, azaz latinul Puellae arxnak hívtak) a mai Ótorda városhoz közeli, nyugat és dél között fekvő dombon a felszínen egyedül a három sánc nyomai teszik láthatóvá, tudniillik már vetés van ott, ahol a római

város falai emelkedtek. Ám a föld belsejéből a szántók és ásók ma is különféle római emlékeket szabadítanak ki, mint amilyen a város kőalapzata, a temetkezési urnák stb. és főként a nagy és szép téglák; ezekből készült a földbe mélyen beásott téglákból épített távvezeték vagy vízvezeték, amelyen át Koppánd falu földjéről a városba irányították a kristálytisztá vizet. A nagyenyedi kollégium könyvtárának a padlózata ezekből a téglákból készült.

Végezetül, ennek a városnak vagy várnak a következő leírását készítette Szamosközi után Bethlen [VIII. 509–510.]: „Egyébként az említett sóbánya római telepítésének az emlékét az idő nem tudta eltörölni, mert megvannak ennek a négyzet alakúra tervezett régi városnak a maradék romjai a Torda fölött magasodó dombtetőn, s további örömet szereznek nekünk. Megmaradt s tátongó sebe miatt megtekintésre érdemes az északi síksággal szembenéző hatalmas kapu. Ezt pontosan négyszögű és egymáshoz illeszkedő roppant sziklából félköríves boltozattal építették; az egész oldalsó faltámasz minden irányban tönkrement az idő pusztítása folytán, egyedül a kövek tartják fenn saját romjukat, s le is dőlnének, ha maguk nem támogatnák egymást kölcsönösen. Mert láthatólag a nagy idő miatt nemcsak a külső gipszdíszítés, amellyel egykor bevonták és elborították, hanem teljesen lekopott és kidörzsölődött a belső mész is, amellyel a sziklák felületei össze voltak ragasztva. Annyira, hogy a tetőn rögzített és összeállt boltozatot az önmagában gyenge tömeg ingatni s az álló romot fenyegetni látszik.

Ennek a kapunak a homlokzatán legfelül található egy az egész boltozat zárókövéhez csatlakozó szikla, amelyen domborműves faragással látható egy rőfnyi képmás (amelyről régi időkől azt tartják, hogy a Pallasé). Ez az istenképmás jobbában, lábai előtt a földet érő pajzsot tart, amelyen kígyófarokkal befont Gorgó-fej látható; ami egykor feltűnően pompás volt, azt manapság (ez az 1604. évben történt, mert Szamosközi akkor írta ezeket – B. J.) a nézők szeme homályos sejtéssel is alig tudja megfejteni.”

Az évszázadok hatalmas viharai közepette 1657-ben ez a kapu, mivel senki sem lépett közbe, önsúlyától összeomlott, és (Szamosközi jóslatának és Bethlen értelmezésének megfelelő-

en) megjövendölte, hogy nemsokára Erdély összeomlása is követni fogja.

Mint mesélik, e vár romjaiból a római feliratok miatt nagyon híres kövek legtöbbjét szertehordták mindenfelé Erdélybe, kivéve azokat, amelyeket beleillesztettek a tordai épületek falaiba. Egyik feliratos kőről Huszti említi [29.], hogy Aranyoslónára vitték, és a Jósika-palotába foglalták. E kő alapján Huszti arra következtet, hogy a hajdan ebben a városban élt rómaiak Isist tisztelték. Azok a kövek pedig, amelyeket egy betű sem ékesít, mind a mai napig vagy tordai épületekben, vagy eladva más helységek épületeiben foglalnak helyet. Köleséri látott itt egy az ekétől kiforgatott padlózatot, mely keresztben három hüvelyk hosszú, szabályos vonalzóhoz hasonló, igen szépen összeillesztett téglákból készült (22.). Az ókor többi emlékét l. Feschingnál [Vet. 38, 42, 51.].

3) Ótordát kb. 1455-ben kezdték építeni a római vár köveiből és ellátni a templomot körülvevő várfallal, továbbá templomokkal és világi épületekkel. Ámde néhányszor a város elvesztette szépségét, amikor a vár elhagyatott lett, s a házak elpusztultak. Főként akkor érte nagy rombolás, amikor Erdélyt Basta dúlta fel, amit jelez az Appr. is [87. ed.]; Újtorda lakosai pedig kardélre hányva vesztek el, helyükbe Bethlen Gábor telepített újakat.

Ez a szerencsétlen ikerváros tehát régi szépségéből semmit sem őrzött meg és tartott fenn az azutáni csapások számára (ha ugyan a bajok ekkora sorozatához még járulhat valami). Mert-hogy a többi szerencsétlenséget elhallgassam, ama legutóbbi forrongásokban, amelyeket – mint másutt említettük – e század elején Rákóczi Ferenc támasztott Erdély iszonyú romlására, ez a város is majdnem teljesen elpusztult (akárcsak Nagyenyed és Dés); az események szomorú lefolyását ma is számos rom siratja. Az a vihar is, amelyet 1658-ban a II. Rákóczi Györgyre haragvó ottomán porta kavart, annyira csekélyre apasztotta a tordai polgárok számát, hogy az itteni elhagyott telkeket az erdélyi rendek ráruházták a törököktől való félelmükben a magyarországi részekről idemenekültekre, amint azt bőven tárgyalja a Comp. [III. 11, 5, 6, 7, 8.].

4) Torda mezőváros két részből áll: a) Ótorda közel fekszik

az Aranyos folyóhoz, és ezek az utcái: Kolozsvári utca, Varga utca, Kis utca. A piacon épült a római katolikus templom, a déli szélén pedig, a város falain belül, a helvét valláshoz tartozóké. Van egy szép templomuk a pálos atyáknak is, amely ezelőtt Egyházfalváé volt, közel az Aranyos folyóhoz. Az unitáriusok az istentiszteletet egy tágas házban tartják, amelynek az emelete az iskolát fogadja be. A lutheránusok temploma a két Torda határán épült. Ennek a városnak az a része, amely az említett folyó partjait foglalja el, az előző században egészen elkülönült Tordától: ez volt az Egyházfalva (vagyis latinul *Ecclesiae pagus*) névvel jelölt helység, amelynek az elnevezését az idő már annyira elhomályosította, hogy talán egyedül az okiratokban szerepel (vö. 88. §. 3.). b) Újtorda fekvése annyira közeli Ótordához, hogy mindössze a Sóspatak nevezetű kis víz és a sóbánya felé vezető út választja el tőle. Ebben a városban a helvét hitűek temploma a piachoz csatlakozik, a szigorú ferences atyáké pedig a Kolozsvárinak nevezett utcát ékesíti.

Piacán két igen népes országos vásárt tartanak: Szent György és Keresztelő Szent János napján.²⁵⁴ Ugyanakkor Ótorda vásárokkal is, hetipiacokkal is büszkélkedik, amelyeket azonban közösen tart az újtordaiakkal. Mindkét mezőváros földjei a legeltetés és a szabad vásárlás tekintetében közösek, de a mentesség szempontjából sokban különböznek, mert az ótordai terület után a tized negyedrészt fizetik a katolikus és a helvét valláshoz tartozó lelkészek, míg az újtordai földek után semmit.

5) Torda nemcsak nemesi mezőváros, hanem Erdély nemesi mezővárosai között az első; ezért a császári és fejedelmi vallatási parancsokban a többi előtt említik. Azt, hogy az összes közül Ó- és Újtorda miképpen szerzett nemességet, világosan megmondja a *Comp.* [III. 11, 6.], de érdemes felfigyelni az 1670. február 15-én megszavazott 1. cikkelyre is, melynek tartalma ez:²⁵⁵

„Tordán és Egyházfalván a tized negyedrészt, amelyet a nemessítés idején nem engedtek el, egészében meg kell fizetni az egyháznak mindenfajta gabonából és zöldségből, a cikkelyekben előírt büntetés terhe mellett; akkor is, ha valaki a szomszéd földön végzi el a vetést, a negyedet fizesse be.”

Hasonlóképpen az 1628. április 9-én jóváhagyott 9. cik-

kely,²⁵⁶ amely leszögezi, hogy „Újtordán a fejedelem gyalogossai ütöttek tanyát, de határozatba ment, hogy vagy a városi, vagy a vármegyei hatóságoknak legyenek alárendelve, és szűnjék meg a szabadbáróságuk”.

6) Fridvaldszky [159. s. köv.] öt sóaknát ír le; az innen kiemelt sókockákat gyakori szekérfuvarral a marosváradjai sóraktárakba és a miriszlói fiók-sópiacra viszik (l. 39. §. 28. és 45. §. 40.; l. még I. 45. §).

A sóhegy, amelyen látható a sótisztviselők napi áhítatát szolgáló kápolna, keletről tekint a városra, s oldalában igen nevezetes szőlősokeket hordoz. Innen ered a régi mondás:²⁵⁷ „Tordán terem igazi borsó”, ami latinul azt jelenti, hogy „Tordae verum Pisum (a *pisum* magyarul *borsó*) provenit”, de a kifejezésben szójáték van, mert külön a *bor* latinul *vinumot* és a *só salt* jelent.

Említésre méltók a sós vizek is a Lajtorjás Torok nevű hegyen, ahol a legrégebbi sóakna színültig tele van. Ez a víz a felszínen hideg, de három és fél láb mélységben forró. [L. Fridvaldszky 199.]

Igen sok és kiváló szőlőhegy is van, mint amilyenek a Pallósmál, Kebele, Bethlen, Borkút, Hangás, Sóshegy, Sütő-hegy, Martalja, Kakukkhegy, Vénhegy stb., és amelyeket *mál* néven ismernek.

A szántóföldek kiterjedtek is, nagyon termékenyek is. A legelők kövérek.

A város területén nagy bőségben található alabástrom, amelyből nemcsak kisebb edényeket készítenek, hanem oltárokat is.

Nem hiányoznak az erdők sem, amelyek nyugaton terülnek el. Az 1670 decemberében Gyulafehérvárt tartott országgyűlés 17. cikkelye mutatja, hogy ezen erdők miatt Torda heves pert folytatott Aranyosszék lakosaival.²⁵⁸

Megjegyzés: a tordai sóbányát László király 1278-ban a fehérvári káptalannak ajándékozta [Szeredai 9.].

7) A nemes Állandó Törvénytábla épülete Ótorda piacán emelkedik. Azt is olvassuk, hogy az első évszázadokban gyakran hívtak össze országgyűlést is ebbe a városba. Ezek közül eszembe jutnak a következők: 1542-ben Judica vasárnap utáni szerdán;²⁵⁹ 1554-ben, amikor elhatározták, hogy Izabella királynő támogatására állandó összeget fizessenek [Bethlen III. 143.];

1545. április 24-én; 1548. május 24-én; 1555-ben Szent Margit ünnepén;²⁶⁰ 1556-ban a hadsereg fővezérének, Balassa Menyhártnak az összehívására történt a Boldogságos Szűz Mária tisztulásának ünnepén²⁶¹ (amikor is Kendi Ferenc és Dobó István vajdák között folyt a versengés) [l. Bethlen IV. 192.]; 1557. június 1-jén; 1558-ban Judica vasárnapján; 1561-ben Reminiscitur vasárnapján;²⁶² 1563-ban Szentháromság ünnepén;²⁶³ 1564-ben Szűz Szent Ágnes ünnepén;²⁶⁴ 1564-ben Szentháromság vasárnapján; 1566-ban Reminiscitur vasárnapján;²⁶⁵ ugyanabban az évben, pünkösd utáni első kedden;²⁶⁶ 1566-ban Epiphania ünnepén;²⁶⁷ 1568. május 1-jén; 1569-ben [Bethlen V. 270.]; 1570-ben pünkösd ünnepe utáni első vasárnap;²⁶⁸ 1572-ben pünkösd ünnepe utáni csütörtökön;²⁶⁹ 1573. június 24-én; 1577. április 21-én; 1579. október 21-én; 1580. november 1-jén; 1585-ben Szent Mátyás apostol ünnepe utáni első vasárnap;²⁷⁰ 1589. április 20-án; 1591. április 21-én; 1594. május 12-én; ugyanazon év július havában [Bethlen VIII. 511.].²⁷¹

Itt kell megemlíteni (hogy az országgyűlésektől már távolodjunk el) az 1697. április és június havában történt felülvizsgálatot, ahol a fejedelemsnek a dézsmabérek elengedésére vonatkozó adományait ebben a városban ellenőrizték.

8) Igen sok mágnásnak és nemesnek van öröksége ebben az ikervárosban, mint: gr. Bethlen Lajos, gr. Bánffy György, gr. Teleki Ádám, gr. Toroczka Zsigmond, őexcellenciája néhai br. Bornemisza Ignác kincstartó özvegye, br. Jósika Mózesné, br. Nalácz Istvánné, br. Kemény Miklósné, őexcellenciája br. Koröda György, valamint a jeles nemes Inczédi, Vér, Pünkösdi családok és mások, akiket azonban képtelenek vagyunk feljegyezni.

9) Szándékomban áll végezetül kitérni egy igen híres Keresztes nevű mezőre, amelynek egyik része az Aranyos folyóhoz és Torda városához esik közel, és Magyarkeresztesnek hívják, s egyrészt a városnak engedelmeskedik (amelynek polgárai itt is fél szoktak osztani maguk között egy földterületet indiai gabona bevetésére), másrészt a királyi kamarának. A mező másik részéről l. 81. §. 12.

B) A vashámorairól igen nevezetes Torockó bányaváros Tordától két mérföldre fekszik egy kellemes, de szűk síkságon, amelyet kőhegyek öveznek (köztük a híres Székelykő), a ropant tágas Torockószentgyörgy faluval és más falvakkal. Az unitárius hitet valló magyarok lakják, akik az egész torockói uradalomban a méltóságos br. Toroczkaei család és az azonos nevű lovagrendű nemesek jobbágjai.

Vajon nem ezen a helyen állott egykor Ptolemaeus *Tiriscum*-ja?

1) Azt, hogy Torockó vagy Thorotzkó, a régi iratokban Turuzkon mezőváros, amelyet Szászky [51a.], Bonbardi [327.] és Szegedi [Tyr. III. 33.] tévesen Fehér vármegyéhez soroltak, nevét – amint Tröster állítja [102.] – a finn *terass*ból vette-e, ami *acélt* jelent, és a magyar *kő*ből (latinul *lapis*), döntsék el azok, akik úgy látják, hogy a finnek származása nem sokban különbözik a magyarokétól.²⁷²

A vastól bőségesen dagadozó hegyeket az Aranyos folyó déli partja határolja. Fridvaldszky megjegyzi [99.], hogy az itt lakók, akik az ércbányászattal foglalkoznak, cseppet sem törődnek a vízszintes dúcolással, de azt is előadja, hogy a vajatoktól átjárt hegyek üregesek lettek; az erdők sem elegendők ahhoz, hogy a belőlük kivágott fák mennyisége kielégítő legyen – ezért biztat arra, hogy az olvasztás megkönnyítésére alkálikus anyagot kell alkalmazni, amilyenek mondja a márgát, mely a közeli hegyekben bőségesen előfordul –, de a víz sem folyik kellő bőségben a zúzókalapácsok működtetéséhez. Mégis 19 olvasztókemence és 23 zúzda számolható meg, s a vasat várakozáson felüli mennyiségben olvasztják, noha a bányákban egész nyáron nem dolgoznak.

A torockói vasat eladás végett elszállítják Tordára, Enyedre (amely két mérföld távolságra van) és más helységekbe, de árusítják pont Torockó bányavárosban is, nemcsak a hetipiacon, amelyre szombatonként gyűlnek össze, hanem a vassal kereskedést űző szekeresek mindennap idehajtanak.

Található végül ezen a vidéken ezüst, ólom, márvány és a hegyek más ajándékai [l. Fridvaldszky 99. s köv.].

2) Ez a bányaváros a körülötte fekvő vidékkel együtt, ahol Bonbardi [327.] tizenkét falut vett számba, a Toroczkai családnak van alárendelve. Ehhez az örökséghez az igen régi és híres Eheleus²⁷³ őseitől eredő nemzetség jutott hozzá, amely később szerette magát Torockó után hívatni. Br. Mikola [91.] szövege ezekkel a szavakkal meséli el az események rendjét:

„Ennek a nagyon híres családnak az eredete a német nemzetre megy vissza, amit bizonyít IV. Béla apostoli királynak az említett családnál meglévő oklevele. Eheleus ugyanis, a torockói ispán, amikor a tatárok hatalmas tömege csaknem három éven át Magyarországot éppen úgy, mint Erdélyt tűzzel-vassal siralmasan feldúlni szándékozott, Eheleus, a torockói vár ura (mely várnak ma már a romjai is alig láthatók), az ellenségtől félve a hegy (a Székelykő – B. J.) csúcsán, mely a nyugati oldalon Aranyosszékot Torda vármegyétől elválasztja, meghúzódott feleségével és gyermekeivel. Amikor ide bezárkózott, az ellenséges tatárok mind rohamokkal, mind tüzes lándzsákkal annyira szorongatták őket, hogy elvesztették reményüket a szabadulásban; azonban (Isten rendeléséből) a tömérdek ellenséges gazság megbosszulása céljából és egyesülve a székelyek megszabadult maradékaival, az annyiszor említett Eheleus torockói ispán szerencsésen megmenekült, miután a tatárok egy részét levágták, más részét megfutamították. Ő pedig hálája jeléül az előbb megnevezett kiváltságos várat a győztes és felszabadító székelyeknek adományozta, az említett király viszont és azután a királyi utódok ott és Aranyosszéken, sok királyi kegyvel felruházva, letelepítették őket. Idő múltán később Eheleus és a vele azonos Toroczkai nevű összes utódok Torockó bányavárost (amely nagyon gazdag vashányákban – B. J.) a hozzácsatolt roppant bőséges javakkal együtt Magyarország dicső apostoli királyaitól ajándék gyanánt birtokolták mind a mai napig. Tehát az ebből a nemzetségből eredő család, megerősítve az ősi birtokban és tisztségekben, mostanig fennállott és fennáll.”

Ezeket a szavakat nem a jó hangzásuk miatt írtuk ide, hanem őszintén, s a méltóságos család régi okleveleiből valók. A bányaváros és az egész torockói uradalom egyik felét egyedül méltóságos gr. Toroczkai Zsigmond, torockói szabadbáró, cs. kir. kamarás birtokolja méltóságos hitvesével, született széki

Teleki Eszter grófnővel. A másik fél Toroczkai József és Csapó Gáspár báró urakat illeti, Toroczkai Mihály urat, valamint Toroczkai János és Ferenc urak méltóságos özvegyeit. Ami ezt az uradalmat illeti, e jeles birtokosok közül a legtöbben kúriáikat nem ebben a városban bírják, amelyről írunk, hanem a legközelebbi faluban, Torockószentgyörgyön. A korcsmatartás joga, amint ez történni szokott, a földesuraké. A városiak, éppen úgy, mint Torockószentgyörgy lakosai, az évi taxán kívül a rudakba öntött vas után tizedet szoktak adni az uraságoknak.

3) A torockói uradalom földesurai között, akiket a diétai cikkely patrónusoknak nevez, és Aranyosszék között régebben hosszú vita folyt a földek határai miatt, amit tanúsít az 1670. december 1-jén Gyulafehérvárt tartott országgyűlés 41. dekrétuma.²⁷⁴ Ezt a vitát az országgyűlésileg kirendelt biztosok 1678-ban lecsendesítették, amint ezt sejtethjük az ugyanazon év októberében Gyulafehérvárt elfogadott 26. országgyűlési cikkely alapján.²⁷⁵

79. §

C) Gyéres mezőváros, amelyet az ott elhaladó folyóról Aranyosgyéresnek neveznek, ugyanazon kétágú folyó déli ágánál fekszik. Nem utolsó kiváltságoknak: vásártartási és pallosjognak örvendő, a magyar lovagrendhez tartozó határőr-katonaságnak, továbbá román és cigány jobbágyoknak nyújt otthont. Ezek szalmával fedett, alacsony házakban laknak, s a helység ékességül egyedül a Kendeffi- és Bethlen-paloták szolgálnak. Gyéresszentkirály falu keletről szomszédos a mezővárossal.

1) A nemesiek közé sorolandó mezőváros egészen sík rónán fekszik, amelyet az erdőktől megfosztottak (ebben a betegségben szenvednek a szomszédos részek is); a földek az egész vidéken gabonát, valamint ízletes dinnyét teremnek nagy bőségben.

A kúriák és a paloták, amelyekről azt mondtuk, hogy a város ékességei, korábban a Rhédeiekéi voltak; jelenleg a méltóságos Kendeffi Rákhelé, s a házasság kötelékénél fogva férje, méltóságos gr. Bethlen Gergely alezredes (63. §. 3.) tulajdonába jutottak. Ezek a paloták nem csekély felüdülést nyújtanak, mert épp a kúriából áttetsző forrásvíz folyik részint az Aranyosba, ré-

szint benn, és halastavat alkot (amely hattyúkat is táplál); ugyanakkor alig van elválasztva a kúriától egy kitűnő malom, mely az Aranyos ágára épült.

De jaj! Ez a kellemetesség mily rútnak tűnik nékem, valahányszor eszemben forgatom, micsoda szomorú halállal pusztult el 1761. szeptember 6-án néhai méltóságos római szent birodalmi gr. széki Teleki Mihály (e néven a negyedik), ugyanazon hónap 4-én a homlokzat (közönségesen *frontispiciumnak* hívják), valójában a palota átriumának leomló köveitől sújtva, mialatt épp velem, alumnusával beszélgetett, aki az enyedi kollégium tógás polgárai közül nála időztem; szeptember 4-én alkonyatkor még öntötte a szavakat. Combjait és csaknem minden más tagját a lezuhanó sziklák összezúzták, engem azonban, aki szinte ugyanazon a helyen állottam, a könyörületes Isten épségben megőrizött. Abban az időben történt ez, amikor az említett kiváló erkölcsű hős (méltóságos Kendeffi Rákhel grófnő férje első házasságában) a fal renoválását és csinosítását végeztette.

Az aranyosgyéresi templomban 1767-ben ezt a feliratot olvastam: „Domum sacram fecit Spect. ac Generosus Dominus Franciscus Rhédei de Kis Rhéde, Celss. Transylvaniae Principis consiliarius, Comitatus Kolozs comes, sedis Siculicalis Udvarhely Reg. Judex, Civitatisque Kolosvár Capitaneus, ubique Supremus, fecit fundamentum A. D. 1679 ult. maji. Et laqueari hoc tabulari fecit A. D. 1680. 21^a Sept.”²⁷⁶

Ezt a templomot renoválták 1786-ban. Az aranyosgyéresi templomot ismét megújították méltóságos Kendeffi Rákhel grófnő költségén, aki előbb a kiváló, római szent birodalmi gr. széki Teleki Mihály, azután méltóságos gr. Bethlen Gergely őrségparancsnok felesége volt, jelenleg özvegy. Ez a restaurálás 1786-ban történt: nagyrészt új falakkal, új boltozattal, szószékkal, kórussal, ablakokkal, padlózattal és tetőzettel.²⁷⁷

80. §

D) Egerbegy, szintén nemesi mezőváros, az Aranyos folyó másik ágának északi partján, a völgy legszélén fekszik. Magyarok, köztük lovas határőrkatonák lakják, nemkülönben kevés ro-

mán. Dicséretet érdemel kiváló földjéért és híres malmáért (vö. 93. §). Ez az egerbegyi területen, az Aranyos folyónál épült szorgalmas munka árán hat kővel felszerelt malom a Kendeffieké és a Bethleneké (79. §. 1.), de kiszolgálja a mezővárosi területen fekvő, a folyóvizet nélkülöző számos falut.

81. §

Az a 71 falu, mely ebbe a kerületbe tartozik, ábécérendben így követi egymást: Alsódetrehem, Alsófüged, Alsófüle, Alsójára, Alsószolcsva, Aranyoslóna,²⁷⁸ Asszonyfalva, Bányabükk, Bedellő, Bikalat, Boly, Borrév, Cikud, Csűrűlye, Décse, Felsódetrehem, Felsőfüged, Felsőfüle, Felsőpeterd, Felsőszolcsva, Gerend, Gerendkeresztúr, Gyéresszentkirály, Gyertyános, Hadrév, Hagymás, Hesdát, Indal, Ivánfalva, Kece, Keresztes, Kisbánya, Kisfenes, Kisorbó, Kók, Komjászeg, Koppánd, Középpeterd, Lupsa, Magura, Magyarléta, Magyaróság, Magyarpeterd, Mezőcsán, Mezőszilvás, Mikes, Nagyoklos, Oláhléta, Oláhrákos, Órke, Pagocsa, Pusztacsán, Pusztægres, Pusztaszentmárton, Ruhaegres, Runk, Szeliste, Szelistye(!), Sósszentmárton, Sütmege, Szentjakab, Szentlászló, Szind, Szurdok, Tóhát, Torockószentgyörgy, Túr, Vajdaszeg, Vidalyújfalu.²⁷⁹

1) Alsódetrehem a Torockaiaké; Egerbegy mezővárostól keletre esik.

2) Alsójára és Felsőjára falvak az előző században elhagyottak voltak. I. Apafi Mihály 1680. június 4-én kelt adományleveléből kitűnik, hogy az említett falvak földjei után járó dézsmaárendát nemes Joó Mihálynak, Torda vármegye alispánjának adományozta.

3) Aranyoslónát, a Gyéres mezőváros alatt, ugyanazon folyó szélén fekvő román települést egy a tövéből kristályos forrást kibocsátó dombon épült kastély ékesíti, mely az alatta fekvő faluval együtt Jósika-örökség (vö. 73. §).

4) Bányabükk közel esik egy völgyhöz, ahol az út Tordáról Kolozsvárra vezet, s az utazókat felüdíti az említett völgyben épült fogadóval. Ez a régi Apafi-birtok ma méltóságos br. borberek Alvinczi Gábor öröksége.

5) Bedellő és Gyertyános román falvak a Torockó bányavárost és Torockószentgyörgyöt tápláló síkság legalsó részét foglalják el, ahol keskeny és sziklái miatt ijesztő út nyílik Enyed felé. Toroczkai-birtok.

6) Borrév, az Aranyos folyó mellett (72. §. 3.).

7) Dèce (45. §. 40.) az egész Aranyosszékét átszeli déli irányban, és elválasztja Fehér vármegye határaitól. A Nagyenyedi Kollégium jóságai közé tartozik (l. 41. §. 5.).

8) Gerend, amelyet Szászky [509.] Aranyosszékhez számított, Aranyoslónán alul terül el, s a méltóságos br. magyargyerőmonostori Kemények kastélyáról nevezetes, amelyet katonai munkával erősítettek meg, és igen csinosnak mondanak. Olvaszuk, hogy a jeles Gerendi család idevalónak írja magát, l. Mikola [189.].

9) Gerendkeresztúr az Aranyoson túl, északra fekszik, és szintén Kemény-birtok, valamint a Horváthoké stb.

10) Gyéresszentkirály szomszédos Gyéres mezővárossal (79. §), amelytől mindössze egy a Kendeffi–Bethlen-kertnél felállított határkő választja el. Román jobbágyság lakják, de a Toroczkai, Székely mágnásurak, a nemes Zámbock és mások kúriáival és lakásaival büszkélkedik.

11) Hadrév, vagyis latinul Exercitus vadum, ott fekszik, ahol az Aranyos folyó a Marosba ömlik, s gázlójával átkelést kínál, l. Bethlen VI. 313. Trauzner-birtok.

12) Keresztes, vagyis latinul Cruciatus, kicsiny román falu az Aranyos déli partján. 1769-ben épült, amit mutat az ugyanazon év május havában Gyulafehérvárt tartott országgyűlés 25. cikkelye, amelynek a foglalatja ez: „Ezeknek pedig suplicálására mostan újjonnan épült Torda vármegyében Keresztes nevű falura vetettünk két rovást, Pusztacsánra három rovást, mivel mostan kezdettek épülni.”²⁸⁰ Tudniillik Magyaroságon (85. §. 12.), Torda vármegyében, Felsővolálon és Sorostélyon Fehér vármegyében, Galacon Doboka vármegyében és Szénaverősen (60. §. 19.) Küküllő vármegyében, mely falu Sárpataki Mártoné volt, az adózók száma – a tartomány siralmas állapota miatt – megfogyatkozott; utóbb ugyanazokban a falvakban a rájuk eső adó bizonyos részét elosztották, s részbeni kipótlásra helyettesítették Keresztes és Pusztacsán újonnan alapított falvakkal.

Történészeink és földrajzosaink emlegetik az e falu és Torda város melletti mezőt, amely az Aranyos folyó déli partján fekszik, és Keresztesmező a neve (latinul Cruciatus campus). Bonbardi [355.] ezt a leírást adja róla: „Egyébként ennek a széknek a közepe (tudniillik Aranyosszéké, de a tudós férfiú téved, mert e szék határain kívül esik és az említett székhez tartozó Polyán és Szentmihályfalva falvak földjei határolják – B. J.) a Campus crucum nevet a lakosoktól kapta, akik a búzakévék nyalábjaírói nevezték el Keresztesmezőnek. Ugyanis a búzarakásokat, ahogyan a földeken fel szokták rakni őket, magyarul kereszteknek nevezik” (ugyanis Magyarországon a kalangyát, amelyet tizenhét kévéből kereszt alakúra raknak fel, keresztesnek nevezik, de Erdélyben, ahol a kalangya huszonöt kévéből öt lábbá vagy renddé halmozódik fel, kalangya a nevük – B. J.). „Ezenfelül nem csekély hírt szerez ennek a mezőnek a magyar katonáktól a török seregre mért vereség, amelynek tanúságai – a holttestekkel tele sírdombok s a többfelé felállított oszlopok – máig fennmaradtak.”

Ebben az elbeszélésben (ti. a Bonbardi-félében – *A fordító*) több megfontolandó dolog fordul elő, de most nem töltjük az időt ezekkel.

A nagy hírű Szászky ezt írja [509.]: „Keresztes mező, *Prat de la Trajan, Pratum Traiani*: egy síkság, mely egészen a Vaskapuig terjed, ahol Traianus császár híres győzelmet aratott a dákok és Decebal fölött.” A Keresztesmező nyilván nem terjeszti ki határait Aranyosszék északi szélén túl; tehát hol van innen, kérdem én, az Erdély déli végében lévő Vaskapu? A történészek a mezőt úgy nevezik, hogy *Prat de la Traian*, de nem a mai ott lakók; ez a Traianus ugyanis Decebalusszal emlékezetes csatát vívott, l. I. 7. §. 6e. és Timont [Ant. I. 1, 16, 74.], ahol azt állítja, hogy Traianus itt évente halotti áldozatot végeztetett azok szelmeinek, akik a csatában elesetek.

Keresztesmező (mint Kenyérmező is) az előző századokban közös tulajdona volt az egész katonai Erdélynek; gyakran ott ütöttek tábornok, ott szemlélték meg a seregeket. Erről országgyűlési cikkely ismeretes azok között, amelyeket 1659. május 24-én hoztak: „A kvártélyos katonaságnak legeltetési helyeik voltak: Keresztes és Kenyér mezeje.”²⁸¹

Ezekből megérthetjük a Comp. [III. 11, 7.] szavait, amelyek így hangzanak: „Excipiálván Keresztes mezejét, mivel a más ususra való hely lévén, Tordának több határral légyenek contentusok.”²⁸² Ezeknek az értelme ez: a tordai új lakosok, akiknek átadták az elpusztított telkeket (77. §. 3.), a város fennmaradt régi lakosaival együtt birtokolják a Tordához tartozó összes földeket, kivéve Keresztesmezőt, amely a hadsereg használatára van rendelve. Ennek a mezőnek az északi része a tordaiaké (77. §. 9.), a másik rész pedig, amelyet az elsőől egy patak választ el, s északról a Köveshágó nevezetű hely, nyugatról Szentmihályfalva, keletről Polyán falu földjei zárják be, ehhez a Keresztes faluhoz tartozik, ez pedig a méltóságos br. Nalácsi családhoz. 1775-ben, amikor ezen a mezőn tábornok vertek stb. és ide várták (de nem jött el) a felsőcsászárt az erdélyi hadsereg megsemmisítése végett, ástak egy igen jó és bő vizű kutat, amelyet azóta *Császár kútjának* neveznek.

13) Komjátszeg, Koppánd, Peterd, Szeliste, Szind, Túr a vármegye nyugati részén terülnek el, nem messze Tordától. A nemes Lugosi család magyarpeterdinek írja magát [l. Mikola 185.].

14) Lupsa, egy igen népes román település, a Nyugati Érc-hegységben fekszik.

15) Tóhát, románul Teuréty, azaz latinul Paludis dorsus, az Egerbegy mezővárostól keletre néző sík helyen terül el, s egy halastó szélét foglalja el.

16) Torockószentgyörgy Torockó bányaváros közelében van, Torockai-birtok (78. §. 2.); patakot bocsát le, amely két ágra szakad: ezek közül az egyik Enyed felé, a Marosba igyekszik, a másik Torockó bányavároson át az Aranyos folyóba siet.

17) Vidaly (Vidol) román hegyi falu az Aranyos folyó mellett; területén az erdélyi hadak említett fővezére, Steinville, búcsút mondott a „mulandó ólom-ereknek”²⁸³ [Fridvaldszky 101.].

II. A felső kerületről

82. §

Torda vármegye felső kerületét két mezőváros: Görgényszentimre és Szászrégen alkotja 96 faluval.

83. §

A) Görgényszentimre (vagyis latinul Görgényiensis Sanctus Emericus) mezőváros a hasonló nevű folyó mellett fekvő Görgény váráról kapta a nevét. Hajdan ez volt a szabadbáróság feje, mint ahogy jelenleg a görgényi uradalomé, amely jórészt a méltóságos kászoni Bornemisza bárók tulajdona. Ékességei a szőlősők, a szombati napon tartott hetipiacok, a papírmalom stb.

1) Hogy melyik évben és miféle alapító építette Görgény várát, azt vagy nem olvastam, vagy elfelejtettem. Mindenesetre több helyen arra bukkanok, hogy igen régi volt, s egyesek *Gergénnek*, mások *Gerginnek* mondták. Ennek az évszázadnak az elején a Rákóczi-pártiak (akiket kurucoknak nevezünk) tartották hatalmukban ezt az erődtámenyt, amíg Rátoni János, a háború mesterségében nagyon otthonos gyalogos kapitány, a vár parancsnoka (aki a császáriak erős támadásával szembeszállva, az ostromot kivédte, és a vár faláról lebecsátott, hegyes fákkal teletűzdelt kerekas gerendával nem kis vereséget mért a németekre) 1708-ban golyótól találva, a vár a császáriak kezébe jutott, s azután bástyáitól megfosztották és lerombolták; ugyanis csak a romjai láthatók egy szembetűnő hegyen. L. Csereit [394.] az 1708. évre és Bonbardit [339.].

2) Ez a mezőváros és a vár a falvakkal, amelyeket fel fogunk sorolni (ha nem többel) egykor szabadbáróságot alkotott. Ennek a szabadbáróságnak az volt a sajátossága, hogy a vármegyei hivatalnokok jogkörének nem engedelmeskedett, nem engedélyezte a gonosztevők nyomozását, s nem adta ki a szökött jobbágyokat. L. az 1607. év diétai cikkelyeit.²⁸⁴ Ilyen báróságok voltak: Déva, Görgény, Fogaras, Kővár, de 1607-ben valamennyit megszüntették, kivéve Fogarast (l. Appr. III. 18. és 1.

alább 174. §). A görgényi uradalmat a báróság megszűnte után is mindig híresnek tartották. 1650-ben a kamarai javak jegyzékének tanúsága szerint a következő huszonkét helységet foglalta magába: Görgényszentimre, Petele, Magyarbölkény, Alsókőhér, Felsőköhér, Oláhbölkény, Sarapháza, Szentmihálytelke, Kincses, Orsova, Libánfalva, Hodák, a Görgény vize mellett, Radnótfája, Kásva, Adorján, Felsőoroszi, Sósszentmárton, Kisoroszfalu, Nagyoroszfalu, Héthükk, Alsóoroszi, Kakucs, melyek mind ebben a vármegyében és Görgény vára körül fekszenek, közelebbről Gyergyó hegyein innen, és nem a lengyel hegyeken innen, ahova Kreckwitz [322.] helyezi. Tröster [415.] pedig azt hitte, hogy a három sókamaráság közül egy Görgényben, a többi Vizaknán volt (43. §).²⁸⁵

3) A görgényi vár és uradalom birtokát egykor a híres Kovacsóczi családból Kovacsóczi Farkas kancellár élvezte (I. 271. §), akit Bethlen Kovatsotziusnak nevez,²⁸⁶ Istvánffy pedig [XXIX.] Lupus Covaciociusnak. Mikor ez 1594-ben méltatlan halállal elpusztult, Báthory Zsigmond – más nagy kiterjedésű birtokkal együtt – Erdély jövődő fejedelmének, Bocskai Istvánnak adományozta (akit Istvánffy Boskajusnak nevez, XXXI-II.). Báthory András fejedelem ezt a várat és Dévát 1599-ben elfoglalta, mert Bocskai István nem esküdött neki hűséget idejében [I. Bethlen X. 721.]. Ám a dolgok történetéből megtudjuk, hogy a várat mégis átadták Bocskainak, azután pedig a fejedelmi kamarához csatolták az 1660. december 24-én Szászrégenben hozott 19. számú határozattal,²⁸⁷ majd az erdélyi rendek a várat az összes görgényi javakkal, valamint Szentpéterrel és Zsukkal²⁸⁸ visszavonhatatlanul átengedték Barcsai Ákos fejedelem megsegítésére, amíg az élete tart.

A marosszéki székely gyalogos katonák, miután 1562-ben szabadságukat elvesztették, a görgényi uradalomban kényszerültek jobbággyi sorba taszítva szolgálni. Viszont azon az országgyűlésen, amelyet 1607. február 8-ra Kolozsvárra hívtak össze,²⁸⁹ mivel a székelyeknek a visszaállított szabadsága őket is érintette, cikkelyileg is szabadoknak nyilvánították és a szolgaságból kiemelték őket. Ezt a szolgaságot azonban nem vethették el előbb, mint akkor, amikor II. Rákóczi György megkezdte uralkodását; ez kitűnik az 1649. január 23-án Gyulafehérvárt

tartott országgyűlés 34. cikkelyéből, mely szó szerint ezt mondja:²⁹⁰ „Hogy Nagyságod Kegyelmes Urunk az Marus Széki Gyalogokat Görgény várában való járástól immunisokká tőtte, és hogy ennek utána ezzel ne tartozzanak, fejedelmi kegyelmes-ségéből megengedni méltóztatott, Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak alázatosan megszolgáljuk.” [Vö. Appr. ed. 56.] A görgényi gyalogosokat némely kéziratokban satrapáknak (magyarul darabont) nevezik.

4) 1662. március 10-én Görgényszentimrén országgyűlést tartottak [l. Comp. III. 12, 2.].²⁹¹

84. §

B) Szászrégen, *Regeninum*, némelyeknél *Regininum*, szász mezőváros, amely összenőtt Magyarrégen faluval. A nyugati parton fekszik, s népes hetipiacait a csütörtöki napon tartja. Tröster [417.] azt mondja, hogy a *Regenum* elnevezést nem tudom miféle ókori germán néptől, a rugusoktól vette. Ebben a mezővárosban rendezték az 1660. december 24-i országgyűlést,²⁹² amelynek első határozatával Kemény Jánost erdélyi fejedelemmé nyilvánították. Bethlen az 1536. évnél azt írja [II. 80.], hogy Erdély vajdája, Majláth, az egyik székely főnemest, Lázár Ferencet (nem tudni, miért) Szászrégen mezővárosban fővesztéssel büntette. L. amit erről a mezővárosról tartalmaz a Comp. III. 1, 6.

85. §

A 96 falu, amelyet ez a kerület számlál, ábécérendben így követi egymást: Abafája, Adorján, Almás, Alsóidecs, Alsókőhér, Alsóoroszi, Alsórépa, Bala, Beresztelke, Csapószentgyörgy, Dátos, Déda, Disznójó[!], Erdőcsanád, Erdőszakáll, Erdőszenygel, Felek, Felfalu, Felsőidecs, Felsőkőhér, Felsőoroszi, Füleháza, Gerebenes, Gernyeszeg, Görgényhodák, Görgényoroszfalu, Görgénysóakna, Hétbükk, Holtmaros, Idecspataka, Kakucs, Kásva, Keménytelke, Kincses, Kisikland, Kisilye,

Kisszederjes, Körtvélyfája, Körtvélykapus, Lekence, Libánfalva, Liget, Lőrinczi-birtok, Livér, Magyarbölkény, Magyardellő, Magyarfülpös, Magyaró, Magyarrégen, Május, Marosbogát, Maroshodák, Marosjára, Maroskövesd, Marolaka,²⁹³ Marosludas, Marosmonosfalu, Marosoroszfalu, Marospéterlaka, Mezőbodon, Mezőkapus, Mezőrűcs, Mezősályi, Mezőszakáll, Mezőszengyel, Nagyikland, Nagyszederjes, Oláhbölkény, Oláhdellő, Oláhnádas, Orbó, Oroszidecs, Orsova, Pagocsa, Pete, Póka, Pókakeresztúr, Radnótfája, Sarapháza, Sáromberke, Sárpaták, Sós-szentmárton, Szentmargita-birtok, Szentmiklós-birtok, Szentmihálytelke, Toldalag, Toplica, Unoka, Uraj-részbirtok, Újfalú, Vajdaszentiván, Várhegy, Vécs, Záh.

1) Abafája Szászrégen mezőváros mellett fekszik; valaha a kiváló érdemű erdélyi férfi, Gyulay Pál birtoka volt, Báthory Zsigmond fejedelem rokonáé, akit Báthory Boldizsár – Báthory Zsigmond beleegyezésével – 1592-ben ebben a faluban darabokra kaszaboltatott, l. Bethlen VII. 408. Gyulay azelőtt Bekes Gáspár udvari emberei közé tartozott, és utóbb (Bekes menekülése után Fogaras várában fogságba esvén) Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király titkára lett. A nagyon művelt férfi kiadta a *Commentarius Rerum a Stephano Rege adversus Magnum Moscoviae Ducem gestarum Anno 1580.*, Claudiopoli 1581, című negyedréti könyvét;²⁹⁴ l. I. 275. §, ahol Csepregi Mihályról van szó. Abafája jelenleg a méltóságos Bornemisza és Huszár bárók birtoka.

2) Alsó- és Felsőidecs kiváló minőségű cseresznyében ropant gazdag száz falu.

3) Beresztelke Bánffy-birtok a Luc patak partján; Abafájával és Magyarfülpössel határos.

4) Dátos, a Maros partján (72. §. 2.). Román falu, a méltóságos br. vargyasi Daniel István (63. §. 24.) örökségei közé sorolandó. Anyai nagyapjáié, néhai gr. Pekri Lőrincé volt, amit tanúsít az 1670. december 1-jei 28. diétai cikkely, amely így hangzik:²⁹⁵ „Pekri Lőrincnek, néhai Pekri Ferenc fiának alázasatos instantiáját értyük, hogy Torda vármegyében, Dátos nevű pusztá falun csak egy örökös ember is nem lakik, hanem pro tempore jövevény emberek lakják. Hogy azért annak a helynek is adója függőben ne legyen, melly miatt újabb újabb akadályok

következhethetnének: végeztük azért, hogy azon Dátos nevű falu helynek lakosi öt rótt emberről tartozzanak adózni.”

5) Disznajóról Szászky azt állítja [508.], hogy vára csinos, a Maros folyó mellett fekszik, az utolsó észak felé, de nem ez az utolsó, mivel Marusmonosfalu,²⁹⁶ Déda és Toplica ezen túl, északon terülnek el (72. §. 2.).

6) Gernyeszeg kastéllyal ékes falu. Valaha Mindszenti-, azután Csáki-, most Teleki-birtok. A kastélyt most építették át új külsejűvé.²⁹⁷

7) Görgénysóakna, latinul Görgényiensis salis puteus, nevét a sóskút után viseli; feltételezem, hogy egykor a sóbányáról nyerte.

8) Kakucs nyilván nevet adott a nemes Kakucsi családnak.

9) Kisilye és Kisszederjes szomszédos falvak. Itt a fő birtokos gr. Toldalagi úr, amott a nemes Cserényi nemzetség; úgy hiszem, innen vette eredetét az a Cserényi (Chiereny) Mihály, aki kiadott egy magyar nyelvű könyvet ezzel a címmel: *Historia a' Persiai Monarchiabeli fejedelmekről*, Kolosvárt 1592. negyed-rét.²⁹⁸

10) Körtvélyfája Bálintt-birtok; nem tartozik a Székelyföldre, ahogy Szegedi vélte [Tyr. III. 152.].

11) Lekencét németül Lechnitznek hívják.²⁹⁹

12) Magyaró, vagyis latinul Avellana, Bánffy-örökség. Régebben Magyaróság volt a neve (81. §. 12.). Az 1679. évi diétai cikkely erről ezt mondja: „Torda vármegyében, Magyaróságon öt ember maradt fenn rováson, mivel nincsen is több ember, a többi elpusztult.”³⁰⁰

13) Marosbogátnál nem kutatom, hogy nevét a románoktól és a dákoktól kölcsönözte-e, akiknek a nyelvén *bogáth* gazdagot jelent, vagy pedig egy magyar férfi családnévétől. Innen vette nevét a régi és híres Bogáti család, amelyből Bethlen dicsérte [V. 2, 9, 65. stb.] Bogáti Miklóst mint igen előkelő születésű s minden szabad tudományban nagyon otthonos férfit. Ennél a falunál (és sehol ennél alább) épült a Maros folyón az utolsó földhalom vagy töltés, vagyis gát, amelyen hatalmas erejű víz zuhog le, szépen mutatva a magyar közmondás értelmét: „Ember kell a gátra”, vagy amint Otrokócsi írja [I. 292.]: „Embert választanak a gátra”,³⁰¹ vagyis alkalmas és tapasztalt emberre van szükség.

Főként erről és a Maros folyásának felső szakaszain épített gátakról döntött az 1678. október 1-jén Gyulafehérvárt tartott országgyűlés 20. cikkelye,³⁰² hogy bőséges vízállás idején a folyófa tutajokat vám nélkül bocsássák le, amikor viszont a folyó sekély vízzel folyik, vagy fizessenek vámot, vagy pedig a tutajokat a gát fölött emeljék ki a vízből, hogy kárt ne tegyenek benne, majd a gát alatt újra bocsássák vízre őket. 1768-ban a Dunában élő tokhalak ([Acipenser] sturio) szokásuktól eltérően egészen addig a gátig felúsztak, amiről Bruz szászvárosi orvosdoktor³⁰³ doktori értekezésében [8.] így számol be:

„A tokhalak életüket a Tiszában, a Dunában és a Marosban töltik, de ebben a folyóban, mármint a Marosban ritkán úsznak húsz mérföldnél feljebb. Mégis megesik ezeknek a halaknak az ívása idején, mint az 1768. évben, hogy harminc mérföldnél feljebb vándoroltak, mégpedig az erdélyi nagyfejedelemségben, Nagyenyed városán túl épp a bogáti gátig, ráadásul akkora bőségben, hogy a tokhalakat mindenütt a legalacsonyabb áron adták el.”

Kreckwitz ettől a gáttól kezdve egészen Tövis mezővárosig (42. §) hatalmas szigetet említ, és Holtmarosnak, azaz latinul Mortuus Marusiusnak nevezi, noha ezt a szigetet nem maga a Maros alkotta, hanem több helyen Holtmaros néven említik régi, kevésbé tágas medreit, amelyeket elhagyott.

14) Marosludas egykor gr. Pekri Lőrincé volt, jelenleg méltóságos örököseié.

15) Marosoroszfalu, románul Ruszi muntzilor, valamint Marosmonosfalu falvakban román lakosok laknak, mégpedig a második román gyalogos határőrezredhez tartozó katonák.

16) Mezőbodon a Mezőségen fekszik, s a Bethlenek és Kordák birtoka, de amint Mikola feljegyzi [52.], valamikor ezzel a birtokkal a híres Bodoni család büszkélkedett, amelyhez tartozott Báthory Zsigmond fejedelem idejében a római szent birodalmi gr. Bodoni István. Ugyanehhez a családhoz tartozott Apafi fejedelem korában vajdaszentiváni Bodoni György, aki feleségétől, Toldalagi Judittól három fiát hagyott hátra: Balázst, Györgyöt és Zsigmondot. Balázs leánya volt Bodoni Klára, a néhai méltóságos br. Bornemisza János első hitvese, fiúsarjat ugyanis nem hagyott maga után Balázs, de György sem. Miután

az öregség elgyengítette, Zsigmond szintén örökös nélkül, utolsóként halt ki a családból; ő 1725-ben, nyomorúságos sorssal távozott az élők közül: ez történt vele.

17) Mezősályit 1678 körül kezdték alapítani, az ugyanazon év 40. diétai cikkelye ugyanis, amelyet október 1-jén Fehérvárt írtak,³⁰⁴ ezt mondja: „Mivel Torda vármegyében Sályi nevű falu újobban kezdett épülni, azok is tartozzanak falustól egy kapuról contribuálni.”

18) Pagocsa, amelynek birtokát néhány méltóságos család élvezi, sík földön fekszik. Egykor itt és Póka, Toldalag és Bala falvakban Egyed István és Sáfár János nemeseknek szép birtokrészük volt, amelyet Gyeróffi György erőszakkal elfoglalt, de az ellentét a jog útján elsimult, amit az 1678-ban tartott országgyűlés 37. cikkelye mutat.³⁰⁵

19) Petele, németül Birke (ezért a szászok latinul Betulának is nevezik),³⁰⁶ szász falu, amely vásártartás jogával van ellátva. Közte és Radnótfája között ömlik a Marosba a Görgény folyó.

20) Póka az, amelyről a neves Seivert [108.] azt állítja, hogy „Erdély keleti részén, nem messze a Maros partjától fekszik a Póka nevezetű falu; mi volna, ha ezt a nevet Napoca városától vette volna, és a Colonia Napocensis egykor itt állott volna?” Ez rendben van, de mégis úgy véljük és állítjuk, hogy a magyar Paukáról nevezték el így [vö. 45. §. 51.].

21) Radnótfája, vagyis latinul Radnóti lignum, úgy hiszem, nevét egy régi Radna vagy Radnóth nevezetű magyartól kapta, s ugyanezt szeretném hangoztatni a Küküllő vármegyei Radnótról is (63. §. 18.); eszerint nem értek egyet Trösterrel, aki [417.] azt mondja, hogy Radnótot a Maros folyóról nevezték el, amely a ptolemaeusi Rhabonról (ahonnan úgymond a Radnót ered) és a Catarhabonról (ἀπὸ τοῦ ῥέων) kapta nevét.³⁰⁷

22) Sáromberke Teleki-birtok. A méltóságos római szent birodalmi gr. széki Teleki Sámuel küküllői (56. §) főispán kiváló és nagyszerűen ellátott könyvtára (amelyhez hasonló senki magánembernek nincs Erdélyben) méltán vívta ki a tudósok dicséretét.

23) Sárpaták, vagyis latinul Coeni rivus, amelyet Timon (Nov. XI. 70.) tévesen Marosszékhez sorol, kicsiny, főként magyar zsellérekéből álló falu; a Teleki-birtokhoz tartozik.

24) Szentmihálytelke latinul Sancti Michaelis pagus.

25) Toplica, Szegedinél [Tyr. III. 34.] *Teplicza* (és bizony, helyesen, mert a szláv nyelvben a *teplice* szóval jelölik a meleget), teljesen román falu, amelyet Bonbardi [339.] a nagyon dícsért meleg fürdőjéért s vasban gazdag forrásaiért igen híresnek mond. A gyergyói szék felé húzódó hegyek között, észak felé ez a legutolsó falu [ebben a vármegyében – *A fordító*]. Lakosai sok fenyőfa tutajt eresztenek le a Maroson. Az 1626. évi cikkely kimondta,³⁰⁸ hogy ha ebben a helységben nem szűnik meg a lopás és a rablás, a falut elpusztítással büntetik [l. Appr. 88. ed.].

26) Uraj részbirtok, vagyis a falu egyik fele a székely Marosszék jogkörének van alávetve, l. a Székelyföldnél.

27) Vajdaszentiván, azaz latinul Vajvodae Sanctus Joannes, a Bethlen-birtokok közé tartozik; a hely kiessége miatt az erdélyi vajdák egykor nagyon szerették s pihenőhelyüknek tartották. Lehet, hogy Bethlen Domokosé volt, aki 1452 táján volt Erdély vajdája, vagy a Bethlen Eleké, az 1530 körüli alvajdáé, vagy mind a kettőé, és talán innen jött a falu nevében levő *vajda*.

28a) Vécs vagy Vét (Istvánffynál XXXI. *Vechio*, Timonnál Nov. XI. 70. *Vetschia*) úgy tűnik, hogy a névnek szláv–dák eredete van, akiknek a nyelvén *Vét*s vagy *Bét*s várat vagy erődítményt jelentett, ez a két név ugyanis magától értetődően egy és ugyanaz; erre lehet következtetni a Tisza-Béts, Duna-Vét stb. elnevezésekből, amelyek magyarországi helynevek. Eszerint úgy vélem, hogy a dákok és a szlávok a Tisza, Duna és más folyók mellett fekvő régi váraikat oly módon nevezték el ugyanazokról a folyókról, mint a magyarok később Küküllővárat, Marosújvárt, Szamosújvárt stb. a megfelelő folyók után. Ebből a forrásból eredt a magyaroknál és a szlávoknál az ausztriai Vienna vagy Vindobona Bécs vagy Vécs elnevezése (amelyet Leonclavius szerint helyesebb Vindomanának nevezni, l. *Pandecta Historiae Turcicae* 443.); utalok a törökökre is, akik szintén *Vetzsch*nek hívják [l. Leonclavius i. h.]. De térjünk a tárgyra.³⁰⁹

b) Vécs egy falu várral, amelyet a hosszú idő megrongált, de nem rombolt le, és amely egy szép fekvésű dombról büszkén tekint le a Marosra. Egykor Kendi Ferencé volt a hozzá csatlakozó egész uradalommal; ennek és nagy jutalmak elnyerésének reményében Izabella királynő és kegyence, Nisovszky elhozták

Balassa Menyhártot Kendi Ferenc, Antal s Bebek Ferenc elpusztítására, akiket 1558. szeptember 1-jén éjjel két és három óra között Gyulafehérvárt felkoncoltak. Ez a birtok Báthory Zsigmond fejedelemre szállott (ennek Bodoni István őrizete alatt itt elhelyezett kincseit elragadta Mihály, aki 1599-ben Erdély vajdája lett [l. Bethlen X. 770.]), miután Balassa rövid uralma után az ő elődei tartották hatalmukban. Ugyanez a Zsigmond Vécs várát és a nagysajói kúriát a tartozékokkal együtt Bocskai Istvánnak adományozta (83. §. 3.); de mivel 1599. március 21-én a medgyesi országgyűlésen [Bethlen X. 681.] Zsigmond lemondott a fejedelemségről és átengedte Báthory Andrásnak, abban egyeztek meg egymással, hogy András önként és egészében átengedi Zsigmondnak a hozzá tartozó falvakkal és azok egész haszonélvezetével, ezenfelül a nagysajói kúriát és Vécs várát az illető falvakkal és határokkal együtt, úgyszintén mindazt a tizedet, amit borból és terményekből a Medgyes városhoz közeli Buzd, Bogács, Asszonyfalva és Ekemező falvakból (Istvánffynál ezek a nevek kijavítandók [XXXI.]) a régen elfogadott gyakorlat és szokás szerint évente a fejedelmek járadék gyanánt át szoktak venni, amiről nekik szabadságukban áll tetszés szerint rendelkezni; mindezek mellett, hogy fizessen neki évi 24 000 magyar forintot. Zsigmondnak ezek a követelései ugyanazon az országgyűlésen nem voltak valóra válthatók, a következő okok miatt: 1) Vécs vára és Nagysajó Bocskai Istvánéi voltak, ő pedig ebben az időben a Rudolf császárhoz küldött követ tisztében járt el. Ám időközben Bocskainak Rudolftól való hazatértekor – Báthory András jóváhagyásával – csere jött létre vele szemben ezenképpen: Bocskai István Vécs várát és a nagysajói kúriát a velük járó összes tartozékokkal és jövedelmekkel átadja Zsigmond fejedelemnek, ez pedig neki hasonlóképpen Déva várát a réges-régtől fogva hozzá tartozó részekkel, emellett a medgyesi szász székben lévő Rionfalva, Nagykapus és Sáros birtokok tizedeit, úgyszintén a besztercei földön fekvő Nagydemeter és Kisdemeter tizedeit. Ezt a cserét pedig mindkét fél a kolozsmonostori konvent levéltárának requisitorai előtt végezte el, éppen az Úr mennybemenetelének az ünnepén. 2) Nagyobb nehézség adta elő magát a besztercei szászok részéről, akik az 1599. január 7-i országgyűlésen³¹⁰ a szász univerzitással

együtt ellene mondtak András fejedelemnek. Az előző királyok kiváltságai és a fejedelmek kedvezményei, amelyeket Beszterce városnak adtak, egyáltalán nem engedték meg – sem a fejedelemnek, sem valamely máshova való személynek, nem számítva a szász székeket –, hogy az említett városon belül letelepedjék; és ezt azért végezték így, hogy a város szabadságát Zsigmond és András fejedelem ne gyengítse tetszése szerint [l. mindezeket: Bethlen X. 688. s köv.]. Így tehát Beszterce nem lett Zsigmondé, Vécs várát pedig csak igen rövid ideig birtokolta, ugyanis ő nem tudott tartósan megmaradni Erdélyben, András pedig a fejedelemségben.

c) Végül is a vécsi jószág a magyargyerőmonostori br. Kemény családra szállott, és ma is az örökös bírja, méltóságos br. Kemény Simon úr, Alsó-Fehér vármegye főispánja.

29) Záh román falu, amely ugyanazon tó mellett fekszik, mint ahol Tóhát terül el (81. §. 15.).

Egyházi ügyek

86. §

Ennek a vármegyének a magyar lakosai a római katolikus, a helvét és az unitárius egyházat követik, a szászok az ágostai vallást, a románok a görög rítust, mégpedig vagy a római katolikkal egyesültet, vagy az attól különállót.

87. §

I)Az említett tordai kerületben a katolikusoknak négy egyházközségük van, mégpedig Tordán, Torockón, Szászrégenben és Mezőszengyelen. Szerzetesrend kettő van: az obszerváns Ferenc-rendi atyák Tordán és Torockón (itt ők gondozzák az egyházközséget), a pálos atyák Torda városában.

Az 1766-os számlálás itt két katolikus plébániát talált. Az anyaegyházközségekben a lélekszám ez volt: férfiak 339, nők 368, a leányegyházakban férfi 403, nő 440. A rendet igen ked-

velő confrater, gr. Mikes Mihály, 1714-ben tordai házát átengedte a pálos atyák lakásának, az összes tartozékokkal és jogokkal, örökre való birtoklás végett. [L. Benger I–II.]

88. §

II) E vármegye határain belül a helvét valláshoz tartozóknak egyetlen egyházkerületük (esperességük) van, amelyet görgényinek neveznek. Ez 41 anyaegyházat számlál, ezek közül azonban 19-et Kolozs vármegyéből sorolnak ide, mert van ennek a vármegyének a területén is 13 egyházközség, amelyről elmondottuk, hogy az enyedi és a küküllői esperességhez tartozik (48. §), ugyanakkor 3 a kolozskalotai (106. §) esperességhez.

1) Az alábbi táblázat a görgényi egyházkerületről az 1766. évi összeírásból való:

Sorszám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Sárpatak	155	161
2	Gernyeszeg	100	92
3	Erdőcsanád, Ilye	198	224
4	Sáromberke	149	118
5	Marosjára	191	183
6	Pókakeresztúr, Toldalag	144	154
7	Póka	182	200
8	Körtvélyfája	96	87
9	Magyarfülpös	99	91
10	Beresztelke	184	111
11	Magyarrégen, Szászrégen	230	140
12	Felfalu, Idecs	150	215
13	Vécs	142	161
14	Disznajó	106	81
15	Radnótfája	82	85
16	Görgényszentimre	136	159
17	Magyarbölkény	142	109
18	Erdőszengyel	25	19
19	Magyaró	201	175

Sorszám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
20	Holtmaros	92	90
21	Marospéterlaka	129	154
22	Vajdaszentiván	217	203
Összesen:		3150	3012

Kolozs vármegyéből

23	Ölyves, Mezőörményes	124	166
24	Uzdiszentpéter	93	68
25	Széplak	127	117
26	Dedrád	22	17
27	Bátos	23	11
28	Vajola	21	21
29	Lúdvég	17	14
30	Péntek	10	7
31	Teke	81	89
32	Nagyida	37	29
33	Komlód	51	40
34	Szászkerked	35	23
35	Oroszfája	64	58
36	Köbölkút	70	73
37	Újlak-Septér	74	52
38	Nagyercse-Unoka	123	87
39	Tancs	117	117
40	Szászfülpös	39	41
41	Szászbányica	34	13
Összesen:		1162	1113

2) Jelenleg ennek az esperességnek a szeniora (esperese) nagytiszteletű Simon János, jegyzője nagytiszteletű Péterfi László.

3) Torda vármegyében a helvét valláshoz tartozók legnevezetesebb egyházközségei: a két tordai, amelyekről már elmondottuk, hogy az enyedi esperességhez tartoznak (48. §). Ótordán a következő lelkipásztoroknak a neve maradt fenn. Az első Békési János, a tordai és egyházfalvi egyházközség lelkésze, tudniillik Egyházfalva régóta Ótordáé, és hozzá tartozott, noha külön falu volt, és külön egyházközséget alkotott, de 1610-ben a kettő

eggyé olvadt (77. §. 4.). 1608-ban az egyházfalvi lelkész Vásárhelyi János volt, akinek Báthory Gábor fejedelem – az 1608. június 19-én kibocsátott adománylevél bizonyása szerint – évi 500, bárhol szabadon eladható sókockát adományozott. 1610-ben pedig, július 15-én ugyanaz a fejedelem Békési Jánosnak és utódainak Ótorda város földjéből egy negyed tizedet adományozott, mint a tordai–egyházfalvi lelképásztornak. Báthorynak ezt a ráruházását Bethlen Gábor fejedelem új adományozással erősítette meg 1614. június 7-én. Végül az egyházfalviak viszálykodni kezdtek a tordaiakkal, mert saját lelkészt óhajtottak, egészen 1670-ig, amikor méltóságos Nagy Tamás és Rhédei Ferenc tanácsosok, Teleki Mihály főispán, Kovásznai Péter püspök és néhány esperes meg lelkész Tordán összegyülekezett, és határozatba ment, hogy egyetlen lelkészre hallgassanak. Mivel ezután mind a két helység lakosai megszorodtak, engedélyezték a két lelkészt, de azzal a meghagyással, hogy egyetlen egyházközség marad, s hetenként váltogatva, a lelkészek egyszer a tordai, egyszer az egyházfalvi templomban szolgáljanak. Végül a két tag teljesen egy testté állott össze. 2) Vásárhelyi Matkó István 1674 körül; Kolozsvárra vitték 1675-ben. 3) Toronyi György 1705-ig, amikor az erdélyi zavargások miatt Magyarországra távozott. 4) Sövényfalvi János 1709-ig. 5) Hunyadi Márton, híres ember, 1710-től 1737 szeptemberéig az enyedi kerület esperese volt, atya után következett. 6) Abacs H. Márton, aki 1768-ban az életet a halállal cserélte fel, jeles és tanult ember volt; őt 1769. március 12-én követte az enyedi egyházkerület jegyzője, a nagytiszteletű és kiváló Batz István, akinek a lelkészek e névsorát köszönhetjük.

Újtordai lelképásztorok: 1) Keszeli András, akinek a neve abban az oklevélben maradt fenn, amellyel Bethlen István fejedelem 1630-ban az újtordai lelkésznek évi 500 sókockát adományozott. 2) Küküllővári Balázs, akinek működése idején 1631-ben I. Rákóczi György fejedelem a Bethlentől adományozott sójövedéket megerősítette. 3) Dadai János, meghalt 1670-ben, a tordai temetőben álló sírköve tanúsága szerint. 4) Pozsgai Sámuel 1700 körül. 5) Sövényfalvi vagy Söményfalvi János, akit Ótordára vittek. 6) Vásárhelyi Czompó Mihály 1714 táján. 7) Gidófalvi János 1717-ben következett (I. 280. §). 8) Putnoki

István, az enyedi esperesség jegyzője, meghalt 1751-ben. 9) Zágoni Márton. Jelenleg 10) a nagytiszteletű, nagy hírű Gyöngyösi János, akinek gyertyafénynél kidolgozott művei talán rövidesen napvilágot látnak, s akinek – szívesen bevalljuk – nemcsak ezeket a neveket köszönhetjük, hanem más egyebeket is, amik Torda város ismeretét elősegítik.³¹¹

89. §

III) Az ágostai vallású szászokat a régeni káptalan foglalja magában; ezt Szászrégen mezővárosról nevezik így, amelyhez ennek a vármegyének négy anyaegyháza tartozik, továbbá kettőt idecsatoltak Kolozs vármegyétől.

Sorszám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Szászrégen	754	789
2	Bürk (Petele)	240	257
3	Alsóidecs	195	215
4	Felsőidecs	178	189

Kolozs vármegyéből

5	Bátos mezőváros	811	826
6	Dedrád	380	380
Összesen:		2558	2656
Ezenfelül Tordán megszámláltak:		59	66

90. §

IV) Ebben a vármegyében az unitáriusok hat egyházközségnek örvendenek, amelyeknek a nevei: Torda, Torockó és Torockószentgyörgy népes egyházközségek, nemkülönben Túr, Komjátszeg fiókegyházzal, Szind és Jára, de ezek a székely aranyosi esperességhez tartoznak.

91. §

V) A görög szertartást használó románok 1761-ben ennek a vármegyének a kerületeiben 134 templommal rendelkeztek. A lélekszám 49 700 volt, a családoké 1295, a papoké 251, a tanítóké, kántoroké és harangozóké 236.

Művelődési ügyek

92. §

A helvét vallásúaknak Ó- és Újtordán, a lutheránusoknak Szászrégenben, az unitáriusoknak Ótordán és Torockón vannak ismertebb alsó fokú iskoláik. Az unitáriusok egyetlen rektorra bízott ótordai iskolája mintegy húsz tógás tanulót számlál, és számos ifjút, akiknek otthont nyújt az imaház emelete (77. §. 4.); ez az Ó- és Újtordát rongáló patak mellé épült.

Katonai ügyek

93. §

Az állandó császári katonákon kívül, akiket a többi vármegyéhez hasonlóan nem fogadnak másként, hanem vendégszerető módon, a hadi és a tartományi biztosok beszállásolásának megfelelően, vannak ebben a vármegyében határőrkatonák is, mégpedig lovasok Egerbegy mezővárosban, ahol a kapitány kvártélyja vagyon, Aranyosgyéres mezővárosban, ahol a hadnagy szállása van. A gyalogrendi románok, akik a második román határőrezredhez tartoznak, Marosmonosfalu, Marosoroszfalu és Magura falvakban laknak.

Kolozs vármegye

94. §

Kolozs, másként Kolozsvár vármegye, latinul Comitatus Claudiopolitanus, németül Die Koloscher Gespanschaft, amely nevét Kolozs mezővárosról nyerte, napnyugattól kelet felé messze elnyúlik, s északról Doboka vármegye, keletről Torda vármegye s délről az Erdélyt övező hegyek határolják, amelyek a Meszes nevezetű hegy nyugati lábánál fekvő Kraszna vármegyét s egyben Bihar vármegyét is elválasztják nyugat felől. A természet változatos ajándékaival megáldott földet kapott. Nyugati részén ugyanis, amerre a Sebes-Körös (latinul Celer Crysius) a magyarországi Nagyvárad felé folyva Sebesvárnál áttör, és ahol a Kis-Szamos (latinul Samusius minor), Erdély híres folyója nyugatról keletre tartva, átfolyva a kalotai vidéken, a gyulai hegyekben, a Kalota-havas tövénél megszületik, a hegyekben arany- és ezüstereket hordoz. Továbbá a Kalota-vidék legbelsejében és a felsőbb részeken, amelyeknek a szomszédságában Doboka vármegye és Beszterce földje közelében Toplica és Déda (72. §. 2.) alatt a Maroshoz igyekeznek, de valamennyi közül leginkább a Mezőségen (72. §. 1.), ahol Zsuk, Kara, Magyarfráta, Mócs, Sármás stb. fekszik, gabonában és kaszálóban, végül többféle szőlőskben és gyümölcsben gazdag. Ezenkívül a legelőkkal is jól áll, mert ezek mintegy tíz mérföld hosszúak, és négy mérföldnél alig kevesebbel szélesek.³¹²

1) Ez a vármegye Gléden és Monor falvaknál, amelyek a keleti szélén terülnek el, nem ér el egészen a Marosig. Mégis büszkélkedik Erdély másik igen nevezetes folyójával, a Kis-Szamossal (latinul Parvus Samusius). Ez a folyó két ágból ered, amelyek közül az egyik (északon) a Hév-Szamos (latinul Calidus Samusius), a másik a Hideg-Szamos (latinul Frigidus Samusius) néven bocsátja alá hullámain a róla elnevezett román falvakba (mégpedig Hévszamos és Hidegszamos). Ezeknek a közelében egyetlen mederbe ömölve, egy folyót alkotnak, amely fél mér-

föld után Gyalu mezővárost öntözi, majd innen továbbhalad Szászlóna, Szászfenes, Oláhmonostor és Kolozsmonostor falvak mellett Kolozsvár városába, ahol szigetet épít.³¹³ Alább, a déli és a keleti parton találja Szamosfalva, Apahida, Alsó- és Felsőzsuk falvakat, és ugyanerről a tájról Nemeszsukot, amelyen túl Bonchida és Válaszút között belenyúlik Doboka vármegyébe (110. és 113. §. 1.); majd Belső-Szolnok vármegyében egyesülni fog a Nagy-Szamossal.

De térjünk vissza Kolozsvárhoz, amelynek alsó területén a Szamos (amelyet szabadon lehet írni Samusiusnak vagy Szamosusnak latinul, kinek, amint tetszik) magához veszi az ott folyó Nádas (Nádas vizét), amely Oláhnádas, Egeres, Bogártelke, Daróc, Türe, Magyargorbó, Magyarnádas, Vista és Bács falvaikon át északról csorog le.

Említésre méltó az Almás folyó is, amely a Kalota-vidéken Füld falu fölött ered, s a völgyében és szomszédságában vannak: Nagymás, Kökényes, Nyíres, Bábony, Cold, Kásapatak, Rajtoc, Bercse, Nyérce, Középlak, Zsombor és Zutor helységek, azután Pusztaszentmihályfalva, Magyaregregy, Felegregy, Ördögkút, Hidalmás, Rákos, Bányika (Bajnika), Kékesmező Doboka vármegyei falvak. Kékesmező és Zsibó között (ez Közép-Szolnok vármegyei helység) magába szívja az északra, jobban mondva nyugatra kanyarodó Szamos.

2) Kalotaszeg, vagyis latinul Kalotae angulus, e vármegye nyugati vidéke, amely az említett havasok és hegyek lábánál helyezkedik el. Jó minőségű kenyérgabonát és babot termel (ezt Körösfő, Damos körül és többfelé másutt nagy bőségben termesztik), s Bánffyhunad mezőváros környékén bor is terem. Kalotaszegen a következő falvak vannak (vagy valamivel több is): Alsófüld, Bánffyhunad mezőváros, Bogártelke, Damos, Daróc, Derite, Egeres, Farnos, Felsőfüld, Gyalu mezőváros, Gyerőmonostor, Gyerővásárhely, Hodos, Incel, Jákótelke, Kalota, Kalotaszentkirály Zentelkével, Kalotaújfalú, Kelecel, Kispetri, Kissebes, Kiskapus, Kökény, Középfüld, Körösfő, Magyarbikal, Magyarókerék, Mákó, Malomszeg, Marótlaka, Méreglyó, Nagykapus, Nagypetri, Nagysebes, Nyárszó, Nyíres, Oláhbikal, Oláhnádas, Pányik, Sárvásár, Sebesvára, Székelylő, Sztána, Valkó, Zsobok.

Hogy ez a vidék honnan kapta a nevét, könnyű megmondani: Kalota faluról, de ugyanez az elnevezés honnan tapadt a falura? Noha nem kétlem, hogy a legtöbbször visszatetsző, az elnevezés eredetét mégis a magyarok vezérének, Tuhutumnak a nevében keresem. A roppant okos férfi, Tuhutum ugyanis, Árpádtól, a vezérek fejedelmétől engedélyt szerezve a hadakozásra és legyőzve a blacus (román) Gelout – akiről azt mondják, hogy az erdőn túli földön (vagyis Erdélyben) volt a birtoka –, Erdélyt saját hatalmának vetette alá, s átadta utódainak birtoklás végett, egészen Szent István király koráig. Mivel pedig ez az ütközet ezen a vidéken, az Almás és a Kapus folyók mellett ment végbe és győzelemmel zárult, s mivel a győztes Tuhutum – amint hihető is – pontosan Gelou fejedelem nagy pompával felépített otthonát foglalta el ezen a tájon (kétségtől ez a mai Gyalu mezőváros, amelyet így neveztek el legyőzött uráról), arra következtek, hogy az ezen a területen megtelepedő Tuhutumtól jött a Kalota név, jöllehet a Tuhut és a Kalot betűkben különböznek, hangzásban viszont közel állnak egymáshoz, és az esemény miatt sugallni látszanak a név elferdülését.³¹⁴

Tuhutumnak a Gelou ellen viselt dolgait elég világosan adja elő Béla király névtelen jegyzője [24. és 27. fejj.].

95. §

A vármegye egész népe, amely magyarokból, mégpedig mág-násokból és lovagrendi nemesekből, a városnak és a mezőváros-oknak, nemkülönben a mág-násoknak és a nemeseknek alárendelt polgárokból, úgyszintén az ő román jobbágyaikból és kevés szászból tevődik össze, a Kolozsvárt székhellyel bíró nemes Állandó Törvénytábla jogkörének van alárendelve. A főispán elnöklete alatt az igazságot itt tizenkét tényleges esküdt szolgáltatja: közékük tartoznak a főszolgabírók, két királyi adószedő, két alispán és két jegyző, továbbá ugyanannyi számfeletti esküdt. Közékük tartozik két táblai írnok, tizenkét – a járások számának megfelelő – alszolgabíró is, akik eljárnak a törvényes ügyekben.

1) Az 1702. évi összeírásból (10. §. 1.) ebben a vármegyében a következő mágnás és nemes birtokos családokat jegyeztük ki:

A *felső kerületben*, mégpedig *Kolozsvárt*: őexcellenciája gr. Bánffy György gubernátor, gr. Apor István, br. Haller István, br. Bánffy Farkas, Keresztesi Sámuel, br. Andrási István, Nalácz Lajos, Toldalagi András, Lázár György, Szentkereszti András, továbbá a Suki, Keszeli, Újhelyi, Kabos, Pekri, Décsei, Vajda, Joó, Veszprémi, Szenczel, Somai, Hatházi, Rajner, Gálffi, Viczei, Csanádi, Igaz, Fileki, Kávási, Miskolczi, Eperjesi, Finta, Baranyai, Szócs, Tatrosi, Veniczai, Bihari, Ponor családok. *Gyalu*: őexcellenciája a gubernátor, Keczei, Zámbo, Sáfár, Megyesi, Székely, Pap, Kovács, Sebesi, Belényesi, Szóke, Illyefalvi, Ugron, Jenci, Ladó, Kollát, Lakatos, Pávai, Finta. *Bánffyhunyad*: Petrus Zsigmond, Bánffy László, Décsei urak. *Zentelke*: őexcellenciája a gubernátor, Bánffy Farkas.³¹⁵ *Kalotaszentkirály*: Zámbo, Bilaki, Nagy, Tötöri, Tóbiás, Szabó. *Fejérd*: őexcellenciája Bánffy Farkas gubernátor, gr. Apor István, Stentzel János. *Sebesvár*: őexcellenciája Bánffy Farkas gubernátor. *Sárd*: gr. Bethlen Miklós. *Gorbó*: gr. Apor István. *Szászfenes*: br. Haller István. *Nagyalmás*: gr. Csáky István és László. *Egeres*: gr. Mikes Mihály, Molnár, Deák, Takács. *Vista*: br. Andrási István. *Gyerőmonostor*: Kemény László és Boldizsár urak, Gyerőffi György árvái, Lázár György. *Oláh-fenes*: br. Mikola László. *Gyerővásárhely*: Gyerőffi György árvái. *Szentpál*: gr. Teleki Pál. *Koppánd*:³¹⁶ Nalácz Lajos. *Kiskapus*: Gyerőffi György árvái. *Középlak*: Bethlen István, Macskási Imre, Rhédei László, Sombori, Zutori urak. *Zsombor*: Sombori, Zutori, Veress. *Kispetri*: Rác. *Nagypetri*: Turzai. *Tamásfalva*: Sombori, Szalai, Csatári. *Incsel*: Vajda. *Magyarnádas*: Vér, Boér. *Oláhnádas*: Keczei. *Türe*: Keczei, Fodor. *Meregyó*: Keczei. *Nyérce*: Zutori. *Bábony*: Nagyszegi, Gábor. *Berend*: Tötöri. *Derite*: Kabos. *Valkó*: Valkai. *Szentmárton*:³¹⁷ Décsei. *Farnos*: Keczei. *Vásártelke*: Tarsoly. *Bogártelke*: Szentkereszti András. *Szucság*: Somai, Fileki, Tordai, Seres, Bándi, Hari. *Kóród*: Rajner. *Papfalva*: Havasalji. *Oláhbuda*: Szentkirályi, Pál, Lengyel, Lázár, Sárközi. *Oláhfenes*:³¹⁸ Szilágyi. *Szentmárton-macskás*: Szikszai. *Magyarbikal*: Bikali. *Mákó*: Fodor, Gombás,

Bürgözdí, Balog. *Diós*: Miskolczi, Balog, Takó, Simon. Ebben a járásban 47 plak van.

Ezt a lajstromot összeállította: Kovács István, Bihari István, Gombos István, ennek a kolozsi járásnak a szolgabírái, nemkülönben Bihari István, Finta Márton, Szabó Ferenc, Boros Ferenc, szintén szolgabírók.

Az alsó kerületben, Mezőörményes birtokon: őexcellenciája a gubernátor, Kolbász. *Nagyölyves*: Kemény László, Farkas, Balog, Bogdán, Pribék, Csiszár. *Mezőszentgyörgy*: Bánffy, Papi. *Szentpéter*: gr. Telcki László. *Szentmárton*: Bocskai. *Viszolya*: Nemes és 3 egytelkes nemes. *Tuzson*: Domokos János és 1 egytelkes nemes. *Budatelke*: Maksai Balázs és Ferenc. *Szentmihálytelke*: Jósika, Torma, Maksai. *Septér*: Szikszai, Sándor, 2 egytelkes nemes. *Lompérd*: Petki, Czeglédi. *Fűzkút*: Eperjesi. *Köbölkút*: Séra, Bucsesdi, 2 egytelkes nemes. *Magyarzsuk*: Suki Pál és Mihály. *Alsózsuk*:³¹⁹ Séra, Bucsesdi. *Kiscég*: Kászoni, Szacsvai, Szabolcsi, Kócsi,³²⁰ Komics. *Nagycég*: őexcellenciája a gubernátor és Bánffy Farkas. *Katona*: őfelsége Apafi Mihály herceg. *Magyarpalatka*: Palatkai, Baróti, Fileki. *Vajdakamarás*: gr. Bethlen Miklós. *Kötelend*: 2 egytelkes nemes. *Kész*: Szabó. *Légen*: Wass, Szilvási, Fejérpataki, Henter, Székely, Némái, Komáromi, Apród, Havasalji, Bölöni, Nagy, Köpeczi. *Nagynyulás*: Nagy, Béldi, 4 egytelkes nemes. *Kisnyulás*: Kun, Bakó, Luczai, Faragó, Simonfi Mihály ítélőmester, Toldalagi, Naláczi. *Ercse*: Bethlen Ferenc, Toldalagi, Histik, Bánffy, Sárpataki. *Erked*: Lázár Ferenc. *Szászakna*: 1 egytelkes nemes. *Kozmatelke*: özv. Béldi Zsuzsanna, Farkas, Prélukai, Páska, Pap, Hurini. *Komlód*: Béldi Zsuzsanna. *Szászfülpös*: Muzsnai, Erdélyi, Szabó. *Tancs*: Földvári Pál és György, Horváth, özv. Toroczkai Borbála. *Oroszfája*: Mikó, Béldi, Kazai, Pesti, Cupido, Szentiványi. *Szokoly*: Korda Zsigmond, Simonfi Mihály ítélőmester, Marosi. *Szászbányica*: Lázár György. *Monor*: Balásffy Zsigmond. *Kissajó*: Sebesi János. *Paszmos*: özv. Vér Judit úrnő. *Széplak*: Széplaki, Simon, Krájník, Váradi, 9 egytelkes nemes. *Péntek*: özv. Macskási Erzsébet. *Ida*: Harinai Miklós. *Lúdvég*: Béldi Klára, Nemes. *Újfalu*: 1 egytelkes nemes. *Alsószovát*: Rhédei, Radák, Nádudvari, Nagy, Jakabházi, 2 egytelkes nemes. *Aranykút*: Keczei. *Szopor*: Orbán, Túri. *Kissármás*:

Koncz, Sombori, Vajda. *Berkenyes*: gr. Bethlen János. *Méhes*: id. és ifj. Wass György, Gyulai László, Fodor. *Nagysármás*: római szent birodalmi gr. Teleki Mihály. *Mócs*: gr. Csáky, Haller, Henter, Frenk, Szabó. *Novaj*: Gavai. *Botháza*: Egri, Szarvadi, Végh, Havasalji, Bereczki, Gál. *Pusztakamarás*: Kemény Simon és Péter. *Magyarfráta*: Rácz, Henter, Tordai, Szabó, Egri, Hunyadi, Szalánki, Toroczkai, Somlyai, Bajnai, Gidófalvi, Flóra. *Pete*: Pap. *Nemeszsuk*: egytelkes nemes személyek 20-an. *Mezőőr*: Bíró Sámuel. *Ajton*: Vass, Sebesi. *Györgyfalva*: Haller István. *Pata*: Szilvási. *Korpád*: Korda, Sáfár. *Szamosfalva*: Mikola László, Gyerőffi. *Kara*: Bánffy, Rhédei, Almádi. *Ród*: Dobai, Váradi, Bihari. *Bós*: Biális, Boér, Havasalji.

Készítette Palatkai István de eadem, Kolozs vármegye főbírója és Radák András, ugyanazon vármegye alispánja.

2) E vármegye főispánjainak a rendje: 1. Wass Miklós 1350 körül. 2. Cegei Wass György 1580-ban. 3. Gyerőffi János és 4. Gyerőffi János, mindkettő 1595-ben.

Az ezután következő nevek már a nemes vármegye jegyzőkönyveiből származnak, és tekintetes fülpösi Náprádi István főbíró uram közölte velem. 5. Gyerőffi János (akiről már megemlékeztünk) és Mikola János 1605-ben. 6. Kapivárai Kapi András 1620-ban. 7. Csáky István 1627-ben. 8. Bánffy Mihály és 9. Szentpáli János, mindkettő 1634-ben. 10. Göncruszkai Kornis János 1636-tól 1638-ig. 11. Szopori Sulyok István kolozsi főispán és a Törvénytábla ülnöke 1637–38-ban. Azután Sulyok István 1654-ben belső tanácsos, Küküllő vármegyei főispán és elnök lett, Henter Mihály levele szerint. 12. Kemény Boldizsár, a fogarasi vár és föld, úgyszintén Udvarhelyszék kapitánya, Kolozs vármegye főispánja 1650-ben. 13. Ébeni István, főispán 1657-ben és Kolozsvár város főkapitánya 1664-től. 14. Rhédei Ferenc 1662-ben. 15. Losonci Bánffy Dénes 1666-tól 1674-ig. 16. Szamosfalvi Mikola Zsigmond 1678-ban; az 1665. május havában tartott diéta 23. cikkelyének tanúsága szerint³²¹ ennek a birtoka volt az elpusztított Pusztaszentmiklós falu helye. 17. Székely László 1680-ban. 18. Gyerőffi György tanácsos és főispán 1684-ben. 19. Gr. Bánffy György, Erdély gubernátora, a székelyek ispánja és Kolozs vármegye főispánja 1695-ben (vö. 24. §. 17.). 20. Gyulaffi László 1697-ben. 21. Br. Wesselényi

István 1710-ben. Ébeni Istvántól errefelé a kolozsi főispánok egyszersmind Kolozsvár város főkapitányai is voltak (vö. 98. §. 4., főleg 4f.). 22. Gr. Csáky István 1717. 23. Gr. Királyhalmi Petki Dávid 1721-től. 24. Maksai Máriaffi Dávid úr 1736. 25. Br. borosjenői Korda György cs. kir. kamarás 1757-ben, azóta már valóságos belső állami tanácsos. 26. Br. losonci Bánffy Farkas cs. kir. kamarás 1763-ban, akit 1766-ban gubernátorrá, valóságos belső tanácsossá neveztek ki. 27. Gr. göncruszkai Kornis Mihály 1767-ben következett az erdélyi kir. udvari kancelláriába, 1770-ben előléptették. 28. Gr. Bánffy Dénes, losonci szabadbáró, valóságos belső állami tanácsos, kir. főlovászmester stb., 1770-től 1776-ig bezárólag. Jelenleg 29. méltóságos gr. losonci Bánffy György kamarás úr, korábban kincstári tanácsos.

96. §

Kolozs vármegye két kerületre oszlik, felsőre és alsóra, ez kelet, amaz nyugat felé terül el.

1) Ennek és a többi vármegyének az effajta felosztása nem hiábavalóság, és nem csupán helyi dolog, hanem reális és törvényes alapja van, ugyanis akármelyik kerületnek ma is van saját főbírója, alispánja és főként királyi perceptora. Mielőtt az uralkodói kegy Erdélyben állandó táblákat létesített volna, minden kerületnek megvoltak a maga fióktörvényszékei (amelyekről máshol szólottunk), más néven részleges törvényszékek, a főbíró személyes elnöklete alatt, kivéve Küküllő vármegyét, ahol régi szokás alapján a fiókszéküléseken mind a két kerület főbírói jelen szoktak lenni, máshol külön ültek az ítélezés előtt az esküdt ülnökök és a jeles nemesek, az esküdt jegyző pedig az ítélezés alatt összegyűjtötte szavazataikat. Az általános törvényszékeket pedig a főispán elnöklete alatt tartották mindkét kerület főbírói, az alispánok, ülnökök, a jegyző s a mágnessok és nemesek összessége; ezért ezeket a kerületeket úgy nevezték, hogy Felső-Kolozs vármegye, Alsó-Kolozs vármegye, Felső-Doboka vármegye stb., s ennek a beosztásnak az elnevezései ma is élnek.

I. A felső kerületről

97. §

Felső-Kolozs vármegye egy szabad királyi várossal büszkélkedik, Kolozsvárral, van két mezővárosa: Bánffyhunyard és Gyalu, valamint 102 falva.

98. §

Kolozsvár, latinul *Claudiopolis*, németül *Clausenburg*, románul *Klus* vagy *Clus*, a régi dákoknál talán *Patroissa*,³²² a rómaiak Traianus VI. *Coloniája* szabad királyi város, a Kis-Szamos folyó mellett fekszik (94. §. 1.), amely nyugatról keletre, a város északi falai mögött folyik. Elég magas várfal, tornyok és három kapu fogja szorosan négyszögbe. A város valójában kettős, mert magába foglalja az új Kolozsvárt és az Óvárat (latinul *Arx vetus*) is, amely az északi részen terül el. Az Óvár büszkesége Corvin Mátyás király szülőháza s a reformált ferences atyák temploma és tornya. A számos utcára felosztott újabb Kolozsvár, mint ahogy egykor virágzott szász telepeseivel és gyakori tartományi közgyűléseivel s dúsan felhalmozott kincseivel, ugyanúgy tündököl most is nagyszámú magyar polgárával, a katolikus és a helvét istentiszteletet szolgáló templomaival, az unitáriusok három imaházával, továbbá ugyanczen vallások iskoláival, amelyek közül kitűnik a királyi katolikus fő univerzitás, valamint a polgárjognak örvendő előkelők különböző házaival. Itt van a székhelye Kolozs vármegye nemes Állandó Táblájának is. Vásárai és hetipiaca, elővárosai, szőlőskertjei és igen termékeny földjei vannak.

1) A várost, amelynek bemutatására vállalkoztam, és amelyet némelyek Zeugmának, mások Ptolemaeus Napucájának hisznek, az újabb kor Kolozsvárnak nevezte el (*Claudiopolis*). Timon (Ant. I. 78.) helyesbítette azoknak a tévedését, akik azt hitték, hogy az Óvárat Claudius császár építtette. A legrégebbi oklevelekben és más iratokban ugyanis *Kolosvár*, *Clus*, *Colus* és *Klusvár* néven említik, s a város régi pecsétjén körös-körül

nagy, kolostori betűkkel ez a bevéssett felirat olvasható: „S(igillum) Civium de Kolosvár” – s csak alig valamivel 1580 előtt fordul elő írásban és szóban az, hogy „Civitas Claudiopolis”.³²³

a) A rómaiak utódaitól (Erdélyben régebbiek a magyaroknál) őseink átvették a város elnevezését, és a Klusból vagy ahogy most írják, Clusból (német írással Clusch), a lágyabb kiejtés kedvéért szokásuk szerint az elöl álló mássalhangzók közé beékelve egy magánhangzót, először átváltoztatták *Kolussá*, azután *Kolossá*, mivel a *C* helyett is *K* betűt szoktak írni az *a*, *o* és *u* magánhangzók előtt. Úgy véljük, hogy a régi *Clus castrum* megújítói, a szászok is, akiket Magyarország királyai hívtak be Erdélybe, ugyanabból a régi *Clus* elnevezésből alakították ki a *Clausenburgot*, a *Clusba* beékelve egy magánhangzót, illetve hozzácsatolva néhány betűt, s odahelyezve később a *burgot*, ami a németeknél várat jelent.

2a) De feltehető az a kérdés: honnan tapadt a *Colos* név a városhoz, sőt az Óvár, a vármegye és a monostor nevéhez is? Megfelel erre Szegedi [Decr. 352.]:

„Inkább akarom ezt akárkitől megtanulni, mint tanítani és... örömmel vallom magam tanítványnak. Ámde ha téged hallgatásra készítesz a haza ügyében való tájékoztatlanság, vagy talán a nikotin füstje bezárta szájad, halld meg nyomban azt, amit a kritika művészete³²⁴ nyújt. Bizonyosnak látszik, hogy a vármegyére ez a név a mezővárostól... a monostorra pedig a vármegyétől szállott át, viszont az új várra és a városra... máshonnan tapadt, ezért a továbbiakban a kérdés abban áll, hogy az a sóbányaváros honnan szerezte a Kolos nevet (mivel nem latin, hanem idegen szó)? Valamivel fentebb azt mondtuk, hogy III. Béla alatt a castrumot (amelyet 1192-ben Traianus VI. Coloniájának a régi romjaiból a szászok építettek újjá, és aztán Zsigmond császár és király a királyi város rangjára emelt – B. J.) a Kolozsmonostornak nevezett monostorhoz csatolták. Ezt manapság Óvárnak (latinul *Arx vetus*) hívják, eleinte azonban *Clusnak*, ahogy Kolozsvár városát a románok máig is nevezik. Cseppet sem kétséges, hogy a románok... ezt a nevet nem a rómaiaktól kapták, akik Traianus idejében a helység első alapítói voltak, hanem a szlávoktól vagy a szarmatáktól, vagyis Dácia illír népességétől...

mivel az egytagú *Clus* gyökérszó a latin nyelvnek – mint az olasz és román nyelv anyjának – egyetlen szavával sincs rokonságban, hanem leginkább a szláv *clucs* szóval (vagyis latinul *clavis*), ahonnan mi magyarok is átvettük *kulcs* szavunkat. És úgy látszik, hogy a *Clus* ebből keletkezett szóromlás és – a könnyebb kiejtés végett – egy betű elhagyása által... A dáko-szlávok pedig helyesnek látták a rómaiaknak ezt a castrumát *Clucs*nak vagy *Klucs*nak nevezni, mert onnan mintegy kulccsal két-három irányba elég megfelelő bejárat tárul fel, és védelmezhető Dacia Ripensistől vagy a kiáradt Tiszától befelé (és viszont) a szomszédos havasok felé. Ugyanígy *Branicskának* (vagyis *kapucskának*) nevezték azt a castrumot, amelyet a Maros völgyén át Dácia belsejébe vezető bejárat védelmére helyeztek el. A harmadik kaput pedig vagy köznyelven átjárót, amelyen át manapság a Bánságból Erdélybe közlekedünk, és amely a többenél kényelmesebb, *Dobrának* nevezték el (vagyis *jónak*, hozzáértendő a *cesta*, azaz *út*), ahol máig is létezik az azonos nevű mezőváros a dévai uradalom fennhatósága alatt... Miután pedig Traianus Klucs (vagy ahogy már használtabb: Klus) castruma a különböző háborúkban elpusztult – amelyet a rómaiak szokásuk szerint egyszerűen Coloniának neveztek, mégpedig ezt Traianus VI. Coloniájának –, a háborúban élve maradt telepesek a sót tartalmazó szomszédos dombokra vonulva, magukkal vitték a település szláv nevét, megalapítva ott a bányákat és a ma már tágas mezővárost.”

Ennyit mond Szegedi. Mit szóljunk azonban ehhez? Nem tagadjuk, hogy Erdélyben a legtöbb helynév tiszta szláv vagy szarmata, hiszen hatszáz ilyen nevet is fel lehetne sorolni. Nem szállunk szembe azoknak a nézetével, akik Timon után [Ant. XV. 66.] azt hirdetik, hogy Erdély őslakói, a rómaiaktól legyőzött dákok, szarmaták voltak. Mert ha eredetileg tőlük különállóknak is hinnók őket, mégsem kételkedünk abban, hogy a szarmatákkal keverten éltek, bizonyos fokú rokonság és a nyelv használata fűzte össze őket. Ha ugyanis addig a dák nép nem lett volna szarmata törzs, akkor nem adott volna szarmata neveket a legtöbb helynek. (Vö. 27. §. 1. és I. 7. §. 3.)

Nem mondunk ellent azoknak, akik azt állítják, hogy a románok – a rómaiak maradványai – saját nyelvüket részben épségben

megőrizve, részben szarmata szavakkal elrontották vagy rövid idő alatt megváltoztatták, amennyiben ezekkel a szavakkal nem csupán meghintették nyelvüket, hanem egyenesen telezsúfolták. Mert a dákokkal itt együtt élő szarmatáknak a közös életmódja, szokásai, összeköttetései és barátsága oda vezetett, hogy a román és a szarmata nyelvet ismerve, állandóan ezeken fejezték ki magukat. Továbbá nem szállhatunk szembe azokkal sem, akiknek a nézete szerint a rómaiak ivadékai a szomszédos sóhegyekre átvándorolva, odahozták magukkal a *Kolos* nevet. Mert vagy az történt, hogy a háborúk viszontagságaiban a római településnek a kolozsvári területen épített castruma elpusztult, vagy az, hogy a kolozsvári terület határán, ahol most Szamosfalva fekszik, az ott művelt sóbánya tönkrement (amint Huszti András vélekedik, 26.), s a lakosok, akik hozzászoktak a sóbányászat-hoz, a mai Kolozs mezőváros mellett sóbányát nyitottak.

Végül Szegeditől azt is el kell fogadnunk, hogy a rómaiak castruma azért nyerte a Kolos nevet, mivel vele mint kulccsal, Dacia ripensisből (vagyis Magyarország hatáiról) ebbe a mi Dáciánkba elég jó bejárat nyílik, és jól védelmezhető. Noha ezeknek a nézeteknek semmi sem áll az útjukban, elutasítjuk ugyanazon kiváló tudós Szegedi ama véleményét, amely a *Kolos* nevet a szláv *Clucs*ból vezeti le, a következő megfontolások miatt: 1) nem bizonyította be, hogy a magyarok *Kults* szavukat (amely egyformán származhatott a szláv *Kluts*ból és a görög κλεις-ből, a latin *clavis*ből) a szlávoktól vették át. Továbbá kétségben vagyunk a tekintetben, és jogosan gyanítjuk, hogy *Clucs*ukat a szlávok, mint sok más szavukat, vajon nem a magyaroktól kölcsönözték? Mert ha a dolog így áll, a castrum neve nem lehet szláv. 2) Semmilyen indok nem kényszerítette sem a magyarokat, sem a szászokat, hogy a könnyebb kiejtést keressék, és a *Clucs*ból *Clust* alkossanak, hiszen mind a magyaroknál a *cs* és *ts*, mind a szászoknál a *tsch* (amely ugyanolyan hangzású, mint a magyarok *ts*-je) igen gyakori, és roppant könnyű a kiejtésük. 3) Abban alig kételkedünk, hogy a kolozsvári földön a dákoknak castrumuk volt már a rómaiak előtt, és azt nem *Clus*-nak, hanem *Clucs*nak vagy *Patroiss*ának, esetleg *Patruiss*ának nevezték. A dákok ugyanis, felhasználva a görög nyelvet is, ezt a nevet a görög πέτρα vagy πέτρος-ból alkották, ami sziklát,

és az *oûs*-ból, ami fület jelent; téves értelmezés az, hogy „nyílt hely”, ahonnan a dákok és a románok talán *usa*, vagyis ajtó szavakat nyerték (német írással és kiejtéssel *Uscha*). (Vö. I. 8. §. 2f.)
 4) Maga a latin nyelv, amelynek romlott formáját beszélik a románok, inkább támogatja az elnevezés származása tekintetében a *Kolos* szót.³²⁵

b) Tudvalevő, hogy a rómaiak a helységeknek a legfontosabb pontjai között és az alig legyőzhető sziklaszorosokon át vezető utakat (a *claudóból* eredő) *clusas* és *clausas* szavakkal jelölték, amint látható Trösternél [450.] és Vossiusnál. Mivel tehát *Claudiopolis* (sőt még helyesebben *Clausopolis*) a hegyszorosoknál s az erdőkön túli kapuknál (*Claustra*) helyezkedett el, legnagyobb a valószínűsége annak, hogy neve a rómaiak *Clusis*ából jött. Nem származott eszerint a német *Clausen*ből (a. m. szoros bejárata), mivel ezt a szót a németek is a rómaiaktól kapták. Vö. azzal, amit alább, a 102. §. 1-nél *Kolos* mezővárosról és a 101. §. 13.-nál a *kolozsmonostori* apátságról fogunk mondani.

c) Ami a többi nézetet illeti, Tröster [449.] bemutat egy követ ezzel a felirattal:

P. AEL[IO] ANTIPATRO. MARCELLO. EQ[VITI]
 R[OMANO] DEC[VRIONI] COL[ONIAE] AP[VLI] FIL[IO]
 P. AEL[II] ANTIPATRI TRIB[VNI] MIL[ITVM] ET II
 VIR[ALIS] COL[ONIAE] S[VPRA] S[CRIPTAE] ET ADOP-
 TIVO P. AEL[II] MARCELLI V[ETERANI] EX
 PRAEF[ECTO] LEGION[VM] VII. CLAVD[IAE] ET. I.
 ADIVT[RICIS] DADES. ET. FILETVS. ACTOR[ES].³²⁶

Ebből azonban (amelyet javíts ki, ha tetszik, Seivertből, 75.) nem lehet bizonyítani, hogy *Claudiopolist* a *legio VII Claudia* után nevezték el. Végezetül azoknak a vélekedése, akik Bonfinival (I. 1, 28.) vagy Ransanóval³²⁷ a város nevét a *scytha* vagy szármata nyelvből származtatják, mintha *Oskolásvár* vagy *Iskolavár*, latinul *Scholasticum Oppidum* vagy *Castrum* volna, nem érdemli meg a cáfolatot sem. Erre a forrásra támaszkodik Szent Skolasztikának, Szent Benedek nővérének a származtatása is. A magyarok első vezérei között sem találunk olyant, akinek a neve a városhoz tapadhatott volna. Jegyezzük meg tehát azt a véleményt, hogy a római *Clusis*ből származott. Jóllehet ugyanis a katonai rendben a római településnek ezt a *castrum*át és a légio

állomáshelyét a VI. Coloniának nevezték, közönségesen azonban könnyen hívhatták Urbs *Clausának* vagy *Clausáenak*.³²⁸

3) Hogy Kolozsvár városát mely időben alapították, egyszerű válasszal nem mondható meg, a származás kérdésétől tehát térjünk vissza bölcshőjére. Eleget hangsúlyoztuk, hogy ezen a helyen a legrégebb időktől a rómaiaknak, sőt a dákoknak is castrumuk volt. Hogy itt a rómaiak régi telepet létesítettek, s ez később municípiummá lett, ahol a katonák letelepedtek, bizonyítják a feliratok Trösternél [453], Fridvaldszkynál [113.] és Kapri-nainál [I. 20. és köv.].³²⁹ Miután ebben a tartományban a rómaiakat legyőzték, és a colonia elpusztult, *Chws castrum* sokáig romjaiban hevert, míg aztán Géza királytól Erdélybe hívott szászok Magyarország királya, III. Béla idejében, az 1178 és 1192 közötti években Traianus VI. Coloniájának ugyanazon romjaiból emelt alapra felépítették a régi várat (*Óvár*), majd később, amikor napról napra növekedett a magyarok száma, mivel a lakosok nem tűrték a régi határok szorítását, az említett régi várhoz Zsigmond király alatt (aki segített nekik) új, tágas és helyes rendben felosztott várost építettek hozzá, amely ma a régi vár (*Óvár*) tőszomszédságában látható. Van egy könyv, a címe: *Descriptio Civitatis Claudiopolis, ab origine repetita cum inscriptionibus in moeniis, et aliis notabilibus aedificiis, undique conspicuis pro augmento, et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus fatorum, directione item politica, usque ad modernum Statum continuata, et compendiose concinnata, per deputatos ad hocce negotium Civitatis amplissimos Dominos, Paulum Pater, Stephanum Pataky Seniore, Paulum Gyergyai Senatores, et Georgium Füzéri Juratum Civitatis Notarium A. Dni 1734. Die 23. Juni.*³³⁰ Nekem nem adatott meg látnom ezt, de azt, amit személyesen láttam és amit az írott emlékek tanúsítanak, nem késlekedem közzétenni.

4a) Ami a város előjogait és közigazgatását illeti, mivel kezdetben csak falu vagy major volt, ezért III. Béla korában azt, akit a község élére állítottak, nem bírónak, hanem majorosnak nevezték, akinek I. Károly megparancsolta, hogy ne avatkozzék bűnügyekbe. Ámde ugyanaz a király, a polgárok közül királybíró-t nevezve ki, 1331-ben pallosjogot engedélyezett. Végül 1405-ben Zsigmond király, akinek a támogatásával – mint mon-

dottuk – az Óvárból megerősített város lett, ezt a Kolozsvárt kiemelte a vajdák és Kolozs vármegye jogköre alól, és a szabad királyi város rangjára emelte, amelyet ma is használ. A szabad királyi városok jogairól I. Szegedi [Tyr. III. 180–182.).

Corvin Mátyás király idejében pereskedés és viszály keletkezett, mint ahogy már előzőleg is felütötte a fejét a magyarok (akiknek a száma már nagy volt) és a szászok között, mivel az utóbbiak konokul vonakodtak amazokat a tisztségekbe bocsátani. Mátyás király aztán, megbízást adva Erdély kormányzójának, Szilágyi Mihálynak, az ő segítségével úgy szüntette meg az ellentétet, hogy minden év október 26. napján, amely Szent János emlékének van szentelve, tartsák meg a polgárok közgyűlését, s a két, vagyis a magyar és a szász nemzetből válasszanak két vezetőt, mégpedig első- vagy főbíró (latinul *supremus iudex*) és királybíró (latinul *regius iudex*); ezek közül az utóbbi a város majorsági javait gondozza, amaz a jogi és politikai ügyeket intézze; ezeket a tisztségeket egymás között évenként váltogatva, a két nemzet megosztozott. Ennek az alkotmánynak az egyes részei máig is érvényesek, de mivel a szászok csekély létszámra apadtak (mégpedig 1766-ban mindkét nemből nem számláltak meg többet, mint 475 lelket), egyedül a magyarok élvezik a tisztségviselés jogát, egyenlő arányt tartva a római katolikusok és a helvét vallásúak között. A kolozsvári tanácsot pedig ezek alkotják: a város főbírója, a királybíró és tíz más rendes tanácsag; vannak ezenfelül különböző hivatalnokok.

b) Adva van egy fontos nehézség Kolozsvárral kapcsolatban. Ismeretes ugyanis, hogy a kolozsvári közösséget Zsigmond király vette fel a szabad királyi városok sorába, és ha így módon eléggé megnesemesítette, miért van az, hogy az 1665. november 8-i országgyűlésen³³¹ elfogadott 1. cikkely azt mondja, hogy a kolozsvári polgárokat avégett nemesítették meg, hogy ugyanazon Kolozsvárott a helyőrségi katonák szolgálatát ellássák, és a vármegye jogkörének legyenek alávetve?

A felelet: így módon fest az a cikkely, amellyel egybehangzó az 1666 szeptemberében Gyulafehérvárt tartott országgyűlés 6. ediktuma, amely ezt tartalmazza:³³² „Az nem régen megnesemesedett kolozsvári emberek közül senkinek a főkapitány meg ne engedje, hogy a fizetett praesidiumok közé írássák magokat, mi-

vel hópénz nélkül is kötelesek a felülésre és közönséges szolgálatra.”

Ez a nemesítés azonban nem jelent semmi mást, mint a polgárok mentesítését az adófizetéstől és a katonai rendhez való beosztását, azelőtt ugyanis kifizették a hozzájárulást, de nem katonáskodtak, és ezért városuk *taxális* volt (29. §. 1.). Mihelyt a katonaság nevét megszerezték, az adótól menteseknek nyilvánították őket, és ilyenképpen már *nemes várost* alkottak. Vajon az adó fizetése tehet-e valakit nem nemessé, ha egyébként nemes? Semmiképpen sem! Így ma is (miután az állam régi állapota új formát öltött), hasonlóan más szabad királyi városok lakosaihoz, nemcsak az összes kolozsvári polgárokat, hanem a magyar mágnásokat is – az egyedülieket, akiknek Kolozsvárt házuk van, és a birtokkal arányos adót fizetnek – vajon ezért nem nemeseknek kell nevezni? Hasonló módon az egyházi személyek vagyona is alá van vetve a censusnak, de nem az egyházközségi telkek: vajon ezért ilyenformán őket sem lehet a nemesekhez sorolni?

c) Ami továbbá Kolozs vármegye jogkörét illeti a kolozsvári polgárok fölött: noha az országgyűlési cikkely úgy jelent meg, amint előadtuk, schol sem olvastam és nem is egykönnyen hiszem el, hogy Kolozs vármegye és a megfelelő tisztviselői kar nem bírt jogkörrel Kolozsvár városa fölött is úgy, mint a vármegye mezővárosai és falvai fölött.

Úgy vélem azonban, hogy így egész sorozat kérdés vetődött fel, és vállalkozom arra, hogy oklevelek hitelével támasszam alá őket. Az Erdélyből elűzött fejedelem 1661-ben a császáriak segítségével újra bevonult, és Kolozsvárt német katonákkal őriztette, ámde a helyőrségi közkatonák, akik Kemény balszerencséje után is egy ideig a városban maradtak, 1664 elején lázadást kezdve tisztjeik ellen, megadták magukat Apafi fejedelemnek, s fel is esküdtek neki. Ezután Apafi a tanácstagokkal gyűlést tartott, ahol a kolozsvári polgárok cseppet sem ellenkeztek (mivel ők is innen reméltek maguknak biztonságot), s a város és a helyőrség élére főkapitányként győronostori Ébeni Istvánt, a szamosújvári vár főkapitányát, tanácsost és ezen Kolozs vármegye főispánját állította, akit némely dologban nagyobb hatalommal ruháztak fel, mint amekkorát a kolozsváriak szerettek

volna. De a várost sohasem vetették alá teljesen a főispán és kolozsvári főkapitány hatáskörének, hanem jórészt teljesen megmaradt a városi bíró hatalma, és amíg a polgárok katonáskodtak, maguk közül való saját vezérük (hadnagyuk) volt. Mindez, amit előadtunk, nem keveset megvilágít. Az Apafitól Ébeni István főkapitánynak kiállított instrukciót és szintén tőle a biztosító levelet ugyanannak az évnek március 20-án adták át Kolozsvár városának.

d) Az Ébeninek adott instrukció leszögezi: 1) Ébeni, akinek a jövőbeli hűségéhez kétség nem fér, évi fizetésként kap 500 magyar forintot, borból, búzából és zabból a kunfalusi tizedet, Kolozs vármegye mindegyik adózó kapuja után két szekér fát és egy szekér szénát, két tyúkot, tíz tyúktojást, egy juhot, egy mérő vajat, fél mérő mézet. Ezenfelül tíz korsó ecetet, nyolc hízott disznót. 2) Vicekapitánynak kinevezték Vér Györgyöt, aki 200 magyar forint fizetést fog kapni, a királynémeti tizedeket, száz szekér fát, amelyből Torda vármegye szolgáltatót ötvenet, Doboka ötvenet, huszonöt berbécsot, amelyeket az adományosoknak (vagyis a nemeseknek) a birtokairól fog kapni. 3) A fővárnagy vagy inkább főporkoláb (latinul *primarius castellanus*) 150 magyar forint, harminc köből búza, harminc köből zab, nyolcvan korsó bor és huszonöt berbécs fizetést élvez. 4) Az alporkoláb és az örök két őrmestere egyenként kapjon 75 magyar forintot, tizenöt köből búzát, ugyanannyi zabot. 5) Fizetőmesterré kinevezik Szalárdi Jánost, akinek az élők közül távoztával Virginás István lépett a helyébe 1666-ban, a szokásos fizetéssel. 6) Évenként nyolc zsoldot fizetnek az őrkatonáknak, akiket a főkapitány tartson olyan fegyelemben, hogy halállal bűnhődjék bármelyikük, ha gazdáját (Wirt) kikényszerített vendéglátással sértené, vagy még inkább, ha ütlegekkel illetné, mert ha az első vétség büntetlen marad, már késő volna az orvosság.³³³ 7) A katonák szállását a kapitány osztja be. 8) A kapitány foglyait vagy a közös tömlöc fogadja be, vagy a kapitány jelölje ki a tömlőcnek megfelelő helyet; ha az első eset áll fenn, akkor sem a város bírája a kapitány foglyai fölött, sem ez a másiktól fogva tartottak fölött ne ítélkezzék és ne mentse fel őket, hanem mind a kettőnek maradjon meg a hatásköre. 9) Ahova kelleni fog, a kapitány küldözgesse közfutárok gyanánt a katonákat is. 10) Rövidesen

intézkedés történik a muníció (hadfelszerelés) növeléséről is. 11) A lovasok és gyalogosok hadnagyait, sőt ha lehetséges, a közkatonákat is, a haza fiaiból válogassa ki. 12) A strázsamester a kellő sorrendben osszák be szolgálatra a katonákat. 13) Minden katonának ingyenes szállás van engedélyezve. 14) Az élelmiszerek dolgában, amelyeket a kapitány eltartására kivetettek, parancsot küldenek a vármegyéhez, nehogy azt gondolják, hogy a kapitány önhatalmúlag szabta meg azokat. 15) Ha a katonák tisztjei ellen valamilyen vád merül fel, az ügy – a kellő tájékoztatás után – ne találjon süket fülekre. 16) L. 101. §. 33.

e) A városnak adott biztosító levél a következő pontokat tartalmazza: 1) A kolozsvári katonaság költségeihez maga a város járuljon hozzá évente 14 000 magyar forinttal (a város jóvá is hagyta – B. J.), ezenkívül két vármegyéből (talán Kolozsból és Dobokából – B. J.) kétszáz kisköböl búzával; úgyszintén a monostori harmincadot is fordítsák ugyanannak a katonaságnak a javára. Ha pedig vagy a katonaság, vagy a költségei arányosan csökkennek, akkor a városra kivetett 14 000 forint kisebb összegre apadjon úgy, hogy a gabonából és a harmincadokból eredő jövedelem egészében maradjon meg az említett arányban. 2) Minden kiváltság, jog, szabadság, szokás, amely régtől fogva érvényes volt a városban, ezután is érvényben marad. 3) A város mentességet élvezzen minden adózás, erőszakos beszállásolás, postaszekér-szolgáltatás és előfogat kiállítás alól (kivéve azt, amit előadtunk). Ha pedig akár a várost újjá kell építeni, akár a török követet küld Erdélybe, vagy innen megy követ a törökhöz, a felmerülő terhet a város magára vegye. 4) A város kulcsai semmiképpen sem őrizhetők két helyen (ahogy a kolozsváriak szerették volna – B. J.). A jövőben mind a város, mind a muníció (hadfelszerelés) helyének a kulcsait a kapitány tartsa magánál, és valahányszor a kapukat ki kell nyitni, vagy be kell zárni, az arra kijelölt polgár menjen a kapitány szállására; a kapitány személyesen adja át neki az egyik, a maga helyőrségi emberének a másik kulcsot, hogy a kinyitás és a bezárás után a kulcsokat ketten ismét visszavigyék oda, ahonnan átvették. 5) A város kiváltságának érvényben maradásával szabad legyen a kapitányoknak és a várnagynak saját asztalukra idegen bort behozni a városba, de csak meghatározott mennyiségben, és senki más

számára. A polgárok is, akik két év leforgása alatt semmit sem szüreteltek, miután már saját szőlőükből szüretelni fognak, többé ne hozzanak be külső bort. Megjegyzés: hogy kik és mikor szállítsanak bort Kolozsvárra, arra nézve hoztak egy diétai cikkelyt³³⁴ 1696. október 18-án, amelynek [6.] ez a tartalma: Kolozsvárra, tekintve, hogy a város kiváltsága nem ellenzi, a korábbi cikkelyek értelmében, nemcsak országgyűlések idején, hanem máskor is, mindig – a szászok közti szokás tiszteletben tartásával – akármelyik mágnás és nemes, akár háza, akár csupán szállása volna itt, szabadon vihessen be bort megőrzés és használat céljából, a cikkelyekben megszabott s a direktor által a panasztevő megkeresésére behajtandó büntetés terhe mellett, de a bevitt bort elkobzás büntetése mellett ne legyen szabad se hordóstul, se kis mértékkel árusítani. 6) Minden véka (Viertel) idegenek által a piacon eladandó búza után két dénárt, más gabonafélék vékája után egy dénárt kell beszedni. 7) A kétfogatú szekér után három dénár, négyfogatú után hat dénár, hatfogatú után kilenc dénár fizetendő a városnak; valahányszor pedig, amikor a hóstátot elpusztított állapotából helyreállítják, s onnan a városba jönnek eladó holmikkal, a nyerges lovak után fizetni kell két dénárt, azaz egy krajcárt. 8) A falvakban, amelyek vagy egy mérföldre, vagy kisebb távolságra esnek a várostól, név szerint: Monostoron, Fenesen, Bácsban, Kórodon, Papfalván, Szamosfalván és Györgyfalván, a hús fontját ne árulják olcsóbb áron, mint három dénáron (ugyanis egy krajcárért vásárolták), és minden harmadik dénárt Kolozsvár város kapja. Megjegyzés: ezzel a ponttal és az előzőkkel is az események sok fordulata révén az ezüsttől és aranytól megfosztott polgárokon segítettek, hogy könnyebben ki tudják fizetni a 14 000 forintnyi összeget. (B. J.) 9) Mivel a polgárokat sújtja az idegen népek elszállásolása, azt a bizonyos kivetett összeget négy részletben, bármely három hónap leforgása alatt kell kifizetni. 10) A tartozások kifizetéséről semmit sem lehetett határozni. 11) A városban az összes katonák ingyen részesülnek megfelelő szállásban. Az egész város az eskü szentségével kötelezze magát a főkapitánynak, noha ő különösen és azonnal a helyőrségét sürgette (az eskü letételére – *A fordító*), hogy tőle fog függni a város védelmét illetően, és a helyőrség ellen semmit sem fog ármánykodni. Ha pedig a pol-

gárok és a katonák között összetűzés támad, a katonai tizedesek is foghassák el a csavargó polgárokat, a város tizedesei is a katonákat, de a polgárokat megbüntetés végett vezessék a város bírójához, a katonákat a kapitányhoz. Ha a polgár polgárral pereskedik, a bíró ítéljen. 12) A katonákat szoros fegyelem tartsa, hogy ne legyenek a polgárok terhére, l. fentebb. 13) Ha a nemesek közül valaki házat vásárolna a városban, polgár módjára viselje a szokásos terheket. 14) Ha bármelyik fél részéről valamilyen nehézség merülne fel e pontok körül, hatalmában legyen a gyűlés elé vinni módosítás céljából. 15) Miután a dolgok legfelsőbb intézője a haza békéjét és biztonságát helyreállítja, és a város helyőrség nélkül is biztonságosnak lesz számítható (megjegyzés: a legbékésebb időkben is szokott őrködni egy kisszámú katonaság – B. J.), a polgárok meg fognak szabadulni ezektől a gondoktól. Addig a helyőrség semmiben sem fogja csorbítani a város előjogait.

f) A Gyulafehérvárra 1666. szeptember 18-ára összehívott és szeptember 27-én ugyanott befejezett országgyűlésen a kolozsvári ügyekben tíz rendeletet hoztak,³³⁵ amelyeknek a summája ez: 1) Az átkozódókat, az ünnepek megsértőit és egyéb súlyosabb bűnösöket a kapitány az Appr. és Kolozsvár alább következő cikkelyei szerint büntesse meg. 2) A rablást szintén. 3) Bárki, ha megtámadja az éjjeli őráratokat (éjjeli-őröket), a kapitánytól kijelölt büntetésben részesüljön. 4) Ha valamely gonosztevő a közrendet háborította, ugyanazon utca polgárai induljanak el, és az elfogott gonosztevőt vigyék a kapitányhoz. 5) Tilos legyen éjszaka fegyveresen járkálni. 6) Kolozsvári polgárok nem vehetők fel a helyőrségbe zsolddal, mivel tudvalevőleg máskor is el szokták látni a katonai szolgálat tisztét (mint akik adómentesek). 7) Mind a kolozsvári nemesek a katonák ellen s viszont, mind a polgárok a polgárok ellen katonai ügyben a kapitány székin folytassák le a pert, de bármely más ügyben a polgárok saját fórumukon (vagyis a bíró és a tanács előtt) tárgyaljanak egymás között. De a Fogarason elfogadott döntés értelmében ne essenek túlázásokba; e dolog fölött a kapitány őrködjék, mert a vármegye tiszte is ezt sugallja (a magyar szöveg ez: „Kire is a Kapitány vigyázással légyen, vármegye tisztí is azt kívánván”). A vizsgá-

latokat a nemes ország szokásának megfelelően vallatóparancs alapján kell lefolytatni. 8) 100 forint büntetés terhe alatt a kapitány tudta nélkül a polgárórség egyetlen tagja sem és egyetlen nemes sem azok közül, akik a városba menekültek, kereskedés vagy bármely más ok miatt a városból el ne távozzék és a közszolgálat alól magát ki ne vonja. 9) Mivel Kolozsvár immár (nevezetesen Várad elvesztése után, amelyet a török elfoglalt – B. J.) határszéli helység (magyarul véghely – B. J.) lett, a régieknél pedig a határszéli házakban tilosak voltak az éjjeli összejövetelek, ezért 500 forint büntetés terhe mellett Kolozsvárott is tilosak lesznek. 10) Miután a szóban forgó ügyben kiderült az igazság, a kapitány szabjon halálbüntetést azokra, kik a haza romlására irkálnak, jelentéseket küldözgetnek az idegeneknek stb.

Jóakarátú Olvasó! Ezek voltak azok, amiket el szándékoztam mondani Kolozs vármegyének Kolozsvár város fölötti jogköréről [vö. Comp. V. 3, 4, 5. ed.]. A kiváltság értelmében, amelyet a polgárok I. József császártól nyertek, a kapitánynak a hatáskörét elvették, főinspektoruk azonban ma sincs. (L. 95. §. 2., és 109. §. 1.)

Kolozsvár városa, amely az északi szélesség 46 fok 53 perc alatt fekszik, a négy világtáj felé elhelyezett négy kapun át enged utat a bemenőknek. Ezek közül három van nyitva: 1) az első a keleti, amelyet közönségesen Közép kapunak (latinul Media porta) hívnak; ennek a homlokzatát László király 1449-ből eredő felirata ékesíti. 2) A déli irányban lévő második volt a Tordai kapu, amely Torda városa felé tekintett. Ezt azonban, mivel az arra eső Akadémiának nagyon alkalmatlan volt, királyi parancsra bezárták, a nagy pestis idején megnyitották, majd újra bezárták. 3) Nyugat felé, a Kolozsmonostortól mintegy félórai távolságra lévő a Monostori kapu nevet viseli. 4) Észak felé van a folyami kapu, amelyet közönségesen Híd kapunak neveznek (latinul Pontis porta), mivel a Szamos hídjánál fekszik. Ezen a kapun látható egy kő, ezzel a felirattal (ahogy Fridvaldszky [113.] olvasta):

I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO]
TAVIANO. PRO. SAL[VTE]
IMP[ERATORIS] ANTONINI. ET M. AVRELI.
CAES[ARES] GAL[AT]AE CONSISTENTES
MVNICIPIO POSVERVNT.³³⁶

Ezt Tröster [450.] így olvassa ki: „I. O. M. Trajano pro salute Imp. Antonini et Marci Aurelii Caes. Milites consistentes municipio posuerunt.”

Van egy kis kapu is vagy egy ajtó, amelyen át a Magyar utcából nyílik bejárat.

5) Láthatólag a város címerét a kapukról másolták, mégpedig: három torony ugyanannyi főkapura támaszkodva, a kapuk kulcsaival és a falak egy részével. Ezen a címeren régebben oroslán is volt, a kapu belső részéhez kötözve a jobb oldali bilinccsel. Szegedi azt állítja [410.], hogy Kolozsmonostor falu címere egy régi formájú roppant kulcs ezzel a felirattal: „Sigillum communitatis Villae Colos Monostra.” Nagyon valószínűnek tartja, hogy Zsigmond császár és király kora előtt ezt a címet és jelvényt használta Clus castrum is (ma a kolozsvári Óvár).³³⁷

6) Az Óvárban látta meg a napvilágot Mátyás király, akinek a szerencsés születését Heltai Gáspár a hazai nyelven írott és 1575-ben Kolozsvárt kiadott *Magyarország krónikájában* így meséli el [83.]:

„Szülé pedig ezt a Mátyást Colosvárot Erdélyben, mikor on írnának Christus Urunknak születése után 1443. Bőjt második havának³³⁸ 27-ik napján reggel három órakort. Mert az Ersébeth asszony akkor Colosvárott szállott vala, jövéen Szilágyból, egy szőlőműves gazdag embernél, ki lakik vala az Óvárban egyenesen arcol, mikor on bémennek az Óvárban, egy kőházban, és az ember szász vala. Annál marada szálláson az Ersébeth asszony a szülésnek utánna egynyihány esztendeig, és ott vitték a fiát, Mátyást legelőször is az oskolába.”³³⁹ [L. Kaprinai I. 1. és Wallaszky 13., 14.]

Mátyás születésnapját egyesek február 14-re, mások 23-ra, némelyek 24-re teszik, Bonfini [IV. 8.] márciusra; Heltai (mint hallottuk) azt mondja, hogy március 27-én született. Nem nagy az eltérés. A Mátyás-féle feliratokkal ékes ház, amelyet Mátyás

– születése emlékét megtisztelve – megvásárolt, ma rokkant katonáknak nyújt otthont; egyes pincéi tömlöc gyanánt szolgálnak.

7) A Kolozsvárt tartott országgyűlések közül ezeknek az emlékezetét őrzik feljegyzéseim 1551-ben [l. Bethlen IV. 167.], 1556. január 1-jén, Petrovics Péter összehívására, ahol arról döntöttek, hogy Izabella királynőt Lengyelországból ide kell hozni [l. Bethlen IV. 199.]. Ugyanabban az évben a Lengyelországból hazatért Izabella hívta össze; itt a püspöki jószágokat és a székesegyházi jövedelmeket a királyi kamarához csatolták, mivel a királynőt fenntartó jószágok nagy része a török kezére jutott [l. Bethlen IV. 292., és vö. Szegedi, Decr. 374. és köv.]. 1558. február 3-án [l. Bethlen IV. 206.], 1560-ban, Szent Márton ünnepén, 1561-ben, Szent Márton püspök ünnepén.³⁴⁰ 1563. május 28-án,³⁴¹ 1565-ben Szent Vince ünnepén.³⁴² 1571-ben Erzsébet ünnepén.³⁴³ 1573. január 6-án.³⁴⁴ 1574-ben az Úr körülmetéltetésének ünnepén.³⁴⁵ 1575. július 25-én, 1576. október 25-én, 1578. április 27-én, 1581. május 1-jén, 1587. október 22-én, 1594. augusztus 17-ére³⁴⁶ volt összehíva az a hírhedt gyűlés, amelyen augusztus 28-án – ez vasárnapra esett – (l. az 1664. január 31-én hozott 11. cikkelyt: „Kolozsvár székes helye azon megyének” – B. J.), mialatt a nép a templomban volt, s Báthory Zsigmond fejedelem is azt színelte, hogy az előkelők kíséretében oda megy, elfogták az állam vezetésében legbefolyásosabb hős urakat: a semmi bajt sem sejtő *Báthory Boldizsárt*, a fejedelem unokatestvérét, aztán *Kendi Sándort*, az ékes szavú öreget, aki igen nagy érdemeket szerzett a haza ügyeiben, testvérét, *Kendi Ferencet*, *Iffjú Jánost*, Báthory István, Boldizsár és András mostohaapját, Majláth István lányának, Margitnak, Báthory András özvegyének a férjét és *Kovacsóczi Farkast*, Erdély kancellárját, az igen nagy tudású és a haza dolgaiban kiváló érdemeket szerzett férfiút. Ezek öten a szenátori rendből voltak, vagyis a tanácsosok közül. Továbbá még ezeket az előkelőségeket (megj.: előkelőségeknek nevezzük közönségesen nemcsak a mágnásokat, hanem a lovagrendi nemeseket is, akik a legfőbb tisztségeket és méltóságokat viselik): *Kendi Gábor*, az előző Kendiek fivére, *Forró János* fehérvári főispán, *Bornemisza János*, *Gerendi János* tordai főispán (akit Istvánffy XXIX. Gerundiusnak nevez, mint ahogy a Kendieket Quendiusoknak),

Lónai Albert, szilvási Cseszeliczki Boldizsár (ez Istvánffynál Silvasius), Szalánczi György, szentgyeyi Deák (Litterati) Gergely, a fiscalis ügyek igazgatója. Ezeken kívül elfogták Sennyei Pongrácot és Wass Györgyöt, mindkettőt a szenátori rendből, de a zűrzavar elültével utóbb szabadon engedték őket. Augusztus 30-án Kendi Sándort, a tanács vezetőjét, Iffjú Jánost, Kendi Gábort, Forró Jánost és Litterati Gergelyt a város piacán az említett ügy miatt lefejezték.³⁴⁷ Mihelyt lenyakazták őket, heves és bőséges záporosó hullott az égből, s a lefejezettek testét megtisztította a vértől; ebből a jelből a legtöbben arra következtettek, hogy a kivégzettek ártatlanok voltak, és nem érdemelték meg, hogy elszenvedjék a halált. Majd a lefejezés után Kendi Sándort és Iffjú Jánost a kolozsvári piacon lévő kisebb templomban,³⁴⁸ a többi lefejezettet pedig a városon kívül, a köztemetőben hantolták el [l. Bethlen VIII. 555–558.]. Ezek után a kivégzettek jószágait lefoglalták, és *ius ligatum*ot mondtak ki rájuk (azaz: hogy a jószágok ürügyén, akár birtokjog és más örökség, akár az összeesküvők³⁴⁹ ingóságai miatt az ügyet ne lehessen bolygatni és piszkálni).³⁵⁰ [L. Bethlen VIII. 559.] Báthory Boldizsárt (akit egyes írók Erdély fejedelmeinek sorába helyeztek) és Kovacsóczi Farkast bilincsekkel megbéklyózva a következő éjjel a fejedlem Szamosújvárra vitette (hogy ott e vár főkapitányának, Ravazdi Györgynek az őrizete alatt fogva tartsák őket). És Boldizsár az első éjszaka, amelyet ott töltött, álmában mély vízbe esve látta magát, és a víz elnyelte őt. Hasonló álmot látott korábban az Abafáján felkoncolt Gyulay Pál (85. §. 1.), s az álmot követte a valóság. Az országgyűlést szeptember 8-án oszlatták fel, és a rá következő éjjelen Kendi Ferencet és Bornemisza Jánost Kolozsvárról Gyaluba vitték, hogy azonos halált szenvedjenek el. Báthory Boldizsárt és Kovacsóczi Farkast szeptember havában szintén megfojtották (Báthory sokáig hiába küzdött a poroszokkal), Gerendit, Lónait, Cseszeliczkit és Szalánczit, akiket a gyulafehérvári börtönbe szállítottak, megajándékozták életükkel, de megfosztották jószágaiktól és pénzüktől, amelyekről azt tartották, hogy felbecsülhetetlen értékűek és összegűek. [L. Bethlen VIII. 563. és Istvánffy XXIX.]

De térjünk vissza az országgyűlésekre, amelyeket Kolozsvárt tartottak. 1596. április 21-én; 1599. június 7-én; 1601. január

21-én; ugyanabban az évben pünkösd másodnapján; 1603. február utolsó napján; 1607. február 8-án, ugyanabban az évben, június 10-én; 1608. március 3-án, ugyanazon év szeptember 21-én; 1609. április 26-án; 1613. október 20-án; 1622. május 1-jén; 1636. február 15-én; 1694. február 25-től április 6-ig; 1730 júniusában; 1748-ban.³⁵¹

1699. március 24-én a Királyi Gubernium is bevonult Kolozsvárra, hogy ott folytassa a Császár és Fejedeleme szolgálatát, de nem időzött sokáig. Ebben a városban ugyanaz a Gubernium 1722-ben is fennállott.

8) Az előző évszázadokban Kolozsvár annyira híres volt gazdagságáról, hogy Kincses Kolozsvárnak nevezték, de a sors számtalan változása nyomán sokat veszített régi tündökléséből. Nem csoda, hisz csak a készpénz, amit a törököknek és a tatároknak két év leforgása alatt a maga és a hozzátartozók szabadságáért fizetni kényszerült, felülmúlta a 168 000 tallér összeget, amint erről Fridvaldszky [113.] egy kéziratból értesült. 1601-ben a kolozsváriak egyedül Bastát annyi dénárral kezegették, hogy az összeg 100 000 forintra emelkedett [Bethlen XI. 832.]. Ezenkívül a különböző háborúktól és belső zavargásoktól sújtott városban gyakorta kiütött a tűzvész; ezek közül főleg kettő figyelmeztet a mindennapos felfuvalkodottságra. Az első 1655-ben történt, amikor leégett 800 ház (Fassching, Nov. II 80. csak 180-at ír), két templom tornyostul és a bronz haranggal együtt. A második 1724. szeptember 4-én; akkor Vulcanus 63 házat perzselt fel a keleti kapuval és az óratoronnyal együtt. Hogy ezek mekkora kárral jártak, azt Fridvaldszky [113.] abból mérte fel, hogy a város az uralma alá tartozó falvakat és tanyákat zálogba vetni kényszerült, s az adósságból még nem váltotta ki magát.

9) A város utcái ezeket a neveket viselik: Farkas utca (latinul Luporum platea), amely így szerepel a régi iratokban is; Király utca (latinul Regis platea); Közép utca (azaz Media platea); Szentegyház utca (vagyis Ecclesiae vagy Templi platea); Szappan utca (azaz Saponis platea); Híd utca (latinul Pontis platea); Monostor utca (vagyis Monostoriensis platea); Kis mester utca (azaz Parvi magistri platea); Szén utca (azaz Nubilarii

platea);³⁵² Tordai utca (latinul Tordensis platea); Búza utca (az-az Tritici platea).

Az egyes utcákon leginkább magyar polgárokat üdvözölhetsz, de nem hiányoznak itt-ott a németek és a szászok sem (egykor ez a város is az övéik közé számított), és más jövevények különböző nemzetekből.

10) A város falain belül öt templom számolható meg.³⁵³

a) Szent Mihály-templomnak (latinul Basilica Sancti Michaelis) nevezik azt, amelyet Zsigmond király és császár remekül felépíttetett, gazdagon ellátott, és amely az Angyalok fejedelmének tiszteletére van szentelve (hogy A. A.³⁵⁴ szavaival éljek), kelet–nyugati irányban helyezkedik el, és a város nagyobbik piacán áll. Alapzatát 1404 táján rakták le, de csak 1432-re készült el, és külső szépségét a négyszögletes kövek szabják meg, belső formáját pedig Mártonfi György erdélyi püspök érdemének kell tulajdonítani. Ezt a templomot II. János átadta az unitáriusoknak, de 1716-ban öfelsege VI. Károly császár visszaadta a katolikusok használatára, és ma plébániatemplom, amelyet április 21-én Mártonfi püspök gondjára bízta. E plébániatemplom kápolnájában gondozzák a tartomány levéltárát, amelyet régebben a kolozsmonostori kolostorban őriztek, mielőtt az elpusztult volna (vö. 101. §. 13.), ellenben a levelezés a Boldogságos Szűz Mária kolozsmonostori konventje nevében történik. E konvent levéltárának az őre a kolozsvári katolikus plébános, a kolozsi esperes és a fehérvári székesegyház címzetes kano-nokja. Az iratok levéltárosai közül hárman a világi rendből valók.³⁵⁵

Ezzel a templommal szemben van a plébánia épülete, amely (talán) 1500 körül épült [Fridvaldszky 114.]. Ezt a plébániát 1541-ben Adrianus kolozsvári plébános, a királynő tanácsosa kapta meg, aki a budai lakhelyét Erdélybe áttevő Izabellát (28. §. 5.) egész Erdély nevében Dévánál üdvözlő szavakkal fogadta; ugyanakkor az erdélyiek ajándékokat ajánlottak fel a királynőnek és fiának [Bethlen III. 139.].

b) A második templom az Óvárban, a Kispiacon áll, mint mondják, pogány szentély romjai fölé építve és az Istenanya tiszteletére szentelve. Ezt a templomot 1445-ben a Szent Do-

mokos-rendi prédikátor atyák tartották kezükben; miután ezek 1556-ban, Laetare vasárnapján³⁵⁶ távozni kényszerültek, ugyanebben a templomban 1693-tól a Jézus Társaság végezte az istentiszteletet. Végül a templomot a hozzá kapcsolódó kolostorral együtt átadták a szigorú Ferenc-rendi atyáknak, akik alatt – gr. Kornis Zsigmond tartományi gubernátor bőkezűsége révén – mindkét épületet szépen és tartósan megújították (vö. 106. §. I. 2.).

c) A harmadik szent épület³⁵⁷ a Torda utcában áll, ezt alapzatától a Jézus társasági atyák emelték 1724 táján, és a Szentháromság imádatának szentelték. „Az Akadémiai Kollégium ama részén fekszik, amely legközelebb van a piachoz; elkészülése után ez az épület (mondja Fassching, Nov. II. 84.) különösen lemezzel borított két tornya miatt szembetűnő (mindkét torony, amelyeket a viharos időjárás ledöntött, csomján hever – B. J.), ezenfelül főoltárával, amelyet a művészettől kölcsönzött márvány (műmárvány – *A fordító*) ékesít, a mellette álló roppant magas oszlopokkal. Ennek a templomnak Isten után a legnagyobb kincse a könnyező Istenanya csodatevő képe, amelyet a köztisztelet végett a főoltáron helyeztek el. A szent épületet a hívek látogatásának 1724. szeptember 10-én adták át, és a rá következő évben fel is szentelték.”

d) A városban a negyedik templom, a helvét valláshoz tartozóké, tágas és igen magas, s a Farkasok (helyesebben Farkas vagy Szent Farkas, akinek az egykori templom Fassching [Nov. II. 82.] szerint szentelve volt) utcájában van. Ez valaha a Szent Ferenc-rendi kisebb testvéreké volt, de nem minden részről a mai falakkal. Az a templom ugyanis, amelyet ezeken az alapokon az 1487. esztendő körül Mátyás király bőkezűsége kezdett el, és amely 1495 táján Ulászló adományai által a középig jutott, az idők mostohasága miatt megrongálódott és üresen állott, míg csak 1580-ban át nem adták a Jézus társasági atyáknak, akik 1603-ig tartották kezükben. Azután először 1622-ben, majd 1638-ban restaurálás végett (ugyanis nagy részében rongált és tönkrement állapotban volt) átengedték a helvét vallásúaknak [l. Appr. I. 1, 6.], ahol azt is megtudjuk, hogy az Óvárban fekvő templomot, amelyről a b) betűnél esett szó, és amelyről megemlítik, hogy romokban hevert, 1612-ben szín-

tén átadták ugyanazon helvét hitű polgároknak. Ezek kezükben is tartották egészen 1693-ig, amikor átengedték a Jézus társasági atyáknak, amint Fassching írja [Nov. II. 81.] (vö. 106. §. II. 2., és 107. §. 3.).

e) Az ötödik templom ismét a római katolikusoké, a Közép utcában; ezen mostani időben bővítették ki a minorita atyák, akiknek az istentisztelet céljaira szolgál.

f) Az unitáriusoknak, akiket 1716-ban megfosztottak templomuktól, három imaházuk van: egy a Közép utcában, kettő a Monostor utcában. Az utóbbiak közül egyik a lengyelek szolgálatában áll, akiknek saját népükből külön egyházközségük van. Jóllehet, a lengyel unitáriusok a magyaroktól a hittételeket tekintve semmiben sem különböznek, s amazoknak a nyelvét jól ismerik, és hasonló ruházatot viselnek, mégis külön egyházi pénzalapjuk van, az istentiszteletet lengyel nyelven végzik, és némely külső szertartásban eltérnek a magyaroktól. Elegendő lesz megemlíteni egyik szokásukat, amely a magyaroknál nem áll fenn, mégpedig ezt: ha akad valaki közöttük, aki mással pereskedik vagy veszekszik, közülük az, aki a nézeteltérésre okot adott, tartozik a templomban nyilvános bocsánatkéréssel eltörölni bűnét. Olykor előfordul, hogy az ilyen vádlott megtagadja ezt a kibékülést, és átmegy a magyar unitáriusok gyülekezetébe, s nem látogatja többé a lengyelek imaházát, ami a legtöbbször szemében (noha, mint mondtuk, mindkét félnek ugyanaz a vallása) majdnem kimeríti a hitelhagyás fogalmát. Mindazonáltal a kettő rövidesen össze fog olvadni egyetlen egyházi közösségbe, mert a lengyel népből az ifjak között egy sincs, aki felkészült vagy kiképezte volna magát a lelkészi tisztségre.

g) Az ágostai valláshoz tartozó szászok is fenntartanak egy imaházat a Magyar utcában; ennek az épületnek a belső része a lelkészlak.

A keleti elővárosban lévő templomokról l. alább (15.).

11) Ami a Múzsák hajlékait illeti:

a) A római katolikusok a nagy hírű kolozsvári Királyi-fejedelmi Alma Universitasszal büszkélkednek, amelyet 1581-ben XIII. Gergely pápa és Erdély vajdája, Báthory Kristóf beleegyezésével Báthory István, Lengyelország királya és Erdély fejedelme épített. Ugyanő az egyetemet rábízta a Jézus Társaság

kollégiumának a gondjára és buzgalmára;³⁵⁸ ezt a kollégiumot épp ugyanabban az időben alapították és létesítették Kolozsvárron, s megajándékozták jószágokkal és jövedelmekkel, mégpedig a kolozsmonostori apátsággal és a hozzácsatolt azonos nevű faluval, nemkülönben Bács, Jegenye, Kajántó, Bogártelke teljes és egész birtokokkal és Tiburc pusztával, I. Szegedi [Decr. 398.] és Illia [67.].

A tanároknak és diákoknak ez az együttese, ámbár korábban is egyaránt hívták egyetemnek és akadémiának, amint kinek-kinek nevezni tetszett, mégis akkor lett igazi értelemben vett egyetemmé, miután (a Jézus társasági atyák búcsút mondván a kollégiumnak és az akadémiának) ő császári és fejedelmi felsége, akinek a legdicsebb oltalma alatt irányítják az egyetemet, többféle rendből kinevezte a különböző fakultások professzorait, és kegyesen kitérte a művelődésnek azt az ajtaját, amelyen át a különböző vallású ifjak – akiknek kedvük van – eljuthatnak az önként vállalt hivatáshoz. Nálunk ugyanis közönségesen akadémiának nevezik a tudományoknak szentelt társaságot, ahol az ugyanazon vallású diákoknak, amelyhez a társaság tartozik, a baccalaureusi, magiszteri és a doktori fokozatokat adományozzák, és más, az akadémiákon szokásos jogokat gyakorolnak. Ellenben egyetemnek nevezik (a mi értelmezésünk szerint) azt a művelődési közösséget, ahol az akadémiái jogokat elnyerik, és ezenkívül akármilyen vallásúak is, ingyenesen bebocsátják őket a tudományok hallgatására. Ilyen értelemben vett egyetemnek mondjuk tehát a kolozsvárit, amelynek a jogi kari előadótermében (példának okáért) az unitárius kollégium polgárai, akik lakásukról a jogtudományi előadásokra szoktak járni, nemrég nyilvánosan megvédték a császári intézetek összes könyveiből vett tételeiket.

A lyceumok vagy a különböző fakultások akadémiái előadóterméi a Torda utcában vannak (10e.), amelyekről csak csekély távolság választja el őket. A nemesek konviktusát és a szemináriumot, továbbá az eltörölt Jézus Társaság kollégiumát 1776-ban a kegyes iskolák atyáinak adták át.

b) A kálvinista reformátusok kollégiumának vagy gimnáziumának a Farkas utcában van az otthona, azon a helyen, amelyet

neki a haza törvénye még 1622-ben adományozott [l. Appr. I. 10, 2.].

c) Az unitárius gimnázium, ahol most csaknem hatvan tógás iskolás diák és a latin osztályokba járó húsz ifjú foglalkozik a szabad tudományokkal, a Magyar utcában székel.

12) A házak közül, amelyek ebben a városban a nagy hírű magnások birtokában vannak, első helyen áll az, amelyet a méltóságos gr. losonci Bánffy György cs. kir. kamarás és kincstári tanácsos épített. Ezenkívül említést érdemelnek a következő méltóságos gróf urak házai: őexcellenciája Bethlen Miklós állami és guberniumi tanácsos és kincstartó stb., Kemény Farkas guberniumi tanácsos, Kendeffi Elek, szintén guberniumi tanácsos, Rhédei Mihály, Haller János, Teleki Ádám, Doboka főispánja, Kemény Ádám, Bethlen Gergely alezredes, Bethlen János, Gyulay Ferenc, özv. gr. Bethlen Ádámné, özv. gr. Mikes Istvánné s a méltóságos báró urak: Bánffy Mihály, Szentkereszti Sámuel királyi táblai ülnök, Alvinczi Gábor stb. házai.

13) Valamint jelenleg Kolozsvár a székhelye e vármegye nemes Állandó Táblájának, úgy egykor is szállást adott ugyanazon vármegye törvényszékének, amint megtudjuk az 1664. január 31-i 11. cikkelyből,³⁵⁹ amelynek ez a tartalma. Mivel Kolozs vármegye törvénykezésének a helye Kolozsvár, ezért a vármegyei hatóságok – a cikkelyekben előírt büntetések terhe mellett – nem akadályozhatók meg, hogy döntéseikben a végrehajtást törvényileg foganatossítsák.

Említésre méltó a nemes kolozsvári előjáróság tanácsháza (amelynek elnöke két évig a katolikus bíró, másik két évig a helvét vallású); ennek külső falán látható a hét régi szabad királyi város, mégpedig Kolozsvár, Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce és Szászsebes címere (Marosvásárhely ugyanis újabb).

Hajdan Kolozsvárt pénzverde is volt, amint kitűnik Fridvaldszky-nál [112.]. Van egy csinos ház a Közép utcában, az unitáriusok imaháza mellett.

A Taedis Curisque
Quibus
Fumosa Urbis Tecta
Opulenta Sunt
Uti
Animos Sibi Haeredibusque
Nonnunquam
Relaxari Possit
Has In Medio Horto
AEDES
Fieri curavit
L. B. Polixena de Daniel et Vargyas
Vidua
Quondam L. B. Stephani Wesselényi
A. D. 1770.³⁶⁰

15) A várost három nagy kiterjedésű előváros övezi:

b) Hídelve, azaz a híd eleje, vagyis latinul Pontis initium. Így

nevezik, mivel a híd előtt fekszik, elnyúlik észak felé, és nekitámaszkodik az új készítésű, egy kimagaslóbb északi dombon 1715-ben és a következő években létesített várnak, amelyet közönségesen Fellegrárnak, azaz latinul Nubis arxnak neveznek (ez a szó a magyarban felső várat vagy kimagasló Akropoliszt jelent). Ennek az elővárosnak a legszélén fekszik a roppant kellemes Wesselényi-kert, ellátva vízi és műkertészeti létesítményekkel. Híres a keleti elővárosban a Kemény-kert is.³⁶²

c) A keleti elővárost Szent Péter apostolról nevezték el, akinek a tiszteletére itt templomot szenteltek. Három utcával büszkélkedik, amelyeknek a neve: Külső Farkas utca, Külső Közép utca és Külső Magyar utca. A Külső Magyar utcában két templom tűnik elénk: a) egyik a helvét vallásúaké, b) másik a római katolikusoké, amelyet a konventusokról konventuálisoknak nevezett ferences atyák szereztek meg, amíg a városba be nem vonultak; ezt Szent Péter templomának nevezik (107. §. III.). Ezen a templomon túl van elhelyezve a város kórháza, amely már szinte egészen a katolikusoké, a helvét vallást követőké és az unitáriusoké. Ez a két utóbbi vallás a város Ószer nevezetű piacán már előbb kórházzal bírt. A kórház szükségleteit Méra falu és egy malom látja el. Ugyanannak az utcának a legvégén látható egy ház sor, amelyet Tizenhárom városnak (latinul Tredecim civitates) neveznek. Úgy hiszem, ez az elnevezés onnan ered, hogy kezdetben a lakosok tizenhárom házat építettek oda, és a név ebben a formában teljes: Tizenhárom házú város, azaz latinul Civitas 13 domibus constans.

Megjegyzés: ebben és a többi elővárosban 1776-ban 4000 adózó családfőt találtak, adójuk összege 18 000 rénes forintot tett ki.

16) A szántóföldek bőségesen megtetézve adják vissza a földműveseknek a vetőmagot. A Szamoson túl fekvő Hója, Boryúmál, Kómál szőlősök nem megvetendő borokat teremnek. Délen van a magyarul Házsongárd, szászul Haasengarten nevezetű hegy, mely szélesen elnyúlva a város falát határolja; ennek egy részét szőlősök foglalják el, a másikat több évszázad óta csaknem minden nép sírdombjai (van a Szamoson túl egy másik temető is, amelynek Kismező a neve). Az emberi halandóságnak ezt a látványát, a kőerdőt igen szomorúnak mondanád, ha az

idők régisége a török módra emelt sírköveket nagyrészt le nem döntötte volna. Továbbá, déli irányban van a Békás-patak, azaz latinul Rivus ranas habens, ahol szintén a szőlőt művelik. A Házsongárd és a Békás-patak között tekerőzik az út Felek falu felé, amelynek közelében 1601-ben karóba húztak két nagy gonosztevőt, mint Bethlen elmeséli [XI. 822.]. Ezek: Baba Noak és Saski nevű papja, akiket törvény elé állítva karóba húztak, megégettek, és kitettek a madaraknak. Az a Noak ugyanis (akinek kiverték az összes fogait, míg a katonaságnál az újoncéveket szolgálta és a törökök fogságába esett) 1599-ben Mihály havasalföldi vajdával szövetkezve és Erdélybe benyomulva, itt sok leírhatatlan dolgot művelt: falvakat és városokat perzselt fel, az erdélyiek közül sokat eladott a töröknek, s legutoljára Lugos és Karánsebes várakat át akarta játszani a törökök kezére. Most pedig már szóljunk a mezővárosokról!

99. §

Bánffyhunyard mezőváros Kalotaszeg vidékén (94. §. 2.) Bánffy-uradalom, amelyet kevés pompa ékesít. Hetipiaccal büszkélkedik.

1) Erdélyben két mezőváros ismeretes Hunyad néven. Egyik ez, amelynek a neve elé odatették a birtokosok, a méltóságos gr. és br. losonci Bánffyak nevét. A másik Vajdahunyad Hunyad vármegyében, amely nevét régi urától, Hunyadi János vajdától nyerte. Azt hihetnők, hogy mind a két város nevét a székelyek atyáitól, a hunoktól kapta, mivel ők ezeken a helyeken egykor erődítményeket és őrhelyeket létesítettek, és a tartomány határait oltalmazták.

Hunyadnak a hunoktól való elnevezése nem tűnik nagyon erőltetettnek, akár maguk a hunok, akár Dácia velük elkeveredett régi lakosai nevezték el saját nyelvük szelleme szerint. De kérdezed, hogy a mediterrán Dácia e határain mikor alapították ezeket az erődítményeket és őrhelyeket? Talán azelőtt, hogy a hunok Attila halála után Magyarországról és a szomszédos részekről kivonultak, de inkább lehetséges az, hogy utóbb azok a hunok, akik Erdélyben visszamaradtak, és a mai székelyek ősei-

vé váltak, nem azért, mintha Erdély említett határait és a tartomány egész mediterrán részét megszerezték volna, hanem (amint hihető) azért, mert a közös haza védelme végett ennek a mi Dáciánknek a székelyek vagy a hunok nemzetével összekeveredett többi lakosától, akik számra nézve sokkal többen voltak, békés lakhelyet nyertek, és ezért azon a két, ha nem is több helyen, őrhelyeket létesítettek a külső népek betörései ellen (vö. 101. §, 12. és 28.).

2) Úgy hiszem, hogy azt az ékességet, amellyel egykor büszkélkedett, a mezővárostól az események kedvezőtlen alakulása vette el. Íme, legalább egyetlen példa: Bethlen elmondja [X. 784.], hogy 1600-ban Mihály vajda száz gyalogosát Bánffyhunad mezővárosba küldték, hogy ott élmezzeék őket. Ezek ott mindent felemésztettek, s a városiakat gyakran sanyargatták. Egy vasárnapi napon ezek, ellenséges érzülettel, összetűzést robbantottak ki, de a városiak, akiket a már jelen lévő veszedelem nagysága is hatalmában tartott, majdnem egytől egyig lekasabolták őket. Emiatt a vajda, haragra lobbanva a hunyadiak ellen, megparancsolta Csáky Istvánnak, az egész országbeli seregek generális kapitányának, hogy vegyen magához annyi katonát, amennyit elegendőnek vél a tett végrehajtásához, a várost teljesen pusztítsa el, s lakosait, senkit sem kímélve, egytől egyig ölje meg vagy elfogva vigye hozzá. Csáky tehát, aki a vajda rendelkezését semmiben sem akarta megszegni, a parancsot teljesíteni útra kelt, de valakit titokban előreküldött, hogy figyelmeztesse a városiakat a veszedelemre. Ezt hallva, azok gyors futással családjaikkal és értékesebb holmiikkal a hegyekbe menekültek. Csak kevesen maradtak vissza: a szegények, akik magukat ártatlanoknak vélték, és így a város csak kevés emberrel pusztult el és égett le Csáky bevonulásakor.

Jóllehet Bánffyhunad mezővárosnak jobbagy lakosai vannak, korábban azonban a nemes mezővárosok szokásának megfelelően királyi levéllel meghívták az országgyűlésekre, és annak a jognak örvendett, hogy a legkevésbé sem tartozott követni a lopás útján elhajtott állatok nyomait. Kitűnik ez a Comp.-ból [X. ed.]. Végül az 1674. november havában Gyulafehérvárt tartott országgyűlésen törvénybe iktatták, hogy ezt a leszegényedett mezővárost többé ne hívják hívólevéllel az országgyűlésre

(mert ez a meghívás terhes tisztesség volt). A 20. cikkely így hangzik: „Bánffihunyad lakosainak szegénységre jutott állapotokat megtekintvén, végeztük, hogy ennek utánna Regalissal ne hívattassanak.”³⁶³

4) Az előző évszázadban ebben a mezővárosban sóraktár (lerakóhely) is volt. A kolozsi bányából kitermelt só Kalotaszeg lakosai vitték oda, hogy így valamilyen pénzszerzési módhoz jussanak, s az adót kifizetve, másokkal egyenlőkké váljanak, és hogy onnan árusítsák Magyarország ama részének, amelyet a három Körös folyó öntöz; az ott lakók egészen eddig a mezővárosig jönnek, nem pedig ugyanazon vidék belsejébe. Az 1668 januárjából való 4. országgyűlési cikkely ugyanerről világosít fel, szó szerint így szerkesztve: „Kegyelmes Urunk, a Nagyságod kegyelmes annuentiájából végeztük, hogy a Kalota szegben lévő szegénységnek elégséges só adassék a kolosi aknából, aknai áron, kik is elégséges só szállítsanak Bánffihunyadra, ott rakják le; a Körösben lakóknak pedig annál bellyebb jóni sóért szabados ne légyen, hogy ez iránt is szegény Kalotaszegbélieknek adózásbéli terhek könnyebbíthetessék, ide nem értvén a Szilágyságot, ezek is megadván a sónak igaz harmincadját, mint szintén a körösbéliek.”³⁶⁴

5) Végül ez a mezőváros a régi időkben adómentességet élvezett (de talán csak ideigleneset), amint ez majdnem kitűnik az 1555-ben Szent György ünnepén tartott országgyűlés cikkelyéből, amelynek summája kezünkben van letéve: „Bánffihunyad mezőváros érdekében a Bánffi urak supplicáltak, hogy ha a városiak valamilyen mentességet szereztek, a vajdáknek írásban bizonyítsák, és az udvarbírók vegyék tekintetbe a bizonyítékokat.”³⁶⁵

100. §

A szintén Bánffyak uradalmi közé sorolható és a Kis-Szamos mellett fekvő *Gyalu* mezőváros egy nemrég híres vár romjait őrzi. Olykor itt tartotta szállását a fehérvári püspök, jóllehet a birtok a váradi püspökséghez tartozik.

1) Amennyire meg lehet állapítani, *Gyalu* a nevét *Geloutól*

(mai helyesírással Gelutól) kapta, akit Béla király névtelen jegyzője [24., 27. fej.] *blacusnak*, vagyis *valachusnak* nevez, és azt írja róla, hogy az „erdőn túli” földön (vagyis Erdélyben)³⁶⁶ volt az uradalma. Szilágyságból³⁶⁷ ellene jött, a vezérek fejedelmétől, Árpádtól nyert engedély alapján, Tuhutum magyar vezér. Ezt meghallva, Gelou vele szembe indult hadseregével a Meszesi kapu felé (vagyis a Meszesi erdő felé, amely bejáratot nyújt Erdélybe), hogy az ellenséget feltartóztassa. Ámde Tuhutum elejébe jöve, legyőzte őt és megfutamította, Tuhutum harcosai pedig a Copus (Kapus) folyó mellett megölték Gelout, mikor a Zamus (azaz Szamos) mellett fekvő várába sietett. Amikor ennek a vidéknek a lakosai látták vezérük halálát, saját akaratukból jobbjukat nyújtva, urukká választották Tuhutumot (94. §. 2.), Horka apját, és azon a helyen, amelyet Esculeunak (Eskülő) neveznek, erős esküvel hűséget fogadtak, s attól a naptól a helységet Eskülének hívják azért, mert ott esküdtek meg. Tuhutum pedig békességben és boldogan bírta ezt a földet, sőt utódai is megtartották egészen Szent István koráig; így áll a jegyzőnél (vö. 113. §. 9.). Szászky [508.] ezt a mezővárost *Fényes Gyalunak* nevezi (latinul *Splendidum Gyalu*), de a *Fényes* jelzőt, amely sehogy sem illik erre a mezővárosra, nem tudom, miféle tévedésből, a szomszédos *Fenes* falu nevéből alkotta.

2) Gyalut a bányavárosok közé sorolják, és nem fogy ki a kincskeresők közül, ugyanis az egész hegyvidék, amely innen Várad felé húzódik, aranytartalmú. Valószínűleg ez az alapja az arról szóló mesének, hogy a perzsa Dárius a Gyalui hegyekben rejtette el kincseit (mintha neki Dáciában valamilyen hatalma lett volna). Kölesérinél [26.], Trösternél [78.] és néhány másnál ez a hegyvidék *Galatai havasok* néven szerepel (Kalota helyett).

3) A gyalui vár és uradalom régen a váradi püspökség jószágai közé tartozott, s a kalotaszegi tizedet ugyanannak a püspökségnek és a váradi káptalannak kellett fizetni, amint ez kitűnik az 1554-ben Pál fordulásának ünnepén hozott diétai cikkelyből,³⁶⁸ amelynek megszereztem ezt a kivonatát: „A kalotaszegi tizedet, amely akkor (1554-ben – B. J.) és azelőtt a váradi püspökséget és a káptalant illette, ennek a helységnek a nemesei között osszák fel, de úgy, hogy – a rég bevett szokás szerint – bizonyos bérösszeget kelljen fizetni a püspökségnek.” Könnyen

hajlok arra a meggyőződésre, hogy azt higgyem: ezeket a java-
kat a váradi püspökségnek Szent László király adományozta,
aki uralkodása alatt több évig hadakozott e helységek körül a
kunok ellen, és Túróczi tanúsága szerint [II. 49.] az ellenségből
valakit egy lány elrablása miatt kitartóan és sebesen üldözt, ³⁶⁹
mivel azt hitte, hogy az a lány a váradi püspöké, abban az idő-
ben ugyanis a házasságtól és a hitvesi élettől a papok nem vol-
tak egészen eltiltva [I. Péterffy 57–58.]. Tehát erre ruházta a jó-
szágokat és a tizedeket, hogy a győzelmek mellett ezen a módon
is kedvessé tegye magát az istenség előtt. Végül a XVI. század-
ban a váradi püspökségnek Kalotaszeg fölötti jogát Martinuzzi
György váradi püspök, nemkülönben kolozsmonostori apát,
kincstartó, királyi helytartó, Magyarországon és Erdélyben leg-
főbb bíró és legutoljára esztergomi érsek, úgy tetszik, átvitte
magával a fehérvári püspökséghez.

Amikor 1551-ben Martinuzzi fráter elpusztult, akkor a világi
rend szabadon rendelkezett a püspöki tizedek fölött. Nem sok-
kal ezután, 1556-ban az erdélyi püspökség megszűnt (egyedül a
helynöki tisztséget őrizték meg, amelyről I. Apr. I. 7, 1.), és
miután Bornemisza (másként Abstemius) Pál erdélyi püspököt
és a nyitrai püspökség ügyvezetőjét utóbb, 1569-ben Magyaror-
szágon a fényes nádorhelyettesi tisztségbe emelték [I. Czwit-
tinger 13.] és Magyarországra vitték, a püspökség vára, Gyalu,
átment a kamara hatalmába.

Nyomban 1557-ben ezt a várat a hozzákapcsolt uradalommal
és a vajdaságot, másként Erdély főparancsnokságát Bebek Fe-
renc magának kérte Izabellától, de kérését a királynő elutasítot-
ta; a főparancsnokságot elnyerte ugyan a török császártól, de
Izabella panasza miatt nem tudott élni vele, a rá következő év-
ben pedig megölték. Azután az igen hatalmas Kendi család jog-
körébe ment át, míg vissza nem tért a fiscushoz [I. Bethlen IV.
203.].

Később Báthory Zsigmond fejedelem, vissza akarván állítani
az erdélyi püspökséget, Náprágyi (másként Nábrád) Demeter
egri prépostot, aki – mikor a törökök szörnyű serege Egert el-
foglalta, Rudolf császártól megtisztelő kiküldetést nyerve Er-
délybe utazott – először a püspöki méltósággal, azután a szená-
tori rendű tanácsosság tisztségével és végezetül a kancellári

megbízatással s Gyalu várával tüntette ki (l. Bethlen X. 668–689., ahol a püspököt gyaluinak, Gyalu várát pedig püspököknek mondják).

Náprágyit azonban 1601-ben száműzetésbe küldték, a püspöki jószágok átszálltak a kamarára, és a püspökséget betiltották stb., amit látni lehet az említett év országgyűlésének 29. cikkelyéből³⁷⁰ [Bethlennél XI. 822.]. Tehát Gyalu vára újra visszakerült a kamarához; majd Kamuti Farkas szerezte meg Báthory Gábortól, a felesége kellemei árán, amint ezt Kemény [28.] jóízűen³⁷¹ elmeséli. Nem sokkal később, amikor a fejedelemség gyeplyőt a Rákócziak irányították, az egész gyalui uradalom a kamara birtokába jutott.

Az 1680. esztendőben, az említett év jegyzékei szerint, hozzá tartoztak a következő birtokok. Gyalu, Hévszamos, Hidegszamos, Súlyom, Körösfő, Vista, Kapus, Daróc, Türe, Szászlóna, Bács, Zilah, Oláhegerbegy. Végül Zólyomi Miklóshoz került mind a vár, mind tartozékai. Legutoljára a méltóságos Bánffy család tulajdonában volt, aminek az emlékezetét megörökítette a Comp. IV. 12, 7. Ez azt közli, hogy 27 000 forint értékű összegért ráírták méltóságos gr. losonci Bánffy Dénes dobokai főispánra a hazának teljesített hűséges szolgálataiért (és azért, mert birtoka legnagyobb részét elvesztette akkor, amikor Várad várát elfoglalta a török). De kevéssel utóbb a haza szükségleteire az említett Dénes kifizetett 10 000 forintot, amelyet hozzácsatoltak az előző összeghez, és a vár birtokához kapcsolták. Náprágyi Demeterről l. az 1606-ban kötött bécsi békét, a CJH végén [III. 111.].

1678 körül heves pereskedés tört ki Gyalu vára birtokosa és a szomszédos falvak – Magyarkiskapus, Gyerővásárhely, Pánok, Bedetz (most Kiskapust, Pányikot és Bedecset írnak) és Magyargyerőmonostor – birtokosai és lakosai között. Ezek azzal a kéréssel léptek fel ellene, hogy földjük egy bizonyos részét a gyalui uradalomhoz csatolta. A vita eldöntésére országgyűlésileg kiküldték a következő főurakat: Mikola Zsigmond, Bánffy Farkas, Wass János, Mikó Miklós főbírókat, úgyszintén Kolozs vármegye mindkét kerületéből az alispánokat. L. az 1678. október havi 25. cikkelyt.³⁷²

1660-ban II. Rákóczi György szerencsétlen csatát vívott a törökökkel Gyalu és Kapus között, ahol halálosan megsebesülve,

néhány nap múlva meghalt. Ki kell javítani tehát Bethlen Jánosnál a megfelelő helyet³⁷³ [Comm. II. 29. §]. Horatius Tursellinus, aki ezt a csatát áthelyezte a szebeni síkságra, azt írja [Bethlen X. 768.], hogy 768 hajdú (akikből Bocskai István kb. 2000-et hozott magával) 1599-ben, Mihály havasalföldi vajdának Erdélybe való betörése alkalmával Gyalut, Fenest, Kolozsmonostort, valamint a külterületeket Kolozsvárt, (ahol Bocskai napvilágot látott) és a szomszédos helységeket elpusztította.

101. §

Ebben a kerületben 102 falu van: Alsófüld, Argyas, Bábonny, Bács, Bedecs, Berese, Berend, Bocs, Bogártelke, Bökény, Cold, Csucsá, Damos, Daróc, Derite, Diós, Dank, Egerbegy, Egeres, Erdőfalva, Farnas, Fejérd, Felsőfüld, Forgácskút, Gesztrágpuszta, Gyerőmonostor, Gyerővásárhely, Hévszamos, Hidegszamos, Hódos, Inaktelke, Incel, Jákótelke, Jegenye, Kalota, Kalotaszentkirály, Kalotaújfalú, Kajántó, Kásapatak, Kecsed, Kelecel, Kiskapus, Kispetri, Kissebes, Kolozsmonostor, Kóród, Kökényes, Körösfő, Középföld, Középlak, Lapupatak, Magyarbikal, Magyargorbó, Magyarmacskás, Magyarnádas, Magyarókerék, Mákó, Malomszeg, Marótlaka, Méreglyó, Méra, Nagymás, Nagykapus, Nagypetri, Nyárszó, Nyérce, Nyíres, Oláhbikal, Oláhbuda, Oláhfenes, Oláhköblös, Oláhmonostor, Oláhnádas, Oláhtótfalu, Üvegcsúf, Pányik, Papfalva, Rajtolc, Sárd, Sárvasár, Sebesváralja, Sólyomtelke, Szászfenes, Szászlóna, Székelyó, Szentmihálytelke, Szentpál, Szomordok, Sztána, Sztolna, Szucsák, Tamásfalva, Topa, Topaszentkirály, Tótelke, Türe, Valkó, Váártelke, Vista, Zentelke, Zsobok, Zsombor.

E helységek egy része 1669 táján a törökök hatalmának volt alávetve (magyarul Hódoltságnek nevezték), amint azt feljegyzi a Comp. V. 46. ed. Hogy pedig ezekből milyen falvak sorolandók Kalotaszeghez, megemlítettük (94. §. 2.), s azt is, hogy kik alkotják (95. §. 1.).

1) Bogártelkét Kajántóval és Tiburccal Báthory István, Lengyelország királya és Erdély fejedelme adományozta Blandratának, az orvosnak 1581-ben, amint ezt részletesen megtudjuk a

híres Weszprémitől [I. 21.]. E falu és Daróc között épült fel a helvét vallásúak temploma úgy, hogy a két falu egyetlen egyházközséget alkot, s a közös pap Bogártelkén lakik.

2) Egerest, amely a palotának nevezett Mikes-házról híres, jórészt elpusztították. Talán vigasztalja az 1658-ban csökkentett évi adó, hogy így könnyebben újjáépülhessen. Ugyanezt kell megjegyezni Nagymásról is [Comp. V. 46. ed.]. Egyesek Egerest hibásan Cereresnek³⁷⁴ írják.

3) Farnas Inczédi- és Bíró-birtok.

4) Gesztrág pusztája nem messze esik Nagykapustól.

5) Gyerőmonostor, teljesebben Magyargyerőmonostor a neve egy középnagy falunak, amely néhány tulajdonos között megosztott birtok. Kolozsvártól három mérföldre, a Kalotaszegi havasok tövében fekszik. Ezen a helyen valamikor castrum vagy monostor állott (erről árulkodik maga a Monostor név is), ezt az ősi Gyerő család alapította, amelynek a nevét viseli, és ahonnan a szintén tehető Gyerőffi család eredt (latinul Gyerónis filius), amely női ágon máig is fennáll [I. Szegedi, Decr. 351.]. A méltóságos néhai Gyerőffi György guberniumi tanácsos és Kolozsvármegyei főispán családjában férfiágon kihalt.

Semmi sem szolgálhatja inkább e falu dicsőségét, mint az, hogy a méltóságos magyargyerőmonostori Kemény grófok és bárók nemzetsége innen kapta előnevét, ugyanúgy a lovagrendi előkelő Kabos család. A jeles Kemény és Kabos, Mikola, valamint Gyerőffi családok egy és ugyanazon törzsből nőttek ki, amint erre világosan rámutat Kemény [4–6.] és Mikola [126–132.].

A magyarbikalinak írott Vitéz nemzetség szintén Kemény-eredet volt. Mátyás király idejében ugyanis Kemény Simont, aki egy csatában elszántan küzdött a barbár ellenséggel, a király ezzel a szólással dicsérte meg: „Kemény vitéz a Simon” (vagyis latinul: „Fortis bellator est Simon”), és erről a szólásról ragadt rá a nevezetes *Vitéz* melléknév. Sőt fiát, Jánost is *Kemény Vitéz*-nek, unokáját, Györgyöt *Kemény Vitéz*-nek s dédunokáját, Pétert szintén *Kemény Vitéz*-nek hívták. Ennek a Péternek a két fiában azonban a Kemény és Vitéz nevek – amelyek azelőtt összetartoztak – kezdtek szétválni. A kisebb testvérek közül ugyanis az egyik a Kemény nevet adta át utódainak, a másikat pedig és az

összes tőle származottakat Vitézeknek nevezték. A Vitéz családból az utolsó, a méltóságos és nagyságos Vitéz György, 1732-ben halt meg, őt bárói címmel tüntette ki a felséges VI. Károly császár.³⁷⁵

A nemes Mikola, Gyerőffi és Kemény családok ősi címere: hold és csillag közötti királyi koronán ülő agancsos szarvas. A méltóságos Kemény család (amelyről I. I. 275. §. 31.) csillagai az előző századokban, sőt századunkban is gyönyörűen fényesednek Erdély egén.

6) Gyerővásárhely a nemes Bornemisza és Bíró családokhoz tartozik.

7) Hévszamos, Hidegszamos (amelyekben a Szamos bőségesen nevel pisztrángokat, latinul fario) Jákótelkével a Bánffy-örökségek közé sorolandó.

8) Kalotaszentkirály, azaz latinul Kalotensis Sanctus Rex, nevét Szent István, Magyarország első királya tiszteletére kapta; a Koszorús, Zámbo és Gyarmati nemeseknek engedelmeskedik. Az itt folyó, a falu nevéől elnevezett Kalota-patak választja el ettől a Szentkirálytól a vele egyébként szomszédos Zentelke vagy helyesebben Szentelke falut; ez a név *Szent telket* jelent. Zentelke Bánffy-birtok, s a méltóságos Bánffyak házai ékesítik. Mindkét falu lakosai magyarok románokkal. A magyarok a helvét vallást követik, és egyetlen anyaegyházba olvadtak össze; a templom és a lelkészlak Szentkirályon van.

Szentkirályon emelkedik a Kőhegy, latinul Saxeus mons, románul Hornitza, amely arról nevezetes, hogy gímharaszt (Scolopendrium), édesgyökerű páfrány (Polypodium vulgare) és más növények nagy bőségben nőnek rajta.

Nem kis mértékben megtisztelt baráti leveleivel a helység lelkésze, nagytiszteletű Eperjesi András. Az e vidéken gyűjtött és velem barátilag közölt egyéb nevezetes dolgok között beszámol a mindkét falu területén előforduló nagyszámú gödörről, amely a szántóföldeken akkora, hogy nagyobb házak is elférnek benne, és az ég sohasem bocsát alá akkora záporosót, hogy a gödrök roppant széles feneke azonnal könnyen el ne nyelne a maga növényzetével.

Zentelke falu és Bánffyhunyad mezőváros területének a határán, az országút mellett van egy kút, amelynek – mint mondják

– nincs fenéke (magyarul Feneketlen tónak nevezik); az ott lakók ugyanis hiába akarták elérni a fenékét több összekötözőt kötéllel és a rájuk erősített kódarabbal. Van egy széles lefolyása, amelyet sokan fürdőzésre használnak, amikor felmelegszik. Ehhez járul a Kőhegyen a Phiala maris is, amelyről máshol emlékeztünk meg, s amelyet mi, magyarok Tengerszem néven emlegetünk. Ennek a vizében az Úr mennybemenetelének ünnepén sok beteg szokott megmosakodni.

9) Incel a Varca pusztával együtt a Koszorús, Rác, varcai Csiszér nemesek és mások öröksége.

10) Kelencel közönségesen Kelecelnek hangzik.

11) Kiskapus Bíró-birtok, ahol az ártatlan Bíró Mózes egy éjjel saját szolgája fojtotta meg.³⁷⁶ Fridvaldszky [4.] említ egy 1767-ben észlelt földrengést, de az ijedelmén kívül semmilyen kárnak a nyomai nem maradtak hátra, noha a helység szomszéd-ságában van egy szakadécai miatt veszélyes hegy.

12) Kispetri néhány nemes birtoka; köztük van nagybaconi Baló Lajos úr.

13) Kolozsmonostor, régi nevén Colos monostora, vagyis latinul Kolosense Monasterium, amelyről már megemlékeztünk (98. §. 2.), a kolozsvári Monostor nevű elővárossal majdnem összeérő falu. Fassching [Nov. II. 86.] úgy vélekedik, hogy a Kolos nevet Szent Benedek Skolasztika nevű nővéréről nyerte, akinek a tiszteletére szentelték hajdan a templomot, és az hiszi, hogy a régi időkben a szentegyház az előváros közepén állott, de az előváros széle északról kifelé nyúlt. Szegedi viszont [Decr. 351.] csak annyiban tér el attól a vélekedéstől, amely szerint valaha külterület volt, hogy inkább még Kolozsvár városánál is régiebbnek mondja ezt a lakosoktól megművelt helységet. Ezt a vélekedést azért tartja megalapozottnak, mivel Kolozsmonostor javainak adományozó- és iktatóleveleiben (amelyekben pedig meg szokták nevezni az összehívott szomszédokat és a határos földek gazdáit) semmilyen említés sincs várról vagy városról. Viszont az oklevélben, amelyet Szegedi bemutat [i. h.], nincs szó semmilyen szomszédról, hanem pusztán felsorolja a régi mezsgyét és a határok jelzéseit.

Ez a falu régebbi Erdély legtöbb városánál, mezővárosánál és falujánál, amennyiben itt már Krisztus születésének 1062. vagy

1063. évben (valószínűleg) I. Béla apátságot és a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére monostort alapított, és a Benedek-rendi közösségre bízta. Szegedi [Decr. 345–348.] bemutatja az oklevélnek azt a részét, amelyben IV. Béla király 1263-ban új adományozás címén az összes jószágokat, kiváltságokat, adókat, jogokat, mentességeket és kivételezettségeket ráruházza, megerősíti és érvényesnek jelenti ki, s a kiváltság szövegét különféle jegyzetekkel világítja meg. Később Szent László volt a kolozsmonostori apátsági templom támogatója és bővítője.

Abban az időben, amikor az apátsági monostort alapították, ez volt az első és egyetlen Kolozs vármegyében, amint ez kitűnik az elnevezésből, amelytől Kolozs vármegye a nevét vette. A tatároktól lerombolt és a szerzetesek megöletése miatt pusztá kolozsmonostori apátságot és templomot IV. Béla újíttotta meg, amire most csak utalunk, de a IV. László alatt Magyarországra visszatérő tatárok, más szent és profán helyeken kívül ezt az apátságot is különböző kártevésekkel sújtották. Amikor ők elvonultak, valamilyen világiak (ráadásul valamennyien római katolikusok),³⁷⁷ látva azt, hogy a szerzetesek elmenekültek, a monostor birtokait magukhoz ragadták, és azután sem akarták visszaadni. Ámde 1296-ban III. Endre király parancsára Kényi fia, Márton mester és a fehérvári káptalan útján (ahonnan kiküldték András mestert, a kanonokot) az apátság elrabolt jószágait visszaszolgáltatták Henrik kolozsmonostori apátnak és ugyanazon helység konventjének, amint látható az említett évben Szent Barnabás apostol ünnepén³⁷⁸ kiadott és Szegeditől [Decr. 356.] bemutatott iktatóparancsból. Hogy pedig a monostor jogairól annál inkább gondoskodjék, István apát mind ezt az iktatóparancsot, mind IV. Béla adománylevelét 1324-ben I. Károlylyal, Magyarország királyával nagy ünnepélyességgel megerősíttette.

A Boldogságos Szűz Máriának ez az apátsági konventje ezután egészen Izabella koráig virágzott. 1548-ban a pozsonyi országgyűlésen a 47. cikkely úgy rendelkezett, hogy „a kolosi erődöt le kell rombolni, és az apátságát, ha nincs apátja, egy szerzetesre kell ráruházni”.³⁷⁹ Másokra hagyjuk a rendelet e szavainak megvilágítását és egybevetését a kor eseményeinek körülményeivel.

1549-ben maga Martinuzzi György (100. §. 3.) volt a kolozs-

monostori apát. Halála után nem található adat arra nézve, hogy a kolozsmonostori klostromban maradt Szent Benedek-rendi testvérek kánoni választással saját rendjükből választottak volna maguknak apátot.

1556-ban, amikor a püspöki, káptalani, konventuális és más egyházi javakat kisajátították (vagyis világi tulajdonba mentek át), a szerzetesek elűzetése után ennek a konventnek a javai is Izabella királynő és fia kezére jutottak. Mégis 1557-ben ez az apátság (vagyis az apáti cím) egy másik rendhez tartozó, mégpedig domonkos rendi, Magyarországon élő szerzetespapé volt, akire a pápa engedélyével Ferdinánd ruházta rá, amint Szegedi állítja [i. h.]. Vagyis Ferdinánd mint apostoli király ráruházta a címet és a tulajdonjogot.

Mivel az apátság ily módon megszűnt, Kolozsmonostort és bizonyos birtokokat Báthory István, Lengyelország királya 1580-ban a pápa beleegyezésével a Jézus Társaság egyházi rendjére ruházta, a kolozsvári kollégium és akadémia alapításának céljaira. Kolozsmonostor volt Erdélyben a Jézus Társaság első székhelye, s amikor ez megszűnt, ezt is, mint a többi birtokot, királyi-fejedelmi fennhatósággal vezették, s kezükbe vették a kolozsvári egyetemi oktatást egészen 1776-ig, amikor is október 17-én a legfelségesebb Mária Terézia jószágos királyi leirat útján (ezek a szavak a guberniumi biztosoktól valók) Kolozsmonostor, Kajántó, Bács, Bogártelke és Jegenyé birtokokat, úgyszintén Tiburc pusztát örök jogon, a szászfenesi birtokrészeket pedig ugyanazon jogon, ahogy a Jézus Társaság birtokolta, a szebeni árvaházra átruházni kegyeskedett állandó ellátmány és alapítvány gyanánt.

E helység monostora valamikor biznyságtevő hely volt, vagy – amint ma használatosabb mondani – hiteles hely, vagyis ahol megőrzik s ahonnan hitelesen elküldik a lakosok írásos dokumentumait és más törvényes irományait, s bizonyító leveleket készítenek és törvényesen kidolgozott kiadványokat állítanak ki, amelyeket nyilvános jogerővel és hiteles pecséttel látnak el. A monostor elpusztulása után a levéltárat átszállították Kolozsvárra (98. §. 10., és 28. §. 7.).

1565. október 8-án országgyűlést tartottak Kolozsmonostoron.³⁸⁰

E helység temploma, amelyet régi romjaiból a Jézus társasági atyák csinosan újjáépítettek és az istentiszteletre felékesítettek két toronnyal, s az égbe felvett Istenanyának szenteltek, egy kellemes, előreugró dombon fekszik (a Benedek-rend apátsági kolostora továbbra is romokban maradt).

Ettől a falutól fél órára (amerre a Szamos mellett Gyalu mezőváros felé haladunk) találhatók a dákok vagy a rómaiak várának, a Leányvárnak a romjai (latinul Puellae arx), amelyet másként Tündérvárnak mondanak. Szegedi [Tyr. III 34.] azt hitte, hogy a vár vagy a falu ma is fennáll.

14) Körösfő, régebben Crisfő, vagyis latinul Crysii caput, Bánffy-birtok. Nevét onnan szerezte, hogy a Körös folyó (94. §) forrása ezen a helyen buzog fel; Reicherstorffer térképén *Koresfeunak* írják.

15) Középlak számos nemes öröksége; nevezetes méltóságos gr. Bethlen Domokos úr kúriájáról és házairól.

16) Magyarbikal falu az Inczédi, Bíró stb. uraknak van alárendelve; régebben előnevet adott a nemes Vitéz családnak.

17) Magyargorbó az Inczédi bárók családi birtoka.

18) Magyarókerék, vagyis latinul Coryli (vagy Avellanae circulus), kétséggkívül a mogyoróerdőről kapta nevét, amelynek e helyütt egykor kerek formája volt³⁸¹ (mint Almakerék, latinul Mali circulus, Meggykerék, latinul Cerasi Macedonicae circulus, Harasztkerék, latinul Dumetum circulus). Területén van egy sajátos természeti kincs: amerre Székelyó felé vezet az út, van egy jéghideg, ivásra kiválóan alkalmas forrás, amelynek vize a ma megmosott arcnak a fekélyeit, pattanásait és az effajta betegségeket másnapra elűzi. A Pád és a Hosszú nevezetű helyeken sok és tetszetős kovakő gyűjthető, amelyeknek az ereiben bőségesen rejtezik a lefojtott tűz. Mint erről hírt kaptunk, a nemes Szilágyi Gábor ezen a helyen időzván s kedvelvén a természettudományokat, többet közölhetne velünk azokról az ajándékokról, amelyeket a természet ezen a vidéken elrejtett.

19) Marótlakát egyes térképeken hibásan Morótlaknak írják.

20) Nagymásznak, az Almás folyónál épült híres falunak régebben igen nevezetes vára volt, amely a XVI. században Balassa Imre örökségeihez tartozott. Bűne miatt a várat (Diód várával együtt, 45. §. 12.) Zápolya János király 1540-ben leromboltatta,

de utóbb mégis újjáépítették, amint megtudjuk Bethlentől [IV. 165.]; ő itt előadja, hogy Almás várát a minden becsület és királyi tekintély híján lévő Izabella parancsára 1551-ben átadták Castaldónak; most romjaiban hever egy Kispetri felé elnyúló dombháton.

Almást magyarok és románok – Csáky-alattvalók – lakják; őexcellenciája Bethlen Miklós kincstári tanácsos urat gyanítom fő birtokosnak lenni.

21) Nagykapus őexcellenciája gr. Bánffy Dénes úr birtoka, magyarokat táplál.

22) Oláhfenes falut gr. Haller János úr kastélya ékesíti.

23) Papfalva Macskási-örökség, egészen közel Kolozsvárhoz. A hajdani nemes Havasalji család papfalvinak írta magát.

24) Sebesvárálja elnevezése Sebes várától jó, amelynek a Sebes, vagyis a Sebes-Körös adta a nevét. Voltak olyan földrajzi térképek, amelyeken Segesvárt írtak Sebesvár helyett, pedig Segesvár egy szász város neve, amelyet latinul Schaesburgusnak neveznek (vö. 109. §. 2.).

25) Zsombor a Sombori nevű és más nemesek birtoka. Nevét talán a magyar Zumbortól vette, akiről I. Béla király névtelen jegyzőjét [27.]. A nemes Sombori család előnevét ettől a Zsombor falutól kapta.

26) Szászfenes Mikes-birtok.

27) Szászlóna Bánffy-falu.

28) Székijó vagy – ahogy mások írják – Székellyó, latinul Siculum bonumot jelent. A falunak ez az elnevezése, noha már románok lakják, a székelyektől ered. Az innen nem messze eső Hunyad mezőváros (99. §. 1.) nevéről való vélemény, úgy tűnik, semmi erővel sem bír.

29) Szucsák a Szarvadi, Füleki és más nemeseknek engedelmeskedik.

30) Tóttelke Egeressel együtt Mikes-birtok; egy része gr. Haller Antal, br. Bornemisza Pál és br. Szentkereszti György urakhoz tartozik.³⁸²

31) Türe a Daniel, Keczei és más családokhoz tartozik.

32) Vista a gyalui uradalomnak van alárendelve.

33) Felek román község, amely a Kolozsvár fölötti hegytetőt foglalja el, és ennek a városnak az öröksége, amely más falvak-

kal együtt Apahidát (l. alább) is birtokolja, de utóbb zálogba vetette őket (98. §. 8.).

34) Nem csupán ennek a vármegyének egy része, hanem Doboka és Belső-Szolnok vármegye is a töröknek meghódolt vidék volt (Hódoltság), Comp. 46. ed. A törökök ugyanis Várad elfoglalása után, megfélemlítve az esküről, amellyel ünnepélyesen megfogadták, hogy a régtől fogva Váradhoz tartozó helységeken kívül egyet sem foglalnak el, Magyarországon Bihar, Kraszna és Szolnok vármegyéket egészen, valamint Arad, Békés és Zaránd vármegyék ama részeit, amelyek azelőtt az erdélyiekéi voltak, nemkülönben az említett három erdélyi vármegye részeit, fegyverrel kényszerítették megadásra, és adót vagy sarcot követeltek tőlük. Az ősök állandó hagyományából tudjuk, hogy a török páratlan ravaszsággal csapta be a hódolt falvakat; nyomban ugyanis azután, hogy elfoglalta őket, elterjesztette a hírt, hogy családapánként nem fog több adót követelni, mint egy polturát (ami másfél krajcárt ér). Ezt a csekély összeget mindenki szívesen és azonnal kifizette. A török azonban, a polturák mennyiségéből megtudva a családapák számát, váratlan adót vetett ki rájuk. Ezek a hódoltsági helységek az erdélyi kincstár részére is adóztak: kapunként a felét annak, amit a töröknek kevésbé alárendelt vidékeknek a kapui (ezt a hazai törvény Békességes földnek, latinul *Pacata terrának* nevezi), és törvénykezési ügyekben Erdély fejedelmétől függöttek. A törökök mindent elkövettek, hogy napról napra több falut juttassanak hódoltságba, s összevissza, minden irányban foglaljanak, akár az ottomán császár tudta nélkül is. Emiatt a nagyon szerencsétlen erdélyiek is, jóllehet török iga alatt sínylődtek, arra kényszerültek, hogy fegyveresen védekezve szálljanak szembe a barbárokkal. Ezért 1664-ben Ébeni István,³⁸³ Kolozsvár város főkapitánya, a neki adott instrukciók (98. §. 4.) utolsó pontja értelmében, amely a 16. számot viseli, figyelmeztetést kapott, hogy a fegyverrel felszerelt rablókat (vagyis az ármásokat, akik a haza zavaros helyzetében mindenfelé garázdálkodtak) végeztesse ki, ahol csak találja. Ha pedig úgy adódik, hogy betörnek a törökök, akik a behódolást erőltetik, vagy a halandókat ki akarják irtani, vitézül úzze el őket, különösen akkor, ha felszólításra sem adják vissza a foglyokat.

Az instrukció szóról szóra így hangzik: „Az ármásokat valahol kaphattya, mindenütt vágassa, ölesse őkegyelme, hogyha pedig török jó ki hódoltatni, annál inkább rabolni, derekasan megűzze őkegyelme, ha szóval való intéssel a rabokat el nem bocsátják.”³⁸⁴ Hogy az előírást Ébeni figyelembe vette, bizonyítja Bethlen János, amikor az 1664. évnél azt írja [Cont. 54/v.], hogy a Kolozsvártól fél mérföldre fekvő Kajántó falut a Váradról betörő török katonák elpusztították, de csaknem valamennyi fogoly visszanyerte szabadságát a zilahi havasok tövé-
nél, ahol Vér György kolozsvári vicekapitány az Ébenitől küldött bizonyos számú egységek élén heves csatát vívott.

Amint ugyanaz az író beszámol, már azelőtt is megtörtént, hogy amikor Apafi fejedelem Kolozsvárt időzött (akit ugyan Székelyhíd és Kolozsvár visszaszerzéséért a törökök levélben megdicsértek, és sok ígérettel teletömtek), a váradi törökök majdnem tíz napon át nem áttaláltak a város tőszomszédságában adót kicsikarni és fogságra vetni azokat, akik nem tudtak fizetni. Felingerülve tehát amazoknak a tömérdék gaztettétől, Apafi elküldte Bánffy Dénest öt csapattal, hogy űzze el őket. Ez, a parancsnak engedelmeskedve, Bánffyhunyadnál meglepte őket, és csupán fenyegető szavaival kényszerítette Váradra visszatérni (nem félt a töröktől, de a külső szükség parancsa miatt tilos volt fegyvert használni).

Ébeni halála után méltóságos Bánffy Dénes (115. §. 4. 6.) lett a kolozsvári főkapitány és főispán. Ennek a nagy vitéznek, aki egyszersmind dobokai főispán, Szamosújvár várának kapitánya és roppant nagy szerencséjű férfiú volt, alárendelték a török szomszédságban lévő katonákat, hogy neki tartozzanak engedelmességgel (ami addig senkivel sem történt meg), s a rendeleteket és utasításokat a három nemzet pecsétjével adták át neki, amint erről tudósít a Comp. III. 12. 4. Bizonyosra vesszük, hogy az okok, amelyek miatt az idézett cikkely megemlíti a törvények sorába egyáltalán fel nem vett instrukciókat, ezek voltak: ugyanannak a férfiúnak megparancsolták, hogy a törökök garázdálkodását erővel gátolja meg, de ugyanakkor az erdélyi rendek, amelyek a rendeleteket és az instrukció pontjait titokban akarták tartani, féltek (és nem alaptalanul) a törököknek a dühétől, jóllehet a Comp. V. 32. ed. szövegében kifejezetten olyasmit olva-

sunk, hogy a törököket vághatja. Bánffy tehát végrehajtotta a rábízott parancsot, és félelmet nem ismerve gátat vetett a törökök gyakori szemtelenkedésének [l. Cserei 63.].

Ilyen volt a hódoltsági helységek képe addig, amíg az osztrák fegyverek kényszerítették a törököket eltakarodni a határokról.

II. Az alsó kerületről

102. §

Alsó-Kolozs vármegye három mezővárost és 95 falut szám-
lál. A mezővárosok ezek: *Kolozs*, természetes sókutakban gaz-
dag, magyarok és románok lakják, sík helyen terül el, és Ko-
lozsvártól két mérföld távolságra van. *Bátos* és *Teke* szász me-
zővárosok, a mezőségi vidéken túl; keleten terülnek el, és majd-
nem ugyanaz a földrajzi fekvésük, mint Kolozsvárnak. Kolozs
és Bátos pallosjoggal bírnak.

1) Keveset kell adni arra a mesére, amely előadja, hogy ré-
ges-régen egy Kolozs mezővárosból származó juhász az erdő-
ben elveszített juhait aggódva keresvén, egy régóta elpusztult,
az erdők sűrűjétől elborított és bámulatosan elrejtett várra buk-
kant, amelyet azután Kolozs mezőváros polgárai telepésekkel
töltöttek meg, és Kolozsvárnak neveztek el, l. Seivert [19.] és
Husztí [22.]. Mert nem Kolozsvár vette a nevét Kolozs mezővá-
rostól, hanem az utóbbi ama várostól, amit akár a mezőváros ro-
mán neve: Klus Akna is bizonyít, mivel Kolozst (amely névvel
ugyanis egykor Kolozsvárt vagy Claudiopolist jelölték) vagy
Kolozsbányát jelent. A Klos, később Kolozs nevet pedig vagy
Kolozsvár várának régi lakosai vitték magukkal a mezővárosba
a Szamosfalva melletti sóbánya beomlása után, vagy a nevet rá-
ruházták erre a mezővárosra, mivel a Kolozs mezővárosi sóis-
pánok a kolozsvári előjáróktól függöttek (vö. 98. §. 2.). Ellen-
ben a vármegye ugyanazt a Kolozs nevet inkább a mezővárostól
vehette át, mint a vártól (vagy Klus avagy Claudiopolis város-
tól), mégpedig abban az időben, amikor Erdélynek magyaroktól
lakott földjét Szent István király vármegyékre osztotta fel, s ma-

ga a mezőváros a régi kolozsvári castrumnál virágzóbb látványt nyújtott.

Ebben a mezővárosban működik a Halottvivők Társasága, amelyet Kalandasnak neveznek, és amelyet a szász vármegyék és mezővárosok mintájára létesítettek. A magyar városokban és mezővárosokban ugyanis a kézműves céhek intézik a temetést, falun meg sok helyen jóakarók és barátok.

A kolozsi sóbányáról I. I. 45. §. Ennek a helységnek a sója, Torda, Szék és Vizakna mezővárosoké mellett, hajdan az ottomán portának köteles módon adó kiegészítésére szolgált [Comp. V. 43. ed.].

2) Bátos, németül Batosch, mezőváros a Luc patak partján (72. §. 2.), hetipiacát szombati napon tartja. 1710-ben a kurucok (rablók) gyalázatos módon kifosztották [I. Cserei 445.].

3) Teke, németül Tekendorff, mezőváros hetipiac a hétfői napon van; mintegy másfél mérföldre a Sajó folyótól délre esik, Tancs, Lekence, Arokalja stb. falvak szomszédságában. Régen ama mezővárosok sorába tartozott, amelyeknek – az 1678. október 1-jei 13. cikkely tanúsága szerint³⁸⁵ – országgyűlésileg elrendelték lovas előfogat (Vorschpont) szolgáltatását szekervonattásra, a fejedelemség hasznára. Ezt a mezővárost a hozzá tartozó vidékkel együtt 1610-ben Basta felperzseltette.

103. §

A kerület falvainak a nevei ezek: Ajton, Alsószovát, Alsózsuk, Apahida, Aranykút, Báld, Barátfalva, Báré, Berkenyes, Budurló, Boós, Botháza, Budatelke, Coptelke, Csetelke, Dedrád, Dezmér, Faragó, Felsőrépa, Felsőszovát, Felsőzsuk, Fűzkút, Gléden, Györgyfalva, Harasztos, Kályán, Kara, Katona, Kecsed, Keszü, Királyfalva, Kiscég, Kisnyulas, Kissajó, Kissármás, Komlód, Korpád, Kozmatelke, Köbölkút, Kötelend, Légen, Lompert, Lúdvég, Magyarfráta, Méhes, Meződomb, Mezőőr, Mezőörményes, Mezőpaszmos, Mezőszentgyörgy, Mezőszentmárton, Mezőszilvás, Mezőújlak, Monor, Mocs, Nagycég, Nagyercse, Nagyida, Nagysármás, Nemeszsuk, Novaj, Nyulas, Oláhgyéres, Oláhsolymos, Oroszfája, Ozdiszentpéter, Ölves,

Palatka, Pata, Szászpéntek, Pete, Pusztakamarás, Pusztaszentmihály, Rőd, Septér, Szamosfalva, Szászakna, Szászbányica, Szászerked, Szászfülpös, Szentandrás, Szentmihály, Széplak, Szokoly, Szombattelke, Szopor, Tancs, Tótháza, Tuzson, Újfal, Vajdakamarás, Vajola, Velkér, Visa, Viszolya. Vö. 95. §. 1.

1) Alsózsuk, vagyis latinul Inferior Zsuk, majdnem összeér Felsőzsukkal (10.); a méltóságos borosjenői gr. Székely Ádám úr (I. 280. §) cs. kir. kamarási örökségei közé tartozik, s kellemes lakást nyújt a Kis-Szamos partján. Az előző században a fiscus jószágai közé számított, és 1660. december 24-én a Szászrégenben tartott országgyűlésen³⁸⁶ a fejedelemségből távozó Barcsai Ákos fejedelem eltartására jelölték ki (83. §. 3.).

De ismételjük meg a dolgot, csak kissé alaposabban. Ezt a falut, amelyet egykor Alsózsuknak neveztek, Kályánnal és két pusztával, Asszonyfalvával és Oláhkályánnal az igen híres Erdélyi család férfiága birtokolta (1558-ban ugyanis a Királyi Tábla törvényes ítélettel mondta ki, hogy ezek fölött a női nemnek joga nincs), mégpedig ősi jogon; azután Erdélyi István, családja utolsó férfia, bizonyos pénzösszeg ellenében az utolsó táblai ülésen átíratta a kolozsmonostori egyházközsége. Miután pedig Erdély fejedelemségét I. Rákóczi György szerezte meg, egy pénzösszeg kifizetése ellenében ezek a jószágok is (az Appr. I. 6, 2. értelmében) visszatértek a kamarához, amely 1661 elejéig tartotta. Ekkor közhatározatból átruházták Ákos fejedelemre. Így halála után a jog újra a kamarára szállott, és nem sokkal utóbb, mégpedig 1669. február 28-án Apafi Mihály fejedelemről a Bánffy családra, Rhédei László özvegyére ruházták, aki végül végrendeletileg unokanővérére, Katalinra és annak gyermekeire hagyta. Tehát Barcsai Mihály, a fejedelem tanácsosa (akiről az országgyűlési határozatban az olvasható, hogy a Thököly Imrével való szembefordulás bűnével vádolták meg, és 1685. október 24-én felségsértőnek nyilvánítva, elfogták), akire a birtoklási jog Bánffy Katalinról átszállott, a fejedelem beleegyezésével és királyi joggal új adományozás és tiszta beiktatás útján nyerte (tisztának nevezik ugyanis a beiktatást akkor, amikor nem akad egy ellentmondó sem), és azután mindkét nembéli gyermekeinek örök jogon biztosította. Végül pedig ugyanaz a Barcsai átengedte a néhai méltóságos Székely Lászlónak.

2) Apahida, latinul Apae (vagy Abae) pons, Zsuk és Szamosfalva között fekszik. Bethlen [VI. 311.] úgy vélekedik, hogy az egykori magyarországi királytól, Abától itt épített híd után nevezték el. Az örökösödési jog értelmében Kolozsvár városhoz tartozik, de zálogba volt vetve, és így kikerült a városi joghatóság alól (101. §. 32.).

3) Aranykút, vagyis latinul Auri puteus, némelyek szerint az Aquarum vivarum római település (I. 8. §. 2b). Sík földet foglal el, semmit sem mutat a rómaiságból.

4) Ajton Kolozsvár és Torda között, egy messze kiemelkedő hegyen fekszik, méltóságos gr. Bethlen Elek örököseinek a kastélyaival.

5) Báld Béli-birtok.

6) Béré.

7) Berkenyes.

8) Botháza.

9) Dedrád, németül Zepling, a Luc patak mellett Bátos mezőváros (102. §. 2.) alatt, a nemesek joghatóságához csatolva.

10) Felsőzsuk Alsózsuk (1.) fölött, a Szamos keleti partján helyezkedik el, s a nemes és régi Suki család jogköréhez tartozik, amiről I. Mikolát [161.], de a Suki család már kihalt, ami persze abban az időben, amikor ezt a munkát szerkesztettük, még nem következett be. Jelenleg a Barcsai utódoknak engedelmeskedik.

11) Kályán Mezőörményes és Vajdakamarás között fekszik; a szerző idejében Wesselényi-birtok, de most már Felsőzsukhoz hasonlóan a Bánffyaké, kivéve a fennmaradt Barcsai utódokét.

12) Kara Kendeffi- és Kemény-birtok.

13) Kiscég, mint Nagycég, Nagysármás, Kissármás és Novaj, keserűsót szolgáltató kutakat gondoz.

14) Komlód Wesselényi-birtok.

15) Légen a Doboka vármegyei cegei tóhoz van közel. Ennek, valamint Keszü és Gyeke falvaknak egy részét a XVII. század elején Szilvási Péter birtokolta, mielőtt hűtlenség bűnébe esett, s elvesztette mind a saját, mind a gyermekei vagyonát (mivel 1610-ben Kendi István kancellárral és másokkal fegyverrel rontott Báthory Gábor fejedelemre), s Báthory fejedelem ugyanazokat a részbirtokokat adománylevél útján 1613-ban

Fogarasz vára és katonasága kapitányára, Balling Jánosra ruházta.

16) Lompérd több birtokosnak az öröksége, akik közül tekintetes fülöpösi Náprádi István úr itt tartotta lakását, míg ebben a nemes vármegyében a főbírói tisztséget viselte. Az itteni házak között van a nemes Cserei-ház.

17) Magyarfráta mágnások és nemesek nem éppen utolsó rangú öröksége. A tojásokat, amelyeket e helység nádasában raknak a vadlibák, gyakran furesa módon házi libák alá helyezik, s amikor kikelnek, a szép pipék a szelídekkel együtt nőnek fel, de amikor eljő a költözés ideje, mind elrepülnek.

18) Mezőörményes Bánffy-uralom alatt áll. Ennek a területén találtak terméssaranyat (I. 57. §. 3.). A mellette fekvő föld miatt, amelynek Fundáta a neve, a törvényes birtokosnak, Bánffy Zsigmondnak vitája volt Toldalagi Jánossal, az iklódi szeniorral 1678 körül. Ezt a vitát utóbb az erdélyi rendek zárták le, amit mutat az 1678. október 1-jén hozott 33. diétai cikkely.³⁸⁷ A Bánffyak előtt a falut II. Rákóczi György birtokolta (I. 45. §. 53.).

19) Mezőpaszmost, közönségesen Paszmost, szász és román jobbágyok lakják; nincs messze a Doboka vármegyén átfolyó Sajó vizétől. A méltóságos római szent birodalmi gr. széki Teleki birtokosok kastélyai ékesítik.

20) Mocs a Mezőség ismertebb vidékén fekszik. Marhavásárról és nagyvásáraitól híres.

21) Nagyerse adott előnevet a méltóságos nagyercseinek írott gr. Toldalagi családoknak, amelyről a székely Marosszéknél, Koronkánál számolunk be.

22) Nagysármás Teleki-birtok. A faluhoz nagyon közel tó van, tele vízimadarakkal. Az írók előadják, hogy mi történt 1549-ben: az egész tartományt, amelyben lakunk, oly hevesen tűző nap rémítette meg, hogy a források és folyók kiszáradtak, és némely helyen kigyulladtak az erdők, mondja a cronostichon:

EXcICCata VeLoX CVr fLVMIna CerVe reqUIrIs?³⁸⁸

1718-ban is hasonló aszály sanyargatta Erdélyt, ahol a mező-

ségi vidék mocsarainak a tőzegetes talaja, mint mondják, többfelé tüzet fogott.

23) Nemeszsuk, azaz latinul Nobilis Suk, Alsó- és Felsőzsuk falvak környékén, a Kis-Szamos nyugati vagy ha úgy tetszik, északi partján fekvő román falu, ahol román nemeseket is találasz.

24) Ozdiszentpéter, közönségesen Szentpéter, Teleki-birtok.

25) Palotka vagy Palatka adta a nemes Palatkaiak családnévét.

26) Pusztakamarás a gr. Gyulay és a br. Kemény urak öröksége. Magyargálddal együtt (39. §. 2.) ezt a falut kapta meg egészen Erdély fejedelmétől adományként a méltóságos néhai Tornyai Tamás, előbb Gyalu határvár várnagya, majd lugosi és egyben karánsebesi bán, amíg a bánságokba el nem szőlítették. Miután a bán leánya, Tornyai Zsófia, férjhez ment Kemény Boldizsárhoz, aki tőle nemzette Kemény János fejedelmet, mindkét falu átszállott a nemes Kemény családra. L. Kemény [7.]. Ezt a falut azért nevezik Pusztának, vagyis latinul Desertusnak, mivel egykor elpusztították, de ma már méltóságos gr. marosnémeti Gyulay József úr és méltóságos magyargyerőmonostori Kemény Simon úr, Alsó-Fehér vármegye főispánja udvarházaival ékeskedik. Az utóbbi lakásának nem csekély díszére van a báró buzgalmából épült csinos kápolna.

27) Pusztaszentmiklós egykor Mikola Zsigmond öröksége volt. Comp. 38. ed.

28) Széplak szomszédos Bátos mezővárossal.

29) Szokoly, másként Szokaly.

30) Szamosfalva vagy Szomosfalva, vagyis latinul Samusii pagus, a régi és jeles Mikola család előnevét adta (l. I. 279. §. 1.). Régebben két kastéllyal tűnt ki, amelyek közül az egyik (amelyik Bornemisza-tulajdon) ma is szépen áll; a másik (Bethlen- és Haller-uralom alatt) a romoktól legyőzötve hever. Ezenkívül vannak itt részbirtokai a gr. Kornis, br. Henter és Josinczi uraknak. Bőségesen nő ebben a faluban a Salsola soda, és úgy nevezik, hogy Disznó szaka fű,³⁸⁹ azaz Porcinae anguinae herba. Ezt az ottlakók összegyűjtik, a takarmányba keverik, és beadják a disznóknak mint egyetemes gyógyszert.

31) Tancs adta a nevét a méltóságos Földvári grófok tancsának nevezett családjának.

32) Tuzsont másként (nem tudom, honnan) Aranyas lábú Tusonnak mondják, latinul Aureos pedens habens Tuson.

33) Vajdakamarás valamelyik erdélyi vajdáról kapta a nevét; mégpedig ez a vajda a Bethlenek nagy hírű családjából való volt, akinek a hatalmában van jelenleg a falu. A lakosok legnagyobb részt magyarok, akiket a méltóságos gr. Bethlen József tanácsos és máramarosi főispán, semmilyen kényszert nem alkalmazva, a maga és a lelkész fáradozásával áttértet az unitárius vallásról a legszentebb és imádandó Szentháromság vallására.

34) Visa falu, és nem szőlős, amint gondolták egyesek Köleséri nem jól értelmezett szavaiból [60.], amelyekkel azt állítja, hogy látott a visai szőlősből hozott zöld aranyat (vö. I. 57. §. 3.).

Egyházi ügyek

104. §

Ennek a vármegyének a magyar lakosai római katolikusok, helvét vallásúak és unitáriusok, a szászok az ágostai hitet követik, a románok görög szertartásúak, mégpedig vagy a katolikus, másként az egyesült egyházhoz tartoznak, vagy a nem egyesült-höz.

105. §

I. 1) A katolikusok esperesi kerületét kolozsinak nevezik, s 18 egyházközséget ölel fel, amelyek közül kilenc a vármegye területére, szintén kilenc rajta kívül esik. A vármegye területén van Kolozsvár, Kolozs, Mocs, Katona, Jegenye, Szászerked, Szászfenes, Bánffyhunad és Bács. Rajta kívül, Doboka vármegyében van Kend, Kide, Szék, amelyek közül a két utóbbi plébániát a szigorú obszerváns ferences atyák igazgatják. Belső-Szolnok vármegyében: Bálványosváralja, Csicsókeresztúr, Magyarláros és Dész, ahol a szigorú ferences atyák a vezetők. Kő-

vár földjén: Kapnik, Beszterce földjén: Beszterce, és ezt az utóbbi plébániát a kegyes iskolák atyái gondozzák.

Szerzetesrend három van: a kegyes iskolák atyái, a szigorú ferencesek és a konventuális atyák (közönségesen: minoriták). Mindegyiknek Kolozsvárt van a rendháza.

2) Ebben az esperességekben 1766-ban 16 egyházközséget vettek számba. Az anyaegyházakban volt 2761 férfi, 2937 nő. A leányegyházakban volt 655 férfi, 682 nő. Az előző évszázadokban, amint megtudjuk az Appr.-ból (I. 1. 5. és 11.), a katolikusok Kolozsmonostoron (101. §. 13.) virultak, míg Kolozsvárt kevés szabadsággal bírtak; jelenleg azonban helyzetük Kolozsvár városában a legkedvezőbb, míg Kolozsmonostort átadták a román lakosoknak. A kolozsvári templomokról I. 98. §. 10. Kolozsvárt a dézsma egyik része a kolozsvári plébánosnak jut, másik része a szintén kolozsvári helyét vallású lelképásztoroknak.

106. §

II. 1) A helyét valláshoz tartozóknak ebben a vármegyében lévő s kolozs-kalotainak nevezett esperessége 45 egyházközségnek örvend, amelyek közül három világi ügyekben Torda vármegyéhez tartozik, ennek a vármegyének pedig 19 egyházközségét a görgényi (88. §) és a széki (116. §) esperességhez csatolták, kettőt pedig a désihez (129. §). Vö. az egyházak 1766-os összeírásával, amikor a bennük talált lelkek száma így festett:

Sorszám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Kolozsvár város	1960	1994
2	Szászlóna	118	113
3	Oláhfenes	97	58
4	Kolozs mezőváros	329	217
5	Kara	38	22
6	Györgyfalva, Pata	161	170
7	Ajton	95	90
8	Kályán	31	42
9	Szamosfalva	39	68

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
10	Fejérd	39	60
11	Kajántó	90	70
12	Oláhbuda, Diós	70	70
13	Méra	151	64
14	Kóród	12	14
15	Szucság	103	77
16	Türe, Gorbó	131	118
17	Bogártelke, Daróc	133	163
18	Mákó	149	146
19	Inaktelke	111	113
20	Egeres	51	45
21	Nagypetri, Tamásfalva	86	85
22	Középlak	168	135
23	Vista	138	149
24	Sztána	56	63
25	Kispetri	124	110
26	Nagyalmás, Bábonny	138	143
27	Zsobok	113	129
28	Farnas	34	22
29	Magyarbikal	158	158
30	Ketesd	92	82
31	Bánffyhunyard	507	447
32	Kalotaszentkirály, Zentelke	290	337
33	Magyarókerék	79	85
34	Damos, Jákótelke	136	122
35	Valkó, Incsel	158	159
36	Gyerőmonostor, Derite	110	120
37	Nyárszó, Sárvasár	154	120
38	Nagykapus, Kiskapus	107	125
39	Körösfő	115	119
40	Gyerővásárhely	82	76
41	Magyarszentpál, Nádas	53	56
42	Gyalu, Rőd	319	297
43	Szentlászló	198	190
44	Magyarléta	88	90
45	Alsójára	48	73
Összesen:		7559	7206

2) A helvét vallásúak között Erdélyben az első helyet a kolozsvári egyházközség tartja. Az 1540. és 1541. évben a város összes lakosa a lutheránus valláshoz csatlakozott, amelyet kevés évig őriztek meg, vö. 108. §. Azután áttérve a helvét vallásra – akiket akkoriban gúnyosan szakramentáriusoknak neveztek –, megerősödtek, amiben serényen buzgólkodott Heltai Gáspár, a város plébánosa, Molnár Gergely, az iskola rektora, Károlyi Péter (I. 271. §), szintén rektor és mások. De a helvét vallás nem sokáig maradt becsben a sienai olasz Fausto Socino dogmái miatt, amelyeket Blandrata György hozott be Erdélybe, és főként Dávid Ferenc terjesztett el (107. §. 2.).

Ugyanez a vallás mégis újra erőre kapott ebben a városban 1611 táján, amikor is (amint elmondja Huszti, Origo 9–10. §) „mivel még egyetlen épület sem volt nyilvános istentiszteletnek szentelve, a hívek új keletű... gyülekezete a város Középnak nevezett utcájában egy magánházat látogatott...; ennek legmeggyőzőbb tanúságát nyújtja az ugyanazon épület falában 35 év múltán elhelyezett márványtábla, ezt azonban valamelyik tulajdonos (talán socinianus) utóbb rosszakaratúan mésszel betömte, de nemrég megtalálták, ezzel a felirattal:

Hic locus est, LVCAS hic Pastor in Vrbe MAROSSII
Eloquio docuit mystica verba Dei.
Haec fuit ipsa domus, Domus haec cunabula quondam
Prima Reformatae Religionis erat.
Parvulus huc Populus primum, grex parvus in unum
Convenit: populi concio parva fuit.
Donec in immensum nascens Ecclesia Coetum
Ter Sancti crevit Numinis auspicio.³⁹⁰

Ágoston György ötvös, a házak öröklés útján való tulajdonosa, ezt a márványemléket az emlékezet végett tétette az Úr 1645. évében, augusztus havában.

Mihelyt a kolozsvári egyházközség újjászületett, legfőbb gyámolítója Báthory Gábor fejedelem lett. Ő ugyanis ennek a városnak a keleti sarkában (az Ószeren, 98. §. 10. – B. J.) egy a régiségtől tönkrement, beomlott és elhagyatott templomot az istentiszteletnek szentelt, és átadott a fiatal református egyháznak,

lelkészlakot épített, és az ország rendjeinek a beleegyezésével telket jelölt ki a nagyobb iskola részére.”

Hogy pedig e szerencsétlen fejedelem ezen egyetlen, de nagyon derék tettének emlékezete ki ne törlődjék az emberek aluszékony feledékenysége miatt, ráfestette erre a papírra (ez a restaurált templom dokumentuma), és ez ilyenképpen szól:

„A legszentebb Szentháromság nevében

1612

A Báthoryak ősrégi családjából származó legfelségesebb fejedelem, aki Isten kegyelméből Erdély és a román Havasalföld uralkodója, a magyarországi részek ura és a székeleklyek ispánja, jámbor gondoskodásból és atyai igyekezetből, egyedülálló gondviselésből és az utókor egész emlékezetében dicsérendő bőkezűségéből és jóindulatból

ezt a templomot,

amely az évek hosszú sora alatt tönkrement, szennyesen és világi használatban állott, felújította, és így visszaadta törvényes közönségének, az ország rendjeinek hozzájárulásával,

mert az Úrnak a háza az imádságnak a háza”

(Huszt, Origo, uo.).

Végül is Bethlen Gábor fejedelem korában a város Farkas nevezetű utcájában fekvő és a különböző viszontagságoktól tönkretett (98. §. 10.) templomot is áadták ennek a vallásnak, s a fejedelem a legbőkezűbbnek mutatkozott e templom restaurálásának ügyében is, éppen úgy, amint az iskola építése, jövedelmekkel való támogatása és tanárokkal való ellátása tekintetében. Abban az évben pedig, amelyben a legfelségesebb Brandenburgi Katalint Erdélybe hozta, a kolozsvári egyházközség márványemléket állított, ezzel a felirattal:

1626

„In sempiternam insignis illius beneficii memoriam, quo Sereniss. ac Potentiss. Princeps Dominus Dominus Gabriel Dei Gratia Sacri Romani Imperii, et Transylvaniae Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes, et Apuliae Ratiborniaeque Dux Templum isthoc, cum in privato suo

statu, tum vero potissimus Principatum adeptus prosequutus est, et auxit proventus ac reditus ejus amplissimus, peculiari suo Diplomati, superinde edito in perpetuam elemosynam usibus ejusdem Templi, et totius Sacri mynisterii, renovando, ordinando, conferendo, ac sub aeternae damnationis poena consecrando Ecclesia orthodoxa Claudiacae publice posuit.”³⁹¹

Az egyházközség és az iskolai kollégium levéltárában megvannak Bethlen fejedelem és hitvese, Katalin úrnő különböző oklevelei és adománylevelei [l. Huszti i. h.].

3) A kolozsvári lelkipásztorok névsora úgy, ahogy össze lehetett szedni a feledéstől homályos évekből, így fest: 1) Marosi Lukács 1612 körül. 2) Traszki Lukács, aki a kolozsi és kalotai kerület esperese is volt. 3) Dési István 1614-ben. 4) Vári János. 5) Csepei Ferenc. 6) Gyöngyösi András kolozsi és kalotai esperes. 7) Körmöndi Mátyás, a kerület esperese. 8) Tiszabecsi Tamás, a kerület esperese. 9) Vajka Lőrinc. 10) Jenei István. 11) Tóthfalusi István. 12) Gidófalvi János. 13) Csaholczi Áron. 14) Bártai György. 15) Enyedi Bálint. 16) Veresmarti Gáspár, 1660 körül püspök, I. 233. §. 11. 17) Csengeri István, I. 275. §. 72. 18) Magyarosi Sándor, uo. 41. 19) Kovásznai Péter püspök, I. 233. §. 12. 20) Nagyári Benedek, József atyja, I. 275. §. 43. 21) Porcsalmi András, kerületi esperes. 22) Szakmári Németh Mihály, kerületi esperes. 23) Tolnai István, kerületi esperes. 24) Vásárhelyi Matkó István, kerületi esperes. 25) Bártai György. 26) Szathmári Pap János, kerületi esperes. 27) Rozgonyi János. 28) Csepregi Mihály, I. 275. §. 73. 29) Soós Ferenc püspök, I. 280. §. 48. 30) Csepregi Péter. 31) Viski Pál. 32) Bacsoni Incze Máté, I. 280. §. 5. 33) Deáki József, aki püspök is, kerületi esperes is volt, I. 280. §. 15. 34) Viski János. 35) Szathmári Pap János (26.) fia, Zsigmond, kerületi esperes és püspök, I. 233. §. és 280. §. 50. 36) Soós Ferenc, az előzőnek (29.) a fia, kerületi esperes. 37) Deáki Sámuel. 38) Incze Mihály, Máté (32.) fia, nagytiszteletű és kiváló hírű férfi, aki a tiszteletre méltó kolozsi és kalotai esperesi kerületet jelenleg igazgatja. 39) Nagytiszteletű és jeles hírű Verestói György úr. 40) Nagytiszteletű és jeles hírű Deáki Pál, akitől ezt a névsort kaptuk, kivéve Dési Istvánt. A három lelkészből álló testület úgy osztotta be egymás között a szent tevékenységet, hogy hetenként egy közülük a városi temp-

lomban (98. §. 10.), a másik az elővárosiban (98. §. 15.) látja el a teendőket, a harmadik váltakozva pihen. A templomok látogatásában ezt a beosztást követik a kollégiumi tanulók tógás polgárai is.

1683. október 4-én és a következő napokon tartották Kolozsvárt a helvét valláshoz tartozó világi és egyházi rendek híres konventjét, ahol Apafi fejedelem csak levelével volt jelen. Itt különféle ügyeket tárgyaltak meg, és főként december 6-án kedvező mederbe jutottak a tanulók kollégiumának ügyei. Az iratok megvannak a nagyérdemű református főkonzisztórium levéltárában.³⁹²

4) A kolozsmonostori helvét hitű egyházközség, amely a mostanitól visszaszámított első században állott fenn, ugyanazon vallás kolozsvári egyházközségének a felügyelete alatt állott. Az előző század végén Erdély három nemzetének a nemes rendjei biztosokat küldve Kolozsmonostorra, elvégezték ott, hogy Gál és Zámbo nemesek telkeit, amelyeket magvuk szakadása folytán Apafi fejedelem a helvét hitű kolozsmonostori egyháznak ajándékozott, annak átadják, és sürgette a kolozsvári egyháztól a rendek parancsának a kiegészítését. Ezt ugyanakkor a polgári egyházközség is szorgalmazta, hogy a kolozsmonostori templom körzetében lévő lakosok ne kényszerüljenek a faluval együtt adózni, hanem – Apafi fejedelem adományának megfelelően – adójuk maradjon meg a templom fenntartására fordítandó összeg gyanánt. Van sok egyéb is, amit ennek a templomnak és egyházközségnek az emlékezetére idefűzhetnénk, ha a lapok szűk volna nem akadályozna.

107. §

III) Az unitáriusoknak Kolozsvár környékén kilenc egyházközsége van, amelyek részben Kolozs vármegye határain belül, részben rajtuk kívül helyezkednek el. Ebben a vármegyében vannak: Kolozsvár (vagy Claudiopolis), Kolozs, Szovát, Zsuk, Újfalú, Nyulas; a dobokaiban: Kide, Melegföldvár; Belső-Szolnokban: Ilosva. Ugyanakkor Kolozsvárt a lengyeleknek a ma-

gyaroktól különálló gyülekezetük van, noha egyaránt unitárius vallásúak (98. §. 10.).

1) Az egyházközségeknek ezt a számát egy hitelt érdemlő férfitől kaptam, ezek közül azonban kettő, amint gyanítom (mert nem tudtam utánajárni), nagyon kevés unitáriust felmutató helység, s nem is jelölhető unitárius névvel. Az 1766. február 12-én a nagytiszteletű és nagy hírű Ágh István úrtól, az Erdélyben bevett vallások közül az unitárius egyházhoz tartozók püspökétől készített összeírásban ugyanis csak öt anyaegyházat, két leányegyházat találtam, bennük 474 családapával és családanyával s 1214 lélekkel.

2) Egész Erdélyben az első és a legnevezetesebb az unitáriusok kolozsvári egyházközsége, amely ugyanis a püspöki székhellyel, lelkészekkel, professzorokkal és gimnáziummal büszkélkedik. Egy unitárius szerzőnek az értekezése *Ortus et progressus unitariorum religionis in Transylvania brevis delineatio* címmel (amelyet Finta József nagytiszteletű férfiútól, a felsőrákosi unitárius egyházközség lelkészétől szereztem meg) és ezzel csaknem megegyező másik értekezés *Revelatio succinta de unitariorum origine Hungarorum* címmel azt adja hírül, hogy ezt a vallást Francesco Stancaro és Giorgio Blandrata hozták Itáliából Erdélybe.³⁹³ Ezt a vallást magáévá tette Dávid Ferenc, egy tudós és ékesszóló férfi, aki az utcasarkokon és utakon az ő meghallgatására összesereglett sokaságnak oly meggyőzően kezdte hirdetni, miszerint csak az Atya az egyedüli Isten, hogy egyhangúlag és közfelkiáltással a város lelkipásztorává nyilvánították, és a piaci templomba bevezették. Az 1543–1546 közötti években, főként Dávid Ferenc munkája és ügybuzgalma folytán, a város összes lakosa, köztük a város nagynevű plébánosa, Heltai Gáspár is csatlakozott az unitárius valláshoz. Azután pedig nem kevés mágnás, II. János királlyal együtt, valamint az egyházközségek közül több mint ötvenen aláírták az unitáriusok hittételeit.

Ezek az egyházközségek azonban később megapadtak: a különböző háborús forrongásokban számos egyházközség valamennyi polgárát rabságba hurcolták, sok falut, ahol virágzó egyházközségek voltak, ma románok laknak, s az ilyen helységeken a templomoknak csak a romjai láthatók (Erdélyben ez a

helyzet a magyarok egyházaival: a katolikusokkal és a helvét valláshoz tartozókkal is), leginkább Fejér, Küküllő, Kolozs és Torda vármegyékben. Az idők során a legtöbb mágnás is áttért erre vagy arra a vallásra (manapság nem találsz Erdélyben egyetlen mágnást sem, aki ezt a vallást követi) s nem kevés lovagrendi nemes is: így ír az a névtelen szerző [35/v.]. De tudvalevő, hogy 1563 előtt Dávid Ferenc Kálvin (kevéssel azelőtt Prométheuszhoz hasonlóan Luther és először a római egyház) hittételeit követte Heltai Gáspárral, Omlatiusszal, Vizaknai Gergellyel és másokkal.

Tehát az említett év után az unitárius vallás Kolozsvárt gyökeret vert, és az egész várost hatalmába kerítette (I. I. 245. §). 1569 és 1570 táján (amely időben Dávid Ferenc már a püspöki tisztséget viselte övéi választása, majd pedig 1571-től Erdély rendjeinek jóváhagyása alapján is) Kolozsvárt bizony alig találhattál mást, mint unitárius polgárt. Amikor aztán II. János Zsigmond leróttá tartozását a természetnek, s Dávid Ferencet a *De Christo Domini non invocandó*³⁹⁴ kifejtett istentelen véleménye miatt (amelyet az unitáriusok is helytelenítettek) az országgyűlésen elítélték, a dévai börtönbe vetették, és ott 1579. november 15-én rútul elpusztult, akkor sokaknak a lelke elfordult tőle. Mégis az egész XVI. században Kolozsvárt az unitáriusok helyzete volt a legvirágzóbb.

A következő évszázadban azonban, különösen 1620 és 1641 körül (amikor a helvét vallásúak általános zsinatján Rákóczi fejedelem jelenlétében folyt a vita, többek között az unitáriusokkal is, az Isten mivoltáról és személyeiről) a helvét vallás hitele megerősödött, majd lassacskán polgárjogot nyert a római katolikus vallás. Végül a jelenlegi évszázadban ezek a vallások jóval felülmúlták az unitáriust, amely nem is nagyon virágzó.

3) Kolozsvár városában az unitárius egyház plébánosai avagy lelkészei ezek voltak: 1) Heltai Gáspár, aki – miként Dávid Ferenc – szintén katolikus, lutheránus, kálvini református és végül unitárius lett. Amikor erre a vallásra tért át, megfosztották lelkészi jövedelmétől (I. 271. §). 2) Hunyadi Demeter először az unitáriusok kolozsvári iskolájának a rektora volt, azután plébános és végezetül püspök (I. 245. §). 3) János Erazmus; ez előbb az antwerpeni iskola rektora volt, s amikor ott tanításai miatt nem

maradhatott biztonságban, Lengyelországba költözött és onnan Erdélybe. Ugyanazt a felfogást vallotta Jézus Krisztusról, mint a régi arianusok, és erről a tárgyról vitái voltak Lengyelországban Socinusszal, sőt még antwerpeni rektorsága idejében közzétett két vitaanyagot, de Vilmos osztrák fejedelem nyomban betiltotta őket. Kolozsvárra érkezve, a lelkeszi tisztséget azzal a feltétellel nyert el, hogy tanítását tagadja meg, és csatlakozzék az unitárius valláshoz. Tisztségében német nyelven járt el, mert a kolozsvári egyházközség nagyrészt szászokból állott. A héber nyelvet kitűnően ismerte. 4) Göcs Pál, akiről az a hír, hogy lelkesként szorgalmas munkát végzett mind a tanítással, mind az egyház ügyeinek helyes rendezésével. A *Revelatio succinta...*, amelyet fentebb említettünk, ezt írja Göcsről [37/v.]: „Befejezte Kolozsvárt a reformációt; Basta idejében menekült volt Toroczkai Mátéval együtt, aki abban az időben püspök volt.” Minthogy pedig ezek menekülők voltak, az a bizonyos *Ortus et progressus religionis unitariae* ezt írja [44/r.]: „Toroczkai Máté 1601-ben, Basta idején Göcs Pál plébánossal számkivetett volt; ebben az időben komponálta az állapotával egyező, a 88. zsoltárból merített éneket, amely ma a zsoltároskönyvben található.” Egyesek azt állítják, hogy ez a Toroczkai Máté volt a kezdeményezője annak, hogy a Ferenc-rendieket kiűzték (Jézus társasági atyákat kellett volna írni, amint látható Fasschingnál [Nov. II. 83.], és az eset történetét 1603-ra kell tenni) a Farkas utcában lévő kolostorból, sőt hogy személyesen vezette a népet a Ferenc-rendiek kiűzésekor – aminek a körülményeiről nem mind egyformán számolnak be.

E Máté alatt Basta Kolozsvárt kifosztotta, nem hagyva érintetlenül az egyház vagyonát sem; az egyház templomát (98. §. 10.) nagy pénzösszeget lehetett megváltani tőle. 5) Radetius Bálint Danckából Máténak, a város titkárának volt a fia; először a kolozsvári iskola rektora volt, azután püspök, és 1622-től 1632-ig (amikor meghalt) plébános. Igen sok iratot hagyott maga után, nagyrészt nyomtatott formában; megírta az egyházi rendtartást is (I. I. 277. § és Czwingger [309.]). Talán voltak kéziratok is, amelyeket Czwingger a fiának tulajdonít, szintén Radetius Bálintnak, kolozsvári tanácstagnak, aki apja reggeli és estvéli imádságait annak halála után, 1638-ban kiadta. Amikor

az idegen nemzetiségű Bálint Erdélybe jött, a magyar nyelvet egyáltalán nem ismerte, s nem bírt kellő áttekintéssel az egyházak helyzetéről; ezért övéi azzal vádolták, hogy nem eléggé éber, és elhatározták, hogy sohasem választanak senkit püspökké (szuperintendenssé), csak akkor, ha a magyar nemzethez tartozik. 6) Járai Sámuel plébános volt 1632-ben, meghalt 1643-ban, élete 55. évében. Van egy értekezése a válásokról, negyedréti alakban, I. 277. § és Sandius 132. 7) Frank Ádám vagy forstadi Sziléziai Ferenc Lengyelországban, a krakkói iskola rektorságában Joachim Stegman utóda lett. Plébános volt 1643-ban, meghalt 1655-ben, élete 59. évében. 8) Járai János 1655-ben kezdett tevékenykedni a plébánosi tisztségben, 1661-ben püspökké választották, és ugyanabban az évben meghalt. 9) Baumgarten (Baumgarten) Bálint először az iskola rektora volt, végül plébános, meghalt 1672-ben. Írt egy fajta teológiai rendszert, amely ma is megvan, I. Czwittingernél Toppeltinus neve alatt [387.]. Körülbelül ebben az időben Kolozsvárt a lelkészi tisztségben (mivel itt másodlelkészek is vannak) Pál (Pauli) István is tevékenykedett, amint ezt mutatja Sandius [168.]; Czwittinger azt is írja, hogy meghalt 1672-ben, 43 éves korában. Összeállított egy értekezést a Szentírásnak az unitáriusoktól és a trinitáriusoktól vitatott helyeiről. Kéziratban hagyta hátra az utódokra latin nyelven írott énekeit is. 10) Szentiványi Márkos Dánielt nagyon fiatalon küldték el a külső országokba; az akadémiákról visszatérve, tüstént az iskola rektora lett, végül plébános vagy a város első lelkésze, majd püspök. Magyar catechesist írt, meghalt 1689-ben. Az ő idejében az unitáriusoknak az Óvárban található iskolája, a helvét hitűek templomával együtt, mely az unitáriusok iskolájának a tőszomszédságában volt (98. §. 10.), átment a katolikusok tulajdonába. Ezekről Fassching [Nov. II. 81.] ezt írja „Kolozsvárt a domonkos rendi szerzetesrend templomában, amelyet egy évszázadnál jóval hosszasabban a nem katolikusok foglaltak el, 1693-tól a Jézus Társaság végezte az istentiszteletet, mert ezt a templomot királyi rendeletre a kálvinistáktól vették át, a kolostort pedig az ariánusoktól.” 11) Jövedics András, aki lutheránusból lett unitárius, először rektor volt, azután plébános, és meghalt 1710-ben. 12) Kolozsvári Dimény Pál orvosdoktor és a gimnázium rektora, plébános, egy latin és magyar

nyelven írott unitárius catechesis szerzője, amelyet a mai napig használnak. Meghalt 1720. január 4-én. Míg ez a lelkész tevékenykedett, a városi Szent Mihály-templom (98. §. 10.) és a szentpéteri elővárosi templom (98. §. 15.) az unitáriusoktól átment a katolikusokhoz. 13) Szentábrahámi Sámbarád Mihály Kolozsvárinak volt az utóda, és 1737-ben püspökké választották, de az iskola rektorságát, amelyet azelőtt töltött be, megtartotta. Meghalt 1758. március havában (I. I. 282. §. 7.). 14) Nagytiszteletű és jeles hírű sepsiszentkirályi Ágh István atyát az 1758. május 21-én Kissáronson rendezett általános zsinaton püspökké nyilvánították, de ő az iskola rektorságáról nem mondott le, hanem máig is szerencsésen működik püspökként, rektorként és első lelkészként. Egyáltalán, rajta kívül is az összes püspökök ebben a városban az unitáriusok főlelkészeinek számítottak (bár nem voltak valamennyien plébánosok vagy rendes lelkészek), mintha a lelkészi tisztség rájuk hárult volna. A mai püspököt sem kell a szó tulajdonképpeni értelmében működő lekipásztornak tekinteni, mivel ismeretes, hogy agyon van halmozva egyéb, terhesebb teendőkkal. Ellenben lelkészként dolgozik a nagytiszteletű és jeles hírű Kövendi Kovács Tamás úr, a főkonzisztórium jegyzője, Pálffy Benjámin utóda ebben a tisztségben, és Fejérvári Sámuel úr.

4) Minthogy a kolozsvári unitárius lelkészek bemutatott névsorában több püspökről és iskolai rektorról tettünk említést, jónak látjuk, hogy teljes névsort készítsünk róluk (noha a püspökökét közöltük, I. 245. §). Következzenek tehát:

a) A püspökök név szerint: 1) Dávid Ferenc. 2) Hunyadi Demeter. 3) Enyedí Györgyöt megválasztották 1592-ben, meghalt 1597-ben, I. 273. §. 4) Várfalvi Kósa János, a kis catechesis szerzője, aki tisztsége elnyerése után hamar meghalt. 5) Toroczkaí Máté (akiről I. I. 277. §). 6) Radetius Bálint. 7) Csánádi Pál (I. I. 277. §). 8) Beke, másként Bardosi Szentgyörgyi Dániel, püspökké kinevezték 1636-ban, meghalt 1661-ben. 9) Járai János, akinek a halála után a háborús felfordulások miatt a püspöki tisztség mintegy két évig betöltetlen. 10) Nagysolymosi Koncz Boldizsár, megválasztották 1663-ban. 11) Szentiványi Márkos Dániel. 12) Bedő Pál; megválasztották 1689. június 19-én a Küküllő vármegyei Dicsőszentmártonban tartott zsinaton, s

Apafi fejedelem megerősítette ugyanazon év július 25-én kibocsátott oklevelével. Ennek az idejében az unitáriusok különféle pincehelyiségekből álló iskolát építettek a piacon, a nagytemplom (98. §. 10.) körzetében. 13) Kövendi Mihály derzsi lelkész-ből, az udvarhelyi kerület espereséből és főjegyzőjéből lett püspök 1691-ben. 14) Almási Mihály, előbb szentpéteri lelkész, 1692-ben lett püspök, meghalt 1721-ben. 15) Pálffy Zsigmond, kolozsvári lelkész és főkonzisztórium-i jegyző, megválasztották 1721-ben, meghalt 1737-ben. 16) Szentábrahámi Mihály, számos, nagyobbára kiadatlan irat szerzője; ezek közül elsősorban megemlítendő a *Theológiája*, ugyanis ebből a műből ismerhetők meg az unitáriusok hittételei, akik nemcsak a Szentháromság tekintetében, hanem sok egyébben is eltérnek a többi kereszténytől. Úgyszintén megemlítendő a *Rövid útmutató* a szokványos egyházi bírósági eljáráshoz, nyolc fejezetben bemutatva; bíráskodások alkalmával az unitáriusok ezt sokat használják.

b) Az unitáriusok kolozsvári iskolájának a rektorai: 1) Molnár Gergelyt ők ugyan unitáriusnak írják, de tévednek. Molnár ugyanis korábban (mégpedig 1558-ban) betöltötte sorsát, mintsem a gimnázium az unitáriusok hatalmába jutott volna. Halála után az akkor kálvinista-református, kevéssel előbb lutheránus iskolát 1562 körül rábízták az antitrinitáriusok ádáz támadójára, Károlyi Péterre, aki mindenekelőtt Blandrata és a királyi udvar prédikátora, Dávid Ferenc hittételeire figyelt fel, és szembefordult velük. Molnár tehát nem ismerte az unitáriusokat (akik azonban ma is az ő latin nyelvtanát használják). Eszerint az első rektor (akit másodiknak akarnak mondani) Hunyadi Demeter volt. 2) Sommer János pirnai misztikus, akiről már szóltunk.³⁹⁵ 3) Palaeologus Jakab Khiosz szigetéről; mint mondják, a konstantinápolyi császárok törzsekéből származott, és Sommer után lett rektor. Egyesek azt mesélik, hogy öregkorában tanításai miatt Rómában megégették.³⁹⁶ 4) Enyedi György, rektorrá választották 1582-ben. Hogy utána kik működtek, arról egészen 1605-ig nem találunk írásos feljegyzést. 5) Radetius Bálint. 6) Csanádi Pál, aki alatt közzétették az iskolai törvényeket 1624-ben. Püspökké lett, de nem mondott le a rektorságról. 7) Ózdi Tamás, rektor lett 1633-ban, de 1638-ban a nagy tekintélyű szenátussal és a tiszteletre méltó férfiakkal az iskolába bevonulva,

búcsút mondott a rektori tisztségnek, és városi tanácsossá választották. 8) Dálnoki Mihály 1638-tól 1648-ig (I. I. 277. §). 9) Baumgarten Bálint. 10) Rákosi Boldizsár. Ez két esztendeig tevékenykedett elődje tisztségében, de eközben visszalépett, majd újra ő következett. Tisztségéből való kilépése után a kolozsmonostori konvent requisitora lett. 11) Szentiványi Dániel Mihály. 12) Jövedics András. 13) Kolozsvári Dimény Pál. 14) Szentábrahám Mihály. 15) Ágh István rektor és a teológia professzora, akinek az oldalán a többi tudományt a külföldi akadémiaírókról 1736-ban hazatért jeles hírű ifjú férfiak, Lázár István és Nagyajtai Nagy György urak adják elő.

5) Hogy az unitárius vallásra áttért lengyelek mikor és milyen ok miatt jöttek Erdélybe, azt nézetünk szerint a lengyel történetíróktól kell megtudni. Rövid történetüket bemutatjuk abból az értekezésből, amelyet *Notae quaedam de fratribus e Polonia exulibus*³⁹⁷ címmel tiszteletes Vargyasi Szolga Ferenc-től, a nagyajtai unitárius egyházközség lelkészétől kaptunk. A Faustus Socinustól átvett vallás miatt Lengyelországból kívándorolni kényszerült lengyelek (mivel nem tértek vissza a római katolikus egyházba a kitűzött időpontig) 1660-ban Európa különböző részeiben húzódtak meg. Ugyanabban az évben azok, akik Erdélyt választották maguknak, menekülésüket kedvezőtlen előjelekkel fejezték be, mert alig keltek át a Kárpátok hegyein, amikor Máramarosban, Magyarország vármegyéjében, Rhédei Ferenc főispán védelme alatt egy városban időztek, a nyomorult száműzötteket katonák támadták meg és fosztották ki; a száműzöttek közül körülbelül ötszázat útipénzüktől és mindentől, amit Lengyelországban a lángokból ki tudtak ragadni (javaik eladására ugyanis bizonyos határidőt engedélyeztek, de sokan semmiképpen sem tudták eladni birtokaikat a rájuk igényt tartó lakosoknak, akik jól tudták, hogy nekik fog maradni minden), vagyonuktól, ruháiktól egészen a meztelenségig nyomorultul kifosztották. Amikor pedig ezek hazulról száműzve Kolozsvárt választották, a kolozsvári testvérek, noha az idő tájt a háborúk minden ezüstjüktől, aranyuktól megfosztották és kiszígerelték őket is, ezeknek a segítségére siettek, a mezteleneket ruházattal, a rászorulókat élelemmel, a szegényeket útipénzzel látták el, az utazáshoz szekeret adtak, városukba emberségesen

bevezették őket, s nem csupán házaikkal, hanem várfalaikkal is szeretettel fogadták, s a testvéri szeretet minden megnyilvánulásával a leghumánusabban felkarolták. Ámde az akkori idők pestises fertőző levegője az új vendégekre hirtelen rátörve stb.³⁹⁸ (vö. 98. §. 10. f.). Tehát kiigazítandók a történészek és a teológusok, akik úgy vélekednek, hogy az unitárius vallást Erdélybe ezek a lengyelek hozták be a XVII. században, hiszen ismeretes, hogy már körülbelül a XVI. század közepén igen mély gyökereket vert ebben a tartományban.

108. §

IV) Az ágostai hitvallást követő százszoknak a tekei káptalanban és Kolozsvár városában van a székhelyük.

V) A görög szertartású románok ebben a vármegyében is ropant számosak.

A tekei káptalanról egyet-mást I. I. 235. §. Ebben a káptalanban 1766-ban megszámláltak 2200 ágostai hitű lelket, Kolozsvárt pedig 236 férfit és 245 nőt. A kolozsvári százszok majdnem 1620-ig az unitárius vallást követték, amikor is a legtöbben a helvét vallást vették fel, és Bethlen Gábor fejedelemtől az istentisztelethez helyet s nagyszerű edényeket és felszerelést kaptak. Ezen egyház iránt Katalin fejedelemasszony is jóindulattal viseltetett, és mondják, hogy a német Szent Bibliát, amelyet ugyanaz a fejedelemasszony Berlinből hozott magával Erdélybe, és azt a református százszok kolozsvári egyházközségének adományozta, ma is ugyanazon egyházközség levéltárában őrzik szeretete emlékére, I. Huszti, Origo [11. §]. Úgy hiszem azonban, hogy vagy nem csatlakoztak valamennyien a helvét hithez, vagy utóbb elhagyva azt, a lutheránusra tértek át, mert a mostani időkben az összes kolozsvári százszok az ágostai vallás hívei, a helvét vallást átengedve a magyaroknak. Végül nem eléggé értem Fassching szavait [Nov. II. 85.], aki azt mondja, hogy „látni lehet itt az ősapa, Luther szokásokban és szertartásokban kétfelé szakadt lutheránus unokáit”, ha ugyan nem tartoznak csak egyetlen gyülekezethez.

2) A görög szertartású románoknak ebben a vármegyében

1761-ben 157 templomuk volt; a lélekszám 52 566, a családoké 10 658, a papoké 238, a tanítóké, kántoroké és harangozóké 239.

Művelődési és katonai ügyek

109. §

A művelődés schol Erdélyben nem terjed szerencsésebben és gazdagabban, mint ebben a vármegyében, mégpedig Kolozsvár városában, amint kiderül abból, amit elmondottunk a 98. §-ban. A helvét vallásúaknak többfelé a falvakban is vannak alsó fokú iskoláik.

Nem utolsó elismerést érdemel a katonai helyzet sem, mert Kolozsvárt állomásozik egy erős cs. kir. helyőrség. Gléden, Monor és Kissajó falvakban vannak a II. román határőrezredbe sorolt határkatonák.³⁹⁹ A kvártélyos katonákat (mint Erdély többi helységében is szokásos) a hadi és polgári biztosok elhelyezkedése szerint szállásolják el.

1) A kolozsvári katonai helyőrségről a 98. §. 4b, c, d, e, f alatt nem keveset írtunk, de úgy véljük, arra az egyre még rá kell mutatnunk, hogy a XVII. század közepe előtt ugyanebben a városban nem volt állandó helyőrség, miután azonban a határvidéki helységek közé sorolták, erős helyőrségi katonaságot kapott. Ennek a helyzetnek a megvilágítására igen nagy fontosságúnak tartjuk bemutatni (más összefüggésekben) némely országgyűlési cikkelyeket abból az időből. Az 1665. május 1-jén Gyulafehérvárt tartott országgyűlésen elhatározták:⁴⁰⁰

„24. cikkely: *A praesidiariusok és fizetett gyalogok lovasokról való modalitás és rendelés.* A praesidiumok és vitézljő rendek tartását Kegyelmes Urunk szükségesnek ítéljük lenni, de úgy, hogy gyalog praesidiumon kívül Kolozsvárt lovas praesidium ne tartassék, hanem Kolosvár véghely lévén, szabad város lévén, azon városnak lakossa elégséges lészen az ott való vigyázásra, a gyalog praesidiummal edgyütt, communi voto decernáltuk.

25. cikkely. *A főbb vitézljő rendek hol lakjanak és hova ren-*

deltessenek, végeztetik. A fő kapitányok Almásban lakják, és vitézlő rendek a szükséghez képest hova ordináltassanak, és hol leszen szükségesebb vigyázniok, vigore praesentis articuli authoráltuk Nagyságodat, bölcs tanácsival tehessen rendelést felőlek, melyet is egész országu egy consensusból végeztünk.”

Ugyanebben az évben, szeptember 10-én a radnóti várban tartott országgyűlésen hozták a⁴⁰¹

„12. cikkelyt: Az elmúlt fejevári gyűlésünkön a kolosvári atyánkfiait notabilitáltuk volt, mely artikulusokat mostan is helybenhagyjuk ilyen declaratióval. Mint véghelyekben fejedelmek szoktak kapitányokat állítani, úgy ide is mi Kegyelmes Urunk Ónagysága állítson főkapitánt. Mivel penig a véghelyeket nemcsak belől a kőfalon kell oltalmazni, hanem ha a szükség úgy kívánja, excursiókat is kell tenni, azokat is végbevigyék, a helynek mivoltához képest, úgy, hogy a kapuban is maradhasson az helynek őrzésére. Ha penig, kitől Isten oltalmazzon, a kényszerítő szükség úgy kívánná, hogy több praesidiumot is kellenék az helynek oltalmazására béküldeni, bébocsátani tartozzanak, szállást adni, hogy így coniunctis viribus oltalmazhassák. A somlyai praesidiumnak házak népe s javok a hirtelen való indulás mián ott maradt, amíg az elszállításban mód és alkalmatosság adódik, szállásokról ne turbályák, lehessenek csendességben szállásokon javokkal edgyütt. Amelly kevés számú német mostan ott van, azokat magok hasznokra nézve tartsák meg mint magok szolgálit, magok könnyebbsége jövén ki belőle, úgy a míves emberek is inkább házoknál ülhetnek. Fő kapitány introductiójára (kineveztek ugyanis egy főkapitányt, de eddig nem iktatták be ünnepélyesen a hivatalába – B. J.) és mind azon helynek mostani új karban való állítására, és ahhoz egyéb illendő szükséges dolgoknak eligazítására a mi Kegyelmes Urunk Ónagysága méltóztassék tanácsúr hívei közül comissariusokat oda expediálni halogatás nélkül.”

2) Az imént említett országgyűlés 3. cikkelye mutatja, hogy egykor helyőrség volt Sebesváron is, ahol a katonák jelenleg is valamilyen őrszolgálatot látnak el; ennek szövege:⁴⁰²

„Az hadak tartására is több fiscalis proventusok mellé rendeltünk kapuszám után flor. 5, azaz öt forintot. Ezt az ötforin-

tos adót pedig értyük csak a sebesvári és somlyai praesidiumok számára vettettek lenni, a csehi és másutt való helyyeket, amivel lehet, örömet muniáljuk, de hogy azoknak is fizethessünk, arra nem érkezhetünk.” Sebesvárról vagy Sebesváraljáról l. 101. §. 24.

HATODIK FEJEZET

Doboka vármegye

110. §

Doboka vagy a dobokai vármegye,⁴⁰³ latinul Comitatus Dobocensis, németül Die Dobocer Gespanschaft, nevét az elpusztult Doboka váráról nyerte, melynek romjai ma az azonos nevű faluban láthatók. Majdnem ugyanolyan módon, mint Kolozs és Torda vármegye, a Magyarországgal közös határnál nyugatról északkelet felé fordul egészen a moldvai havasokig, s délkelet felé Kolozs vármegyétől, északon Kővár vidékétől és Belső-Szolnok vármegyétől, valamint Beszterce vidékétől a Szamos folyó választja el. Részben erdős, részben sík a területe, ellátva hegyekkel, tavakkal, a Kis-Szamos és a Sajó folyóval s kisebb patakokkal. Bőségesen terem gabonát és szőlőt, s nem kis számban táplál házi- és vadállatokat is. Hihető, hogy itt az a régi magyar Dobuca emelt várat, akiről Béla jegyzője a 11. fejezetben emlékezik meg. A vár nyomait a kissé dombos terepen fekvő falu (és nem mezőváros, amint Szászky [507.] és mások vélték), Doboka (113. §. 4.) mutatja, a Földvári-kúria mellett. Azt bizonyosnak tartom, hogy a név innen szállott át az egész vármegyére.

111. §

A vármegyét magyar nemesek lakják jobbágyaikkal, úgyszintén románok és kevés szász, ugyanazon nemeseknek a szász jobbágjai, akik az alsó járásban laknak.

A nemesi sójádék 1702 májusában Balogh Jánostól és Cserényi Jánostól, e vármegye főbíróitól összeállított jegyzéke az alsó kerület vagy járás mágnásait és nemeseit falvanként így mutatja be. *Alsó- és Felsőbalázsfalva*: a Cserényi, Apáthi és Zutai nemesek. *Árokajla*: Bánffy. *Bilak*: Csáky. *Bonchida*: Bánffy. *Boncnýtres*: Bethlen, Apor, Nemes, Kapitány. *Buza*: Csáky. *Császári és Cege*: Wass. *Galac*: Bánffy, Veress. *Göc*: Becze, Nagy. *Gyeke*: Kornis. *Gyulatelke*: Bethlen, Pekri, Daczó, Kabos, Horváth. *Harina*: Macskási. *Kendtelke*: Bethlen. *Ketely*: Bocskor. *Kisbudak*: Simonfi, Váradi. *Kisdebrecen*:⁴⁰⁴ Somai, Karuly. *Mányik*: Kemény. *Marokháza*: Páska. *Máté*: Haller. *Melegföldvár*: Suki, Kakucsi, Felszegi, Horváth. *Mikola*: Marosán, Kupsa, Tamás. *Nagydevecser*: Somai, Kovács. *Nagysajó*: Almádi, Orbai, Erdélyi, Haji, Vass, Kemény, Fogarasi, Páris. *Noszaj*: Kálnoki, Henter, Domokos, Szentpáli. *Oláhvásárhely*: Rhédei, Újvári, Gazdag. *Pulyon*: Szentés, Sánta. *Sárváros (Sárvár)*: Somai, Cserényi, Viski, Gálffi, Sebestyén. *Sajókeresztúr*: Toroczkai, Wass, Széki. *Simontelke*: Almádi, Simonfi. *Sófalva*: Rácz, Orlai. *Szászcegő*: Mikó, Balog, Luczai, Székely, Bagaméri, Pávai, Köblösi. *Szászsombor*: Vajda, Széki. *Szászújós*: Sárközi, Zabolai, Toroczkai, Fogarasi, Gyenge. *Szentandrás*: Orlai, Fejérvári, Erdélyi, Sarádi, Vass, Bodoni, Haji, Tárkányi. *Szentgyed*: Némái, Szabó. *Szentgotthárd*: Rácz. *Szentiván*: Farkas, Kővári. *Szentmárton*: Ilyei, Csontos. *Szentmiklós*: Jábródszki. *Szentjakab*: Harinai. *Szék*: Zutai, Somai, Kis és 10 egytelkes nemes. *Száva*: Veress. *Veresegyháza*: Rhédei, Zabolai. *Vice*: Apor. *Vízszilvás*: Borsai.

Megjegyzés: a mágnás és nemes birtokosok sokkal többen voltak, de ebbe az összeírásba csak azokat vették fel, akiknek akkoriban ott volt a lakóhelyük.

A felső járás jegyzéke, amelyet Kabos Sándor alszolgabíró és Veszprémi György, e járás alispánja készített, így számol be. *Doboka*: Rhédei Pál, Kun István, Ördög, Fejszés, Sárközi, 7 egytelkes nemes. *Borsa*: Keresztesi Sámuel, Décsei Bálint és Ferenc, Butyka, Bánffy Dániel, néhány egytelkes nemes. *Iklód*: Toldalagi András, Gábor és György, Földvári Pál, Lázár György, Dési János, Rettegi Mihály, Homoki, Csapai, Lengyel, Szöllősi, Váradi. *Drág*: Szeredai Péter és István. *Kend*: Kapi Já-

nos. *Hídalmás*: Korda. *Hosszúmacskás*: Kabos. *Sólyomkő*: Beszprinyi. *Köblös*: Becski, Diósi, Dobai, Szentmártoni, Szölösi, Pásztai, Balog, Osváth, Székely, Nagy, Dolnai, Kis. *Páncélcseh*: Dobai, Hidi, Ilye, Mihály, Balog, Nagy, Somlya, Gecző, Rápóti, Diénes. *Csoma fája*: Csernátoni, Butyka, Bukaviczai, Fekete, Csomafáji. *Derzse*: Varsányi, Marjai, Enyedi, Nemes. *Tótfalu*: Viski, Daczó, Péter.⁴⁰⁵

Voltak még más nemes birtokosok is, valamint egytelkesek, akiknek a nevét az említett jegyzék nem tünteti fel eléggé tisztán.

112. §

E vármegye nemes Állandó Táblája székhelyét Szék mezővárosban tartja, és áll az elnökből, aki a főispán, tizenkét tényleges esküdtből, akik között van két főszolgabíró, két királyi adószedő, két alispán, két jegyző és ugyanannyi számfeletti és más tag, mint az előző vármegyéknél. Végül van nyolc alszolgabíró.

1) 1540-től ennek a vármegyének az élén a következő főispánok állottak.⁴⁰⁶ 1) Magyarközlői Teke Lukács. 2) Alsóbalázsfalvi Cserényi István. Amikor Teke Lukács ezt a vármegyét felcserélte Belső-Szolnokkal, utána következett 1547-ben 3) Tötöri Balázs. Amikor Cserényi István meghalt, következett 1556-ban 4) bonchidai Bánffy Farkas. Tötöri Balázs után következett 1578-ban 5) ördögkeresztúri Ördög János. Bánffy Farkas után 1580-ban következett egy másik 6) Bánffy Farkas, zentelki és losonci. Ördög János után következett 1588-ban 7) somkeréki Erdélyi Miklós. Utána 1591-ben 8) lónai Kendi Sándor. Amikor Kendi Sándor fejét vesztette (98. §. 7.), 1595-ben a helyébe lépett 9) az ugyanazon Lónáról való Kendi István, Bánffy Farkas helyét 1595-ben átvette 10) vicei Mindszenti Benedek. Amikor Kendi Istvánt kancellárrá nevezték ki, utána következett 1609-ben 11) derzsi Petki János; mivel 1612-ben mindkettőt kicserélték, következtek 12) szentlászlói Kamuti Balázs Drágról, aki a fejedelem tanácsosa is, és 13) hatvani Hatvani Zsigmond Tötörről; Hatvani Zsigmond helyébe 1615-ben kinevezték 14) gyekesi Wesselényi Boldizsárt, aki az összes tizedek fő-

bérlője is volt 1638-tól; Kamuti Balázs után 1629-ben következett 15) rátóti Gyulay Sámuel; utána 1630-ban 16) derzsi Petki Ferenc. Utána 1631-ben jött 17) egy másik derzsi Petki János. Utána 1634-ben 18) vicei Mindszenti Gábor, Gábor után 1643-ban 19) bükkösi Kemény Boldizsár; Wesselényi Boldizsár után 1648-ban következett 20) keresdi Bethlen Mihály; Kemény Boldizsár után 1649-ben 21) losonci Bánffy György; Bethlen Mihály után 1653-ban 22) losonci Bánffy Zsigmond, utána 1659-ben következett 23) losonci Bánffy Dénes, aki a legfelségesebb fejedelem tanácsosa is és a kolozsvári helyőrség főkapitánya, végül 1672-ben Bánffy Dénes fiát, Györgyöt tisztségbe iktatták éretlen korban, működés nélkül. Amikor 1674-ben Bánffy Dénest lenyakzták, 1675-ben helyébe lépett 24) keresztesi Csáky László, akit beiktattak ugyanabban az évben, amikor Dénes fia, György, működés nélkül még jelen volt. 25) Gyerővásárhelyi Gyerőffy György a hűtlenség miatt elítélt Csáky Lászlót követte 1678-ban. 26) Losonci Bánffy Gábor; őutána 1687-ben 27) az előbb említett Bánffy György, aki utóbb Kolozs vármegye főispánja és Erdély gubernátora is lett. Az ezt a vármegyét Kolozssal felcserélő Gyerőffy György után 1685-ben következett 28) losonci Bánffy Farkas. Ennek a századnak az elején, 1703-ban és a következő években, amikor tombolt a Rákóczi-féle belső háború, miután a tényleges főispánok elhaláltak, Rákóczi Ferenc kinevezte 29) cegei Wass Dánielt. Ámde ezeknek az éveknek az eseményeiről a vármegye jegyzőkönyveiben egyetlen megemlékezés sincs. Végül 1711-ben létrejött a békekötés, és 30) méltóságos gr. losonci Bánffy György, az elhunyt fenséges gubernátor fia egyedül nyerte el tisztségét (mert ettől az időtől az egyes vármegyék élére csak egy-egy főispánt kezdtek állítani); ekkor általános gyűlést tartottak, ahol megtörtént a tisztújítás is. Amikor gr. Bánffy György úr 1735-ben az életet a halállal cserélte fel, 1737-ben következett 31) magyar-gyerőmonostori br. Kemény Sámuel. 1743-ban távozván az élők közül, 1745-ben kinevezték 32) gr. Bethlen Gábort, cs. kir. és apostoli felsége kamarását, egészen addig, amíg 1751-ben őfelsége tanácsosaként Bécsbe rendelték, és így 1753-ban főispánná nyilvánították 33) gr. Bethlen Imrét, azelőtt Kővár vidéke főkapitányát. Amikor őt guberniumi tanácsossá emelték, ugyan-

azon 1755. évben következett 34) losonci Bánffy Dénes, akit teljes címével máshol már említettünk. Mivel a méltóságos Bánffy Dénest 1756-ban udvari tanácsosságra szolgáltatták, 1756-ban következett 35) széki Teleki Pál gróf, aki azelőtt Fogaras vidéke főkapitánya volt. Amikor 1775-ben a halandó állapotból kiszolgáltatták, utána jött 36) méltóságos és nagyságos római szent birodalmi gr. széki Teleki Ádám úr, ő cs. kir. és apostoli felsége kamarása, korábban Kővár vidéke főkapitánya.

2) E vármegye főbíróiként 1540-től ezek tevékenykedtek: 1) Bodoki Balázs. 2) Némai Menyhárt Iklódról 1541-től. 3) Derzsi Komjáti Gáspár 1556-tól. 4) Derzsi Göczi János. Azelőtt ezek mindketten alispánok voltak. Göczi János után következett 1581-ben 5) Apáti Boér Péter. Mivel Komjáti Gáspár 1588-ban meghalt, ugyanabban az évben helyébe lépett 6) kecsetszilvási Szilvási András, azelőtt alispán. 1588-ban mindkettőt lecserélték, és így ugyanabban az évben a helyükbe léptek 7) Bodoki János és 8) szászsombori Székely János. Amikor mind a kettőt leváltották, 1595-ben következtek 9) dobokai Szemere János és 10) nagydevecseri Somai György. Szemere János helyébe lépett 1629-ben 11) nagyzsombori Sombori István. Utána 1630-ban 12) Szilvási András, aki addig alispán volt. Somai György után 1631-ben következett 13) Szigethi György, azelőtt alispán, utána 1641-ben 14) nagydevecseri Somai János, korábban alispán. Utána 1643-ban jött újra 15) Szigethi György. Szilvási András után 1648-ban következett 16) iklódi Toldalagi Ferenc. Rá ugyanazon évben 17) Nádudvari János, azelőtt alispán. Utána 1665-ben 18) keresztúri Keresztúri István. Szigethi Györgyöt 1666-ban követte 19) gyulatelkei Daczó György. Utánuk 1670-ben következtek 20) keresztszentkirályi Tötöri István és 21) szászcegeői Balog János. Tötöri István leköszöntével 1675-ben következett 22) Almádi István, aki azelőtt alispán volt. Utána 1682-ben következett 23) gyulatelkei Daczó Ferenc. Utána 1685-ben 24) dobokai Fejszés Ferenc. Utána 1701-ben 25) győronostori Kabos Sándor. Balog Jánost követte 1703-ban 26) Beszprinyi György, azelőtt alispán. Kabos Sándor helyébe lépett 1706-ban 27) dellőapáti Somai György. Beszprinyi Györgyöt követte 1711-ben 28) Újhelyi Ferenc, azelőtt nótárius. Somai György után 1711-ben következett 29) Váradi Zsigmond,

azelőtt alispán. Utána és Újhelyi Ferenc után következtek 30) fogarasi Lészai István, 31) szászcegyői Balog György. Amikor ez 1735-ben elhunyt, következett 32) Köblös Péter, azelőtt alispán. Amikor 1739-ben Péter leköszönt, őt követte 33) alsócsernátoni Csernátoni György. Lészai István után következett 1744-ben 34) Varsányi Benedek, azelőtt alispán. Csernátoni György után 1744-ben a helyébe lépett 35) felsőszálláspataki Mara László, azelőtt alispán. Varsányi Benedek leköszöntése után, 1745-ben következett 36) Maksai Mihály, azelőtt alispán. Mara László leköszöntével 1746-ban következett 37) szászcegyői Balog Zsigmond. 1750-ben mindkettőt lecserélték, s ekkor jöttek 38) Somai Sándor, korábban alispán és 39) Domokos Ferenc, azelőtt alispán. 1755-ben a megerősítés erejénél fogva bevezetettve következtek 40) csomafáji Csernátoni József és 41) felsőszálláspataki Mara László. Amikor Csernátoni József meghalt, 1757-ben következett 42) Maksai Gábor, aki azelőtt bérelő volt. Helyébe lépett 1763-ban 43) altorjai Apor István. Mara Lászlót követte 1763-ban 44) magyarpalatkai Jánosi Péter. Az 1769-ben leköszönt Apor Istvánt ideiglenes helyettesként követte 45) Maksai Gábor. Jánosi Péter helyébe lépett 1769-ben 46) Szabó Gábor, azelőtt királyi adószedő. Maksai Gábor után 1771-ben következett 47) farnasi Keczei Sándor, azelőtt alispán. Ez a két utóbbi tekintetes férfiú jelenleg is dicséretesen látja el feladatát.

3) Az 1540. esztendőől alispánok voltak: 1) becei Komjáti Gáspár 1540-ben és 2) Göcz János. Őket követték 1566-ban 3) kecsetszilvási Szilvási András és 4) nagyfalusi Deák (Litteratus) Péter, aki azelőtt nótárius volt. Utánuk 1595-ben következtek 5) dobokai Szilvási András és 6) légeni és apáti Mikola Pál. Szilvási Andrást 1606-ban követte 7) Horváth Péter, Mikola Pált ugyanabban az évben 8) szentgyeydi Zenthe Gergely. Mivel Horváth Péter 1610-ben lemondott, következett újra 9) Szilvási András. Zenthe Gergelyt 1626-ban követte 10) apáti és borzási Csomor Péter. 1629-ben mindkettőt követte 11) fodorházai Somai Tamás és 12) galaci Szigethi György. Utóbbi 1631-ben követte 13) sajókeresztúri Keresztúri Miklós. Azután 1634-től 1638-ig voltak 14) dobokai Zakariás Zsigmond és 15) nagydecseri Somai János. Kettőjüket követték 1638-ban 16) fodor-

házai Somai Tamás és 17) veresegyházi Szilágyi János. Szilágyi János után 1639-ben következett 18) nagydevecseri Somai Gergely. Somai Tamás után 1647-ben 19) kisjenői Nádudvari János. Utána 1648-ban jött 20) viglai Horváth Ferenc. Somai Gergelyt 1657-ben követte 21) galaci Török Mihály. Amikor 1668-ban mindkettőt leváltották, következett 22) dobokai Tordai János és 23) szászcegyői Balog János. Kettejüköt követte 1672-ben 24) szávai Almádi István és 25) kishudaki Rettegi István. Almádi Istvánt követte 1675-ben 26) kisjenői Ördög István. Utána 1677-ben 27) dobokai Sárközi Miklós. Mivel mindkettő búcsút mondott 1678-ban, következett 28) magyarköblösi Diósi János és 29) szászszombori Vajda János. Diósi János után következett 1683-ban 30) kisdobai Dobai Péter, Vajda János után pedig ugyanabban az évben 31) szászújósi Fogarasi Gábor. Amikor mind a kettőt lecserélték, 1701-ben következett 32) Veszprinyi György és 33) nagyváradi Váradi Zsigmond. Kettejük után következett 1703-ban 34) kishudaki Rettegi Mihály a felső járásban, az alsóban pedig 35) fogarasi Lészai István és azután 36) kishudaki Rettegi György. Őket 1711-ben követte 37) csomafájai Csernátoni János és 38) széki Redmeczai Márton. Utána 1712-ben 39) szászcegyői Balog György. Helyükbe léptek 1715-ben 40) kishudaki Rettegi György és 41) alsóbalázsfalvi Cserényi György. Amikor Rettegi György elvándorolt az élők sorából, 1718-ban következtek 42) iklódi Toldalagi György, s amikor ez 1720-ban elhunyt, 43) páncélcsehi Szénási András. Szénási leköszönte után 1724-ben 44) gyalui Sáfár Pál. Cserényi György helyébe lépett 45) Viski György, azelőtt nótárius. Amikor Sáfár Pál 1726-ban meghalt, követte 46) csekelakai Varsányi Benedek. Viski György leköszöntekor 1727-ben következett 47) Köblös Péter, korábban nótárius. Varsányi Benedek helyébe lépett 1732-ben 48) nagydobai Décsei Zsigmond, aki 1735-ben leköszönvén, következett 49) botházai Szarvadi János. Köblös Pétert követte 50) fogarasi Lészai Gáspár. Mivel ugyanabban az esztendőben Szarvadi János elhalálozott, 1737-ben a helyére lépett ismét 51) Varsányi Benedek. A leköszönő Lészai Gáspárt 1739-ben felváltotta 52) felsőszálláspataki Mara László. Ezek után sorrendben következett 1743-ban 53) nyárádtői Maksai Mihály és 54) alsócsernátoni Domokos Ferenc. Maksai Mihályt

követte 1745-ben 55) Somai Sándor, korábban nótárius, Domos Ferenc után pedig következett 1746-ban 56) magyarpalatkai Jánosi Péter. Somai Sándort követte 1750-ben 57) farnasi Keczei János, aki azelőtt az árendák adószedője volt. 1755-ben a királyi megerősítésnél fogva következett 58) rettegi és kishudaki Rettegi István és 59) csíkszentkirályi Bors István; amaz korábban nótárius volt, ez utóbbi pedig perceptor. Rettegi Istvánt 1758-ban követte 60) farnasi Keczei Sándor. Utána 1768-ban jött 61) kishudaki Rettegi György. Bors Istvánt ugyanabban az évben követte 62) alvinci Fogarasi István. Rettegi Györgyöt felváltotta 1771-ben 63) Maksai Gábor. Fogarasi István után 1775-ben következett 64) fogarasi Lészai György. Maksai Gábort követte 65) Keczei László úr.

4) A nótáriusok 1540-től: 1) nagyfalusi Deák (Litteratus) Péter 1540-ben. 2) bongárdi Pistaki Lukács 1566-tól. Amikor Pistaki lemondott, és a procuratori tiszteletet töltötte be, 1578-ban helyére lépett 3) Deák (Litteratus) György. Utána 1585-ben jött 4) kisdevecseri Ombosi János. Helyét 1588-ban elfoglalta 5) Deák (Litteratus) Sámuel, aki után 1606-ban következett 6) nagysajói, nagyfalusi Deák (Litteratus) János. Őt 1639-ben felváltotta 7) kolozsvári Szamosközi Mihály. Mihályt 1665-ben követte 8) szárazajtai Nagy Zsigmond, aki azelőtt Belső-Szolnok vármegyében ugyanazt a tisztséget töltötte be. Utána következett 1675-ben 9) Viski György, Viski után 1677-ben 10) fogarasi Lészai György. Ezt követte 1678-ban újra 11) Viski György. Utána 1692-ben következett 12) Barabás András, akinek a helyébe 1699-ben 13) tiszaujhelyi Újhelyi Ferenc lépett. Utána 1711-ben 14) kidei Havadi István. 1712-től 15) fogarasi Lészai Gáspár. 16) Borsai Dobai István 1718-tól. 17) Rettegi Viski György 1720-tól. 18) Váradi Köblös Péter 1724. 19) Viski Viski János 1727. 20) Dellőapáti Somai Sándor 1739. 21) Kishudaki Rettegi István, aki azelőtt a nemesek alispánja volt, 1745. 22) Farnasi Keczei Sándor 1755. 23) Csíkszentgyörgyi Györffy József 1758. Utána 1763-ban következett 24) nagyiklodi Dési János, vicejegyzőként pedig alvinci Fogarasi István úr. Utána 1769-ben nagypestényi Alsó László úr.

5) A királyi perceptorok 1756-tól az új rendszer szerint ezek voltak: Somai Sándor a felső járásban, Jánosi Péter az alsóban.

Korábban ez utóbbi alispán volt, amaz pedig főbíró. Jánosi Péter helyébe 1758-ban következett csíkszentmártoni Szabó Gábor, Somai Sándor után 1766-ban jött alsócsernátoni Csernátoni György. Ennek helyébe lépett 1774-ben Daniel Mihály úr, Szabó Gábort pedig felváltotta 1771-ben a sepsiszentiváni Henter Mihály úr.

6) A nemes vármegye címere látható a pecsétben; a címert a legfelségesebb nagyfejedelem, Mária Terézia úrnő adományozta a néhai nagyságos gr. Bethlen Gábor főispán 1748-ban előterjesztett kérésére, az ugyanazon év szeptemberében Kolozsvárt kibocsátott, a három nemzet közgyűlésén kihirdetett királyi diplomával. A címer felmutat egy öt részre osztott katonai pajzsot, amelyek közül egy rész középen bogláros, négy rész szögletes. Ezek közül az égszínkék középső avagy bogláros Szent Lászlót, Magyarország királyát ábrázolja páncélzatban, és a rávetett bíborköpenybe öltözve, hercegi süveggel felékesítve, fehér lovon ülve, s a scytha kunt, aki ama híres kun betörés alkalmával elrabolt egy keresztény hajadont az előbb említett szent királytól (az akkori hercegtől, akit később királlyá koronáztak); ott van a futásra serkentett lóról lecsúszó kun a földön heverve, átdöfve a mellének szegzett lándzsával, egy mellette álló hajadon az ezzel a győzelemmel nyert szabadság jeléül szárnyasan, és a király győzelme jeléül kezében pálmaágat tartva, mint a szent királytól véghezvitt jeles tett emléke. Fentebb pedig, a jobb sarok ezüstszínű részében van egy torony, a tetején a só kémiai jelével megjelölve, s a vele kétoldalt szomszédos falak a most említett toronnyal együtt vörös színnel festve: ez Doboka városa vagy vár, ahonnan a vármegye az elnevezését kapta (ahol a történelem tanítása szerint a szent királynak a kunok fölött aratott, említett győzelme volt, vö. 113. §. 4.); a só vegyi jele jelenti a só bőségét ebben a vármegyében; a bal oldalon egy talapzatból emelkedő aranszínű hegy a Borgó hegyet, mellette a természetes színű, lépdelőnek rajzolt jávorszarvas a vadak bőségét; továbbá alul, ugyancsak bal oldalon a vörös színű részen a gerendák jele arannyal rajzolt vonalakkal, és középen a só ezüsttel rajzolva, bennük a Borgó és az Erdély területén vele határos hegyek, amelyek az összes fémeknek és ásványoknak a bőségét, és végül a fekete színű jobb oldalon két keresztbe futó és párhuzamos

zamosan vezetett ezüst pólya jelenti a két folyót, a Szamost és a Sajót, amelyek ugyanazon vármegye két járását határolják. A pajzsot csipkézett aranykorona fedi be, kilenc ezüstgömböcskével s drágakövekkel és gyöngyszemekkel ékesítve, amelyre ráborul a rostélyos katonai sisak és erre a királyi fejdísz, és abból emelkedik középen az előbb említett Szent László király, egyik kezében kereszttel díszített aranyalma, a másikkal pedig Isten bárányát hordozó királyi zászlót tartva, és a sisakrostélynak a szegélyei vagy pántlikái egyik felől égszínnel és arannyal, másik felől ezüsttel vegyített színekkel lecsüngenek a pajzs oldalára, és azt igen szépen körülveszik és feldíszítik. A pecsét kerületén pedig ez a felirat olvasható: „Sigillum Comitatus in Transilvania Dobocensis Anno 1748 collatum.”⁴⁰⁷

7) Mindazt, amit a vármegye címeréről előadtunk, nemkülönbben a tisztségviselők névsorát a nagytiszteletű és jeles hírű férfiúnak, feltorjai Kasza József úrnak, a széki református egyház lelkészének a serénysége és szorgalmas munkája által e nemes vármegye Szék mezővárosában őrzött levéltárából összegyűjtettük közzé.

I. A felső kerületről

113. §

A vármegye két kerületre, mégpedig a felsőre és az alsóra oszlik. A felső, amely egyetlen mezővárost sem mutat fel, 81 falut számlál; ezeket a következő nevek jelölik: Adalin, Alsókékesnyárló, Alsótök, Baboc, Bádok, Balázsháza, Bányika, Borsa, Borsova, Budgyia, Csernek, Csomafája, Csömörlő, Dál, Derzse, Doboka, Drág, Esztevény, Farkasmező, Felsőegregy, Felsőkékesnyárló, Felsőtök, Fodorháza, Füzes, Galgó, Galac, Gálponya, Gorbó, Gyula, Hídalmás, Hosszúmacskás, Igrice, Kalocsa, Kecsed birtokrész, Kecsedszilvás, Kendermező, Kendilóna, Kend, Kettősmező, Kecskéháta, Kide, Kisjenő, Kisesküllő, Komlós, Kovácsi, Losárd, Magyaregregy, Magyarköblös, Magyarújfalu, Maró, Mocs, Szentmárton, Milvány, Nagyiklód, Nagyesküllő, Onak, Ördögkeresztúr, Ördögkút, Örmező, Pán-

célcseh, Paptelke, Poklostelke, Pósa, Pusztaszentmihály, Rákos, Récekeresztúr, Romlott, Súlyomkő, Somróújfalu, Szentgyörgy, Szentmária, Szentpéter, Szentpéterfalva, Szótelke, Tihó, Tótfalu, Tötör, Ugruc, Válaszút, Vármező, Vajdaháza, Volc.

1) Baboc vagy Babuc ennek a kerületnek a többi falvával együtt azt a vidéket foglalja el, amely a Szamos folyótól nyugatra és északra fekszik. A méltóságos br. Inczédi birtoka udvarházzal. Gorbó falu is ehhez az uradalomhoz tartozik. Babuc fölött magasodik a különféle növényeiről nevezetes Grécse-hegy, amely a Grécse nevezetű patakot bocsátja le; ez, a falu alatt az ott elfolyó Esküllő vizével egyesülve, Újfalu, Csomafája és Borsa falvakat öntözi, és Válaszút mellett torkollik a Szamosba.

2) Borsa, ahonnan régebben a nemes Nagy család írta előnevét, birtokos nemeseknek engedelmeskedik.

3) Csomafája falu Babuc, Újfalu és Borsa között helyezkedik el, és nemescsaládoknak nyújt otthont; ezek közül egyik a Csernátoni család.

4) Doboka falu, amelytől a megye elnevezését kapta (110. §), a Szamosig lenyúló völgyben fekszik, amelyben Doboka falu és a Szamos között terül el a híres Kendilóna falu. Van azonban egy Doboka nevű másik falu is Belső-Szolnok vármegye felső kerületében. A már elpusztult Doboka várnál, amelyről mondtuk, a romjai itt még megvannak, Salamon király várat emelt, amikor a kunok (khunok vagy khumánok) ellen Géza és László hercegekkel hadat viselt. Ebben a hadjáratban szabadította meg László herceg a szép magyar lányt, akit egy kun magával vitt (100. §. 3., 112. §. 6.).

5) Drág falu Wesselényi-birtok. Az egykor híres Kamuti család dráginak és szentlászlóinak írta magát.

6) Felsőegregy vagy Egred Magyaregreggyel, Pusztaszentmihállal, Ördökgúttal, Hídalmással, Rákossal, Bányikával és Kettősmezővel az Almás folyó mellett fekszik (94. §. 2.).

7) Hídalmás birtokot nyújt a Korda családnak, amelyet hídalmásnak írva is olvashatunk (ez tűnik ki Mikolánál, 184.), továbbá a Hatfaludi, Geréb és más családoknak.

8) Kendilóna az előző századokban az ősidőktől szarvaskendinek írott vitéz Kendieknek engedelmeskedett, akik – mi-

ként a régi hagyomány tartja – Kundtól, az első hét magyar vezér egyikétől vették eredetüket [Bethlen VIII. 555.]; a falu tőlük kapta az előnevét is. A most Doboka alatt (4.) elhelyezkedő, kastéllyal és udvarházakkal ékes falu méltóságos római szent birodalmi széki gr. Teleki Ádám főispán (112. §. 1.) birtokai közé tartozik. Vásártartási jognak örvend.

9) Kisesküllő és Nagyesküllő, azaz latinul Parvus et Magnus Ösküllő vagy helyesebben Esküllő nevét a már említett ok miatt (100. §. 1.) a magyar esküvés szótól vette, amely latinul juramentumot jelent.

10) Récekeresztúrról azt olvassuk, hogy 1690 körül (teljesen vagy nagyrészt) nemes Kun Sára, sepsiszentgyörgyi Daczó Ferenc hitvese birtokolta, akinek I. Apafi Mihály odaajándékozta a dézsmaárendát.

11) Sólyomkő, vagyis latinul Falconis lapis, nevét a fölötté emelkedő Sólyom-szikláról nyerte (latinul a sólyom Falco gentilis);⁴⁰⁸ VI. Károly császár a méltóságos és nagyságos gr. Bánffy Györgynek adományozta.

12) Tötör, amely a farnasi Keczei nemesek otthonáról nevezetes, igazi nevén *Tót őr*⁴⁰⁹ lenne, amely a latin Sclavi speculumot vagy Sclavi vigiliumot jelenti a mi nyelvünkön. Hogy honnan eredt ez az elnevezés, azt mások vizsgálódásaira bízuk.

13) Válaszút, latinul Discriminans via, Bánffy-birtok.

14) Vármező, vagyis latinul Arcis campus, a vár nevét viseli, amelynek nyomai (Bethlen szerint, VIII. 544.) gazdagon látszanak.

15) Vajdaháza vásárokat tart.

II. Az alsó kerületről

114. §

Az alsó kerület területén igen sok falu található, de mezőváros csupán egy. Ez a mezőváros Szék,⁴¹⁰ amely a szinte kivétel nélkül helvét hitű magyar lakosairól, a sóbányáról, szántóföldjeiről és kiváló legelőiről nagyon híres. Úgyszintén a szigorú ferences atyák székhelye is öreghíti. A várost a bíróból, tisztvisel-

lőkből álló és pallosjoggal büszkélkedő tanács igazgatja. Ezenkívül itt van az egész vármegye székhelye.

1) Ennek a mezővárosnak a természet számos ajándéka osztályrészül jutott, de a szőlőművelésről nem nagyon híres, noha a Zsidóhegy (latinul Iudaei mons) nem megvetendő bort terem. Sok nyoma látható itt a régi sóaknáknak, de most csak egy van, amelyet elég serényen művelnek (l. I. 45. §). Gyakran lehet sókristálydarabokat találni, amelyekbe bezárva valamilyen olajhoz hasonló cseppek láthatók. Fridvaldszky [164.] Hunyadi János és Corvin Mátyás király levelét bizonyíték gyanánt említi arra, hogy a bányáknak, amelyeket akkoriban az itt létesített kamara gondozott, a kolozsvári prédikátor atyák kolostora a sötét évente 500 aranyforint értékben fizette meg. A város területén több sós kút buzog.

2) Az előző században ez a mezőváros fel volt mentve a taxáktól, mígnem 1616. április 17-én az országgyűlés el nem határozta,⁴¹¹ hogy Szék mezővárost, amely azelőtt a vármegyével együtt a kapuk szerint adózott, kiemelik, és elrendelik, hogy a többiekkel együtt fizesse meg a taxát. A vásártartási jogot, amelynek addig híjával volt a mezőváros, bizonyára most kapta a nagyfejedelemtől. A nemes vármegye 1770-től Kendilónára áthelyezett Állandó Tábláját ismét visszavitték ebbe a mezővárosba, hogy örökre ott maradjon.

3) A mezőváros nevét régi helyesírással *Zeek*nek írták, ahol a *z* betű éppen annyit ér, mint a *mi sz-ünk*, s a két rövid *e* a hosszú *é* helyett van. A római szent birodalmi gr. Telekinek nagyságos családja székinék írja magát, de nem erről, hanem egy magyarországi helység után.

115. §

A 82 falu neve, amennyit ez a kerület számlál, a következő: Alsóbalázsfalva, Alsóborgó, Alsósebes, Árdány, Árokajla, Apáti, Berlád, Bilak, Bogács, Bongárd, Bonchida, Borzás, Buza, Bödön, Cege, Császári, Csente, Encs, Feketelak, Fellak, Felsőbalázsfalva, Felsőborgó, Felsősebes, Friss, Galac, Göc, Gyeke, Gyulatelke, Harina, Hesdát, Kajla, Kapor, Kékes, Kendtelke,

Kerlés, Ketely, Kisbudak, Kisdevecser, Kötke, Magyarós, Mányik, Marokháza, Máté, Melegföldvár, Mikola, Mohaly, Móric, Nagydevecser, Nagysajó, Nec, Noszaly, Oláhbudak, Oláhvásárhely, Omboz, Pujon, Ráglya, Sárvár, Sajókeresztúr, Serling, Simontelke, Sófalva, Solymos, Szászceggő, Szászújfalú, Szászújós, Szászsombor, Száva, Székuláj, Szentandrás, Szentegyed, Szentgotthárd, Szentjakab, Szentmárton,⁴¹² Szentmiklós, Szeretfalva, Szombattelke, Várhely, Vasasszentiván, Veresegyháza, Vice, Vízszilvás (vö. 111. §).

1) Alsóbalázsfalva adott előnevet a jeles nemes Cserényi családnak (85. §. 9.), amelyről dicsérettel emlékezett meg br. Mikola [169.], ahol dicséri az Almádi nemzetséget, amely szávainak írja magát.

2) Alsó- és Felsőborgó Erdély legészakibb felén fekszenek, és hegyekben gyönyörködnek (112. §. 6.). Elismerésre méltó tölcseréket, fekete színű cserzőedényeket készítenek itt. E falvakban a Bethlenek hatalma érvényesül.

3) Bilakot megemlíti br. Mikola László nővérének, gr. Csáky Istvánnénak a megöletése miatt. 1711-ben tulajdon házában, saját alattvalói gyilkolták meg.

4a) Bonchidát, latinul Bontzii ponsot, a hídról nevezték el, amelyet egy régi Bonc épített ebben a helységben a Szamos fölött.⁴¹³ A Szamos keleti partján, kies helyen terül el, s a méltóságos gr. és br. Bánffy családok öröksége, akiknek a híres kastélya és házai nem csekély mértékben ékesítik. Ez a nagy híru és méltóságos nemzetség, noha a magyarországi Losonc (másoknál Lossontz) után írja előnevét, mégis, mivel az előző századokban egyik ága bonchidainak szerette írni magát (amint kiviláglik a 112. §. 1.-ből), szándékunknak megfelelően egy keveset elmondunk erről a jeles családról. A kiváló törzs Bánffy neve két szóból állott össze, mégpedig a *Bán*-ból és a *fi*-ből. Tudvalevő, hogy hun őseinknél azok, akik hadjáratokon és odahaza a legfőbb hatalmat gyakorolták, a *chagán* és a *baján* névre hallgattak; ebből az utóbbiból lett a bán kicsinyítés,⁴¹⁴ amellyel az előjárókat üdvözlötték, akiknek a hatalmába adták a Magyarországhoz tartozó tartományokat, s az ő vezető tisztségük után a bánság helynökét a vicebán névvel nevezték. Utóbb a *bán* szó alkalmazása és hatalma inkább Dalmácia, Horvátország és Szla-

vónia hercegének, alkirályainak a jelölésére állandósult. Talán ugyanazon szó után nevezik az ország egyes részeinek vagy vármegyéinek elöljáróit, római nyelven a *comes*eket *ispán*oknak vagy egyes számban *ispánnak*, az *ez bán*-ból (latinul *hic banus*),⁴¹⁵ mivel a magyar nyelvben a névelőt nyomaték kedvéért gyakran a főnév elé szokták tenni. A *fi* pedig és a *fiú* magyarul azt jelenti, amit a latin *filius*, tehát *Bánfi*, *Bánffy* ugyanaz, mint a latin *bani filius*, egyezően a magyarok szokásával, akik igen gyakran a híres családokat a nemzetség első alapítója fiainak nevezik. Ez a híres nemzetség, amelynek ősei közül Magyarországon nádorai, országbírók, Erdély vajdái, katonai ezredek parancsnokai, híres háborúk vezérei, az ügyintézésre kitűnő tanácsosok, nemkülönben érsekek, prelátusok stb. és főként Horvátország és Dalmácia bánjai kerültek ki, nevét bán ükapáiktól, ősapáitól nyerte. A család eredetét röviden ismerteti Mikola [47.] és római szent birodalmi néhai hg. Esterházy Pál, Magyarország palatinusa, akivel [26.] ezeket mondhatja: „A Hahold család ... épp Róma városának consuljaitól, mégpedig a Tarquinius-házból származott, amelyből utóbb nem kevés római császár uralkodott.”⁴¹⁶ Közülük az egyik, név szerint Hahold, mialatt a hunok első vezére,⁴¹⁷ Géza, vezette Pannóniát, lábát oda betéve s az igaz hitet felvéve, végül Magyarországon ütött tanyát 970-ben. Ennek utódai, minthogy Horvátországban és Boszniában nemritkán a bánok tisztét viselték, elnyerték a Bánfi nevet.” Ugyanitt a másik, belső *f*-et mind Bánffiban, mind a hasonlókban, mint amilyen a Gyerőffi, Apaffi stb., fölöslegesnek véljük, s helyesebbnek tartjuk úgy írni, hogy Bánfi, Apafi, Gyerőfi.

A Bánffyak leszármazottai közül némelyeket lendvainak⁴¹⁸ neveztek, egyeseket egy másik ágon bolondoki Bánffyaknak (Bolondokvára után, latinul *Stultorum arx*, amelyet Magyarországon, Beckó mezőváros közelében Stibor, az egész Vágvidék ura alapított 1412 körül udvari bolondja kedvéért, amint Szegedi közli, *Decr.* 272.). De miután az a két ág már kihalt, egyedül a méltóságos losonci Bánffyak maradtak fenn. Az innen származók Erdély néhai főmagasságú gubernátorának, Bánffy Györgynek a grófi címével, a többiek a báróság fényességével tündökölnék. Igaz ugyan, hogy egyesek Nagymihályról, mások Nagyfaluról, némelyek Magyaróról és Almásról, néhányan Bánffy-

hunyadi, Bonchidáról vették előnevüket, de az előneveknek ez a változatossága csak a birtokokról és az idők változása szerinti lakóhelyekről tapadt az említett losonci Bánffy urakhoz. A nagy hírű család címerében királyi koronán álló griff van, amely első lábával hüvelyéből kivont kardot tart.

b) Az Erdélyben fényeskedő Bánffy urak „ükunokái annak a híres losonci Bánffy Istvánnak, a temesi főispánnak és főkapitánynak vagy várnagynak (ezek Szegedi szavai [Decr. 272.]), aki a várat a törökök sokasága ellen hihetetlen bátorsággal védve, 1552-ben számos seb után fejét vesztette, s vitéz lelkét teremítő Istenére, érdemeit lányaival együtt, mert csak lányai voltak (s a jeles család vele kihalt férfiágon – B. J.) és kiterjedt birtokaival királyára, I. Ferdinándra bízta. A király – a hős páratlan virtusát egyedülálló kiváltsággal jutalmazva – (amint Zsámboki 593. tanúsítja a temesvári ostrom leírásában) lányait (Mikola ugyan azt írja [49.], hogy egyetlen lánya volt – B. J.) nemcsak fiúsította – amint jogi nyelven mondják – s megengedte, hogy atyai jószágaikat élvezzék, hanem ezenfelül azt akarta, hogy férjhez menve, fiaikat – letéve az apai nevet – nagyapjuk nevére Losonciaknak hívják az ősrégi (és már Zsigmond király alatt, az 1415. év körül az erdélyi vajdaságról nevezetes) Bánffy-Losonci család emlékeztére és e rendkívüli vitézség példájára”, és így Istvánnak e lányaival által a Bánffy név a teljes örökséggel ismét újjáéledt.

Azután is nagy és hősi erénytől duzzadó személyeket mutatott fel a Bánffy házból Magyarország és Erdély, amit bizonyítanak a Dáciában általuk szerzett és birtokolt, roppant kiterjedt jószágok. Báthory István 1581-es adománylevelében olvasható, hogy a nagyságos losonci Bánffy Farkas, Bánffy György és Kristóf, az erdélyi előkelőségek között tisztelt férfiak alkották a kíséretét a haza más mágnásaival akkor, amikor Báthory István fejedelem útnak indult Lengyelország koronájának elnyeréséért stb. A Bánffyak oly nagy hírű soraiból Mikola [51.] nyomán közelebbről bemutatjuk a múlt század hősét, néhai méltóságos Bánffy Dénest, Mihály fiát, György unokáját, Dénes dédunokáját. Ezt „Kemény János, aki Erdély fejedelemségének megszerzésére sietett, a felséges Lipót császár udvarában rávette, hogy ugyanott a fejedelemség közügyeiről tárgyaljon, ahol is nem ki-

sebb ügyességgel, mint előrelátással, a rábízottakat elvégezte. Amikor aztán a császári döntéssel visszatért fejedelméhez, a császár drágakövekkel ékesített aranyéremmel ajándékozta meg, s néhány év múlva kiváló érdemeiért ugyanaz az előbb említett felség kegyesen megtisztelte a bárói címmel is. Végül I. Apafi Mihály uralkodása alatt az ő belső tanácsosa lett, két vármegye – Kolozs és Doboka – főispánja, úgyszintén Kolozsvár városának (101. §. 33.) és Szamosújvár, Somlyó, Cseh, Sebesvár váraknak a főkapitánya. Mivel (ezek Mikola szavai – B. J.) az istenség saját érdemei és a szerencse folytán olyannyira felemelte, hogy ama kor némely mágnásainak az irigysége és becsvágya nem tudta elviselni, hosszas és titkos sugallatokkal rávették az említett fejedelmet arra, hogy – ugyanazon fejedelem beleegyezésével – kiűssék az élők soraiból. Végül az utódoknak a nagyon szomorú okulására 1674-ben (Bethlen várában) ez a végzetes tragédia teljességbe ment.” Ily módon ennek a Dénesnek az egyetlen fiát, nagyméltóságú néhai Bánffy Györgyöt, akit méltóságos Bornemisza Katalintól, Anna fejedelemasszony (Apafiné) kisebbik nővérétől nemzett volt, I. Apafi Mihály dobokai, majd fehervári főispánná és Erdély legfelső tanácsában tanácsossá emelte, a nagy Lipót császár pedig a grófi címmel tüntette ki, egyszersmind kinevezte Kolozs vármegye főispánjává és Kolozsvár város főkapitányává, 1692-ben pedig Erdély és a hozzácsatolt magyarországi részek gubernátorává. Ezt a tisztét évekig ellátta (mert 1707. november 15-én, Szebenben hunyt el), a felséges fejedelmek meglelgedésére és a haza vigasztalására. Ennek a gubernátornak a gyermekei gr. Bethlen Gergely lányától, Klára grófnőtől ezek voltak: Anna, kevés ideig borosjenői gr. Székely Ádám hitvestársa, Ferenc, György, Éva, József, Borbála, akik nem sokkal születésük órája után idő előtt sírba szállottak; Katalin, őexcellenciája és méltóságos br. hadadi Wesselényi István hitvese, és Dénes virágzó éveikben haltak meg. György, akiről tüstént beszélni fogunk; Mária, őexcellenciája gr. marosnémeti Gyulay Ferenc élete párja; Klára, a méltóságos gr. Bethlen Ádám felesége; Krisztina, a méltóságos br. Kemény Zsigmondhoz ment férjhez; Zsuzsanna, előbb méltóságos br. Jósika Imréhez, azután br. huguenpoeti Huguenpoet Christian Arnoldhoz ment nőül.

A néhai nagyságos György, születésre a kilencedik, a méltóságos Toroczka Ágnes grófnótól (akinek atyja méltóságos Toroczka Mátyás, anyja méltóságos Nádudvari Erzsébet volt) nemzette őexcellenciája és nagyságos gr. Bánffy Dénes urat, a mai napig a nemes Kolozs vármegye főispánját, és Bánffy Katalin, Klára, Ágnes, Anna és Zsuzsanna grófnókat. Amíg élt, György dobokai főispán volt (112. §. 1.), s 1735. szeptember 23-án halt meg. Őexcellenciája Dénes úr feleségétől, méltóságos Barsai Ágnestől fiat kapott, méltóságos gr. Bánffy György urat, cs. kir. és apostoli szent felsége kamarását és kincstári tanácsosát stb.

c) A haza évkönyvei előadják, hogy a másik nevezetes Bánffy-ág, a báró uraké is, mennyi hőst és milyeneket adott a dák világnak. Nem olyan sok évvel ezután méltóságos br. Bánffy Zsigmond, a gubernátor tanácsának tagja, nemes Kraszna vármegye főispánja, br. Bánffy Ferenc, László és Sándor urak apja, és hogy helytelen sorrendben többeket ne említsek (mivel híjával vagyok a leszármazási táblázatnak is), a kiváló család férfiai közül csak egyetlen híreset idézek mindenki emlékezetébe: méltóságos és nagyságos br. Bánffy Farkas urat, a Királyi Tábla elnökét és tanácsost, aki 1761. április 7-én halt meg, pedig ha érőnyeiket tekintjük, sohasem halt volna meg. Apja volt 1) méltóságos losonci br. Bánffy Farkas úrnak, ő cs. kir. és apostoli felsége kamarásának és Erdély nagyfejedelemségében a magas királyi gubernium tényleges belső tanácsosának stb. 2) Losonci br. Bánffy Mihály úrnak, cs. kir. kamarásnak stb. 3) Méltóságos losonci br. Bánffy Györgynek, cs. kir. és apostoli szent felsége alvezredesének.

d) Bonchidát, mint Buzát is, Bonbardi [337.] és néhányan mások Kolozs vármegyébe helyezték, és onnan ebbe a vármegyébe tették Szentmihálytelke falut. Bonchida vásártartási jogot nyert. A hidat, amellyel a Szamos e faluhoz kötődött, és amelynek fenntartására a kolozsi és a széki sóbányákból 1607-ben országgyűlésileg bizonyos jövedelmet állapítottak meg, elhordták, már nem lehet átkelni rajta.

5) Buza, azaz latinul *Triticum*, nevét, úgy mondják, a szerencsés gabonatermésről kapta; Tröster [447.] *Busatennek* mondja, s a régiek *Nabuzáját* és *Nabucáját* is ebben véli felfedezni, noha

nem vezérli semmilyen indok. A falu nagyon látogatott vásárokkal büszkélkedik.

6) Cege és Császári a méltóságos gr. Vas vagy Wass grófok örökségei közé tartozik; Cege a méltóságos Miklós és György gróf urak, Császári pedig Ádám gróf úr kúriájával pompázik. A méltóságos Wass nemzetséget híres vitézségéről nevezik így (Vas ugyanis latinul ferrumot jelent). Mivel a család cegeinek írja magát, helyénvaló most egy rövid leszármazási táblázat. Az 1143. év körül, amikor az erdélyi vajdaságot Leustachius viselte, éltek a jeles harcos férfiak: Wass Loob és Tamás, mindketten igen vitéz kapitányok (mai szóval ezredek, illetve a magyaroknál ezres kapitánynak nevezzük őket), akik az említett vajda vezetésével nagy erővel segítették a törökök ellen Kis-Ázsiában hadakozó Mihályt, a görögök császárárt. Azt a jeles Loobot a hadakozásban mutatott kiváló tetteiért III. Béla, Magyarország királya megajándékozta Doboka vármegyében kilenc birtokkal, amelyet egyéb örökségeivel együtt négy fiára hagyott, akiknek a neve Chama, Emich, András és Péter volt. Emichnek két fia volt, Miklós és János, akik közül amaz – akit közönségesen az idősebb Miklósnak neveztek –, mialatt Magyarországon III. Endre, Vencel és Ottó uralkodott, oly nagy hűséget mutatott a vajdák iránt, hogy nemcsak Csicsó vára (128. §. 5.) várnagyának tették meg, hanem később Róbert Károly király méltán tetézte meg Cege, Szentgotthárd és Szászszilvás birtokokkal. Miklósnak János és László voltak a fiai, akik e világból örökösök nélkül távoztak; ellenben Emichnek a második fia, János, nyolc gyermek apja lett, mégpedig 1) Miklós, Kolozs vármegye főispánja és kőhalmi (latinul Rupensis) várnagy; 2) László, Hollókő várának parancsnoka; 3) János, aki híres volt testi és lelki adottságai miatt; 4) Lőrinc; 5) a haja és szakállja után Veresnek nevezett Péter, aki I. Lajosnak, Magyarország királyának az udvarában lovászmester volt; 6) Tamás, Csicsó várának a várnagya; 7) Mihály, idő előtt elhunyt; 8) Dezső (latinul Desiderius), előbb a szepesi vár alispánja és várnagya, azután kapitánya és ezreskapitánya volt I. Lajos király alatt.

A testvérek közül a legidősebbnek, Miklósnak a fiai voltak: a) Mihály, aki György, László és Miklós apja volt; b) István, Mihálynak az apja; c) Pál, akit Anasztázia, Iklódi Domokosnak, a nagy hírű férfinak a lánya Wass Domokos apjává tett. Ez a

Domokos feleségétől, Gyeróffi Borbálától kapta: Jánost, Balázst, Lászlót (aki I. Ferdinánd király kincstartója volt Erdélyben) és Mihályt. A négy testvér közül Balázs volt az, aki – hogy a jeles Wass nemzetség ki ne haljon – hátrahagyta a szintén férfiorokös nélküli, a többiekhez távozó Balázst és Jánost, aki apja volt Wass György belső tanácsosnak (Báthory István idejében) és Kolozs vármegye főispánjának. György, a tanácsúr, Erdélyi Katalintól nemzette Wass Ferencet, előbb Martinuzzi György, majd Báthory Zsigmond tanácsosát, és Wass Jánost, aki a Törvénytábla asszesszora volt akkor, amikor Erdély kormányánál Bethlen Gábor és özvegye, Katalin ültek. Bogáti Druzsínától Ferenc kapta Györgyöt, aki atyja volt Lászlónak, a Tábla asszesszorának és Kolozsvár város főkapitányának, továbbá Jánosnak, ugyancsak táblai asszesszornak. Ez a János, a még fiatalkorban elhunyt Jánoson és Györgyön kívül nemzette méltóságos cegei Wass Dánielt, a Tábla asszesszorát. Első élettársától, méltóságos Mikó Ilonától Dánielnek a fiai: 1) méltóságos cegei gr. Wass Miklós úr, királyi tanácsos; 2) méltóságos cegei gr. Wass György; 3) János, Ferenc és Dániel anyjukkal együtt hamarosan elhunytak. Második feleségétől, méltóságos Vay Judittól születtek: 1) méltóságos gr. cegei Wass Ádám úr, a nemes Belső-Szolnok vármegye mostani főispánja; 2) Wass Anna, Vay Ábrahám királyi tanácsos úr özvegye; 3) Wass Katalin úrnő, méltóságos gr. Toldalagi László úr, a Királyi Tábla tényleges asszesszorának hitvese; 4) Wass Krisztina úrnő, méltóságos br. Kemény Miklós hitvese és 5) gr. Wass Julianna úrnő, Bethlen Elekné. Gr. Wass Miklós úrnak (aki 1769-ben távozott az életről) méltóságos Teleki Évától jött a világra Katalin úrnő, méltóságos Bánffy Krisztinától, azaz a második feleségétől pedig (a zsengekorban meghalt gyermekeken kívül) Eszter és Farkas. Gr. Wass György úr méltóságos Szentpéteri Erzsébet úrnőtől kapta a méltóságos Wass Sámuel úrfiát. A méltóságos Ádám főispán méltóságos Toldalagi Katalintól nemzette méltóságos gr. Wass Dánielt és méltóságos gr. cegei Wass Domokost és Miklóst.

Cege falu dicsőségét méltán szolgálják a vásárok, amelyekkel büszkélkedik, nemkülönben egy hosszú és mély, halakban és vízimadarakban igen gazdag tó, amely hét falunak a területére nyúlik ki, és az első helyen áll Erdély halastavai között. Ez a

cegei, másként Hódosnak nevezett tó, azaz latinul *Castoreus lacus* (mivel ez a hódnak nevezett állatfajta a partjain él), mely vizét Császári, Ördöngösfüzes és Szamosújvár felé vezeti le, Cege falu mellett ér véget, ahol erős töltés tartja vissza, nehogy kiáradjon, megduzzadva az esőzésektől vagy az olvadó hótól. Mégis előfordult, hogy áttörve a töltést, haragos hullámaival megtöltötte Ördöngösfüzes falu házait, s a házakba a legnagyobb mennyiségben sodorta be a csukát és a vele rokon halfajtákat. A háló, amellyel ebből az igen mély és széles tóból kényelmesen halászni lehet, nem olcsóbb 100 rénes forintnál. A falusiaknak⁴¹⁹ semmilyen szabadságuk nem lévén a halászatra, Neptunus itt egyedül csak a földesurak hasznát szolgálja (akik a különböző gróf urakon kívül a legközelebbi falvaknak a birtokosai is).

7) Gyeke, amely ugyanannál a tónál terül el, s ma Kornis-tulajdon, a nemes Fejes⁴²⁰ család kihaltával szállott át birtoklás végett a néhai méltóságos Wesselényi Miklósrá, Zápolya János király fegyverhordozójára, majd János Zsigmond ítélőmesterére, aki szerette magát gyekeinek írni. 1584-ben halt meg, és a gyerkei házikápolnában temették el, ahol a következő sírfelirattal tisztelték meg:

Nicolaus Patrio Vesselényi hic accubat arvo,
Octuaginta annos non sine laude senex.
Arma tulit primi, Janique sigilla secundi
Regis, at hic annos bis tulit ille decem.⁴²¹

8) Gyulatelke br. Dujardin,⁴²² ürmösi Maurer Sámuel és úgy lehet, más nemesek birtoka.

9) Harina nevezetes a nemes Harinai családról, amely innen kapta a nevét, de férfiágon már kihalt. Egy igen előkelő Farkas család harinainak írja magát.

10) Kékes Wesselényi-birtok, amelytől nem messze fekszik Apáti (másként Dellőapáti), amely szintén Wesselényi-, nemkülönben Inczédi- és Lippai-birtok.

11) Kisdevecser az előző évszázad közepén kiváló részbirtokot nyújtott nemes szászzsombori Vajda Jánosnak, akinek 1669. november 10-én Apafi fejedelem átengedte a dézsmaárendát.

12) Nagysajó a hasonnevű folyónál fekszik (amelyet a régi

írás után *Soiounak* olvastak), s a méltóságos Kemény bárók birtokaihoz tartozik. Azelőtt Kissajó és Apanagyfalu falvakkal együtt Apafi Mihály fejedelemé volt, korábban pedig (85. §. 28.) a kamaráé. Alább ugyanazon folyó mellett fekszik Bilak (3.), és nem nagyon messze a folyótól Árokalja, amely Bethlen-birtok (jelenleg a méltóságos kincstartó úré). Ugyanazon a vidéken vannak: Sárvár (ahol zsidó lakosok is tanyát ütöttek), Sófálva, Szentandrás stb.

13) Simontelke, amely a besztercei szász föld határán fekszik, Jánosi-, Halmágyi- stb. birtok.

14) Vice vagy Vitze, Witse előnevet adott a már kihalt, igen előkelő Mindszenti családnak.

Egyházi ügyek

116. §

Ennek a vármegyének a magyar lakosai legnagyobb részben a helvét vallást követik; 22 egyházközségük a széki esperességhez tartozik (15 egyházközséggel Kolozs vármegye területén és 20-szal Belső-Szolnok vármegye földjén), 20-at pedig a dési (129. §) esperességhez sorolnak. Vannak római katolikusok is, akik a kendi, kidei és széki plébániákhoz tartoznak, valamint unitáriusok, akik Kidén és Melegföldváron (107. §) élnek. A szászok, akik Várhelyen, Kerlésen, Magyaróson, Szászújfaluban stb. laknak, a sajói káptalanhoz tartoznak, és az ágostai vallást követik. A románoknak, akik a görög szertartást kedvelik, talán a vélnél több plébániájuk van.

I) Luther és Kálvin időszeke előtt a római katolikusoknak ebben a vármegyében nevezetes esperességük volt, amelyet dobokainak neveztek. A híres dobokai főesperes volt Adrianus, az orvostudományok doktora, Zápolya Jánosnak, Magyarország királyának főorvosa, aki 1558-ban a segesvári dispután, mialatt a keresztény vallás kiváltképpen vezetőiről vitázott, s a király parancsára az elnöki tisztséget töltötte be, nem dicstelenül halt meg. L. Weszprémi [I. 1.] és Lampe [91.].

II) A helvét vallásúaknak Szék mezővárosról székeinek neve-

zett esperessége 57 egyházközséget ölel fel, amelyek részben ebben a vármegyében, részben a kolozsiban és a belső-szolnoki-ban terülnek el. Nevüket a többször megemlített 1766-os összeírás így sorolja fel:

Sor-szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
1	Szék mezőváros	629	599
2	Bonchida	160	162
3	Melegföldvár	90	63
4	Buza	94	112
5	Szászsombor	43	120
6	Sárvár, Sajókeresztúr	24	36
7	Borzás	50	72
8	Vice	94	99
9	Szentmárton	107	163
10	Devecser	39	43
11	Veresegyház	52	56
12	Kékes	65	75
13	Noszaj	17	17
14	Császári	32	34
15	Cege	53	55
16	Göc	44	40
17	Szentegyed	28	24
18	Pujon, Szentgotthárd	92	86
19	Feketelak	97	69
20	Száva	42	39
21	Szentandrás	57	37
22	Vízszilvás, Iklód	109	100
Kolozs vármegyében (105. §. 2.)			
23	Visa	49	51
24	Vajdakamarás	188	148
25	Palatka	54	64
26	Keszü	68	65
27	Mocs	24	38
28	Alsó-, Felsőszovát	73	78
29	Botháza	60	48
30	Berkenyes	17	13

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
31	Magyarfráta	35	72
32	Méhes	16	12
33	Katona	33	24
34	Fűzkút	35	37
35	Tancs (a leányegyházakkal)	239	213
36	Pusztakamarás	78	93
37	Légen, Gyeke (Doboka vármegye)	109	133
Belső-Szolnok vármegyében			
38	Apanagyfalu	33	30
39	Ördögösfüzes	172	193
40	Szamosújvárnémeti	81	71
41	Bálványosvárálja	421	432
42	Málom	100	131
43	Décse	304	302
44	Szásznyíres	119	115
45	Mikcháza	9	11
46	Szentmargita	58	60
47	Baca	62	73
48	Mihályfalva	18	32
49	Retteg, Nyégerfalva	125	131
50	Árpástó	106	138
51	Ilosva	18	19
52	Felőr	93	100
53	Kudu	69	56
54	Bethlen, Szeszárma	110	123
55	Somkerék	107	87
56	Nemegye, Virágosberek	60	45
57	Sajóudvarhely (Novaj)	62	54
Összesen:		5223	5393

III) Az 1766. évben az ágostai valláshoz tartozóknál 1571-et számoltak meg a két nemből. Bonchida faluban 32-t.

IV) Az 1761. évben, amikor a románokat összeírták, templomot találtak 165-öt, a lélekszám 45 891 volt, a családoké 12 358, a papoké 275, a tanítóké, kántoroké és harangozóké 224.

Művelődési és katonai ügyek

117. §

Ebben a vármegyében nincs híresebb Athenacum, és így a művelődés elemeit az alsó fokú iskolákban tanulják.

A gyalogos rendhez tartozó nemes II. román ezred határőrkatonaí Oláhbudak faluban laknak (ahol a százados lakása van), és Ráglyán.

HETEDIK FEJEZET

Belső-Szolnok vármegye

118. §

A mindkét – a Kis- és Nagy-Szamostól öntözött – Belső-Szolnok vármegye, latinul Comitatus Szolnok Interior, németül Innere Szolnoker Gespenschaft, részben erdős és mezős hegyekből, részben a Szamos melletti, terményekben és borban gazdag völgyekből és síkságokból áll. Északon a Moldvát elzáró és a magyarországi Máramaros vármegye felé húzódó hegyek, keleten a szászok besztercei földje és Doboka vármegye, délen ugyancsak a dobokai föld, nyugatról Kővár vidéke és a dobokai határ zárja körül, és Csépántól egészen Sósmezőig, vagy hogy úgy mondjuk, napkelettől napnyugatig hosszúságban hat, továbbá a déli határon elhelyezkedő Ördöngösfüvestől Lápós faluig szélességben öt mérföldre terjed.

1) Ezt a vármegyét *Belsőnek* nevezik, megkülönböztetésül mind Magyarország Külső-, mind Közép-Szolnok vármegyéjétől; Szolnoknak pedig vagy (ahogy régen talán helyesebben írták, mint ma) Zonuknak, úgy látszik, éppen Zonuk ispánról (most Szonukot írunk, mert a régi Z betű a mi Sz diftongusunknak felel meg), akit Túróczi tanúsága szerint (II. 39–40. §) a keresztény hitért Péter második magyarországi király idejében vértanúsággal koronáztak; talán azért, mert amikor ő a magyar királyságnak azt a területét, amelyről már láttuk, hogy három Szolnok nevű vármegyére oszlott, amennyire sejteni lehet, főispánként vagy örökös parancsnokként hatalmában tartotta, a

szolnoki földről elnevezett Zonuk vagy Zánok várát alapította meg, amint mások vélik.

2) A Doboka vármegyéből ebbe a vármegyébe befolyó Kis-Szamos keleti partján vannak: Szamosújvár, Szamosújvárnémeti, Péterháza, Szilágytő, Szentbenedek, a két összefolyó Szamos fölött. A nyugati parton a Doboka vármegyei Iklód falu alatt (amely Bánffy-, Bethlen- és Dési-birtok) van Dengeleg, és a folyótól valamivel odébb Széplak és Néma. A Nagy-Szamos déli (de keletre forduló) partján, ha az összefolyástól a folyó torolata irányába haladsz, helyezkednek el: Mikeháza, Szentmargita, Árpástó, Omlásalja (románul Malutz). A folyással ellentétes irányban az északi parton: Kudu, Csicsókeresztúr, Retteg, Baca, Mihályfalva, Monostorszeg. Csicsókeresztúr és Felőr között észak felé egy völgy nyúlik el, amelyet Alsó- és Felsőilosva, Nagy kajon és Kiskajon falvak foglalnak el; itt az égből hulló esőt a nagyon sebes Ilosva nevezetű patak görgeti a Szamosba. A két folyóból egyesült Szamos Dés mezővárost érintve, medrével majdnem nyugati irányba fordul. Déli partján fekszenek: Dés, Csatán (Dés mezőváros faluja) Vád, Dobrocsina, Fodorháza, Oroszmező; a szemközti parton, Déstől ismét leereszkedve: Kozárvár, Alór, Alsókosály (közönségesen Kusaj), Szelecske, Kapjon, Kackó, Kápolna, Galgó, a Rác urak birtoka, Borszó (a románoknak Birszo), Sósmező (románul Glod). Ezen a folyón sőt és tutajokat szállítanak Magyarországra. 1770-ben Dés mezőváros mellett nagy bőségben fogták az azelőtt nem látt hering egyik fajtáját.

119. §

A lakosok, akiknek ebben a vármegyében otthonuk van, magyarok, kis számban örmények, szászok és zsidók, továbbá valamennyiük közül legszámosabban a románok. Nem is szölok a cigányokról, akiktől feketéllik Erdély mindegyik vidéke.

A magyarok részben mágnások és nemesek, részben az előzők román és más népekhez tartozó, kevert nemzetiségű jobbágysági és zsellérei. Az örmények, akik Szamosújvár mezővárosában élnek, Erdély szabad polgárai közé számítanak.

Az ebben a nemes vármegyében ennek a századnak az elején kúriákat és házakat (mert örökségként többeknek is voltak) bir-

tokló méltóságos, tekintetes és vitézlő gróf, báró és nemesurak jegyzékét a magas királyi Gubernium parancsára 1702. június havában Vasas József úr, e vármegye nótáriusa írta össze, ahol az egyes családapákat név szerint megemlítette. Ebből a munkából falvanként csak a mágnás- és nemescsaládokat írjuk ki, a következőképpen. *Dés* mezővárosban kúriái és házai voltak a nemes gr. Mikes, gr. Bethlen családoknak és a Nagy, Orlai, Diószegi, Bártfai, Tordai, Csonka, Nika, Kolosvári (István, utóbb a helvét vallásúak püspöke lett), Dési, Bágyi, Dálnoki, Vajda, Bágyoni, Buzás, Somogyi, Károlyi, Zöldi, Ferenczi, Irsai, Makai, Érsekújvári, Balog, Szilahi, Szegedi, Valkai uraknak. Ezeken a családokon kívül a városlakó nemes polgárok száma 104 családfőre emelkedett. *Désakna* mezővárosban: Cseh, Nemes, Kőműves, Bocskai, Bodó, Kovács, Füzes, Diószegi, Vesenyi, Arдай, Lakatos, Szász, Bányai. *Zaporc*: gr. Bethlen János. *Szamosújvárnémeti*: Vajda, Gombás, Nagy, Tályai, Marusán, Sebestyén, Vári, Sütő, Tetési,⁴²³ Hegyestői, Ürögdi. *Szilágytő*: Keczei, Szucsáki. *Szentbenedek*: br. Kornis Zsigmond. *Szásznyíres*: Zempér. *Mikeháza*: Zempér, Nagy. *Szentmargita*: gr. Bethlen, Szalánczi. *Árpástó*: Szikszai, Szodorai, Széki, Balog, Rósa, Kovács, Székely, Szász, Mezei. *Bálványosvára*lja: öccsellenciája a Gubernátor úr (Bánffy György), Czirja, Dési, Gál, Székely, Gyalai, Ilyei, Alpári, Péter. *Coptelke*: Pongrácz, Gerla, Diósi, Szucsáki, Fejérdi, Domokos. *Középmánya*: Gyerőffi és Suki urak. *Keménye*: Pataki, Nemes, Császkai. *Szóváros*: tiszteletes Pap Dániel. *Szinye*: gr. Mikes Mihály. *Alparét*: br. Haller, Szilágyi. *Budos*: gr. Apor István, Csonka. *Csernek*: Nemes. *Magyarbogáta*: Budai. *Oláhbagát*: Kendeffi, Sarmasági, Nemes. *Fodorháza*: Nemes, Niszta. *Szurdok*: gr. Csáky László. *Nagylózna*: Pokol. *Kondor*: Vér. *Alsógyékényes*: Vér, Nemes. *Törpén*: Vér. *Sajgó*: Pap. *Szúkerék*: Sándor, Szilágyi, Kerekes, Kása, Borsa. *Néma*: Toroczka, Bártfai, Ikafalvi, Pattantyús, Hunyadi. *Széplak*: Makrai, Zakariás. *Kérő*: Kerei, Csizmadia, Bodor, Szilágyi. *Dengeleg*: Nyerges. *Ormány*: Nagy, Litterati, Zámbo, Pap, Fejérdi, Prélukai, Butuza, Boér. *Gírot*: Rhédei, Kemény, Román, Sánta, Demeter, Nemes, Mikla, Fodor. *Kecset*: Váradi, Nemes, Pap, Nagy, Maguczán. *Bethlen*: gr. Bethlen Ferenc, László és Sándor, Kemény, Szikszai, Kis, Murányi, Poják, Szócs. *Nagyfalu*: Teleki. *Sajóudvarhely*: Kollátovich, Nagy, Szabó. *Somkerék*: a Guber-

nátor őexcellenciája, Toroczkai, Naláczi, Rákosi, Tatár, Szabó, Dán. *Málom*: Szikszai, Gellért, Csiki. *Középfalva*: Becski. *Kudu*: Pongrácz, Balog. *Nagydebrec*: gr. Mikes Mihály. *Kiskajon*: Nemes. *Ispánmező*: Nápolyi, Torma, Budai. *Csicsókeresztúr*: Torma, Erős. *Alsóilosva*: Kolosvári, Károlyi, Koncz, Detári, Oklocsáni. *Felőr*: Nápolyi. *Retteg*: gr. Mikes, Erdélyi, Alsó, Náprádi, Palatka, Kemény, Rhédei, Baróthi, Bogdán, Szabó, Böszörményi, Vinter, Rettegi, Dobai, Szilágyi, Geréb, Suba, Régina, Szél, Bothfalvi, Váradi, Szász. *Baca*: Keresztesi, Lázár, Boér. *Mihályfalva*: Nemes, Szabó. *Orbó*: Nemes. *Monostorszeg*: Budai. *Kozárvár*: Nagy, Suki, Rácz, Kerekes. *Pecsét-szeg*: Farkas, Imreh, Szathmári, Petrucz, Pap. *Hollómező*: Bota, Buzura. *Magyarláp*: Kolosvári, Varga, Bánai, Szász. *Domokos*: Molnár. *Ragóc*: Nemes, Mány, Vaczhány. *Felsőszőcs*: Burza, Opra. *Tóké*: Csora, Pap. *Oláhláp*: a Gubernátor őexcellenciája, Páska, Pap. *Borkút*: méltóságos Keresztesi Sámuel. *Ungurfalva*: Bogja (ezen a néven 21 családapa). *Macskásmező*: Pap. *Disznópataka*: Mány, Haragos. *Boérfalva*: Pap, Rogozán. *Rohi*: Talpas, Germán, Szavul. *Kisdebrecen*: Nagy. *Alőr*: Nagy, Sárközi, Valkai, Jenci, Szalárdi, Oláh. *Szelecske*: Vasas, Dubó, Rácz. *Kackó*: Gyepesi, Vajda, Prodán, Fülep. *Galgó*: Sarmasági, Kendeffi, Erdélyi, Náprádi. *Sósmező*: Vajda, Bohocz, Prackup, Mikola, Puskás, Katona, Csonka. *Blenkepoján*: Rácz. *Drágia*: Fülep. *Karulyfalva*: Karuly. *Tordavilma*: Bartos, Pap, Kriszta, Ugra, Tekei, Butuza, Gecze. *Nagyilonda*: Praeda, Soltucz, Tripána, Pap, Butuza.

2) E nemescsaládok közül, amelyeket felsoroltunk, sok kihalt, de ezeket könnyen kipótolták azok a nemesek, akik feleségük révén, vásárlás útján és más jogon az örökségbe léptek. Vegyük a példát csupán Dés mezővárosból, amelyben ma örökséget és lakást élveznek a méltóságos mágnások közül gr. Haller, gr. Teleki, gr. Wass, br. Diószegi, br. Henter; nemesek a lovagerendből: Mósa, Dési, Kászoni, Érsekújvári, Kereső, Dada, Becze, Szentpáli, Palatka, Török, Marjai, Csikós, Domokos, Vajda, Irsai, Bónis, Salánki, Csegödi, Szacsvai, Buzás, Bánai, Vass, Benedek, Jakolcz, Bocskor, Jábrodszki, Murányi, Kóródi, Csűrös, akiket nem méltóságuk szerint, hanem lakásuk sorrendjében számláltunk elő.

A vármegye nemes Állandó Táblája, amelynek döntései irányítják a köz- és bírósági ügyeket, Dés mezővárosban tartja székhelyét, és áll az elnökből, aki a főispán, valamint tizenkét tényleges és ugyanannyi számfeletti esküdtből és más tisztekből. A tényleges esküdtek között van a két főszolgabíró, a két királyi adószedő, a két alispán, egy fő- és egy aljegyző. Alszolgabíró tíz van.

1) Ennek a vármegyének a hírességéhez nem kis mértékben hozzájárul az, hogy azokban az évszázadokban, amelyekben Erdély Magyarország elszakíthatatlan tagjának számított, az erdélyi vajdák egyszersmind még zonuki főispánok is voltak Belső-Szolnok vármegyében (I. 99. §). Arról pedig, hogy a vajdaság kora után egészen 1640-ig kik viselték a főispáni tisztséget, mivel a nemes vármegye jegyzőkönyvei a most említett évet nem érik el, nem is világosíthatnak fel bennünket; attól az időtől fogva azonban a vármegyei levéltárból szerzett adatok szerint a következő főispánok állottak a vármegye élén, az alájuk rendelt tiszttviselőkkel. 1640-ben a főispánok voltak: 1) noszolyi Csefe László úr, az akkori erdélyi fejedelem öméltóságának egyik ítélmestere és 2) zentelki és losonci Bánffy Zsigmond. Főbírók: giróti Torma Péter és szinyei Radák András. Alispánok: rettegi Széki István és dési Deák (Litteratus) István. Nótárius: kalotaszentkirályi Székely Ferenc, akinek a helyébe 1643-ban dési Kádár István lépett. Ugyanazon főispánok alatt 1654-ben főbíróknak megválasztották: Dési, másként Litterati Ferencet és Rettegi Istvánt, alispánoknak: Midra Mártont és Bácsi Györgyöt. 1655-ben nótárius lett rettegi Csoma Miklós. Ugyanott, ugyanazon főispánok alatt 1656-ban főbírókká kinevezték dési Bácsi Györgyöt és giróti Torma Miklóst; alispánokká némai Szucsáki Istvánt és a szintén némai Vajda Mihályt. 1659-ben egyik főbíróknak kinevezik Bácsi Györgyöt. 3) 1660-ban csicsókeresztúri Torma István urat egyik alispánnak teszik meg; 1664-ben főbírók: Kozárvári Ferenc, Vajda Mihály. Nótárius: szárazajtai Nagy Zsigmond. Ugyanazon 1664. évben 4) uzoni Béldi Pál urat, a három székely szék: Sepsi, Kézdi és Orbai főkirálybíróját és Erdély felséges fejedelme összes haderejének generálisát megerősítik, a másik főispáni tisztségben pedig megmarad Torma István úr. 1665-ben dési Széki Sándort és

némai Vajda Mihályt főbírókká, kocsárdi Balog Lászlót és dési Losonczy Mártont alispánokká nevezték ki. 1667-ben bálványosváraljai Harasztosi György az alispán. 1671-ben főbírókká nevezték ki kozárvári⁴²⁴ Deák (Litterati) Ferencet és Széki Sándort; alispánok: Oláh Mihály és dési Csonka, másként Litteratus Mihály. 1674-ben főbíró: érszentkirályi Szodorai Zsigmond, alispán: váraljai Váraljai István, királyi perceptor: Csonka Mihály. 1675-ben főbíró székelykocsárdi Balog László, alispánok bálványosváraljai Harasztosi István és dési Széki Márton. 1678-ban alispánok: dési Pócsai Ferenc és giróti Torma István, perceptor: dési Diószegi István. 5) Bethleni Bethlen Elek urat 1679-ben főispánná választják, ugyanabban az évben alispán alóri Oláh Mihály. 6) Cegei Wass János főispán 1680-ban, perceptor dési Szócs Ferenc. 7) Szentmártonmacskási Macskási Boldizsár úr 1681-ben lett főispán. 1683-ban főbírók dési Pócsai Ferenc és farnasi Keczei István; alispánok ilosvai Hidi István és rettegi Alsó Mihály. 8) Br. hallerkői Haller György úr főispán 1711-ben; főbíró csicsókeresztúri Torma Sámuel. Alispánok: nagybányai Vasas József és rettegi Vinter Mihály. Nótárius: nagyenyedi Salánki Mózes, perceptor: rettegi Alsó János, akit 1713-ban alispánná választottak. 9) Csicsókeresztúri Torma Miklós úr 1722-ben írta alá a gyűlés iratait. 10) Br. zabolai Mikos György úr főispán 1739-ben; főbíró Szaniszlai Sámuel, perceptor kackói Vajda Gábor.

Eddig írtuk ki a jegyzőkönyvekből, de valamennyi tisztviselő neve még nincs meg. Feljegyzéseimben azt találom, hogy Kemény János, Sámuel dobokai főispán (112. §. 1.) apja, ennek a vármegyének főispánja volt, egyszersmind a Királyi Tábla esküdtje, továbbá sokkal előbb, mégpedig 1574-ben és a következő években Teke Lukács szintén főispánként jeleskedett. 1596-ban Bogáti András és Kun Gáspár, 1638-ban pedig híres alispán volt Balásházi László, tudniillik egyúttal a Királyi Tábla esküdtje méltóságát is viselte. Nem kell megfélekezni Somogyi Ambrusról (Ambrosius Simigianus), a vármegye főjegyzőjéről sem, akit kéziratos *Históriája* dicsér előttünk (I. 275. §).

A mi korunkban *főispánok* voltak: 11) gr. Lázár János úr, gyalakutai szabadbáró, akit később nagyobb állásba léptettek elő. 12) Hallerkői Haller Pál úr, utóbb fehérvári főispán. 13) Római szent birodalmi gr. széki Teleki Károly, ő cs. kir. és

apostoli felsége kamarása, már ebben az időben Erdély felséges királyi nagyfejedelemségének tényleges belső tanácsosa. 14) gr. cegei Wass Ádám jelenleg van hivatalban.

Főbírók: tekintetes magyarpalatkai Palatkai László, csicsókeresztúri Torma János, sárosberkeszi Mósa László urak, 1766-tól lécfalvi Szacsvai Ádám, nagyjábrocki Jábrodszki János.

Királyi perceptorok: nagyenyedi Salánki József, bálványosváraíjai Balla József, Szacsvai Ádám, tolcsvai Kászoni Sándor, csicsókeresztúri Torma Mihály, szászcegyői Balog György, csík-szentmártoni Bocskor György tekintetes urak.

Alispánok: nagyenyedi Salánki Gábor, tolcsvai Kászoni Sándor, csicsómihályfalvi Nemes György, galgói Rácz Antal, dési Buzás Ferenc, homoródszentpáli Szentpáli László tekintetes urak.

Nótáriusok: sárosberkeszi Mósa László, kismarjai Kismarjai Gábor, bethleni Murányi Péter tekintetes urak.

2) Az oklevélben, amelyet az örökös nagyfejedelem, Mária Terézia úrnő 1746-ban a nemes vármegyében kibocsátott, látható a legkegyelmesebb felségtől szintén akkor nyert pecsét, amelyen körbe ez olvasható: „Sigillum Comit. Szolnok Interioris Tran. Rege. S. S. Imp. Maria Theresia Regn. Hung. Princ. Transylv. 1746.”⁴²⁵ A pecsét közepén látható a vármegye címere, mégpedig: a Szamos folyó és medrének ezen a partján emlékkápolna a régi dési várra helyezve, ezzel a felirattal: *Deus*, nemkülönben a felnyergelt, felkantározott (122. §. 1.) és Magyarországra küldött ló, valamint egy kő, rajta ül hét férfi; a folyó másik szélén látható Csicsó sziklára emelt (128. §. 5.) vára a malomkövel; végül ez alatt a következő betűk vannak: „S.G.I.L.L.B. de G.”; ezek a gyalakutai br. Lázár János főispán nevének kezdőbetűi.⁴²⁶

I. Az alsó kerületről

121. §

E két kerületre osztott vármegye alsó kerületében három mezőváros van, úgymint Dész, Désakna és Szamosújvár, falu pedig 108. Később ez utóbbiakról, most pedig a mezővárosokról szólnunk.

Dés avagy Décs nemes mezővárost (119. §. 2.) a *Deus* szóról,⁴²⁷ vagyis a Legfelsőbb Lény nevéről nevezték el. A magyar lakosokban bővelkedő, e vármegyében az első, a két Szamos egyesülése alatt kellemes tájon elhelyezkedő nevezetességei: az első hét magyar vezér vára vagy szálláshelye, emlékművükkel, a helyét hitűek igen népes egyházközsége, a szigorú ferences atyák rendháza, a termékeny föld, a harmincadhivatal és egyéb, emlékeztetre méltó dolgok.

1) A Dés vagy Dees elnevezés (két rövid *e* megfelel ugyanis egy hosszú *é*-nek) okát a hazai írók arra az időre vezetik vissza, amikor a magyarok kijöttek Scythia tájairól Pannóniába és Dáciába. Elmesélik, hogy Erdélybe való jövetelük után a magyarok valamelyes ideig megpihentek itt, és azután előkészültek a Magyarországra való átvonulásra. Majd közös elhatározással Kusid hírnököt elküldték Magyarország kifürkészésére. Ez, látva a föld termékenységet és a Duna folyam tisztaságát, a magyaroknak a dési földön ütött táborába hozott egy tömlőt, megtöltve a Duna vizével, továbbá egy köteg búzalevelű füvet (*Herba canina*, amelyet Linné *Triticum repens*nek⁴²⁸ nevez, magyarul perje, másoknál tarackbúza) és egy darab fekete földet. Míután tehát Kusid elbeszéléséből, emellett a földből, fűből és vízből megtudták, hogy az a vidék kiváló, Árpád, a vezérek közül az első, a Duna vizével megtöltött egy szarvat vagy tülköt, azzal a tülökkel az istenség jóindulatát kérte, és azt mondják, ilyen szavakat ejtett:

„Leghatalmasabb Úr, bárki is légy, aki az eget és a földet teremtetted, és mindent fenntartasz, hálát adunk Neked azért, mert bennünket erre a földre vezettél. Egyben kérünk, add nekünk azt az országot, ahonnan nekünk a füvet, a földet és a vizet hozták, hogy ott egész életünkben engedelmesen tisztelhesünk Téged.”

Es a vezér szavai után a magyarok egész népe egyhangúlag háromszor kiáltotta ezt a szót: „Deus, Deus, Deus!”, így fohászkodva a számukra ismeretlen istenséghez, mivel tudták, hogy a nyugati népek is *Deust* kiáltanak szertartásaikon. Istennek erről az ottani hívásáról azt a helyet, ahol akkor a magyarok táborát felütötték, Décsnek nevezték el.

Továbbá, Túróczy azt meséli, hogy a magyarok Zvatopolugusnak (akit az írók említenek Zwentibaldus, Zwentabaldus,

Sfentopulcher, Svates, Svatoplugus stb. neveken is), Pannóniában a legfőbb hatalom letéteményesének a földjéért küldtek egy fehér lovat aranyos nyereggel és ugyancsak aranyos kantárral (120. §. 2.), s a földet a lóért, a füvet a kantárért s a vizet a szép nyeregért mintegy csere útján (amit Svatoplugus későn vett észre) megvásárolták; azután az említett vezért, akit a morvák királynak írnak, megfosztották életétől és királyságától.

Túróczinak ezt az elbeszélését [II. 3.] Pray [Ann. 333.] ugyan „csacska ének”-nek nevezi, s vele együtt mi sem tagadhatjuk, hogy Svatoplugus halálával kapcsolatban (akiről Túróczy azt állítja, hogy a Dunába vetette magát, de a külföldi szerzők szerint remeteéletben hunyt el) inkább hitelt érdemelnek a cseh történetírók, mint Túróczy; de azt sem tagadhatjuk, hogy a magyarok felderítőt küldtek Pannóniába, azután lovat (vagy lovakat), és látva a Pannóniából hozott földet, füvet és vizet, a *Deus* szót háromszor elkiáltották fennhangon, és innen ragadt rá arra a helységre a Dés név. Amíg valaki rá nem mutat az elnevezés más eredetére és meg nem cáfolja a magyaroknak a Svatoplugushoz küldött követségét, nem vonhatjuk kétségbe azt, hogy Túróczy igaz történetet írt le, de meg nem felelő kifejezésekkel.

2) E jelentős esemény emlékére a magyarok a Szamos partján, az Óvárnak nevezett helyen kápolnát vagy kis templomot építettek, amely néhány renoválás után ma is csinosan fennáll,⁴²⁹ és keletre néző falának külső részén ezeket a verseket kínálja elolvasás végett:

Hunnus de Scythicis digressus sedibus hospes,
Pannoniae glebam transfert huc, gramen et undam
Ter clamans: Deus hac liceat tellure potiri
Désiacamque Dei dixit de nomine terram.

1578

Hacc Fabius renovat Iudex monumenta Nepoti
Cum Lucas Désius pascit ovile Dei.⁴³⁰

Fentebb, szintén ezen a falon, a fedél alatt ez olvasható:

Regn. Celsis. Principe D.D. Mich. Apafi
A. 1670 Ren.⁴³¹

Ugyanannak a kápolnának a nyugati oldalán ezek a (Mósa László úrtól, l. 120. §. 1. költött) versek olvashatók:

Magna Theresia Romanorum Imperatrix
 Sceptra tenet, regit, et dum Septem Castra potenter
 Interioris item Szolnok moderatur habenas,
 Paulus Stirps Comitum atque heroibus editus Haller
 Supra mille annos, et Septem Secula quando
 Quinquaginta octo numerares messor aristas
 Restaurat rursum lapsus, hac aetate Sacellum
 Ductor nobilium Bonis, hunc dixere Ioannem.
 Anno 1758⁴³²

Ennek a századnak az elején Dés mezőváros lakosai a közösség nevében a felséges Lipót császárhoz benyújtandó folyamodványt szerkesztettek. Ebben arra kérték a roppant jóindulatú fejedelmet, hogy a kápolnának vagy ennek az emlékoszlopnak a fenntartására méltóztassék kiutalni minden egyes évben (pontosan ezek a beadvány szavai) a dési sóbányászati kamarától, következőképpen a dėsaknai sóbányából 2000 sókockát, s az abból eredő jövedelmet bízsa rá a jeles Diószegi István nemesúr gondjaira, akit a városiak inspektoruknak akartak mind jámbor buzgalma, mind őfelsége és a haza érdekében végzett egyéb érdemes és erényes szolgálatai miatt. Arra azonban nem találók adatot, hogy vajon ez a beadvány eljutott-e valaha a legkegyelmesebb császárhoz. Az elejére ezeket a mondatokat írták:

„Van nekünk egy régi, hajdan a magyar néptől épített várunk, s látható azon a helyen emelt és állított kőoszlop, ahol a magyar nép a kereszténység felvétele előtt először fohászkodott Istenhez. Noha ezt az oszlopot mindenkor sokat emlegették és jól ismerték, akár az ott lakók hanyagsága, akár a fejedelmek gondatlansága folytán mostanáig egyáltalán nem becsülték meg, és nem látták el fenntartási költséggel stb.”

A kápolnán túl, a Szamos partján látható egy elég hosszú és csiszolt kő, amelyről ősidóktól fogva azt tartják, hogy azon ült a magyarok hét vezére. Ezt a követ nem is olyan régen valami német katonák, akik nem tudom miféle gyűlöletből indítva a Szamosba taszították, kénytelenek voltak mintegy harminc ígás ökörrrel kihúzza helyreállítani. Azt, hogy a magyarok bejövetele előtt állott itt valamilyen vár, vagy ezen a helyen emelkedett

egykor (mint némelyek vélik), Ptolemaeus *Comidanája* [72/a.], hagyjuk, hogy derítsék ki mások, noha tudomásunk van a Rózsahegy nevű dombon állott régi vár romjairól.

3) Dés városát ma semmilyen erődítmény sem védi, a régi vár ugyanis a város több ódon épületével együtt napról napra inkább saját romjaiba roskad, s hogy a lakosok az előbbi évszázadban sem éltek biztonságban a várfalak oltalmában, mutatja a Comp. [8. ed.], ahol elrendelik, „hogyan ezt a mezővárost, mivel biztonságban nem lehet lakni benne, Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs vármegyéknek és a Besztercei földnek a közjó érdekében segítséget nyújtó lakosai övezzék erős palánkkal”.⁴³³

Ezt a törvényt a közjó felemlegetésével azért hozták, mivel Dés mezőváros már véghelynek (latinul *locus limitaneus*) számított, mert a váradi török helyőrség Erdély túlsó, Várad felé eső részét magához csatolta (101. §. 33.). Ebből megértjük, hogy 1680 körül miért helyeztek ide mint szükségszerű állomáshelyre oly nagyszámú katonaságot. Lovaik etetéséről az 1682 februárjában Fogarason tartott gyűlés 14. cikkelye így szól:⁴³⁴ „Az Déésen quartélyozó katonák füvelőhelyeknek és lovak tartásának a limitatiójáról, Kegyelmes Urunk a Nagyságod kegyelmes consensussából végeztük, hogy Belső-Szolnok vármegye főtiszt és főkapitány atyánkfiai is (kétségkívül Szamosújvár vára főkapitánya volt – B. J.) oda kimenvén, tégyenek illendő rendelést füvelőhelyekről lovak számára is. Főkapitány atyánkfia hozza jó karba, ne terheltesse a déési lakosok – amiben lehet – rendkívül, azok is fegyverrel szolgáló rendek lévén.”⁴³⁵

4) Váradnak a töröktől történt elfoglalása miatt előzőtt s Erdély rendjeinek a beleegyezésével e városban az elhagyott telkekre befogadott nemeseknek és polgároknak a könnyörgésére 1665-ben Dés megszűnt a nemesiek közé sorolt mezővárosnak lenni, amit tanúsít a Comp. (III. 11, 5, 6, 9. és 8, 9. ed.). Nem sokkal ezután pedig ellentét támadt a város régi és új nemesei között a közterhek viselése dolgában; az 1679 májusában és júniusában tartott gyűlés ezt úgy oldotta meg,⁴³⁶ hogy a terheket mindkét fél egyenlően viselje. A gyűlés 14. cikkelye így hangzik:

„A Déésen lakó ujj [!] nemesek atyánkfiai Nagyságodhoz küldött supplicatiójokból értjük, hogy a régi nemesek az új ne-

mesekkel egyetérteni nem akarnak a terheviseelésben. Mivel azért már Isten ítéletéből azon hely vég helyé lőtt, végeztük azért, hogy ennek utánna minden terheviseelésben egyetértsenek, mind szállásadásból, mind egyéb terheviseelésből, egy lévén a megmaradás s a közönséges jó, megkívántatik, hogy mind ahhoz a helyhez való terheviseelést egyaránt subportályák mindeknek, ide nem értvén vármegyei tisztjeit és város hadnagyát.”⁴³⁷

A városi polgárjognak örvendő valamennyi lakos nemesnek számít, és az is; de van itt számos viruló és (ahogy nevezzük) mentesített mágnás- és nemescsalád is (119. §. 2.), amely még nemesebbé teszi a várost, amennyiben házaikat új pompával ékesítik. A méltóságos Diószegi bárók családja dicsőnek írja magát, s nem csekély örökséget élvez itt.

5) Ennek a városnak a polgárai jórészt a helvét hiten alapuló vallást követik, mások pedig a római katolikust. A XVI. században szinte egytől egyig unitáriusok voltak, de a XVII. század kezdetén felvették a református hitet az Úr ígéjének itteni szolgálja és a szomszédos testvérek esperese, Károlyi György buzgólkodására, akinek sokáig heves, de nem dicstelen küzdelme volt Bán Lukáccsal, az unitáriusok dési egyházközségének szolgáljával. A lelkeszségben követői voltak: a kolozsvári Rubert Bálint, Váczi Péter, Petri Ferenc, Páriz Pápai Imre, Csengeri István, Sóti János. L. Páriz Pápai [E. 97.].

A mi korunkban az Úr szolgáljéként a nagytiszteletű és nagy hírű Köpeczi János és kollégája, Beregszászi Mózes s ennek segítője, albisi Csomos János; jelenleg pedig a lelkek gondozását végzik: a nagytiszteletű és nagy hírű csernátoni Vajda Péter úr, Erdély nagyfejedelemségében és a vele újraegyesített részekben a református egyház püspöke, a dési egyházkerület esperese, valamint a nagytiszteletű és nagy hírű Szilágyi Mihály másodlelkész, a nagytiszteletű és nagy hírű Abacs János, a püspök úr segédje, akitől e vármegye tisztviselőinek a névsorát kaptuk.

A református vallás követőinek a haza törvényei értelmében [Appr. I. 1, 6.] elhagyott temploma roskadozó falaival ma is fennáll; azt viszont, amely most is áll, és amelyet látogatnak, mint mondják, az egykor itt élő szászok építették, s 1504-ben renoválták (tanúsítják ezt a márványba vésett arab számok,

amelyeket az európaiak hajdanában átvettek tőlük), valamint 1650-ben.⁴³⁸

6) Ebben a városban (és Tordán) valamikor az Ágoston-rendi atyáknak volt rendházuk, most pedig a Ferenc-rendi atyák laknak egy szépen megépített házban.

7) 1638-ban itt országgyűlést tartottak, mégpedig vallási ügyben. Erről Haner [Hist. 313.] így emlékezik meg: „1638-ban viszály ütötte fel a fejét Kolozsvárt az unitáriusok között, amikor is Ráró Mátyás (akit némelyek Rasorisnak, mások Raviusnak hívnak, de igazában a neve – amint ugyanis a gyűlés irataiban olvasható – Szőrös Mátyás, latinul Pilosus Matthias – B. J.), nemzetiségére nézve szász, socinianus (unitárius) pap, egy első tanácsúr fia, a püspöki méltóság megszerzésére irányuló reményétől négyszer elütve, becsvágyból kezdett szembeszegülni Beke Dániellel (az unitárius püspökkel – B. J.), nyilvánosan hitelhagyottnak és eretneknek kiáltotta ki, s feltűnési vágyában új tévtanokat kezdett hirdetni. Amikor az ügyet jelentették I. Rákóczi György fejedelemnek, a kolozsvári polgárok gyűlést eszközöltek ki, amelyet a fejedelem jelenlétében 1638. április 24-én Gyulafehérvárt tartottak. Itt Beke Dániel híveivel együtt ismertette az Erdélyben bevett unitárius vallás tanítását. Ugyanabban az évben, július 6–9. napjain a fejedelem elnökletével ugyanazon tanácsosok s a három nemzetből való előkelők jelenlétében Dés mezővárosban újra gyűlést tartottak, ahol határozatot hoztak a zsidózók vagy szombatosok ellen is.⁴³⁹ Amikor a helyzet ismeretessé vált, a fejedelem tekintélyére kibékültek, a kibékülés után pedig kötelezték őket bizonyos cikkelek aláírására, hogy a jövőben kötelesek legyenek összes követőjükkel együtt azok szabályai szerint élni és tanítani, az örök hűtlenség bűnének a terhe mellett.

A gyűlés előre kitűzött időpontját, amelyről Haner azt írja, hogy áprilisban volt, a rendek megegyezése eredetileg Gyulafehérvárra rögzítette, de mivel ott nem lehetett megvizsgálni a zsidózók tévelygését – amelynek megismerése végett Erdély előkelősei összejöttek –, a gyűlést július elejére, Dés mezővárosba hívták össze. Ennek lefolyását Haller Gábor (I. 275. §. 25.), aki a gyűlésen a fejedelemmel végig jelen volt, *Naplójában* így adja vissza:

„Július 2-án Kassai István uram által proponáltatta urunk önagysága az mostani gyűlésnek processusát, melyben elsőnek az unitaria valláson lévőeknek veszekedések egymás közt discutáltatnak; az után mind a káromkodásért, s mind pedig az zsidósáért evocatusok ellen fogott önagysága ágálatni.”⁴⁴⁰

A gyűlés első ülése tehát július 3-án történt, amikor is (ezek Haller szavai) „kezdvén Szörös Mátyás, mint vádló és sértett fél, üdvözlét mondott öméltósága felségének s az ország mág-násainak. Amikor ez megtörtént, a püspök, vagyis Dániel ugyanezt tette, amire őfelsége tekintetes és nagyságos atyám-uram (Haller István tanácsos és Küüllő vármegyei főispán – B. J.) által mondott köszönetet. Amikor mindez végbement, Szörös Mátyás elkezdte a vádat... Azt állította, hogy a püspök és követői az ősi és II. János király idejében elfogadott unitárius vallást nem tartják tiszteletben, nem is tanítják, és ezért övéivel együtt újítónak nevezte őt. Ekkor a püspök átadta vallomását az erre a vitára kiküldött bírának (ugyanazt cselekedte Mátyás is); ezeket felolvasták mindenki hallatára, és miután Mátyás észrevette, hogy azoknak az első hitvallásával ez az utóbbi a legkevésbé sem egyezik meg, kialakították a közös hitvallást. Mátyás azonban tiltakozott, mondván, hogy ő másként ismeri ellenfelei tanítását, amelyben Krisztus imádása és megvallása vagy teljességgel tiltva van, vagy elhallgatják, vagy pedig éppen káromolják. Ezek után a feleket elbocsátották mindazokkal együtt, akiket nem erre az ügyre küldtek ki, még a lelkipásztorokat is, kivéve őfelsége némely nemeseit. És tanácskozás folyt arról, hogy tűnjék ki: meddig terjedjen ki ez az ítélkezés, vajon egészen az újítók megbüntetéséig? Ezt elfogadták. A visszatérőknek megparancsolták, hogy nyilatkozzanak (vizsgálati jelentésüket) adják át, Mátyásnak egyszerűen mint felperesnek, Dánielnek, ha akarja, hogy odaadják, de mind a két részről tiltakoztak azzal, hogy a nyilatkozatok törvénytelenek és rosszindulatúak. Döntés született, hogy ebben az esetben nem kell bírósági formaságokat alkalmazni, mert az ügy rendkívüli. Ily módon a vallomások érvényben maradtak; először felolvasták azokat, amelyek Mátyás pártját fogták, de mivel nagy zavarosság és összevisszaság volt bennük, a küldöttek közül bizonyos személyeknek felséges öméltósága megparancsolta, hogy fogalmazzák meg rendesen a

nyilatkozatokat, és válasszák ki az oda nem tartozókat, és mindent a szokás szerint rendezzenek el. Végül is, miután a püspök színlag előterjesztette tanítását, felemelkednek, és az ügyet elhalasztják a legközelebbi hétfőre. Amikor mindkét fél perorált, az unitárius előkelőségek közül ugyanezt tette Toldalagi János úr, kérve felséges őméltóságát, hogy bizonyos személyek torzsalkodása ne járjon együtt az ő és a vallás kijátszásával. Állítják, hogy ők Krisztus Urunkat imádják, és elismerik igaz Istennek. Miután ezt kijelentették, a püspök megmagyarázta, hogy amazok vallástalan és istenkáromló módon [Krisztust – *A fordító*] Istennek hívják, mert az Atya átadta az istenséget. Az első napon szinte csak ennyi történt.”

Július 4-én a fejedelem abbahagyta, július 5-én Szamosújvárt időzött, 6-án „a széthúzó unitárius felek egymás közt a megbékülésről tárgyaltak, hogy maguk között meg tudnának-e egyezni; éppen ezért a küldöttek nem ültek össze... Tehát 7-én volt a második ülés, ahol előterjesztették mindkét fél követeléseit, és miután felséges méltósága megfeddette a püspököt konoksága miatt, ez könnyen belement a kibékülésbe. Végül, amikor Krisztus közvetlen imáadásának sajátos nézetkülönbsége merült fel közöttük, az unitárius vallás előkelőségeinek a közreműködésével létrejött a lelkek közt az egyetértés. Határoztak Krisztus közvetlen megszólításáról, de mégsem úgy, mint aki a legfőbb és az örök Isten, hanem mint olyan, aki a jótevés hatalmát egykor az Atyától elnyerte. Továbbá a csecsemők keresztelezéséről is, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében; a vasárnapi úrvacsora poharáról, amelyet az áldozók kezébe kell adni; az istenkáromló képekről és könyvekről, vagy arról, hogy a már kiigazított unitárius vallással ellentétes könyveket nem kell írni, sem más vidékekről átvéve kinyomtatni vagy megőrizni a fejedelem külön engedélye nélkül. Továbbá határozatba ment, hogy ha valaki ilyen könyveket tart, bárkinél is legyenek azok, köteles a legközelebbi Szent Márton-ünnepen⁴⁴¹ bejelenteni a fehérvári káptalannál, a közbéke megsértésének büntetése mellett; úgyszintén, hogy az unitárius vallás összes szolgáját zsinatra hívják össze e hitvallás közlése végett; első összejövetelüktől fogva ezen forma szerint tanítsanak és a zsinaton állítsanak össze katekizmust, amelyet a tanácsos és asszesszor urak a legközelebbi

törvényes határidőn belül vizsgáljanak meg. Továbbá, az ellenszegülőkre kiszabott büntetés végrehajtása nem az unitáriusok püspökeire hárul, hanem a legfőbb hivatalokra; Mátyást vissza kell helyezni régi becsületébe és hivatalába. Ezen a gyűlésen az unitárius vallást csaknem ezen a módon helyreigazították, és ezután nagyméltóságú felsége kivonult a templomból.”

Ezek a végzések *Feljegyzés a dési kibékülésről* (Complationis Désiensis nota) címmel az unitáriusoknak az ez év április havában Gyulafehérvárt tartott országgyűlésen⁴⁴² egészében bemutatott hitvallásával együtt olvashatók Nádudvari Péter magyar prédikációs kötetében [126–131.].⁴⁴³

De térjünk vissza Hallerre, aki a továbbiakban ezt írja: „Július 8-án, miután véget ért az unitárius vallás helyreigazítása, megvizsgálták a Krisztust káromlóknak a gyalázkodását (akik közül egyet példaadásképpen megköveztek – B. J.), amikor is felséges méltósága bizonyos személyekre ráruházta tekintélyét. Ez az ügy a dési tanácsházban ment végbe. Július 9-én felséges méltósága és a küldött urak aláírták a határozatokat az unitárius vallás kiigazításáról, valamint ugyanazon vallás püspöke övéivel s Szőrös Mátyás és ama szekta vezetői.” Aláírta a fejedelmén kívül ötvenhat személy.⁴⁴⁴

Végül Haller hozzáteszi, hogy július 12-én Pécsi Simont és lányait mint zsidózókat ugyanott elítélték, jószágait lefoglalták. Továbbá Haller július 16-án a fejedelemtől olyan parancsot kapott, hogy Fogarason a zsidózókat munkálatok elvégzésére kényszerítse (kétséggkívül szombati napon, amikor ők a heti ünnepet szokták ülni).⁴⁴⁵

Nem tudom megállani, hogy ide ne írjam az *Ortus et progressus Unitariorum religionis...*-ből [50–51.] a véleményt erről a gyűlésről (vö. 107. §. 2.): „Beke Dániel püspök (szuperintendes) lett 1636-ban, meghalt 1661-ben; őalatta vádolták be az unitáriusokat a fejedelem előtt, mint akik zsidózással gyanúsíthatók. Ez a gyanú, úgy tűnik, onnan indult el, hogy némely unitárius faluban volt néhány zsidózó, aki az unitáriusok templomait látogatta, s titokban lelkészeik voltak, akik egyes zsidó szertartásokat csempészték közéjük, és titkos éjjeli összejöveleket rendeztek a vallásnak az ürügyén, és a zsidó vallás egyes fejezeteit tanították. Ilyenek legfőképpen Marosszéken

és Keresztúron voltak, és máshol, nemcsak egyes falvak, hanem a mágnások közül is némelyek, köztük Pécsi Simon, az ország kancellárja, aki a zsidó vallást is bevezette Erdélybe. Még a mi időnkben is (ebben a XVIII. században) Ernye, Ikland, Újfalú nevű falvakban azokat, akiket nem is olyan régen az országgyűlésen vizsgáltak meg, jószágaik elkobzásával büntették; egyesek közülük áttértek a római katolikus vallásra (ugyanis nem volt engedélyezve más vallásra áttérniük). A legtöbben azonban a hazai földet felcserélték a külfölddel. Így tehát Beke Dániel püspök az unitárius egyházközségek nevében a fejedelem előtt Dés városában hitvallást tartott, mint unitárius, az 1638. esztendőben. L. a *Summa universae Theologiae*-ben [IV. 4.].⁴⁴⁶

Ennek az idejében békéltette össze Rákóczi György fejedelem a kolozsvári magyar és szász unitáriusokat (az utóbbiak kevesen voltak, 108. §), hogy a templomokat felváltva látogassák.

123. §

Désakna, amelyet régen egyszerűen *Aknának* neveztek, az előző mezővároshoz egészen közel esik. Legnevezetesebb a két sóbányájáról, amelyeknek a sóját közönségesen désinek mondják. A kamara tulajdona, de néhány nemesnek és jobbágnak a házával elegyesen (vö. I. 45. §).

Az elhagyott gödrök arról mesélnek, hogy Dés város területén a sóbányákat a legrégebbi időktől művelték. Amikor ezeket a tatárok tönkretették, megnyitották itt az újakat. Ezek a bányák a márványhoz hasonló kimetszett sóból évente 800 000-et küldenek Magyarországra. A só lerakódóhelye Dés városában van, a Szamos partján, ahonnan sószállító hajókra, sőt Radna vidékéről leúsztatott, összerótt gerendákra rakva indítják Magyarországra felé nem nehéz hajózással; amióta ugyanis a Szamos medre a mi korunkban királyi parancs következtében hajózhatóvá vált, hajókra épített malmok is járnak, s Dés város alatt valamennyi gátat átvágták.

Ezekből a sóbányákból azonban kevés só itthon is eladásra kerül. Ezt a sót – nevezetesen a helvét hitűek dési első papjának

járó 1000, a másodpapnak 200, a tanítónak 600, a désaknai papnak 500, a tanítónak 100 sókockát – jelenleg a kamara készpénzzel helyettesíti.

124. §

Szamosújvár,⁴⁴⁷ másként Örményváros (latinul Armenopolis), németül Armener Stadt; szabad és kiváltságos mezőváros, mely mozgalmas kereskedelméről híres, legnagyobb részben örmény település. A vár mellett terül el, amelyet Martinuzzi György (30. §. 2.) a Kis-Szamos mellett 1542-ben emelt alapjaiból, és amelyet II. Rákóczi György fejedelem utóbb kibővített. Az örmény lakosokról I. I. 158. §.

1) Az előző évszázadokban Szamosújvár főbirtok volt az azonos nevű uradalomban, amelyhez az 1650. év kamarai jószágainak a lajstroma szerint a következő birtokok tartoztak: Gerla, Újvárnémeti, Füzes, Bálványosváralja, Péterháza, Kápolna, Nicola, Domokosfalva, Kisdebrecen, Disznópataka, Libaton, Oláhlápos, Tőkés, Macskamező, Kötke, Szászkékes, Árokalja, Székelyaj, Coptelke, Debrek, Tancs, Vasasszentiván, Ormány, Kérő, Kőpataka, Négerfalva, Retteg, Oláhnyíres, Polyána, Oláhgyörgyfalva, Jozsip- vagy Magyarlápos, Tordavilma, Rohi, Karulyfalva, Szentmárton,⁴⁴⁸ Szék, Kentelke, Szásznyíres, Somkút, Csicsóújfalva, Mezőszilvás, Lábfalva, Rogoz, Alsószőcs, Felsőszőcs, Ünőmező, Kupsafalva, Dánpataka, Ungurfalva, Sztojka falva. Úgyszintén Felsőilosva, Oláhvásárhely, Emberfő, Csaba, Bátor, Újfalva, Vice. Részbirtokok: Sajgó, Alsócsobánka. Nyilván kiterjedt uradalom volt, mivel már előbb, mégpedig 1609-ben a fejedelem és a rendek beleegyezésével Kendi Istvánra ruházták, amit mutat ugyanannak az évnek az egyik országgyűlési cikkelye.⁴⁴⁹

2) Mivel azonban a háborúk és dúlások megszakítatlan évei és főként a soron kívül adót követelő ottomán porta kapzsisága miatt az ország fejedelme és rendjei kényszerültek a kamara számos tulajdonát magánosoknak eladni és rájuk ruházni, ezért a szamosújvári jószágok is annyira leapadtak, hogy 1701-ben, április 13-tól 25-ig, amikor a királyi gubernium parancsára

Kőrösi János és Gidófalvi Mihály, a Királyi Tábla írnokai és nótáriusai elkészítették ezen uradalom Doboka és Belső-Szolnok vármegyében fekvő urbáriumait (amelyeket másolatban birtokolunk), Csicsóújfalu birtokon (falun) kívül, amelyben csak egy telek maradt a kamara tulajdonában, összesen kilenc porció (falurész) számíthatott az uradalomhoz. Ezeknek a nevét, nagyságát és becsét eléggé megvilágítja az ugyanazon urbáriumból átvett táblázat:

Szamosújvárnémeti	28	35	6	57	23	37	90	11	53	23
Nikula	14	10	3	18	2	9	31	–	20	10
Füzes	33	17	–	29	–	10	–	6	12	25

A helység vagy a birtokrész neve	Családapák	Fiaik	Lovaik	Ökrök	Tinók	Tehenek	Juhok	Méhek	Sertések	Telek
Hesdát	7	8	–	4	–	6	30	3	11	4
Ormány	10	19	2	30	7	14	46	21	33	9
Kápolna	13	11	3	17	4	18	61	4	30	15
Tordavilma	33	31	3	28	–	18	–	3	10	30
Csicsóújfalu	26	45	7	31	3	18	86	8	36	21
Tőkés	17	17	2	4	2	10	28	–	15	13
Péterháza	14	13	1	9	–	13	3	–	18	13
Összesen:	195	206	27	227	41	153	375	56	238	163

E családapák közül 64 jobbágy, az ökröknél szolgáló volt 67, gyalogos 22, nőtlen 9, zsellér 33; mesterek, vagyis mészárosok, molnárok, kertészek, falusi bírók stb. a szökevényekkel együtt voltak 107-en. Elhagyott telek 95, a várban szolgáló cigány 36, fiaik 57, szökevény cigány 10.

Az urbárium falvanként felsorolja a kamara szántóit és kaszálóit is, nemkülönben a kocsmai számadást, a jobbágyok kötelező szolgáltatásait stb. A büntetésekkel pedig ez a helyzet. Egészen 1 forintig pereskedhetnek a falu bírójához, és a bíró ennyire büntethet is; 1 forinton felül azonban másként nem, csak a várnagy jelenlétében, és ha annak is úgy tetszik, a kamara előljárója előtt. A várnagy székét illető bírság kétharmada a kamarának jár, harmadik harmada a várnagnak.

Az urbárium a legvégén veszi számba a kamara szántóföldjeit és legelőit a szamosújvári és a gerlai földön (az urbárium tanúsága szerint akkoriban Gerla vagy Gerlán és Szilvás Szamosújvár elővárosai voltak a kamara hatáskörében, jelenleg pedig Gerla a mezőváros egyik része); a szamosújváriból a legnevezetesebb volt a Térret nevű legelő, gerlai területen pedig a Kövecses, Böszörmény, Suhogó stb. nevezetű helyek. A jó földek 750 százsz köblöt termettek. Az egész uradalomban allodiális szántóföld volt 7012 mérő, kaszáló 652 szekér, végül a puskás katonák a telkekkel együtt 97-et tettek ki. A satrapák (csatlósok vagy udvari szolgák, közönséges néven darabontok, a német *Trabant*-ból) a telkekkel együtt 92-en. Szökevény puszkások 7-en, szökevény satrapák 3-an, a satrapák elhagyott telkei: 18. Egy háromköves malom a Szamoson, 1000 rénes forintra becsülve. Az ekképpen összeírt szamosújvári uradalmat a várral együtt (amely a *Tripartitum* szerint 4000 forintot ér), 50 988 forintra becsülték. Ebbe a becslésbe azonban nem vették fel az erdővámot és a fogadók jövedelmét, a bevételeket a tizedekből, az évente rendszeren befolyó díjakat rókabőrből, vajból, tyúkokból és némely egyebekből (vö. I. 179. §).

3) Ami az örmény polgárokat illeti, ezek Moldvából Erdélybe jöve (65. §. 2. és I. 158. §), Erdélyben elszórtan éltek, főleg Besztercén, ahol a püspökük, Oxendius is kijelölte a székhelyét. Később azonban ide (és Erzsébetvárosra) oly sokan bevándoroltak, hogy miután a helységet a lakosok számával, az épületek nagyságával, sőt szentegyházzal is fellendítették, azzal a házzal, amelynek alapkövét Oxendius rakta le, őfelsége VI. Károly a legkegyelmesebben úgy döntött, hogy fel kell ruházni a szabad és kiváltságos mezőváros (nem pedig város, mint némelyek vélik) tisztességével, és 1726. október 16-i oklevelével elrendelte, hogy Örményvárosnak (latinul Armenopolis) nevezzék.

Ez a mezőváros kitűnik kereskedelmével, s hetipiacait hétfőn tartja, az évi vásárokat pedig február 5-én, július 25-én és november 4-én.

4) A vár, amelyet katonai őrség véd (vö. 131. §), a mellette elhaladó Szamos folyótól kapta előnevét, míg Újvárnak (azaz latinul: Nova arx) akkor kezdték hívni, amikor még egészen új volt; ezt a – városra is átszállott – elnevezést a mai napig is őrzi.

Timonnal szemben [Add. I. 5.], aki Ptolemaeus Napucáját erre az új várra vonatkoztatja, br. Apor Péter hangoztatja, hogy ez a vár új keletű, noha Timon, ha itt járatosabb lett volna, megmutathatta volna a vetésektől már elborított régi vár nyomait.

Ezt a várat Martinuzzi nemcsak felépítette [I. Szegedi, Decr. 393.] és megerősítette, hanem az itt elhelyezett hatalmas kincscsel is gazdagította. Bethlen tanúsága szerint [IV. 174.] az ebben a helységben őrzött vagyona több mint 250 000 magyar forintot tett ki (nem számítva a meggyilkolásakor Alvincen talált 50 000 arany összeget); emellett 872 font nyersarany (melynek mindegyikében 16 unciát számoltak meg); szintén nyersezüst pedig 2387 font, Lysimachus-érem 4000 (ezeknek mindegyikét 4 magyar aranyra becsülték), 20 nagyobb halom a tárnákból hozott vagy az erdélyi folyók hordalékából összegyűjtött arany vagy terméсарany (amelyről azt tartják, hogy 17 fontot tett ki), 466 font rudakba olvasztott ezüst. Ezenkívül aranyozott edények, igen nagy poharak, kelyhek, nyakláncok, gyűrűk, különféle ékszerek, valamint 24 mosdótál és hasonlók az ebédlőasztal céljaira. A házi berendezés is csaknem a királyi pompa fényűzését mutatta: ruhák, függönyök, szőnyegek, hatalmas mennyiségű külföldi bőr és az udvari pompa roppant nagy jelei: 300 nemes paripa, hihetetlen költséggel Thráciából beszerezett nyájak, zablák, nyergek, fegyverek, s nagy bősége mindannak, ami ezeknek a tartozéka. Ezenkívül, amint Brutus hírül adja, nemes fajta kancákból egész ménes.⁴⁵⁰

Martinuzzi megöletése után az akkor Kassán tartózkodó Izbella, aki azt állította, hogy Martinuzzi György megfosztotta őt kincstárától, követelte Castaldótól ezeket a hozzá került javakat, amelyeket az készült átadni Ferdinánd császárnak. Hogy ez a kérése milyen eredménnyel járt, biztosan nem lehet tudni.

5) Ez a vár mindig erős volt, és az ellenség támadásait gyakran megtörte. Abban az időben, amikor Kemény fejedelem végzete után csaknem a teljes Erdély hűséget esküdött Apafinak, ezt a várat – Kolozsvárral, Bethlennel és Kővárral együtt – ugyanaz az Apafi család csak nagy későre tudta hatalmába keríteni. Dobó István, Erdélynek Ferdinánd pártján álló vajdája ezt a várat Bethlennel, Fehérvárral és Dévával együtt 1556-ban igyekezett megőrizni a császárnak, de ugyanabban az évben,

miután kikötötte a sértetlenséget, átadta őket Izabellának [I. Bethlen IV. 198., V. 215., valamint Istvánffy XX.].

125. §

Ennek a kerületnek a falvai, amelyekből 108-at számoltunk meg, hat szolgabírói járásra oszlanak. Ezeknek és a bennük lévő falvaknak a nevét a *Jegyzék* és az egyénekre 1775-ben kivetett évi adó *Kimutatása* tünteti fel, a falvak természetes fekvése mellett.

Ne csodálkozz azon, Olvasó, hogy a tőlünk mostanig használt módszertől immáron eltérünk, amennyiben az 1775. évi adókiivetést (amelyet polgári évnék nevezünk, és amely 1774. november 1-jével kezdődik) csatoljuk az egyes falvak nevéhez, s az első számok jelentik a rénes forintokat, az utóbbiak a krajcárokat. A dolog sajátosságán kívül ezt azért tesszük, hogy innen bárki jobban megismerhesse a falvak lakosságát. De ne csodálkozz, külhoni Olvasó, hogy minden egyes falu oly kis összegű adót fizet, mert országunk, megfosztva a tengeri és más kereskedelemtől, erejét és gazdagságát nem pénzben bírja, amint azt máshol elég világosan már kifejtettük.

126. §

A *dési* járásban lévő falvak: Alsógerebenes:⁴⁵¹ adója 268 rénes Ft és 13 kr.; Szekerestörpény: 168,40; Sajgó: 255,16; Szűkerék: 379,56; Kodor: 252,30; Csatán: 435,17; Néma: 781,12; Széplak: 545,01; Ormány: 809,04; Péntek: 732,03; Kérő: 474,46; Dengeleg: 483,39; Girolt: 989,17; Iklódszentivány birtok: 39,50; Kecsed: 342,41; Felsőgyékényes: 230,25.

A *bálványosváraljai* járásban: Báton: 649,28; Bálványosváralja: 1528,34; Árpástó: 672,29; Szásznyíres: 631,29; Szamosújvárnémeti: 878,48; Coptelke: 288,09; Szentbenedek: 185,43; Szilágytő: 274,49; Péterháza: 202,41; Szentmargita: 983,33; Ördöngösfüzes: 863,50; Csaba: 215,00; Csabaújfalú: 164,34; Décse: 565,27; Omlásalja: 265,24; Mikeháza: 201,22.

A *bethleni* járásban: Bethlen: 807,15; Kócs: 532,06; Felsőoroszfalu: 271,53; Málom: 758,55; Nagyfalu: 446,41; Magosmart: 204,18; Oláhnémeti: 728,19; Virágosberek (másként Világosberek): 353,47; Oláhnemegye: 255,09; Somkerék: 668,58; Magyar-nemegye: 501,40; Preszlop: 299,30; Tóhát: 377,59; Csépán: 311,47; Füge: 183,38; Alsóoroszfalu: 264,58; Bőd: 433,07; Sajóudvarhely: 343,30; Brete: 219,04; Alsőegres: 120,38; Felsőegres: 88,32; Luska: 152,37.

Az *alparéti* járásban: Vecke: 264,58; Alparét: 896,03; Budos: 293,56; Zaporc: 648,58; Oláhvásárhely: 164,32; Szóváros: 315,45; Mánya: 295,39; Somkút: 449,57; Szinye: 452,54; Hosszúmező: 305,53; Oszváj: 375,43; Alsócsobánka: 398,34; Csernek: 324,03; Tálósfalva: 139,28; Keménye (másként Keményes): 223,26; Bezdéd: 712,10; Antos: 131,27; Felsőcsobánka: 253,02; Gyurkapataka: 129,52; Pusztaiújfalu: 38,12; Nagymező: 209,47.

A *vádi* járásban: Vád: 442,27; Oláhbogáta: 558,58; Pestes: 158,43; Alsóhagymás: 472,37; Kálna: 308,47; Semesnye: 647,20; Tőkepatak: 251,07; Oroszmező: 458,59; Magyarbogáta: 269,22; Közfalu: 151,20; Kabalapatak: 125,09; Fodorháza: 351,20; Dobrocsina: 228,10; Alsókörtvélyes: 198,18.

A *szurdoki* járásban: Búzamező: 185,19; Csáka: 199,05; Csömény: 202,27; Kiskristolc: 195,51; Klic: 155,07; Ködmönös: 142,11; Kőlozna: 155,45; Konkolyfalva: 552,20; Muncsel: 101,13; Nagykristolc: 417,11; Nagylozna: 179,57; Rogna: 160,12; Salamon: 197,08; Szalonna: 171,11; Szurdok: 480,15; Tormapatak: 100,51; Tótszállása: 124,21; Zálha: 210,16; Dészmezővárosban: 2143,58; Dészakna: 1301,17.

1) Péntek ennek a századnak a kezdetén legnagyobb részben gr. Apor István, Toroczkai Mihály tanácsos és Toroczkai István alá tartozott, amit tanúsít ugyanazon kor árendáinak jegyzéke.

2) Dengeleg épp ugyanabban az időben a Toldalagi, Toroczkai, Lázár stb. uraké.

3) Girolt szintén ennek a századnak az elején a Toldalagi, Toroczkai, Nádudvari, Becze, Lázár, Tempér, Rhédei stb. földesurak tulajdonához számított.

4) Iklódszentivány falu e század elején teljesen elhagyott

volt; területét akkoriban az iklódi földesurak művelték, most gyéren lakott pusztá.

5) Kecsed falu fele Doboka vármegyéhez tartozik; birtokosai a méltóságos Apor és Diószegi bárók.

6) Bálványosvárálja népes és híres falu, nevét a Bálványosvárnak nevezett vártól kapta (latinul *Idolatrix arx*), melynek romjai most is láthatók a legközelebbi hegyen, és látszanának bőségesen, ha szorgalmasan elhordott köveiből Martinuzzi nem építette volna Szamosújvárt (124. §. 4.). Hogy az említett vár mi okból volt *Bálványos*, arról Timon [Add. I. 3.] így ír:

„Három várat már a keresztény magyarok Bálványosoknak, vagy hogy érthetően mondjam, latinul, *Idolatrixae*-nak neveztek a bennük lelt bálványok miatt, amelyek vagy a régi dákoké, vagy a rómaiaké, vagy valamely más népé voltak: ez áll legközelebb az igazsághoz. Maguk az itteniek is szentnek és dicsőnek nevezték.”

Hogy ez a másik két vár hol állott, ugyanő a legpontosabban megjelöli [Add. II. 15.], nevezetesen Kézdiszéken, Torja fölött; a másik Csíkszéken, Szépvízen (latinul *Pulchra aqua*). Ez a vár (mint Csicsó is, 128. §. 5.) egykor Moldva urainak a hatalma alatt állott, amint ezt állítja Bethlen [II. 80.], ezt írva: „Ugyanabban az évben (1536) az erdélyiek felkelnek Moldva fejedelme ellen, és Erdélyben fekvő, Bálványos nevezetű várát elfoglalták.”⁴⁵²

Az ebben a faluban virágzó református egyháznak méltán dicsérendő jótevője volt nemes Harasztosi György; ezt tanúsítja a Gyulafehérvárt 1678-ban tartott országgyűlés 13. cikkelye, mely szó szerint így hangzik:⁴⁵³

„Az bálványosváráljai ecclesia és Harasztosi István atyámkfia panaszából értyük, hogy néhai Harasztosi György atyámkfia per testamentarium dispositionem hagyott volt Rohi nevű falujának inscriptionalis summájából mind a maga relictájának, mind a megírt ecclesiának és ezen Harasztosi István atyámkfiának bizonyos summa pénzt, mellynek egy részét Tholdalagi János atyámkfia a relictának deponálta ugyan, de sem az ecclesiának, sem a megírt Harasztosi Istvánnak contentatiot nem tévén, azon faluhoz mégis hozzányúlván, egészen elfoglalta, Intzédi

György atyánkfiának is lévén azon falu felett bizonyos controversiája, végeztük az Nagyságod ex consilio tett kegyelmes resolutioja szerint, hogy mivel a falu fiscalis, intra 15^m tartozzék mind a két fél producálni, praefectus atyánkfia eleibe, ahol ott az articulusok szerint vétessék igazításba, mellyik fél maradjon in reali dominio, úgy mindazonáltal, hogy akármellyik félnél maradjon a jószág, de a megholt embernek dispositiója szerint a praetendenseket úgy, mint az ecclesiát és azon Harasztosi István atyánkfiát contentálja tovább való műlogatás nélkül, mellyet ha praetermittálna, a tisztek tegyenek satisfactiót, ha úgy kívántatik etiam cum gente Comitatus etc.”

7) Szentbenedek, a Benedek úrról elnevezett híres falu, Kornis-birtok; dombra épített kastélyával a Kis-Szamosnál fekszik, nem egészen fél mérföldre Dés város fölött. Spangár [106.] azt írta, hogy Őexcellenciája Erdély gubernátora, néhai gr. Kornis Zsigmond úr 1731. december 15-én itt fejezte be életét, pedig a közismert feljegyzések tanúsítják, hogy a halandó létből december 15-én Kolozsvárt lépett ki.

Ez a birtok régóta a Kornis örökösöké, ugyanakkor a méltóságos göncruszkai Kornis család ugyanebben a vármegyében számos jószággal rendelkezik, amit egész világosan mutat Giorgio Basta Protectionalis levele, amelyet nem restellek köztudomásra hozni, hogy megvilágítsam annak az időnek az arculatját. Így hangzik:

„Basta György aranysüveges lovag, ő szent cs. kir. felsége és a két Spanyolország katolikus királyának hadi tanácsosa és ugyanazon szent cs. kir. felsége Erdélybe küldött hadseregének és Erdélyországnak generális kapitánya stb. Megkeresett bennünket nagyságos Kornis Boldizsár úr, hogy gondoskodjunk jószágairól, amelyek fennmaradtak a háborús zavargások hullámvérésében, s adjunk segítséget, hogy ugyanazokat ne bántsák, hanem inkább nyugalmi állapotban maradjanak és őrizzék őket. E legméltányosabb kéréseknek a szent császári felség iránt nyilatkoztatott hűség és odaadás miatt nem tudtunk nem eleget tenni; ezért ő szent császári felsége tekintélyénél fogva erősen meghagyjuk és megparancsoljuk a szamosújvári várórség jelenlegi és jövőbeli kapitányainak, parancsnokainak és várnagyainak, hogy az említett nagyságos Kornis Boldizsár úr jószágait

és a bennük birtokolt és létező összes dolgait, mind pedig családját, a birtokokra vigyázó embereket Belső-Szolnok vármegyében, Szentbenedek, Szásznyíres, Középsomkút, Alparét, Vásárhely, Újfalú, Zaproc, Zonakos, Kálna, Reső, Tőkepataka, Fankófalva,⁴⁵⁴ Újfalú, Gosztilla, úgyszintén Doboka vármegyében Kékesapáti, Tóháta falvakat, valamint Szemere János szolgának ugyanazon Doboka vármegyében lévő, Szentmiklós rész-birtokát, Doboka rész-birtokát, Újfalú, Derzs, Szótelke, Oláhkékes, Losárd rész-birtokokat; úgyszintén ugyanazon Szemere Jánosnak Belső-Szolnok vármegyében, Szűkeréken lévő rész-birtokát az összes támadóktól, bárkik is lennének azok, megvédjétek és oltalmazzatok, sem pedig ti magatok az említett nagyságos Kornis Boldizsár úr felsorolt birtokaiban vagy az ott birtokolt bármilyen dologban vagy pedig a családban, az emberekben és a szolgákban semmilyen kárt és ártalmat ne tegyenek vagy kellemetlenséget okozni ne vetemedjete, sem pedig ne merészeljete valamilyen módon, súlyos haragunk terhe mellett. Másként nem fogtok cselekedni. Elolvasás után ezt az iratot a felmutatónak visszaadjátok. Kelt Kolozsvárt, az 1602. esztendő decemberének 29. napján. Basta György s. k. P. H.”

Megjegyzés. Pontosan az eredetiből van meg nekünk. A méltóságos Kornis család érdemeiről és Erdélyben lévő igen nagyszámú birtokairól a Székelyföldnél, Udvarhelyszéknél, Homoródszentpál címszó alatt szólunk.

8) Ördögösfüzes: ha szóról szóra lefordítod, latinul *Demonicum Salicem habens* a jelentése. Mégis őrizkedj attól, hogy ördögöket keress, midőn könnyűszerrel derék nemeseket találhatsz itt, a királyi kamarásnak ugyanazon jog alapján való társbirtokosait.

9a) Bethlen falu (amelyet egy 1596. évi országgyűlési cikely⁴⁵⁵ és némely írók a mezővárosok közé sorolnak) egész Erdélyben híres mind régi váráról (amelyet 1483 körül Bethlen Gergely alapított, de már elpusztult), mind pedig és sokkal inkább a méltóságos gr. Bethlen urakról, mivel a család innen vette a nevét. A Nagy-Szamos partján fekszik, nem messze ennek és a Sajónak az összefolyásától. A hajdan igen erős, a Szamosból kivezetett vizesárokkaal övezett várnak a földdel egyenlővé tett romjai tisztán mutatják az építmény kör alakját.

A várat 1556-ben vitézül ostrom alá vették a Ferdinánd-párti-

ak, akiknek meg is adta magát. Ennek az ostromnak az emlékét Bethlen így örökítette meg [IV. 188.]: „Utóbb Tahi (Tahius Ferenc, Ferdinánd hadvezére – B. J.), aki Dobó István és Kendi Ferenc vajdákkal Izabella és fia ellenében Erdélyt egészen meg akarta őrizni Ferdinándnak, Szamosújvár várából elindulva, magához hívatta Dobót, s Bethlen várát, ahova (fokozatosan lan-kadván az erdélyieknek Ferdinánd király iránti odaadása) Kendi Antal, Patócsi Boldizsár és Ferenc (akiknek az apja, Patócsi Miklós, feleségül véve Bethlen Miklós lányát, Erzsébetet, a mondott várát a Bethlen család férfiágának jogával szemben magának el-sajátította, és ő, valamint ezek – a törvényes örökösök – is meg-halván, fiai birtokolták) és Bornemisza Farkas, Izabella királynő pártjának fő mozgatói behúzódtak, körülvették, megostromolták és megadásra szólították fel azzal a feltétellel, hogy feleségük-
kel, gyermekeikkel, holmijaikkal szabad eltávozniok, ahova akarnak. Amikor azonban kivonultak, és észrevették, hogy Tahi – akinek a nevében nem volt biztosítva nekik a sértetlenség – cselet sző, végső félelemtől indítatva Dobóhoz rohantak kegye-lemért esdeni, amit másként nem nyertek el, csak úgy, hogy – testi épségükért cserébe – javaikat önként a fiscusra ruházták.”

Soha semmilyen eset nem szerzett nagyobb és a kései utókor előtt szomorúbb hírt ennek a várnak, mint az egykor nagy és ha-talmas hősnek, losonci br. Bánffy Dénes úrnak, Apafi Mihály fe-jedelem tanácsosának, Kolozs és Doboka vármegyék főispánjá-nak, nemkülönben Kolozsvár város és a szamosújvári vár kapitá-nyának végzete. Bár nagy és kiváló ember volt, mivel nem adtak kellő időt a válaszra,⁴⁵⁶ 1674-ben ebben a várban, amely akkori-ban méltóságos uzoni Béldi Pál (120. §. 1.) örökségei közé számí-tott a Kékedi-utódlásból, fejét vesztette (I. I. 123. §). Tetemét itt, a templomban elhelyezett sírba tették. Cserei azt írja [85.], hogy e férfi kiontott vére sokáig felbuzogott a földből. Dénes szerzett ja-vai, amelyeket akkor a kamarára ruháztak, úgy maradtak elko-bozva, de Dénes fia, Bánffy György jogfosztását az 1678. október 1-jén kelt 14. cikkely erejénél fogva érvénytelenítették.⁴⁵⁷

b) Itt most tág tere nyílnék annak, hogy leírjuk a Bethlen gró-fok nagyságos családját, ha ezt el nem végeztük volna az I. 275. §-ának jegyzeteiben. A nagy hírű nemzetség rövid, de hitelt ér-demlő genealógiáját közölte néhai Dayka János; olvasni lehet

Henricus Altingius *Historia Ecclesiae Palatinae*-jában [227.], 1. még: Czwittinger 67–77.

Jelenleg a Bethlen urak egész méltóságos családja *bethleni*-nek írja magát, ha leszámítod az *iktárinak* nevezett ágat. Az előző évszázadokban azonban egyesek közülük *keresdinek*, mások *kisbuninak* írták nevüket (nem tudom, máshonnan valónak is nem írták-e), nyilván vagy aszerint, ahol születtek, vagy ahol terjedelmesebb birtoknak örvendtek. Bethlen János kancellár a *Bethlent h* nélkül írta tollával, a többiek azonban, ha jól tudom, a *h* betűt nem hagyták el a nevükből. Tévedtek tehát a külföldi írók, akik a Bethlenek nevét *Bethlehemnek*, *Bethlemnek*, *Bethleniusnak* stb. mondták.

Egyébként Bethlen falu, ahol rövidre tervezett leírásunktól eltérően hosszasan időztünk, őexcellenciája méltóságos gr. Bethlen Pál úr, a Királyi Tábla elnöke stb. és méltóságos gr. Bethlen Lajos úr (akinek az udvarházai is ékesítik) nagy kiterjedésű örökségeihez tartozik a legnagyobb részben, míg a fennmaradó kicsiny birtokrész gazdái a Murányi, Jábrodszki nemesurak, ha ugyan nem mások is.

A jobbágyok és zsellérek, akik a falut lakják, magyarok, a többieknél számosabban románok és zsidók, akik leginkább a gabonaszesz főzéséből élnek. Ezzel az életmóddal tartották fenn magukat ezelőtt mintegy háromszáz évvel az akkor ott élt lengyelek is, akik máshova költöztek innen, amikor a fajtájukbeli lelkész nélkül maradtak, vö. 107. §. 5.

Nagy dicséretére szolgálnak végül a vásárok is, amelyeket rendez.

10) Nagyfalú, másként Apanagyfalú, nem nagy helység ugyan, de arról elég nevezetes, hogy idevalónak írta magát az Apafiak jeles nemzetsége, amely – míg ki nem halt – két fejedelmet adott Erdélynek, mégpedig id. Apafi Mihályt és azonos nevű fiát. Kijavítandók eszerint azok, akik a Kis-Szamos mellett, Kolozs vármegyében fekvő Apahida falut (103. §. 2.) a földrajzi térképeken Apafalvaként jelzik, és azt hiszik, hogy az Apafi fejedelmek innen vették előnevüket. Nem kevésbé tévednek azok is, akik az Apafiakat Abafiaknak hívják.

11) Somkerék a Sajó folyó partján fekszik. Nevezetes akár

azért is, mert a nemes Erdélyi család innen valónak írja magát, és mert vásártartási joggal rendelkezik. Vannak zsidó lakosai is.

12) Sajóudvarhely, valamivel fentebb ugyanazon folyó másik partján, a Bethlen, fricsi Fekete, Kemény stb. urak birtokai közé számít.

13) Alparét neve, úgy tűnik, az Árpából és a rétből torzult el,⁴⁵⁸ tehát a falut eredetileg (latinul) Hordei pratumnak nevezték. A méltóságos hallerkői Haller gróf uraknak engedelmeskedik, és ismeretes, hogy vásártartási kiváltsága volt.

II. A felső kerületről

127. §

A felső kerületnek egyetlen mezőváros jutott, Retteg nevezetű, amely a Nagy-Szamostól valamelyest északra fekszik. Magyarok, románok és zsidók is lakják, s a Mikes és Kemény gróf urak, br. Szentkereszti, a nemes Alsódobaiaiak és mások örökségei közé tartozik.

Kreckwitz [350.] *Retteck*nek nevezi, és azt állítja, hogy ezt a nevet a *ratacenses* nevezetű néptől kapta, amelyet Bonfini is ősi dák várral ajándékoz meg, amikor így ír [I. 1.]: „Dácia régi lakosai voltak a tauriscusok, a coestoboccusok, ezek közelében a praedannesiussok, ratacessiussok, cauconesiussok, protulascenciussok, saldesiussok, cragissiussok, biephesiussok, sensiussok.”

Nekünk azonban úgy tűnik, hogy a név a *Rétből* (vagyis latinul *pratum*) és a *hegyből* (latinul *mons*) olvadt össze,⁴⁵⁹ mert részint dombos, részint sík helyen fekszik.

128. §

Ez a kerület 85 falut számlál, amelyeket az évi adókvetés összeírásakor (125. §) négy járás foglal magában, ezek:

A *rettegi* járásban: Alsóilosva: 416,14; Baca: 400,11; Csicsóbagymás: 347,18; Csicsógyörgyfalva: 825,12; Csicsóújfaló: 337,44; Emberfő: 211,23; Felőr: 688,34; Gános: 349,27; Holló-

mező: 983,04; Horgospatak: 509,56; Kozárvár: 924,35; Lábfalva: 389,44; Mihályfalva: 305,10; Monostorszeg: 321,20; Nyégerfalva: 335,28; Orbó: 500,59; Pecsétszeg: 1149,03; Retteg mezőváros: 1143,13.

A *kőfarki* járásban: Borlyásza: 267,35; Csicsókeresztúr: 503,41; Csicsópoján: 336,50; Dögmező: 429,32; Felsőegres: 301,01; Felsőilosva: 419,09; Felsőkörtvélyes: 489,11; Ispánmező: 641,44; Kisdebrek: 362,21; Kiskajon: 384,18; Kőfarka: 318,39; Középfalva: 574,18; Kudu: 223,09; Nagydebrek: 197,34; Nagykajon: 330,23; Oláhnyíres: 163,32; Pontinásza: 107,19; Szeszárma: 545,47; Szita: 258,19.

A *kackói* járásban: Alór: 204,44; Alsókusaj: 503,54; Bába: 339,08; Borszó: 233,11; Dalmár: 97,17; Doboka: 114,09; Drágia: 186,30; Falkusa: 97,23; Felsőkosály: 191,16; Frinkfalva: 80,15; Galgó: 244,56; Gosztilla: 142,40; Guga: 60,24; Kackó: 910,09; Kapjon: 240; Kápolna: 137,37; Karulyfalva: 171,15; Magura: 116,21; Muncsel: 68,52; Nagyilonda: 497,22; Blenkepoján: 170,31; Sósmező: 580,07; Szelecske: 305,29; Tordavilma: 867,57.

A *láposi* járásban: Alsószőcs: 593,09; Boérfalva: 844,50; Borkút: 423,26; Dánpataka: 576,59; Disznópataka: 593,08; Domokos: 402,31; Felsőszőcs: 896,13; Kisdebrece: 380,24; Kohpataka, másként Kőpataka: 259,23; Kosztafalva: 384,49; Kupsafalva: 564,12; Láposbánya – Láposdebrek: 677,28; Lárka: 213,46; Libaton: 633,20; Macskamező: 422,37; Magyarlápós: 1310,33; Oláhlápos Blenkepojánnal: 1269,01; Peteritye: 321,07; Rogoz: 1414,36; Rohi: 518,24; Sztojka: 349,52; Tókés: 527,28; Ungurfalva: 1021,39; Ünőmező: 542,48.

1) Baca falut méltóságos gr. Lázár János, gyulakutai szabadbáró lakása ékesíti; neki engedelmeskedik Baca Mihályfalva faluval (románul Mihalyest) és más részbirtokokkal együtt.

2) Hollómező, vagyis latinul Corvi campus, románul Mayvalds,⁴⁶⁰ a Kapus nevű erdős hegy lábánál fekszik, amelyen át út vezet a Magyarlápossal szomszédos Rohi faluba. A völgy, amelynek a végén Hollómező elterül, patakot bocsát le, amely Dés mezőváros alatt ömlik a Szamosba; ennek a partján helyezkednek el: Pecsétszeg, románul Tyijeszty,⁴⁶¹ amely sok úrnak a birtoka, Felsőkosály, románul Rubesesty, ezen alul Alsókosály,

románul Kusej, ahonnan egy patak üdvözli a Szamost Szelecske falu mellett. Ezután újra a Szamos északi partján, a Dés város felé menővel szembejön Alsó- vagy Alór, románul Ūr és

3) Kozárvár, vagyis Kozária, vagy románul Vyuszt,⁴⁶² amelyet akár a kazárok népéről, akár Kozár vezérről neveztek el, nekünk mindegy. Vannak ugyanis, akik azt állítják, hogy a nép a vezérétől kölcsönözte a nevét, a kozárok pedig vagy khuzárok, vagy kazárok, akiket némelyek a szlávok között helyeznek el, török vagy hun népek látszanak [Pray, Ann. Hunn. 308.]. Végül Béla király névtelen jegyzőjétől [XI. egész világosan tudjuk, hogy a kozárok azt a tájat lakták, ahol ma Kozárvár látható. A falu nagyobbik része ennek a századnak az elején Nagy Pált ismerte el urának, a Királyi Tábla esküdtjét; a maiak: Lakrai, Rác stb.

4) Monostorszeg, vagyis latinul Monasterii angulus, számomra nem másért méltó az említésre, mint azért, mert a hajdani nemes Budai családot *monostorszeginek* mondták, l. Mikola [185.]. Ez a nemzetség ma sem halt ki.

5) Csicsókeresztúr nem utolsó nevű falu, amelyet (mint Székelykeresztúrt, Sajókeresztúrt és Verestoronyt) egykor keresztések laktak. Lakatos feljegyezte [12/v.], hogy előnevet adott a nagyon régi (ebben br. Mikolával egy véleményen vagyok) és jeles hírű Torma családnak, amely ebben a fejedelemségben különböző tisztségeket viselt, s kitűnt a közügyekben hasznosan tevékenykedve. Az igen előkelő család ősi címerében katonai pajzsra helyezett torma képét viseli (a botanikusoknál most az Armoracia [rusticana] névre hallgat); egyebeket e családról l. Mikolánál (108–112.).

Ezen a helyen érdemel említést az Istvánffytól [137/a.] Ciciónak nevezett Csicsó vára, amely régóta elhagyottá vált. Ezt, a vele járó birtokokkal és Küküllővár várával (amint erről bőven szólottunk, l. 62. §) Mátyás király István moldvai vajdának adományozta, mivel ő visszatért a Magyar Korona hűbéresei közé. Olvassuk, hogy birtokolta Péter is, Moldva despotája, akire Szolimán, a törökök császára mind Zsigmondtól, Lengyelország királyától, mind a Zápolya Jánostól, Magyarország királyától érkezett panaszok miatt (ő égette fel Prázsmárt, és néhány alkalommal ellenséges fegyverekkel betört Erdélybe)

igen hevesen megharagudott, s nagy útszakaszokat téve meg, Moldvába sietett. Ezért a moldvaiak, látva, hogy a török csapatok már országuk küszöbén állnak, összeesküvést szőttek fejelmük ellen, s legfőbb törekvésük arra irányult, hogy fogolyként, megkötözve adják Szolimán kezére. Amikor Péter értesült erről, elhagyta a táborn, és Csicsó várába menekült, ahova nem sokkal azelőtt előreküldte feleségét kisgyermekével és értékesebb holmijával. Ekkor Zápolya János, kapujában látva a fenyegető véget (tudniillik a Ferdinánddal kötött egyezség folytán elszakadt a töröktől, és fegyvert ragadott), mint mondani szokás, a csatatéren kialakított haditervvel a moldvai Pétert ebben a várban ostrom alá fogta Szolimán tetszésére (akiről sejtette, hogy a felségsértő Péter ellen csapatokat gyűjt), négyhavi ostrom után elfogta és Szolimánhoz küldte, hogy száműzetéssel büntesse, de a várat átengedte Péter feleségének és gyermekeinek. Pétert a Bizánchoz igen közeli Galata városába⁴⁶³ vitték, ahol később visszanyerte szabadságát, s ritka szerencsével újra megszerezte országát. L. Bethlen II. 91–93.; Istvánffy XIII.

Csicsó várának római régiséget tulajdonítani kételkedik Timon [Add. Ep. II. 14–15.]. Kétszáz és valamennyi évvel ezelőtt Izabella királynő parancsára és a rendek beleegyezésével falait lerombolták, I. Bethlen III. 143. A vár sziklán vagy kőhegyen emelkedett, s azt hiszem, innen kapta a nevét is.⁴⁶⁴ *Csucs* vagy *tsuts* ugyanis (amiből könnyen kialakulhatott a Csicsó alak) ugyanaz, ami a latinoknál a *tuber* (a. m. bog, dudor), *acrotorium* (a. m. épületcsúcs), *pinnaculum* (a. m. homlokzatesúcs). Tehát a nemes vármegye címerében ennek a várnak a képét látod a malomkövel, amilyent az itt lakók szoktak készíteni és eladni (120. §. 2.).

6) Szeszárma Bethlen-birtok a Nagy-Szamos és Sajó folyók összeömlésénél.

7) Alór a Szamos mellett helyezkedik el (2.), amelytől Felőr elég messzeckére esik; idevalónak írja magát a híres Nápolyi család, I. Mikola [193.].

8) Kapjont vagy Kaplyont Bonbardi [340.] és Szászky (az utóbbi tévesen a Kis-Szamos mellé helyezte [506.]) *Kaplumnak* és *Káplánnak*, vagyis latinul *Capellanusnak* mondják. Ds me-

zóváros alatt fekvő román falu, amelyre nem kevésbé áterjed a méltóságos Haller grófok (akiknek engedelmeskedik) kastélyának és házainak ragyogása.

9) A láposi járás a legszélső területecske ezen a részen, Erdély északi felében. Ennek a vármegyének a többi részétől ezt a Kővár vidékébe messze belenyúló, a Hollómező és Rohi falvak közti Emberfő nevű falu és hegy választja el, s egyfolytában kiterjed a Moldvát és Lengyelországot kizáró havasok lábáig, valamint a magyarországi Szatmár vármegye széléig, amerre Felsőbánya és Nagybánya (latinul Mediomons és Rivuli Dominarum) fekszik. A Lápos folyó mossa (l. I. 29. §), amely behatol Kővár vidékére is.

10) Borkút román falu, amely fölött Oláhnyíres is arzént őriz a hegyekben, l. Fridvaldszky 132.

11) Kisdebrecen, vagyis latinul Parvum Debretzinum, nevén kívül semmi kapcsolatot sem tart Magyarország Bihar vármegyének királyi városával, Debrecennel.

12) Macskamező, vagyis latinul Cati campus, románul Macskás, továbbá Ünőmező, latinul Vaccae campus, románul Ino, közepes falvak.

13) Magyarláros harmincadoló hely, másként Joszip-Láposnak nevezik.

Egyházi ügyek

129. §

Ebben a vármegyében is jelen van mindegyik Erdélyben bevett és megtúrt vallás. A magyar nemzetiségű római katolikusok kevesen vannak, és négy plébániának örvendenek, de az örmények szamosújvári egyházkerülete (65. §. 2.) nem kis mértékben megszorítja őket. A helvét valláshoz tartozóké a széki esperességhez csatolt 26 egyházközségen kívül (116. §. II.) a dési egyházkerület, amelyet a mezővárosról neveztek így, és amely felölel 32 anyaegyházat, mégpedig: 10 ebben, 20 Doboka, 2 Kolozs vármegyében. Az unitáriusoknak Ilosván, a szász lutheránusoknak Csépánon van egyházközségük. A görög szertartású

románoké (az 1761-ben e vármegye teljes területén végzett összeírás szerint) 182 templom, 49 068 lélek, 11 535 család, 256 lelkész, 246 tanító, kántor és harangozó. Az itt lévő zsidók saját törvényeiket követik.

1) A helvét vallásnak a dési esperességhez tartozó egyház-községeit és a bennük talált lelkek számát az 1766-ban végzett összeírás az alábbi táblázaton mutatja be:

Sor- szám	Az egyházközségek neve Belső-Szolnok vármegyében	Férfiak	Nők
1	Dés mezőváros	658	761
2	Désakna mezőváros	260	284
3	Néma, Széplak	65	29
4	Kérő, Dengeleg	82	85
5	Ormány, Girolt	30	27
6	Szinye, Bogát	26	16
7	Kozárvár	33	35
8	Szelecske, Alőr	28	31
9	Kackó	69	76
10	Polyán, Galgó }		
11	Kodor		
Doboka vármegye			
12	Köblös	35	56
13	Esküllő	56	44
14	Erdőkeresztúr	25	33
15	Gyula, Szentmártonmacskás	43	44
16	Újfalu	13	11
17	Borsa	108	165
18	Kide	154	126
19	Páncélcseh, Derzse	119	77
20	Csomafája, Sólyomkő	75	56
21	Bádok	48	42
22	Baboc, Fodorháza	55	30
23	Válaszút	65	49
24	Kendilona	47	45

Sor- szám	Az egyházközségek neve	Férfiak	Nők
25	Doboka	44	34
26	Tötör	26	24
27	Kecséd, Kecsedszilvás	54	47
28	Felső-, Alsótök	53	43
29	Hidalmás	41	20
30	Eszmény, Kend	47	37
31	Drág	39	22
Kolozs vármegye			
32	Zsombor	69	85
33	Mezőmacskás	32	31
Összesen: 2499		2465	

2) Ezeken kívül van néhány egyházközség a Lápos folyó mentén (128. §. 9.), mint Magyarláros és Domokos, amelyek a közeli fekvés miatt a magyarországi Felsőbánya esperességéhez számítanak, amit Kővár vidéke egyházközségeiről is el kell majd mondani.

3) Ez a dési egyházmegye az előző évszázad kezdetén annyira virágzó volt, hogy két részre kellett osztani. Ezek közül az inensőt (most úgy beszélünk, mintha Désen volnánk) a désinek, a túlsót pedig a Szamos partján, ahol Retteg mezőváros fekszik, a retteginék nevezték az 1624. évi általános zsinat határozatából, és mindkettő megválasztotta a maga esperesét. Ám az ezutáni időkben, amikor is Erdélyt gyakran belső viszályok is szaggatták, s a külső népektől indított háború is felégette a szerencsétlen tartományt, s a széles körben elterjedt dúlások nyomorult módon fel is prédálták, minthogy a magyarok jórészt kipusztultak, az egyházak helyiségei használat végett a románokra szállottak, a fennmaradt egyházközségeket pedig az akkor is erősen megkisebbedett széki esperességhez csatolták.

Művelődési ügyek

130. §

Ha bizonyítékot keresel a művelődésre, van itt is elegendő és kiváló tanult férfi, akiket megtalálhatsz e vármegye mindkét köztársaságában.⁴⁶⁵ Ellenben lyceuma, ahol a magasabb tudományokat tanítják, egyik vallásnak sincs egy sem. A római katolikusoknak Szamosújvárt és Désen, a helvét vallásúaknak Désen, úgyszintén számos faluban vannak alapfokú iskoláik, ahol a művelődést a gyermeki években terjesztik.

Katonai ügyek

131. §

A vármegyét katonai őrség erősíti, amelyről elmondottuk, hogy Csicsón és Szamosújvárt (124. §. 4.) időz. Az állandó katonaságot a méltányosság törvénye alapján a mezővárosokban és a falvakban szállásolták el a méltóságos polgári és hadi biztosok. Erről a vidékről hiányzik a határőrkatonaság, amely a szomszédos radnai körzetben lakik.

Szamosújvár várát attól az időtől, amikor – mint mondtuk – Martinuzzi megalapította, mindig erős őrség oltalmazta. A vár első parancsnoka és a fejedelem testőrségének, ugyanakkor Martinuzzi kincstárának és értékes holmiinak az őre Csáky Pál volt, l. Bethlen IV. 174., azután Dobó István, Erdély vajdája látta el a parancsnokságot. 1598 körül a vár élén Ravaszdi György tanácsúr állott, a nemességéről és okosságáról híres férfi, akit 1599-ben a szebeni ütközetben elfogtak és nyomban felkoncoltak, l. Bethlen X. 749. Ravaszdi után következett Ribis Siegfried, akinek a nyomába lépett 1601-ben Gyulaffi László, l. Bethlen XI. 824. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem idejében a vár kapitánya Bethlen Farkas volt. Sokkal későbbi időben állottak az élén: Ébeni István, losonci Bánffy Dénes és mások. Azokat, akik ebben az évszázadban voltak a parancsnokok, közönségesen commendánsoknak nevezzük.

Hunyad vármegye

132. §

Hunyad vármegye,⁴⁶⁶ latinul Comitatus de Hunyad vagy Hunyadensis, németül Hunyader Gespanschaft, nevét Hunyad várától kapta. Északról Fehér és Zaránd vármegye, keletről szintén Fehér vármegye és Szászváros szász szék határolja, délről a Havasalföldet elzáró, folytatódó nyúlványaikkal egyúttal Magyarország temesi bánságát is elválasztó, Vaskapu néven ismert havasok, nyugatról Csanád és Arad⁴⁶⁷ magyarországi vármegyék határai veszik körül.

Földje darabos és hegyes, mégis ismert folyók öntözik: a Maros, a Sztrigy, Egregy vagy Cserna, valamint halban gazdag patakok. Dombjain szőlő, völgyeiben búza, kukoricának nevezett indiai gabona⁴⁶⁸ és más termények teremnek; az erdőkben sokféle vad található, a hegyek belsejében arany, vas és különféle ásványok, legelői pedig a nagyobb és apróbb állatok számos nyáját táplálják.

1) A Kis-Havasalföldet és Magyarországot elválasztó határon három királyi bejárat vagy átjáró nyílik ebbe a vármegyébe: a) a Vulkán-, másként Vulkán-szoros, mely a hátszegi körzet keleti végpontján nyílik, ahonnan a Zsil folyó mentén Kis-Havasalföldre van bemenet. Ez a folyó kettős eredetű, mégpedig az Oláh-Zsil, latinul Valachicus Silyus és a Magyar-Zsil, latinul Hungaricus Silyus. Ez utóbbi a hunyadi kincstári uradalomhoz tartozó havasokból ered, amaz pedig az Oszlya nevű román havasokból indul útjára, de az erdélyi részekben jut mederhez, s a Magyar-Zsillel a Szurdok nevű hegység torkában egyesülve, köves ágyában zúgó és igen gyors folyással viszi kristálytisza vizét Kis-Havasalföld felé. A románokat, akik ezt a völgyet lakják, zsili lakosoknak, latinul incolae Syliensesnek nevezik.

Itt meg kell említeni azt a két hegyet, amely (mint Fridvaldszky 4. írja) a Vulkán-szoros felé nagy robajjal leszakadva s darabokra törve, a völgybe hullott. De nem lakatlan, mint az ugyanazon határokon belüli Zenoga-hegy; lángokat okád, amelyeket a

lakosok – akik a fény után igazodnak – biztos jelnek tekintenek a nyájak számára.

b) A zajkányi átjárót Zajkány román falu után nevezik így a polgári közigazgatásban. A történészek szelvében *Vaskapunak* hívják, latinul *Porta ferreá*nak, a macedónok *Akontismának*,⁴⁶⁹ némely geográfusok *Orlya-szorosnak*. Ha e nevek magyarázatát kutatod, azt felelem, hogy a régiek nem azért nevezték magyarul Vaskapunak (amellyel a német Eisenthor is megegyezik), mintha ezen a helyen a valóságban is vasból készített kapu állott volna, amilyent boltozatos formában festve látunk egyes földrajzi térképeken, hanem azért, mert itt a hegyszoros, amely innen a magyarországi Bánságba és onnan Kis-Havasalföldre átjárást enged, szűk és sziklás. Véleményem szerint ezért nevezik románul *Marmure* vagy *Marmura* néven, mintha márványút volna. Az elmondottakból az is kitűnik, hogy ezen a vidéken a többi hegyet és havast képletesen nevezik Vaskapunak.

És honnan jön az Orlya-szoros elnevezés? Röviden feltárom. A legrégebbi időkben Hátszeg mezőváros vidékén egy különálló hegycsúcson, Boldogfalva mellett volt felépítve egy erősség, amelyet Órallyának és azután Orlyának, vagyis Órálás-helynek vagy Órhelynek neveztek.⁴⁷⁰ Az innen nem messze eső zajkányi szorosra tehát könnyen ráragadhatott az Orlya-szoros név, ha ugyan mégis nem egy másik, Boldogfalva környékén lévő helyet neveztek így azelőtt (Seutter⁴⁷¹ is ezt a nevet írta az Orlya-szorosnak); Tröster [471.] úgy vélekedett, hogy ez a szó a régi német *Orlogh*ból származott, amely háborút jelent, és így az Orlya-szoros neve mintegy hadi sorompót jelentene. Megjegyzendő, hogy ennek a hegynek a tövében fekszik Váralja falu, amelyen áthalad Traianus útja, mégpedig éppen a szoroson keresztül. De ezt a vélekedést megcáfolja az elnevezés legbiztosabb magyarázata, amelyet fentebb bemutatunk.

Egyébként nagyon jól tudjuk, hogy ez a vidék igen híres a háborúkról, amelyek közül csak azt az egyet óhajtjuk kiragadni, amelyben Hunyadi János szétszórta és csaknem megsemmisítette a törökök 80 000 főből álló seregét a maga 15 000 emberével, amint Bonfini elmeséli [III. 5, 454.], leírva, hogy vezérük, Siabedin (Scachum Abedin)⁴⁷² elmenekült, ellenben a török év-

könyvek szerint ezt a beglerbéget is megölték ebben az ütközetben. Ezt az ütközetet 1441-ben vívták.

c) A dobrai szoros, amely a magyarországi Bánságból Déva felé vezet, nem valami kényelmes utakon, mint Fridvaldszky megjegyzi [5].

2) A Kis-Havasalföldet és a Bánságot elzáró hegyek különböző neveket viselnek, s kövér legelőikkal sok nyájat táplálnak; főleg juhokat. A hegyek közül a legnevezetesebb és a legszélesebben kiterjedt a Retyezát⁴⁷³ (l. I. 31. §. 1.). Így nevezik csapott teteje után a románok, akiknek ez a szava lemeztett vagy ollóval levágottat jelent. Ennek a tetejét egy bámulatos mélységű tó teszi nedvessé, benne pisztrángokat lehet találni, amit az ott lakók is megerősítenek.⁴⁷⁴

Ennek a vármegyének a belseje tele van hegyekkel és dombokkal, amelyeknek a nyúlványai jórészt láthatók a tartomány határain is.

3) A vármegyében a legfőbb folyók: 1) a Maros, mely Fehér vármegyéből (22. §. 3.) Szászváros szász szék nyugati szélé felé halad, s partjain – hogy ne soroljam fel mind – a következő falvak vannak: Bokaj, Algyógy, Folt, Bábolna, Rápolc, Arany, Kéménd, Solymos, Branyicska, Marosbrette és Ilye mezőváros a nyugat felé forduló folyó nyugati vagy inkább északi partján; a déli partján pedig a vízfolyással szembemenve sorakoznak: Dobra mezőváros, Marosnémeti, Déva mezőváros stb. 2) A Sztrigy, latinul Strigius, másként Sargetia, németül Strell és Strolla, a hátszegi terület kissé délre hajló keleti határain ered, s nyugatnak tart, észak felé kanyarodva. Völgyében több mással együtt a következő falvak helyezkednek el: Bár, Livádia, Puj, Galac, Bajesd, Kőaljaohába, Csopéja, Váralja, Balomir, Marosbrette, Bacalár, Strigyplop, Sztrigyszentgyörgy, Sztrigyszacsál, Boldogfalva, Pestény, Batiz, Bácsi, Piski, Tóti, Tompa, s ezeken túl a Marost köszönti. 3) A Cserna, azaz Abistus, magyarul Egregy, e vármegye déli részén ered a Cornu Ruska nevű helyen, amely Vajdahunyad mezővárostól egynapi távolságra esik, s öntözi Cserna és Csolnakostelek⁴⁷⁵ falvak földjeit (Csernáról ragadt a folyóra a szláv és román elnevezés); és azután Vajdahunyad mezővárosonál felveszi a Zalasd patakot; Hunyadon alul Alpestes, Keresztúr, Nagy- és Kisbarcsa, Szántóhalma,

Szentandrás községek és Déva mezőváros földjeit öntözi s az utóbbtól nem messze a Marosba ömlik.

Kisebb patakja igen sok van, főleg a hátszegi körzetben; ezek minél tisztább vizet görgetnek, annál egészségesebb halakat táplálnak, mégpedig pisztrángot (latinul Fario), sebes pisztrángot (latinul [Salmo] trutta [fario]), vizát ([Acipenser] huso) stb.⁴⁷⁶ Ezekkel a halakkal dicsekszik a Zsil folyó is; erről Timon [Ant. I. 15. 69.], miután kimutatta, hogy az a régi Rhabon vagy Catarhabon, mégis arra a következtetésre jut, hogy ekkora tévedésben meg kell bocsátani Cellariusnak,⁴⁷⁷ a nagy tudású férfiónak, hogy a Marost összetévesztette Rhabonnal [I. 596.].

4) Szőlő igen sok és jó van ebben a vármegyében; Nagyoklos községnél a szőlőskertek oly hosszú sorban nyúlnak el, hogy nem volna könnyű munka számba venni a sok szőlősgazdát. Híresek a dévai borok is, de leginkább a bábolnaiak, amelyeket a köves Plés hegye terem, és sokak ízlése szerint a magyar tokaji borhoz mérhetőek. A kedvező szüret befejeztével e vármegye román népe igen bőkezű a borral mind az otthoniak, mind az idegenek iránt. Azt hinnéd, hogy az évnek ebben a szakaszában naponta megülik a rómaiak Meditrinalia⁴⁷⁸ ünnepét, ahol a mustkóstolók ezt szokták mondani: „Én, az öreg, újbort iszom, az újbort gyógyít a régi betegségből.”⁴⁷⁹

5) A búza és más gabonák ezen az Erdély más vidékeihez képest mondhatni délre ereszkedett vidéken hamarabb beérnek, mint másutt. Az indiai gabona (Linné szerint Zea mays), magyarul törökbúza, vagyis latinul Turcicum triticum (Magyarországon mindenfelé tengeri a neve), románul kukuruz, Erdély földjein a többi gabonaféléhez mérve nagy mennyiségű. E vármegyében a nép az előbbi évszázad vége felé kezdte mindenkefelett művelni, és innen vitték át a többi vármegyébe, a szászok földjére és végül a székely székekbe; bizonyos, hogy 1640 körül a nemesek és a különcök kertjein kívül alig lehetett találni. Századunk elején a mágnások és a nemesek mindenáron arra törekedtek, hogy megakadályozzák a népet e gabona termesztésében. Attól féltek ugyanis, s nem ok nélkül, hogy az ennek a gabonának a termesztésére átváltott jobbágyaiknál (mivel roppant kevés igásmarhát igényel) az ekék és ökrök száma lepad, és a búza értékét veszti. Erről a tárgyról többet lehet olvasni a néhai

méltóságos Bethlen Miklós 1702-ben magyar nyelven írt *Tervezet a kereskedelemről* című művében.⁴⁸⁰

6) Arannyal a vármegyének az a része dicsekszik, amely a Marostól észak felé, Zaránd és Fehér vármegyeék határain fekszik. Ott vannak a bányászfalvak: Nagymás, Pojána és Porkura, amelyeknek a területén ered az aranyos homokjáról híres Gyógy vize, mely Algyógy falu mellett elkeveredik a Marossal. Csaknem ugyanazon a tájon vannak: Csertés és Nagyág falvak, amelyek szintén igen híresek aranybányáikról. A hunyadi aranybevéltásról l. Fridvaldszky 95.

7) Mindazok a hegyek, amelyek Vajdahunyd mezővároson túl, ennek a vidéknek a határain magasodnak, kitűnnek vastartalmú ásványaikkal, s némelyek véleménye szerint a régiek ezért nevezték őket Vaskapuknak. Úgy tűnik, erre utalnak Fridvaldszky szavai [93.]: „Zamosius azt állítja, hogy a ti hegyeiteket a legrégebb időktől nem Vaskapunak hívták, amint most nevezni szoktátok, hanem Vaskapuknak, tudniillik a Vaskapuknál, e vasban igen gazdag hegyeknél a rómaiak kovácstestületet létesítettek.” Az Osztró falu mellett kiásott emlékekből ugyanis eléggé világosan kitűnik, hogy a vashányászat és a kovácsok testülete itt már a rómaiak korában virágzott [l. Fridvaldszky 93.]. De az is hihető, hogy nem alaptalan az ott lakók között elterjedt mese sem, amely szerint a zsidó nép a rómaiak előtt, még a dákok virágzó országában kezdte művelni ezeket a bányákat. Az a hegy, amely több évszázad óta Marsot szolgálja,⁴⁸¹ Gyalár faluhoz közel fekszik, keletre tekint, és Kropileknek nevezik; két mérföldre esik az igen régi Vajdahunyd mezővárostól. Ebben a hegyben két bánya van: a réginek és újnak nevezett. A vajdahunyadi uradalom hatáskörébe tartoznak azok a vashányák is, amelyeket Szászváros székben, Sebeshely faluhoz közel, az azonos nevű patak működtet. A kincstári uradalom igazgatója, Philipp Kern vashányát nyitott Telek falu területén, hogy az évek múlásával használni lehessen. Mindezt és még többet l. Fridvaldszky-nál [93–95.], aki elmondja, hogy 100 font ércből 10 óra olvasztással 26 font tiszta vasat hoznak ki. A Déva melletti bányában bőségesen található malachit vagy gipszes zöld réz.

8) Az állatvilág azokat az adományokat nyújtja a lakosoknak,

amelyeket Erdély más tájai, de különösen bőven találhatók itt kagylók vagy csigák, amelyeket Linné Pomatiának nevez (németül Schneke); szállítanak belőlük a többi vidékre is, a mágnások és nemesek asztalára. Az alsóbbrendű állatoknak ez a fajtája ugyanis, amelyet régen a rómaiak és a görögök is asztalukra raktak, akkora tetszésre talál az étkezésnél, hogy több mágnás házában úgy vélik, ezek nélkül hiányzik valami az asztalról. A hátszegi vidék egyes falvaiban van csigatenyészet is. Egyék meg, akik kevésbé törődnek az egészségükkel!

133. §

Ezt a vármegyét magyarok kevesebben, románok sokkal számosabban lakják. A magyarok nagyobbára mágnások és nemesek, úgyszintén a városok polgárai, s igen kevés jobbágy. A románok, kivéve néhány nemesüket, részint határőrkatonák, részint (és nagyobb részben) a mágnások és nemesek jobbágjai. A városokban van kevés német is, valamint Déván bolgárok.

A) Ebben a vármegyében igen sok mágnás- és nemescsalád lakik, amelyet hiába próbálnék mind felsorolni. Azoknak a kedvéért, akik a régiekkel éppen úgy törődnek, mint az újakkal, bemutatjuk azt az 1702-ben készített jegyzéket, (10–11. §. 1.), amelyben a nemesi só alapján (magyarul általában *nemes darabnak* mondják) számba veszik a nemeseket a falvak szerint, ahol lakhellyel bírtak.⁴⁸²

1) Az *ilyei* járásban, *Ilye* mezővárosban: Jósika, Rác, Petneházi, Kenderesi, Visolyi, Martonosi, Ribiczei, Krakkai, Krájinik, Szathmári, Szilágyi, Dálnoki, Buda urak. *Marosbrette* faluban: Jánosi úr. *Branyicska*: a Jósika urak.

2) A *lápósnaki* járásban, *Láposnyak* faluban: Bik, Süveg, Sztaniszló, Nemes; egytelkes nemesek: Juga, Nagy, Togyer, Buda, Brindusa, Popa, Ádám, Birla, Miklán, Reni, Gosztoj, Réjin, Kába. *Vulcsesd*:⁴⁸³ Rác, Talhár; *Burznyik*: Forró; *Mihajest*: Tomje, Szingye. *Roskány*: Kába. *Felsőlapugy*: Vajda.

3) A *dévai* járásban, *Déva* mezővárosban: a Kendeffi, Nalánczi, Barcsai urak, Nádudvari, Macskási, Markucsán, Gargocs, Tordai, Károlyi, Csáky, Nagy, Barezon, Tisza, Ribiczei, Váradi,

Kazalyai, Somodi, Szentgyörgyi, Rácz, Polgári, Jánosi, Magulicsányi urak; egytelkes nemesek: Felfalusi, Komlósi, Bánffy, Csiszár, Béli, Nagy, Ungur. *Merisor*: Ötves, Szilvási, Boros, Nyárasdi, Pilcz, Váradi, Kőrösi, Szócs, Lemota, Deák, Gálffi, Linka. *Marosnémeti*: Gyulay urak, Nádudvari, Horváth, Barcsai. *Kozolya*: Kozolai. *Kersec*: Garzó, egytelkes. *Aszúalmás*: Szabó, egytelkes. *Vecel*: Popa.

4) A *harói* járásban, *Haró* faluban: Jósika urak, Simon, Rácz, Szunyog, Horváth, Kéméndi, Bancsó, Szabó, Máramarosi; egytelkes: Kimidi, Bancsó, Horváth, Csikos, Csuka, Sebő, István, Bakó, Nyeksa. *Solymos*: Barcsai urak, Nagy, Uzoni, Bajesdi, egytelkes: Horváth. *Berekszó*: Fodor, Váradi, Tisza, Bajosi.

5) A *kéméndi* járásban, *Bábolna*: Nalácz István úr. *Nagyrápolc*: Jósika urak, Buda, Földvári, Horváth, Kozma⁴⁸⁴ özvegye. *Folt*: Folti. *Kéménd*: Váradi, Jaksi, Kéméndi.

6) A *bencenci* járásban, *Bencenc*: Macskási, Olosz, Barcsai, Fiáth, Gámány, Tóth, Urai,⁴⁸⁵ Orbonás, Fekete, Rácz. *Gyalmár*: Jaksi, Gyalmári. *Gyógy*: Kun urak, Orlai, Dobai, Túróczi, Kenderesi.

7) A *losádi* járásban, *Piski* község: Barcsai urak, Karácsony, Ferencz. *Losád*: Györffi, Márton, Vincze, Farkas, Gálffi, Ferencz, Zudor, Bakos, Deák, Herczeg, Fekete; egytelkes nemesek: Vincze, Bálintfi, Bereczki, Fekete, Takács, Kis, Kómúves, Ferencz, Zudor, Székely, Litteratus, Herczeg, Bökös.⁴⁸⁶

8) A *bácsi* járásban, *Batiz*: Nalácz. *Sztrigyboldogfalva*.⁴⁸⁷ Boldogfalvi, Bácsi, Kőrösi, Séra, Zudor, Farkas, Bácsi; egytelkesek: Nagy, Pop, Ferencz, Keresztúri, Rácz.

9) A *keresztúri* járásban, *Kisbarcsa*: őexcellenciája gr. Bánffy György; egytelkes nemesek: Tarczali, Kis, Nagy, Antal. *Nagybarcsa*: Barcsai urak. *Sárfalva*: méltóságos Csáky László úr. *Szántóhalma*: Tordai, Vajda. *Keresztúr*: Bán, Furka; egytelkes nemesek: Lugosi, Juga, Horváth, Bár, Bíró, Halmágyi, Tóth.

10) A *pestesi* járásban, *Alpestes*: Balog, Veress, Telegdi, Gelérfi, Szentjóni, Somodi; egytelkes nemesek: Abrudi, Balog, Bíró, Demeter, Budai, Csinád, Pop, Gálffi, Veress, Lengyel, Nyitrai, Nagy, Horváth, Váradi, Buda, Sztojka, Kovács, Hercze, Antal, Lengyel, Szalacsi. *Felpestes*: Makrai, Macskási, Jósika, Gyurma, Fáncsi, Lakatos, Bina. *Kereszténymás*: Gargocs.

11) A *rákosdi* járásban, *Rákosd*: Farkas; egytelkes nemesek: Váradi, Jakab, Farkas, Bara, Balási, Orbonás, Labancz, Kandó, Csepei,⁴⁸⁸ Drávai, Buda, Kállai, Csizmadia, Mircsuly, Dési, Bükkös, Körtvélyesi, Birtalan, Dávid.

12) A *vajdahunyadi* járásban, *Vajdahunyad* mezőváros: őfelsége Apafi Mihály fejedelem, Naláczi, Buda, Zeyk, Váradi, Sebesi, Macskási, Markucsán, Fogarasi, Somodi, Litteratus, Karácsony, Németh, Bányai, Pap, Ónodi, Arnoth, Kadia; egytelkes nemesek: Kodán, Nagy, Baszaraba, Dima, Markucsán, Bokán, Hosszú, Paraszkó, Jeremiás, Szuba, Szabó, Sebesán, Békési, Szelesán, Farkas, Bethleni, Olosz, Sorva; *Zalasd*: Barcsai; *Bós*: Marika; *Hosdát*: Alvinczi, Antalfi; egytelkesek: Gálffi, Nagy, Jakab, Vitéz, Antalfi, Bakó, Gergelyfi, Csernátoni, Pajis; *Szentkirály*: Nemes, egytelkes.

13) A *nádasdi* járásban, *Alsónádasd*: Bugyul; *Zejkfalva*: Zejk; *Russ*: Buda; *Viszka*:⁴⁸⁹ Buda.

14) A *teleki* járásban, *Telek*: Dragán, Toma; *Ruda*: Bogya; *Cserisor*: Bogya; *Lindzsina*: Ungur, Palkó; *Cserna*: Csernai, Bakó.

15) A *macsói* járásban,⁴⁹⁰ *Marosbrettye*: őfelsége Apafi Mihály fejedelem, Kendeffi, Cserményi, Bugyul; *Oláhbrettye*: Aradi, Baczellári, Cserményi, Gridi, Körmöndi, Kőrösi; *Bacalár*: Pap, Toplicza.

16) A *szacsali* járásban, *Kitid*: Telegdi, Balika, Moldavia, Balia, Fékesházi; *Szacsal*: Margai; *Szentgyörgy*: Barcsai, Gargócs; *Grid*: Csulai; *Piskinc*: Jósika, Henter; *Bokaj*: Jósika, Horváth, Földvári, Kőrösi; *Bánpataka*: Szilvási; *Pád*: Barcsai; *Tirnavica*: Jósika; *Ilye*: Jósika; *Arany*: Jósika.

17) A *hátszegi* járásban, *Nalác*: a Naláczi urak; *Malomvíz*: a Kendeffi urak; *Boldogfalva*: a Kendeffi urak, Henter, Balog; *Galac*: Buda, Hernye; *Puj*: Puj; *Borbátvíz*: Zejk, Buda, Szabó, Sebesi, Csóka, Kalugaricza, Jordán, Farkas; *Demsus*: Lukács, Bakosnyiczai, Nagy; *Rekettyefalva*: Cserményi; *Nagycsula*: Csulai, Lunkanica; *Tustya*: Buda, Tornya, Csulai, Csura; *Felsőfarkadin*: Macsesdi; *Alsófarkadin*: Kuk, Bakosnyiczai, Fodor, Makrai, Csernátoni, Balia, Litteratus; *Szacsal*:⁴⁹¹ Szacsali, Litteratus, másként Erdőbeni; *Felsőszálláspataka*: Mara, Keresztési, Kenderesi, Székely; *Rusor*: Rusori, Fekete; *Serél*: Kenderesi;

Paklisa: Brázovai, Móré, Szerecseni; *Kernyesd*: Mara, Popa, Gulya, Jordán, Bárzovai; *Nagyosztó*: Kun, Pap; *Nagypestény*: Ivuly, Naláczi, Szegedi, Torna, Pap, Makra, Liheczki, Hájánckzi, Bakosnyiczai; *Nagyklopotiva*: Pogány, Nándra, Fodor, Popa, Lakatos; *Hacadsel*: Keresztesi, Gáspár; *Ponor*: Ponori, Jordán; *Felsőszilvás*: Buda, Balia, Danila, Litteratus, Makra, Nopcsa, Dávid, Dragota, Gola; *Alsószilvás*: Brázovai, Nagy, Szalánczi, Mán, Páva.⁴⁹²

Ugyanaz a jegyzék ezenkívül számba veszi az egytelkes nemeseket is. Bár: 11; Páros: 33; Felsőszálláspataka: 27; Zajkány: 13; Pestény: 6; Bajesd: 23; Fejérvíz: 27. Ezt a jegyzéket készítette demsusi Bakosnyiczai Izsák, a nemes Hunyad vármegye egyik főbírója és Macskási János, ugyanazon vármegye egyik alispánja.

E családok közül sok kihalt, de helyükbe nagyon sokan be-származtak ebbe a vármegyébe. Megjegyzendő ugyanis, hogy az ismételten megújuló és tűrhetetlen pusztítással folyó török háborúk miatt Magyarország alsóbb részeiből és a Bánságból az előbbi évszázadokban nagyon sok nemes költözött Erdélyünkbe s főként ebbe a vármegyébe. A betelepedett ugyanitt birtokolt javainak a visszaadásáról nem olyan régen tárgyaltak, az 1747. évi Szebenben tartott gyűlésen.⁴⁹³

B) Hunyad vármegye, ahol a régi időkben virágzott a magyar lakosság, miután az első itt lakók a háború pusztításai folytán csekély létszámra apadtak, annyi román telepest bocsátott be, hogy ezek most könnyűszerrel hatszorosan felülmúlják a magyarokat. Azt, amit állítunk, bizonyítja a románok 1761-ben végzett összeírása, amely ebben a vármegyében a románok templomainak számát (noha a legtöbb fából épült és kicsi) 298-ra teszi; a lélekszám 34 257, a családoké 8275, a papoké 359, a tanítóké, kántoroké és harangozóké 359.

Erdély többi vármegyéjének és székének a románjaitól, úgy tűnik, ezek valamelyest különböznek szokásokra és erkölcsökre nézve. Sőt, még nyelvileg is sok helyen, különösen azok, akik Hátszeg vidékén laknak. Példának okáért: más erdélyi románoknál a rénes forint neve *zlot* és *nyemtzeszk*, ellenben ezeknél *mangér*; az aprópénzt a magyarok *fél polturának* (latinul *dimitia poltura*), a németek *Greschl*nek hívják, a románoknál általában

Gresch és Batka, de ezeknél *Finits*. A patak másoknál *Paro*, ezeknél *Riu*, a kapu máshol *Porta*, itt *Vranitza* stb.

Ennek a vármegyének és Zárándnak a románjai már régen elkezdtek bemocskolni magukat rablással és tolvajlással, sőt, mi több, okiratok mutatják, hogy némely zárándi nemesek lettek az orgazdáik. Az 1670. december 1-re Gyulafehérvárra meghirdetett országgyűlés 42. cikkelye erről az ügyről így szól:⁴⁹⁴

„Értjük ezt is, hogy az latroknak rettenetes tolvajkodások Hunyad és Záránd vármegyében igen eláradt, mely miatt a kereskedés, annál is inkább az ország adájának esztendőnként való bészolgáltatása megakadályoztatnék, lévén Záránd vármegyében sokan a nemesemberek közül is orgazdájok, akik tartják, táplálják őket, s fávéalnak nekik, igen összecimborálván az oláh tolvajokkal, és az tolvajlott marhákban részt is vesznek. Hogy azért a kisebb gonosszal a reánk következő veszedelmet elháríthassuk, végeztük, hogy ezen egy esztendőben Hunyad és Záránd vármegyében (ide nem értvén e Hazának több vármegyéit és székeit) küldessenek ki hiteles inquisitorok, akik per inquisitionem végére menvén azoknak a nemesi szabadságot megmocskoló embereknek, bévévén az ilyen casusban jámbor paraszt embereknek is hiteles fassiójokat, akik vétkeseknek találtnak captiváltatván és azon vármegyének fő tisztjei azon nemes vármegyének törvénytévőit convocáltatván, akik is minden exceptio nélkül igazságosan igazítsák a dolgokat. A paraszt latrok ellen pedig annál is inkább procedálhassanak a tisztjek azon szoros úton.”

Ugyanannak a gyűlésnek a 8. végzése elhatározta, hogy a katonai őrség javára egyébként is fizetni szokásos adóból létesítsenek egy kitűnő csapatot a tolvajok üldözésére Hunyad vármegyében. A végzés szavai ezek:⁴⁹⁵

„Noha Hunyad vármegyebéli szegénység is a praesidium számára contribuált, mindazáltal gyakorta mégis az ott való nemeseknek a tolvajok kergetésekre kénytelen insurgálniuk kellett; végeztük azért Nagyságod annuentiájából közönségesen, hogy a praesidium számára felvettett adó fordíttassék arra, hogy a tolvajok kergetésére őkegyelmek között tartassék bizonyos praesidium, ne terheltesse ottan szokott insurrectióval.”

A mai csendes és a legnagyobb mérséklettel irányított kor-

szakban a rablásnak nincs többé helye, a nemesek vagyona azonban még sincs mindig biztonságban, és néha valóban súlyos eseteket szenvednek el a románoktól. Íme, néhány példa arra, amit állítunk. Pogány János főnemest a rablók Klopotiván saját házában gyilkolták meg 1775-ben. Hasonló módon lelte halálát nemes Apáthi Ádám is, ezelőtt mintegy tizennyolc évvel. Buda Sándor urat kb. harminc évvel ezelőtt galaci udvarházából a havasokra vitték, és szánandó módon megölték. Viszont ezeknek és a hasonló büntetendő tetteknek az elkövetői a közhit szerint nagyobbírszt a havasokon túli vidékeken élő románok, akik közül Havasalföld felséges fejedelme erdélyi tanú jelenlétében többet kivégeztetett Bukarestben, az 1776. esztendőben.

Egyes erdélyi határőrkatona éberem őrökdenek ugyan, úgyszintén némely önkéntes katonákat (keveset!) is alkalmaznak a rablók üldözésére, de éppen a havasok több búvóhelyet nyújtanak a gonosztevőknek, semhogy egy időben valamennyit ki lehetne irtani. A méltóságos főispán úr, aki jelenleg a nemes vármegye élén áll, semmit sem mulaszt el, ami a bajok megszüntetésére tartozik.

134. §

A vármegyét a Déva mezővárosban székelő nemes Állandó Tábla kormányozza. Ennek tagjai: e vármegye méltóságos főispánja, mint rendes elnök, tizenkét tényleges esküdt, akik közül két főszolgabíró, három királyi adószedő, két alispán, egy főjegyző, egy aljegyző, végül három rendes esküdt. Ezekhez csatlakozik tizenkét számfeletti esküdt. Ugyanahhoz a Táblához tartozik még két táblai írnok, ügyvédek és tizenöt alszolgabíró.

1) E vármegye méltóságos főispánjainak névsorát össze akarva állítani, mivel a jegyzőkönyveket (amelyek 1500-tól megtalálhatók) nem forgathattam át, szabad legyen most feljegyzéseimből megemlítenem legalább néhánynak a nevét. 1) Lesneki Dobrai Péter, a vármegye ispánja és vajdahunyadi várnagy 1520 körül. 2) Szentlászlói Veszei Mihály és Ferenc, a vármegye főispánjai és Vajdahunyad várának várnagyai 1542-ben, l. Fridvaldszky 96. 3) Török István, l. Páriz Pápai E₂. 4) Ennek fia, Fe-

renc, 1557-ben, 1. Lampe 68, 109, 110. 5) Bethlen Gábor. 6) Bethlen István. 7) Iktári gr. Bethlen István, István erdélyi fejedelem fia, Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, meghalt 1646. augusztus 3-án. 8) Barcsai Ákos 1653 körül hunyadi főispán, amint kitűnik az Appr. konklúziójából; ez után lett Erdély fejedelme. 9) Zólyomi Miklós, fia Dávidnak (aki I. Rákóczi Györgyöt támogatta). Ez az említett Rákóczi fejedelem házasságszerző közbenjárásával feleségül vette Allia Sámuel mágnásnak Rákóczi fejedelemasszony nővérétől született lányát. Ez a házasság azonban a kevéssel utóbb bekövetkezett válás folytán megszűnt, s a Rákóczi és Zólyomi családok közti viszályok, amelyek úgy-ahogy elültek, most nagyobb erőre kaptak. Elnyerve a fejedelemséget, Barcsai Ákos hunyadi ispánná tette ezt a Zólyomi Miklóst, de amikor II. Rákóczi György Erdélybe vonult, hogy Szebenben ostrom alá fogja Barcsait, a magánszemélyként birtokolt Hunyad várában ostrom alá vette Zólyomit is. A várat és a magát megadó Zólyomit vasilincsbe verve Magyarországra, ecsedi⁴⁹⁶ várába küldte, ahonnan nem szabadult ki előbb, mint Rákóczi halálakor, amikor is ennek özvegye szabadon engedte. Rákóczi pedig Hunyad ispánjává Kapi Györgyöt tette meg, de Rákóczi halála után Zólyomit visszahelelyezték régi tisztségébe, amellyel nem sokáig élt, mert amikor Kemény János elnyerte a fejedelemséget, Zólyomit újra őrizetbe vettette. Kemény gyors halála nem engedte, hogy Zólyomi fogsága sokáig tartson, s így ismét visszakapta tisztségét, sőt a tanácsossággal is kitüntették. De a balszerencsés Zólyomit nem sokkal ezután Apafi fejedelem előtt árulással vádolták meg, s ártatlanul fogságba vetették Fogarason. Innen kilenc havi őrizet után szabadon bocsátották, de hunyadi ispánná Kun Istvánt nevezték ki, teljesen mellőzve a hazának azt a parancsoló szokását, hogy csak az elhunyt vagy az ország törvényei által elítélt ispánok helyébe állíthassanak másokat. Ez a szokás egyébként Apafi alatt fokozatosan kezdett megszűnni; 1. erről többet Bethlen [Cont. 107–132.], valamint Kemény [243–256.].

Két év múlva Kun helyébe az előbb említett Kapi György került; ezalatt a szerencsétlen Zólyomi a fogságból kiszabadulva, azonmód Magyarország szomszédos területeire vonult, s attól az időtől kezdve, a félelemtől vagy a méltatlanságtól indítatva,

nem akart részt venni semmilyen gyűlésen. Majd a váradi török vezérhez ment, és megígérte, hogy átadja a törököknek a tőlük addig nem birtokolt várakat, és azt, hogy évente a kétszeresnél nagyobb adót fizeti, ha megteszik Erdély fejedelmének. Azután Konstantinápolyba utazott, s hogy mennyi félelmet okozott Apafi fejedelemnek és az erdélyieknek, azt bőségesen elmeséli Bethlen János (i. h.). 10) Kapi György és 11) Kun István voltak a főispánok Zólyomi után. 12) Naláczi István, I. Apafi Mihály fejedelem alatt belső tanácsos, Hunyad és Zaránd vármegyék főispánja, a dévai vár főkapitánya és a fejedelmi udvar parancsnoka, I. Dobait, a Bábolna címszónál. 1699-ben még képviselte a főispáni tisztséget, nem tudom, azontúl élt-e. Fia, naláci Naláczi József báró, 1736 körül guberniumi belső tanácsosként tevékenykedett; a második fiát pedig, 13) br. Naláczi Lajost, a legfelségesebb Eleonóra császárné 1711-ben főispánná nevezte ki (amint Cserei Mihály állítja [465.]), s ő igen dicséretesen látta el hivatalát. 14) Br. branyicskai Jósika Zsigmond. 15) Gr. göncruszkai Kornis Antal szabadbáró 1740 táján. 16) Tinkovai Macskási Péter. 17) Br. branyicskai Jósika László. 18) Radnóti Balogh László. 19) Méltóságos gr. malomvízi Kendeffi Elek úr 1765-től 1774-ig; ő cs. kir. és apostoli szent felsége méltóságos kir. guberniumának valóságos belső tanácsosa volt. 20) Méltóságos kászoni Bornemisza János báró úr, ő cs. kir. és apostoli szent felsége kamarása, aki főispánként jelenleg áll a megye élén.

Találtam egy feljegyzést, amely 1585-ben hunyadi ispánokként említi Almási Györgyöt, Dobai Pétert, Rusori Lászlót és Zeyk Miklóst, de nem derül ki, hogy fő- avagy alispánok voltak.

2) Sokan azon a nézeten vannak, hogy az előző évszázadokban, amikor egy vármegyének egyszerre két főispánja szokott volt lenni, ebben a vármegyében minden egyes alkalommal csak egy látta el a tisztséget, mégpedig vagy a fejedelem fia, vagy rokona. De ez a vélekedés onnan eredt, hogy a méltóságos vagy fejedelmi iktári Bethlen család bizonyos időközökben az örökös főispán jogán vezette a vármegyét. Példa erre az 1.-nél említett Dobrai Péter, aki egymaga állott a vármegye élén, az előző időkben azonban kétségkívül egyszerre két ispán volt, és csak egyszer.

3) Korábban ebben a vármegyében az alispánok sorrend és méltóság tekintetében megelőzték a főbírókat, de Balogh László úr főispánsága idejében a főbírók értek el magasabb fokot.

135. §

Hunyad vármegye három részre oszlik, megfelelően ugyanannyi adóhivatali kerületnek, mégpedig 1) Hátszeg vidékére, 2) a Maros vidékére és 3) a Maros völgyére.

1) Az azonos nevű mezővárosról elnevezett Hátszeg vidéke azt a területet foglalja el, amely a Marostól délkeletre, a havasok és hegyek között oly kellemes helyen fekszik, hogy roppant találónak tartjuk azt, amit Fridvaldszky írt [Diss. 8.]: „Vajdahunyad környéke (amely ehhez a vidékhez egészen közel esik – B. J.) hegyeivel, összefüggő bércei sorozatával ámulatot kelt ugyan, de folyókkal öntözött völgyei s különösen az, amelynek Háczeg a neve, oly kedves fekvésű, hogy azt mondhatnád, itt ültött tanyát Ceres és Flora; ahol pedig szelídebb dombjaival a lejtőkre hajol, ott szőlősök vannak, és mivel a déli szél állandóan járja, az erő felfrissítésére és edzésére igen alkalmas bort terem.”

2) A Maros vidékét csaknem középen vágja át a Maros folyó; északnyugati szélétől a Zaránd vármegyéig terjedő területen vannak: Bokaly, Algyógy, Homoród, Bulbuk, Nyírmező, Bakonya, Nagyalmás, Pojána, Porkura, Voja, Balsa, Renget stb. A szemközti tájon pedig, a Maros és Hátszeg vidéke között, amelyet a Sztrigy és a Cserna öntöz, vannak: Bencenc, Piskinc; Szászváros székén felül: Alsó- és Felsővároszve, Goncága, Bosorod, Sztrigyplóp, Sztrigyohába, Sztrigyszentgyörgy, Sztrigyszacsál, Kőboldogfalva, Petrény, Bácsi, Batiz, Piski, Tóti, Tompa, Répás, Pád, Dédács, Szentandrás, Szántóhalma, Barcsa, Keresztúr, Pestes, Drosán,⁴⁹⁷ Hunyad mezőváros, Csolnakos, Zejkfalva, Alsó- és Felsőnádasd, Nagyoklos stb. Ezek a falvak azonban nem mind abban a sorrendben következnek egymás után, ahogy számba vettük őket.

3) A Maros völgyét szintén a keletről nyugatra tartó, ugyanazon Maros választja el. A Maros északi partja és Zaránd vár-

megye között vannak: Folt, Bábolna, Rápolt, Arany, Bánpatak, Kéménd, Haró, Vormága, Csertés, Kecskedága, Nyavalyafalu,⁴⁹⁸ Solymos, Branyicska, Tirnavica, Tirnava, Fornádia, Furksora, Magyarbrettye, Ilye mezőváros, Viszka, Godinesd, Bursó, Zám, Cserbia, Mikanesd, Szelistye, Bráza, Almasel stb. A Maros másik partja és Hátszeg között: Dobra mezőváros, Laposnyak, Runk, Roskány, Sztregonya,⁴⁹⁹ Fojnyica, Telek,⁵⁰⁰ Radulesd, Vecel, Marosnémeti, Déva mezőváros.

I. A Hátszeg vidékéről

136. §

Ezen a vidéken mezőváros csak Hátszeg, másként Hátzeg, Hazeg, Hazag, Hatzeg és Hatzok; a Sebes patak mellett fekszik, s hetivásáraitól híres. A határőr-katonasághoz tartozó románok lakják, igen kevés magyarral, vö. 62. §.

1) A város neve két magyar szó összetétele: *hát* (latinul *dorsum*) és *szeg* (szegelet helyett, latinul *angulus*); a név érthető a városnak és a földnek a fekvéséből. *Hatzok* tehát, jöllehet a tör-ténészeknél és a gyűlések igen régi határozataiban olvasható, nem helyes elnevezés. A *Hattzack* és *Hazog* nevek, amelyeket Kreckwitz [331–332.] tévesen két különböző helységnek tulajdonít, egyedül erre a mezővárosra és ennek a vidékére vonatkoznak.⁵⁰¹

2) A régebbi időkben minden hétfőn ebben a mezővárosban szoktak összegyűlni a hátszegi vidék hivatalnokai a perek és más ügyek elintézése végett. A mi korunkban pedig ezen a napon ugyanott igen népes hetivásárokat tartanak, amelyeken akkora nagy számban láthatsz levágott barmokat, mint Erdély egyetlen más városában sem.

3) Egykor az egész mezőváros magyar volt, most majdnem egészen román. Már I. Rákóczi György fejedelem idejében e város nagy részét román polgárok alkották; éppen ezért az említett fejedelem azzal a feltétellel adott nekik mentességet a postálkodás (latinul *angaria*) alól, hogy tartoznak fenntartani a magyar papot, iskolát és templomot. A Comp.-ban olvassuk

[III. 1, 2.], hogy ezt a Rákóczi-féle kiváltságot az említett feltétellel a vidék közgyűlésén megerősítették.

Ugyanennek a fejedelemnek a kormányzása alatt 1637-ben határozatba ment, hogy ebben a mezővárosban (éppen úgy, mint Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely mezővárosokban) jeles magyar iskolát létesítsenek, amelyek felügyeletét bízzák a helyi vallásúak püspökére. De soha olyan iskolát, amilyent akart, nem építettek, és az is, amely létesült, nem sokáig állott fenn. Van ugyan ma is lelkész, van tanító, templom, van római katolikus plébánia is, de a pásztor csaknem nyáj nélkül van. A vidékhez tartozó nemesek (ezek sincsenek sokan) vasár- és ünnepnapokon megjelennek az istentiszteleten.

137. §

Ennek a földnek 81 falva van, ezek: Alsófarkadin, Alsószálláspataka, Alsószilvás, Balomir, Baucár, Bajesd, Baresd, Boica, Borbátvize, Brázova, Bukova, Csopéja, Demsus, Farkaspataka, Fegyér, Felsőfarkadin, Felsőszálláspataka, Felsőszilvás, Fejérvíz, Füzesd, Galac, Gaurica, Gurény, Hacadsel (magyarul: Kishátszeg), Hobica, Kékesfalva, Hobicavárhely, Kernyesd, Kimpulunya, Kisosztró, Kisbár, Kiscsula, Kipestény, Klopótiva, Korolyesd, Kraguis, Krivádia, Kőaljaohába, Livádia, Livadsel, Macsesd, Malajesd, Malomvíz, Merisor, Nagybár, Nagycsula, Nagyosztró, Nagypestény, Nalácvád, Nyíresfalva, Nuksora, Ohába Sibis,⁵⁰² Osztrovel, Óraljaboldogfalva, Pákos, Paucinesd, Pestere,⁵⁰³ Petrilla, Petrosz, Poklisa, Ponor, Pojén, Puj, Rea, Reketye, Rusor, Serél, Sibisel, Szacsal, Szentpéterfalva, Totesd, Tustya, Uncsukfalva, Urik, Váralja, Várhely, Valyora, Vállyadi, Vajdjé, Zajkány a Vaskapunál. Ezek között sok a katonaközség.

1) Alsószálláspataka a nemes Mara család öröksége, l. Dobai. Megjegyzés: ahol az ezutániakban a *Dobai* név előfordul, ezzel akarjuk jelölni nemes Dobai István művét, amelyet Hunyad vármegyéről írt hazai nyelven, és ezzel a címmel adott ki: *Tiszteségnek fel állított oszlopa*. Erről l. I. 280. §. 17.⁵⁰⁴

2) Balomir, a méltóságos Nalácsi család faluja mindkét ágon, a Sargetiából⁵⁰⁵ és a Hátszeg mezővárosból lecsorgó folyók

összeömlésénél fekszik. Egyes írók nézete szerint nevét Valomirtól, a dákok régi királyától kapta, és hajdan Volmeriumnak hívták. Timon pedig [Ant. I. 15, 71.] kétesnek és vitásnak tartja azt, hogy valóban létezett-e Dáciában egy Petovium, úgyszintén Volmerium.⁵⁰⁶

Balomir fölött rengeteg erdővel borított hegytetők vannak, amelyek utat engednek Szászváros felé; ezek azok, amelyek némely írónál a *Valomiri bércek* névre hallgatnak, l. Fassching, Vet. 40–41. Vö. a 11. számú [helységgel].

3) Baucár kaszálóival kinyúlik a Vaskapuig, ahol a harmincadoló házak láthatók.

4) Demsus a nemes Lukács, br. Jósika és Naláczi családok, valamint a Bakosnyiczai, Cserei, Antalfi, Bodoni, Nagy, Benkő nemeseinek hatalmának vannak alárendelve. Legnevezetesebb a templomról, amelyet itt a román lakosok látogatnak. A nagy és tudós emberek, akik ezen a vidéken megfordulnak, mindenképp ezt a templomot tekintik meg, és méltán, mert a legtöbbek véleménye egész Erdélyben ezt tartja a legrégebbnek. Még a dákok királya, Decebal idejében, vagy még azelőtt építették a zsidók, s azután a rómaiak használták. Egyedülálló külseje a következőképpen fest.

Igen erős és a mai építészet törvényeinél szélesebb falra épült; fedele egyáltalán nincs, hanem hegyes teteje magából a falból majdnem hasáb alakúan boltozott, s látható rajta az áldozati füstöt kivezető rés. Faragott kövekből összeállított oltára van; a köveken régi római betűk és bizonyos állatok képei láthatók, amilyeneket talán itt áldoztak a rómaiak: Iuppiternek fehér ökörrrel, Neptunusnak, Marsnak, Apollónak bikával, kossal, kandisznóval, Aesculapiusnak kecskével és tyúkokkal, Iunónak báránnyal, Venusnak galambbal stb. szoktak áldozatot bemutatni. A falakon igen sok, de összefüggően alig olvasható római felirat van, amelyek között – amint derék emberek elbeszéléséből értesültünk – a jelen évszázad éveiben is az I. O. M. betűket olvasták (vagyis: *Iovi Optimo Maximo*).⁵⁰⁷ Kétségtelenül érdemes különös gonddal óvni ezt a bámulatos módon a mai napig elég épen így fennmaradt nagyon régi építményt, amely a románok büszkesége. Miért? Azért, hogy az eljövendő nemzedékek megcsodálják.⁵⁰⁸

5) Farkadinból kettő van: Alsó és Felső, amelyek közül egyik a nemes Csongrádi és Lukács családok tulajdona.

6) Felsőszálláspataka ezelőtt a főnemesi Keresztesi család birtoka volt kastéllyal; jelenleg az igen régi nemes, felsőszálláspatakinak írott Mara családnak ad előnevet. Néhai méltóságos Keresztesi Sámuel guberniumi tanácsos és Fehér vármegye főispánja az említett Keresztesi családból való, amely férfiágon kihalt, de női ágon vannak leszármazottai és kétségtelenül örökösei a Zeyk, Jósika, Váradi és Dobai nemescsaládokban. A nemes Kenderesi család is felsőszálláspatakinak írja magát.

7) Felsőszilvást azért tartjuk említésre méltónak, mert a nemes Balia és Nopcsa családok felsőszilvásinak írják magukat, vö. 140. §. 7d.

8) Galac a nemes galaci Buda családé. Örökösei közül Dobai [a Galac címszónál – *A fordító*] igen dicséri Jánost és Lászlót, e vármegye alispánjait.

9) Kernyesd, ahol egykor Barcsai Ákos fejedelem lakott kastélyában, a Dáciánk régi történetével foglalkozó íróknál a Kornesd névre hallgat.

10) Kiscsula részben a Csulai, részben a Lukács család birtoka.

11) Klopotiva,⁵⁰⁹ Dobai szerint Nagyklopotiva (l. e címszót), a nagyklopotivai nemes Pogány család birtoka. Egyesek úgy vélekednek, hogy ezen a helyen állott hajdan a patavicensesek faluja, és ez azonos volt Petovium városával. Helyes, hogy idézzük itt Seivert szavait [169.], amelyeket a szászvárosi feliratra vonatkozólag írt:

„Petovium azonos a patavicensesek falujával, amelyről említés történik Iustinianus *Pandectáiban* [I. törvény, 8, 9.] a censussal kapcsolatban, mivel Septimius Severustól colonia-jogot nyert. Zamosius (idézett lap) pedig úgy vélekedik, hogy aligha lehet biztosan megmondani, hol feküdt ez a település. Két falunk van, úgymond, egyik Klopotiva, közel a Vaskapuhoz, a másik Pata nevezetű, Kolozsvár mellett, de nem lehet tudni, a kettő közül melyik a patavicensesek faluja.”

Timon viszont [Ant. XV. 71.] kétségbe vonja, létezett-e valóban Petovium, úgyszintén Volmerium Dáciában, mivel P. Aelius (akit említ a következő tordai felirat) lehetett az áldozati

arany begyűjtője Dáciában és felvigyázója Volmerium és Petovium városoknak más tartományban. Ugyanő világosan rámutat arra, hogy Petovium azonos az alsó stájerországi Petovium várossal, ugyanis így ír [VII. 26.]: „Úgy látszik, hogy az összes város közül három tartotta meg a régi nevét: Sabaria, Petovium és Sala vagy Salavarium.”⁵¹⁰ Nem felejtendő el Fassching szavai sem [Vet. 40, 41.], aki ezt írja: „Petovium és Volmerium városokból alig maradt fenn a nevük is, mégis hírt ad róluk Szamosközi tanúsága szerint Torda külvárosában, egy elhanyagolt ököristállónál, a földön talált kő, amely ezt mutatta:

D[IS] M[ANIBVS]
P. AELIO T[ITI] F[ILIO] QUAEST[ORI] R[OMANO]
AVRI LVSTRALIS COACTORI
AC CIVITATVM VOLMERII ET
PETOVII CVRATORI. Q. LAELIVS
AESOPIVS B[ENE] M[ERITIS] M[ANIBVS] P[OSVIT].⁵¹¹

Az utolsó szavak feloldva: „Bene meritis manibus posuit”, vagyis: „a nagyérdemű szellemeknek állította”. Aranybegyűjtőnek vagy a lustralis arany begyűjtőjének nevezték azért, mert minden vizsgálat alkalmával a tartományokból adót szoktak fizetni, s ezért a vizsgálatról az aranyat *lustralis*nek nevezték. Eből nem lehet bizonyítani, hogy ezek a városok egykor Dáciában léteztek, noha Petovium neve fennmaradt a szászvárosi templomban is; tudniillik abból, hogy ama két város lakosai közül valaki sírfeliratot készített Dáciában, nem következik az, hogy ezek a városok itt voltak. Ptolemaeus említi [72a.] Petoviumot Pannóniában; ezt Tacitus [Hist. III. 1.] Petoviónak nevezi. Szamosközi viszont azt írja, hogy Volmerium, amelyet a tordai kövön bemutatunk, annak a városnak volt a neve, amelynél a Sargetia (Sztrigy) folyó a hegyszorosokon át Ulpia sorompójából kitörve a Marosba ömlik. Megjegyzendő, hogy Balomir falu (2.) a Marostól elég jó távolságra fekszik. Ezeket a hegyeket az ott lakók régi névvel Balomiri bérceknek nevezik, tudniillik Volmeriusról, Dácia királyáról stb. De mellőzve ezeket, aki akarja, próbálja meg, nem könnyebben levezethető-e a Klopoti-

va név a román *klopotból*, ami harangot jelent, mint a patavincensesek falujából vagy Petoviumból.

12) Macsesd, a nemes Macsesdi családnak nevet adott, a nemes Balia családnak előnevet.

13) Malomvíz semmivel sem szerzett nagyobb hírt, mint azazal, hogy az igen régi nemes és méltóságos Kendeffi család a címben viseli. Dobai a *Kolcvár* címszó alatt említi malomvízi Kendeffi Pál urat, akinek Magyarbrettyén udvarháza volt, úgyszintén malomvízi Kendeffi Miklóst, az őraljaboldogfalvi kastély urát, Mihály és Gábor vitézek atyját, ez utóbbinak újra Gábor nevű fiát, malomvízi gr. Kendeffi Elek úr atyját. Kendeffi Elek guberniumi belső tanácsost (134. §. 1, 18.) az őfelségétől, Mária Teréziától kibocsátott oklevél Erdély méltóságos grófjainak a sorába iktatta. Erről a nagyszerű hősről I. I. §. 280. Szerkesztet Erdélyben igen sok birtok tartozik a nemes Kendeffi család tulajdonához. E Malomvíz falu fölött, egy magas hegy oldalában látható Kolc várának a romja (magyarul Kolcvár. A vár déli oldalából kinyúlik egy kb. két öl hosszú szikla, amelyet alakja miatt a románok Kolcnak neveztek, s erről adták a várnak a nevét (mert a *kolc* szó nyelvükön agyart jelent). A legrégebbi időktől a Kendeffi család öröksége volt, amelyhez, mint főbirtokhoz, régente 600 jobbágy családapa tartozott, amint ezt Dobai [uo.] megörököltette. Némelyek úgy vélekednek, hogy Kolcvár mezőváros vagy falu.

14) Nagycsula több évszázad óta a nemes Csulai család öröksége. Erről a nemzetségről dicsérettel emlékezik meg Dobai (I. a *Nagycsula* címszót), s megemlíti Csulai Gáspár dévai várkapitányt, ennek fiát, Balázst, e vármegye alispánját, továbbá Imrét, a Királyi Tábla esküdtjét stb.

15) Nagysztró Dobainál Osztró néven szerepel [I. e címszót], és ismeretes, hogy nevezetes birtokosai a nemes Pap, Kenderesi, Cserményi, Szilvási és Szacsali családokból kerülnek ki.

16) Nagypestény néhai méltóságos Nalácsi István birtoka és kellemes lakóhelye volt. Talán ma is virágzik az a nemescsalád, amelyet Pestényinek írnak. Szegedi [Tyr. III. 34.] úgy vélte, hogy Pestény és Vaskapu egy és ugyanazon helység elnevezései, holott a Vaskapu ezzel ellentétes irányban van (132. §. 1.).

17) Nalác, másként Nalácvád, nevezetes a főnemes és br. Nalácziai méltóságos és jeles családjáról, mert erről a Nalácról nevezik magukat. Amilyen régi ez a család, annyira sok, nagy s a hazának hasznos férfit adott. Ilyenek voltak: méltóságos Nalácz István és Lajos főispánok (134. §. 1, 12–13.), András, a Királyi Tábla első esküdtje és ennek fia, Nalácz József szabadbáró, guberniumi belső tanácsos 1736 körül, vö. 144. §. 2.

18) Óraljaboldogfalva az Óralja jelzöt arról az erődítményről vagy névről kapta, amelyet már említettünk (132. §. 1.), Boldogfalva pedig *boldog falut* vagy a *boldogok faluját* jelenti. Hogy ez a név a Boldogságos Szűztől jött-e, nem tudjuk megmondani. Kendeffi-tulajdon (13.).

19) Petrosz a Sztrigy menti falvak közül a folyó forrása felé a legszélső; Macsesdi, Bakosnyiczai és Keresztesi jogon több birtokos tartja. Köves, de kaszálói miatt itt-ott mégis kellemes helyet foglal el, s ezért némelyek úgy vélekednek, hogy itt virágzott a Petrosa⁵¹² nevű római település. Mivel azonban még saját szemünkkel nem láttunk egyetlen itt talált római emléket sem, még nem merünk állítani semmi bizonyosat; nyomozzanak, akik közelebb laknak! A Ptolemaeus-féle Patroissát Huszti András ide helyezi [Origo 33.], mi viszont Szentiványival [57.]⁵¹³ és másokkal úgy vélekedünk, hogy Kolozsvárhoz kell közelíteni (I. 8. §. 2f.).

20) Poklisa vagy Paklisa Dobai szerint [l. e címszót] a nemes Mór család öröksége, és ugyanakkor azt is állítja, hogy Mór Mózés a vármegyében főbíróként volt nevezetes.

21) Ponor: falu, ahonnan a nemes Ponori család kapta nevét.

22) Puj előnevet nyújt a Puj nemzetségnek.

23) Reketye vagy Reketyefalva Dobainál [l. e címszót] arról nevezetes, hogy a nemes toronyfalvi Torna nemzetség tulajdonosa. Ezt a nemescsaládot helyesebb Tornynak nevezni, mint Tornyának, Toronyfalva vagy egyszerűen Torony falu után, amely a magyarországi Bánságban létezett, és talán ma is megvan, s arról Toronyit, aztán Tornyt és végül Tornját kezdtek írni. Ebből a családból nevezetes néhai méltóságos Tornyi vagy Torna Tamás, aki először Gyula határszéli vár parancsnoka volt, azután lugosi és emellett karánsebesi bán, aki Erdélyben Pusztakamarás és Magyargáld falvakat kapta adományként. Mi-

vel a törökdúlás miatt utódai nem maradhattak biztonságban a Bánságban, ezeken az erdélyi részeken szerzett lakhelyet. Tamás lányai közül az egyik, Tornya Zsófia, Kemény János erdélyi fejedelem anyja volt, I. Kemény [7.]. A másik lánya, Tornya Borbála volt a felesége méltóságos Naláczi Istvánnak, akiről mondtuk (134. §. 12.), hogy főispán volt; ugyanő édesanyja volt méltóságos Naláczi Andrásnak, Lajosnak, Györgynek és Jánosnak (Dobai adatai).

24) Tustya a Balia család háza miatt említendő.

25) Váralja, vagyis latinul Arcis ima pars, úgy tűnik, nevét az egykor Óraljaboldogfalva fölött emelt várról vagy bástyáról kapta (18.), amelytől nem esik nagyon messze.

26) Várhely vagy Várhelye (azaz latinul Arcis locus), románul Gradostya a neve annak a falunak, amely jelentéktelen, ha mai román lakosait nézzük, de a régi római település, amely itt virágzott, egész Dáciában igen híres volt, mert ebben a helységben pompázott egykor a dákok legnagyobb királyi udvara, amely Ulpia Augusta vagy Ulpia Traiana, másként Sarmisegethusa néven a rómaiak híres dáciai városává és településévé változott, amint előadtuk (I. 8. §. 2a.).

Ma már semmi sem maradt fenn mindebből, kivéve a régi egyszerűséget tanúsító hatalmas romhalmaz. A hátszegi völgyben lévő nagy mennyiségű romból Szamosközi [III.] arra következtetett, hogy több mezőváros volt, és úgy vélte, hogy közülük Sergidava vagy Singidava állott legközelebb Sarmisegethusához. Ezt nem vitatjuk, ellenben abban sem kételkedünk, hogy a romok, amelyek Várhelytől minden irányban szétágaznak, nem egyebek, mint épületeknek és falaknak a megannyi toldalék gyanánt Ulpia Augustához tartozó maradványai. Azon a területen ugyanis kertek, szobrok, vízvezetékek stb. voltak, s ezeknek a romjai között római téglákat és pénzeket ásni, gyűjteni ma sem szokatlan dolog, régen pedig igen gyakori volt. Egy négyszögű kövekből készített padlózatból, amelyről azt hiszik, hogy egy roppant tágas templomé volt, vörös, fehér, zöld és kék köveket ástak ki, amilyenek az enyedi kollégium könyvtárában láthatók. 1773-ban kiástak egy ezekhez hasonló táblát, hogy felajánlják az akkor Erdélyben utazó felséges római császárnak. Igen sok és kiváló forrás vizét (amilyenekben a vidék

gazdag) vízsatornákon vezették le a városba. „Szerfölött nagy-szabású építmény volt az amfiteátrum, amelyet a rómaiak a városnak e völgyre néző oldalához építettek. Ennek a padlózatát a romok ugyan már feltöltötték, de mivel a kövek kiemelése végett fel szokták tární, azt mondják, hogy a talaja vörös, mégpedig a vörös porond bősége miatt, amellyel az a helység minden-felé tele van, s úgy véljük, hogy az amfiteátrum földjét valamikor azzal hintették be. Szokás volt ugyanis a rómaiaknál, mondja Suetonius, hogy a cirkuszokat vörös malachittal és homokkal szórják be, hogy a gladiátorok kiömlő vérért azonnámód beigya, s a megsebzettek vére ne látszódjék a földön.”

Így ír Fassching [Vet. 37.], majd a 3. §-t ezzel fejezi be [33.]: „Ez a város, amely a régi Dácia büszkesége volt, s amelyet a rómaiak – hogy a lakosoknak fényes otthont nyújtsanak – oly költséges épületekkel, roppant tágas templomokkal, kapukkal, amfiteátrumokkal, szobrokkal, kertekkel, vízvezetékekkel, fürdőikkel és a római hatalom más létesítményeivel láttak el, mint említettük, ma csupán falu és a fennhéjázás sírja.”

Már rámutattunk arra (I. 8. §. 2a.), hogy a kormányzók vagy propractorok, akik a felséges római császárok helytartói voltak Dácia igazgatásában, ebben az Ulpia városban tartották székhelyüket, s ebből gyanítjuk, vajon nem e város magasabban fekvő részét nevezték-e Praetoria Augustának, ahol a kormányzók palotái emelkedtek. Minthogy azonban a Ptolemaeus-féle állomások arra mutatnak, hogy ez a Praetoria Augusta és Sarmisegethusa különböző helyeken állottak, Praetoria Augustát inkább arra a helyre tennők, ahol Székelyvásárhely fekszik (I. 8. §. 2i.). Ugyanakkor tudjuk, hogy olykor Ptolemaeus tévedett az égtájakban, amelyekből meg lehet érteni a helységek közötti távolságokat, és az újabb földrajzosok az égtájakat egészen másként jelölik. De nem csoda, hiszen a mai emberek számára sem eléggé ismeretes ennek a Vaskaputól nem messze eső helységnek a fekvése.

A római feliratokkal ellátott köveket és márványokat, amelyek eddig elszórtan láthatók voltak Boldogfalva, Pestény, Osztró, Brettye, Nálác, Klopotiva, Kernyesd, Zejkfalva és más falvakban, úgy véljük, nagyrészt ennek a településnek a romjából hordták el, bár cseppet sem kételkedünk abban, hogy a Dá-

ciát meghódító rómaiak, miután elfoglalták Sarmisegethusát, az egész környező vidéken és a hátszegi körzetben csak kevés dák-nak engedélyezték a további ottlakást, hanem saját maguk telepedtek le ott, és az egész helységet megtöltötték római emlékekkel.

Most pedig térjünk át némelyek tévedéseinek a kiigazítására. Voltak, akik úgy vélték, hogy Zarmis városa (azaz Sarmisegethusa) Gyulafehérvárnál állott, mások pedig ugyanazt a Sarmisegethusát vagy Ulpia Traianát Vecellel egy és ugyanazon városnak gondolták. Ez kitűnik Fassching szavaiból is, aki így ír [Vet. 64.]: „Szamosközi tudós módon figyelmez, azt mondva Ulpia Traiana Augusta romjairól, hogy ez a románok Gradistye faluja; magukat a romokat Decebal eltorzult nevééről nevezték Vecelnek.”

Ezekről Ortelius [Thes.] a Sarmisegethusa címszónál így ír:⁵¹⁴ „Dacia egy város (egyáltalán nem az – B. J.), amelyet Zsámboki Vetzelnak és Venetziának nevez. Németül Várhel (ellenkezőleg, magyarul – B. J.) és szlávul Gradisca.” Ezzel szemben megjegyzendő, hogy Vecel helység a római településnek az ittenitől egészen eltérő romjait mutatja fel, mégpedig a Maros-völgyben, igen közel a Marosnémeti nevű faluhoz, amely innen ugyan nincs messze (amennyiben ebben a vármegyében van), de mégis két mérföldnyire (1. 144. §. 22.).

27) Vállyardilsí a román nyelvből jön, amelyben a *vallya*, *valya* völgyet jelent; úgy tűnik, a név azt jelenti, hogy a *dáknak a völgye* vagy *dákok völgye*. Lehetséges ugyanis, hogy a rómaiak az élve maradt dákokat kényszerítették itt letelepedni, s az említett nevet adták a helységnek.⁵¹⁵

28) Zajkán vagy Zajkány az a falu, ahol Skendel⁵¹⁶ pasa, midőn 1613-ban a török császár parancsára Bethlen Gábor az erdélyi fejedelemségre segítve hadsereggel elkísérte, felövezte őt a fejedelmi karddal. Ezen a területen, ahol a falu fekszik, vagy mondhatnám úgy, hogy a Vaskapunál, az elmúlt évszázadokban sok ütközet ment végbe.

II. A Maros vidéke

138. §

E vidék területén egyetlen mezőváros van, Vajdahunyad nevezetű, falu pedig 91.

139. §

Vajdahunyad mezőváros a Cserna és a Zalasd folyók (132. §. 3.) találkozásánál fekszik, és híres vár erősíti, amelynek a neve, Hunyad, talán a hunokhoz fűződik,⁵¹⁷ előtagja pedig, a Vajda, bizonyára Erdély leghíresebb vajdájához, Corvin Jánoshoz. A vajdahunyadi kincstári uradalom földbirtoka nevezetes az említett várról, a cs. kir. vasbányáról, a szigorú Ferenc-rendi atyák rendházáról, a helvét hitűek templomáról, a vásárokról és több más dologról, de legfőképpen e helység régi urairól. Ezek közül kimagaslik Hunyadi Corvin János és fia, Corvin Mátyás, Magyarország királya, de a többiek sem voltak kis hírűek: Corvin Mátyás király természetes fia (szintén János), a jeles enyingi Török család, Bethlen Gábor, István és Báthory István, Erdély fejedelmei, gr. Bethlen Péter, István fia, Zólyomi Dávid és mások, akiknek elhunytával ez az uradalom a fejedelmi kamarára szállott.

1) Mellen [60.] úgy vélekedik, hogy ez a mezőváros és vár Kolozsvár és a magyarországi Várad között fekszik; már említettük (99. §), hogy azon a helyen Bánffyhunyad van. Hunyad helyett egyesek Choniatát írnak.

2) Ami ezt a magas helyen fekvő, tiszta sziklára épített vajdahunyadi várat illeti, nekünk is az a véleményünk, hogy hajdan itt egy a hunoktól alapított erődítmény állott, de bizonyos, hogy ennek manapság nincs elegendő bizonyossága. A legrégebbi falakat ugyanis, amelyeket akár a hunok, akár mások építettek, Hunyadi János teljesen megsemmisítette, s megvetette az alapját a vár ma látható falainak (amelyeket Szászky [512.] nem éppen jogosan romoknak nevezett), s a fallal remekül körülvett épületeknek, amire számos bizonyíték van minden korból; magának Hunyadinak és feleségének, Szilágyi Erzsébetnek a családi cí-

mere, úgyszintén az építkezés kezdeményezőjét feltüntető, rövidített gót betűs felirat: „Magnificus Joannes de Hunyad R[egni] H[ungariae] Gubernator An[n]o D[omi]ni 1452 hoc opus fieri fecit.”⁵¹⁸

A fal keleti részét Bethlen Gábor fejedelem később megújította; ezt mutatják a bástyára írt betűk: „G[abrieli] B[ethlen] A[nno] 1618.” A várba vezető hidat pedig gr. Bethlen Péter építette, amit a híd oszlopán olvasható P[etrus] B[ethlen] betűk bizonyítanak. Az egykor márványoszlopokkal ékes nagyszerű paloták és lakóházak részben vagy összeomlottak, vagy romba dőléssel fenyegetnek, részben a vajdahunyadi fiscalis uradalom királyi igazgatójának és a többi hivatalnoknak nyújtanak szállást. A palota, mely egykor a törvénytevő gyűlések színhelye volt, most vasraktár. Ez alatt volt a ma is látható kaszabörtön (latinul *carcer falcatus*), amelyről Fridvaldszky [95.] ezt írja: „Ahol most a vasat tárolják, s hajdan a gyűlések színtere volt, ott alant egy részen a helyet úgy vájták ki és úgy feszítettek ki egy rugót, hogy mindazok, akiket odaszállítottak, a rugó elmozdítása által lezuhantak, és darabokra vagdalva kiadták lelküket.” Ugyanő (uo.) ezt írja a vár kápolnájáról: „A szent kápolnában, amelyet Philipp Kern, ennek az uradalomnak az igazgatója jámbor nagylelkűségében az Istenanya igen szép képével és számos templomi ékességgel gazdagított, látható az a hely, ahonnan hajdanában Kapisztrán úr szokott volt beszélni a gyülekezet előtt.”

3) A hunyadi vasbányáról l. 132. §. 7. és l. 54. §. 1., a vajdahunyadi uradalomról és annak igazgatásáról pedig l. I. 200. §. De megjegyzendő, hogy ehhez az uradalomhoz tartozik némely birtok és birtokrész a környező vidéken. Vajdahunyad városa azonban nem egészen a kincstáré, hanem több nemes birtokos is van itt, aki szerényebb örökséggel büszkélkedik, mint: a br. Naláczi, Eperjesi, Berivoi, Koszta, Válya, Karácsonyi, Bogya, Orgonás, Beck családok.

4) A helvét hitűek templomát, amely nem az előbb említett várban, hanem az alatta fekvő mezővárosban látható, a legszébbnek tartják az egész vármegyében. Hogy kinek a pártfogásával és költségén épült, azt eléggé megvilágítják a templom belső falára írott következő verssorok (amelyeket nagytiszteletű pestényi Berivoi János úrtól szereztem be):

Hoc comes Illustris Petrus Bethlen pietatis
 Lux, sitiente Deum corde, paravit opus,
 Dum supra mille sex centos, quarta salutis
 Curreret annorum Marte furente, decas.
 O! Deus in coelis, dudum sibi sancte paratam
 Pro tali posthac munere redde domum.⁵¹⁹

5) A mezővárosban rendezett vásárok híresek; a hetipiacok kedden és szombaton vannak nyitva az eladó áru számára.

6) Mivel Corvin Jánosról, az egész Európában és a Török Birodalomban örök emlékezetű hősről, Magyarország nagy hírű kormányzójáról mint a hunyadi vár és uradalom régi uráról ily kedvező alkalom kínálkozik írni, úgy véljük, megéri a fáradságot futólag beszámolni: a) szüleiről, b) születési helyéről, idejéről és neveltetéséről, c) örökségeiről, d) címeréről, e) élete folyásáról és dicsőséges tetteiről.⁵²⁰

a) Ami János szüleit illeti, Bonfini [432.] azt hirdeti, hogy Corvin apja egy Buthi nevű román nemes volt, anyja pedig a bizánci császárok családjából származó görög nő. A III. decas 4. könyvében ugyanis ezeket írja:

„Ez (ti. Corvin János – B. J.) ugyanis román apától és görög anyától született, s szerénységével és vitézségével nemzetségét mindenkinek a vélekedésénél híresebbé tette. Mondják, hogy nem éppen ismeretlen szülőktől származott, mert apja a románok között, akik most a géták és dákok területén laknak, és valóban hiszik, hogy a római telepesektől származnak (amit nyelvük hasonlósága is tanúsít), a legnagyobb befolyással bírt. Nemcsak tanácsaival és az ügyekben való hosszas tapasztalataival, hanem vagyonával és jószágaival is nagy tekintélyre tett szert. Mivel állandóan háborúban forgolódott, katonai tudományával nem szerzett magának nagyobb vagyont, mint hírnevet... Anyjáról pedig úgy hitték, hogy régi görög családból és császári vérből származott. Némelyek anyját (akit Palaeolog Erzsébetnek neveznek – B. J.) merészen Theodosius nemzetségére vezetik vissza.”

Az írók legtöbbje Bonfinit követi, és Jánost a román Buthi nemes születésű fiának tartják, s a mesék közé sorolják azoknak az elbeszélését, akik őt Zsigmond király fiának mondták. Ezek sorából megemlíendő a *De ortu et natavitate Joannis*

Hunyiadis című, 1708-ban Jénában kiadott értekezés szerzője;⁵²¹ ennek olvasásra legmértöbb summáját az olvasó megtalálja Czwittinger Dávidnál [107.], Hunyadi Corvin János neve alatt. Úgyszintén Fasschingnál [Nov. II. 54.], aki ezekkel a szavakkal csatlakozik dicséretéhez:

„Corvin János, az erdélyiek dicsősége, a szabad származású román Budi nemes sarja... Albert fiától, az apja halála után született Lászlótól Bécsben, a Szent István-bazilikában (sőt a nyilvános téren – B. J.) beszercei gróffá tétetve ...” És tovább [II. 73.]: „Ettől a Zsigmondtól és egy fiatal román nőtől fogantatott Corvin János ebben a helységben (Brassó városában – B. J.), vélik némelyek Bonfinivel (a legkevésbé sem vele – B. J.). De ezt a rágalmat a tudós írók elvetik, hiszen János majdnem egyidős volt Zsigmonddal, s már 1379 előtt (ami lehetséges volt, hiszen a XIV. század vége felé született!) Demetrius bíborosnál első tanújelét adta vitészségének; Zsigmond pedig először 1392-ben jött Erdélybe és Havasalföldre, amikor a románok lecsendesítése és a törökök elűzése után visszafoglalta a Duna-parti Kis-Nikápolyt.”⁵²²

Mit szóljunk ezekhez?

1) Kétségkívül a többi közül, akinek ez a véleménye, mindekelőtt az imént említett Bonfininek kellett ismernie János nemzetségét és a fiát, Mátyás királyét, akinek az udvarában írt. De ez az olasz (amint Szegedi⁵²³ rámutat) többet törődött a stílus szépségével, mint a gazdag történeti igazsággal. Spondanus nem alaptalanul nevezi őt az 1476. év eseményeinél inkább nagy szónoknak, mint történetírónak.⁵²⁴ Ismétlem, ő csaknem kizárólag a Corvin-dicsőség kihangsúlyozására törekedve (ebben olykor a hízélgés hibájába is esve!), azon fáradozott, hogy a Corvin családot visszavezesse a Corvinusokra, akik a rómaiak ősi családjai közé tartoztak, és nagyobb tisztességnak tartotta, ha Jánost egy (igaz, hogy római vérből származó) román ember törvényes fiának jelenti ki, mintsem Zsigmond király és császár természetes fiának. E szándéka miatt szerintem és a legtöbb (ha nem is valamennyi) erdélyinek az ítélete szerint úgy tűnik, messze eltávolodott az igazságtól.

Véleményünk szerint Corvin János természetes fia volt Zsigmond magyar királynak és római császárnak, egy Morsinai nevű

román nemes lányától. Ezt a nézetet támasztják alá: 1) a magyar történetírók tanúságai, akik közül első helyre állítjuk Heltai Gáspárt (I. 271. §. 2.); a *Magyarok krónikájában*, amelyet 1575-ben Kolozsvárt adtak ki, Hunyadi János származását így összegezi [80–82.]:⁵²⁵

„Itt e helyen szövlanom kell az Hunyadi Jánosnak eredetiről és nemzetségéről, nem az Bonfinius mesternek írása szerint, hanem az igaz Historia szerint, melyet hallottunk azoktól, kiknek attyok szolgálta az Hunyadi Jánost, és sok ütközetekben forgatának véle. Mert az olasz Bonfinius kedvesködni akarván Mátyás királynak, a rómaiaktól hozza alá az ő eredetét, és olaszt csinál belőle. De a dolog nem úgy vagyon, hanem mint ebben ez írásban megtalálod írván... Krisztus 1392. évében, amikor magyar király vala az Zsigmond... vala akkoron az Havaselvi Vajdaság (vagy fejedelemség – B. J.) a Magyar Corona alatt, miképpen az Moldova Vajdaság is. Hogy pedig az havaselvi vajda megholt vala... nagy hasonulás lőn két fia, Dán és Mirtse között. Az Dán... a török császártól népet kére az ő atyafia ellen, Mirtsenak ellenben Zsigmond király vitt segítséget a megfelelő seggél. Amikor Zsigmond a havaselvi részek felé tartva az Sztrigy folyónál (132. §. 3.) táborba szállott volna, ott elunván az özvegyiséget, amikor egy gazdag bojér (román nemes – B. J.) igen szép lányát udvari szolgálival, akiknek már tudomásuk volt a lány szépségéről, magához hozatta, az együttálásra felszólított lány ezt mondta a királynak: »Felséges uram, én nemesleán vagyok, az Morszinai (itt-ott Morsinai olvasható – B. J.) nemzetből való... ha én tőled megterhesülök, mint lenne annak utánna magamnak és az én magzatomnak dolga? Erre legyen Felségednek először fő gondja.« Monda erre a király: »Ha megterhesülsz tőlem, hidd meg, gondom leszen reád és magzatodra, s szép jószágot adok tenéked és magzatodnak, nemzetségedet is jobban megneemesítem és nagyobb méltóságra viszem; itt a becsületem és a kezem.« Egynéhány nap múlva elindítá a népet, és beméne Havasalföldre, és ott a törökökkel és románokkal szemben győzelmet aratva, Mirtset megsegíttette. És végül Erdélybe, az említett Sztrigy folyóhoz visszatérve, az udvari inasok által esmét magához rendelte a Morszinai lányt. Ez elmondta, hogy terhes lett, és a király jószágára appellálva, mindent elért. A király

ugyanis, miután kiszámította az időt, és látta, hogy a leány a negyedik hónapban terhes, gazdagon megajándékozta, és nála hagyott egy gyűrűt ismertetőjel gyanánt, sőt egy cédulát is átadott. Azután népével együtt Budára vonult.

Vala pedig az időben Hunyad vármegyében egy havasalföldi bojár (román nemes – B. J.), kinek Vojk Buthi vala neve. Ez ide kiszökött a hazai földről a román egyenetlenségekért. Látván a Morsinai lány nagy gazdagságát és szépségét, házastársul vette.

Azonközben Mirtse vajda elhívátá a Vojk Buthit, hogy hazajőne, és megígéré neki minden jószágának visszaadását. Vojk Buthi hitvesével Havasalföldre ment, ahol nem sok idő múlva a Morsinai lány (úgy mondják, Erzsébetnek hívták) szerencsés szüléssel szép és ügyes fiat szüle, és Jankulának, azaz Jánosnak nevezte, és – amint Zsigmond meghagyta vala – gondot visele rá és nevelé.

Üdő múlva, mikoron Zsigmond király esmént bement volna sereggel Havasalföldre a török ellen, a Morsinai a gyermeket a cédulával és a királyi gyűrűvel bemutatta. Látván ezeket a király, igen kezde örülni, és meghagyta az anyának, hogy idő múlva felhozná a gyermeket Budára, Magyarországra, mert gazdagon meg fogja ajándékozni.

Bizonyos idővel azután, hogy Zsigmond visszatért Magyarországra, meghalván az ura a Morsinainak (magyarul e nevet mindig Morsinainak és Morszinainak kell olvasni – B. J.), Jankulával visszatért Erdélybe. Midőn fivéreinek élt, bátyját, Morsinai Gáspárt kérte, hogy vele és kisöccsével, Jankulával induljon Budára. Fivére először vonakodott, nem tudva a hűgának tett királyi ígéretéről. De megismerve a dolgok egész történetét, hajlani látszott nővére kérésére. Néhány nap múlva a Morsinai ruhamosással volt elfoglalva, s hogy síró fiacskáját lecsendesítse, az ismertetőjel gyanánt kapott gyűrűt odaadta neki. A gyűrűt a játszadozó gyermek kezéből egy odarepülő holló kikapta, és felvitte egy fára, a gyerek nagy sírására. Az anya megdöbbenve látta a csórében gyűrűt tartó hollót, és fivéréhez, Gáspárhoz futott, és kérte, vegye úzóbe a hollót, s szerezze vissza a gyűrűt, hogy a gyermek nagy reménye füstbe ne menjen a madár váratlan rablása miatt; nem tartotta ugyanis biztonságosnak és hasznosnak a gyűrű nélkül felkeresni az ígéretekkel elkötelezett ki-

rályt. Ezért fivére mindjárt egy nyíllal hozzálőtt, de a nagy hirtelenkedésbe nem találta el a hollót. Másodszor is tüstént kifeszítve íját, szerencsésen eltalálta, s a gyűrűt megkapta.

Ezután Morsinai Gáspár hűgát a Jankulával Budára vitte. Ez egy napon, midőn a király ebéd után a vár piacán időzött, odajárulván, a királynak nyújtá a cédulát és a gyűrűt, és esdekelve kérte a királyt, hogy megemlékezve ígérétééről, legyen kegyes hozzá, fiacskájához és a Morsinai nemzetséghez.

A király pirulván egy kevéssé, mindjárt a Jankulának kezdte mosolyogni, visszaadá az anyának a gyűrűt, megdicsérte, hogy a fiút Budára vitte, és meghagyta, hogy bízzék benne. Mindjárt magához hívatta Bán Ferencet, és megparancsolta, hogy becsülettel gondoskodjék szállásukról és minden szükségletükről, s ne hagyja, hogy a király elfelejtse őket, mert azt akarja, hogy örvendezve bocsássa őket haza Erdélybe. Bán Ferenc tehát az anyát fiával és fivérével átalvivé a Budához legközelebbi városba, Pestre, és elhelyezte őket egy polgár házában, mindennap pompás lakomával fogadta. Erről a szállásról a király gyakorta elhozatja vala a kis Jankulát, és csak magában lévén, játszadozik vala vele. És mikoron visszabocsátja vala, szép gyűrűkkel, nyakláncokkal és sok aranyforintokkal ékesítette.

Egy hónap múlva Ferenc bán látá, hogy jókedvű volna a király, megszólította, és megjósolva, hogy a kiváló szépségű fiú nagyra termett, ajánlotta – nem süket füleknek! –, hogy szép jutalmat kapjon. A király ugyanis megjutalmazta Hunyaddal és a mellette fekvő falvakkal (egyese azt írják, hogy hatvan falu volt – B. J.) és jószágokkal. És titkos pecsétjével megerősített levelet küldött az erdélyi vajdának, hogy beiktatná őt a mondott uradalomba. A hollót pedig, kinek egy aranygyűrű van a csőrében, adá címerül az Jankulának és az egész Morsinai nemzetségnek (amelynek a hátszegi földön szép örökséget adományozott). Végül pedig a fiú anyját nagy summa aranyforintokkal és egy hatlovas hintóval tisztelte meg. Amellett úti költséget is bőkezűen adott neki, s így örvendezve indultak be Erdélybe.

Visszatérve hazájukba, az adományozott jószágot elfoglalták, s a szép Morsinai az ő fiával Hunyadon lakék, arról nevezték Hunyadi Jánosnak (e név a latinul írók számára Hunniades és Hunyadiades – B. J.). Az anyja közel Hunyad mezővárosához halt

meg, és (ha a szerző jól emlékezik – B. J.) Telek faluban van eltemetve. János nem neveltetett fel Pesten, az anya sem holt meg ott.”

Ezek Heltaitól, a tudós történetírótól származnak. Örvendjen Bonfini, hogy az, amit Corvinról írásba foglalva elmesélt, nem látott napvilágot azonnal, mert annak az évszázadnak az emberei, akik igen jól ismerték János születését, kinevették volna. Ezért Heltai ezt a mesét, amely az ő korában terjedt el, igyekezett megcáfolni. Ezt a nézetet egy igen régi magyar versekben írt és közzétett költői mű szerzője örököltette meg ezzel a címmel: *Az Felséges Mathiás királynak, az Nagyságos Hunyadi János fiának jeles viselt dolgairól, életéről és haláláról való szép Historia*. Debreczenben nyomtatott Komlos András által. Anno 1574.⁵²⁶ Ezzel és Heltaival azonos nézeten vannak mindazok, akik anyanyelven írtak Corvin Jánosról. Nem lehet csodálkozni azon, hogy még a legkomolyabb külföldi írók is, akiket Bonfini tudósított, és akik az ő nyomdokain jártak, tévedtek János igazi származása tekintetében.

2) Nemcsak általában az erdélyieknek, hanem főként éppen János osztozkodó testvéreinek és azok leszármazottainak (140. §. 6.) folytonos hagyományozása az, ami a legerősebben állítja, hogy János természetes fia volt Zsigmondnak.

3) A hunyadi uradalom adományozásának az ideje János javára szintén érv, ha ugyanis neki Zsigmond nem mint felnőttnek és érdemeivel felemelkedettnek, hanem mint kisgyermeknek, sőt természetes fiának adta az adományt. Engem táplál az a remény, hogy napfényre fog kerülni a beiktató levél, amelynek erejénél fogva Jánost, anyja gyámsága alatt lévén, beiktatták az említett uradalomba. Ha ez bekövetkezik, véget ér minden vita János származásáról.

4) Ha a román Buthi fia lett volna, vajon néhanapján nem neveztek volna-e a Buthi névvel?

5) Gr. Czillei Ulrik szavai, bár ellensége volt Hunyadinak, mégsem voltak tévesek. Azt mondta ugyanis, hogy János román, mint aki román nőtől született. János származását kutya-fajzatnak nevezte, mivel nem törvényes házasságból, hanem könnyelmű szenvedélyből fogant (mint a kutyák és a vadállá-

tok). Ámde születésének ezt a foltját erényeivel annyira letörölte, hogy a magyarok Jeftéje [*Bírák* 11, 1.] néven kell nevezni.

6) Zsigmond erkölcsére nézve, ugyanis mértéktelen szenvedélyében, mellyel felesége halála után a legelölkelőbb ágyasokkal és szüzekkel tobzódott, elhomályosította egyéb érdemeit, l. Palma II. 168.

7) A nagy hírű ajtai Abod Mihály, aki nemrég az enyedi kolégiumban a történelem professzora volt, azt hirdette: ennek a nézetnek az adja a legnagyobb súlyt, hogy Corvin Mátyás király halála után, amikor az új király megválasztása miatt az emberek törekvései nem egyeztek, és soknak a gondolata Corvin János herceghez, Mátyás természetes fiához hajlott, egyesek azt az ellenvetést tették, hogy szerelemgyerek, s ezért nem méltó a jogarra. Erre a királyválasztás előbbi támogatói azt felelték, hogy Hunyadi János is szerelemgyerek volt, mégis nagyobbban bizonyult a királyoknál, és ha ő nem állott volna a magyarok élén, nyilván senki előtt sem kétséges, hogy már régen vége lett volna nemcsak Pannóniának, Noricumnak és Németországnak, hanem az egész keresztény világnak is.

Az elmondottakból az is világos, hogy Hunyadi János nem származott a nemes Székely nemzetségből, és nem következik az, hogy Székely vagy Zekel János (akiről l. Bonfini III. 7, 485.) Hunyadi János apja volt, tehát Hunyadink is a nemes Székely családból származott. Az a Székely János ugyanis Corvinunk unokatestvére volt, amennyire sejteni lehet, egy Morsinai lány fia. Közöségesen őt is „Hunyadi” Jánosnak [Ioannes de Hunyad – A *fordító*] nevezték, de ez csak a rokonságért és a katonai vezérségért történt, amely Jánosunkhoz kapcsolta. Tehát ez a Székely János, a kiváló katona, a másik János Hunyadról, vérrokon Corvinnal, hozzá hasonlított rendkívüli buzgalomával, amit mutat László király oklevele: ennek erejénél fogva Corvin Jánost örökös beszercei ispánná tette, l. 138. §. 6c.

b) Ami Hunyadi János születési és neveltetési helyét és idejét illeti, Janus Pannonius úgy vélte, Hunyadon született; ezt mutatja a sírfelirat, amelyet ő készített Jánosnak, és amely így fest:

Joannes jacet hic Thurcarum ille horror in armis:
Ille gubernatae gloria Pannoniae.
Huniadum creat hunc, Comitem Bistricia sumit,
Nandoris Alba rapit, nunc tenet Alba Iulae.⁵²⁷

De ebben tévedett, valamint egy keveset abban is, hogy halála helyét Nándorfehérvárra tette, holott Zimonyban múlt ki, közel Nándorfehérvárhoz. Eszerint tévedett Cuspinianus [482.] és mások is, akik Hunyadot tartották születési helyének. Bonfini pedig [III. 3. 432.] így ír: „A Hollós (latinul *Corvinus*) nevű faluban született, a rómaiak Corvinus családjára vezette vissza nemzetségét.” És azután: „Corvin János, a román Buthi fia, apja falujában született, amelyet a mi korunkban is Hollósnak neveznek”,⁵²⁸ Zsigmond uralkodása alatt, aki először figyelt fel vitézségére és lelki nagyságára [III. 9. 536.]. Eszerint oly hosszú időn át ez a Corvin-vér itt lappangott, végül Hollós faluban újra kisarjadzott. Arra, hogy ez a falu Havasalföldön volt, világosan rámutatott Bonfini [III. 4. 526.]. Zsigmondról ugyanis azt állítják, hogy az atyai név híre miatt a még serdülő Jánost Havasalföld tájairól átvitte Erdélybe. Mi is elmeséltük Heltaival, hogy Havasalföldön született, és nem mondunk ellent Bonfininek sem a falu neve tekintetében. Végül is: született 1393-ban, és mint mondtunk, anyja Erdélyben nevelte.

c) János fő öröksége a hunyadi volt, ahol egy kiemelkedő sziklás helyen várat emelt, amelyet minden oldalról csendes folyók mosnak. Természettől és mesterségesen annyira meg van erősítve, hogy semmilyen ellenséges támadástól nem tart, és ezáltal az egész vidéket védi a betörésektől (2.). Ehhez járul végül a besztercei grófság is, amelyet Magyarország királya, László, 1452 végén örökre Hunyadi Jánosnak és örököseinek ajándékozott. Az erről az adományozásról készített oklevél szavai, amelyek közelebb visznek ehhez a kérdéshez, ezek:

„Azt az ideiglenes kormányzói méltóságot, amelyet viselt, hatalmunkban állván örökre kicserélni egy másikkal, Hunyadi Jánost és fiait s azoknak összes örököseit Beszterce városa és vidéke s az erdélyi részekben lévő tartozékai fölött szabad és örökös főispánokká, a mondott földet pedig örökös vármegyévé nyilvánítjuk, minősítjük és kijelentjük, s ugyanazt a János gró-

fot és fiait s örököseit, sőt az említett vármegyét is, kiemelve a vajdák és ama részeken bármiféle bírák és ítélkezők ítélete és hatásköre alól, egyedül a mi személyünk vagy a nádor és az országbíró törvénykezésének vetjük alá, elhatározva, hogy János gróf személyesen és fiai s összes örökösei a vörös pecsétviaszt használják mint a vármegye kiválóságának a jelét, és mindig, örök, egyetemes időkre élvezzék és gyakorolják azt a valamennyi többi kegyet, tisztséget, előjogot meg kiváltságot, amellyel a többi szabad és örökös gróf a jognál vagy a szokásnál fogva él, azonban csak miután ugyanazon János gróf a maga és örökösei nevében az ilyen esetekben szokásos nagyon erős hűség- és engedelmességi esküt nekünk és utódainknak, Magyarország királyainak letette.”

Ez az oklevél, amely a történettudomány nagy hasznára napvilágot látott, olvasható a nagy hírű és igen nagy szorgalmú Pray Györgynél [Ann. III. 125–128.]; ő az, aki e szövegével alapjában rendítette meg azoknak a vélekedését, akik azt állították, hogy Hunyadi Zsigmond király törvénytelen házasságából származott. Ámde a jeles hírű Palma, még akkor is, amikor ezeket végigolvasta, ezekkel a szavakkal fejezte ki nézetét: „Egyébként léteznek emlékek, amelyek világosan bizonyítják, hogy János Zsigmond király fia egy román lánytól...” (II. 259.)

d) János nemzetségi címere: aranymezőben holló, amely csőrében gyűrűt tart. De László király ehhez a címerpajzshoz újat csatolt, „amelynek ezüstmezejében ágaskodó oroszlán aranykoronát szorít karmai között, annak örök emlékére, hogy a szent koronát, annak jogait és hatalmát Hunyadi János gondoskodása és fáradozása őrizte meg” (Palma II. 261.).

De honnan vette János a hollót nemzetségi címerébe? Bonfini úgy adja elő, hogy Mátyás király ősei, vagyis a rómaiak, már régen viselték; János, úgymond, nemzetségét a Corvinusokra vezette vissza, amint a nemesi címerek mutatják: „...az ősi címerek még megtartották a hollót, hogy az igen régi nemzetségnek és római nemességnek a jelei ki ne vesszenek. Nem költött, nem bitorolt, nem a minap kiagyalt címer volt ez, a római császárok számos pénze ugyanezt mutatja.” [III. 10, 531.]

Cortesi [869.] Corvin Mátyás magyar király hadi dicsőségéről írott versében e szavakban: „Születését megjósolta egy

madár” stb., származását Szilágyi Erzsébetnek, János feleségének az álmára vezeti vissza; állapotosan leheveredett egy tölgyfa alá, s látott egy hollót, mely az ujjáról lecsúszó gyűrűt felkapva, a tölgyfára repült, de a fa tetejéről a gyűrűt egy drágakővel együtt a terhes nő kebelébe ejtette.

Georgius Andreas Schmidt elmondja, hogy egyszer egy holló Mátyás királytól elragadott egy szép gyűrűt, a király pedig íjat ragadva, a levegőben repülő tolvajt nyilával úgy átlőtte, hogy a gyűrűvel együtt a földre zuhant stb. És így vette kezdetét címerük.

Akármit érjenek ezek a vélekedések és mesék, mi fentebb (a.) Heltai nyomán előadtuk a helyesebb leszármazást, utalva a hollóra, mely elragadta a Zsigmondtól ismertetőjel gyanánt adott gyűrűt. Ettől a címertől tapadt hozzá és fiaihoz a Corvin (Hollós) név.

e) János élete folyásáról és dicsőséges tetteiről röviden a következőket jegyezzük meg. Zsenge gyermekéveiben anyja nevelte. Gyermekkorát Csáky Miklós erdélyi vajdánál töltötte. Némi ideig Szécsi Dénes zágrábi püspök udvarában élt. Miután fejét a katonáskodásra adta, az Ujlakiak zászlaja alatt vetette meg először harci vitézsége alapját. Ezután, mondja Palma [II. 260.], Zsigmond császártól Itáliába küldetve, két évet töltött Filippó milánói herceg táborában. Innen a virtus ajánlólevelével hazatérve, katonai parancsnoki tisztségekben alkalmazták, és mindig híressé vált az ellenséggel szembeni jeles szerencséjéről.

Miután Zsigmond halálakor Magyarország koronáját Albert nyerte el, és felismerte azt az erényét, hogy János egyszer az okos tanácsadó, máskor pedig a legbuzgóbb katona tisztét látja el, a katonák és nemesek rendjéből felemelve őt az ország báróinak sorába, a szörényi bán méltóságával tüntette ki, s tanácsait háborúban és odahaza derekasan és sikerrel felhasználta, ami Hunyadinak igen nagy tekintélyt szerzett övéi előtt.

Albert utóda, Ulászló, úgy vélve, hogy uralkodása kezdetének zavaraiiban hasznos lesz számára egy ilyen kiváló férfi fáradozása, kinevezte nándorfehérvári kapitánnyá, temesi (tömösi) bánná meg Erdély vajdájává, s rábízta a törökök elleni háború teljes vezetését. Ő pedig hamarjában néhány győzelemmel szentesítette felemelkedésének ezt a kezdetét. Erdélyben ugyanis

először Gyulafehérvár fölött, Szentimre falunál oly dicsőségesen ütközött meg az ellenséggel, hogy nemcsak személyesen a törökök vezérét, Mezet béget (közönségesen Mezithes) ölték meg fiával, az alvezérrel és 20 000 emberrel együtt (a magyarok közül Bonfini [III. 5, 444.] tanúsága szerint mintegy 3000 vezett oda), hanem Moldva és Havasalföld uralkodói is csatlakoztak a magyar szent korona iránti engedelmességhez.

Azután a Vaskapunál, amikor ugyanis a török – haraggal gondolva övéi említett pusztulására, és teljes erejével bosszút óhajtva állni – roppant hatalmas haderőt, mégpedig 80 000 embert küldött a Havasalföldre és Erdélybe Schabeddin pasa vezetésével, a mi Jánosunk, akit a törökök Jankusnak neveztek, néhány ezer katonájával, egyenlőtlen erővel, bátran vállalva a küzdelmet, oly csodálatra méltó győzelmet aratott, hogy (Bonfini [III. 5, 455.] beszámolója szerint) nem volt senki abban az ütközetben, aki magát és valamennyi utódát gazdaggá ne tette volna.

A szerencsésen véghezvitt haditett miatt és mindkét tartománynak a török veszedelemtől való megszabadításáért minden egyes városban háromnapig hálaadást rendeltek el, hogy Szabadítónkat a legodaadóbb tiszteletben részesítsék. Minden templomban sok zsákmányt, zászlókat függesztettek ki, s a Vaskapunál diadaloszlopot állítottak a győzelem emlékére [Bonfini III. 5, 455.].

Miután Ulászló király Várnánál elesett, mivel mindenki szeme előtt ott lebegtek Jánosnak az ország érdekében szerzett kiváló érdemei s a félelem a török háborútól, Magyarország kormányzójának méltóságába emelték. Az előkelők viszályai miatt megosztott Magyarországot mint kormányzó ritka előrelátással és vitézséggel László királynak megtartotta és növelte, a belső ellenséggel szemben éppen úgy, mint a külsővel. A fősvénység szennyétől és az uralom csábításától, noha majdnem hatalmában tartotta az országot, teljesen mentes volt. Ezt a méltóságot, amelyet végül is hét évig viselt, 1452-ben visszaadta Lászlónak, s ekkor nyerte el az örökös beszercei grófságot.

Mindezeket és sok egyebet, sőt csaknem János teljes életét felöleli a Lászlótól Jánosnak adott oklevél [7c.], amely származásának a kérdését is világosan előadja. Más esetekkel ellentétben, mellőzve az ősök dicsőségét, ékesszólóan elmondja: „Küz-

delmei, vitézsége, tehetsége, óvatossága útján János oda emelkedett, ahova a legtöbben idegen támogatással, őseik címei révén jutottak el, sőt még utódait is hozzájuttatta az ékes névhez és a hatalom kezdetéhez.”

Isten iránt János ritka vallásossággal viseltetett, királyaihoz ugyanolyan hűséggel. A törökök kétszer győzték le, noha tízszer ütközött meg velük, s tizennégyszer szerencsésen harcolt ellenük hirtelen és előre nem látott csatában. Egész életében sok küzdelem tette próbára, és ami a nagy emberek „jutalma” szokott lenni, ki volt téve vetélytársai folytonos vádaskodásainak. Ezeknek az irigykedését azonban nemes megvetéssel és kiváló tettekkel szokta legyőzni. Ami pedig a legtöbbeknek a gyűlöletét felszította ellene, származásának homályossága; erényei támogatásával a hivatalok legfőbb fokára emelte.

A sors 1456. szeptember 10-én (és nem augusztus 11-én) Zemplinben vagy Zemlinben⁵²⁹ ragadta ki az emberek közül, hátrahagyva a legnemesebb hősnőtől, Szilágyi Erzsébettől született fiait, Lászlót és Mátyást. Közülük az utóbbi Magyarország legdicsebb királya lett, amaz pedig Dalmácia és Horvátország bánja s a határok őrzésében atyja utóda; 1457. március 16-án Budán lefejezték, mert megölte Czillei Ulrikot, Magyarország tényleges kormányzóját (aki nem átalotta nyíltan azzal kérkedni, hogy ki fogja irtani Corvin János nemzetségét, melyet kutya-fajzatnak nevezett). Testét ugyanott, Krisztus legszentebb testének templomában, tisztességadás nélkül temették el; Mátyás királlyá választása után nagybátyjuk, Szilágyi Mihály Erdélybe, Gyulafehérvárra hozatta, és Szent Mihály templomában atyja, János kormányzó hamvai mögé nagyszerű gyászszertartással eltemettette. Vö. azzal, amit az I. 99. §. 12. mond Jánosról.

7) Miután Corvin János, a „dák Mars” és felesége elhunytak, a hunyadi uradalmat Corvin Mátyás király örökségei közé számította, majd átadta Corvin Jánosnak, vagyis természetes fiának. Ez a János herceg, az atyai erények örököse, sokaknak a pártoskodása folytán a magyar tróntól elütve, nemcsak a Mátyástól neki adott, Ulászlótól megerősített méltóságokat és tisztségeket nyerte el, hanem a Dráván túl, Illyria egész tartományát is birtokába vette azzal a feltétellel, hogy ha örökös nélkül halna meg, az egész a szent korona jogába menjen át. Ő azonban,

egyes ügyek nehézségeitől kényszerítve, lemondott az illyriai helytartóságról, s megelégedett városaival és a birtokokkal, amelyeket egészen ama napig magánjogilag birtokolt.

Ezek között volt Hunyad mezővárosa és vára is, ahol a herceg néhanapján tartózkodott. Itt, az ő udvarában, tizenhat évet töltött az ifjú Martinuzzi György [Palma III. 32.]. Miután János herceg elvesztette jegyesét, milánói Blankát, s a második feleségétől, Frangepán Beatrixtól született Kristóf és Erzsébet zsenge korban elhunytak, 1504-ben (nem 1502-ben, ahogy Istvánffy IV. írja), október 12-én, harmincöt éves korában ő maga is meghalt, nagy szomorúságot hagyva maga után. Szlavóniában, Lepoglaván temették el, sírfelirata ugyanis ez: „Anno Domini 1504 Xs 12 die hora undecima nocturnali, ultimos dies Joh. Corvinus clausit extremos. Sub humo corpus ad claustrum Lepoglavac tumulare iussit.”⁵³⁰

Életében ezt a címet használta: „Corvin János, Liptó hercege, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánja.”

A következő évben fia, Kristóf is meghalt, ki sem lépve a gyermekkorból, s vele kihalt Corvin János és Mátyás nemzetsége. János hercegről l. Bonfini [IV. 7–8.], Pray [Ann. IV.], Palma [III. 387.], Kercselich [298.] stb. Végül özvegyét, miután meggyászolta férje elvesztését, Ulászló király feleségül adta Brandenburgi György örgrófhhoz, s egész örökségét ráruházta; a férfi azonban néhány év lefolyása alatt az egész vagyont eltékozolta, s végül gyermekek nélkül fejezte be életét, l. Istvánffy IV.

8) A Corvin nemzetség után a hunyadi uradalomban az enyingi Török család következett, amelyből megemlítendőnek tartjuk a kiváló Török (régi írással Therek) Bálintot, akit a Fridvaldszkytól [96.] idézett iratok a vármegyei ispánok és a hunyadi várbeli várnagyok urának neveznek. Tudniillik a hunyadi vár és uradalom urainak a Corvinok és a Törökök idejében akkora volt a hatalmuk, hogy ők állítottak vezetőket a vármegye élére. Bocskai István erdélyi fejedelem alatt Bethlen Gábor (a későbbi híres fejedelem) az úr Hunyadon, de 1606-tól ez az örökség visszaszállott Török Katára,⁵³¹ Mikó Ferenc tanúsága szerint (194. §). Utoljára aztán újra a Bethlen család szerezte meg. Majd Bethlen István egyik leánya férjhez ment Zólyomi Dávidhoz, ahonnan született Zólyomi Miklós (134. §. 1.); ez erősen

haragudott, mivel Hunyad és Ilye várának fele a vagyonmegosztás értelmében Thököly Istvánnak jutott, Bethlen István vejének, aki Gyulaffi Sámuel leányától született, és ez volt egyik oka a törökökhöz való átszökésének, l. Bethlen, Comm. I. 3. Hogy utánuk milyen utódlás útján szerezte meg Hunyadot a méltóságos Apafi ház, nem tudom.

Az annyi úrnak hódolt s az 1599. esztendőben Mihály havasalföldi vajda parancsára felégetett mezővároshól immár távozzunk, meg sem tekintve annak Kincses nevű szőlőst (l. Dobait, a Vajdahunyad címszónál).

140. §

Ebben a kerületben 91 falu van:⁵³² Algyógy, Alpestes, Alsónádasd, Alsóvároszive, Árki, Bakonya, Balsa, Batiz, Bácsi, Bacalár, Bencenc, Bokaly, Bosorod, Bozes, Bucsum, Bujtur, Bulbuk, Cséb, Csigmó, Csónakos, Dédács, Dsosán, Erdőfalva, Erdőhát, Felsónádasd, Felsőpestes, Felsővároszive, Goncága, Glod, Grid, Gyalmár, Homoród, Hosdát, Jóvalcsél, Keresztényalmás, Keresztény, Kisalmás, Kisbarcsa, Kisdenk, Kiskalán, Kisoklos, Kitid, Kosztesd, Kőboldogfalva, Középalmas, Kovrágy, Losád, Ludesd, Lunkány, Máda, Magura, Magyarbrette, Martinesd, Mácsó, Nádasdia, Nagyalmas, Nagybarcsa, Nagydenk, Nagyoklos, Nándor, Nándorválya, Nyírmező, Pád, Petrény, Piski, Piskinc, Pokolvalcsel, Popesd, Porkura, Pojana, Pusztakalán, Renget, Répás, Russ, Sárfalva, Sztrigyohába, Sztrigyplop, Sztrigyszacsál, Sztrigyszentgyörgy, Szántóhalma, Szentandrás, Szentgyörgyválya, Szentkirály, Tamástelke,⁵³³ Tamáspatak, Tekerő, Tompa, Tormás, Tóti, Voja, Zejkefalva, vö. 135. §. 2.

1) Algyógy, azaz latinul Inferior Gyogyum: 1274-ben említik a gyógyi Pál ispánt (l. Szeredai [7.]). Felgyógyra való tekintettel (45. §. 15.) így nevezik az Istvánffytól [IV.] és Fasschingtól⁵³⁴ Aldiódnak hívott mezővárost, amely majdnem a Kenyérmező (Campus panis) vidékén, a Maros nyugati vagy ha úgy tetszik, északi partjánál fekszik. Kitűnő hírnévnek örvend mind régebbi és újabb birtokosai, mind meleg fürdője miatt.

A XVI. század elején Algyógyot II. Ulászló, Magyarország királya bizonyos feltételek mellett a felső-pannóniai Sajó vidékéről való Tárczi Jánosnak adományozta, amikor is ez a székegyek ispánja volt. De 1507-ben ugyanaz a király odaajándékozta Radulo havasalföldi fejedelemnek, mert ahhoz közelebb esett és kényelmesebb volt, míg Tárczinak egyrészt készpénzt fizetett érte, másrészt átadta neki a magyarországi Ónod várát. Radulo ugyanis (magyarul Rádulynak mondják), akit említettünk, a mondott évben Budára utazva, királyi módon felszerelt lovakat: a legjobb fajta spanyol paripákat, arannyal és drágakövekkel kirakott keleti szablyákat stb. ajándékozott a királynak alattvalói hűsége jeléül, és így a királyt jóindulatra hangolta maga iránt. Az említett adománynak örvendve, Radulo visszatért tartományába, és mindig emlékezve erre a jótéteményre, állandó hűséggel megmaradt Ulászló és fiai s utóda, Lajos pártján (Istvánffy IV.)

Bassaraba vajda⁵³⁵ elhunytával a kastélyt és Algyógy falut tizenöt faluval 1536 táján osdolai Kun Gáspár úr, a budai első várnagy kapta meg adományozás útján Jánostól, Magyarország királyától, és sima beiktatással – örökösei által – birtokában tartotta Báthory Zsigmond fejedelem koráig; ekkor Borbély András és György testvérek, mindketten katonai vezetők, ennek az örökségnek egy részét törvényesen átvették. Ezeknek viszont igazi és kétségtelen örökösei gyanánt említik a nemes Nádudvari, Váradi, Barcsai és algyógyi Török családokat; továbbá ennek a Török nemzetségnek a tényleges örökösei az előkelő Dobai, peterdi Lugosi, bencenci Olasz és cegei Wass családok maradtak, amelyek a méltóságos osdolai Kun és a kászoni Bornemisza nemzetséggel együtt birtokolták, l. Dobai (*Algyógy* címszó). Ez a két nagy hírű család, amelyet utoljára említettünk, jelenleg együtt birtokolja a méltóságos br. Györffy, gr. Bethlen, Balog stb. családokkal.

Akik ismerik a gyógyi fürdőt, azok méltán állítják, hogy ennek a falunak a területét a természet látta el e híres adománnyal. A domb, amelyik alatt a gyógyvíz felbuzog, olyanforma, mint a likacsos darázskő. Innen eredt az a közmondás: „Felgyógy ivással, Algyógy füröszttéssel gyógyít.” Mindkettő a méltóságos br. Bornemisza családjának van alárendelve.

Nem messze innen, Bozesnél, savanyúvíz tör fel.

2) Alpestes a nemes Balog családnak adott előnevet.

3) Alsóvárosvize (azaz latinul Inferior amnis oppidi), románul Orástyore, és Felsővárosvize, románul Varashtyie, Szászváros (Saxopolis) szék határánál terülnek el.

4) Bacalár a nemes Vadasok, Simonok stb. birtoka.

5) Bencenc: falu, ahonnan a nemes Olasz család írja előnevét. Dobai azt állítja (l. a *Bencenc* címszót), hogy méltóságos Olasz Mihály ítélőmester és tinkovai Macskási János itt éltek nagy tiszteletben. Úgy értesültünk, hogy jelenleg a Bethlen és Orbán családok is birtokosok itt.

6) Bokaly szomszédos az imént leírt faluval, s a vármegye határán fekszik. Birtokolják: br. kapivári Kapi György, Hunyad vármegye főispánja (134. §. 1.), akinek apja br. Kapi András, anyja gr. rátóti Gyulaffi Sámuel leánya, Gyulaffi Borbála. Kapi György leányai: 1) Kapi Borbála, aki feleségül ment torockószentgyörgyi br. Torockzai Istvánhoz, I. Apafi Mihály fejedelem belső tanácsosához, a kvártélyos lovas hadsereg generálisához; 2) Kapi Mária, marosnémeti gr. Gyulay Ferencnek, I. Apafi Mihály fejedelem tanácsosának és Közép-Szolnok vármegye főispánjának a hitvese; 3) Kapi Anna, méltóságos szentmárton-macskási Macskási Boldizsárnak, az említett fejedelem belső tanácsosának és Közép-Szolnok vármegye főispánjának az élettársa. L. Dobai (*Bokaj* címszó). Immár a falu több uraság alá tartozik, akik közül egyedül tekintetes alsóccsernátoni Bernárd úr ismeretes előttünk.

7) Csónakos vagy Csolnakos falu Erdélyben senkinek sem enged elsőséget kiváltságok dolgában, s mint valami kis ország az országban, egy homályos völgyet (132. §. 3.) foglal el Vajdahunyad mezővároson felül, s román parasztnépet táplál. De a róla elnevezett nemes és igen előkelő, ősrégi Csolnakosi család, amelynek udvarházai és lakásai nemcsak ebben a faluban, hanem más helységekből is láthatók, sarjadékaival igen nagy dicsőséget szerez a falunak. Ezt az igen jeles családot ugyanis rokoni szálak fűzik még a Corvin házhoz is, mégpedig Corvin (Hunyadi) Jánoshoz, a kormányzóhoz és fiához, Mátyáshoz, Magyarország leghíresebb királyához. Miután ugyanis Hunyadi János anyja, akit Buthi özvegyen hagyott, Zsigmond király ke-

gyéből Budán nemessé lett, visszatérve Erdélybe (139. §), férjhez ment egy másik román nemesemberhez, akinek Jariszló volt a neve; tőle született nemes fiai (Csolnakosi Dán, Vojk, Péter és János) nemsokára – Hunyadi János módjára – magyarokká váltak.

Ebből a nemzetségből származott (a Jariszló nevet Csolnakosira változtatva) a nemes csolnakosi Csolnakosi család, amely Corvin Jánostól nagyfokú mentességet szerzett ennek a Csolnakos falunak, s ezt Magyarország királyai és később Erdély fejedelmei is megerősítették, és a mai napig érvényben van. Ennek a falunak a jobbágysai ugyanis adót nem fizetnek, nincsenek alávetve a vármegye hatáskörének, bűnügyeik az úriszéken, vagyis földesuraik előtt folynak, és megvan a felfolyamodási joguk a nemes Királyi Táblához. A királyi pecsétek és parancsok náluk hatályukat veszítik, ha nem járul hozzájuk a csolnakosi urak nagyobb pecsétje mint ellenjegyzés.

Ily módon a Csolnakosi urak ebben a helységben kiskirályok módjára uralkodnak, de a többi erdélyi birtokukon, hasonlóan más nemesekhez, nincsenek kivételezve a kerületük hatásköre alól. Ez a páratlan kiváltság a következőkön alapul: a) Egy beiktató iraton, amely kelt 1446-ban Temesvárott, az Úr mennybe-menetelének ünnepén:⁵³⁶ „Hunyadi János, Magyarország kormányzója, tekintetbe véve és emlékeztetve idézve a néhai Csónakosi Jariszló fiának, Dánnak, nemkülönben Vojknak, Péternek és Jánosnak, az említett néhai Csónakosi Jariszló nemes fiának a sokirányú hűségét és a hű szolgálatokban az önzetlen érdemét meg az őszintén tetsző vitézi tetteket, Chionakos-birtokot, amelynek uradalmát az imént megnevezett Dán mostanáig a kenézség jogán tartotta, ugyanazoknak adományozza minden királyi joggal.” b) Az 1447-ben kelt adománylevelén, amelynek értelmében ugyanazon Hunyadi János ugyanazt a birtokot a nevezetteknek: Dánnak, Csónakosi Jariszló fiának, úgyszintén Csorbe Vojknak s Péternek és Jánosnak, Jariszló fiának adományozza. c) Ugyanazon Hunyadi János kivételező oklevelén, amelyet hadrakelésre szolgáló gyűjtés és adó céljából a nemes Csónakosi Vojknak és vele osztozkodó (139. §) testvérének, Hunyadi Jánosnak a maga fiai, László és Sandrin, nemkülönben Jariszló Dán nevében 1448-ban engedélyezett, s amelyet miután Erdély fejedelmei, mégpedig Báthory Gábor és Apafi

Mihály megerősítettek – tetszik közölnöm a tudós világgal. Tartalmuk ez:

„Mi, Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyarországi részeknek ura és a székelyek ispánja stb. Emlékezetébe ajánljuk, jelentve ezen oklevéllel mindazoknak, akiket illet, egyenként és összesen, hogy csónakosi Csónakosi András, János, Bálint, Miklós, Mihály és Péter jeles nemesek, a maguk és a teljes chionakosi Chionakosi család nevében (mai helyesírással Csolnakosi – B. J.) és személyesen elhozták és bemutatták a méltóságos és felséges néhai boldog emlékezetű elődünk, Báthory Gábor fejedelem egyszerű pergamenre írott, nyitott, az ő függőpecsétjével és kézalírásával ellátott bizonyos megerősítő levelét, amelynek révén ugyanaz a Gábor fejedelem a dicsőséges néhai Hunyadi János, akkoriban Magyarország boldog emlékezetű kormányzója, bizonyos kivételező oklevelét, amely magában foglalja a Csolnakos és Doboka nevezetű, Hunyad vármegyében lévő és birtokolt birtokok kivételezési módozatát és formáját az adózás és begyűjtés alóli megerősítésre méltott, alulírott tartalommal, a legalázatosabban kérve bennünket, hogy mi ugyanazt az oklevelet, mindazt, amit egyenként és összesen tartalmaz, érvényesítve, elfogadva és helybenhagyva, kegyesen megerősíteni méltóztassunk, amelynek tartalma e szavakkal következik:

»Mi, Gábor, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyarországi részek ura és a székelyek ispánja stb. Emlékezetbe ajánljuk, jelentve ezzel az oklevéllel mindazoknak, akiket illet, hogy a nemes Chionakosi András felmutatott és benyújtott a maga részéről bizonyos oklevelet, amelyet a néhai dicső Hunyadi János, akkoriban Magyarország boldog emlékezetű kormányzója egyszerű dupla papirosra, nyitva készített és vörös viaszba nyomott pecsétjével erősített meg, magában foglalva a Chionakos és Doboka nevezetű, Hunyad vármegyében létező és bírt birtokok kivételezési módozatát és formáját az adózás és begyűjtés alól, a legalázatosabban kérve bennünket, hogy mi ugyanazt az oklevelet, a benne foglaltakkal egyenként és összesen, érvényesen elismertnek és elfogadottnak nyilvánítva, kegyesen megerősíteni méltóztassunk, mely oklevél tartalma e szavakkal következik:

Hunyadi János, Magyarország kormányzója. Az egyes és összes prelátus, báró és gróf uraknak, közöttük pedig a hunyadi és hátszegi várakba állított várnagyoknak és más, bármilyen rangú és rendű embereknek, akik e levelünket látni fogják, kegyes üdvözlétünk! Azt mondja nekünk a jeles Chionaki Vojk, osztzkodó testvérünk a maga fiai, László és Sandrin, úgyszintén Jarisló Dán nevében az említett Chionakból, hogy több nemes és várnagy őket különböző szolgálatokkal, adókkal, begyűjtésekkel és hadrakeléssel erősen zaklatta, s ellentétben kormányzói tekintélyünk alapján nekik tett kedvezményünkkel, ma is zaklatja. Ezért mi, ezen jelen levelünkkel uraságtokat és testvérünket megkérjük, hogy az említett nemes chionakosi Vojkot s fiait, Lászlót és Sandrint, úgyszintén Jarisló fiát, Dánt és valamennyi utódjukat birtokaikban, úgymint a hunyadi vidéken lévő Chionakosban és Hátszegben meg Dobokában semmiféle zaklatással és háborgatással illetni ne méltóztassatok. Hanem azt akarjuk, hogy ők és valamennyi leszármazottjuk mentes legyen mindenféle hadrakelési szolgálattól, a beadásoktól és bármilyen adótól. Sőt jelen levél érvényénél fogva kimondjuk és elrendeljük, hogy ha Magyarország bármely örököse, a prelátsók és Magyarország bárói, különösképpen az említett Hunyad és Hátszeg várak várnagyai, megkísérelnék fentebb írott kegyünket meghamisítani, azok ütközzenek a mindenható Isten, a dicsőséges Szűz Istenanya, Szent Péter és Pál apostolok és a Mindenszentek haragjába, és ennél fogva legyenek átkozottak. Kelt Karánsebesen, Keresztelő János fővételének⁵³⁷ ünnepe előtti kedden, az Úr 1448. évében.«

Mi tehát, miután nekünk a fenti formában átnyújtották az előbb bemutatott kérést, kegyesen meghallgatva és megengedve, hogy az említett János úr közbeiktatott oklevelén sem törlés, sem kaparás nincs, és egyetlen részében sem gyanús, ellenkezőleg, minden hibától és gyanútól mentesen, szóról szóra, bármínémű kihagyás vagy hozzátoldás nélkül van beiktatva és beírva jelen levelünkbe, hogy ugyanazon módon és törvényesen legyen kibocsátva és erejénél fogva az igazság érvényesítve, elfogadva és helybenhagyva: elfogadtuk, jóváhagytuk és érvényesítettük s a fent nevezett Chionakosi Andrásnak, örököseinek és valamennyi leszármazottjának örök érvénnyel kegyesen meg-

erősítettük hiteles pecsétünk bizonyítékával ellátott ezen oklevél ereje és tanúsága szerint. Kelt Kolozsvár városunkban, az Úr 1609. évében, április hó 29. napján.

Mi tehát, kegyesen meghallgatva a nekünk ily módon, mint fent, átnyújtott ilyesfajta kérésüket és kedvezően fogadva, szem előtt tartva és tekintetbe véve az előbb említett Chionakosi Bálint hűségét és hűséges szolgálatait is, aki korábban, tíz év lefolyása alatt az étekfogónk, már négy esztendeje pedig főpohárnokunk s a becsületére és serénységére bízott és ráhagyott minden dologban és ügyben, kiváltképpen pedig, ami a jelent illeti, tisztében hívségesen járt el, cselekedett és a jövőben is ugyanígy vagy még jobban fog eljárni és cselekedni, hisszük, hogy az említett Gábor fejedelem imént közbeiktatott oklevelében nincs törlés és kaparás, és egyik részében sem gyanús, ellenkezőleg, mentes lévén minden hibától és gyanútól, jelen oklevelünkbe szóról szóra, bárminémű kihagyás, hozzátoldás vagy változtatás nélkül be van iktatva és lemásolva, hogy ugyanannak egész tartalma, minden záradéka, cikkelye és pontja szóról szóra olyan, s a levél rendesen és törvényesen van kibocsátva, s erejénél fogva az igazság van érvényesítve, elfogadva és helybenhagyva, ugyanazon Chionakosi András, János, Miklós, Bálint, Mihály és Péter, valamint összes örököseik és leszármazottaik javára mindörökre érvényesnek kegyesen elfogadtuk, jóváhagytuk és megerősítettük, s hiteles függőpecsétünk tanúságával ellátott jelen levelünk révén helybenhagytuk. Kelt Radnót várában, az Úr 1677. évében, szeptember hava 9. napján.”

Ezt a levelet a bal oldalon aláírta Apafi Mihály, jobboldalt Bethlen János kancellár, s a szokott módon el van látva ugyanazon fejedelem függőpecsétjével, s láthatóan pergamenre van kidolgozva.

A másik oldalon, alább, ez van írva: „Az 1678. évben, február 22-én Erdély és a hozzácsatolt magyarországi részek rendjei a Fogaras mezővárosban tartott országgyűlésen⁵³⁸ jelen kiváltságlevelet a benne írottak neveivel bemutatták, közzétették, és senki sem mondott ellent. Kiadta Sárospataki⁵³⁹ mester, a nagyságos erdélyi fejedelem ítélőmestere s. k.”

Doboka falu vagy birtok, amelyről ez a kivételező levél emlí-

tést tesz, már csak major (így nevezik az elpusztult falvak helyét – B. J.), s a nemes Csolnakosi nemzetség örökségei közé számít.

d) Corvin Mátyás király kivételező levelében ez olvasható: „Mi, Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királya. Emlékezetébe ajánljuk, ezen levelünk tartalmával jelezve, mindenkinek, akit illet, hogy tekintetbe véve hű nemeseinknek, Cholnoki Lászlónak és Sandrinnak, a szintén Cholnoki Dánnak és Jánosnak, nemkülönben a felsőlegenei⁵⁴⁰ Dragotha Miklósnak, Szilvási Mihálynak és Demeternek, az említett László és Sandrin osztozkodó testvéreinek hűségét és hű szolgálatait, amelyeket nekünk különböző helyeken és időkben a legnagyobb odaadással végeztek és intéztek, az ugyanők említett birtokát, a Hunyad vármegyei Hatzak vidékén létező és ott bírt Cholnokot és Felsőzylvást, a Legene nevezetű birtokon lévő részbirtokot, következőleg a népet és a jobbágyokat is, akik ez idő szerint bennük lakoznak, a királyi ünnepükön nekünk minden egyes évben örökké fizetni szokásos ötvened teljes befizetése alól különleges kegyelmünknel és királyi tekintélyünknel fogva kivételezendőknek és mentesítendőőknek véltük, sőt kivételeztük és mentesítettük jelen levelünk erejénél fogva. Ezért nektek, valamennyi hívünknek, az ilyenféle ötvened-jövedelmek beszedőinek és számvivőinek, akik ez idő szerint az említett Hunyad vármegyében működnek most és a jövőben, s akik jelen írást látni fogják, a leghatározottabban elrendelve megparancsoljuk, hogy az említett ötvened-jövedelmeket a nevezett László, Sandrin, nemkülönben Dán, János, Mihály és Demeter előbb megnevezett Cholnok és Felsőszilvás nevezetű birtokain s a már említett Lengene birtokon lévő részbirtokon és a jelenleg rajtuk élő népeket és jobbágyokat megadóztatni vagy az előrebocsátott kivételező levelünk tartalmával ellentétben ilyesféle ötvened-járadék fizetésére kényszeríteni és rászorítani semmiképpen se vetemedjete és valahogyan ne merészkedjete. Ezen levél elolvasás után visszaadandó a felmutatónak. Kelt Budán, Keresztelő Szent János vigiliáján,⁵⁴¹ az Úr 1466. évében, uralkodásunk kilencedik, megkoronázásunk harmadik évében.”

Ez a Felsőszilvás (137. §. 7.) és a ma Lindsinának hívott (144. §) Lengene nem a Csolnakosi családé, hanem a hajdan megajándékozottak női ágon leszármazott utódaié; a község

alól sincsenek mentesítve, s alávetik magukat a vármegye jogkörének. Ezekkel a kiváltságokkal egyedül Csolnakos falu büszkélkedik, s a Csolnakosi család örvend annak, hogy páratlan előjog ékesíti: a Corvin-címerben is fellelhető, a csőrében gyűrűt tartó holló. Ezt a címert ugyanis még maga Hunyadi János engedélyezte mind Hunyad vármegyének, mind pedig anyai javakon vele osztozkodó testvéreinek, s ezek is, az is megtartották. Tévedés tehát, hogy a családi hollóhoz a gyűrűt Mátyás király adta volna hozzá, hiszen atyja, János címerei, amelyek ma is láthatók Erdély egyes templomaiban és más házaiban, az ellenkezőjét bizonyítják.

e) Az idézett két kivételező oklevelet, amelyeket tekintetes felsőszilvási ifj. Balia Sámuel, a nemes Hunyad vármegye rendes jegyzője, a jogtudományban, bölcséletben, hittudományban és más téren igen művelt férfi közölt velem, a nemes Csolnakosi család tisztességére (amely nem ismer engem, és nem vélekedik úgy, hogy tartozom neki valamivel) elegendőnek tartottam bemutatni és kissé megvilágítani.

De mivel a *kenézség* szokása vagy joga szóba került, úgy vélem, érdemes róla röviden beszámolni. *Kenéz* vagy *chenez*, latin végződéssel pedig *kinizius* és *kenezius* magyar szavak, összetéve a *ki* (latinul *foras*, *extra*, *ex*) és *néző* (azaz latinul *spectator*) szavakból, s ezért a *kinez* vagy *kenéz* felügyelőt vagy bírót jelent.⁵⁴² Állításunk kitűnik Izabella leveléből, amelyet Fridvaldszky idéz [97.], és a Bekes-féle iktatóparancsból (amelyet újra idézünk 172. §. 3.), ezekben ugyanis néhány falu felügyelőit vagy bírait *chenezeknek*, *kinézeknek* vagy *kenizeknek* nevezik, sőt a magyarországi temesi bánságban a falvak előljáróit vagy bírait a mai napig *kenézeknek* vagy *kenizeknek* hívják (német helyesírással *Kenischnek*). Tehát a *kenézség joga* ugyanaz, mintha *bírói* vagy *felügyelői jogot* mondanánk. Ebből következik, hogy azok a nemesek, akikre birtokokat ruháztak a *kenézség* jogával, nemcsak az úriszék jogával bírtak (I. 195. §), hanem rendes bírói hivatallal, vagyis egyébként a csak egész vármegyei hatóságot megillető hatáskörrel. Az ugyanazon rájuk ruházott birtokokon az uralkodónak kijáró ötvened fizetését, a hadrakelést, a szokott adókat és beadásokat a *kenézi jog* alá tartozó birtokok jobbágysai és népei teljesítették ugyan, de máskü-

lönben a kenéz urak jogköre alatt állottak, és nékik végeztek jobbágyi szolgálatot. A kenézbirtokok ilyen joggal nem szoktak átszállni az összes leszármazottra, sőt a fiakra is ritkán.

Az előrebocsátottakból arra következtethetünk, hogy a híres Csolnakosi család a kenézség jogával a mai napig is él Csolnakos birtokon, amelyet úgy tart hatalmában, mint amelyet királyi joggal is nekiajándékoztak, vö. 17.

De már lépünk ki végre Csolnakosból, amelynek a neve a *csolnak* vagy *csónak* (latinul *lintert* jelentő) magyar szóból ered (amit egykor ebben a helységben készíteni szoktak).

7) Dédács, románul Biszkáré, méltóságos marosnémeti gr. Gyulay Ferenc úrnak, az említett kvártélyos csapatok generálisának a tulajdonában van.

8) Losádi, másként Losád, e vármegye nevezetesebb községei közé tartozik, Dobai szerint (l. ezt a címszót) egykor a magyar király négy jeles katonai férfiúnak ajándékozta. Közülük egyik a méltóságos br. Györffi család alapítója volt, ezenkívül a Márton, Fekete, Farkas stb. nemescsaládok sarjadékai. E falu leírásánál ugyanaz a Dobai említést tesz, de nekünk is meg kell emlékeznünk elsősorban a nemes nagyváradi Veress családról, amelynek itt szép öröksége van.

9) Nagybarcsa a főnemes és br. Barcsaiak nemes öröksége; ők nagybarcsainak szokták írni magukat. Régebben kastéllyal büszkélkedett, amelyet Forgách Zsigmond generális 1611-ben hadseregével feldúlt (l. Mikó 153. §); Barcsai Ákos, Erdély fejedelem itt lakott, mielőtt tisztségébe lépett volna, I. 121. §. Ákos fejedelem után a méltóságos és igen régi családból való jeles hős élt itt, Barcsai Mihály, I. Apafi Mihály belső tanácsosa, Fehér vármegye főispánja és a hadseregek generálisa, akitől származtak: Barcsai Mihály, Barcsai Sándor és Barcsai Gergely, Záránd vármegye főispánja, jámbor és igen gazdag vitéz. Ebből a dicsért szép nemzetségből még sokan mások is jeleskedtek s jeleskednek ma is.

10) Nagyoklos kiterjedt falu; nevezetes boráról, amely kellemes illatú, s a színe, ha egy-két évig megmarad, hasonló a folyékony aranyhoz, nem könnyen hoz bajt a fejre, sem az idegekre, ezzel szemben azt mondják, felmelegíti a gyomrot, s jó a hólyagnak, l. Fridvaldszky, Diss. [8.].

11) Piski, régebben Pyspüki (l. Szeredai 9.), románul Szimere, a Sztrigy mellett. Előbb Barcsai-birtok volt, most házasság révén Bánffy. Nevezetes méltóságos Barcsai Ágnes, őexcellenciája losonci gr. Bánffy Dénes szabadbárá (95. §. 2.) felesége (néhai Barcsai Gergely [l. 9.] úr leánya méltóságos Nalácsi Sára úrnőtől) kastélyáról.

12) Piskinc román falu; e vármegye másik kis részecskéjével együtt a szászvárosi szász szék területének körzetében fekszik, ami arra mutat, hogy ezt a széket hajdan Hunyad vármegyéből hasították ki.

13) Popesdet az előző évszázadban Papalmásnak nevezték a Comp. [IV. 12, 11.] tanúsága szerint,⁵⁴³ melynek erejénél fogva határozatba ment, hogy ez az egyébként kincstári birtok átadandó nemes alpestesi Balog Máténak a haza javára végzett különféle szolgálataiért, a mi korunkban azonban a magyarok is román néven, Popestynek, Popesdnek hívják. Dobai (l. *Papalmás* címszót) közli, hogy ezt a falut a nemes váradi Gargocs család bírta, és ma is az övé.

14) Sárfalva: a románok Saulejnek hívják.

15) Szántóhalma Macskási-birtok.

16) Tamástelke⁵⁴⁴ az Egregy folyó mellett fekszik. Ebben a faluban Dobai (l. e címszót) dicséri tekintetes Pogány Józsefet.

17) Zejkfalva a Sztrigy folyótól odébb, gabona- és bortermő, kellemes helyen terül el; több évszázad óta a zejkfalvinak írott, nemes Zeyk család birtoka. 1404-ben Zsigmond király új adományszózat által ebben a birtokban megerősítette Zeyk Péter fiát, Zeyk Lászlót. Zeyk Péter apja az atyai örökségről 1377-ben kelt oklevél tanúsága szerint Zajk volt. A jeles Zeyk család azonban, anélkül, hogy ettől a Zajktól elkülönítené magát, leszármazásának elágazásait távolabbra vezeti vissza. Ám az előző századokban is nem kevés híres hőst mutat fel. Hogy Zeyk István és András testvérek 1131-ben Zejkfalvát birtokolták, arról biztos tanúságot tesz az a levélmásolat, amelyet Zeyk István 1631-ben szerzett a fehérvári káptalantól. Továbbá azt, hogy egy Zajk és az ő édestestvére, János, 1096-ban Zajk István 1046-ban élt, igen régi oklevelek bizonyítják. Sőt a Hunyad vármegyei tisztviselőkkel kötött egyik egyezkedés mutatja, hogy egy bizonyos Zajk 1010-ben is jeleskedett.⁵⁴⁵ Van tehát ok arra, hogy ritka

ódonságával büszkélkedjék a jeles Zeyk család, amelyből méltóságos zejkefalvi Zeyk Dániel úr, az erdélyi nagyfejedelemségben a nemes Királyi Törvénytábla főítélőmestere a legmagasabb dicséretre érdemes műveltsége és erkölcsisége miatt.

A jeles Zeyk család örökségi irataiból legyen szabad bemutatnom valamit a kenézségi jogra [7.] nézve. Nevezetesen, Zeyk Miklóst és Pétert 1377-ben Felkitid, Alkitid és Aklus birtokában kenézségi joggal meghagyják; Zeyk Miklós fiát, Mihályt, nemkülönben Dumbraviczai Pétert fiával, Mihállyal Dumbravica és Lodomér⁵⁴⁶ helységeiben 1505-ben a kenézség jogával beiktatják, de csak őket személyesen, a két Kitiden ellenben és Akluson utódaikat is.

III. A Maros völgye

141. §

A Maros völgyében három mezőváros alakult ki: Déva, Dobra és Ilye, falu pedig 122.

Déva régi mezőváros, a dévai uradalom (és egykor szabadbírárság) feje, magyar, román és bolgár település. Nevezetes a helyvét hitűek templomáról, az obszerváns szerzetes atyák klostromáról, a vármegye nemes Állandó Táblájának székházáról, a mágnások és nemesek házairól, a vásárokról és egyéb dolgokról. A dévai vár, egy magas hegy sziklaormára építve, a város felett tekint alá a termékeny földjei miatt roppant híres Maros-völgyre.

Megjegyzés: a dévai várban, a déli falon ez áll:

„Franciscus Gezi de eadem Geszt 1582.” És: „QVae teMpora DestrVXerVnt, VLIsses TransyLVanlae GeneralIs soLertIa restaVraVit.”⁵⁴⁷

1) Ki mondaná meg, hogy honnan ered a Déva név? Dobai (l. a *Déva* címszót) – nem tudom, miféle szerző után – úgy véli, hogy a várat Diva Faustina, Marcus Aurelius római császár felesége építtette, és ezért kapta ezt a nevet. Némelyek azt gondolják, hogy a dákok királya, Decebal építtette, és régebben Decidavának, vagyis Decebalus hegyének nevezték (az a felfogás

ugyanis, hogy dák nyelven a hegyet *dávnak* vagy *davának* mondták), s ebből maradt fenn végül a Déva. De ezekből sem bizonyosat sem szabad következtetni. Mondják meg az angolok, hogy az ő *Devájuk* (a chesteri grófságban) honnan kapta a nevét, s talán nekünk is segíteni fognak.⁵⁴⁸

A dévai vár harangján ez áll. „Spect. ac Magnificus D. Dominus Stephanus Bethlen de Iktár supremus et Perpetuus Comes Cottus Hunyad et Máramarosiensis hanc campanam fecit, in usibus Sacr. Eccl. Illien. A. D. 1646.”⁵⁴⁹

2) Déva mezőváros és az azonos nevű uradalom a régi időkben azokhoz a koronajószágokhoz tartozott, amelyeket tisztá kincstári javaknak neveztek, majd a későbbi években a szabadbáróság jogával és címével bizonyos személyekre ruháztak. Így Geszti Ferenc, anyai ágon Báthory Zsigmond fejedelem rokona, 1581-ben Erdélybe jött, és megajándékozták Déva várával [Bethlen VIII. 547, 586.]. Feljegyeztük, hogy Geszti után ezt az uradalmat átadták Bocskai Istvánnak (85. §. 28.). Ugyanezt a dévai várat 1601-ben tartozékaival és épületeivel együtt az erdélyi rendek felajánlották Giorgio Bastának, a Mihály havasalföldi vajda ellen nyújtott segítségért, amit Basta nehezményezett, mert úgy vélte – írja Bethlen –, hogy már egész Erdély a császárré, s abból a rendek senkinek sem adományozhatnak semmit [XI. 821.]. Azután Erdély fejedelmei többnyire maguk tartották hatalmukban a többi kincstári jószággal együtt. 1650-ben, amikor összeállították a kincstári javak jegyzékét, a következő helységek tartoztak ehhez az uradalomhoz: Déva mezőváros, a falvak közül pedig: Szántóhalom, Szentandrás részjószág, Aszúalmás, Kercsest, Popest, Nagymuncsel, Brettelin, Káján, Kosolja, Herepe, Aranyos, Vulcsesd, Jófő városa, Gerend, Hunyadbun, Lászó, Brettye, Szászdisor, Mihalyesd, Alsólaposnyak, Sztancesd, Plaj, Radulest, Fadsacel, Vecel, Felsőbraznyik, Alsóbraznyik, Roskány és Bánk. Majorok: Szilistye, Dragice, Tyej, Bukuresd, Lesesd, Sesz, Korom, Sztregonya.⁵⁵⁰

Amíg az uradalom a fejedelmek hatalma alatt állott, bizonyos számú puskás [róluk I. Comp. 20–21. ed.] volt benne található; ezekről az 1670. évi 11. országgyűlési cikkely így szól: „Hunyad vármegyében a dévai jószágból, amelly 23 puskások

nobilitaltatnak, hogy kapuszám köz é contribuáljanak, nem capitatum, közönségesen végeztük.”⁵⁵¹

3) Manapság ebben a városban nagyobb kincstári jogokat bír méltóságos Daniel Zsófia úrnő, őexcellenciája néhai Haller János erdélyi kormányzó özvegye, és van több mágnás és nemes is, akinek a város házat és birtokot engedélyezett, mégpedig: a Macskási, Daniel, Bethlen, Veress, Ribiczei, Pogány, Balia, Vajda, Váradi, Harsányi, Kincses urak.

4) Végül a város, amelyről némelyek helytelenül azt írták, hogy fallal van övezve, három templomot számlál. Egyik a helvét hitet valló magyaroké; a másik a bolgároké, ez a városnak azon a részén fekszik, amelyet Bolgárvárosnak nevezünk (latinul *Bulgarium oppidum*), és amely az obszerváns Ferenc-rendi atyáké. A harmadik a görög szertartású románoké. A hetivásárt szombati napon tartják. A Veresmál és más szőlősök jó bort teremnek.

A dévai vár kútja fölött ez áll:

Me aedificat Steinvill, illis ut porrigam undam
Vincere qui cupiunt Turcas, arcemque tueri,
Fortiter indomitos quoque debellare rebelles.⁵⁵²

142. §

Dobra katonai mezőváros, mely a Maros ugyanazon partján fekszik, mint Déva, az utolsó Erdélyben Temesvár felé. Van postaállomása, és szállást nyújt a lovas határkapitánynak (I. 213. §).

1) Maga a név mutatja, hogy ez a mezőváros, vagy inkább régi vára, a szlovákok munkájával épült. Itt van ugyanis a bejárat, amelyen át a Bánságból Erdélybe tartunk, és ezért ragadt rá a helységre a Dobra, azaz Jó (értsd: *cesta*, vagyis *út*) név [Szege-di, Decr. 335.], bár Fridvaldszky [5.] határozottan állítja, hogy ez egy nehéz út.⁵⁵³

2) Nem tudom, vajon erről vagy az ilyei várról vagy másról írta Bethlen [IV. 189.], hogy „eközben a törökök Erdélyben, Déva és Lippa között, nekik alkalmas helyen várat kezdtek építeni Er-

dély megfélemezésére, s katonasággal erősítették meg; Török János és Baki⁵⁵⁴ a török őrseget megölték, s a várat feldúlták”.

143. §

Ilye mezővárosa és romba dőlt vára Dobra mezőváros vidékén, a Maros másik partján fekszik. Régebben éppen annyira, mint a természet, mesterségesen is megerősítették, s az előző századokban a határszéli erődök közé sorolták. Erdély fejedelmének, Bethlen Gábornak a születése révén vált híressé, vö. 62. §.

1) A várat és az uradalmat a XVI. században iktári Bethlen Farkas szerezte meg, akinek a fia, Bethlen Gábor, ebben az ilyei várban látta meg a napvilágot. Ennek emlékéért aranybetűkkel mutatja ma is ugyanott, ugyanaz a ház, amely a születőt befogadta, a következő módon:

Honori et memoriae sempiternae Castri Ilye loci
natalis Serenissimi Sacr. Rom. Imp. et Transylvaniae
Principis GABRIELIS qui in dicto Castro paterno
Anno CHR. 1580. feliciter natus est. Clarissimae fa-
miliae suae Bethlenianae antiquissimae sidus.⁵⁵⁵

Regis Corvini jactat se Urbs Claudia Cunis
Urbs eadem nobis Bochaium genuit.
Ilye suo tanto lactare fidenter Alumno
Princeps Marte potens, pace benignus is est.
Est patriae pater, ac et libertatis avitae
Vindex, hinc populis Jura dat aequa suis.
Hic nova cunctarum facies lactissima rerum
Principe BETHLENIO sceptrum tenente redit.
O! Dilecta Deo, tantum quae Numen, et una
Area produxit Saccula clara Domus.
A.DNI 1627⁵⁵⁶

2) A XVII. század közepe táján ment határozatba, hogy Ilye vára a hozzá tartozó jószágokkal együtt maradjon ugyan előbbi birtokosainál, de amikor már nagyon is határszéli helység lesz,

szálljon át Erdély fejedelmeire, amikor jónak látják, de úgy, hogy az előző birtokokkal egyenlő értékű birtokot vagy kastélyt adnak érte. Ugyanakkor maguk a tulajdonosok tartsanak a várban öröklő⁵⁵⁷ és a haza bizalmára méltó embereket kapitány és porkoláb gyanánt, állandó harminctagú katonai őrséggel, amelyet hűség köt a fejedelemhez és az országhoz. Ha a szükség úgy kívánja, ezenfelül tartozzanak bebocsátani helyőrséget is, l. Appr. III. 62, 1.

3) Az 1714 áprilisában az ilyei uradalomban végzett összeíráskor a romladozó várban még épségben láthatók voltak az északi és középső házak az alattuk lévő pincékkel, de a többi épület össze volt omolva. Összeírták a veteményes-, gyümölcsös- és vadaskertet s a raktárakat. Jövedelem: a malomból, a húsvágásból, a hetivásárok vámjából, a halászat, szőlősök, szántóföldek, rétek után, a makktermő erdőkből, a tizedből (búza, zab, kender, törökbúza, méhek, disznók, juhok), kocsmákból stb. Ez évente 1195 magyar forintot hozott. Számba vettek szolgálattelvő jobbágyot 68-at, zsellért telekkel 33-at, zsellért telek nélkül 20-at. Az uradalom tisztviselőinek az évi fizetése mintegy 530 magyar forintra emelkedett. Vö. 62. §. 2.

144. §

Az ehhez a kerülethez tartozó 122 falu neve: Abucsa, Almascel, Alsólapugy, Alsóboj, Alun, Arany, Aranyos, Bábolna, Bácsfalva, Balesd, Bánpatak, Bankselistye, Bástya, Batrina, Berekszó, Boholt, Bojabirz, Bós és Groszbós, Brassó, Branyicska, Brettelin, Bun, Bunyila, Burjánfalva, Bursuk, Burznik,⁵⁵⁸ Cserbel, Cserbia, Cserisor, Cserna vagy Tserna, Csértés, Csértésköz, Dumbravica, Fadsacel, Felsőboj, Felsőlapugy, Feresd, Fintóág, Folt, Fornádia, Furkaszora, Füzesd, Füjesbogara, Giulcsd, Glod,⁵⁵⁹ Glodhátja, Godinesd, Golyes, Grosz, Guraszáda, Gyálakuta, Gyalár, Gyálumára, Gyertyános, Haró, Herepe, Holgya, Hosdó, Kajanel, Káun, Kecskedága, Kéménd, Kérges, Keresec,⁵⁶⁰ Kismuncsel, Kistrápol, Koscsd, Kozolya, Laposnyak, László, Lelesz, Lesnek, Lincsina, Magyarosd, Marosbretttye, Marosnémeti, Marossolymos, Merisor, Mihalyesd, Mikánesd,

Nagyág, Nagymuncsel, Nagyrápolc, Navalyafalu, Ohába, Petresd, Plop, Pojána, Pojenicatom, Pojenicavojni, Radulest, Rákosd, Roskány, Ruda, Runk, Szakamás, Szárazalmás, Szelistye, Szelisztýora, Szirbvalje, Szocsesd, Sztancsesdohába, Szteregona, Sztójenyásza, Szuhodel, Szuliget, Tataresd, Telek, Tirnava, Tirnavica, Tisza, Toplica, Tyej, Ullyes (Kulyes),⁵⁶¹ Valisora, Vormága, Vicel vagy Vecel, Viszka, Vorca, Vulcsesd, Zalasd, Zám.

1) Arany, románul Uroi, régi falu a Maros partján; egykor Aranyvárnak (vagyis latinul Auri arx) hívták, de már a vár köveiből és falaiból a méltóságos birtokosok új házat építettek és építenek a szomszéd falvakban. Ez a vár is Kapi György, a nagy emberé volt (134. §. 1.), aki fogságban, vasra verve halt meg, írja Cserei [114.]. A Sztrigy a szemközi partról ömlik a Marosba.

2) Bábolna a méltóságos br. Naláczi család (137. §. 17.) szép és udvarházakkal fényes öröksége. Jelenleg ugyanis méltóságos br. Naláczi Józsefné méltóságos fiával, br. Naláczi Károly úrral, cs. kir. és apostoli szent felsége kamarásával birtokolja a falu egyik felét, a másik felét pedig méltóságos br. Naláczi Elek és József urak és Naláczi Lajos méltóságos özvegye. A bábolnai bornál nemesebbet nem iszik Erdély (132. §. 4.); ezt a bort a Plés ontja (teljesebb nevén talán Pléhes, azaz latinul Laminosus, mivel csaknem egészében a sötét csillám egyik fajtájából áll, amelyben a bor anyái — így nevezi Apulcius a szőlőt — kővel táplálkoznak). Van itt egy borkút (latinul: Vini puteus) nevezetű szőlős is; így nevezik bőséges termékenysége miatt, de semmi-
ben sem marad el az előző mögött. Ezenkívül a falu Vajja⁵⁶² nevű földjén melegforrás buzog fel, amely most kenderáztatásra szolgál; ha ezt kiépítenék, Algyógy (140. §. 1.) híré is megérdemelné, vö. 45. §. 53.

3) Berekszó nem sok évvel ezelőtt a nemes Tisza László, Bajoni Ferenc, Szemera Márton stb. örökségeiről volt híres Dobai szerint, aki azt állítja (l. a *Berekszó* címszót), hogy a nemes borosjenői Tisza család több más nemescsaláddal együtt kénytelen volt elhagyni Magyarországon régi birtokait a törökök pusztításai miatt.

4) Bojabirz⁵⁶³ román falu; úgy tűnik nekem, hogy nevét a dá-

kok igen régi királyától, Boërebistától (I. 7. §. 60.) kapta, akit Bonfini [I. 1. 9.] Byrebiscának, mások Berobistának, Strabo pedig [VII. 298.] Byrebistasnak nevez.⁵⁶⁴

5) Branyicska kapucsát vagy kis kaput jelent; ez a név, úgy látszik, az innen kényelmesen vezető útról ragadt rá a helységre.⁵⁶⁵ A falu Ilye mezőváros fölött, a Maros északi partján fekszik. Szegedi azt állítja [Tyr. III. 34.], hogy Branyicskát másként Tótváragyának (azaz Tótvárhídjának, latinul Slavonicae arcis ponsnak) nevezték. Bethlen azt jegyezte fel [VIII. 596.], hogy Báthory Zsigmond fejedelem 1595-ben nemesekből és katonákból álló erős csapatot küldött ide, amely az itt állomásozó mintegy kétszáz török katonát hirtelen lekasabolva, hatalmába kerítette a mezővárost. Ugyanaz a Bethlen az 1594. évnél azt írja [VIII. 560.], hogy Báthory Zsigmond katonái itt saját kúriájában miszlikbe vágták Szalánczi Lászlót, aki azért volt nevezetes ember, mert az ottomán portához sikerrel vezetett több követséget.

Nem akadok nyomára annak, hogy kik voltak e falu és kastély birtokosai. Soraikban találunk egy Szalánczit; Bethlen pedig közli [IV. 153.], hogy Branyicska és Alvinc kastélyai a Martinuzzi György barátéi voltak. Utoljára ez az örökség a méltóságos Jósika családra szállott, amely egykor a magyarországi temesvári bánságban egy különálló hegyre épített Sidóvárát bírta hatvan egész faluval. A méltóságos br. Jósikák már branyicskainak írják magukat, ugyanis br. Jósika Gábor, Istvánnak a fia Füzi Borbálától, katonai vitézségével kitűnve, a branyicskai kastélyt kapta jutalmul a fejedelemtől, aki kitüntette őt a *branyicskai* címmel is. Gábor fia volt Keresztesi Zsuzsannától István; ennek és Szalánczi Annának a fiai: Imre, nemes Torda vármegye főispánja és VI. Károly császár egyik lovas regimentjének ezredese, valamint Imre fivérei: István és Dániel. Imre fiai Rác Krisztinától Mózes és József. Br. Jósika Mózes alezredestől és Wesselényi István elnök és tanácsos lányától, Wesselényi Máriától született fiaik Imre és Dániel, meg egy lány, Mária.

Ebből a méltóságos br. Jósika családból a XVI. században nevezetes volt Jósika István, Báthory Zsigmond kancellárja; ezt az Istvánt a fejedelem 1598-ban Szatmáron fővesztéssel büntette [Bethlen IX. 666.].

6) Cserna adta nevét az azonos nevű folyónak, vagy attól kapta.

7) Csertés nem utolsó helyen áll aranybányászatával [Fridvaldszky 83.].

8) Falt, gyakrabban Folt falu kastélyával, tartozékaival és a lazurai uradalommal több mint öt évszázadon át a nemes (férfiágon ebben az évszázadban Bálintban kihalt) Folti család öröksége volt (l. Dobainál a *Folt* nevet). Folt falu jelenleg java részben a Bethlen családé s a méltóságos Bethlen Gergely udvarháza díszíti, akinek a fiai méltóságos Naláczai Borbálától: Lajos, László, Gergely és Ferenc s leánya Borbála. Sajnálatos, hogy az áradó Maros hullámai szerfölött rongálják a partot, ahol a falu fekszik, s egyes épületek összedőléssel fenyegetnek.

9) Hosdót másként Hosdátnek nevezik.⁵⁶⁶

10) Kéménd egyes feljegyzésekben Kimid. Régebben a nemes Kéméendi család alá tartozott, amelybe házasság útján bejutott lesnyeki Dobrai Péter, Hunyad vármegye ispánja és Vajdahunyd várának várnagya, továbbá a kéméendi Váradai és Dédácsi családok (l. Dobai a *Kéménd* címszónál). Az itteniek borvizet isznak.

11) Kérges: román falu, jó cseresznyével dicsekszik.

12) Lesnek a nemes gr. Teleki, Tordai, Szeredai, Gargocs, Ribiczai családoknak szolgál.

13) Magyarbretteye, másként [helyesen] Marosbretteye, Ilye és Branyicska között, a Maros északi partján fekszik.

14) Marosnémeti, románul Mintyie, Déva alatt, a Maros ugyanazon partját foglalja el. A falu hírét a méltóságos gr. marosnémeti Gyulay családtól kapta, amelynek békében, de leginkább háborúban szerzett érdemei ügyesebb dicsérőt érdemelnek, mint amilyen én vagyok.

Ez a kitűnő és igen régi család Alsó-Magyarországról jött Erdélybe, hátrahagyva ott a törökök pusztításától erősen szorongatott, nagy kiterjedésű birtokait. Legnagyobb vitézeit és hős Achilleseit a haza erősítésének és boldogításának szentelte. Híres volt méltóságos Gyulay István⁵⁶⁷ váradai parancsnok (generális), Pécsi Simon kancellár veje, akinek a fia hitvesétől, a szenterzsébeti Pécsi lánytól Ferenc volt, I. Apafi Mihály fejedelem tanácsosa és Udvarhelyszék főkirálybírója. Ferencnek első

feleségétől, Barakonyi Klárától született fia őexcellenciája néhai gr. marosnémeti Gyulay Ferenc generális úr, aki nemzette – a fölötté jámbor elsőszülött grófnővel, Bánffy Máriával – ifj. gr. Gyulay Ferencet, cs. kir. és apostoli szent felsége ezredesét, aki ivadék nélkül halt meg, valamint nagyságos marosnémeti gr. Gyulay Sámuel urat, a kir. Mária Terézia katonai rendjel kiskeresztjének lovagját, cs. kir. kamarást, a mezei hadak főparancsnokát, a nemes erdélyi határőr-katonaság brigadérosát stb., akinek jó neve van Erdély legjelesebb tudósai között. Ugyanannak a méltóságos Ferencnek, akit említettünk, br. Kapi Máriával kötött második házasságából született: őexcellenciája néhai gr. marosnémeti Gyulay István generális úr, aki apja volt a nagyságos gr. Gyulay Ferenc úrnak, ő cs. kir. és apostoli szent felsége mezei hadai főparancsnokának, Gyulay József úrnak, régebben a nemes Kővár vidéke főkapitányának és Gyulay Lajos úrnak. Ebből a nagy hírű nemzetségből Bethlen [V. 249.] dicsérettel említi Gyulay Mihályt, aki 1566 körül a törökök császárához vezetett követségekről volt híres.

15) Marossolymos, Déva mezőváros környékén, sóvásáraitól nevezetes; egyébként a falut Dobai (l. a címszót) Barcsai-birtok gyanánt emlegeti.

16) Nagyág vagy Szekeremb bányafalu, híres a kitermelt arany bősége miatt [Fridvaldszky 85.].

17) Nagyrápolyt Dobai adatai szerint (l. a *Rápolyt* címszót) korunkat megelőzőleg az e vármegyében birtokkal leginkább ellátott tárnok családé, a Macskásiaké volt, akiknek itt ivadékaik voltak a nemes branyicskai Jósika, széplaki Petrityevity, tancsi Földvári családokból. Jelenleg a méltóságos Nemes, Jósika, Györffi, Sándor, Földvári családoké.

18) Plop neve románul nyárfát jelent.

19) Rákosd katonafalu, de vannak nemescsaládjai is, mint: Nagy, Farkas, valamint mentesített lakosai. Egészséges csereszyéjére büszke.

20) Roskány őexcellenciája özvegy Haller Jánosné (141. §. 3.) birtoka, és papirosmalmáról (latinul officina chartacea) nevezetes.

21) Tyej neve román nyelven hársfát jelent.

22) Vecel falu a nevét egyes írók szerint Decebal eltorzított

nevéről kapta⁵⁶⁸ (137. §. 26.). Erre vonatkoznak Fassching szavai [Vet. 64–65.], aki azt írja, hogy „Behamb *Notitia Hungariae* című könyvében (239. §) említ egy igen régi ezüstpénzt, amelyet Luckius Attilának tulajdonít, ő maga azonban Decebalnak, Dácia királyának, azért, mert a pénz »Wezel« felirata Decebalus eltorzult nevét mutatja... A pénz másik oldalán egy vonal talán a Sztrigy folyóra utal... amelyben Decebalus elrejtette kincseit... a vonal mindkét oldalán lévő mező pedig Dácia termékenysége.”

Kétségtelenül nehezen fogadható el az, hogy az említett pénzre vésett név és címerpajzs Attilától származhatott, mivel Attila ettől eltérő, más címet használt, amint Michael Ricius írja: „Címerként Attila az ölyvök családjába tartozó koronás turult viselte” [I. Fassching, Vet. 65.]; ezt a címet pedig a magyarok egészen Géza vezér koráig megőrizték [Bonfini I. 3, 53.].

Ezt a kérdést azonban rábízom bárkinek az ítéletére, hiszen Elzászban van egy nemes Vezel család, amely ugyanezt a nevet és címet követeli pajzsa számára. Ezért nehezen lehet eldönteni, kinek tulajdonítható az említett pénz.

Ennek a falunak a területén római feliratokkal ékes köveket ásnak ki, s a római település más emlékeit.

23) Zalasd falut az egykor nagynevű Zalasdiak családja birtokolja [Bethlen X. 746.].

Egyházi ügyek

145. §

Ebben a vármegyében a római katolikusoknak egy esperesi kerületük van, a hunyadi, amely négy plébániából áll, a helvét vallásúaknak a hunyadi, másként dévai esperességük, amely 29 egyházközséget számlál. A görög szertartású románok az előbbiekénél sokkal számosabbak (133. §. B.).

I) A római katolikusok plébániái: 1) Déva, amelyet az obszerváns Ferenc-rendi atyák, közönségesen a bolgár barátok igazgatnak. 2) Dobra, ugyanazoknak a Déván székelő atyáknak a gondjaira bízva. 3) Hátszeg, ahol ennek a kerületnek a főes-

perese lakik; a szigorú Ferenc-rendi atyák itt is meg vannak telepedve. 4) Hunyad, amelyet a szigorú Ferenc-rendi atyák konventje gondoz.

Ebben a hunyadi (vagy hátszegi) kerületben 1766-ban megszámláltak három katolikus anyaegyházat, ezekben a katolikusok lélekszáma ez volt: férfiak 185, nők 202. A leányegyházakban: férfi 437, nő 379.

II) A helvét vallásúak kerületét az 1766-os összeírás ebben a táblázatban mutatja be:

Sorszám	Az anya- és leányegyházak neve	Férfiak	Nők
1	Déva	152	175
2	Alpestes, Tamástelke, Felpestes, Keresztúr	140	176
3	Rákosd	215	194
4	Vajdahunyad, Csolnakos, Bujtur	69	52
5	Hosdát, Nádasd, Batiz	155	129
6	Zeykfalva, Russ	10	7
7	Hátszeg, Nalácvád, Farkadin, Totesd	75	84
8	Nagypestény, Osztró	32	37
9	Klopotiva	28	25
10	Felsőzálláspataka, Fejérvíz, Macsesd, Bajesd	54	72
11	Borbátvíz, Ponor, Serél	39	42
12	Galac, Puj, Rusor	20	27
13	Óraljaboldogfalva	12	9
14	Oláhbrettye	8	6
15	Kitid, Bacalár, Szentgyörgy	19	27
16	Bácsi, Piski	52	35
17	Losád, Martinesd	373	282
18	Algyógy, Bokaj, Gyalmár, Máda	79	82
19	Rápol, Arany	93	76
20	Folt	18	11
21	Bábolna	13	20
22	Kéménd, Haró, Berekszó	180	194
23	Marossolyos	30	29
24	Marosnémeti, Lesnek	52	49

Sor- szám	Az anya- és leányegyházak neve	Férfiak	Nők
25	Ilye, Marosbrettye, Branyicska	48	84
26	Körösbánya, Ocs	105	119
27	Ribice	43	34
28	Brád	64	76
29	Kriscsor	19	21
Összesen: 2197			2174

a) A tiszteletre méltó vajdahunyadi esperességben fennálló helvét vallású anya- és leányegyházak, lelkészeik nevével együtt:

Sor- szám	Az egyházközségek neve	A lelkészek neve
1	Alpestes anyaegyház, Felpestes, Tamástelke, Kis- és Nagybarcsa leányegyházak	Nagytiszteletű és nagy hírű Herepei István esperes úr
2	Déva	Nagytiszteletű és nagy hírű lisznyói Incze István úr, szentszéki jegyző
3	Rákosd	Nagytiszteletű Csegöldi András úr, asszesszor
4	Hunyad anyaegyház, Zalasd, Csolnakos leányegyházak	Nagytiszteletű és nagy hírű szentgyörgyi Miklós János
5	Hosdát	Nagytiszteletű Vitályos Gábor úr
6	Zeykfalva anya-, Russ leányegyház	Betöltetlen
7	Hátszeg anyaegyház, Szilvás, Farkadin, Uncsukfalva, Poklisa, Nalác leányegyházak	Nagytiszteletű Bartók József úr, asszesszor
8	Tustya anya-, Csula, Demsus leányegyházak	Nagytiszteletű Várhegyi Mihály úr
9	Nagypestény anya-, Brázova, Osztró leányegyházak	Nagytiszteletű Jancsó Mojzes úr

Sor- szám	Az egyházközségek neve	A lelkészek neve
10	Nagyklopotiva	Nagytiszteletű Borosnyai (Lukács) Mihály úr
11	Óraljaboldogfalva anya-, Malomvíz leányegyház	Nagytiszteletű Hermán György úr, asszessor
12	Felsőszálláspataka anya-, Macsesd leányegyház	Nagytiszteletű Bora Márton úr, asszessor
13	Fejérvíz anya-, Bajesd leányegyház	Betöltetlen
14	Galac anya-, Rusor, Puj leányegyház	Nagytiszteletű Szabó Ádám úr
15	Borbátvíz anya-, Serél, Ponor leányegyház	Nagytiszteletű Pál István úr
16	Oláhbrettye anya-, Magyarbrettye leányegyház	Nagytiszteletű Vásárhelyi Sámuel úr asszessor
17	Kitid anya-, Bacalár leányegyház	Nagytiszteletű Sólyom János úr, asszessor
18	Bácsi	Nagytiszteletű Szabó János úr, asszessor
19	Losád anya-, Piski, Martinesd leányegyház	Betöltetlen
20	Algyógy anya-, Gyalmár, Bokaj leányegyház	Nagytiszteletű Bágyi János úr, asszessor
21	Bábolna udvari egyház	Nagytiszteletű és nagy hírű Kolozsvári Zsigmond
22	Nagyrápolt anya-, Arany leányegyház	Nagytiszteletű csávási Vass Benjámín úr
23	Kéménd anya-, Haró, Berekszó, Bánpatak leányegyház	Nagytiszteletű Pünkösdi Mihály úr
24	Nagysolymos anya-, Kecskedága leányegyház	Nagytiszteletű Teleki Mihály úr
25	Marosnémeti anya-, Lesnek leányegyház	Nagytiszteletű Tompa Ádám úr, asszessor

Sor- szám	Az egyházközségek neve	A lelkészek neve
26	Ilye	Nagytiszteletű Vajda György úr, asszessor
27	Körösbánya	Nagytiszteletű Csomos István úr
28	Ribice	Nagytiszteletű Barta Mihály úr
29	Brád	Nagytiszteletű Bakcsi Mihály úr
30	Kriscsor	Nagytiszteletű Jancsó András úr

b) A Vajdahunyadról elnevezett tiszteletre méltó kerület eszpereseinek a neve 1620-tól: 1) Császár István vajdahunyadi lelkész 1620–1628 körül. 2) Uzoni Boldizsár⁵⁶⁹ dévai főlelkész 1634-től. 3) Sóti János dévai lelkész 1657-től. 4) Szentgyörgyi Dávid dévai főlelkész 1663-tól. 5) Komáromi András dévai főlelkész 1668-tól. 6) Szentgyörgyi Dávid, akit visszahívtak Udvarhelyről, 1672-től. 7) Szentgyörgyi Mihály dévai főlelkész 1680-tól. 8) Körtvélyesi György hunyadi, majd dévai lelkész, 1686-tól. 9) Jenei Sámuel Hunyadról ment Dévára 1702-ben. 10) Váraljai István hunyadi lelkész 1712-től. 11) Solymosi Mihály dévai lelkész 1713-tól. 12) Keresztúri⁵⁷⁰ Péter hunyadi lelkész 1715-től. 13) Décsi János⁵⁷¹ alpestesi lelkész 1731-től. 14) Sövényfalvi Zsigmond dévai lelkész, meghalt 1738-ban. 15) Zilahi Pál lozsádi lelkész 1755. április 13-tól (l. I. 280. §.). 16) Lisznyói Incze Ferenc dévai lelkész 1755-től. 17) 1771-től nagytiszteletű és nagy hírű Herepei István úr, alpestesi lelkész. A fentiek közül a 7., 8., 9. és 12. számúak domidoctusok voltak, a többi akadémiákat járt.

c) A dévai egyházközség lelkészeinek nevei: 1) Tordai Sándor András püspök, meghalt 1579-ben, l. I. 271. §. Innen kezdve egészen az 1634. évig a lelkészek nevét kénytelenek vagyunk nélkülözni, mivel az 1738-as pestisjárvány alkalmával az egyházközség jegyzőkönyvét a dévai lelkész szemétdombján eltemesztette a rothadás. 2) Uzoni Boldizsár 1634. 3) Sóti János. 4) Szentgyörgyi Dávid 1666–1672. 5) Komáromi András. 6) Szentgyörgyi Mihály. 7) Váraljai Dániel 1684. 8) Körtvélyesi György 1684. 9) Jenei Sámuel. 10) Solymosi Mihály. 11) Kéz-

divásárhelyi Péter 1715. 12) Aszalai Sámuel. 13) Sövényfalvi Zsigmond 1727–1738. 14) Lisznyói Incze Ferenc 1738–1771. 15) Utána következett a fia, nagytiszteletű és nagy hírű Incze István, a tiszteletre méltó hunyadi esperesség rendes nótáriusa, akinek ezt a névsort köszönhetjük. A fentiek közül a 8. és 9. domidoctus, a többiek jártak az akadémiákon. Megjegyzendő, hogy Uzoni Boldizsárt, akiről a 2. alatt emlékeztünk meg, más-ként vagy Balásznak hívták, vagy két Uzoni működött Déván a lelkészi tisztségben, mert az bizonyos, hogy Uzoni Balázs az isteni ige hirdetőjeként dolgozott Déván, I. I. 275. §.

d) A dévai lelkészek névsorába be kell iktatni Dési Istvánt. Abból is látom, hogy híres férfi volt, mivel Pécsi Simon, Erdély kancellárja, nálam meglévő egyik levelében kedvesen barátjának nevezi. Dési 1614 táján a kolozsvári egyházközség lelkésze volt társával, Traszki Lukáccsal, amit tanúsít Batiz János marosszéki esperes 1614. július 1-jén hozzájuk intézett levele. Később fehérvári pap lett. Pécsi kancellár ugyanis az előbb említett, 1618. július 29-én kelt levelét így címezi neki: „Nagytiszteletű Dési István úrnak, Gyulafehérvár városa prédikátorának” stb. Hogy Fehérvárról Dévára vitték, azt saját keze írásából tudom, 1619-ben pedig Szászvárosra hívták.

Itt két kellemetlenség sújtotta. Egyik a feleségére rábizonyított aljasság volt (nem írják le, hogy miben állott), mégpedig akkora, hogy maga a fejedelem, Bethlen Gábor – a szászvárosiak megkeresésére – 1629. július 4-i levelében sürgette az ágostai hitű püspököt (a helvét vallású szászvárosi lelkészek ugyanis az ágostai vallású püspök jogköre alatt állnak), hogy az asszony ügyét minél előbb vizsgálják ki, s akármit diktál a jog és az igazság az asszonyra és férjére, a lelkészre nézve, aki a rossz hírű nővel együtt lakott, hajtassa végre. Ebből a bajból Dési ugyan kiszabadította magát, de a szászvárosi katedrát 1630-ban vagy 1631-ben mégis el kellett cserélnie a küüllővárival, mert 1632-ben és 1633-ban küüllővári papként bukkantam rá.

Másik kellemetlenségéről felvilágosít a következő ítélet, amelyet a benne foglalt egészen sajátos döntés miatt nem tudok nem egészében idecsatolni, mégpedig „Az erdélyi szász univerzitás közfelügyeletének Szebenben kimondott ítéletét”, amely kelt 1629. december 3-án:

„Miután az Alma Universitas mindkét pereskedőnek, egyfe-

lől tiszteletes Dési Istvánnak, a szászvárosi egyházközség papjának mint felperesnek, másfelől a szintén szászvárosi Kampó Jánosnak mint (az ügybe bevont) alperesnek előterjesztéseit, kérelseit, bizonyításait és iratait eléggé hosszasan és figyelmesen meghányta-vetette, megvizsgálta és forgatta, kellőképpen tekintetbe véve az őnagyságától, a fejedelemtől hozzá intézett rendeletet is, érett megfontolás után végül is Isten és az ő igazsága szerint a következő módon mondott ítéletet.

Minthogy Kampó János alperes Dési István felperest, lelkének pásztorát, akit kétszeres tisztelettel tartozott megbecsülni, három főbenjáró és szörnyű rágalommal megbántotta, és személyének jó hírét megsértette, rablónak, tolvajnak és ördög-papnak nevezve, és nyilvánosan kijelentve, de ezek közül egyet sem tudott fenntartani, sem tanúkkal bizonyítani, a felperes tartozzék tizenöt napon belül illetékes bírāja előtt testi esküjével tisztázni magát a rászórt gyalázkodástól, hogy ugyanis amióta a felesége oly csúnya hírbe jött, feleségével soha házassági kötelékben együtt nem lakott, vagy vele másként nem érintkezett. Amikor ezt az esküt ünnepélyesen letette, akkor fogják végrehajtani az univerzitás ítéletét, mégpedig úgy, hogy Kampó János vádlottat bilincsbe verve s a közpiacra kivetve, állítsák fel egy hordóra reggeltől délig; azután a hóhér ollóval vágja le a szakállát és bajuszát egészen az álláig; majd a szakállától megfosztatva, kezével háromszor üssön saját szájára, fennhangon kiáltsa, hogy hazudta mindazt, amit lelkipásztoráról, Dési Istvánról korábban a nép között kiabált és terjesztett. Utoljára a hóhér vezesse ki a városból, és legyen számúzva az egész híres Szászváros székéből úgy, hogy soha többé azután ne merészeljen belépni annak területére. Ha pedig a város területén és valahol Szászváros székben megfogják, ezen ítélet erejénél fogva vágják ki a nyelvét, és azután fővesztéssel bűnhődjék. A felperes Dési István pedig a nagyságos fejedelem parancsának erejénél fogva a végrehajtás után tizenöt nappal indítsa meg a pert felesége ellen az egyházi bíróságon. Ezt az ítéletet a folyamodó félnek kiadtuk a fenti évben és napon, Valentinus s. k. nótárius.”

Tetszett ezeket Dési István úr emlékének szentelni. Birtoomban van az a saját kezű, a történelmi emlékek gyűjteményét kiegészítő huszonnégy íves írása, amelyből közöltük mind a néhai

nagy hírű Bod Péterrel, mind a nagy hírű Ajtaji Mihállyal és másokkal a keresztény hitvallás tizenkét cikkelyét, amelyeket 1545. szeptember 27-én a magyarországi Erdőd mezővárosban tartott nevezetes zsinaton alkottak meg, s régebben a tudósok hiába kerestek.

III) A görög szertartású vallás a románok között virul, akik a vármegyét annyira megtöltötték (133. §. 2.), s nyelvükre a többi lakost is úgy megtanították, hogy a kisebb nemesi családoknál is – egyébként magyar ivadékok – aligha találász az anyanyelvükön értőket: csak román nyelven tudnak beszélni.

Művelődési ügyek

146. §

Amennyire kevesen vannak a magyarok ebben a vármegyében, éppen annyira kevés az alsó fokú iskoláik száma akár a római katolikusoknál, akár a helvét hitűeknél, Déván és néhány más helységben. A helvét vallású ifjak, miután – mint mondani szokás – az első könyvekből belekóstoltak a művelődésbe, szilárd ismereteket a szászvárosi szász székben, Szászvároson és az enyedi kollégiumban szereznek.

Katonai ügyek

147. §

A katonai helyzet ezen a vidéken eléggé eleven, amennyiben egy század lovasság és mintegy négy század gyalogos határőr őrzi ezt a tartományt. Emellett a különálló hegy csúcsán felépített dévai vár cs. kir. őrsége a Maros völgyét tartja szemmel.

1) A határőr századokról szólottunk (I. 213. és 214. §).

2) A cs. kir. őrség számára a dévai várat gr. Stephan Steinville-nak, az erdélyi hadak főparancsnokának a gondoskodása folytán állították helyre.

II. RÉSZ

A visszacsatolt vármegyék

148. §

Mivel Kővár vidékéről alább lesz helye a szónak, három vármegye van – mégpedig Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd –, amelyet a XVI. században néhány más vármegyével (és egész Erdéllyel együtt) Magyarország területéből szakítottak ki, és ugyanahhoz az Erdélyhez mint külön és önálló jogkörű fejedelemséghez csatoltak; ebben az évszázadban pedig, a magyar apostoli királyság nemes kari és rendi gyűléseinek határozatai folytán, visszaszólitották őket ugyanazon ország koronájához, de az erdélyiek alázatos kérésére Erdély legkegyelmesebb örökletes fejedelme visszacsatolta Erdélyhez, és innen kapták a „visszacsatolt” nevet. Ezekről külön fejezetben lesz szó.

1) Arról már szólottunk (I. 103. §), hogy Erdély, amelyet I. István, Magyarország királya Gyula vezér legyőzése után Magyarország Szent Koronájának alávetett ugyan, és amelyet Magyarország királyai hercegek vagy vajdák által szerencsésen megtartottak öt évszázadon át, mígnem Szepesi (Zápolya) János a törökök adófizetőjévé tette, miképpen különült el Magyarországtól.

Most tehát annak megismerése van soron, hogy az említett vármegyék (és a kővári vidék) miképpen szakadtak el Magyarországtól, amelynek részei voltak, és ma is úgy hívják őket, s miképpen olvadtak össze egyetlen állammá Erdéllyel. Ebből fakad, hogy a kiváló Bethlen Farkasnak (mint akinek a leginkább adósai vagyunk) és a művében [II. 83. és köv.] bemutatott hivataltal okleveleknek hiszünk.

I. Ferdinánd és Szepesi János, a két uralom alá vont Magyarország királyai között 1538-ban Váradon megegyezés született arról, hogy amikor János végzete beteljesedik, a magyar királyság Ferdinándra száll át. Ám amikor Szepesi távozott az élők közül, a törökök császára, Szolimán, Izabellát, az özvegy királynőt csecsemő fiával, János Zsigmonddal képmutató módon Budáról elindítva, elrendelte, hogy Erdélybe távozzanak, s Ma-

gyarország egy szép részét saját hatalmának vetette alá. Mégis, Izabellának birtoklás végett Erdéllyel együtt átengedte Magyarország bizonyos vármegyéit, mégpedig Közép-Szolnokot, Krasznát, Máramarost, Bihart, Zarándot, Aradot és a Bánságot vagy Temes vármegyét. Még ettől az időtől kezdődött az, hogy Magyarország némely részeit Erdélyhez csatolták, és a fejedelmek vele együtt birtokolták. De ezeknek a részeknek a határai nem voltak mindig ugyanazok és állandók, hanem egyszer tágabbak, máskor szűkebbek. Magyarország egyéb helységei, amelyek nem ezeknek az uraknak szolgáltak, Ferdinánd hatalmának voltak alávetve, l. az 1601. évi 3., az 1602. évi 3. cikelyt, ahol az Erdély elé helyezett vármegyék: Bihar, Közép-Szolnok, Máramaros és Kraszna.⁵⁷² Ezek a vármegyék sohasem voltak Erdély részei, hanem Magyarországi; és hogy ezt az erdélyi haza fejedelmei elismerték, tanúsítja címük, amelyet használtak, és amely ez volt: „N. N. Erdély fejedelme, a magyarországi részek ura és a székelyek ispánja” stb. Innen a *partium* (részeknek a) többes számú genetivust utóbb a honi nyelvben az erdélyiek hibásan egyes számú nominativusként kezdték használni, amit mutatnak a közügyek iratai is [l. Comp. III. 11., 8.]: „A partiumbeli exulalt és fellyebb declaralt atyánkfiái” stb., és több helyt máshol is.

2) Becsületesen le kell szögeznünk, hogy Erdély fejedelmei nem mindig egyenlő számú, hanem egyszer több, máskor kevesebb magyarországi vármegyét birtokoltak. János Zsigmond az anyjától, Izabellától kormányzott vármegyékhez 1564-ben anyjának a határozatából Szatmárt is hozzávette megtartás végett, de nem sokáig bírta. II. János elhunytá után Báthory Istvánt Erdély vajdájává választották (a fejedelmi címet ugyanis ő vette fel), de nem úgy, mintha Miksa császár vazallusa lett volna (amint amaz akarta), és Erdély Magyarország uralma alá jutott volna, és ahhoz kapcsolnák. Mivel a tartomány legfőbb előke-lőiségei ehhez semmiképpen sem adták beleegyezésüket, hogy a külső segítséget nélkülöző ország jóléte válságos helyzetbe ne jusson, s hogy az ottomán porta a megbízható fejedelem elhunytá után magához ne ragadja az utódlást, Báthory, roppant titkolt szándékkal, követeket küldött Miksához, és alattvalói hűséggel magát elkötelezte a császárnak, és mindenféle esküt

felajánlott, hogy Miksa lelkéből eltávolítsa a gyanakvást. Báthory azonban, miután Szolimántól, a törökök császárától elnyerte a fejedelemségben való megerősítést,⁵⁷³ Miksától kérte az előző feltételek módosítását (kijavítását), és kieszközölte a teljes szabadságot ahhoz, hogy elhatározását megvalósítsa. Igaz ugyan, hogy Miksa az ő vajdájának és helytartójának nevezte, amit Báthory nem vett rossz néven [I. Bethlen VI.], ezzel szemben teljhatalommal birtokolta Magyarország említett területeit, s a császárnak nem tett semmiféle hűségeskü, bár helytartója volt.

1606-ban II. Rudolf, a rómaiak császára és Magyarország királya, Bocskai Istvánnak, Erdély fejedelmének, az előző vármegyéken kívül átengedte Ugocsát, Bereget és Szatmárt is, valamint az Abaújvár vármegyei Kassát és Tokaj várát [I. az 1606-os bécsi békét, CJH III. 111.]. Ennek következtében használta Bocskai ezt a címet: „Mi, István, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme és a székelyek ispánja” stb.

Később, 1627-ben, II. Ferdinánd, a rómaiak császára és Magyarország királya, véget akarva vetni a háborúnak, Bethlen Gábor fejedelem alatt Magyarország vármegyéi közül végül is ezeket csatolta Erdélyhez: Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaújvár; tőle küldött levelek is bizonyítják, hogy ezért használta ugyanazt a címet, mint Bocskai (Magyarország választott királyának a címét ugyanis más okból kifolyólag viselte).

Ezt a hét vármegyét tehát III. Ferdinánd, a rómaiak császára és Magyarország királya is átadta I. Rákóczi Györgynek, Erdély fejedelmének, de azzal a feltétellel, hogy amikor a fejedelem haldó sorsa beteljesedik, öt vármegye visszazáll a Magyar Koronára, kettő pedig közülük, mégpedig Szatmár és Szabolcs, Rákóczi fejedelem fiainak marad, de csupán addig, amíg életben vannak. Ennélfogva ezeket hatalmában tartotta II. Rákóczi György is, amikor pedig meghalt, visszaadták őket Magyarországnak.

De vajon azok a vármegyék, amelyeket Izabella királynő javára Szolimán Erdélyhez csatolt, megmaradtak-e Erdély uralma alatt? Egyesek egyáltalán nem. A török birodalom ugyanis az idő múlásával a temesi vidéket, Arad vármegyét, Bihar és

Zaránd vármegyék egy részét (Erdély egy bizonyos tájával együtt) magához ragadta (101. §. 33.); egyes vidékeket a nagy Lipót császár győzelmes fegyverei visszahódították Magyarországnak (kivéve a temesi bánságot); 1718-ban pedig VI. Károly, a rómaiak legdicsebb császára, a temesi földet is visszaszerezte Magyarországnak.

Az előadottakból tehát bőségesen kitűnik, hogy az egykori magyar uralom alól az erdélyi fejedelemséghez csatolva maradtak: Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd vármegyék, fél Máramaros és Kővár vidéke.

3) Ezek a határok Erdély és Magyarország között nem sokáig állottak fenn, mert Magyarország sürgetésére 1733-ban Máramaros vármegyét visszaadták Magyarországnak. De Magyarország nem érte be ezzel a határral, hanem helyett követelte a többi vármegyét is. Így aztán 1741-ben, a Pozsonyban tartott országgyűlésen írtak egy cikkelyt ebben az ügyben:⁵⁷⁴

„Az ország közönséges törvényei közé is beiktatandónak kegyelmesen elhatározta a királyi szent felség, hogy Erdélyt, mint amely a magyar királyság szent koronájához tartozik, mind ő maga, mind utódai mint Magyarország királyai fogják birtokolni és kormányozni; és hogy továbbá Kraszna, Közép-Szolnok vármegyét és Kővár vidékét mint Magyarországot illetőket mind adózási, mind politikai és jogi⁵⁷⁵ tekintetben egészen, Zaránd vármegyét pedig, amely adózás terén már egyébként is alája van rendelve, a lehető legközelebbi időben, s ezenfelül az erdélyiek meghallgatása után ennek az országnak a hatásköre alá vissza fogja juttatni, állíttatni s egészében és valósággal az országba újra bekebeleztetni. Továbbá, hogy az úgynevezett katonai helyek is, amelyek Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyékben fekszenek, az ország és a vármegyék jogköre alá vettessenek és visszaállíttassanak” stb.

Ugyanakkor királyi szent felsége, emlékezve jóindulatú határozatára, amellyel kegyelmesen úgy döntött, hogy az erdélyieket is meg kell hallgatni, az erdélyiek követelnek (képviselőinek) 1742-ben adott döntései VII. pontjában így határozott a politikai és gazdasági ügyekről:

„Valamint Magyarországunk néhány Erdélyhez csatolt vármegyéje rendjeinek, amelyek kérték ugyanazon fejedelemség-

hez való visszacsatolásukat, cikkelyileg azt a döntést hoztuk, hogy ebben a kérdésben meghallgatjuk az erdélyieket is, éppen úgy, a jelenlegi ügy tekintetében, ama fejedelemségünk Lugos és Karánsebes nevű helységeiben, Arad és Zaránd vármegyékben lévő rendjeinknek meg kell hallgatniok a magyarországiakat és a többit, akinek érdeke, megjegyezve, hogy Zaránd vármegye kettős hatáskör, mégpedig Magyarország és Erdély alatt állott akkor, amikor a cs. kir. határozat már régebben úgy hangzott, hogy ugyanazt a vármegyét osszák fel a megfelelő módon Magyarország és Erdély között. Ugyanazon döntés érvényénél fogva ama vármegye helyzetét vizsgálja felül a tőlünk e célra kirendelt udvari bizottság, s meghallgatva a feleket és okfejtéseiket, a bizottság – saját véleményén túlmenően – jelenjék meg előttünk kegyes döntés végett.”

A döntés az erdélyieknek lett kedvező, mert nem lehetett kimozdítani őket Közép-Szolnok, Kraszna és Kővár vidéke birtoklásából.

4) Zaránd vármegye, amely négy járásból állott össze, nem sokkal utóbb, mégpedig 1746-ban, két részre oszlott; ezek közül az egyik, amely két járásból áll, nevezetesen: a zarándiból és a borosjenőiből, Magyarországhoz ment át, a másik rész pedig, amely szintén két járást ölel fel (az egész vármegye ugyanis négy járásból tevődik össze), mégpedig a halmágyit és a brádit, Erdély jogköre alatt maradt. A zarándi és a borosjenői járást Arad vármegyéhez csatolták, amellyel együtt alkotják e nemes vármegyét; a fennmaradó két járás egy körzet, s ezek a mi mai Zaránd megyénket alkotják. Erről a két erdélyi Zaránd-vidékről 1747-ben ezeket olvassuk az ő szent felségének előterjesztett országgyűlési iratokban:⁵⁷⁶

„Felségték legkegyesebb jóindulatát megköszöni a két zarándi föld, mivel alázasatos kérésükre a sőt kegyesen az Erdély lakosainak megszabott áron, a normát⁵⁷⁷ Közép-Szolnok és Kraszna vármegyékre való tekintettel állapítva meg, kiadatni határozta, és amennyiben a roppant gyakori csalások megelőzése rajtuk áll, köteles tisztelettel azon lesznek, hogy akárhol, akárkit rajta csípnék, megakadályozzák, elfogják és feljelentsék” stb.

5) Abból, amit eddig előadtunk, ki lehet hámozni azt, hogy az Erdélyhez tartozó magyarországi részeket mi okból nevezik

visszacsatoltaknak. Tudniillik, Izabella korától egészen 1741-ig helyesen nevezték őket *odacsatolt*, gyakran *kapcsolt*, nemkülönben *bekebelezett* részeknek. Ennek okáért a diétai cikkelyek (országgyűlési határozatok) előszavában azt írták, hogy „Erdélyországunk és a hozzá csatolt magyarországi részek”. Miután azonban Magyarország rendjei a pozsonyi országgyűlésen bekebelezték azokat országukba, de utóbb a felséges uralkodó legfőbb pártfogásával újra visszacsatolták Erdélyhez, Magyarország Erdélyhez *visszacsatolt* részeinek nevezzük őket, bár sok helyen ezeket mégis *kapcsolt*, úgyszintén *bekebelezett* részeknek is hívják.

6) Közép-Szolnok és Kraszna vármegyékben kétféle olyan telkek van, amelyen a mágnások és nemesek jobbágyságnak laknak: egyeseket ugyanis magyar telkeknek (latinul *sessiones Hungaricae*), másokat pedig román telkeknek (latinul *sessiones Valachicae*) neveznek.⁵⁷⁸ Mindazok, akik a magyar telkeken és tartozékaikon laknak, tizedet fizetnek az uralkodónak, kilencedet⁵⁷⁹ a földesúrnak; a román telkek lakosai másként. Ez a szokás Erdélyben nincs érvényben.

KILENCEDIK FEJEZET

Közép-Szolnok vármegye

149. §

Közép-Szolnok vármegye [l. Pray, Diss. 137.], latinul *Comitatus Szolnok Mediocris*, németül *Die mithlere Szolnoker Geshpanschaft*, a latinul *Sylvaniának*, magyarul Szilágyságnak nevezett vidék része, a Meszes és Karika hegyek nyugati lábánál fekszik.

Határai: északon a magyarországi Szatmár vármegye, keleten Kővár vidéke s a Belső-Szolnokot és Dobokát elválasztó hegyek, délen szintén a Kolozs vármegyét elzáró hegyek és Kraszna vármegye határai, hasonlóképpen nyugaton Bihar vármegye, ahol messzebbre elnyúlik Erdély felé. Hosszában négy, szélességében két mérföldet ölel fel a vármegye területe, s magyarok

és románok lakják. Egymással szemközti völgyeiben, amelyeket a hegyekből lesiető patakok öntöznek, gabona terem, a dombon szőlőt, a hegyekben pedig, ahol mindent rengeteg erdő borít, háziállatokat, főként a jó fajtájú sertések kondáit legelteti, és búvóhelyet nyújt a vadállatoknak. Vö. 282. 1. 5. j,⁵⁸⁰ ami nincs tisztán átvéve.

1) A vármegyét egy régi vár és falu, Zánok vagy Zálnok után nevezik így (118. §. 1. és alább, 155. §. 4.). *Középnek* pedig azért hívják, mivel Belső-Szolnok vármegye (118. §) és a magyarországi Külső-Szolnok vármegye között (noha nem szomszédos ezzel, mely a Tisza felé esik) középen állónak tartják.

2) Ennek a vármegyének a természetes fekvését az 1753-ban Pozsonyban, nyolcadrét alakban kiadott *Compendium Hungariae Geographicum*, amelyet a magyarországi részek leírásakor szívesen használunk, ezekkel a szavakkal mutatja be [123.]:

„A hegyek egyenetlensége miatt talaja nem (mindenütt – B. J.) nagyon termékeny; az ellenben csodálatra méltó, hogy ez a vidék, bár hegyek között fekszik, híjával van a kőnek... A hegyek, amelyek körülveszik, annál kellemesebb látványt nyújtanak, minél sűrűbben be vannak nőve erdőkkel; ezek az erdők a vadállatok és madarak megszámlálhatatlan bőségével tűnnek ki, annyira, hogy ha a szántóföldeket és a szőlősöket biztonságosan akarják megművelni, a vadászatnak szabadnak kell lennie” stb.

3) Mivel a törökök betörései miatt a magyarok száma lecsökkent, román lakosokat bocsátottak be (101. §. 33.). A magyarok részben mágnások és nemesek, részben nem nemesek.

A mágnások, továbbá mind a szentesített, mind az egytelkes nemesek családjait – amelyeknek a lakásaival 1702-ben a vármegye helységeit benépesítve találták – mutatja a nemesi só miatt az említett évben készített jegyzék, amelyet a nemes vármegye tisztviselői a Sámson-birtokon tartott május 18-i gyűlésen ekképpen állítottak ki:

Hadad birtokon: br. Wesselényi István úr, a nemes Harsányi, Szilágyi, Midi urak. *Dabylon*: Szávuly, Gyurkó, Pap. *Zsibó*: br. Wesselényi István úr, Jani vagy Litteratus. *Nagygoroszló*: özv. Inczédi Mihályné úrnő. *Szamosudvarhely*: Toroczkai, Macskási; egytelkes: Cseh. *Inó*: Wesselényi Anna grófnő. *Nagyszeg*: Pap, egytelkes. *Náprád*: gr. Mikes Mihály úr. *Kód*: gr. Apor

István úr, Birta, Kosztándi, Farkas, Dragus, Császkai, Pap. *Benedekfalva*: gr. Bethlen László úr, Gyulay, Toroczkai urak, Wesselényi Anna grófnő, Macskási, Romocsa. *Kelenec*: Szávuly. *Sülelmed*: br. Wesselényi István úr. *Bósháza*: Korda Ferenc úr. *Gyórtelke*: Kengyel. *Zilah mezőváros*: Bydeskuti, Könyves, Nyíri, Száva, Tunyogi; egytelkesek: Szoboszlai, Borbély, Porcsalmi, Óvári, Tamási, Gerendási, Isák, Pap, Hentes, Hajnácsi, Kádas, Nyíri, Gergely, Vízközi, Asztalos, Nagy, Kovács, Gazó, Csorba, Liczkai. A *Székely nevű utcában*: Tálás, Borbély, Horváth, Dobai, Balog, Tokai, másként Herczeg, Bagosi, Takács, Harsányi, Klépán, Tálás, Hajdu, Tunyogi, Szathmári. A *Tyúkol nevű utcában*: Baksai, Nyitrai, Nagy, Kis, Radnóthi, Laskai, Szabó, Szócs, másként Pipis, Bátori, Csizmadia, Márton, Makkai, Maróti, Nemes, Gerendási, Birta, Fábián, Laskai, Szántó. A *Kraszna nevű utcában*: Kovács, Asztalos, Sándor, Pap, Szakács, Putnoki, Horváth, Mezei, Erdélyi, Borbély, Alszei. *Kusaly*: Dobrai, Kovács; egytelkesek: Rácz, Ónodi, Székely. *Mocsolya*: Veress; egytelkesek: Veress, Csengeri, Székely, Katona, Nagy, Szabó. *Diósad*: egytelkes nemesek: Adi, Püspök, Elekes, Kis, Kolcsár, Nagy, Czeczey, Deák, Kolcsár. *Szilágyszentkirály*: egytelkes nemesek: Osváth, Luka, Kun, Módi, Tolnai, Sülye, Zaj. *Nagymon*: egytelkesek: Oláh, Ungvári, Nagy. *Menyő*: Fodor, Dobai, Gólya, Bogdándi, Sándor, Egri; egytelkesek: Nagy, Szabó, Balog, Tolvaj, Dobai, Décei, Török, Bányai, Fazakas, Váradi, Pap, másként Geszti, Egri. *Kövesd*: Kemény László úr. *Szécs*: Guthi, Tombori, Kádas, Dobai; egytelkes: Magyar. *Kucsó*: Kuthi. *Kisdoba*: Dobai; egytelkesek: Décei, Urai, Dobai, Szakács, Kis, Szaniszlai, Szabó, Mihály, Bán, Kun. *Nagydoba*: egytelkesek: Pap, Máté, Balog, Lovász, Palánka, Végh, Németh, Tatár, Adorján. *Vérvölgy*: egytelkesek: Berkeszi, Szabó, Romocsa, Szipoly, Kovács, Balog, Tyukodi, Bányai, Mészáros, Venter, Kun, Kis, Balog, Tóth, Márton, Kassai. *Sámson*: Veress, Nagy; egytelkes: Ladányi. *Szélszeg*: Keresztúri. *Erked*: br. Wesselényi István úr. *Magyarbaksa*: Dull; egytelkesek: Nagy, Bertalan, Szabó, Hajdu, Dull, Baksai, Jankó, Szász. *Szilágycseh*: a Toroczkai, Gyulay, Macskási, Bethlen, Wesselényi urak; egytelkes nemesek: Sidi, Mike, Pap, Láposi. *Szamosújlak*: Fony, Heczei, Rácz. *Lele*: Erdődi, Budai;

egytelkesek: Pap, Szekeres, Szabó, Deák, Dobai, Lövvő, Kis, Somogyi, Gál, Balla. *Sándorháza*: egytelkesek: Kocza, Nagy. *Szilágyszeg*: Dobai, Makai, Balla; egytelkesek: Pap, Dénes. *Désháza*: egytelkesek: Alszegi, Petkes, Nagy, Hunyadi, Németh, Lakatos, Kis, Váradi. *Vicsa*: egytelkes: Darabont. *Monó*: gr. Mikes Mihály úr, Toldi úr. *Egerhát*: Anderkó, Pap. *Alsószivágy*: Koszta, Székely, Bankos. *Egerbegy*: Pap. *Ilyésfalva*: Pap. *Alsóvárca*: Pap. *Tasnád*: br. Wesselényi István, Bagosi; egytelkes nemesek: Lengyel, Vékony, Szabó, Vadon, Fekete, Kocsis, Gál, Kis, Szántói, Nagy, Szilágyi, Farkas, Török, Váradi, Fenyő, Sajgi, Vass, Varga, Kenyeres, Kőrösi, Ráczkey, Juhász, Bikfalvi, Kovács, Simai, Rozsnyai. *Balázsháza*: Guthi. *Csány*: Varga. *Oláhcsaholy*: Drusán, Szabó. *Pér*: őexcellenciája gr. Bánffy György, Kéczi; egytelkes nemesek: Lengyel, Szakács, Teremi, Faragó, Szaklyáni, Szántó; egytelkesek: Mészáros, Diószegi, Sombori, Pap, Gulya. *Pele*: egytelkesek: Beke, Szodorai, Kis. *Tasnádszarvad*: egytelkesek: Sajgi, Kávási, Fodor, Fekete, Pap. *Érszentkirály*: Balázsházi, Szentlászlai, Horváth; egytelkesek: Nagy, Balási, Egri, Török, László, Rósa, Bujdosó, Kanyó, Czikere, Szekeresi, Szentkirályi, Ari, Moldava, Kabay, Barta, Hatházi, Pap. *Szakácsi*: egytelkesek: Pap, Borbély, Szabó, Kis, Nemes, Lipcsei. *Kisdaróc*: őexcellenciája Bánffy György úr, Dombrádi; egytelkes nemesek: Szabó, Gordán, Pap, Libócz, Ember, Kis, Suta. *Mihályfalva*: egytelkes: Balog. *Géres*: egytelkesek: Nagy, Balog, Gordán, Oláh, Erdélyi. *Ákos*: Pap, Újnémeth, Sándorházi, Kis, Veress, Szemere. *Gyöngy*: Borbára. *Kisfalu*: egytelkes: Balog.

150. §

Az egész vármegye igazgatása a nemes Állandó Tábla kezében van, amelynek az elnöke a főispán. Tagjai: a tizenkét tényleges esküdt, akik közül egyik az alispán, két királyi adószedő, ugyancsak két jegyző, mégpedig egy fő- és egy aljegyző és tizenkét számfeletti esküdt; alárendeltek: két táblai írnok, nem állandó számú ügyvédek és négy rendes szolgabíró a négy – mégpedig a zilahi, szilágycsehi, tasnádi és péri – járásban. Főként

azt kell megjegyezni ebben és a következő két vármegyében, hogy az alispán a főszolgabíróhoz hasonlóan szokta ellátni hivatalát.

Feljegyzéseimben kevés főispán nevét találtam meg erről a vidékről, csupán a következőket: 1) Hadadi Wesselényi István 1595 körül és Báthory Gábor fejedelem korán túl, akinek a belső tanácsosa is volt. 2) Rátóti Gyulaffi László 1599-ben [l. Bethlen X. 708.] Cseh vára ura volt, vö. 153. §. 11. 3) Pernyeszi Gábor 1607 körül, l. alább 183. §. 4) Bedegi Nyíri Pál cs. kir. szent felsége tanácsosa, váradi kapitány, Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Máramaros vármegyék főispánja 1624 táján. 5) Görcsöni Serédi István, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék főispánja 1653 táján, l. Appr. konklúzióit. 6) Kapivári Kapi György 1666 körül, Hunyad és Közép-Szolnok vármegyék főispánja. 7) Némethi Gyulay Ferenc, Kapi György veje, I. Apafi Mihály fejedelem tanácsosa és ennek a vármegyének a főispánja. 8) Öexcellenciája hadadi br. Wesselényi István, őfelsége VI. Károly alatt az állam és a felséges királyi gubernium tényleges belső elnöklő tanácsosa, a Királyi Tábla elnöke, e vármegye főispánja. 9) Öexcellenciája Wesselényi Ferenc, kir. kamarás és államtanácsos, főispán 1734-től 1770-ig, amikor az életet a halállal cserélte fel. 10) Méltóságos hadadi br. Wesselényi Farkas úr Ferenc fia, cs. kir. és apostoli szent felsége kamarása, apja idején főispáni helytartó, 1770-től pedig már tényleges főispán.

Megjegyzés.⁵⁸¹ Zilahon két esztendőben *nemes*, kettőben fordulólág *cívís* bíró van. Négy részben van a város, és mindenik részben van 2 polgár, kik kishíróknak is neveztetnek, van 12 senator a bíróval együtt, vannak e felett iuratusok is, és a 8 polgár közül egynek iuratusnak kell lenni. Utcái: Nagy-Kalandos utca; Tyúkol utca, Alszeg utca, Székely utca, Kraszna utca.⁵⁸² Mindenik oszol apróbb utcákra. Mindenik utcában van egy-egy *Atya*, aki temetésre táblával rendelteti az utcabeliket (Dékány). Dékánja van a 4 Atyáknak, ez vezeti a temető sereget.⁵⁸³ A négy Atyáknak fele a *Domesticus curator* és Consistorium. NB. Van 3 város szolgája. A bíró mellett rendre mindennap egy *polgár*. – Tíz holnap alatt minden embernek lehet korcsomárolni. – Kettő

alatt a város számára. Idegen bort, míg odavaló van, nem szabad bévinni, hanem ha magok számára.

151. §

A vármegye felső és alsó kerületre oszlik (amelyeket a katonai szabályzatokban belső és külső járásnak neveznek). Ezek közül a felső Kővár vidékével és Szatmár vármegyével határos, s keleti széle a Belső-Szolnok vármegyéből leereszkedő, Magyarország felé tartó Szamos folyót engedi át.

A Szamos nyugati szélén vannak: Zsibó, Szamosudvarhely, Inó, Széplak, Benedekfalva (majd a Szatmár vármegyei Cikó), Sülelmed és mások. A keletin: Róna, Nagygoroszló, Kisgoroszló, Kisdebrecen, Náprád, Kelence, a Kővár vidéki Gyökeres stb.

I. A felső kerület

152. §

A felső kerület egyetlen nemes mezővárossal büszkélkedik, név szerint Zilahhal, mely a Meszes hegység tövében, napfényes területen helyezkedik el, s magyar lakosokban igen népes. Ez a vármegye székhelyet nyújt a cs. kir. harmincadoló helynek és a nemes Állandó Törvénytáblának, a szombati napokon nagyon gazdag hetipiacokat rendez; ezenfelül a szőlőtermesztés és a földművelés útján is gazdagodik. Végül itt és Bréd faluban van a postamestereknek a szállása.

Ezt a mezővárost *Zilahnak* nevezzük, de Bethlen [VIII. 520.] *Zilajt*, Béla király névtelen jegyzője [22. fej.] *Zylocot* írt, s vannak olyanok, akiknek *Szilaj*; ez a szó [a magyarban – *A fordító*] *pajkost* és *pajzánt* jelent, s nem tudom, milyen okból nevezik így.

A nemesek közé (29. §. 1.) felvett városi polgárok egytelkes nemeseknek számítanak, de vannak ebben a mezővárosban mentesített nemesek is, akik nem kevés háznak örvendenek.

ták, de nem sokáig birtokolta. A Ferdinánd párti hadvezérek ugyanis, Zay Ferenc és Balassa Menyhárt, visszaszerezték.

Nem sokáig maradt így a dolog, mert 1564-ben, amikor a várat császári veteránokból álló erős csapattal Szenyvesi Mátyás védte, Báthory István kétszáz lovassal és ötven gyalogossal váratlanul megtámadva, elfoglalta [l. Bethlen V. 222–226., Istvánffy XXVII.].

Miután a vár a nemes Wesselényi család birtokába került, ez is erősen tartotta katonai őrséggel, mégpedig nem a fejedelmével, hanem a sajátjával, amit mutat az 1678 októberében kelt 11. diétai cikkely, amelynek idevágó része így hangzik:⁵⁸⁷

„Az mi penig Vesselényi Pál atyánkfia dolgát illeti, Nagyságod kegyelmességéből végeztük, hogy... a vár szükségére, ha praesidiumot tart, azokat predálni onnan ki ne jártassa és ki ne bocsássa, mert ha mi kár követi, az Hazának valamellyik részét vagy nemes atyánkfiait érette, azon atyánkfia admoneáltván az ország gyűlésére, comperta rei veritate mox et de facto⁵⁸⁸ eligazíttatik, és azon atyánkfia fizeti meg a kárt.”

Ennek az évszázadnak a kezdetén, amikor Rákóczi Ferenc vezetésével Erdélyt és Magyarországot kölcsönös sebek gyengítették, Csáky István, a vár rákócziánus parancsnoka feladta a várat a császáriaknak, s ezzel a hűségével elérte, hogy erdélyi jörságait nem foglalták le [Cserei].⁵⁸⁹ A vár falai már omladoznak, ezért belülről a kerületén kívül elhelyezkedő Wesselényi-udvarházak is láthatók.

2) Karika a nevénél fogva latinul *orbiculum*ot jelent, de nem tudom, honnan ragadt rá ez a név a falura. Inkább azt említem meg, hogy a legnagyobb erdő borította hegyek, amelyeken át Erdélybe út vezet, a Karika nevet viselik.

3) Kisdebrecen román falu, vö. 128. §.

4) Kisdoba-Alszeg és Kisdoba-Felszeg szomszédos falvak, s a régieknél csak Kisdoba néven ismeretesek. Ennek a falunak a lakosai nagyrészt jobbágyok, amannak mentesített nemesek, mégpedig leginkább egytelkesek.

5) Kisgoroszló (151. §) Wesselényi- és Bornemisza-birtok, l. 8.

6) Kódi Nemesség és Kódi Parasztság ugyanolyanok, mint a 4. alattiak. Kódi Nemességet hajdan csupa egytelkes nemes lakta, Kódi Parasztságot jobbágyok; állapotuknak ez a különböző-

sége szülte a falvak nevét is, mivel nyelvünkön a *nemes* megfelel a latin *nobilis*nak, a *paraszt* az *ignobilis*nak vagy *rusticus*-nak. Kőd váráról I. 184. §.

7) Lele, úgy hiszem, nevét a magyar Lélről kapta, akiről többször említés történik Béla király névtelen jegyzőjénél.⁵⁹⁰

8) Nagygoroszló Inczédi-birtok. *Nagynak* nevezik tekintettel Kisgoroszlóra. Ennek, valamint Zsibó falunak a területén bőségesen gyűjthető a lópatához hasonló kagyló. Van egy Goroszló nevű falu Kraszna vármegyében is, amelyről a 163. § 3-nál fogunk szólni.

9) Zsibó Wesselényi-falu, amelyet méltóságos br. Wesselényi Miklós udvarházai ékesítenek. Emlékezetes a győzelemről, amelyet a császári hadsereg aratott a közelében a Rákóczi-pártiak fölött a most folyó évszázad elején. Tudniillik, amikor Magyarország mellett Erdélyben is fellángolt a polgárháború, midőn Rákóczi Ferenc az 1705. augusztus havában Podmeritziumnál⁵⁹¹ elszenvedett veresége után Erdélybe jött, a győztes hadvezér, Erbeville gróf, nem sokkal utóbb 12 000 főből álló hadseregét a falu ellen vezette, hogy felvegye a harcot az Erdélyt akkor jogtalanul megszállva tartott rákócziánusokkal. Ezért Rákóczi, a fegyverekkel fegyvereket akarva szembeállítani, s meg akarva akadályozni ellenfele benyomulását, nagyszámú haderejével nyomban megszállta a Karika nevű szorost, s igen erős sáncot emeltetett. Erbeville viszont, idejében értesülve Rákóczi-nak erről a titkos szándékáról, kitűzött útját váratlanul Zsibó felé kanyarította. Amikor ezt Rákóczi észrevette, a császáriak (és dán segítőcsapataik) várakozásánál gyorsabban odasietett, és fáradságos munkával megépítette a zsibói erősséget (amelyet Timon, Epit. 284. *Szibónak* nevez).

Mielőtt azonban a munka teljes befejezéséig eljuthatott volna, Erbeville (*Herba villeus*) generális odanyomult, az erősséget elfoglalta, a lázadókat szétszórta, és behatolva Erdélybe, seregét állótáborban helyezte el, míg Rákóczi a futásban keresett menedéket. Szamosújvárott húzódott meg, innen Bethlen várába vonult, és végül Vice falu felé tartott, ahol egyetlen éjszakát töltve, Erdély fejedelemségének reményét elveszítve, szégyenteljesen visszatért Magyarországra, kétségkívül nem csekély veszteséggel. Forgách Simont ugyanis néhány lovas csapattal

maga előtt Erdélybe küldötte (hogy ünnepélyes bevonulásához a kellő előkészületekről intézkedjék), és a tartomány gyűlését a rendekkel összehívatta Gyulafehérvárra Szent Márton napjára,⁵⁹² s minthogy ugyanott akarta felvenni a fejedelmi méltóságot, ezért a beiktatási lakomára sok eleséget és tokaji bort szállítottatott Kolozsvárra és Fehérvárra. Amikor mindez a császáriak kezébe került, a német hadsereg vidám lakomához jutott. Aki ezeket részletesebben meg akarja ismerni, üsse fel Cserei történetét [354.].

E falu területén, a Fűrész patak mellett források buzognak fel sok kénnel és timsóval, használatuk igen jó a sebeknek. Ezekhez hasonló forrás tör fel Zilahon [l. Fridvaldszky 197.], Szilágycsehn pedig köszvény elleni.

10) Szamosudvarhely a Szamos folyó partján fekszik, s látható, hogy ennek a hullámai nem kis mértékben elmosták, és megfosztották templomától. Hét vagy nyolc magyar családapán kívül lakosai románok.

11) Szilágycseh vár faluval, amelynek a következő leírását olvassuk [Compendium 124.]: „Szilágycseh (azaz latinul Arx Szilágycsehensis – B. J.) már magassága miatt is nevezetes hegyet foglal el, ezenkívül minden oldalról erdők veszik körül. Ez a határszéli erődítmény, amelyet sokat támadtak a törökök, a románok, sőt a rablók is, most lerombolva hever, kivéve néhány szobát, amely megmaradt a várnagynak lakás céljára. Déli irányban a mezőváros (falu – B. J.) a hasonló nevű patak mellett fekszik. Lakosai magyarok, akik mind a földművelést, mind a szőlő termesztését serényen végzik.”

Így áll ebben a könyvben, de jelenleg a romjaiban heverő vár körül kevés erdő látható. A vár pedig és a falu 1660 körül kapta a legsúlyosabb csapást, amikor ezeket a vidékeket mind a törökök, mind a keresztények hadi beütésekkel nyomorultul sanyargatták; ezt tanúsítják az 1670 decemberében elfogadott 40. cikkely szavai, amelyek így hangzanak:⁵⁹³

„Szilágycsehn Cseh várossa az elmúlt siralmas esztendőben telleyességgel végső pusztulásra jutván, mostan akarván viszont az ott lakosok, kik még életben maradtak közülök, épülni, hogy azért inkább épülhessenek, telepedhessenek,

eximáltuk őket három esztendőök alatt való mindenféle adózásoktól.”

Szilágycseh a méltóságos Gyulai, Bornemisza, Korda és Toroczkaí mágnásoknál szolgál. A XVI. században Cseh vára Gyulaffi Lászlóé volt [l. Bethlen X. 733., 755.].

12) Szilágfőkeresztúr és Görcsön falvak Szilágyszeg alatt feküsznek; mögöttük van a Szilágvyze nevű patak, amely két kisebből folyik össze.

13) Vércölgyet, vagyis latinul Sanguinis vallist, közönségesen Vércölgynek mondják.

II. Az alsó kerület

154. §

Az alsó kerület egy mezővárost és 64 falut foglal magában. Ezt a mezővárost Tasnádnak (németes írással: Taschnad) nevezik, s ősi idők óta sűrűn lakott volt; máig is sok a lakosa termékeny és kellemes földje, szőlősei, vásárai és harmincadai miatt. [Erről a városról l. Appr. 86. ed.]

Az 1560. esztendőben Ferdinánd császár – az Izabellától kapott zsoldon kívül – az Izabellától őhozzá átpártolt Balassa Menyhártnak ajándékozta Tasnád mezővárost is, amely régebben a fehérvári püspöké volt Szatmárral és Nagybányával együtt; ezt írja Istvánffy [XX.].

A magyar lakosokon kívül vannak ebben a helységben svábok is, akik külön utcában élnek, s részint kézművesek, részint a földeket és a szőlőöket művelik, s évente meghatározott összeget fizetnek a földesúrnak a királyi fiscus jogán.

A város egy részét méltóságos nagyjaitai Cserei Farkas úr birtokolja, cs. kir. és apostoli szent felsége tanácsosa a nemes erdélyi kir. kancellárián; a másik rész méltóságos Vay László úrnak engedelmeskedik, akit az összes itt lakó svábok is földesuruknak ismernek el, vö. 45. §. 53.

155. §

A falvak nevei ezek: Ákos, Alsószopor, Alsóvárca, Apáca, Babocsa, Balázsháza, Balyom, Bikaca, Bogdánd, Csán, Csíglén, Csög, Domoszló, Érkávás, Érszentkirály, Felsőszopor, Felsővárca, Girókuta, Girolt, Géres, Gyöngy, Györgytelek, Hatvan, Kékesfalva, Keszi, Királydaróc, Kisderzsida, Kisfalu, Korond, Krasznamihályfalva, Kőrös, Kövesd, Középvárca, Magyarcsaholy, Malomszeg, Mindszent, Mocsolya, Mosóbánya, Nagyderzsida, Nagypacal, Nyíres, Oláhcsaholy, Ökörítő, Pele, Pér, Sámson, Sarmaság, Somos, Szakácsi, Szántó, Szarvad, Szécs, Szék, Sziget, Szilvás, Szodoró, Szódemeter (Lampio Szodemater), Tasnád, Tasnádszarvad, Tótfalu, Újnémeti, Úsztató, Vadafalva, Zálnok.

Ezek közül Pér, Szakácsi, Szódemeter, Balázsháza, Pacal stb. a szőlőművelésben tűnnek ki.

1) Apáca, vagyis latinul Abatissa (a magyarok ugyanis ebből alkották Apáca szavukat); hogy honnan kapta a nevét, feleljenek erre az ott lakók.

2) Bogdán vagy Bogdánd Wesselényi-örökség.

3) Királydaróc falu, amelynek egyik része ehhez a Szolnok vármegyéhez, a másik (ha jól értesültem) Szatmárhoz tartozik.

4) Zálnok vagy Zánok már román falu. Úgy tűnik, ennek az erődjéről és az erőd alapítójáról kapta nevét a vármegye (118. §. 1., 149. §. 1.); semmilyen nevezetessége nincs, amiről tudnék. A régi időkben mindenütt Zolninak hívták.

Egyházi ügyek

156. §

Az a vallás, amelyet ebben és Kraszna vármegyében a magyarok vallanak, leginkább a helvét hit, s ezeknek a tartományocskáknak az egyházközségei a szilágyi esperesi kerületet alkotják. Nem hiányoznak azonban a római katolikusok sem, akiknek szintén van egy-két plébániájuk. A románok, éppen

úgy, mint Erdély tartományi vármegyéiben, itt is a görög szer-
tartást követik.

I) A római katolikusoknak Zilah mezővárosában van plébáni-
ájuk, de templom nélkül, s ennek hiányát egy ház pótolja. A
Tasnádon élő svábok is katolikusok, és saját plébániájuk van.
Vannak plébániái Kraszna vármegyében, Somlyó mezőváros-
ban és Kárásztelek faluban is.

II) A helvét vallásúak esperesi kerülete, amelynek szilágyi (la-
tinul Silvanus) a neve, két vármegyéből gyűjti össze az egyház-
községeket: a) *Közép-Szolnok*ból van 1) Ardó; 2) Bósháza; 3)
Diósad, amelynek leányegyháza Magyarbaksa; 4) Egrespatak;
5) Görcsön; 6) Hadad, ahol korábban a hadadi⁵⁹⁴ és nádasdi
kerület tizedét, most ennek csak a fele részét kapja a lelkész; 7)
Kusaly, amelynek a leányegyháza Erked; ennek a helységnek a
lelkésze a már román Kirva falu tizedéből él; 8) Lele, amelynek
lelkésze terményekből és borból tizedet kap; 9) Magyarnádasd;
10) Menyő; 11) Monó; 12) Nagydoba és Kisdoba két templom-
mal, amelyek közül egyik Nagy-, a másik Kisdobában fekszik,
de csak egy lelkészlakkal; az isteni ige szolgája Nagydobán él;
13) Nagymon; 14) Panit; 15) Zsibó; 16) Szamosudvarhely,
amelynek a leányegyházai Nagygoroszló, Kisdebrecen (ahol
csupán egyetlen magyar nemes családapa maradt) és Csokmány
(Kővár vidéke); 17) Szamosújlak; 18) Szilágycseh; 19) Szilágy-
szeg (amelynek a leányegyháza Désháza), tizedet fizet a lel-
késznek; 20) Szilágyszentkirály; 21) Szilágyfőkeresztúr; 22)
Vérvölgy; 23) Zilah a legnépesebb gyülekezet, amelyet az isteni
ige két szolgája pásztorol; 24) Kövesd; 25) Mocsolya; 26) Sám-
son; 27) Sarvaság; 28) Szér; 29) Szécs. b) *Kraszna* vármegyé-
ből: 30) Balla; 31) Bagos; 32) Borzás; 33) Magyargoroszló; 34)
Ilosva; 35) Ipp; 36) Krasznahorvát; 37) Kraszna; 38) Lompér
vagy Lampir; 39) Magyarvalkó; 40) Magyarkecel; 41) Nagyfa-
lu; 42) Percsen; 43) Ráton; 44) Récse; 45) Somlyó, amelynek a
lelkésze tizedet kap a kémeriektől; 46) Somlyóújlak; 47) Var-
solc; 48) Zovány.

Ebben a Közép-Szolnok vármegyében ezeken a helvét vallás-
hoz tartozó egyházközségeken kívül vannak olyanok, amelyek a
magyarországi károlyi és érmelléki esperességhez tartoznak,
mint: Érkávás, Érszentkirály, Géres, Hatvan, Királydaróc, Kő-

rös, Magyarcsaholy, Pér, Pele, Szakácsi, Szántó, Szarvadpele, Szodoró, Szódemeter, Tasnád, Tasnádszarvad.

Megjegyzés. Az ezekben az egyházközségekben talált lelkek nem kerültek bele az Erdélyben 1766-ban végzett egyházi összeírásba (23. §. 1.).

Művelődési és katonai ügyek

157. §

A művelődés ügyét az alsó fokú iskolákban ápolják, amelyek közül legjelesebb a zilahi.

Határőr-katonaság egyáltalán nincs, sem katonai őrség; a tábori katonaságot pedig falvanként szállásolják el.

TIZEDIK FEJEZET

Kraszna vármegye

158. §

Kraszna vármegye, latinul Comitatus Krasznensis, németül Die Kraszner Gespanschaft, amely nevét épp Kraszna falutól vagy az azonos nevű folyótól kapta, egészen kicsi terület, mindössze két mérföldre terjed. Északról Közép-Szolnok, keletről ugyanaz a vármegye s a Magyarországot Erdélytől elválasztó Meszes és Réz hegyek, délről és nyugatról Bihar vármegye veszi közre. Sűrű hegyei között igen sok folyó öntözi, s méltán büszke gabonából, borból, barmokból és vadállatokból eredő jövedelmére.

A Compendium [119.] erről a vármegyéről többek között ezeket tartalmazza:

„Magyarország többi (de nem mindenik) tartománya között leginkább híres magas hegyeiről, amelyek közül felsorolandók: a Meszes, Réz, Zálnok, Somlyó, amelyek mindegyike majd magasabbra emelkedik, majd kezd szelíden lejtetni egy sereg kellemes réttel, amelyet sűrűn átszelnek a jeles folyók. Ezen a vidéken ma-

gyarok telepedtek le, akik közé sok helyen görög szertartású románok keveredtek. E vidék magyarjainak (és bizonyára az összes erdélyi magyaroknak és székelyeknek – B. J.) leginkább az szolgál dicséretére, hogy a vendégjogot szentnek tartják. Mert náluk valóban akkora a vendégszeretet, hogy csaknem az egész vidéken nem találsz egyetlen fogadót sem. A tartomány földje elsősorban búzát és törökbúzát terem igen nagy bőségben, továbbá éppen olyan egészséges, mint sok bort is. Barmokat inkább a mindennapi szükségletre tartanak, mint a jövedelemért (a nyereség végett tartják viszont a disznókat, amelyeknek csaknem annyi csordája és kondásnak nevezett pásztora van, amennyi jó családapa összeházasolható ebben a vármegyében és Közép-Szolnokban – B. J.); azokban a hegyekben, amelyeket az előbb már említettünk, hiúzokra bukkansz. A somlyói hegyek szélén bámulatos hatású, mérhetetlen mélységű tó látható, amelyet – kedvező eredménnyel – fürdésre is használnak. Ma e tavat nád borítja.”

2) A legfontosabb folyók ezek: a Kraszna és a Berettyó. A Kraszna mellett helyezkednek el: Krasznahorvát, Krasznavarsolc, Perecsen, Somlyóújlak és a többi. A Berettyó mellékén: Nagyfalu, Zovány, Ipp, Bajók stb.

159. §

A tartományt magyarok lakják, mégpedig részben mágnások és nemesek, részben nem nemesek, hanem az előbbieknél jobbágyai, valamint románok, akik szintén a mágnások és nemesek alattvalói, akiket közönségesen jobbágyoknak neveznek.

A felső Királyi Gubernium parancsából 1702 májusában a nemesi só végett készített és a nemes Kraszna vármegye hitesei nótáriusától, Fogarasi Zsigmondtól kiállított jegyzék szépen mutatja, hogy akkoriban melyik faluban milyen nemescsalád lakott. Ebben a kimutatásban egyaránt számba veszi a nemes lakosok birtokait és családjait (a személyek számát ugyanis, amint a jegyzék feltünteti, hosszadalmasnak és unalmasnak tartjuk felsorolni).

I. A felső járás

Perecsen tanya: a Kemény, Guthi, Bydeskuti urak, Béli Zsuzsanna úrnő, Kende Klára úrnő, Erdőtelki, Szentmarjai, Bakosi, Bódis. *Varsolc:* a Gyerőffi, Horváth, Balog, Básty urak. *Récse:* Guthi, Gergely, Komornyik, Virág, Huszti urak. *Magyarkecel:* Sallai, Fice, Szuka. *Horvát:* Borbély, Kólya, Horváth, Czeglédi, Szőke, Gombos, Boros. *Kraszna mezőváros:* tekintetes nemes Kálnoki Farkas úr, Szabó, Hetei, Nagy, Lakatos, Kegyes, Kovács, Péntek, Izsák, Szabó, Czeglédi, Szalai, Tyukodi, Borbély, Szebeni, Hegedűs, Szőcs, Munkácsi urak. *Ráton:* Alszegi, Nagy, Birtalan, Posztós, Daróczi, Hajdu, Praeda, Tyukodi. *Győrtelek:* Kara. *Ilosva:* Boér, Nánási, Nagy, Gencsi, Dobai, Török urak, nemkülönben Szentkirályi, Váradí, Vinczellér, Géczi, Goris, Szabó, Farkas, Sombori, Drága, Fazakas, Gombos, Varannai. *Badacsony:* Máál, Pap, Csobánkai, Pipa. *Balla:* gr. Bánffy úr, nemes Szuka.

II. Az alsó járás

Somlyó mezőváros: Bánffy, Kemény urak, valamint Tordai, Balog, Almási, Györke, Bydeskuti, Szénás, Bagaméri, Fogarasi, Kovács, Száva, Zilahy, Décsei, Enyedi, Borbély, Diósi. Egytelkes nemesek: Pap, Boros, Pál, Molnár, Bölskei, Boronyai, Szikszai, Böszörményi, Kapusi, Korponai, Gyöngyösi, Szalontai, Komáromi, Varjú, Bogár, Gajniki, Urkodi, Sinor, Horváth, Fogarasi, Szenttamási, Décsei, Géczi, Borbély, Szabó, Ferenczi, Somogyi, Limbai, Katona, Filep, Keresztesi, Kállai, Harsányi, Farkas, Ferjeni, Száva, Szeremlyei, Szokolyai, Almási, Lakatos, Molnár, Görög, Szilágyi, Bélteki. *Újlak:* Balka, Bagaméri. *Kémer:* Boér, Kálnoki, Tordai, Enyedi, Bölöni, Mikó, Czompó, Praeda, Márton urak. *Sommály:* Sommályi, Kosztai. *Lecsmér:* Gombos. *Ipp:* Balog, Bydeskuti, Fogarasi, Décsei, Szalánki, Kászoni, Kisvárdai, Lengyel urak. *Zovány:* Diósi, Kovács, Szőke, Borbély, Szőcs, Nagy, Szabó, Réthi. *Bolyán:* Kis, Pap, Nagy, Horváth, Szodorai, Hajdú, Kassai, Géczi, Csuts, Birtalan, Bottyáni, Szabó, Balla, Varga, Szilvási, Kovács. *Nagyfalu me-*

zőváros: a Bánffy urak; nemesek: Kerestély, Szeghalmi, Kapusi, Vetési, Borbély, Bányai, Bertalan. *Halmosd:* Máál. *Detrek:* Czikus, Szabó. *Bagos:* Kovács, Eösz, Szócs. *Borzás:* Borbély, Huszár, Fodor, Zilahi. *Magyarvalkó:* Almási, Kovács, Szócs, Szilágyi.

Észrevettem, hogy a jegyzék, amelyből ezeket kiszedtem, a) a mai Kraszna és Nagyfalu falvakat mezővárosoknak nevezi; b) Ráton és Bülgözd falvakat nemesi falvaknak mondja, az összes többit pedig birtoknak; tudniillik szokásuk volt a régieknek, hogy az olyan falvakat és községeket, amelyekben a nemesek és jobbágyaik laktak, birtokoknak hívták maguk a helység birtokosai; ugyanők falvaknak nevezték a mentesítettek közösségeit, azaz a nem jobbágy lakosokét, amilyenek voltak Ráton és Bülgözd, ezeket ugyanis egytelkes nemesek lakták.

160. §

A vármegyében a jogszolgáltatás a nemes Állandó Tábla kezében van, amelynek elnöke a főispán, tagja a tizenkét tényleges esküdt, akik közül egyik az alispán, egyik a királyi pénzeszedő, egy főjegyző, egy aljegyző. Van még tizenkét számfeletti esküdt, négy rendes bíró (ezeket más vármegyékben, ahol főszolgabírók is működnek, szolgabíróknak nevezik), két táblai írnok stb.

E vármegye főispánjai közül feljegyzéseimben nem találtam többet, mint a következőket: béltéki Drágfi János 1521–1526. Nagyfalusi Serédi István 1638 körül a fejedelmi istálló főparancsnoka és Kraszna vármegye főispánja, majd ugyancsak I. Rákóczi György alatt tanácsos és elnök. 1)⁵⁹⁵ Báthory Gábor 1592 körül. 2) Prépostvári Zsigmond 1614 táján. 3) Nyíri Pál 1624 körül, l. 150. §. megj.⁵⁹⁶ 4) Görcsöni Serédi István 1653-ban, 150. §. 5) Losonci br. Bánffy László kb. 1740-től 1758-ig. 6) Losonci br. Bánffy Ferenc kb. 1760-tól 1770-ig. 7) Meltóságos hallerkői gr. Haller Péter úr van jelenleg e tisztségben.

161. §

Ez a vármegye csak egy kerületet alkot, s csak egy mezővárosa van, falut pedig 69-et számlál.

162. §

Ez a mezőváros Somlyó, teljesebb nevén Szilágysomlyó, már romokban heverő várával. A város a Kraszna folyó mellett fekszik, régebben őrség erősítette meg. A Báthory fejedelmek születésével dicsekedhetik, továbbá innen vett előnevükkel. A helység – roppant alkalmatossága miatt – sűrűn lakott. Itt van a székhelye a vármegye nemes Állandó Táblájának, székhelye a harmincadolónak és a sóraktárnak. Emellett a római katolikusoknak és a helvét vallásúaknak egyházközségük van itt, nemkülönben a pálos atyáknak rendházuk.

A minorita⁵⁹⁷ Ferenc-rendieknek rendházaik vannak: Besztercén, Kolozsvárt és Kantán, ezekben jelenleg van 22 személy. Ugyanazoknak székhelyük van Enyeden és Marosvásárhelyt (ahol kb. 15 személy található), Firtoson, ahol van négy páter és két fráter. A magyarországi Szent Erzsébet tartománynak van négy kolostora, mégpedig: 1) Bonaventurácé, 2) Antalé, ebben van Szilágysomlyó (residentia), 3) a Szentháromságé, amely Erdélyben van és 4) a Szent Ferencé.

1) A somlyói vár a Várhegy nevű meredek hegyen állott, s a romok mutatják, hogy kiváló építmény volt. Az előző században nem ez volt az utolsó a határszéli várak között, amelyeket a törökök betörése ellen erősítettek meg. Ezért közhatározattal elrendelték, hogy ennek a várnak a megerősítése és karbantartása nemcsak Kraszna, hanem Közép-Szolnok vármegye biztosainak és összes lakosainak a feladata. Az 1679. május 27-re a fejedlem rendeletére Gyulafehérvárra összehívott országgyűlés 2. törvényének a szavai ezek:⁵⁹⁸

„Kraszna vármegyei atyánkfiaitól értyük, hogy Somlyó várát csak ők tartják épülettel; végeztük azért, hogy mikoron a comissariusok künn voltak, amicsoda rendelést töttenek azon helynek építése felől, mind pedig a tűzifának hordásáról, azon rendelés maradjon helyben, és ennek utánna azon gratuitus la-

bort, amint a commissarius urak elrendelték, Közép-Szolnok vármegye is tartozzék supportálni.”

Az 1682. február havában Fogaras mezővárosban hozott 19. törvény így hangzik:⁵⁹⁹

„Hogy Nagyságod Somlyó vára építése felől, az arról oda való főtiszt atyámfia instrukciójára relegal, és ez iránt minden oda való possessoroknak juxta quantitatem portionum possessionarium egyenlő magok alkalmaztatását parancsolja, minthogy aki jószágot bír, annak terhét is supportálni illendő, Nagyságodnak alázatosan megsegéljük. Mi is communi voto Nagyságod kegyelmességéből végeztük, és hogy senkinek jószága ez iránt protectióval ne eximáltassék, concludáltuk. Ha kik eddig eximáltatták volna is jószágokat, annihilláltassanak.”

Bagaméri Andrásnak a most folyó évszázad kezdete előtt készített kéziratából⁶⁰⁰ tudom, hogy régebben a somlyói vár kapitányának évi zsoldja volt: 1) 800 magyar forint, amelyet Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék adójából kellett levonni; szintén e vármegyék tizedeiből a következők: 2) 100 köből búza; 3) 200 veder bor; 4) 50 köből zab; 5) 24 bárány. A megmaradó bárányokat, nemkülönben a zabot és bort, ami az említett vármegyék tizedeiből származott, pénzért eladták, s a szintén abból a tizedből való fölösleges búzával együtt az e várbeli gyalogos katonák eltartására fordították. 6) Ezenfelül a kapitány megtartotta a századrészt, amelyet itt követelt a kereskedőktől. Szintén saját konyhája céljaira hasznosította a méhek tizedét.

3) A mezőváros legfőbb ékességei közé számít az, hogy a *somlyai* előnévvel címzett híres nemes Báthory fejedelmeket adta, és főként Báthory Istvánt, Lengyelország királyát és Erdély fejedelmét, ami halhatatlan emlékezetet szerzett immáron kihalt nemzetségének. Ennek a nemescsaládnak a neve a történetíróknál különböző módon írva található, mégpedig: *Báthori*, *Bátori*, *Báthorius*, *Báthoreus*, *de Báthor*. Az első kettő magyar, s a *h* hangot a régi szokás szerint iktatta be a névbe, valamint számtalan másba is, bár számunkra *h* betű nélkül (*Bátori*) a megfelelő. A második kettő latin végződéssel van ellátva, s helyettük helyesen *Bátorius* írható, míg a *de Bátor* a Báthoryak másik, mégpedig *bátori* előnevet viselő ágának a neve. A Báthory családról érdemes elolvasni azt, amit Czwittinger írt [47.],

noha az a rész, ahol azt állítja, hogy Báthory Andrást menekülése közben románok fogták el, nem igaz, mert ismeretes, hogy csíki székelyek gyilkolták meg.

4) Vannak ma is olyan nemescsaládok, amelyek *somlyai* előnévvel írják magukat, amilyen a szilágysomlyói Halmágyi család stb. Vannak mágnások, vannak lovagrendi nemesek, akiknek ebben a városban szép örökség jutott osztályrészül.

5) A sóraktárt a dési és a kolozsi bánya látja el; ezek ennek és a szomszédos vármegyéknek a szükségleteit elégítik ki.

163. §

Kraszna vármegye a következő falvakat fogadja be: Almás, Alsóbán, Alsókasznács, Badacsony, Bádon, Bagolyfalu, Bagos, Balázsfalva, Balla, Bilgezd, Bogdánháza, Borzás, Csehi, Cseres, Csiszér, Demér, Detrek, Doh, Domsz részbirtok, Dörzsök puszta, Elyis, Felsőbán, Felsőkasznács, Felsőszék, Füzes, Goroszló, Győrtelek, Gyümölcsénes, Halmosd, Hídvég, Horvát, Hosszúmező, Ilosva, Ipp, Jáz, Karaszna, Kárásztelek, Kémer, Kerestelke, Kispacal, Nagyfalu, Oláhbaksa, Oláhkecel, Oláhvalkó, Palicka, Paptelek, Pecsél, Perecsen, Perje, Petenye, Ráton, Récse, Sereden, Sommály, Tótfalu, Tusza puszta, Újlak, Újvágás, Váralja, Varsolc, Zovány.

1) Almás talán az a falu, amelytől a nemes Felszegi család vette az előnevét.

2) Balla, Kémer stb. a bortermeléssel tűnnek ki.

3) Goroszló, másként Magyargoroszló, vagyis latinul Hungaricus Goroszló, nem azonos sem Nagy-, sem Kisgoroszlóval (153. §. 5, 8.), s talán a nyomdászok hibájából nevezték el Istvánffyánál [XXXII.] Doroszlónak, Kreckwitznél [300.] Borschónak; örök emlékezetet és gyászos pusztulást szerzett Báthory Zsigmondnak Giorgio Bastával és a havasalföldi Mihállyal, a császári hadsereg vezetőivel vívott ütközet által. Tudniillik Báthory Zsigmond, az emberi állhatatlanság példája, a római császárral kötött egyezség ellenére Sziléziából visszatért Erdélybe, s a fejedelemséget újra magának követelte. Amikor rájött, hogy a császár két részre osztott hadserege megindult ellene, késede-

lem nélkül tábornokot ültetett ennél az atyjától örökölt falujánál, ahol 35 000-nél több, innen-onnan összeszedett katonája volt Székely Mózes vezetésével. A másik oldalon pedig Basta és Mihály, a császár vezérei, 10 000 gyalogossal és 8000 lovassal, úgy döntöttek, hogy a tábornokot az ellenséghez közelebb kell vinni azzal az elgondolással, hogy kipróbálják a hadiszerencsét és megütközzenek, mielőtt Zsigmond segítségére odaérkeznének a török és tatár csapatok, amelyeket a Belgrádhhoz hatalmas sereggel már megérkezett Ibrahim basától gyakori hírnökök útján nem szűnt meg kérni.

Így tehát 1601. augusztus 3-án roppant heves csatát vívtak Goroszlónál, ahol még Basta mellvértjét is átütötte egy golyó a vállánál közelében (bár ő sértetlen maradt), de a császáriak mégis győzelmet arattak, míg Zsigmond csapatai részben elesettek, részben megfutamodtak. Tízezeren hullottak el, kevesen estek fogásba; odavesztett 130 nagyobb és kisebb zászló, 45 ágyú. Járhatatlan hegyi utakon és erdei ösvényeken, az utakat jól ismerő vezetőkkel, gyors járású lovon nyargalva, Zsigmondnak is sikerült elmenekülnie, miközben övéi közül nagyon soknak – akit a hadigépek mindenfelé röpülő lándzsái eltaláltak – szerte-fröccsent a vére és testének darabkái. [L. Istvánffy XXXII. és Bethlen XI. 818.]

Szomorú következmény mutatta, hogy ez a győzelem alkalmat nyújtott Erdély legnagyobb méretű pusztulására, Zsigmond ugyanis november havában, amikor a bosszúálló törököket és tatárokat a császáriak ellen vezette, egész Erdélyt kitette amazok pusztításainak.

Az ott lakók a mai napig sem tudják megmutatni az érdeklődőknek, hogy miféle helységek és hegyhátak voltak azok, ahonnan az ellenség Zsigmond táborát bekerítette. Legtöbbet nagytiszteletű Szabó Sámuelnek, a nagyfalusi egyházközség lelkészének és a tiszteletre méltó szilágyi esperesség jegyzőjének a leveléből tudtam meg. Az ebben a háborúban elpusztuló Goroszló falut végül is valamivel magasabban fekvő területen építették újjá, s az egykori falu helyét egyedül temploma romjai mutatják. A *Magyar Hírmondó* ötödik levelében (1780. január 15.) ez áll:

„Nemrégben Kraszna vármegyében Kárásztelek nevű helységbe-

li katolikus lakosok számokra építendő új templomra 10 ezer forintot adott (Mária Terézia – B. J.), mellynek is a fundamentuma felvettetett; de valami okra nézve az építés félbeszakadt.”⁶⁰¹

4) Horvátot közönségesen Krasznahorvátnak hívják.

5) Krasznát vagy Krásznát rendesen Karasznának nevezik a régiek és a maiak is; ezt a nevet átadta az egész vármegyének, én azonban azt hiszem, hogy az azonos nevű folyótól kapta. Feljegyezték, hogy ez a mezőváros valamikor gazdag volt, de miután az idők mostohasága tönkretette, csak évi nagyvásáraitól és heti piacaival büszkélkedik. Somlyótól keletre, egy mérföldre fekszik.

6) Kárásztelek falu a katolikus vallást követi.

7) Kémer és Somlyó mezőváros nyújtanak szállást ebben a vármegyében a postamestereknek.

8) Magyarvalkó nevezetessé vált a Valkóvár nevezetű várról, amelyről a *Compendium* [120.] így emlékezik meg:

„Valkóvár hajdan a vármegye lakosainak a menedéke volt a barbárok támadásai elől. A fentebb említett Réz nevű hegy tövében, meredek helyen fekszik, de már romokba roskadva hever.”

Bethlen pedig azt írja [Cont. 82/v.], hogy ezt a várat hajdan a Bánffyak emelték, majd 1665-ben, noha félig romban állott, Apafi fejedelem őrséggel erősítette meg a pusztító törökök ellen. Amikor azonban később az őrséget legyőzték, a törökök a földdel tették egyenlővé, nehogy menedéket nyújtson a magyaroknak. Somlyó várában volt egy másik helyőrség, amely szembeállott a törökökkel.

9) Nagyfalu, amely latinul Magnus pagusként hangzik, a *Compendiumban* [120.] ezt a leírást érdemelte ki:

„Ezen az egész vidéken ez a – minden bizonnyal legnépesebb – helység a Berettyó folyó partján fekszik, amely a bihari határoktól kezdve átfolyik a vármegyén. A lakosok legnagyobb részben magyarok.” Bánffy-birtok.

10) Varsolc vagy Varsoc nemesek birtoka, akik között nem utolsó olaszteleki Kolumbán János úr.

11) Újlakot, másként Somlyóújlakot némelyek Sutaújlaknak mondják.

12) Zovány híres a timsavas forrásairól, amelyekről Fridvaldszky [Diss. 2.] ezekkel a szavakkal emlékezik meg:

„Zovány falu gondoz két állandó vizű, timsóval gazdagon te-

lített forrást, de az egész környéken messze szétfolynak. A mellettük fekvő partokon és sáncokon igen nagy bőségben fosszilis szén található, mégpedig oly kitűnő, hogy kételkedni lehet: vajon mesterségesen vagy természetes úton jött-e létre. A szén fenyőfából van, bár azon a vidéken nem ismernek ilyen fát. Talán itt le lehetne párolni a timsót, mert a fosszilis szén elegendő fűtőanyag volna a tűzhöz.”

Ezeket a vizeket, amelyek nemes Kállai János *Hegymege* nevezetű földjéből buzognak fel, fürdőzésre használják, de egy kocsmán és néhány kalibán kívül nincs egyetlen épület sem, amely a vendégeket befogadhatná.

13) A Szilágyságot (latinul Regio Sylvana), amelyről említettük, hogy Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékből áll, 1594-ben a tatárok elpusztították [l. Bethlen VIII. 520.].

Egyházi, művelődési és katonai ügyek

164. §

Az idevágó egyházi ügyeket már előadtuk a 156. §-ban.

A művelődési és a katonai kérdések éppen úgy állanak, mint Közép-Szolnok vármegyében (157. §).

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Zaránd vármegye

165. §

Zaránd vármegye, latinul Comitatus Zarandiensis, németül Die Zarander Gespanschaft, amelynek nevét az egykor nevezetes, ma a falvak közé sorolt Zaránd mezőváros adta, a dolog természeténél fogva azonos a zarándi körzettel (148. §. 2, 3.). Északról a magyarországi Bihar s az erdélyi Fehér vármegye, keletről ugyanaz a Fehér vármegye és Hunyad, délről szintén Hunyad, nyugatról a másik zarándi körzet, vagyis a Magyaror-

szághoz csatolt rész fogja körül. Ennek a vármegyének a földjét, amelyet Keletről a Kárpátok vonulatai tarkítanak, s a Fehér-Körös öntöz, kevés magyar és nagyon sok román lakja. Hírnevét ércbányáinak, barmainak stb. köszönheti.

Zaránd vármegye két körzetből áll, mégpedig: a brádi és a halmágyi, továbbá négy járásból.⁶⁰²

A *brádi* körzetben: I) a *ribicei* járás; a falvak neve: 1) Blesény, pisztrángban gazdag; zsindelykészítők; 2) Bucsesd; 3) Bulzesd, zsindelykészítők; 4) Dsunk; 5) Dupepiatra, aranytermő vidék; 6) Grohot; 7) Mesztákon; 8) Mihelyen; 9) Pottingány; 10) Ribicsora; 11) Ribice, híres méltóságos Ribiczei Ádám alezredes úr négykereki kallóalmáról, melyet a négy evangélistáról neveztek el; a falunak szőlősei vannak, meg református egyházközsége és papja; 12) Sztanisa, aranytermő; 13) Tomnatyek; 14) Váka, szőlősei vannak; 15) Vályabrád; 16) Újbarest.

A *brádi* körzetben: II) a *brádi* járás: 1) Alsólunkoj; 2) Boica Kelemenessdel, aranytermő; 3) Brád, nevezetes hetipiacairól és nagyvásáraitól; van református egyházközsége és lelkésze is; 4) Bukuresd; 5) Cerecel; 6) Felsőlunkoj; 7) Hercegány; 8) Kajanel, aranylőhely; 9) Kracsunesd, aranylőhely; 10) Kriscsor, aranylőhely, itt a református egyháznak temploma van és papja; 11) Kuréty; 12) Ormingye, aranylőhely; 13) Pestere; 14) Ruda, aranytermő, a méltóságos Ribiczei Ádám alezredes úré, a tizenkét apostolnak a nevéből elnevezve; 15) Szelistye; 16) Szkrofa Pogylével; 17) Tresztia, aranybánya, a méltóságos Gyulay családé; 18) Zdrápc, itt a református egyházközségnek temploma és lelkésze van.

A *halmágyi* körzetben: III) a *halmágyi* járás: 1) Acsuva; 2) Acsuca; 3) Banyesd; 4) Bogyest; 5) Csucs; 6) Brusztur, pisztrángban gazdag; 7) Cermura; 8) Cohest; 9) Dumbráva; 10) Grós; 11) Guravoj; 12) Inonesd; 13) Kazanyesd; 14) Kishalmágy; 15) Lazurj; 16) Lunksora bővelkedik pisztrángban; 17) Lyásza; 18) Magulicsa; 19) Mermesd; 20) Nagyhalmágyinak hetipiac van, sólerakata és harmincadoló hivatala; 21) Ocs; 22) Ocsisor; 23) Pleskuca; 24) Pojenár; 25) Pojána; 26) Rosztócs; 27) Szirb, pisztrángban gazdag; 28) Tataresd; 29) Tisza; 30) Tomesd, csebresekkel; 31) Vidra; 32) Vosdocs, zsindelykészítőkkel.

A halmágyi körzetben: IV) a *körösbányai* járás: 1) Alváca, ahol jeles melegforrások vannak; 2) Baldoving, csebresek meg takácsborda-készítők; 3) Baszarabásza; 4) Birting; 5) Brotuna; 6) Csungány; 7) Cebe, aranytermő vidék, ahol melegforrások is találhatóak; 8) Dobroc; 9) Felsőváca; 10) Karács; 11) Kárásztó; 12) Kazanyesd,⁶⁰³ itt sok a pizstráng; 13) Körösbánya, bányaváros, az Állandó Tábla és a hetipiacok székhelye; van református és római katolikus egyházközsége; 14) Lunka; 15) Lyáuc, csebresekkel; 16) Obersia, csebresek; 17) Prevalény; 18) Riska; 19) Riskulica, csebresek és takácsborda-készítők; 20) Steja; 21) Sztrimba; 22) Tataresd⁶⁰⁴ Prihogyesttel; 23) Tirnava; 24) Tirnavica; 25) Tyiulesd, csebresek. A falvak száma összesen 91.

1) Zaránd, egykor az egész azonos nevű vármegye anyavárosa, jelenleg pedig Magyarország uralma alatti falu, amely nevet adott a vidéknek. A legnagyobb valószínűség szerint Zaránd városát a magyar Zirind vezérről nevezték el [I. Túróczi II. 28.]; alapíthatott Zaránd földjén valamilyen várat, amelynek saját nevét adta.

2) Hogy miért hívjuk ezt a vármegyét *körzetnek*, az elég világosan érthető abból, amit a 148. §. 2, 3.-nál előadtunk; a vármegye az egyik részt a másik után vont ki a törökök hatalma alól, akiknek engedelmeskedett az előző században a jenői és a halmágyi járás, s egyedül a brádi járás tartozott Erdély uralma alá. A zarándi járás ugyanis kipusztult, s a törököknek e vidékről való kivonulása után nem is népesült be Erdélyből hozott telepésekkel, csak akkor, amikor a római császár és a Rákóczi-pártiak között 1711-ben létrejött a szatmári egyezség, a törökök pedig kivonultak Világos és Borosjenő várakból, amelyeket 1693-ban leromboltak.

3) Az egész Zaránd vármegye határait, lakosait, természeti viszonyait a *Compendium* [112–113.] így mutatja be:

„Hosszú területével csaknem tizenkét mérföldnyire elnyúlik Erdélytől a Tisza irányába; a szomszédok, amelyek körülveszik: keleten Erdély, nyugatról Békés, dél felől Arad és végül északról Bihar vármegye. Kivéve a Kárpátok néhány emelkedését a békésiek határain, területét tiszta síkság borítja. Két folyó öntözi, mégpedig a Körösök, amelyekről mondtuk, hogy aranyat sodornak magukkal. Románoknak a településeit hordozza, akik

leginkább a fosztogatásra adták a fejüket, vö. 113. §. B., de tudjuk, hogy magyarok is laknak itt (legnagyobb részben nemesek – B. J.), akik azonban csendesen élnek, és földműveléssel fáradoznak. Nem csekély hírnevet szerzett ez a vidék termékenységevel is, mert azonkívül, hogy a talaj mindennemű gabonát megterem, régebben Jenő mezővárosban bort is szüreteltek, mégpedig oly bőségben és oly nemeset, hogy híre után a várost Borosjenőnek hívták. Jelenleg már lanyhábban törődnek a borral. A hegyek rejtekeiben kiválóan fejlődnek az állatok, hogy ne is szóljak az erdei vadak és méhek bőségéről. Mindezekon kívül is van miből fenntartani az életet: az Erdély határán lévő aranybányákból a Körös folyók kétségkívül aranytartalmú homokot sodornak magukkal, amely kimosva a legtisztább és legjobb minőségű aranyat nyújtja.”

Ennyit mond a könyv. De mivel a mi Zaránd vármegyénk csak egyik része a teljes vármegyének, körzetünkre nézve csak annyit kell átvenni, amennyit a végén hallottunk az állatokról, ércbányákról stb. Vö. 168. §. jegyz.

4) A Fehér-Körös, latinul Chrysus Albus, amelyről már megemlékeztünk (I. 28. §. 4.), ennek és Fehér vármegyének a határán ered, Sztanisa és Miheleny falvakon folyik át (miután magához vette a Kurétyról lesiető patakot), majd Brádra bocsátja alá a Ribicéről és Ribicsóráról elfolyó vizét, s Körösbánya várost öntözi. Innen kezdve a Körös partján helyezkednek el: Birtin, Tataresd, Baszarabásza, Ocs, Halmágy, Tisza. Vizét számos patakocska növeli, amelyeket nincs miért felsoroljak.

5) A vármegyének nincs semmiféle – sem régi, sem új – jegyzéke a nemesekről.

166. §

A vármegyében az igazságügyet a nemes Állandó Tábla intézi, amelynek elnöke a főispán, tagjai a tényleges esküdtek tízen, ugyanannyi számfeletti. A ténylegesek számába beletartozik: az alispán, a királyi adószedő, a főszolgabíró, a fő- és az aljegyző. Továbbá a Táblához tartozik két táblai írnok, négy szolgabíró és ügyvéd...⁶⁰⁵

1) Amikor e vidék főispánjainak a névsorát össze óhajtottuk állítani, sem a vármegye levéltára, amelyet a török barbárság szét-szórt, sem más emlékek nem jöttek segítségünkre. Mégis felsorolunk egyes neveket, amelyeket a feledéstől megőrizve, innen-onnan szedegettünk össze, és emlékezünk rájuk. Ezek pedig a következők: 1) István (a papír ódonysága miatt a családnév elmosódott) és 2) Székely István, a kettő egyszerre, 1595-ben. 3) Petneházi István, Zaránd ispánja és Jenő kapitánya, l. *Miscellanea Tigurina* II. 172. 4) Hallerkői Haller Gábor 1653-ban, amint látható az *Appr. konklúzióiból*. 5) Széki Teleki János, Zaránd ispánja és egyszersmind jenői kapitány; ez volt az apja széki Teleki Mihálynak, I. Apafi Mihály fejedelem tanácsosának, Fehér, Torda, Máramaros stb. vármegyék ispánjának, akiről máshol már elmondottuk, hogy a zernesti ütközetben lelte halálát. 6) Albisi Zólyomi Miklós, Hunyad és Zaránd vármegyék főispánja 1665-ben; hitvese bribéri Melit Klára volt. 7) Uzoni Béli Pál 1678 körül. 8) Naláci Naláczai István kb. 1698-ban. 9) Száva Mihály, szinte ugyanabban az időben, l. 2. 10) Barcsai György 1735 táján és azután. 11) Gr. Bánffy Dénes. 12) Méltóságos kishalmági Hollaki Pál sok év óta a mai napig.

2) Naláczai Istvánnak, akit említettünk, I. Apafi Mihály fejedelem a főispáni tisztséget úgy ajándékozta oda, hogy egész életében övé legyen. Amde abban az időben Zaránd vármegyéből csak a brádi járás volt Erdély alattvalója (165. §. 2.). Amikor azonban a törököket a többi járásból is kiűzték, azokba a dicső Lipót császár Száva Mihályt nevezte ki főispánnak, éppen úgy, mint a brádiba, vagyis az egész Zaránd vármegyébe. Ezért aztán meg-egyezés jött létre köztük 1698-ban, hogy mind a ketten egyenlő hatalommal igazgatják a teljes vármegyét. A meg-egyezés szövege ezekkel az anyanyelven szerkesztett szavakkal olvasható:⁶⁰⁶

„Mi, Naláczai István, Római Császár Kegyelmes Koronás Királyunk Ófelsége Erdélyi Királyi Guberniumának edgyik belső tanácsa, Hunyad és Zaránd vármegyének főispánja, és Száva Mihály, Ófelsége Erdélyben lévő sóaknáinak adminisztrátora és Zaránd vármegyének egyik főispánja, adjuk tudtára mindeneknek, akiket illik, hogy mi mindketten atyafiságosan egymás közt convenaltunk ez alább megírt dolog felől ekképpen: Amint ennek előtte egyikünknek, úm. Naláczai Istvánnak idvezült fejede-

lem Apafi Mihály vita durante adta volt donatióval a Zaránd vármegyei főispánságot, annak utánna a másikunk, úm. Száva Mihály Ófelségétől maga számára impetrálta, mi azért egymást mindketten sub bona nostra fide christiana assecuraljuk, hogy mind én, Naláczi István, Zaránd vármegyének abban a résziben, melyet eddig úgy, mint főispány egyedül dirigáltam, magam mellé főispány társomnak recipialom, Száva Mihály uramot annak agnoscalom, és mind az Ófelsége szolgálattýára, mind a nemes vármegye szabadságának megtartására célozó dolgokban őkegyelmével egyetértek, s egyenlő akaratból cselekszem. Hasonlóképpen én, Száva Mihály az urat, Naláczi István uramot, Zaránd vármegyének a más részében, melyben mind a más részivel edgyütt, az Ófelsége kegyelmes dekretuma mellett installátom magomat, főispány társomnak recipialom, annak agnoscalom, és mind az Ófelsége szolgálattýára, mind a nemes vármegye szabadságának megtartására célozó dolgokban őkegyelmével egyetértek, és mindenekben egyenlő akaratból cselekszem, egyszóval az egész vármegyét ketten egyenlő authoritással egyenlő akaratból igazgattyuk, melly dolognak szentül való megállására obligáljuk per praesentes egymásnak magunkat, kezünk írásával és pecsétünkkel corroborálván. Act[um] Albae Iuliae 6a Nov[embris] 1698.”

3) E vármegye tisztviselőinek és közállapotának dolgairól az 1747-es országgyűlésről a következőket küldték fel őfelségének, szerencsés kimenetellel:

„Továbbá, a két körzet dolgában, hogy vajon arányosan külön vármegyéjük és külön főispánjuk legyen, hány alárendelt tisztviselő és asszessor legyen bennük, mekkora legyen a fizetésük: ugyanazoktól megkapván a tájékoztatást, láttuk mi is, és egyetértettünk; de információikból, amelyeket csatoltunk, Feliséged előtt bővebben feltárul a c) és a d) betűk alatt; mégis úgy vélekednénk, hogy az ő fizetésüket összhangba lehet hozni más helységek tisztviselőinek a fizetéseivel, mégpedig a főispánok arányosan; az alispánok pedig, mivel itt a főbíróhoz hasonlóan szokta ellátni hivatalát, a többi főbíróval egyenlő fizetést élvezhetne. Annak, hogy valamely más vármegyének rendeljék alá vagy hozzácsatolják az önmaguktól felhozott s az előző évben tőlünk a legalázatosabban felterjesztett indokok alapján, szerény

vélekedésünk szerint nem látjuk szükségét; és ezenkívül Felséged dicsőségéhez fog járulni az, ha annak a vármegyének a régi neve nem törlődik el. Továbbá, méltán és jogosan úgy véljük, hogy nem lesz semmilyen ürügyük a panaszkodásra az adóhánnyad súlyosbodása miatt, ha ahhoz, amit a diplomában kirótt mennyiség fölött a tartománynak fizetnie kell, hozzájárulnának a tartomány rendkívüli és a kvártélyozások kötelező terhei is, és a többi, visszacsatolt vármegyével együtt velünk arányosan a fejedelem szolgálataért a közterhek közöseké válnának. Illő ugyanis, hogy aki a vármegye és a kedvezmény jogával él, arányosan legyen részese a közterheknek is.”

Ezt egy hibás iratból vettük át, de a dolog értelme mégis kitűnik.

167. §

A vármegye csak egy mezővárossal büszkélkedik, amelynek magyar neve Körösbánya, a német Altenburg. A Fehér-Körös-nél fekszik (165. §. 4.), s aranybányaival, valamint az Állandó Tábla székhelyével tűnik ki. Ezenkívül híres nagyvásárokat tart.

1) Ez az elég csinos mezőváros, amelyet némelyek Keresbányának hívnak, s amelyet Szászky [511.] elég helytelenül át-helyezett Fehér vármegyébe, három falunak (Cebe, Riska, Karács), ugyanannyi hegynek parancsol, s bárcsak az aranybányák művelése okából parancsolna nekik.

Mivel a szegény lakosok, ahol csak tehetik, gondoskodnak magukról, inkább akarnak különbség nélkül az egész szomszédságban gödröt ásni és a szegényes földet mosni a víz segítségével, amelyet a hóból és esőből tavakba gyűjtenek. A „szomszédság” az az egész szélesen elterülő táj, amely a Florverk névre hallgat, s bővelkedik a különféle aranyérgömbökben [Fridvaldszky 88.; vö. Köleséri 49.].

A mezővárost és a szomszédos helységeket 1599-ben a tatárok elpusztították [l. Bethlen X. 699.].

168. §

Ebben a vármegyében 92 falu van, úgymint: Acsuca, Acsuva, Alsólunkoj, Alsóváca, Báldoving, Banyesd, Baszarabásza, Birting, Blesény, Bogyesd, Boica, Brád, Brotuna, Brusztur, Bucsesd, Bugyesd, Bukuresd, Cebe, Cerecel, Cermura, Cohest, Csucs, Csungány, Dobroc, Dumbráva, Dupepiatra, Felsőlunkoj, Felsőváca, Grohot, Grós, Guravoj, Gyogyest, Hercegány, Kajanel, Karács, Kárásztó, Kazanyesd, Kishalmágy, Kracsunesd, Kriscsor, Krisztesd, Krohat,⁶⁰⁷ Kuréty, Lazurj, Lunka, Lunkso-ra, Lyáuc, Lyásza, Magulicsa, Mermesd, Mesztákon, Mihelyen, Nagyhalmágy, Obersia, Ocs, Ocsisor, Ormingye, Pestere, Pleskuca, Pojána, Pojenár, Pottingány, Prevalény, Prihogyesd, Riskulica, Rosztócs, Ruda, Szelistye, Szirb, Szkrofa, Sztanica, Szteja, Sztrimba, Talács, Tataresd, Tirnava, Tirnavica, Tomesd, Tomnatyek, Tresztia, Tyiulesd, Újbarest, Váka, Válljabrád, Vosdocs, Vidra, Zdrápc, Zunk.⁶⁰⁸

Ezek közül némelyik kitűnik aranybányájával.

1) Boica nem nemes aranyat termel, mivel különféle anyagokkal van elvegyülve; főként ezüsttel, sőt ólommal keveredik [l. Fridvaldszky 79.].

2) Brád a Fehér-Körös mellett (165. §. 4.) igen nevezetes falu; híres vásárokat tart. Nem kevés nemest is számlál, akik közül egyeseknek a neve brádi Brád. A *Brád* név ugyanakkor román, és azt jelenti, mint az erdei fenyő.

3) Brusztur nevét a román telepeseiktől kapta, akik a Petasites [albus]t (növény) *brusztur*nak nevezik.⁶⁰⁹

4) Hercegány; aranybányái vannak [Fridvaldszky 79.].

5) Kajanel vagy Ginel fehéres, sőt ezüsttel elegyes aranyat termel; az igen vékony aranyér a kőszénhez hasonló fekete kőben húzódik meg [Fridvaldszky i. h.].

6) Kishalmágy előnevet ad és örökséget nyújt a nemes Hollaki családnak, amelyből e vármegye főispánjai között említettük méltóságos Hollaki Pált (166. §. 1.).

7) Kriscsor bányafalu a Körös folyó mellett, amely tizenkét zúzómalmot működtet [Fridvaldszky 78.]. Van egy nemes Kriscsori család, mely ettől a falutól kapta a nevét. Egy Szebeni nevű nemescsalád is kriscsorinak írja magát.

8) Kuréty a románok nyelvén *káposztát* jelent, Lunka pedig annyi, mint *rét*, Mesztákon pedig *fehér nyír*.

9) Ribice híres falu a Körös mellett, nem messze fekszik Körösbánya városától; a hegyek aranytermő ajándékaival ékes, s a nemes Ribiczei családnak engedelmeskedik, amely *ribiceinek* szokta írni magát. A családból jelenleg méltóságos Ribiczei Ádám cs. kir. és apostoli szent felsége aranyban és erényekben egyformán gazdag alezredese s a család más nemesei virulnak.

10) Ruda annyi aranyásót számlál, ahány lakost; ezek sok haszonra tesznek szert a Lazur és a Kulcen hegyekből; van továbbá huszonhat zúzómalom is [Fridvaldszky i. h.].

11) Sztanicán a Fesuina és a Dimbul hegyek olyan helyen fekszenek, hogy semmi sem hiányzik abból, ami a fémművés-séghez kívánatos: víz folyik mellettük, nagy bőségben van vág-ható fa, s a keleti rész nagyszerű aranyereket kínál. [Uo.]

12) Tresztyia neve szerint román nyelven *nádat* jelent, de itt az arany nagyobb megbecsülésnek örvend, mint a nád. Fridvaldszky ugyanis így dicséri ezt a helységet [80.]:

„Tresztyán nevezetes a természetes lemezes aranyról és az aranyerek állandó gazdagságáról. A Maul hegy a királyi kincstárat 1710-től 1732-ig gazdagította, miután a Gyulay grófok ősi nemzetségéről átszállott művelés végett Brankován havasalföldi fejedelemre, azután Steinville ezredesre, majd a királyi hivatalra. Nem tűrte gr. Gyulay István, hogy az ezredes elüsse az ősi jogon neki járó, sőt a háborúban elért eredményeknek és nevének kiválóságával megszerzett örökségétől, hiszen egész Tresztyánt lekötölte érdemeivel. A megoldásért, hogy ő és utódai visszanyerték, van miért hálát adjanak Istvánnak az eljövendő unokák, mert az aranybánya hosszú ideig ki fog tartani... Hát még az aranyosítás: a szélesen elhúzódo rétegekben a bányáéval csaknem azonos gazdagságot ígér, ha egy zúzómalom építése által a homokot, iszapot, törmeléket, szennyes ércet eltávolítják. Végeredményben semmiféle arany nem hasonlít jobban a magyarországi körmöcbányaihoz, mint ez.” Ugyanő még l. 87.:

„A Tresztyántól egy óra távolságra fekvő Trajka hegy úgy, amint van, igen hasonlít a magyarországi Selmec hegyeinek a bányáihoz.”

Egyházi, művelődési és katonai ügyek

169. §

Mivel a vármegyében kevés magyar lakik, kevés egyházközséget is számlálnak. Mégpedig: a helvét vallásúak négy egyházközséggel jeleskednek: Körösbánya Occsal, Ribice, Brád és Kriscsor (145. §. II/a.). A többi helységben a görög szertartású románoknak vannak egyházközségeik.

Iskolák csaknem egyáltalán nincsenek.

Amikor a rend és a szükség megkívánja, ebben a vármegyében is császári katonaságot szállásolnak el.

A birtokomban lévő 1761-es összeírás szerint ebben a vármegyében a románoknak van 45 falujuk, templomuk 44, a lélekszám 7306, a családoké 2830. Van 66 pap, 61 tanító, kántor és harangozó. Azonban gyanítom, hogy ez a nálam levő táblázat téves, mert a falvak és a lelkek száma túlságosan alacsony, kivéve, ha csak a papokkal bíró falvakat érinti.

III. RÉSZ

A két magyar vidék

170. §

A magyaroknak két vidékük van, amelyek legnagyobb részben román települések; mégpedig Erdélyben a Fogarasi, valamint Magyarországnak az Erdélyhez csatolt részében a Kővári. Ezek közül az egyiket Közép-Szolnokból, a másikat pedig Fehér vármegyéből hasították ki, s ezért kapták a *districtus* [magyarul: szétvágott – *A fordító*] elnevezést.

E tartományocskáknak főispánjuk helyett főkapitányuk van, aki az előző időkben Fogaras, illetve Kővár várának volt a parancsnoka, de egyúttal a polgári ügyek fölött is őrködött (most csak ez van érvényben).

Azt, hogy Kővár vidéket a belháborúkban szakították el Szolnok vármegyétől, már a történétírók is megörökítették; de arról, hogy Fogaras vidék mikor és miért vált le Fehér vármegye testéről, többet lehet hallani, mint amennyit megtudunk a régiek kétes értékű emlékeiből és hivatalos irataiból. Értsünk egyet Filschichel [18, 19.], aki azt hirdeti, hogy Fogaras vidékét a román telepések már a XII. század előtt annyira megtöltötték, hogy az említett évszázadban igen nagyszámú román – vezérével, akit Nigernek vagy Negroutnak neveztek – innen a szomszédos Havasalföldre vándorolt, és ott felépítve Tergovisto, Bukurest, Campolongo, Pitesto, S. Georgio városokat, valamint templomokat és kolostorokat, továbbá szőlőszöket ültetve stb., megalapozta a mai Havasalföld fejedelemséget.⁶¹⁰ Ha ez igaz, fogadjuk el, hogy Magyarország királyai kb. ebben az időben először, azután a következő században is Havasalföld uralkodóinak mint hűbéreseiknek átadták birtoklás végett ezt a jórészt ezen uralkodó népétől lakott földet, vagy legalább annak egy részét, s Fehér vármegyétől ekképpen szakították el.

Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen mindenki előtt ismeretes, hogy Küküllővár és Csicsó várakat is régen Moldva fejedelmeinek adták (62. §. 1.), Algyógyot pedig az erdélyi vajdának (140. §. 1.). Azt azonban, hogy a fogarasi tartományt megszakítás nél-

kül több évszázadon át a román fejedelmek birtokolták, senki sem fogja elhinni, ha tekintetbe veszi azt, hogy a Magyarország királyai iránti hűségtől ismételten eltántorodtak. Apor Péternek, aki azt állítja, hogy a XVI. század elején Havasalföld itt még egyfajta kliensi jogot szerzett, Timon igazat ad, amikor így ír (Add. I. 8.):

„Mihálynak, a Szebenben 1510-ben megölt havasalföldi vajdának⁶¹¹ a magyar király engedélye folytán lehetett valamilyen jogköre, főként Fogaras vidékén: Ulászló király ugyanis kedvezett neki a törökök elleni segítség reményében vagy száműzetése megkönnyítése végett.”

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Fogaras vidéke

171. §

Fogaras vidéke, latinul *Districtus Fogarasensis*, nevét Fogaras várától (177. §) vette. Erdély déli részén, tiszta folyóktól átszelt sík földön fekszik. Határai: északról Felső-Fehér vármegye egy kis része, úgyszintén e vármegye kicsiny, az odaérkező Olt-nál fekvő része, keletről a Barcaságot elválasztó magas hegyek és havasok, délen a hegyeken túli Havasalföld határa, nyugaton az észak felé kanyarodó Olt folyó, mely elválasztja a nagysink, újegyházi és a szebeni szász székektől (az utóbbiból azonban némely falvakat átenged e terület határain). Hosszában mintegy hat mérföldre terjed az Olt mentén, szélességben pedig északról délre két mérföld. Az Olt menti síkságon elhelyezkedő rónái a gabonának, leginkább a rozsnak kedveznek, a szőlőnek kevésbé. A havasok és a hegységek legelőket nyújtanak, továbbá medvéket, zergéket és ilyenfajta vadakat táplálnak.

A falvakon élő kevés mágnáson és nemesen, a Fogaras mezővárosban élő magyar s az ugyanott lakó szász polgárokon kívül a vidék lakosai románok, akik részint a határőr-katonaság kötelékében, részint a *fiscus* jogkörében, a mágnások és nemesek szolgálatában állnak. Bonbardi, mivel úgy vélte, hogy a területet

északról Havasalföld hegyei zárják le, ezt a tartományt e szavakkal dicséri [353.]:

„Erről (a szélén) a hegyektől, amarról az Olt folyótól védve, gyönyörű síksággal büszkélkedik, amelyet többfelé halas patakok szelnek át úgy, hogy megértheted: ez a föld is vetekedik Erdély legkellemesebb tájaival.”

172. §

Hogy az így bemutatott Fogaras vidéke (Havasalföld vajdáián kívül, l. 171. §) a XVI. század előtt miféle birtokosoknak engedelmeskedett, számomra nem elég világos, ebben a században azonban berzencei Bornemisza János volt a gazdája, aki utód nélkül halván meg, először Zápolya János, azután I. Ferdinánd magyar királyok adományozása révén Nádasdi Tamásé, valamint Zalaházi (vagy amint most mondják: Szalaházi) László örököseivé lett. Magyarország nádora, Nádasdy, Fogaras vidéke fölötti jogát átadta hűgának, Nádasdy Annának és férjének, Majláth Istvánnak; ez utóbb Majláth Gáborra, István fiára szállott. Ettől a Gábortól és Zalaházi utódaitól János Zsigmond, Erdély fejedelme az egész földet megvásárolta, és Bekes Gáspárnak adományozta. Amikor ezt lázadás bűne miatt elítélték, Báthory István erdélyi fejedelem birtokába jutott, akinek a jóindulata folytán testvére, Báthory Boldizsár szerezte meg.⁶¹²

1) Hogy ez a föld a felsorolt uraknak engedelmeskedett, az bőségesen kitűnik Bethlen előadásából [I. 58–59.] és az idézendő Bekes-féle iktatólevélből (3.). Zápolya János gr. Nádasdy Tamásnak adományozta; ezt az ő adományozását Ferdinánd király – Zápolya elűzése után – nemcsak jóváhagyta, hanem új adományozással a Nádasdy-jogot Fogaras vidékére megerősítette, miközben egy kis részét a Zalaházi örökösöknek adta.

Ettől kezdve a méltóságos gr. Nádasdyak a fogarasi föld örökös urainak szokták írni magukat. Amikor Nádasdy Anna, Nádasdy Tamás nővére (vagy ahogy Bethlen I. 58. véli: lánya) férjhez ment Erdély vajdájához, Majláth Istvánhoz, a fogarasi uradalom birtokát magával vitte férjének. Maga Majláth társával, Balassa Imrével 1539. október 12-én Alvincen összeeskü-

vést szőtt Zápolya János király ellen, és utóbb rávették az erdélyi városokat, hogy álljanak át Ferdinándhoz. Amikor észrevették, hogy János hadserege megindult ellenük, Majláth hamarjában várába, Fogarasba zárkózott, amelyet kiválóan felszerelt a hosszú ostrom kiállására. A király Török Bálint által ostromgyűrűt vonatott a vár köré, s parancsot adott neki, hogy az ostromot éjjel-nappal folytassa.

Eközben elérkezett az országgyűlés ideje (amelyet a király 1540. május 7-re, Tordára hívott össze);⁶¹³ akkor Balassát és Kendi Ferencet, egyazon bűn vádlottjait éppen úgy, mint a távol lévő Majláth Istvánt, a bírák ítélete fej- és jószágvesztéssel sújtotta [Bethlen II. 108.]. Balassa azonban, akinek a várait, Almást és Diódot (45. §. 12. és 101. §. 20.) a király parancsára a földdel egyenlővé tették, erősen könyörögve s a szájalom felkeltése végett színélve, bocsánatot nyert a királytól; ugyanezt tette Kendi is.

Időközben Zápolya János meghalt; halálát mindaddig eltitkolták, amíg Majláthtal létrejött a kiegyezés. Ez, barátai tanácsától vezérelve, noha a király halála nem volt ismeretlen előtte, letette az esküt a királyi özvegy és fia nevére. Mihelyt ez megtörtént, Török Bálint abbahagyta az ostromot.

Nem sokkal ezután, amikor néhány előkelő Ferdinándhoz pártolt, 1540. augusztus 29-re országgyűlést hívtak össze Segesvárra,⁶¹⁴ ahol az erdélyiek ismét Majláth Istvánra és Balassa Imrére ruházták a vajdaságot. Erre Majláth, bízva Ferdinánd és az erdélyi főnemesek hatalmában, Balassával együtt újra elpártolt Izabella királynőtől. A panasztevés útján erről értesülve, Szolimán az egész erdélyi nemességet levélben figyelmeztette, hogy János király fiának, Zsigmondnak engedelmeskedjenek, és ne részesítsék semmiféle támogatásban Majláthot és Balassát. Egyben segíteni akarva a zűrzavaros helyzetben Erdélynek, Ahmed balibéget, Nikápoly parancsnokát és Pétert, Moldva fejedelmét Erdélybe rendelte, megbízva őket, hogy az élve elfogottakat vagy a megölteknek a fejét juttassák el hozzá.

„Ezek tehát, jövetelük hírét megelőzve és váratlanul rátörve Majláthra, a menekült Fogaras várába szorították, és egykettőre ostromgyűrűbe fogták. Mivel azonban látták, hogy a vár ropant erős, és tudták, hogy igen jól fel van szerelve mindennel,

ami az ostrom átvészeléséhez szükséges, továbbá tartva attól, hogy sok időt kellene fordítaniok erőszakos elfoglalására, úgy vélekedtek, hogy cselhez kell folyamodniok. Ezért Bornemisza Boldizsár közvetítésével, aki amannak igen jó barátja volt, rávették, hogy tegyen le a hadakozás tervéről, s biztonsága végett túszoikat fogadva el, találkozzék a balibéggel, és vele tárgyaljon minden ügyről.

Miután ezt a feltételt elfogadta, ragyogó ruhákba öltöztetett, de alacsony rangú törököket küldtek hozzá, akiket Majláth a katonaság fővezéreinek gondolt, s hátrahagyva őket a várban, kiment a balibéghez. Amikor ezzel a fogással kicsalta őt, tüstént bilincsbe verette, és – visszanyerve túszeit – elvitte Szolimánhoz (aki Majláthot ugyanabba a börtönbe vettette, mint Török Bálintot, akit akkor fogatott el, amikor Izabellától Budát elragadta). Mások viszont úgy adják elő, hogy az említett Majláth törbe csalása végett a balibég parancsára Péter vajda levelet küldött neki, amelyben biztosította, hogy amíg nap van az égen, nem kell tartania semmilyen rossztól. Ebben bízva, Majláth kiment a balibéghez, s amíg a nap világított, biztonságban volt, de naplemente után, mintha már lejárt volna a fegyvernugvás, elfogták és Törökországba vitték, ahol haláláig őrizetben maradt” [Bethlen III. 139.]. Történt ez 1541-ben.

2) Miután Majláthot a barbárok elhurcolták, felesége – fiával, Gáborral, és lányával, Margittal – Magyarországra távozott. Gábor azonban 1560-ban visszatért Erdélybe, mert sógora, Iffjú János (aki hűgát, a Báthory Andrással kötött első házasság után özvegyen maradt Margitot vette feleségül), János Zsigmond király kegyeibe ajánlotta. Ugyanaz a király az említett sógor állhatatos könyörgéseire visszaadta neki – Fogaras várával és földjével együtt – mindegyik jószágot, amelyet apja elítélésekor elveszített.

Aztán később Bekes Gáspár, László fia, egy jelentéktelen származású nemes Lugos vidékéről, akkortájt visszatérve Konsztantinápolyból és János Zsigmondnál a legfőbb tisztségekre törekedve (41. §. 2.), meg akarta szerezni Majláth Gábortól Fogarast és vidékét. Ezért barátság színlelésével azt mondta neki, hogy tudomása szerint Szolimán haragszik rá apja bűne miatt, és így Erdélyben sehogy sem élheti életét biztonságban. Majd

tanácsolta, hogy idejében gondoskodjék testi épségéről, ami nem kis mértékben megrendítette Majláth lelkét, és nagy aggodalomra késztette [Bethlen V. 256.].

A következő, 1566. évben Bekes újra előállott a török költött szándékával, azt állítva, hogy Szolimán követelte János Zsigmond királytól, hogy küldje el őt Bizáncba. Ily módon Majláth, módfelett megrémülve, a fogarasi szabadbáróságot a hozzá tartozó falvakkal és mezővárosokkal, amelyek hét magyar mérföldre terjedtek hosszúságban, nemkülönben Teké szász mezőváros felét eladta az említett királynak 30 000 magyar forintért, amaz pedig idő múltával az egészet Bekesre ruházta. Majláth pedig, átvéve az összeget, családjával és holmijával Miksa császár fennhatósága alá távozott (ua., uo.).

3) Az íróknál, akik emlékezetem szerint beszámoltak erről az ügyről, a János Zsigmondtól Bekesre ruházott Fogarasi földre nézve más jogalapot nem találok, mint azt, hogy Majláth Gábertől megvásárolta, de ugyanakkor Zalaházi László utódaitól is, akik e föld bizonyos részét Majláthtal együtt birtokolták. Hogy jogát csere útján szerezte, és az említett Bekesnek ajándékozta, azt világosan mutatja az erről készített és Miksa császártól megerősített beiktató levél, amelyet szükségesnek láttunk közzétenni a benne foglalt igen sok fontos dolog miatt. Szövege szóról szóra ez:

„Mi, II. Miksa, Isten kegyelméből a rómaiak mindig felséges császára, Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Róma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Bulgária stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Brabant, Stájerország, Karintia, Krajna hercege, Morvaország őrgrófja, Luxemburg, Felső- és Alsó-Szilézia, Wittenberg és Halle hercege, Svábföld fejedelme, Habsburg, Tirol, Ferrara, Kyburg és Görz grófja, Elzász tartománygrófja, a Római Szent Birodalom őrgrófja, az Enns mentén fekvő Burgau, Felső- és Alsó-Lausitz, a szláv őrgrófság, Pordenone, Salina ura stb., e levél erejénél fogva emlékezetébe ajánljuk mindenkinek, akit illet egyenként és összesen, hogy hívünk, nemes kornyáthi Bekes Gáspár, Fogaras földje örökös ispánja személye részéről bemutatták és átadták nekünk a néhai felséges János Zsigmond erdélyi fejedelem kiváltságos módon, pergamenre írott, ugyanannak

hiteles függőpecsétjével és saját kezű aláírásával ellátott levelét, amely megerősíti a tartalmát egy bizonyos levelének, a tiszta és törvényes, egész és teljes jogú beiktatásról nemes Kechety (most Ketsetit, Tötörit, Hosszútelkit és Budaházit íránk – B. J.) Erzsébet, Báthory Borbála és ugyanezeknek a lányai, úgyszintén nemes fiaik: László, Márton, Pál, István és Ferenc, valamint a néhai kiváló Kechety Menyhárt lánya, Zsófia hajadon, a jeles Tothoori Balázs lánya, Borbála hajadon, Lypthay Miklós, valamint fiaik és leányaik, Anna úrnő, aki régebben először Hosszútelki Ferenc, azután néhai Budaházi János nemesek özvegye volt, a másik Anna, a jeles Ficzy István felesége s Menyhárt Péter és László s néhai Menyhárt Gáspárnak a többi gyermeke és árvája, nemkülönben Báthory Elek és valamennyi más nővére és fivére meg a nemes néhai Zalaházi egész nemzetsége javára, mind a teljes fogarasi vár és föld valamennyi mezővárosa, jószágai, birtoka, pusztája fölött, mind pedig az említett vár tartozékainak birtoklási jogát illetően, Erdély bármelyik vármegyéjében, akárhol, akárkinél is létezzenek. Először tudvalevőleg az előbb megnevezett személyek átadták és ráruházták ugyanazon erdélyi fejedelemeire, azután pedig ő maga a mondott Bekes Gáspárnak adományozta az említett néhai erdélyi fejedelem ítélőmesterének, a kitűnő Zigethy Pál mesternek a javaslatára, a mondott Bekes Gáspár javára örök érvénnyel, a kibocsátott irat alább következő tartalmával.

Az említett Bekes Gáspár részéről és személyesen alázatosan kérték felségünket, hogy a jelzett néhai erdélyi fejedelem ugyanazon kiváltságos levelét és minden egyest, ami bele van foglalva, érvényesnek, tetszőnek és elfogadottnak tartva, kiváltságlevelünkbe szóról szóra beírassuk s elfogadni, jóváhagyni, megerősíteni és érvényesíteni s az előbb említett Bekes Gáspárnak, örökösének, egyenként és összesen valamennyi utódjának örökre érvényesként kegyesen megerősíteni méltóztassunk. Ennek a levélnek ez a tartalma:

»Mi, második János, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. választott királya. Emlékezetére és tudtára adjuk jelen levelünk tartalmával mindenkinek, akit illet, hogy hívünk, nagyságos kornyáthi Bekes Gáspár főkamrásunk és tanácsosunk, személyesen jelenlétünk elé járulva, bemutatta

és átadta nekünk egy testimonialis vagy memorialis levelünket a nemes Kabos Farkas felesége, Erzsébet, Bánffy Pál felesége, Borbála nemes úrnők és fiaik, úgyszintén a néhai kiváló Kechety Menyhárt fiai: a nemes László, Márton, Pál, István és Ferenc s lánya, a hajadon Zsófia, a jeles Thotheuri Balázs leánya, a hajadon Borbála, nemkülönben Lyptay Miklós és fiai meg lányai, végül Anna, előbb Hozzoutelky Ferenc, azután Bodóházy János özvegye és a másik Anna, a jeles Fycz István hitvese s Péter és László nemesek s a néhai Menyhárd Gáspár többi árva gyermeke, nemkülönben Báthory⁶¹⁵ Elek és valamennyi más fivére és nővére meg a néhai jeles Zalaházy László egész nemzetsége és az alább megnevezett emberek teljes és csaknem mindenjogú törvényes beiktatásáról és bevezetéséről az egész fogarasi várba és földre, valamennyi létező tartozékával, amelyek rajtuk keresztül ránk szállván és átruháztatván, általunk ugyanazon Bekes Gáspárnak, örököseinek és minden utódának adattak; ugyanazon Bekes Gáspár részéről hívünk, a jeles Zygethy Pál mester, ítélőmesterünk királyi parancsunkra, iktató és statuáló levelünk érvényénél fogva odament, és ott ugyanazon vár és tartozékai szomszédainak és közös határosainak a jelenlétében, semmiféle ellentmondás nem történt. Ez hiteles függőpecsétünkkel ellátott pergamenen világosan ki van fejtve az alább írt tartalommal:

Alázatosan könyörgött hozzánk ugyanazon Bekes Gáspár, hogy mi ama levelünket és minden egyes abban foglalt dolgot elfogadjunk, helyeseljünk, jóváhagyjunk, jelen levelünkbe szóról szóra beiktatni és átírni s kiváltságunk formájába önteni Bekes Gáspár és örökösei meg valamennyi utóda javára kegyesen megerősíteni méltóztassunk. E testimonialis levelünk tartalma pedig ez:

Mi, második János, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország választott királya, jelen levelünk tartalmával emlékezetébe idézzük mindenkinek, akit illet, hogy hívünk, a jeles Zygethy Pál mester, ítélőmesterünk, személyesen megjelenvén előttünk, tulajdon és élő szavának beszédével híven és lelkiismeretesen előadta nekünk a következőket. A közelebbiről eltelte napokon hívünk, nagyságos Bekes Gáspár főkamrásunk és tanácsosunk részére kibocsátott bizonyos ráruházó és beiktató le-

velünket, amely neki parancsolólag hangzott, kézhez vette azzal a tisztelettel és hódolattal, amellyel illet. A levél szavai ezek:

II. János, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. választott királya. Hívünknek, a jeles Zygethy Pál mesternek üdvözetünk és kegyünk. Mivel a Szent István király ünnepe⁶¹⁶ előtti legközelebbi szombaton a nemes úrnők: Erzsébet, a néhai jeles Kechety János leánya, Kabos Farkasné Gyéresen, a rákövetkező hétfőn pedig Borbála, Bánffy Pálné Mogyorón, a néhai nemes Báthory Péter leánya, a hajdani nemes másik Borbála úrnőtől, aki a néhai nemes Anna úrnő leánya volt, aki a néhai kitűnő Zalaházy László leánya volt, kedden pedig Zsófia, Kozárvári György hátrahagyott özvegye, a néhai jeles Lyptay György⁶¹⁷ leánya Dorottya úrnőtől, a néhai nemes Magdolna lányától, aki az említett Zalaházy László lánya Földváron, nemkülönben Magdolna, a néhai jeles Kechety Menyhárt özvegye s törvényes gyámja ugyanazon urától és férjétől Gyékében fogant nemes fiainak, Lászlónak, Pálnak, Mártonnak, Istvánnak,⁶¹⁸ Ferencnek és a hajadon Zsófia lányának; továbbá, a mondott Szent István király említett ünnepe utáni szerdán a jeles Thoteori Balázs, aki lányának, a nemes Borbála hajadonnak törvényes gyámja néhai hitvesétől, a nemes Magdolna úrnőtől, az említett Kechety Menyhárt szülöttétől és a Tötörön született Lyptay Miklós, az említett Lyptay György fia, aki az előbb megnevezett özvegy Dorottya úrnőtől született Tötörön, aki Magdolna úrnő lánya volt, az említett Zalaházy Lászlónak a leánya, s fiai, János és Ferenc, a lányai, Katalin és Sára gyámja [mármint Tötöri Balázs ez a gyám – *A fordító*]. Nemkülönben a nemes Anna úrnő, először Hozouthelky Ferenc, majd Boodaházy János nemesek özvegye, az említett Lyptay György leánya, aki a jelzett Dorottya úrnőtől, hitvesétől született, a mondott Szent István király ünnepe utáni első szombaton itt, Gyulafehérvárt. Továbbá Szent Bertalan apostol nemrég elmúlt ünnepe⁶¹⁹ utáni szombaton a nemes Anna úrnő, a jeles meredjői Fycz István hitvese, a néhai kiváló sólyomkövi Menyhárt Gáspár leánya a néhai nemes Margit úrnőtől, az előbb említett néhai Lyptay György leányától, az említett törvényes születésű Dorottya úrnőtől, aki [Anna – *A fordító*] gyámja Péter és László nemeseknek meg néhai Menyhárt Gáspár többi árva gyermekének, a ma-

ga és vér szerinti testvérei nevében és úgyszintén személyében Gyekén. Úgyszintén a nemes László, a feltüntetett néhai Kechety Menyhárt fia, a Szent Kereszt felmagasztaltatásának ünnepe⁶²⁰ utáni kedden, az Úr 1567. évében született itt, Gyulafehérvárt. Végül a jeles Báthory Elek, az említett Báthory Péter fia a megnevezett Borbála úrnőtől, a néhai Anna úrnő lányától, az említett egykori Zalaházy László úr lányától, Szent Márk evangélista ünnepe⁶²¹ utáni szerdán ugyanazon Úr 1568. évében, a mondott Gyekén, előttünk személyesen megjelenve, a nemes Kabos Farkas fiai, János, Boldizsár, Bánffy Pál fiai, Boldizsár és Gábor, Orsolya úrnő fiai, István és leánya, Anna, az említett Lyptay Anna úrnő gyermekei, az említett Kechety Menyhárt fiai, László, Márton, Pál, István és Ferenc s hajadon leánya, Zsófia, a hajadon Borbála, a mondott Tötöri Balázs leánya, Péter és László, Menyhárt Gáspár gyermekei, vagyis a megszületett s a jövőben születendő más fivérek, hozzátartozók és rokonaik, akiket az alább írott ügy bármi módon érint vagy érinthet, bármilyen terhét vagy sérelmét magukra véve teljes és összes jogukat, az örökösökét és valamennyi utódukét s a jog és uralom minden tulajdonát, amelyet és amit ők az egész fogarasi várban és földön s valamennyi mezővárosban, majoron, birtokon és pusztán és a birtokjog alapján ugyanazon vár ezen országunk, Erdély bármely vármegyéjében, bárhol lévő tartozékaiban örökös átruházás folytán és néhai Ferdinánd nagyságos fejedelem úr, Magyarország, Csehország stb. királya adományából adománylevele által néhai főtisztelendő Tamásnak, az említett néhai Zalaházy László fiának, a veszprémi püspöknek s általa az említett Magdolna és Anna úrnőknek ugyanazon előbb megnevezett Zalaházy László leányainak, nemkülönben a felsorolt Kechety Menyhártnak, Mártonnak és Jánosnak, a mondott úrnők fiainak és ugyanők más gyermekeinek és valamennyi örököseinek néhai nemes berzencei Bornemisza János magvaszakadtával bírta, az említett fogarasi várban, földön és összes tartozékaiban semmilyen jogot s a jognak és uralomnak semmilyen tulajdonát maguknak nem őrizve meg, cserébe a mi birtokrészeinkért Zabed, Keölpen, Galambod és Hoczo nevezetű birtokokon, amelyek a mi székely Marosszékünkön találhatók. Ugyanazoknak örökre átadjuk és átíratjuk 4000 magyar forint

összegért azzal a feltétellel, hogy ha ugyanőket az említett birtokrészekben megvédeni nem akarnánk vagy a védelemről nem gondoskodnánk, attól kezdve a mondott 4000 forint összeget ugyanazon nemeseknek és örököseiknek és mindkét nembéli valamennyi utóduknak minden peres eljárás nélkül készpénzben egészen ki fogjuk fizetni törvényes pecsétünk alatt ezután kiállítandó fassionális levelünk erejénél fogva, mely ránk és összes örököseinkre és utódainkra vonatkozik. Ugyanakkor valamennyi kiváltságos, adomány- és beleegyező levéllel együtt, amelyek az említett fogarasi várat és vidékét s tartozékaikat érintik és illetik, amelyeket a maguk számára érvénytelenítenek, hatálytalanítanak és érvényüket veszítetteknek nyilvánítanak s a felmutatóra ártalmasaknak jelentik be, örökre, teljes joggal és ténylegesen átruházták és átadták.

És mivel mi az említett fogarasi várat és vidékét a felsorolt összes mezővárosokkal, majorokkal, birtokokkal, pusztákkal és birtoklási jogokkal együtt, vagyis valamennyi tartozékaival és azok bármely hasznával a nagyságos Majláth Gábortól, a néhai tekintetes nemes Majláth István, úgy is mint Erdély vajdája és a székelyek ispánja fiától 20 000 tiszta, valódi és megfelelő súlyú, kincstárunkból való magyar aranyforintért semminémű ellentmondás, ellenkezés és tiltakozás nem történvén senki részéről, örök áron megvásároltuk, és majdnem egy teljes évi időközig nyugodtan és békességben birtokoltuk – ugyanazon fogarasi vár és vidék és valamennyi, bármilyen módon bírt tartozéka fölötti teljes és egész királyi jogunkkal hívünknek, nagyságos kornjáthi Bekes Gáspárnak, főkamrásunknak és tanácsosunknak s az ő minden örökösének és utódának örökre, mások sérelme nélkül, egy másik adománylevelünk által odaadtuk, adományoztuk és ráruháztuk. Így az említett, fentebb név szerint mindkét nembéli nemesemberek jogát, amely róluk reánk szállott és ruháztatott át, kegyesen örökre átadjuk és ráruházzuk ugyanazon előbb megnevezett Bekes Gáspárra, valamennyi örökösére s utódára azonfelül kibocsátott más adománylevelünk érvényénél fogva, bizonyos, ugyanazon levélben világosan lefektetett feltételek mellett. Azt akarjuk, hogy általad Bekes Gáspár törvényesen beiktassék az említett nemes eladók mindkét nembéli összes örökösei és utódai minden jogának a birtokába, ame-

lyet a fent nevezett fogarasi vár és vidék s valamennyi tartozéka fölött bírtak. Tovább ezek során hívségednek meghagyjuk és erősen megparancsoljuk, hogy tüstént e levél vételekor odamenve a megnevezett fogarasi vár és vidék, nemkülönben felsorolt összes tartozékaik színhelyére, az ugyanoda törvényesen összehívott összes szomszédok és határbirtokosok jelenlétében bevezesd a fent nevezett Bekes Gáspárt a többször említett mindkét nembéli, fentebb név szerint felsorolt nemesemberek és valamennyi örökösük s utóduk minden említett, ugyanazon fogarasi vár és vidék s minden tartozékaik fölötti jogának a birtokába, amelyek róluk az említett módon átszállottak és átruháztattak felségünkre, és általunk a nevezett Bekes Gáspárnak ajándékoztattak. Rendeld el azt is, hogy ő és örökösei meg összes utódai az elmondottakból fakadó jog alapján örökre birtokolni fogják, ha nem történik ellentmondás. Ha pedig lesznek valamely ellentmondók, hívd össze őket ama leendő ellentmondás napjától számított tizenötödik napra ugyanide, királyi palotánkba, hogy tudniillik jelenlétünkben számot adjanak ellentmondásukról. És ezek után te, az ily módon végbement beiktatás és bevezetés rendjéről úgy, amint történt, az ellentmondók – ha volnának – s az említett beiktatáson megjelent szomszédok és határos birtokosok család- és előnévével s a kitűzött határidővel nekünk az alább megállapított határidőre hűségesen jelentést tenni és beszámolni tartozol és köteles vagy. Másként nem fogsz tenni. E levelet, elolvasása után, a felmutatónak vissza kell adni. Kelt városunkban, Gyulafehérvárt, július hó utolsó előtti napján, az Úr 1568. évében.«

Miután ezt megkapta, ugyanaz a mester, ítélmesterünk, engedelmeskedni akarván parancsunknak, az imént említett, ugyanazon év augusztus havának második napján megjelent az említett fogarasi vár és vidék, úgyszintén ezek valamennyi felsorolt tartozékai színhelyén ezek szomszédai és határos birtokosai előtt, mégpedig⁶²² az érdemes és tekintetes Riemer Vince majoros, Eczke Miklós, Fazakas János esküdt polgárok *Nagysink* mezővárosunkban; Angier Kristóf majoros, Martin Herveder, Takács Kristóf *Kissinken*; Menyhárt Antal majoros, Ambrosius Rompert, Klemens Gyrert *Nagysároson*; Téglás Benedek, Kerekes Erasmus, Andreas Kohnert *Nagypatakon*;

Dragota Vavvota kenéz *Oltszakadát*on; Stanislaup Parchia a Nagysink melletti *Bohotz*ban; Theoreok Péter bíró, Nagy Lukács, Benedek Bálint *Halmágy*on; Varkorize Imre bíró, Farkas Lukács, Lorenz Helwyk *Felméren*; Sztán Popa kenéz, Szturza Bukos, Opra Bunya *Solnán*; Sombori Gáspár, Beretzk Ambrus, Rigó András *Somboron*, Kóhalom melletti; Takács Ferenc majoros, Kobor Imre, Thomas Thevde⁶²³ esküdt polgárok *Sárvár*on; a brassói Nagy Bálint majoros, Geréb Benedek, Literáti Gergely esküdt polgárok *Kertzen*; Koman Pele kenéz *Glombokán*; Stanislaus Fraczilla kenéz, Marcu Marc polgár *Földvár*on; Opra Klus kenéz a szebeni székhöz tartozó *Rucoron*; Opra Rekitta kenéz, Petru Dragul, a Tomori Kristóf és Lőrincé *Kövesden*, *Galacon*; Sorbán Bune kenéz, a Morgondai Bálint és Sztán Dán, a Zaz Ferencé, jeles nemesek jobbágyai az *újfalvi* birtokon, s ugyanazon uraik személyében ugyanoda törvényesen összehívattván és megjelenvén, a nevezett Bekes Gáspárt beiktatta az említett, fentebb, a bevezető és beiktató levelünk szövegében név szerint felsorolt mindkét nembeli nemesemberek s ugyanazon említett fogarasi vár és vidék meg azok minden általuk birtokolt, rájuk átszállott és átruházott s általunk ugyanazon Bekes Gáspárnak adományozott tartozéka fölötti összes örökösök és utódok említett teljes jogú birtokába; és ugyanő elrendelte, hogy ő és valamennyi örököse és utóda az előrebozsátottakból rájuk háruló jog alapján örökös jogú birtokosok, ugyanis törvényesen háromnapi haladékokat tűzve ki ugyanazon fogarasi vár és vidék s azok összes tartozékai helyszínén, egyáltalán egyetlen ellentmondó sem jelent meg a színe előtt. Ezen ügy emlékeztetére és örök érvényességére kibocsátandónak és átadandónak tartottuk jelen hiteles függőpecsétünk megerősítésével ellátott levelünket Bekes Gáspár és az ő összes örökösei és utódai részére, jogaik bőséges biztosítása végett, amint a közjog kívánja. Kelt városunkban, Gyulafehérvárt, az Úr fent említett 1568. évében, augusztus hó 11-én.

Mi tehát, miután az említett Bekes Gáspár fent nevezett legalázatosabb, felségünkhöz benyújtott könyörgését úgy, amint fentebb, királyi jóindulattal meghallgattuk s kegyesen elfogadtuk, s mivel a mondott testimonialis levélben nincs törlés, kaparás, s egyik részében sem gyanús, hanem minden hibától és gya-

nútól teljesen mentes, s jelen levelünkbe szóról szóra, homályosság, kihagyás vagy hozzátoldás nélkül iktatták és írták be, s kiváltságunk formájára szerkesztették, ezért ennek teljes tartalmát, záradékát, pontjait és cikkelyeit elfogadjuk, jóváhagyjuk és érvényesítjük, s az említett Bekes Gáspárnak s valamennyi örökösének és utódának örök érvénnyel bírónak kegyesen megerősítjük.

És úgyszintén, mind ama Bekes Gáspárnak felségünkhöz evégett intézett legalázatosabb és állhatatos könyörgésére, mind pedig tekintetbe véve és arra gondolva, hogy mekkora hűséggel, becsületességgel és odaadással törekedett szolgálni ugyanő először Magyarországunk szent koronáját, azután felségünket, hasznosan és ügyesen mind a házitűzhelyért, mind a hazáért, és ugyanő azt ígéri, hogy a jövőben is megteszi, teljes és egész királyi jogunkat, ami az előbb említett egész fogarasi vár és föld, nemkülönben valamennyi felsorolt és bármilyen mezőváros, major, birtok, puszta és birtokjog fölött, akárhol és Erdély bármelyik vármegyéjében és ősi jogon ugyanazt a várat illetnék, s bárhogy másként bírnánk azokat vagy ugyanazok bármily ok, út, mód, számítás révén felségünket illetik, valamennyi hasznukkal és bármiféle tartozékukkal együtt, a földekkel, mégpedig a szántóval és műveletlen területekkel, rétekkel, legelőkkel, mezőkkel, kaszálókkkal, erdőkkel, berkekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőskertekkel és szőlőhegyekkel, vizekkel, folyókkal, halastavakkal, vízfolyásokkal, malmokkal és azok helyeivel együtt, általában pedig bármilyen néven nevezendő mindenféle haszon és tartozékainak teljességével együtt, amelyek igazi határainkon és ősi mezsgyéiken belül, ősi jogon a felsoroltakhoz tartoznak és kell tartozniok, az említett Bekes Gáspárnak és összes örökösének s utódainak adtuk, adományoztuk és átruháztuk. Sőt örök jogon és visszavonhatatlanul átadjuk és ráruházzuk birtoklás, megtartás és megőrzés végett, mások sérelme nélkül, ezen titkos főpecsétünkkel – amelyet Magyarország királyaként használunk – megerősített levelünk erejénél és tanúságánál fogva, amelyet kiváltságunk formájára készítettünk, ahogyan felségünknek az ügyről jelentést tettek. Kelt hívünk, tiszteendő Liszthy János választott győri püspök, ugyanazon helység örökös grófja, tanácsos és udvarunk kedvelt kancellárjának keze

által, az ausztriai Bécs városunkban, június hó 3-án, az Úr 1573. esztendejében, római tizenegyedik, magyarországi és más tizedik, csehországi uralkodásunk huszonötödik évében.

Miksa s. k. Liszthy János választott győri püspök s. k.”

4) Csaknem valamennyi történetíró közös véleménye az, hogy Miksa császár, valamint semmilyen háborúja nem volt Báthory Istvánnal, ugyanúgy – mintegy félretéve a János Zsigmonddal kötött egyezményeket – teljhatalmat engedett ugyanannak a Báthory Istvánnak az erdélyiek fölötti uralkodásban. De valamint Bekes a Miksa-féle segítséggel ragadott fegyvert Báthory ellen, Bethlentől [VI. 304–307.] azt is megtudjuk (sajnálatja a legtöbb író, aki az erdélyi dolgokkal foglalkozott, ha művét nem olvasta), hogy sok ok és írásos emlék, amely ott bemutatásra kerül, e bizonyítékokkal bőségesen figyelmeztet arra, hogy Miksa császár, mint Magyarország királya, Erdély fölötti jogát 1573-ban még egészében fenntartotta, és Báthoryt mintegy hűbéresének számította. Mert másként vajon miért bocsátotta volna meg ezt a – Bekestől, a hozzá menekült lázadótól írt – levelet? (5.)

5) Ennek a földnek a birtokosa, Bekes, akit a haldokló János Zsigmond utódjának szánt, Bécsben volt, amikor Báthoryt kikiáltották Erdély vajdájává (ezt a címet később a *fejedelem* elnevezéssel cserélte fel). Hazatérve, mindezt igen nehéz szívvel viselte el, s mindjárt a rákövetkező éjszakán Gyulafehérvárról távozva, az igen jól megerősített Fogaras várába vonult, és ott időzve s a vár erősségében bízva, semmit sem mulasztott el, amit titokban Báthory haragjának szítására tehetett. Ezért Báthory ugyanabban az 1571. évben országgyűlést hívott össze,⁶²⁴ és arra megidézte Bekest, ez azonban nemcsak hogy nem jelent meg, hanem alattvalóinak is megtiltotta az ottomán portának küldendő adó befizetését, s Csáky Mihályt, Erdély kancellárját és Hagymási Kristófot megnyerve magának, levélben tárgyalni kezdett Miksával. Ezalatt Báthory, felingerelve Bekes szemtelenségétől, Majláth Margit nevében, aki először az erdélyi vajda unokatestvérének, Báthory Andrásnak volt a hitvese (tőle születte fiait, Istvánt, Boldizsárt, Andrást és Gábort), majd pedig az Iffjú Jánosé (2.), s akit a fogarasi uradalom jog szerint megilletett, elküldötte hozzá Kendi Sándort és Blandrata Györgyöt, hogy fi-

gyelmeztessék: adja vissza neki Fogarast, és fogadja el azt a pénzösszeget, amelyet Fogaras vidékéért János Zsigmond fizetett Majláth Gábornak. Ezt Bekes hevesen elutasította. Mikor tehát a vajda látta, hogy magánúton való figyelmeztetéseivel Bekesnél semmit sem ér el, Margit kérésére törvényesen bíróság elé idéztette azért, mert fivére, Majláth Gábor Margit tudta nélkül és beleegyezése nélkül, az ő roppant nagy kárára és hátrányára adott el igen kiterjedt jószágokat, anélkül hogy előzőleg az ország rendeletei szerint törvényesen figyelmeztette volna ama jószágok és birtokjogok eladásáról.

Erre Bekes azt a választ adta, hogy ő csak Miksa császár bírálja előtt fog számot adni (noha a császár is egyetértett azzal, hogy Báthorynak legyen teljhatalma a törvények végrehajtásában), s közben levélben kérte Miksát, hogy támogassa. Erre a császár elküldte Ibrányi Ferencet, a magyar jog legjobb szakértőjét, hogy tanulmányozza kettejük perét, de nem történt semmi, s folytatódott az ellenségeskedés Báthory és Bekes között. Így aztán, miközben Bekes és Báthory életre-halálra viszálykodtak, úgy tetszik, veszélybe sodorták a közbékét. A törökök ugyanis, megtudva, hogy Erdélyben ezek megestek, arra áhítoztak, hogy Bekest elfogják és Fogarast megszerezzék a maguk részére. 1573-ban azonban Báthory parancsára losonci Bánffy György, a komoly ügyek intézésére alkalmas férfiú vezetésével Bekest ostrom alá vették, s tizenkilenc napi igen heves ostrom után Fogaras vára megadta magát.

Mivel közben Bekes titokban megszökött, a következő, 1575. évben a Medgyesen tartott országgyűlésen⁶²⁵ kimondták, hogy „Bekes lázadás bűnébe esett, s ezért a bűnösök listájára kell írni, javaitól meg kell fosztani és ki kell forgatni”. Bekes ezért hadsereget gyűjtve, betört Erdélybe, hogy Báthorytól elragadja a fejedelemséget, de nem messze a radnóti vártól vereséget szenvedett, s gyors futással Magyarországra igyekezett, magával vive fiát, a hatodik vagy hetedik évében járó Gábort (akit Fogaras elfoglalása után Báthory [a gyermek] nagybátyjához, Harinai Jánoshoz küldött neveltetés végett) Bethlen várából, ahova az összeesküvők nagy része mint biztonságos és erős helyre összes értékes ingóságait összehordta. Mindezeket bővebben l. Bethlen [V–VI.] és Istvánffy [XXIV.].

6) Bekes hűtlenségi pere folytán Fogaras vidéke Báthory vajdára szállott, aki később Lengyelország királyává emelkedvén, Fogaras várát azzal a feltétellel adományozta Báthory Boldizsárnak, hogy ha netalán az említett Boldizsár magtalanul halna meg, Fogaras vára ne szálljon senki másra, csak Báthory Zsigmond vajdára és örököseire, ha pedig Zsigmond is magtalanul halna meg, Majláth Gáborra és férfiágú örököseire. Mivel pedig Fogaras vidéke mentes volt az adózásoktól is, birtokosait kötelezte, hogy a vár védelmére 200 jó lovas és 100 gyalogos katonát tartsanak [Bethlen VI. 384.]. Ugyanaz a Bethlen előadja, hogy amikor Báthory Zsigmond fejedelem Erdélyből távozott, Kendi Sándor 1594-ben figyelmeztette vejét, Báthory Boldizsárt, aki kormányzó akart lenni, hogy „ne avatkozzék az ország kormányzásába, hanem érje be a Fogaras vidéki szabadságával” [VIII. 540.]. Ámde az intő éppen úgy, mint a megintett 1595-ben fejét is, jószágait is elvesztette (98. §. 7.). Ily módon Fogaras vidéke is a kamarára szállott, Báthory Boldizsár pedig így írta alá magát: „Somlyói Báthory Boldizsár, Fogaras vidékének örökös ispánja és örököse” stb.

173. §

Báthory Boldizsár 1595-ös ártatlan elveszejtésével a fiscusra szállott Fogaras vidéke, amelyet a XVII. század elején Csáky Istvánra ruháztak, de azután újra a fiscus tulajdonába ment át. 1608. október 21-én Kővár vidékével együtt örökre Báthory Gábor erdélyi fejedelemre és természetes utódaira ruházták, mégpedig hagyakozási joggal. Miután ennek a sorsa betelt, Bethlen Gábor fejedelemnek adták, aki az erdélyi rendek közös határozatából jegyajándékként feleségére, Brandenburgi Katalinra íratva 100 000 forint összeg értékben, Katalin pedig a fogarasi vidék bizonyos részét átadta más birtokosoknak 27 000 forintért. Ezért aztán, amikor I. Rákóczi György következett a fejedelemségre, a fennmaradó részt 73 000 forintért váltotta vissza Katalintól, és ezt az erdélyi rendek szavazatai alapján 80 000 forintért (láthatólag az összeg megnövekedett 7000 forinttal) magára íratva, azzal a kikötéssel birtokolta, hogy senki, még az ő

elhunyta után se vásárolhassa meg másként, csak a teljes összeg lefizetésével, amíg csak felesége, Lorántffy Zsuzsanna nem távozik az életből. A Rákóczi-ház kihalása után ennek az uradalomnak a birtokjogát hasonló módon és összegért Bornemisza Anna, I. Apafi Mihály fejedelem felesége szerezte meg, aki (kivéve a másoknak adományozott egyes részecskéket) 1687-ben végrendeletileg lekötötte fiának, ifj. Apafi Mihálynak (44. §. 1.). Amikor a jelen évszázad kezdetén (I. 124. §. c.) ennek a jószágai a legfelségesebb ausztriai házra szállottak át, akkor a végrendeleti hagykozás jogán, sőt utóbb, amikor Erdély fejedelemsége örökletes jogon ugyanarra a házra szállott át, örök jogon Fogaras vidékét is birtokolni kezdte. Azután Erdély nagyfejedelme, mint teljhatalmú birtokos, e föld egy részét 1764-ben a határőr-katonasághoz csatolta, más részét a derék szász nemzetnek adta 200 000 forint összegért, és ami hiányzott, azt érdembér jogán 99 évre kegyelmesen elhalasztotta, s ugyanazt 1768-ban rájuk ruháztatta. A fennmaradó részt a törvényes megajándékozottaknak, a mezővárost pedig a szabad polgároknak engedte át birtoklás végett. Magát a fogarasi várat a császári katonai helyőrség részére tartotta fenn.

1) Az 1601 januárjában Kolozsvárt tartott országgyűlésen⁶²⁶ Fogaras várat, vidékével együtt, s a nagysinki szék tizedeit az erdélyi hadsereg generális kapitányára, Csáky Istvánra ruházták, ami kitűnik Bethlen művéből [X. 822.]. Azt ugyan nem találom, hogy ő meddig birtokolta, de nem nagyon sokáig: erre következtek az 1607. június 10-i diétai cikkelyekből,⁶²⁷ amelyek arra mutatnak, hogy akkoriban a fiscusé volt a görgényi, fogarasi, huszti és kővári uradalom.

2) Brandenburgi Katalin és Lorántffy Zsuzsanna azon a módon birtokolták, ahogy előrebocsátottuk; ez a legvilágosabban látható az Appr. II. 15. címéből. Bornemisza Anna jogait pedig tanúsítja a Comp. IV. 12, 4., nemkülönben a IV. 12, 6., amely mutatja, hogy a 80 000 forint összegén kívül, amelyért a fogarasi uradalmat átadták Annának, szintén ráírtak még külön három falut, tartozékaikkal együtt, mégpedig: Felsőporumbákot, Szarátát és Felsővistet 10 000 magyar forintért.

Hogy hány helység, vagyis mezőváros és falu tartozott Fogaras vidékéhez akkor, amikor uradalmát Bornemisza Anna sze-

rezte meg (az 1663. évben), nem tudhatom, de sejtem, hogy vagy ugyanannyi, vagy valamivel kevesebb, mint amennyit nem sokkal azelőtt, mégpedig 1650-ben feltüntettek a kamarai javak jegyzékében; akkor ugyanis 61-et soroltak fel, úgymint: Fogaras mezőváros, falvak pedig: Bethlen, Persány, Ohába, Vád, Sebes, Nagyberivoj, Kisherivoj, Grid, Holbák, Sinka, Sarkanica, Bucsum, Mundra, Kopacsel, Herszény, Alsóporumbák, Felsőporumbák, Kercsesora, Szaráta, Szkorej, Illyén, Rusor, Huréz, Posorta, Nagyvajdafalva, Kisvajdafalva, Dridif, Mardsina, Bráza, Netot, Desán, Felsőszombatfalva, Luca, Szeszesor, Szervesztrény, Ludisor, Alsókomána, Felsőkomána, Alsóvenice, Felsővenice, Kocsoláta, Lésza, Dragus, Vojla, Alsószombatfalva, Bessimbok, Korb, Alsóvist, Alsóuca, Felsővist, Felsőuca, Alsóárpás, Felsőárpás, Todorica, Récse, Pojanamerului, Jás, Lupsa, Sárkány, Parró, Szűnyogszeg. Mivel ezek közül a legutolsó Fehér vármegyében van (17. §. 11.), most hárommal több helység jön ki, mint amennyi látható a 178. §-nál.

3) Fogaras vidékén ma sem hiányoznak a mágnás- és nemesbirtokosok; sokan pedig közülük a végrendeleti úton birtokolt földrészekért másutt kaptak birtokokat a nagyfejedelemtől, és lakásaikat átengedték a határőrkatonáknak (180. §).

a) A nemesi só végett 1702-ben készített összeírás (10. §. 1.) falvanként a következő mágnásokat és nemeseket sorolja fel, akiknek ezen a vidéken udvarházuk és lakásuk van: *Fogaras vára* a felséges II. Apafi Mihály fejedelemé volt, ebben a főkapitány, a vicekapitány és az udvari fő tisztartó laknak. *Fogaras* mezővárosban pedig házuk volt ezeknek: br. Haller István, méltóságos gr. Mikes Mihály, méltóságos gr. Teleki, méltóságos gr. Bethlen Ferenc; nemések: Vajda, Gyulai, Boér, Horváth, Uzoni, Tarpai, Lészai, Váradi, Komáromi, Huszti, Sárosi, Kornyai, úgyszintén: Szilágyi, Bányai, Hévízi, Alvinczi, Pap, másként Fogarasi, Toldi, Maksai, Sevestri, Csizmadia, Ötves, Bucsí, Rákosi, Veress, Újvárosi, Lengyel. *Kucsuláta*: gr. Mikes Mihály és Inczédi Pál úr udvarházai, Boér. *Alsóvenice*: Szegedi, Boér, Monya, Kracza, Buta, Sztojka. *Alsókomána*: a főméltóságú fejedelem udvarháza; nemések: Boér, Algya, Mancz, Koncz. *Vád*: gr. Mikes Mihály, Boér. *Sinka*: Sztrimbulasz, Szarvai. *Ohába*: gr. Apor István. *Mardsina*: Boér, Szandruluj. *Mundra*: Kokány,

Roncsa, Mundrai, Toffán. *Illyén*: Litteratus, Piró, Kornyai, Milye. *Todorica*: méltóságos gr. Naláczai István, Michael, Mitra. *Luca*: Luczai, Litteratus, Sándor, Juon, Boér. *Szeszcsor*: Talaba, Czecz, Motok. *Ludisor*: Forgis, Boér, Bordzila, Popa, Nyikula. *Dridif*: Vajda, Opra, Gorun, Rum, Nyen, Opris. *Alsóuca*: Horváth, Opris, Katona, Bonczita, Grama. *Herszény*: Kirlán, Rinye, Tatul, Szakacsul, Gudele, Ursz. *Szkorej*: Szkoray, Teleki, Helmács, Litteratus. *Posorta*: Lészai, Kusaila. *Kopacsel*: Naláczai László úr és Boér Simon udvarházai, Litteratus, Sorbány, Strasaly, Popa, Luczai. *Bethlen*: Boér, Trombitás, Horváth, Luczai. *Nagyberivoj*: Boér, kisberivoji Natterman. *Récse*: Boér, Récsei, Pestesi, Spatár Mihály és Boér Konstantin havasalföldi bojárok udvarházai. *Vojla*: Váradi, Dobrán, Nyugoja, Dobrin, Huszti. *Kis- és Nagyvajdafalva*: Veress, Kalucz, Popa, Grama. *Besimbák*: Graul, Farkas, Szaboszlai. *Alsóvist*: Boér, Radul, Graul, Hangul, Robie. *Rusor*: Rusori, Vaszul, Boér. *Dragus*: Kodre, Tatár, Szalacsul, Botul, Boér. *Lésza*: Lészai, Boér. *Alsószombatfalva*: őexcellenciája Bánffy György gubernátor. *Jász*: méltóságos Haller István udvarháza, Balog. *Alsóárpás*: gr. Teleki József udvarháza, Litteratus. *Grid*: Boér. *Felsővist*: Dávid. *Strezakercesora*: méltóságos gr. Teleki József udvarháza. *Sárkány*: őexcellenciája a fejedelem udvarháza. *Felsőszombatfalva*: Erdély főméltóságú fejedelmének udvarháza, Popa, Opra, Algya, Stepan. *Alsóporumbák*: őfelsége Apafi fejedelem udvarháza, Litteratus.

Ezt az összeírást megejtette Boér Simon, Fogaras vára és vidéke főkapitánya, és Lészai István, a fogarasi nemesi szék hites nótáriusa.

b) E nemesek közül némelyek különböznek Erdély többi nemesétől; erre mutatnak nemesleveleik, amelyeket bojárleveleknek neveznek. Tudniillik egyes román nemesek, akiket bojároknak vagy bojároknak (magyarul: *boér*) neveznek, nemes- és adománylevelüket nem személyesen az uralkodóktól, vagyis Magyarország királyaitól és Erdély fejedelmeitől nyerték, hanem Havasalföld vajdáitól, akik hűbéri jogon (170. §) birtokolták Fogaras vidékét. Sőt a XVI. század elején és talán gyakran már azelőtt, a fogarasi vár és vidéke főkapitányainak is, akiket akkoriban közönségesen várnagyoknak neveztek, a tizenkét férfiúból

álló bojári székkal (amelyet így neveztek a bojárokról, vagyis a román nemesekről, akikre egykor a kapitányok vezetése alatt az egész Fogaras vidék törvénykezésének a gondja hárult), szokásukban volt az akkoriban használatos függőpecséttel megerősített adományleveleket kibocsátani.

c) Ennek a földnek a mai birtokosai:

A nemes szász nemzet, amely a kamara jogán bírja a kincstári jószágokat. A főbirtok a Fogaras mezővárosban létesített kincstári uradalom, amelyhez néhány falu tartozik. Ennek az uradalomnak van főtisztartója (jelenleg karcfalvi Lukács István úr), valamint tisztartó helyettese és számtartója. A kisebb, szintén a nemes nemzetnek alárendelt uradalmakban, mint: az alsóporumbákiban, a sárkányiban, az alsókománaiban és a todoricaiban tisztartók működnek (vö. 178. §. 1.).

Mágnások és nemesek, mégpedig *Fogaras* mezővárosban: őexcellenciája méltóságos br. Brukenthal Sámuel úr, a gubernium elnöke; ennek a hősnek a legfelségesebb fejedelemasszony 1771-ben birtokrészeket adományozott Fogarason, Nagyvajdalfalván és Hurezen, mint ahogy 1774-ben az alsószombatfalvi uradalomban is (178. §. 2.) törvényes beiktatással kegyelmesen megerősítette őexcellenciáját.

Továbbá ugyanabban a mezővárosban: Teleki Krisztina grófnő, néhai méltóságos nagyszalontai Toldi Ádám özvegye, br. alsócernátoni Domokos, szilágysomlyói Halmágyi (méltóságos Halmágyi István úr, a nemes székely Marosszék főkirálybírója!), nagyváradi Horváth, fogarasi Tamási Mihály úr, a tartományi pénztár ellenőre, nagyberivoji Boér Antal úr, e föld vicekapitánya, szentháromsági Szeredai.

Mivel nem ismerjük a birtokok kiterjedését és a nemesek méltóságát, a többiek betűrendben soroljuk fel:⁶²⁸

Bethlen: récsei Boér, vonyorcki Enyedi, Ficzki, Füleki, belényesi Komáromi, karcfalvi Lukács, alsóvenicei Moné, fogarasi Pap, koloni Pap, Pogadi, sárpataki Sárpataki, másként Szabó, polyáni Simon, zabolai Szebeni, másként Kis, kopaceli Sztrejza, szeszcsori Talaba, váradi Taksi, réti Zajzon stb. *Alsóárpás* faluban: a római szent birodalmi méltóságos gr. széki Telekiek családja. *Alsókomána*: kománai Boér. *Alsóvenice*: Boér, ahonnan származott a nemes hajtás, Boér Krisztina, néhai méltóságos

nagyajtai Cserei Elek özvegye (I. I. 279. §), Moné, Szegedi. *Besimbák*: Gravuly, Fieczki, Bethlen, Enyedi. *Dridif*: réti Zajzon. *Felsőárpás*: a római szent birodalmi méltóságos gr. széki Teleki család. *Felsőszombatfalva*: őfelsége Bassaraba Brankován, a Római Szent Birodalom hercege. *Herszény*: Ursz. *Huréz*: méltóságos Brukenthal Mihály, guberniumi titkár. *Illyén*: Farkas. *Kisberivoj*: Feltóti. *Kisvajdafa*: 1771-től a guberniumi elnök úr őexcellenciája. *Kucsuláta*: zabolai gr. Mikses, nagyberivoji Boér Antal vicekapitány. *Luca*: lucai Brázul, nagyajtai Cserei, kercsedi Kászoni, borsai Nagy, magyarsülyei Pávai, Motok. *Nagyberivoj*: Brankován, római szent birodalmi herceg és méltóságos Dombrowka Iván úr, az első román gyalogregiment ezredese; ők ősi zálogosítás útján⁶²⁹ birtokolják. *Oprakercsesora*: a római szent birodalmi méltóságos gr. széki Telekiek családja. *Pojanamerului*: Brankován herceg. *Szeveszt-rény*: belényesi Komáromi, Boér, másként Dobrul. *Szeszcsor*: szeszcsori Talaba. *Szkorej*: őexcellenciája a guberniumi elnök úr, Szkoray. *Sztrejzakercsesora*: római szent birodalmi gr. széki Telekiek, récsi Boér, vonyorcki Enyedi. *Vojla*: vonyorcki Enyedi, vojlai Gábor.

174. §

Fogaras vidéke az előző évszázadokban szabadbáróság volt, és – hogy Bethlennel szóljak – valamilyen hercegséghez hasonlóan számított, tudniillik a közvetlen [földes]urak vagy birtokosok tartoztak bizonyos számú őrkatonát fenntartani Fogaras várának védelmére (177. §), és saját zászló alatt megfelelő sereget vezetni a háborúba azzal az előjoggal, hogy ennek a tartománynak az összes, szabadbárójuknak alávetett lakosai minden közadózástól és a gonosztevők közönséges nyomozásától mentesen éltek. És bár a nemrég eltelt században a nemesség tisztességét a lakosok közül épp elegenden megszerezték, mégsem voltak minden tekintetben kivételezettek e föld szabadbárójának az uradalmán.

1) A szabadbáróságról szólottunk az I. részben (172. §), s a leírottakat már nem ismétljük meg, hanem hozzájuk kapcsoljuk egyedül a főtisztelendő Kercselich apát szavait [283.]:

„A világi bárók – a nemességen belül – különböznek a báróktól, a Decretum ugyanis ezekről ezt mondja: *Van több nemes, aki valamilyen módon a bárói vagy más tiszteletbeli státussal rendelkezik, a többi nemesen felülemelkedve.*” Úgy hiszem, hogy nálunk ezeknek a báróknak, akik tiszteletbeliek voltak, Zsigmondnál kell keresni az eredetüket, jóllehet nem emlékszem, hogy Mátyásnak e Decretuma előtt olvastam róluk; Mátyás alatt, ugyanazon Decretum alapján, úgy vélem, bizonyítható, hogy a bárói címet a várnagyok használták, mert a szöveg így folytatódik: „...*valamennyi várnagynak és nemesnek a*”. A bárókat, akik közül a legtöbben grófoknak írták magukat, noha a báróság után inkább báróknak nevezhetők, Fogaras vidékén senki sem nevezte tiszteletbelieknek, hanem ténylegeseknek és világiaknak, ők ugyanis, az uralom teljes hatalmának a birtokában, ennek a földnek valamennyi hasznát élvezték. A XVII. században, amikor Erdély fejedelemségében az összes többi báróságot eltörölték (amit mutat az Appr. III. 18. és az 1650. március 20-i 13. diétai cikkely),⁶³⁰ egyedül a fogarasi maradt érintetlenül, ez ugyanis a fejedelmi ház és főként a fejedelemasszony (173. §) hatásköre alatt állott, akiket a legnagyobb tisztelet illetett meg. Az 1561-ben, Szent Márton püspök ünnepén tartott országgyűlés rendelete kimondja,⁶³¹ hogy „valamint majdnem az összes előző, úgy a jelen országgyűlésen is elhangzott az a kérés, hogy Fogaras vidékét az urak és nemesek földjeivel egy testbe foglalják, sorolják be és egyenlő terheket viseljen”; ez azonban mégsem valósult meg a hatalmas birtokosok miatt, és a báróságot csak a következő században lehetett eltörölni. Amíg a magános uraknak kijárt a báróság, és ezek főkapitányok módjára helyetteseket állítottak maguk helyébe, akik hadi dolgokban a kisebb tisztségeket viselték, gazdasági ügyekben pedig ott volt a tiszttartó, addig a közületi személyek (amilyenek voltak a fejedelmek és az uradalmi haszonélvezetet bíró fejedelmi hitvesek), nem mint fejedelmek, hanem mint a fogarasi vár földesurai nevezték ki a parancsnokokat vagy főkapitányokat és helyetteseiket (ezért itt, és hasonlóképpen a kővári vidéken, ma is a *kapitány* név honos).

2) A fogarasi vár szabadságai között nem utolsó volt a gonosztevők általános üldözésétől (magyarul: *cirkálástól*) való

mentesség, mert amíg a tartomány rendjeinek a parancsára és határozatából a vármegyékbe és a székekbe kiküldték a köznyomozókat, semmiképpen sem küldték ki a fogarasi vidékre, amely annak a földesúrnak a teljes hatáskörében maradt, akire hárult a gonosztevő megbüntetése; most pedig rövid idő alatt végére kell járni.

3) Mivel a haza törvényeiben, emellett az erdélyi történetíróknál is előfordul az ilyen VIZSGÁLAT említése, úgy vélem, könnyen bocsánatot nyerek az olvasóktól, ha megörökítem azt, hogy ősi időktől melyek voltak a VIZSGÁLAT kérdései (amelyeknek a teljes veszendőbe menését kárnak kellene tartanunk). I. Apafi Mihály fejedelem idejében és kevéssel halála után a gonosztevők általános nyomozásánál a következőképp kérdőpontokat találtam leírva magyar nyelven (amelyekből latinra fordítottam): 1) Megcirkáltatok-e magatokat tíz esztendősen felül? (Latinul: Ante vosmet inter supra decennes inquisitionem peregistis?) Ez a kérdés mutatja, hogy az általános vizsgálat résztvevőit fálvanként előre szokták küldeni, akik főként arra vigyáztak, hogy senki tíz éven felül ne vonja ki magát a vizsgálat alól. 2) Ki és miért nem jelent meg a vizsgálaton és az eskütételen? 3) Honnan terjedt el a vizsgálat híre? Nemde valaki idegen jött hozzátok? 4) Ugye ismeritek az ezután kérdésekre bevallandó bűnök vádlottjait a szomszédságban vagy akár melyik vármegyében? 5) Tudjátok-e, hogy a rágalmozók, istenkáromlók ki vannak közösítve, különösen azok, akik ocsmány szavakat használtak, mint: ördög adta, ördög teremtetten, ördögi lélek?

Megjegyzés: Ő apostoli felsége, lángoló buzgalmának megfelelően, az 1770. augusztus 16-án kiadott rendelettel e fejedelemség valamennyi hivatalának egészen komolyan megparancsolta és hévvel azt kívánta, hogy az ilyen istenkáromlók ügyében az igazságszolgáltatás büntető jellegű legyen. De ő, fájdalom, a mai napig mily kevés eredménnyel, hacsak nem kiáltok fel, hogy lelkipásztorként néma kutyának (*Ézsaiás* 26, 10.) kell lennem. Nem látom, hova fog fejlődni ez az ügy, hiszen a felséges gubernium is ellátja tisztét.

Most pedig halljunk a bűnözők vallatásáról, és reméljük a jobbakat: bárcsak megtenné a Legszentebb Lélek! 6) Nemde is-

meritek a méregkeverőket, a boszorkányokat, akik ártalmára voltak vagy az embereknek, vagy a barmoknak, s a teheneknek elvették a vaját? 7) A gyilkosokat? 8) A holtaknak vagy a meggyilkoltaknak a tetemét nemde máshova vittétek? 9) Ugye ismeritek a verekedőket és a garázdákat? 10) Az apák, anyák, testvérek megtámadóit és ütlegetőit? 11) Rabló módjára kik állották el az útját valakinek? 12) Kik űzték a rablást az erdőben, vagy kik állottak szövetségben a rablókkal? 13) Kik látták vendégül a rablókat? 14) Kik adtak nekik titokban kenyeret és eledelt? 15) Kik vásároltak nekik rendszeresen puskaport, salétromot és fegyvert? 16) Kik adtak valakit a rablók kezére a javaitól való megfosztás és megöletés végett? 17) Vásároltak-e ruhákat vagy bármiféle tárgyakat közvetlenül a rablótól? 18) Ki látogatta a vásárokat lopás céljából? A templomokat, a malmokat ki fosztogatta? 19) Gabonát loptak-e? 20) Gyújtogatással fenyegetőzték-e? 21) Másnak a házát, magtárát, kunyhóját felgyújtották-e? 22) Ki dobott égő csóvát az erdőkre mások megkárosítása végett? 23) Barommal fajtalankodott-e valaki? 24) Vérfertőzést, fajtalankodást elkövetett-e valaki? 25) Kiről tudod, hogy szodomita? 26) Van-e kurvás ember, akit nem büntettek meg? 27) Gyermekegyilkos? 28) Gyalázatosak, akiket a kuruzslás és paráználkodás szennyével illeltek és vádoltak, s az alól nem tisztázták magukat? 29) A házasság kötelékének hűtlen szökevényei? 30) Házastársak, akik külön élnek? 31) Kétnejűek? 32) Házasságtörők vagy házasságtörésben gyanúsak? 33) Marhatolvajok? 34) Hamis útlevelet használók? 35) Áruló iratokat továbbbító? 36) Lázadók vagy szövetségeseik? 37) Ki hajtotta el a lopott csordát, vagy az ilyeneket ki látta vendégül? 38) Van-e olyan, aki szavatossági biztosítékra kötelezve (mégpedig barmok eladásakor) nem járt el törvényesen? 39) Lopott marhát ki vásárolt tudatosan? 40) Van-e, aki a törvénytől esküre kötelezve nem jelentkezett? 41) Másoknak a kertjéből ki hordta el a gyümölcsöt és a szőlőt? 42) Ki lopott a földekről szénát, búzát vagy bármely más gabonafélét? 43) Ki lopott méheket? 44) Pénzt és használati tárgyakat? 45) Lábon elhajtott marha hány veszett el a falutokban? 46) Az elhajtott marhák nyomait megvizsgáltatok-e, és a kárt felbecsültétek-e? 47) Az idegen lakosok eltörölték-e a tőletek az ő földjeikre vezető nyomokat? 48) A

károsultak nemde a ti földetekken találták meg a lenyúzott barmaikat? 49) Az elhajtott marhák ugye élve érkeztek hozzátok? És ha igen, kinek adtátok el őket? 50) Megbüntettétek-e azt, aki juhot vagy berbécsét lopott? 51) Az elhajtott marháért ki vette fel a feljelentés jutalmát (magyarul: kaláka-pénzt)?⁶³² 52) Az elhajtott csorda ügyében ki kötött egyezséget mással? 53) Ki adta el az elhajtott marha húsát vagy bőrét? 54) Ki fuvarozott fát vagy rőzsét a tiltott erdőkből? 55) Tudtok-e olyan személyekről, akik tolvajok módjára feleséget raboltak maguknak? 56) Kik voltak a társaik az ilyeneknek? 57) Ismertek-e román pópát, aki az ilyeneket összeadta? 58) Vagy másokat, akik törvénytelenül elváltak? 59) Hamisan esküvőket?⁶³³ 60) Tudtok-e valamely falut vagy valamelyik faluban olyan esküdteket, akik a megnyúzott vagy elhajtott marhák ügyében esküt téve azt vallották, hogy a tolvaj nem az ő községükből való? 61) Ismertek-e olyan embereket, akik hamis mértékeket használnak? 62) A tolvaj elleni kiáltás (magyarul: *tolvajkiáltás*, tudniillik amikor kiáltják: „Tolvaj! Tolvaj!”, vagyis latinul: „Fur! Fur!”), hogy meg lehessen fogni, hányszor esett meg, kik kiáltottak és miért? 63) A tolvajkiáltásra és a harang félreverésére (latinul: *dimidiatum campanae pulsum*) ki és miért nem kelt fel? 64) Számításon kívül ki volt az, aki tolvajt kiáltott? 65) A hatósági személyektől nektek őrizetre átadott foglyok nemde gondatlanság miatt szöktek meg? 66) A főispán vagy a főbíró felhívásakor ki vonta ki magát az eskütétel alól? 67) Ezt az idézést ki fogadta illetlen szavakkal és nem tisztességesen? 68) Nemde ismeretes előttetek, hogy falusi bírótok a szokás szerint letett két dénár (vagyis egy krajcár) ellenében valakit nem fogott el, például a megbántott ember panaszára? 69) Ki nem látott törvényt? 70) Ki nem jelent meg a bíróság előtt? 71) Ki nem engedte magát megbüntetni, sőt átkozta a bírókat és gyalázta őket? 72) Van-e olyan, aki megtámadta, ütlegette és megsebezte a bírókat? 73) Ki az, aki nem engedte elhajtani a marháját a kifizetetlen adó miatt? 74) Nemde ismertek olyan bírót, aki nem a nemes ország rendeletei és törvényei szerint szabta meg a fejenkénti adót? 75) Vagy olyanokat, akik a beszédett adóról számot adni vonakodtak és azt elköltötték? 76) Aki a hivatali parancsra nem vetett fogságba valamely gonosztevőt? 77) Ugye, valaki a bíró kezé-

ből kiragadta, lett légyen az a földesúr vagy a tisztartója vagy a jobbágya? 78) Ugye, a falusi bíró a hatóságok foglyát elengedte amazok tudta nélkül? 79) Ki engedte tilalomban legelni a barmait? 80) Ősszel és tavasszal a zöld vetéseket ki dúlta fel? 81) A falu bírója gondját viselte-e a határkerteknek, másként porgolátkerteknek (a német *Bauern-Guthlein*ből, latinul *sepes*) és a tiltott földeknek? 82) Megbüntette-e azt, aki elhanyagolta a sövény fonását? 83) Titokban vagy nyíltan ki rombolta le, égette fel másnak a sövényét? 84) Ki szegült ellene annak, hogy barmait a tilos helyek miatt büntetésből bezárják? 85) A bezárt barmokat ki hajtotta el lopva vagy erőszakkal? 86) A bezárás után nem terelte-e el, vagy nem bocsátotta-e el másnak az állatait? 87) A kár színhelyéről behajtott állatokat ki tartotta fogságban (törvényellenesen) három napnál tovább? 88) Ügyszintén ki fordította a maga hasznára a tévelygő állatokat, vagy ki tartotta magánál őket három napnál tovább? Az ilyeneket ugyanis át kell adni a hatóságoknak. 89) Valakinek a jobbágyát vagy szolgáját ki biztatta szökésre, kísérté el vagy nyújtott segítséget az elrejtőzéshez? 90) A főméltóságú királyi gubernium parancsa után a parasztok közül ki ejtett el puskával vagy kaptánnyal (latinul *laqueus ferreus*) szarvast, őzet, rókát, nyulat, erdei disznót, fogolymadarat, császármadarat? (Ezeknek a latin neve: *elaphus*, *capreolus*, *vulpes*, *lepus*, *aper*, *perdix*, *bonasius*.) 91) A parasztok közül ki tart agarat (latinul: *vertagus*)? 92) A parasztoknak és a béreseknek milyen fegyverük van? Közülük ki visel nyestbőr süveget, festett posztóból készített köpenyt vagy lábbelit és kordoványbőr sarut (a kidolgozott kecskebőrt így nevezzük Cordoba spanyol város után, ahol először jöttek rá erre a feldolgozási eljárásra). Ezek ugyanis a parasztoknak tiltva voltak, hogy annál olcsóbb legyen az áruk; de ez a törvény már elavult. 93) Hol láttatok rossz hidat? A tieitek mind jók? 94) A hidakon és a sáros utakon (amelyeknek az újjáépítése és javítása a lakosokra hárul) kitörött-e a lába valamely állatnak, vagy adódott-e ezekből más kár? 95) Ki nem vett részt a hídjavításban vagy a falu más közmunkájában? 96) A faluban, a földeteken vannak-e kalodák? 97) Közületek kik és hányan szívják a dohányfüstöt? Hogy mennyire szigorú törvény tilalmazta 1670-ben a dohány élvezetét, azt előadtuk az I. részben, ezt a törvényt azonban

1686 körül annyira megenyhítették, hogy a dohányt füstölő parasztot csak 1 forintra büntették (és Bethlen Miklós, Erdély kancellárja egy kézirat tanúsága szerint ezt a büntetést is helytelenítette): ebből kitűnik a kérdés oka. Azután pedig a dohány termesztése és élvezete szabadságot nyert, sőt méltóságos Bethlen Miklós úr, akit említettünk, *A kereskedelemről és haszonról* 1702-ben írott, 22 pontba foglalt tervezetében⁶³⁴ tudományosan ismertette, hogy a dohány termesztése miképpen fordítható a társadalom előnyére és hasznára (21. pont). 98) Tavaszi időben ki gyűjtotta meg és égette el kertjében a hulladékot? Ez ugyanis tiltva volt a tűzvész megelőzése végett. 99) A falutokban kik szoktak *gorolyka* nevezetű égetett szeszt párolni? Gorolykának nevezték a gabonapálinkát, amelyet most honi nyelven egyszerűen pálinkának hívnak, és amelynek a készítése a gabona drágasága miatt tiltva volt. 100) Az éjszakai órákra állítottak-e öröket? Ki hanyagolta el: a bírók-e vagy a falu lakosai és a parasztok közül valaki? 101) Vasár- és ünnepnapokon kik foglalatoskodtak munkával? Dolgoztak-e a románok a magyarok ünnepein? 102) Ugye, vásárnapokon utcáitokban folyt a tánc, a cíterameg a sípszó? 103) Országos rendeletre kihirdették-e és végrehajtották-e nálatok a madarak (a házi veréb) fogását? 104) Ugye vannak, akik ezért a madárfogásért a hivatalokat kinevetik? (Tudniillik a verebek évente felbecsülhetetlen károkat okoznak a földeken, és még inkább okoznának, ha a törvénynek megfelelően nem fognák össze őket.) 105) Ugye tudjátok, kik öltöttek magukra német ruházatot, és kik indultak el a németekkel fosztogatni, rabolni és lopni? (Tudniillik abban az időben, amikor ezeket a pontokat szerkesztették, tartományunk lakosaiban semmi sem keltett nagyobb ijedelmet, mint a német katonaság, amely az erdélyi népekkel durván bánt; így aztán akadtak olyan gonosztevők, akik német öltözetükkel takargatták gazságait.) 106) Ki vásárolta meg az állatokat, amelyeket a németek erőszakkal elraboltak? 107) Ki jutott erősen nagy nyereséghez? 108) Akadnak-e nálatok olyanok, akiket az előző vizsgálat alkalmával büntetéssel sújtottak, de azt nem szenvedték el? 109) Hát olyanok, akiket földesuraik a vizsgálat előtt más helységbe költöztettek? 110) Akik hamis pénzt vertek vagy azt tudatosan használták? 111) Vámosok, akik túlságosan magas vámot szed-

tek? 112) Végül általában ha látsz vagy hallasz valakit, akit bűntettel vádolnak, feltétlenül jelentsd!

De immár térjünk a tárgyra!

4) Hogy a fogarasi vidék nemesei kötelesek voltak szolgálni Fogaras várában vagy ott, ahol parancsolták, a legvilágosabban kitűnik a Comp.-ból [IV. 12, 4.]. A magyarokon kívül voltak (és vannak ma is) nem kevesen román nemesek is, akiket boéroknek vagy bojároknak neveztek; ezeket a földesurak a szabadbáróság jogán a közelebbről eltelt században levélhordók gyanánt fogták szolgálatukba. Mutatja ezt egy kéziratos könyvecske, címe: *Difficultates ex parte Celsissimi Principis Michaëlis IIⁱ Apafi in Districtu Fogarasensi*.⁶³⁵ Ez ugyanis tíz pontban magában foglalja ennek az évszázadnak a kezdetén a II. Apafi Mihály fejedelem tisztartójától s a császári szent felségtől a fogarasi vár őrségének élére állított fő- és vicekapitány iránti kifogásokat s a tőlük eredő tetteket, valamint ugyanazoknak a vádlottaknak a *feleleteit*. Az első pont és az arra adott válasz hosszadalmasan előadja, hogy Fogaras vidékén és városában az előző században nem kevesen voltak bátyásoknak nevezett lakosok, akik annak a mentességnek örvendtek, hogy nem tartoznak semmilyen szolgálattal vagy tizeddel a fogarasi vidék urának, hanem a főkapitánynak, és ily módon a katonai jogkörnek alávetve, a vár megőrzésének hűséges hívei voltak. Kiváltságukat, amelyet Bethlen Gábor fejedelem adományozott, s Brandenburgi Katalin és Lorántffy Zsuzsanna (173. §) megerősített, Bornemisza Anna meg akarta sérteni és felszámolni gr. Bethlen György kapitánysága alatt,⁶³⁶ de mivel kapitányuk ellenállott a fejedelemasszony próbálkozásainak, s kimutatta a bátyások kiváltságait, többé nem követelt tőlük plebejus szolgálatokat, sőt új kiváltsággal tüntette ki őket. Ifj. Apafi Mihály fejedelem vagy legalábbis a tisztartója ilyesmit többé egyáltalán nem követelt tőlük, és maga a tisztartó a bátyásokat a hűségeskü által a kapitány hatásköre alá visszahelyezve, elfogatta azokat, akik a plebejusi szolgálatokat megtagadták, és ugyanakkor a generális parancsnok, Rabutin előtt panaszt tett a fogarasi kapitányok ellen, de azután bebizonyították neki a kapitányok válasza alapján, hogy a bátyások különbség nélkül mindig a várhoz tartoztak. És noha id. Apafi fejedelem ezen a földön né-

mely falvakat a megajándékozottakra ruházott, mint Todorica falut Nagy Tamásra, Kisvajdafalvát Alvinczi Péterre és Jász falut (ahol csak egy szál bátyás volt) Székely Lászlóra, mégis kifejezetten kijelentette, hogy ami a várat illeti (mivel ezek bátyások), azt ő nem ajándékozta oda, mert a bátyások nevüket a magyar *bátyától* vették, ami latinul *propugnaculumot* jelent, és innen bátyásnak azt nevezik, aki a bátyát védi; mivel ezek Fogaras várának a védelmezői és őrzői voltak, méltán kapták külön-külön a *bátyás* vagy *bástás*, latin végződéssel a *bastazones* elnevezést.

Ennek a fogarasi uradalomnak az 1726-ban készített fiscalis urbáriumából kitűnik (64. §), hogy „mivel beosztásukat elvették, s a bátyások többé nem hajtanak semmilyen hasznot, visszahelyezték őket a többi jobbágy státusába”, amit maga a gyakorlat is megerősít. A várhoz cigányok is tartoztak, de ők az alacsonyrendű és póri szolgálatokat látták el. Sajátos az, amit a *Difficultates...* 9. pontja tartalmaz: különbség nélkül minden nemes a köteles és megszokott engedelmességgel tartozik öfelségét (I. Apafi Mihályt) érkezése és távozása alkalmával fogadni, illetve elkísérni.

A mai nemeseknek a helyzete ezen a földön ugyanaz, mint a vármegyékben, kivéve az úriszékét, amellyel ezek a nemesek éppúgy híjával vannak, mint a vármegyeiek, azt ugyanis egyedül a kamarának hagyták meg.

175. §

Ennek a földnek a tartományi kormányzása jelenleg a nemes Állandó Tábla kezében van, amelynek elnöke a főkapitány. Van tizenkét tényleges tagja (akik közül egyik a vicekapitány, egy a királyi adószedő, egy főjegyző, egy aljegyző) és ugyanannyi számfeletti esküdt, akikhez járul két táblai írnok, hat alszolgabíró stb. A fiscalis perekről és a nemes polgárokéről l. a [?] §-t.⁶³⁷

1) Fogaras vidéke és vára főkapitányainak a névsora: 1) Tokos István az első, akit az írásos emlékek kapitányként állítanak elének a nemes récsei Boér család bizonyos örökségi irataiban. Itt így írnak róla: „Mi, Tokos István, a vár várnagya...” Ugyan-

abból az iratból tudjuk, hogy 1507-ben ő olyan várnagy volt, akit másként kapitánynak neveztek. 2) Tomori Pál, aki ugyanannak a családnak az iratában így nevezte meg a nevét: „Mi, Tomori Pál kapitány s a fogarasi vidék és vár várnagya, emlékezetébe idézzük... az 1509. évben, a Boldogságos Szűz Mária születésének ünnepe⁶³⁸ utáni legközelebbi kedden...” Más okiratban: „Mi, Tomori Pál, Fogaras vára várnagya, nemkülönben a kolozsmonostori apátság kormányzója... az 1509. évben, Keresztelő János lefejeztetésének ünnepe⁶³⁹ előtti kedden...” Ugyanő egy 1516-ban kelt oklevélben: „Mi, Tomori Pál, Fogaras és Munkács várak kapitánya, úgyszintén az erdélyországi részek királyi sókamarása s a kolozsmonostori apátság jövedelmeinek tisztartója, tudtára adjuk...” stb. Ez a Tomori (Tomorius, Tomoreus) a magyarok történelmében elég ismeretes. 3) Petrityevity Horváth Kozma 1580 körül, Báthory István lengyel király oklevelének bizonyossága szerint, amelyet 1583. március 18-án írt (a barcasági föld dézsmáinak a negyedeiről), Kozmát Fogaras vára parancsnokának nevezi, s egy levélben ő maga is ezt írja 1579-ben: „Mi, Petrityevity Horváth Kozma, Fogaras vára tisztartója és parancsnoka, emlékezetébe ajánljuk” stb. 4) Macskási Mihály 1610 körül. 5) Balling János kb. 1612-ben (103. §. 15.). 6) Kemény Boldizsár 1614-ben. 7) Kemény János, Boldizsár fia, a Rákóczi fejedelmek alatt, egészen 1657-ig; végül 1666-ban fejedelem lett; a fogarasi jegyzőkönyvekben őt olykor *Bükkösinek* írták. 8) Barcsai András, Barcsai Ákos fejedelem idején; ezt Kemény János a fogarasi vár előtt felakasztatta. 9) Kemény Simon, János fejedelem fia, aki addig volt kapitány, amíg atyja rövidke fejedelemsége tartott. 10) Ugron András, I. Apafi Mihály fejedelemsége elején; azután a fejedelem felesége, Bornemisza Anna mint a szabadbáróság úrnője egy ideig nem nevezte ki a kapitányokat, de saját jövedelméből illő fizetést adott nekik. A fő- és úgyszintén a vicekapitány tisztét hét évig mégis nagyajtai Cserei János töltötte be, azután pedig mások. 11) Bethlen Gergely 1684 körül és a következő években. Kb. 1700-ban Bethlen Katalin, II. Apafi Mihály fejedelem hitvese intézte a kapitányságot, Bornemisza Anna szokása szerint. 12) Kövesdi Boér Simont a jelen évszázad elején nevezték ki, és több esztendeig szolgált, majd 1728 táján meghalt. Ez volt

az, aki 1697-ben hadbiztosként működött Erdélyben. Amikor a törökök hadseregét a császáriak a magyarországi Zentánál⁶⁴⁰ szétverték, egy közrendű embertől vásárolt arany pecsétgyűrűt ajándékozott Eugén hercegnek; amikor ez a vezér meglátta a gyűrűt, felismerte, hogy a vezíre volt, és ebből rájött, hogy az elesett az ütközetben. Boér után kinevezték a római szent birodalmi gr. széki Teleki Józsefnek a fiát, Józsefet, és berivoji Boér Józsefet, de egyiket sem lehetett beiktatni tisztségébe: ez utóbbi ugyanis, kinevezése átvétele után, távozott az élők sorából, amazt pedig Kendilónán, a méltóságos római szent birodalmi gr. széki Teleki Pálnál érte el utolsó napja, amikor Bécsből visszatért hazájába. Azután pedig 13) torockószentgyörgyi Torockzai Jánost a Királyi Gubernium felügyelővé nevezte ki, akit 1733 körül tényleges főkapitánnyá tettek, s 1742-ig szolgált. 14) Szentkereszti András, aki az insurgens sereggel 1745 körül ezredesként elvonulva, Csehországban lelte halálát; ekkor guberniumi rendelettel felügyelővé kinevezték 15) nagyváradi Horváth Andrást. 16) Római szent birodalmi gr. széki Teleki Pál 1746-tól 1756-ig, amikor dobokai főispánná nevezték ki. 17) Gr. Bethlen Miklós, állami és guberniumi tanácsos, úgyszintén királyi kincstartó stb. 18) Brukenthal Mihály, Fogaras vára és vidéke első főkapitánya a dicső szász nemzetből, nagy és kiváló, immár boldog emlékeztető férfi. 19) Méltóságos gr. uzoni Béli József úr, azelőtt főbíró Kolozs vármegyében, akit 1773 novemberének 20. napján a legfelségesebb ausztriai ház és az erdélyi fejedelemség rang- és címerlevelével a nagyon jószágos oklevél első sorában, középen a *Mária* és a *Terézia* szavak között (ami a fogarasi vár és vidéke főkapitányainak a kiváltsága, mert a szabadbáróság jogán egyedül az örökletes fejedelemelek tartoznak számadással), főkapitánynak kinevezték, és 1774-ben őexcellenciája gr. Bethlen Miklós címzetes tanácsos és kincstartó úr, valamint a római szent birodalmi gr. széki Teleki László tanácsos és a királyi étekgókok mestere stb. útján, a jeles föld nemeseinek a zengő dicsérete mellett, a régóta szokásos helyen, vagyis a fogarasi vár belső kapujában lelkes üdvözlések közepette ünnepélyesen beiktatták.

Ez a kiváló kapitány érdemessé vált arra, hogy a legdicsőbb uralkodó felség a grófi címmel és méltósággal tüntesse ki ke-

gyes oklevele útján, amely kelt Bécsben, 1770. október 15-én, s 1774. szeptember 10-én Szebenben a főméltóságú guberniumnál br. maroscsesztve Miske József guberniumi belső titkár bemutatatta és kiadta.

2) A nemes vidék levéltárában és a más oklevelekben megtalálható a vicekapitányok neve, akiket hajdan alispánoknak írva olvashatunk: 1) Várad Veress Péter 1661 körül; hirtelen halálalal halt meg 1661.⁶⁴¹ november 26-án. 2) Udvarhelyi György 1665 körül. 3) Egy bizonyos Szathmári, akinek a másik neve nem maradt fenn. 4) Nagyajtai Cserei János 1674 körül, aki utóbb Fogaras, Fehérvár és Görgény várakban csaknem nyolcévi fogságot szenvedett (177. §. 5.), meghalt 1717. január 5-én, 72 éves korában. 5) Récsei Boér Zsigmond 1680 körül; ezt Macskási Boldizsárral és a medgyesi bíróval az ottomán portához küldték követségbe 1682. május 14-én. 6) Vajda Péter 1689-ben. 7) Pernyeszi Zsigmond 1690 körül. 8) Verebélyi Madarász Mátyás 1694 körül. 9) Récsei Boér Péter 1697 körül. A fejedelemnek hozzá, Konstantinápolyba küldött levele mutatja, hogy követi tisztet töltött be az ottomán portánál. 10) Berivoji és kucsulátai Boér János 1715 körül. 11) Nagyvárad Inczédi Sámuel 1722 körül és az azutániakban; utóbb őt felvették a bárók rendjébe; 1770-ben halt meg. 12) Szeszcsori Talaba Mihály 1733-ban és a következőkben; 1763-ban halt meg. 13) Berivoji Boér Antal 1753-ban és a következőkben, egészen a mai napig.

Megjegyzés. A régi írásos emlékek azt mutatják, hogy a hajdani időkben két vicekapitány működött, akik nevüket így írták: „A felső részek vicekapitánya” és: „Az alsó részek vicekapitánya.”

3) A nótáriusok neve: 1) Litterati, másként Komolyai János 1618 körül. 2) Fogarasi Litteratus András 1634 táján. 3) Dávid János 1641 körül; meghalt 1672-ben. 4) Csűrész Mihály 1650 körül. 5) Uzoni, másként Litterati Miklós 1655 körül. 6) Várad Litterati Mátyás, kinevezték 1671-ben, meghalt 1675. július 16-án. 7) Lészai István 1679 táján. 8) Szilágyi Mihály 1712 körül. 9) Fogarasi Pap János 1714 körül és más évben is. 10) Fogarasi Pap⁶⁴² Mihály 1715 körül. 11) Kézdivásárhelyi Debrecen⁶⁴³ Mihály 1731-ben és az azutáni években. 12) Solymosi Áron 1742 körül és a következő években. 13) Sarkadi Túri István 1744-től 1754-ig. 14) Bányai, másként Benedek András 1754-től 1764-

ig. 15) Polyáni Simon Mihály aljegyző, aki néhány éven át rendes gyanánt látta el tisztét. 16) Az Állandó Törvénytáblák felállításával keresedi Kászoni Áron, akit utóbb, 1773 körül a tartományi számvevőség ellenőrévé léptettek elő. 17) Fogarasi Pap István, azelőtt aljegyző, most tényleges, aljegyző pedig Horvátovich István, aki Alsócsa kincstári falunak a tisztartója is.

176. §

A fogarasi vidék egyetlen kerületből áll, s ez Fogaras mezővárost foglalja magában, meg 62 falut. Bertalanfi [741.] úgy véli, hogy e föld másik mezővárosa Porumbák, de figyelmeztünk arra, hogy ezen a néven két falu van: Alsó- és Felsőporumbák, vagyis latinul *Inferior* és *Superior Porumbák*, viszont egyik sem mezőváros. Ugyanaz a Bertalanfi ezt a vidéket a szászok földjéhez sorolja, amely szinte minden oldalról körülveszi.

177. §

A híres Fogaras mezőváros az Olt folyó déli partján fekszik, nemes kincstári város. Hírnevét erős várától kapta, amely 1300 körül épült, s a nagy emberek ostromáról és emlékezetes fogságáról. A magyar, szász és román polgárok építkezési csinosságban napról napra fejlődő világi és egyházi épületei, a nemes Állandó Tábla székháza és az eladó áruk piaca okozza, hogy a legjobb írók, főként a geográfusok, egyhangúlag dicsérik.

1) Szegedi az erdélyi vajda, László buzgalmának tulajdonítja (akiről I. Túróczi II. 87., erről a Lászlóról pedig Szegedi, Decr. [305.], tudós módon úgy vélekedik, hogy Apor László volt) azt a dicsőséget, hogy 1300 körül Fogaras erős vára felépült, mert így a tátaroknak többé nem volt olyan könnyű a bejövétel az innenső Dáciába. Eredetileg *Fagarasnak* hívták (és nem *Fogarasnak*, bár közönségesen így mondják, sőt az országgyűlések határozataiban is így nevezik), vagyis latinul *ligneus grossus*nak azért, mivel a napszámosokat garas alakúra készített s bizonyos bélyegzővel ellátott fákkal fizették ki; amikor pedig letelt egy hét, a dolgozók vezetői ezüst-

re váltották be vagy hasznos árucikkekre cserélték. Ez a rómaiak utánzásával történt, akik ugyanis Numa Pompilius alatt az állatok le-nyúzott és lebélyegzett bőrét pénz⁶⁴⁴ helyett használták; ezért a *pecus* után a pénzt *pecuniának*, Numa után *nummusnak* nevezték.⁶⁴⁵

2) Mivel a város az Olt partjáig terjeszkedett, és a régi időkben a folyó két partját híd nem kötötte össze, ezért a város és a föld címerébe került a hajós csónakkal, amit nem tudom, ki, ezekkel a szavakkal örökített meg:

...Erectus vir quidam flucti vagamque
Remigiis subigens, ventosa per aequora cymbam
Quod fuit antiquum, vereque insigne decorum
Nobilium Fagaras, gelidis quos Alpibus illinc
Circumdant queruli sinuoso tramite rivi,
Flexilis et rauco densatim murmure torrens,
Gramina laeta fovens, per siccaque prata susurrans;
Nunc autem rapido sonitu spumosos Aluta
Nimboso victu sinuosis flexibus errans
Inuius et cunctis velox nisi lembus adesset.⁶⁴⁶

Utóbb Fogaras mellett hidat vertek az Oltra; a felépült híd javítását Apafi fejedelem sürgette, amit mutat az 1664 novemberében kelt 5. diétai cikkely, amely szó szerint ezt mondja:⁶⁴⁷

„Proponáltatván az is Kegyelmes Urunk előttünk, hogy az váradyai (39. §. 28.), fogarasi és décsi (122. §) hidak is elpusztultanak, melyeknek megépítések felől prospicialnánk úgy, hogy építtethetnének meg, ezt is consideratióba vévén, decernaltuk úgy, Ngod kegyelmes consensussa is accedálván, hogy mivel magunk is szegénységünkkel edgyütt elpusztultunk és romlottunk, akik eddig építették, épületre való fákkal is subleválták, emberbéli segítséggel edgyütt, ezután is azok építsék.”

Az 1533. évben az Olt annyira kiáradt, hogy rohama csaknem megsemmisítette Fogaras városát.

3) Azt mondtuk, hogy Fogaras *nemes fiscalis* város, mert noha az Appr. [II. 8., 1.] *fiscalis*nak nyilvánítja, mégis immár a fiscus (s a fiscus jogán jelenleg a szász nemzet) és a nemes adományosok meg armalisták, valamint a szabad polgárok közösen birtokolják.

a) Ebben a mezővárosban mint földbirtokon a *fiscalis* jogokhoz tartozik: a számos és csinos épület, mintegy 30 telkes jobbágy, a két gabonamalom a várost övező folyó mellett, a papírmalom nem messze a várostól, déli irányban, továbbá a kocsmajog, amely szabadon van engedélyezve valamennyi polgárnak, de csupán Szent Mihály ünnepétől az Úr születésének ünnepéig,⁶⁴⁸ továbbá minden polgári telek után évente 25 karajcár díj s a termények tizede a polgári telkekről.

Tartanak itt úriszéket vagy *fiscusi* udvarbírói széket, amelynek elnöke a főudvarbíró (latinul *primarius provisor*). Van tizenkét esküdt, akik közül egyik a jegyző, egyik a szolgabíró. Ez az ősidőktől létesített udvarbírói szék ítélkezik minden ügyben, kivéve a bűnügyeket, szabad fellebbezéssel a jószágigazgatósághoz, vagyis az egész uradalom jószágigazgatójához.

b) A több telkes városi nemeseknek, akik díj nélkül birtokosok, van egy főhadnagyuk (latinul *ductor*) és egy vicehadnagyuk, akik a melléjük rendelt asszessorokkal főszéket tartanak (latinul *sedria superior*). Ezen nemesek közül a római katolikusok földjeikről a termények huszadrészét a szigorú Ferenc-rendi atyák kolostorának fizetik, a többiek a helvét hitűek lelkeszeinek; hasonlóképpen huszadrészt szolgáltatnak be azok a polgárok és parasztok, akiknek nemesi föld jutott művelés végett.

c) Mint mondtuk, a szabad polgárok évi 25 krajcárt fizetnek minden telek vagy polgári házhely után, úgyszintén tizedet a gabonából, végül a rendes adót. Ettől eltekintve, kivételezettek, nincsenek nekik jobbágyaik, s hiányoznak a mesterembereik is. Bírjuk mindig a szász nemzetből kerül ki, amiért is *bíró székének* (latinul *sedes judicis*), másként *alsó széknek* (latinul *sedes inferior*) nevezik őket. A fogarasi polgárokat régóta megajándékozták ezzel a mentességgel, s kivételezték a jobbágyi szolgálatok alól: erre mutat az 1564-ben Szűz Szent Agnes ünnepén Segesvárt elfogadott diétai cikkely, amelynek summája ez:⁶⁴⁹

„Minthogy a fogarasiakat azért tartottuk meg a mentességekben, hogy katonai szolgálatokat végezzenek őfelségének, határozatba megy, hogy ugyanők lássanak el minden szolgálatot őfelségének, akár általánosat, akár különlegeset.”

d) Mind a kamarának, mind a nemeseknek vannak jobbágyaik is, a román népből.

4) Maga a vár, amely az egész földnek nevet adott, sík helyen épült, de nem mocsarak és tavak között, amint Bonbardi [353.] és Bertalanfi [741.] vélték. Sánca széles és mély, s ilyenformán eltávolítja az aláaknázás minden veszélyét, mert felfogja a havasokból a városba lefolyó patak vizét (most persze a biztonságos helyzetben szárazon tartják). A vár falait négy külső és ugyanannyi belső, roppant szilárd építésű bástya erősíti.

A várba léptől balra vagy a déli oldalon egy bika van, amelyen ez a felirat kínálkozik elolvasásra:

„Anna Bornemisza D. G. Principissa Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Domina et Siculorum Comitissa.”⁶⁵⁰

Ez a felirat az említett fejedelemszony családi címerét veszi körül, a következő pedig a fejedelmét:

„Michael Apafi D. G. Princeps Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes 1675.”⁶⁵¹

A dél és kelet között elhelyezkedő bástyán:

„Hoc propugnaculum restitutum est Illustrissimi ac Celsissimi Principis Domini D. Georgii Rákotzi D. Gr. Principis Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Domini et Siculorum Comitibus cura.”⁶⁵²

Benn az udvaron, amerre a lépcsőfeljárón keresztül a felmenet van, látható a Báthory fejedelmek családi címere, vagyis a két őrzőangyaltól tartott három fog. Majd ugyanazon a déli részen több épületajtó fölött szembetűnik két hattyú, amelynek nyakát egyetlen nyílvessző ütötte át, vagyis Gábor fejedelem címere, és valamivel odébb ez olvasható:

„Stephanus Majlád Vajvoda Transylvaniae, et Siculorum Comes anno 1538.”⁶⁵³

Ezek a feliratok, és amelyeket letöröltek, a javítók nevét és a felújítás évét mutatják.

5) Ebben a várban élte át az ostromot Majláth István (172. §. 1.), úgyszintén Bekes Gáspár (172. §. 5.), aki a gonosz Fortuna beköszöntével hatalmas vagyonától megfosztva, Báthory István lengyel királyhoz menekült, akit nem kis mértékben megsértett, de bocsánatot nyert tőle, s újra kegyeibe jutott. Azután pedig a király magyar nevű csapatok élére állította, amelyekkel szerencsésen hadakozott a muszkák ellen. Grodnóban halt meg [Istvánffy XXV.].

1662-ben ezt a várat ostromgyűrűbe fogta Ali basa is, hogy azzal – miután Kemény János katonáitól elragadja – megörvendeztesse Apafi fejedelmet, s ezért parancsot adott a janicsároknak és a többi gyalogosnak, hogy intézzenek váratlan támadást a vár ellen. Ámde amikor ezek, a parancs hallatára, nagyfokú bátorsággal egészen a sánc széléig hatoltak, a nagyobb és kisebb ágyúk lövedékeitől kedvezőtlenül fogadtatva s övéik közül sokat elveszítve, dolgukvégezetlenül meghátráltak. Veszteségük megbosszulása végett felégették a búzaraktárát és az Olt fölé épített hidat (a várost ugyanis a katonák, sőt a polgárok gyűjtötták fel, hogy megacélozzák magukat az ostrom átvészelésére), és a következő napon tábort bontva, elvonultak Szeben felé. A paraszti tömegek az ellenségtől való félelmükben összegyűltek a vár külső gyümölcsösében. Közülük az ellenség egyet sem fogott el, de a legtöbbet eltalálták mindkét félnek a golyói [I. Bethlen, Comm. III. 19.].

A vár már azelőtt is kiállotta a Kemény-pártiak lanyha ostromát, amikor a vár parancsnoka Barcsai András volt, Barcsai Ákos fejedelem fivére. Ez testvére parancsára átengedte a várat Kemény fejedelemnek, néhány nap múlva azonban ugyanaz a Kemény felakasztással büntette [I. uo. III. 13.].

Ebben a várban szenvedte el a bilincset és a halált 1614-ben Géczi András. Tudniillik Erdély menekülő fejedelmét, Báthory Gábort (I. 114. §) egészen Váradig elkísérte, és ez annyira jól esett Báthorynak, hogy nyugodtan rá merte hagyni magát. Miután tehát Báthory néhány napig a váradi várban tartózkodott, és szinte megsejtve az ellene szőtt összeesküvésből közeledő gyilkosságot, senkinek sem adott módot arra, hogy lássa – Géczi hízelgő szavakkal hozzálépett, és rávette, hogy megerősödése végett sétáljon ki, és mutassa meg magát a mindenfelől összecsdülő katonáknak, akiket hatalmába kerített a heves vágy őt látni. Elhíve, hogy ez mind igaz, Báthory negyedmagával hintóba szállva a várból kimegy, és a neki készített törbe esik. Géczi ugyanis hirtelen bezárja a vár kapuit; a lebecsült védőrácsból kissé eltávolodó Báthory előtt néhány lovas mutatkozik és közeledik a kocsihoz. Azt gondolva, hogy ezek tisztüknél fogva jönnek hozzá, barátságosan üdvözli őket. Amazok ellenben az üdvözlést puskájuk elsütésével viszonozzák, és a jobb karján meg-

sebzik úgy, hogy kezét használni nem tudja. Majd mások új sebeket ejtenek csupasz karján, és végezetül megölik, a kifosztott és félmeztelen testet az utca sarában hagyva. A várbeli katonákat Géczi feleskette az ő és – bárki lészen is – az erdélyi fejedelem hűségére. Aztán 1614-ben, igen zord téli időben, Géczi az új fejedelemhez, Szebenbe jöve, mialatt fáradozása jutalmát várja, halálát leli. Egyes előkelők, és főként a Kamutiak meg a fogarasi kapitány, Balling János (103. §. 15.) ösztönzésére, akik Báthory fejedelem pusztulását erősen fájlalták, és Géczinek, mint aki a fejedelem megölésének kiváltképpeni oka volt, még a látását sem tudták elviselni (minthogy az új fejedelem uralkodása elején sokat kényszerült elnézni nekik, hogy később engedelmesebb eszközei legyenek), a semmi efféléltől sem tartó Géczit elfogják, és a fogarasi vár utálatos börtönébe vetik. Itt, miután pár hétig a vár parancsnoka – a fogoly ádáz ellensége – a legembertelenebbül bánt vele, vagy éheztetéssel, vagy méreggel, vagy hurokkal végeztek vele. L. Fassching kéziratosa Not. Hist.-ját⁶⁵⁴ 1613-ra és 1614-re. Ugyanez a sors várta Szilasi Jánost és Ladányi Gergelyt is (I. 114–115. §).

Hasonlóképpen itt szenvedett rabságot az ártatlanul elárult Haller János és Cserei János, mintha Béldi Pállal együtt a hazatérés bűnébe estek volna, amint ezt tartalmazza az 1679. május havában⁶⁵⁵ megszavazott 11. cikkely. Haller írással (I. 274. §),⁶⁵⁶ Cserei esztergályozással, ami szórakoztatta (tanúja a börtönépületben felfüggesztett három orsó), és olvasással enyhítette a rabság szerencsétlenségét. Ezeknek tehát a vár kárhozatos volt. Ellenben

6) Erdély fejedelmei gyakran és szívesen időztek itt, s nemritkán az országgyűlést is itt tartották, mint: 1666. február havában, 1678. február havában, 1684 márciusában, 1690 áprilisában.⁶⁵⁷ Az utóbbi alatt, április 15-én délután négy és öt óra között, három és fél napi fekvés után, I. Apafi Mihály megszűnt foglalkozni emberi dolgokkal.

Ebben a katonai őrséggel ellátott várban ma is vannak csinos szobák, ízléses kápolna, kis torony haranggal, magtár stb. De immár térjünk át a várról a városra.

7) Miután ennek az évszázadnak a kezdetén néhány tűzvész és polgári forrongás tönkretette Fogaras mezőváros utcáit és

épületeit (nevezetesen amikor 1704-ben a várost feldúlták, a városi polgárok csak 1709-ben tértek vissza otthonaikba), azóta új és csinos, itt-ott cseréppel fedett házakkal állították helyre.

Ami a templomokat illeti: a római katolikusoknak bádoggal fedett tornyú templomuk van, amelyet a szigorú Ferenc-rendi atyák gondoznak. A helvét hitűeknek szép, restaurált s 1759. június 4-én felszentelt templomuk magasodik, a lakosok részére négy harangtól zengő toronnyal. Az ágostai vallást követő szászok temploma a letűnt évszázad kezdetén az Olt utcában épült fel, vö. 179. §. III. A görög szertartású románok temploma kb. 1762-től az unitusoknak szolgál. Az istentiszteletre járó nem egyesült fogarasi románok ettől az időtől az Olton túl fekvő Galac faluban (14. §. 10.), a kőajtón elhelyezett felirat tanúsága szerint őfelsége Brankován Kantakucenus úr, Havasalföld örökös vajdája és örököse költségén épült templomot használják;⁶⁵⁸ ezzel a címmel jelöli őt az átengedő levél, amelyet a helvét hitűek rendjétől 1694-ben szerzett Tordán, és amelyet aláírásával erősített meg Apafi Mihály, Bánffy György gubernátor, Nalácsi István, Bethlen Gergely, Bethlen Elek tanácsosok, Bethlen Miklós kancellár, Keresztesi Sámuel, Fehér vármegye főispánja és Veszprémi István református püspök.

Ebben a templomban pihen eltemetve az unitusok harmadik püspöke: erre mutat a sírfelirat a padlózatán, ahol ez olvasható:

„III. ac Rev. Dnus Ioannes Nemes Liber B. de Patak Dei et Apostolicae Sedis Gratia per Tranniam et Partes Regni Hungariae eidem adnexas Graeci ritus unitorum Episcopus S. Caes. Regiae Mattis Consiliarius, obiit Ao 1727mo modie 29^a Octobr, aetatis suae 46.”⁶⁵⁹

8) A hetipiacot pénteki napokon tartják. Híres az ebben a városban kikészített kecskebőr (közönségesen: kordovány).

178. §

Falvak: Alsóárpás, Alsókomána, Alsóporumbák, Alsószombatfalva, Alsóúcsa, Alsóvenice, Alsóvist, Besimbák, Bethlen, Bráza, Bucsum, Desán, Dragus, Dridif, Felsőárpás, Felsőkomána, Felsőporumbák, Felsőszombatfalva, Felsőúcsa, Felsővenice,

Felsővist, Grid, Herszény, Holbák, Huréz, Illyén, Jás, Kisberivoj, Kisvajdafalva, Kopacsél, Korb, Kucsuláta, Lésza, Luca, Ludisor, Lupsa, Mardsina, Mundra, Nagyberivoj, Nagyvajdafalva, Netot, Ohába, Oprakercisora, Paró, Persány, Pojánameruluj, Posorta, Rusor, Sárkány, Sebes, Sinka, Strezakercisora, Szaráta, Szarkaica, Szeszcsor, Szevesztrény, Szkore, Telekircse, Todorica, Vád, Vajdarécse, Voilla. Ezek közül az ábécérendbe osztott falvak közül a délkeleti vidéken, a havasok lábánál fekvők, kivéve Opra- és Strezakercisorát, katonai települések (180. §), amelyekben azonban elszórtan laknak polgári lakosok is, azaz nemesek és jobbágyaik, akiket nem írtak be a hadseregbe, az országúton pedig, amely ezen a földön át Szebentől Brassóig húzódik, a legtöbb falu nem katonai.

1) Alsó- és Felsőporumbák, vagyis latinul Inferius és Superior Porumbakum,⁶⁶⁰ amelyeket Bonbardi [353.] és Bertalanfi [741.] egyedül a *Porumbák* névvel jelöltek, s mezővárosokká emeltek, üvegolvasztásra szolgáló kohójáról nevezetes, amely Felsőporumbák területén helyezkedik el. Jelenleg a dicső százsz nemzetnek engedelmeskednek.

2) Alsószombatfalva, nem nagy távolságra Fogarastól, öccellenciája br. Brukenenthal Sámuel úrnak, a gubernium elnökének van alárendelve 1759-től, amikor saját pénzén megvásárolta. Nagyszerű lakóházak, nem közönséges magtár stb. ékesítik a falut. Ennek a századnak a kezdetén, amikor a görög szertartású egyesült románoknak a püspöke a császári-fejedelmi jóindulat folytán Fogarason tartotta székhelyét, ezt a falut is birtokolta. Fridvaldszky [175.] azt írja, hogy az itt lesiető patak tele van nagyon tiszta gránátkövekkel ott, ahol az Oltba ömlik.

3) Alsóvenice, Felsővenice, Komána, Sárkány, Kucsuláta, amelyek Fogaras mezőváros fölött, keletre helyezkednek el, az Olttal határosak.

4) Bethlen, a németeknek Bedlinen, közel van Fogarashoz.

5) Bráza román falu tréfával kedveskedik a fáradt olvasónak. Arról van szó, hogy ennek a területén, egy nehezen megközelíthető, Kolcu Brázi nevezetű havason, egy igen régi vár romjai mellett látható egy nem éppen kicsi kőlap ezzel a román felirattal: „Boldog lesz az, aki engem felemel.” Az olvasottak alapján a románok, bízva abban, hogy alatta kincs van elrejtve, miután

nagy fáradtsággal felemelték a követ, a mohón várt kincs helyett a kőlap másik oldalán, szintén román írással, ilyen feliratot találtak: „Milyen jó, hogy felemeltetek, mert már eleget hevertem ezen az oldalamon!” Ejha!

6) Felsőszombatfalva ugyanazon patak mellett fekszik, mint Alsószombatfalva (2.). A Római Szent Birodalom hercegének, Brankovánnak a birtoka. Szintén az ő uralma alá tartozik a barcasági föld nyugati szélén Pojanameruluj.

7) Grid, Holbák, Paró, Persány és Sárkány falvakat említi az Appr. [III. 82., 1.]. Holbák ez idő szerint jobbágyi bért fizet öccellenciája római szent birodalmi gr. széki Teleki László államtanácsos stb. úrnak; Paró, Sárkány, Persány, amelyek a kamara jogán a szász nemzet falvai, jobbágyi szolgáltatokat teljesítenek.

8) Marsina vagy Mardsina jelentéktelen falu, a hegyei ellenben gazdagok ezüstben és ólomban.

9) Oprakercisora és Strezakercisora a római szent birodalmi széki Teleki grófok uralma alatt áll. Oprakercisora falut a Comp. [IV. 12., 8.] szerint Felsőárpással együtt a Római Szent Birodalom grófja, méltóságos néhai Teleki Mihály szerezte meg, Strezakercisorát pedig külön nyerte, majd ezt is az előzőhöz csatolta, amit tanúsít az 1674-ben hozott 18. cikkely, amely a következő:⁶⁶¹

„Megtekintvén a mi kegyelmes Urunk s Kegyelmes Asszonyunk Ónagyságok Teleki Mihály atyámfjának ez Hazához s Ónagyságokhoz való hívséges szolgálattját, miképpen Kegyelmes Asszonyunknak Ónagyságának inscribáltuk volt Fogaras várát, hozzávaló jószágaival edgyütt, mellyeknek mind eladására, mind recuperálására auctoritas engedtetvén Ónagyságának, Kegyelmes Asszonyunk Ónagysága Oprakercsesora és Felsőárpás nevű falukat még annak előtte inscribálta volt megírt Teleki Mihály atyámfjának, mellyekben annak előtte való articulusunkban confirmáltuk is volt Ókegyelmét; annak utánna továbbbra való kegyelmességeket is mutatván Ónagyságok, s harmadik falut is, úgymint Sztrezakercsesorát inscribálta Ókegyelmének, mellyekre a mi Kegyelmes Urunk Ónagysága consensussa is accedált. Úgy, hogy már a három falu együvé inscribaltatott Ókegyelmének. Azért mi is Kegyelmes Urunk és Asszonyunk Ónagyságok collatióját egész országul, három nemzetül

confirmáltuk ez árticulusunkkal, nem obstálván ezek ellen a fiscalis jószágoknak recuperálásáról írott articulus; hanem megírt Teleki Mihály atyánkfija successori és legatariusai donatiójoknak continentiaíji szerént bírassák.”

A kercisorai és felsőárpási földet elválasztó Arpasel egy patlak mellé épített üveghuta, amely híressé tette Kercisorát, úgyszintén a kercisorai földön, a faluhoz közeli papírmalom, őexcellenciája római szent birodalmi gr. széki Teleki László tanácsos úr uralma alatt áll, akinek kedves az itteni tartózkodás.

A Kercisora név Kerctől vette eredetét, a szebeni szász szék innen nem messze fekvő falujától. Nevezetesen a Kercből keletkezett a román kicsinyítés.

10) Sárkány, egyes szász íróknál Schirkány; a magyar szó jelentése megfelel a latin *dracónak*. Az itt lakók szászok, a falu régen a brassói szászoknak engedelmeskedett (akik – úgy tartják – Nádasdi Tamástól vásárolták [Appr. III. 82.]). Christianus Pomarius a kézirat *Digestio Litterarum Civitatis Brassovien-sis Privilegialiumban*⁶⁶² felsorolja néhány király és vajda oklevelét erről a Sárkány nevű faluról, valamint Mikófalváról is; hogy az utóbbi merre volt, nem találom.⁶⁶³ Ilyen oklevelek: Hunyadi Jánosé, amellyel Sárkány fele részét, mint ismeretes, Kővágó Konrádnak adományozta 1446-ban; Zápolya János király megerősítő levele Mátyás király okleveléről és a káptalan másolata arról, hogy a Sárkány és Mikófalva birtokok fölötti királyi jogot Brassó városnak adják; Vizaknai Miklós oklevele arról, hogy ne építsenek új majort Sárkány körül; Mátyás király parancsa 1471-ből, hogy vingárdi Geréb Péter és Mátyás az elfoglalt Sárkányt és Mikófalvát adják vissza; Lajos király oklevele 1524-ből, mely tartalmazza Vizaknai Miklós levelét az ítéletről, hogy a román Zukastira nem a megfelelő módon építette fel majorját Sárkány területén, ezért le kell rombolni stb.

11) Telegdirécset helyesebben másként hívják: Telekirécsének, az első birtokosok után, mégpedig a római szent birodalmi Teleki grófok után: így világosított fel egy tudós férfiú, amit én ugyan ráhagyok eldöntés végett a nemes birtokosokra.

Egyházi ügyek

179. §

Római katolikusok Fogaras mezővárosában és Porumbák faluban, helvét vallásúak csak a mezővárosban élnek; az ágostai hitet követő szászok ugyanabban a mezővárosban, valamint Sárkány és Bethlen falvakban találhatók; végül a görög szertartású, egyesült és nem egyesült románoknak a mezővárosban is, a vidék összes falvaiban is vannak templomaik és egyházközségeik, s elérték azt a dicsőséget, hogy a görög szertartású egyesült románok püspökségét *fogarasinak* nevezik.

I) A római katolikus vallás egyetlen esperesi kerületét fogarasinak hívják, és négy egyházközség van benne, úgymint: 1) a fogarasi, amely a szigorú Ferenc-rendi atyákra van bízva; 2) Porumbák, amelyet ugyanazok az atyák látnak el. A fennmaradó kettő, mégpedig 3) Kóhalom és 4) Nagysink, a fogarasi tartományon kívül esik, a szászok székeibe. Ezeken kívül vannak leányegyházak is. Az 1760. évben a fogarasi és a porumbáki egyházközségben összeszámoltak 227 férfit és 217 nőt; a leányegyházakban 456 férfit, 368 nőt.

II) A helvét hitűek fogarasi egyházközsége az enyedi egyházmegyéhez (48. §. 1.) tartozik. Ennek lelkészei (a fejedelmek korában egyszerre kettő), akiknek a nevét meg tudtuk találni, ezek: 1) Petri Ferenc akadémiát járt főlelkész 1628-ban. 2) Saholcz János akadémiát járt főlelkész, akit 1650-ben Vizaknára vittek. 3) Szigethi Gáspár domidoctus főlelkész 1652-ben. 4) Bihari György akadémiát járt főlelkész 1659-ben. 5) Szathmári Péter akadémiát járt főlelkész 1662-ben. 6) Csengeri István akadémiát járt főlelkész 1663-ban. 7) Szerdahelyi János domidoctus másodlelkész 1665-ben. 8) Torpai Szilágyi András akadémiát járt főlelkész 1669-ben. 9) Kereszturi Gergely domidoctus másodlelkész 1670-ben. 10) Gyarmati Péter domidoctus másodlelkész 1674-ben. 11) Szekeresi István domidoctus másodlelkész 1674-ben. 12) Horti István akadémiát járt főlelkész 1676. május 13-án következett, később püspökké választották. 13) Rozgonyi Mihály akadémiát járt főlelkész 1685-ben. 14) Beregszászi Mihály domidoctus másodlelkész 1685-ben. 15) Décsei János először

másodlelkész volt, majd 1709. április 6-án főlelkész lett; akadémiát járt. 16) Solymosi Mihály akadémiát járt főlelkész, hivatalba lépett 1714. november 1-jén, és 1715-ben meghívták Vizaknára. 17) Gyulai K. András akadémiát járt főlelkész, hivatalba lépett 1715. december 23-án. 18) Kamarási György akadémiát járt főlelkész 1717. július elsején kezdett működni. 19) Kamarási Pál, György fia, akadémiát járt; apjával együtt szolgált 1723-tól; 1727-ben búcsút mondott, mert meghívták Szászvárosba. 20) Szentkirályi György akadémiát járt, hivatalba állott 1727-ben. 21) Makfalvi József akadémiát járt, következett 1737. július 22-én. 22) Nagytiszteletű és nagy hírű Jancsó Mihály úr jött ezután 1743. július 26-án, ma is él és tevékenykedik. 23) Nagytiszteletű és nagy hírű sepsinagybaconi Baló Bálint urat, aki az irodalmi stúdiumokat a kolozsvári kollégiumban végezte el, hazájába, a nagybaconi egyházközségbe hívták meg 1759-ben, mégpedig az iskola rektori állására, majd 1764-ben a frízek akadémiájára távozott, amely Franckerben virágzik; ott nagy hírű férfiak – Hermann Venema, Petrus Conradi, Samuel Heinrich Manger (akinek az atyai szeretetét végig élvezte), Johannes H. Verschlius, Valkeranius – vezetése alatt szilárd tudással itatta át a lelkét.⁶⁶⁴ Innen 1766-ban visszahívták a fogarasi egyházközséghez, és újra az iskola rektorává lett, majd 1767. június 30-án a Kézdivásárhelyt tartott általános zsinaton a szent szolgálatba lépett; és végül 1769. december 17-én a nagy hírű Jancsó Mihály úr, immáron apósa coadjutorává és az egyházközség lelkészévé választva, igen jelesen működik. Ennek a roppant nagy tudású barátunknak annyi sokat köszönhetünk, hogy ha segítő kézzel nem támogatott volna a fogarasi vidék leírásában, ennek a fejezetnek aligha tudtunk volna túljutni a felén.

III) Az ágostai valláshoz tartozó szászokat összeszámolták 1766-ban, s Fogaras mezővárosban volt: 337 férfi, 364 nő. Sárkányban: 246 férfi, 220 nő. Bethlenben: 1 férfi, 2 nő. A szászok fogarasi lelkészlaka a jelen század elején épült, mert jóllehet az előző században is népükből való saját lelkészük volt ebben a mezővárosban, mégis az egyházpolitika erejénél fogva a helvét valláshoz tartozó lelkészeknek voltak alárendelve. Ennek a századnak a kezdetén megfosztották őket templomuktól; istentisz-

telet végzésére Bethlen faluba és templomába jártak át, gyermekeiket a helvét hitű lelkészek keresztelték meg és a többi. Végül a folyó évszázad kezdetén Johannes Sachs von Hartneck (magyarul: Szász János) szebeni királybíró a szászoknak itten lelkészlakot létesített stb., hiába tiltakozott II. Apafi Mihály hitvese, Bethlen Kata, akié akkoriban e föld szabadbárárságának a joga volt. A bőséges bizonyíték erre az említett fejedelemasszony néhány ellentmondó levele.

IV) A románok nagy számát mutatja ezen a földön az 1761-ben végzett összeírás, amikor is számba vették 64 templomukat, 22 987 lelket 6107 családban, 113 papot, 124 tanítót, kántort, harangozót. A katona románok inkább unitusok, a falusiak pedig – és az a nagyobb része – nem unitusok. A görög szertartású románoknak a római katolikus egyházzal egyesült püspökét *fogarasinak* nevezik, mert főként Fogaras mezővárosban tartotta székhelyét, és ott a várat használta lakásának. Alsószombatfalva falut pedig a szamosújvári uradalommal együtt birtokolta. Később azonban Szamosújvár mezővárosa az örményekre, Alsószombatfalva különböző birtokosokra szállott át, a püspöknek pedig odaajándékozták a balázsfalvi uradalmat, ahova áthelyezte székhelyét is. A mai püspök, hogy ne viselje a Fogarastól kölcsönzött nevet a tényállással ellentétben, házat vásárolt a városban, közel a románok templomához, amelyhez három harangtól zengő torony tartozik, vö. 44. §. 22.

Művelődési és katonai ügyek

180. §

A művelődés ápolása nem komoly, és Fogaras mezővárosra szorítkozik; a katonai helyzet viszont virágzóbb, mert éppen a fogarasi várban katonai őrség, a fogarasi földön pedig az I. román határőrezred öt gyalogosszázada (I. 214. §) nyeri el katonai kiképzését.

A helvét vallást követő fejedelmek idejében Fogaras mezővárosában a gimnázium annyira virágzó volt, hogy húsz-harminc, a fejedelmek bőkezűségéből eltartott togatus diákokat tartottak

számon; ezek nemcsak a magyarokat, hanem a környékről összegyülekezett román és szász ifjakat is tanították, miközben az iskola rektora őket is oktatta.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Kővár vidéke

181. §

Kővár vidéke, latinul *Districtus Kőváriensis*, amelyet a Kővár nevű hegyi várról neveztek el, egykor Közép-Szolnok vármegye (149. §) része és egyik járása volt. Hosszában hat, szélességében négy mérföldre terjed; északról a Szatmár és Máramaros vármegyék határait Lengyelországtól elválasztó havasok nyúlványai, keletről Belső-Szolnok vármegye, délről szintén ennek és a Közép-Szolnok vármegyének a Szatmár vármegye felé tartó Szamos folyótól öntözött szélei, nyugatról a magyarországi Szatmár vármegye határolja. Noha hegyes, makktermő erdőkkel borított tájat foglal el, mégis, ahol a hegyek véget érnek, a Szamos és Lápos folyókba ömlő patakoktól öntözött kellemes síkságok terülnek el.

1) Ennek a vidéknek, amely Timonnál [Nov. II. 12.] a *Lapidensis* névre hallgat, természetes állapotát a *Compendium* [121–122.] így ismerteti:

„Bár a talaj termékenysége jelentős, de cseppet sem olyan természetű, hogy elég lenne a parasztok életének a fenntartásához. A szőlősök nem valami gyakoriak az erdők sokasága miatt, amelyek a sertések és más barmok nagy csordáit tartják el. A legsajátosabb azonban az, hogy a fémkitermelést nem vagy csak hanyagul űzik, jóllehet azelőtt az aranyat igen haszonnal termelték ki a bányákból. Az erdők egyáltalán nincsenek híjával a vadállatoknak: hiúz, farkas és más efféle állat mindenfelé kóborol a vidéken, s ugyanilyen az erdei madarak bősége is. Emellett a legtöbb hegy üreges, és így könnyen azt lehet hinni, hogy a fegyvertelen lakosok itt találnak menedéket az idegenek kegyetlensége elől. A vidéken számtalan gyógyvíz fordul elő; ezek kö-

zül leginkább az a savanyúvíz érdemel figyelmet, amely Szurdukápolnok faluban bőségesen buzog fel. Nem lehet megmondani, mennyit használnak belőle egészségükre az ott lakók.”

2) A nagy hírví vidéket két, Belső-Szolnok vármegyéből ide tartó folyó, a Szamos és a Lápos zárja körül. A Szamosnál elhelyezkedő falvak: Lemény, Letka, Aranymező, Gyükeres, Nagynyíres, Lukácsfalva, Dánfalva, Pribékfalva, Magosfalva és mások. A Lápos mellett vannak: Kisbun, Remete, Pusztafentős, Kölcse, Hagymáslápos stb. A Lápos és a Szamos egyesülésénél: Kolcér, Kisbozonta, Oláhbozonta, Kistótfalva stb. A sík területen: Hidegkút, Sárosberkesz, Hosszúfal, Felsőfentős, Alsófentős, Fejérszeg, Jéder, Tölgyes, Butyásza, Restolc és mások.

3) Hogy ez a vidék valamikor Szolnok vármegye része volt, bizonyítja a Comp. egy helye [IV. 12., 8.], amely ezt mondja: „Kővár vidékén, Közép-Szolnok vármegyében”, vagyis latinul: „In Districtu Kővár, Mediocris Szolnok Comitatus.”

4) Az ellentét e vidék és Szatmár vármegye között addig tartotta magát, amíg a dicső Mária Terézia el nem simította. A döntések között, amelyeket a küldöttek 1742-ben nyertek, volt egy ilyen válasz is: „Az ellentét bizonyos, Magyarország mellett fekvő helységek határai miatt, jelesül, amely Kővár vidéke és Szatmár vármegye között áll fenn, a kancelláriánk közreműködésével Magyarországon tartandó értekezleten kerüljön szönyegre.”

182. §

A föld lakosai a legnagyobb számban románok, ugyanakkor sokkal kevesebben magyarok, akik máig is kitartóan őrzik azokat a szokásokat és életmódot, amelyet a hajdanvolt magyaroktól vettek át. Ezt a fiscus hatásköre alá sorolt földet igen sok adományos nemes és nem kevés mágnás birtokolja, akik között a legfőbbek a római szent birodalmi széki Teleki gróf urak.

Megjegyzés. A vár és az egész vidék 1526-ban bélteki Drágfi Jánosé volt, ő végrendeletileg fiára, Gáspárra hagyta. L. a végrendeletet.

1) Az 1650-ben a kamarai javakról készített jegyzék mutatja,

hogy az előző évszázadban az egész föld a kamarának engedelmeskedett. Ez a jegyzék a kővári kamarai várhoz tartozó javakat így veszi számba: Magyarberkesz, Kávás,⁶⁶⁵ Somkútpataka, Remete, Dragumérfalva, Berence, Kölcse, Nagynyíres, Kisjéder, Fejérszeg pusztá vagy major, Somkút, Alsófentős, Pusztafentős, Szappanpataka, Butaca, Kisbun, Kucsulát, Kozla, Kisnyíres, Tehénpataka, Nagyilonda, Preluka, Restolc, Császa, Lemény, Kisberzó, Frinkfalva, Csugásztra, Rományfalva, Gropa, Sósmező, Kismagora, Bozonta, Szakállasfalva, Karulya, Garbonácfalva, Kávaskápolnok, Gyertyános, Drágavilma, Hagymáslápos, Körtvélyes, Kötelesmező, Lukácsfalva, Aranyasfalva, Durusfalva, Szakatura, Stizer, Csernafalva, Csokmány, Révkápolnok, Lackina, Fonác, Brébfalva, Kiskörtvélyes, Szurdukkápolnok, Monostorkápolnok, Gyükeres, Dánfalva, Magosfalva, Nagybozonta, Szászár, Koltó, Katalinfalva, Nagybun, Hosszúfalva, Aranyosmező, Pojanica, Fericse, Purkárez, Dióspatak, Málfalva, Pribékfalva, Pirosfalva, Csula, Hidegkút, Hovrilla, Körtvélyrév, Toplica, Letka, Csokotés, Szelnice, Tölgyes, Nagyjéder, Ilondapataka, Felsőfentős, Nagyberzó, Felsőmisztótfalu.⁶⁶⁶

Aki egybeveti ezt a jegyzéket a 185. §-sal, látni fogja, hogy a falvak közül nem kevésnek a neve megváltozott, s ezenkívül néhány helységet más tartományba helyeztek át. Példának okáért Nagyilonda és Sósmező ma Belső-Szolnok vármegyében vannak.

2) Ugyanannak a századnak a vége felé számos mágnásnak és nemesnek birtokokat és birtokrészeket adományoztak. Az erdélyi kamarai javakon belül az adományosokról 1699-ben készített felmérés azt mutatja, hogy a Római Szent Birodalom grófja, széki Teleki Mihály méltóságos özvegye, Vér Judit, a többi megajándékozottnál előnyösebben jutott birtokhoz e földön. Ugyanis Szelnice, Drágavilma [Comp. IV 12., 8.], Ilondapataka, Szakatura, Propsza, Törökfalva, Jéder, Tölgyes, Pribékfalva, Magosfalva, Hosszúfalva, Hidegkút, Hagymáslápos, Aranyos, Kölcse, Katalinfalva, Szakállasfalva, Kötelesmező (néhány birtokrész kivételével) és a többi birtokon is számos rész-birtok az említett grófnő és méltóságos gyermekei örökségéhez tartoznak. Lukácsfalva öfelsege II. Apafi Mihály fejedelemé volt. Kisbozonta, Oláhbozonta, Szászár, Tófalva, Kisnyíres és Russor falvak nagyobb birtokrészei göncruszkai br. Kornis

Zsigmondnak és Istvánnak engedelmeskedett. Lackonya, Vád falvakat szinte egészen és Berence felét a zabolai Mikes gróf birtokolta. Továbbá Bánffy Pál, Mihály és Péter urak Csernalfavát és Magurát, Toldi György úr Nagybajny (most talán Nagybunynak nevezik) és Gyükeres falvakat, cegei Wass György úr Fejérszeg birtokot és Karulya nagyobb részét, a Kollátovith árvák Somkútputakát, Rhédei Ferenc úr árvái Révkörtvélyes falu nagyobb részét, Katona István, Mihály és Pál Kölese, Pojnica, Pirossa birtokokat és a vidék különböző részeit, Sarmasági Zsigmond Fonác falut, Toldalagi András Hovrilát, Kapi Anna, Macskási Boldizsár felesége Aranymező birtokot, Mikó István árvái Purkerecet és Dióspatakát, Vitéz Anna, Bölény Zsigmond özvegye, Letka, Dánfalva és Csula falvakat,⁶⁶⁷ Bucsi István árvái Csokmányt és Csugásztrát, sárosberkeszi Mósa László dús birtokrészeket Sárosberkeszen, Brébfalván, Kucsuláton és másutt, Pelei Miklós és Gábor Kolcérén stb. örökségeik közé sorolták.

Ezekén kívül voltak más megadományozott nemesek is, mint: Rác, Nemes, Pap, Buda, Lázár stb.; nyolcvannál több puskást számoltak össze. A kamarának is voltak birtokrészei a legtöbb faluban az említett jegyzékben, amelyet a főméltóságú Királyi Gubernium parancsára Csatári István kővári tisztartó készített. A jelenlegi birtokosokat nem sikerült számba vennünk.

183. §

A törvény szerint a vidéket a főispán helyett szolgáló főkapitány igazgatja e tartomány nemes Állandó Táblájával, amelynek tagjai számra is, tisztségekre nézve is megegyeznek a fogarasi vidék (175. §) Táblájának személyzeti státusával. E század előtt, amelyben élünk, a vidék főkapitányai, Kővár várának a parancsnokai voltak a felügyelői a polgári ügyeknek is.

A főkapitányok közül, akik az előző században és ebben a mienkben a vidék élén állottak, ezekre bukkantunk: 1) Kereszturi Kristóf [Mikó 2. §. 4.], Kővár parancsnoka 1594-ben [Bethlen VIII. 525.], Lévai Nagy Ferenc, Kővár kapitánya [Bethlen 644.],⁶⁶⁸ 1607-ben Pernyeszi Gábor Kővár kapitánya és Közép-

Szolnok vármegye ispánja, l. fentebb a 285. és 645. lapot⁶⁶⁹ 1607-ről, úgyszintén Mikó [89. §]. 2) Teleki Mihály, Kővár vára és vidéke főkapitánya, tordai ispán stb. 1681 körül. 3) Római szent birodalmi gr. Teleki János 1718 körül. 4) Gr. Bethlen Imre 1750 táján. 5) Gr. marosnémeti Gyulay József kamarás 1754 táján. 6) Gr. göncruszkai Kornis Mihály 1766 körül. 7) Római szent birodalmi gr. széki Teleki Ádám kb. 1770-től 1775-ig, amikor is kinevezték dobokai főispánná. 8) Méltóságos magyar-győrőmonostori Kemény Pál úr 1775-től.

184. §

Ezen a tájon csak egy mezőváros van, Kapnikbánya nevezetű, amely a bányászhelységek közé sorolandó. A korábban igen híres kővári várnak csak a romjai láthatók.

1) Kapnik bányavárosról a Compendium [122.] ezeket közli: „Kapnik bányaváros, ahol a lakosok igen jól keresnek az arany- és ezüsthányászattal. Van igen sok nyilvánvaló bizonyíték arra, hogy a város hajdani lakosai is bányásztak fémeket: itt is, amott is láthatod a használhatatlan fémsalakból összehordott halmokat. A szász eredetű lakosságot a bányászmunka miatt telepítették oda.” Mellen [122.] tévesen azonosítja Kapnikbányát Nagybányával, holott a Ferdinánd dukát bélyege, a K. B. Körmöc vagy Kremnitz Bányát jelenti.

2) Kővár vára vagy – a szót kettéosztva – Kő – vár (latinul *Lapidea arx*), amelyről a vidék elnevezését vette, hajdanában Erdély híres határszéli bástyái között foglalt helyet. A számtalan háborús csapás után, amelyet a Rákóczi-mozgalomban szenvedett el, a császár parancsára lerombolták ugyan, s hatalmas tömegének csak a romjait mutatja, de azok néhány emlékezetes eseménynél fogva, úgy tűnik, megérdemlik a velük való foglalkozást.

Az emlékezet megőrizte, hogy ezt a várat *Kőd* várának romjából emelték, amely Közép-Szolnok vármegyében, egy igen magas hegyen állott ősidőktől fogva, roppant sűrű erdőségtől övezve (153. §. 6.). De mind ez ideig nem olvastam feljegyzést arról, hogy melyik korban építették. 1424-ben *Kuwar* vára várnagya (így, némely írók pedig *Kuwarumnak* nevezik) Kapustraner Wol-

phard volt: erre mutat főtisztelendő Kercselich apátnál [445.] idézett levele egy szőlős megvásárlásáról, mely így hangzik: „Az eladásnál vagy az áldomásnál (latinul *victima bibitionis* az áldomás, vagyis bor vagy más ital fogyasztása a kényszermentes eladás tanúsítására – B. J.) jelen voltak a derék férfiak” stb.

Egykor Kővár a Drágfiak uralma alatt állott. A vár (bizonyosság erre az, hogy távolról mi is láttuk) a Lápos folyónál, kiemelkedő helyen feküdt, s amint a történészek rámutatnak, kettős volt: az egyik a magasabb, a szikla csúcsát foglalta el; ezt másként felsővárnak nevezték, s amint a romok mutatják, tágas lakások céljára építették; a másik az alsó, bástyákkal megerősítve, az őrség szállásául épült. Az őrkatonákon kívül a kettős várban lakott a vár és az őrség főkapitánya, a vicekapitány, a lelkész, a tisztartó, a számvevő, a várnagy (másként porkoláb)⁶⁷⁰ és a különféle szolgálattelvők, akiknek a fizetését szépen mutatja egy 1699-ben készített jegyzék (amely birtokunkban van). 1567-ben János Zsigmond ostrom alá vette a várat, de az erdélyiek, miután a császáriak meg-megújuló kitöréseikkel s nagy mérszárlást rendezve meghátráltatták őket, elvonultak. Ellenben utóbb, amikor a császáriak hanyagabbul látták el az őrködést, az erdélyiek bevették a várat, s mindenkit levágtak (kivéve egyedül Sollyomi⁶⁷¹ Pétert, a vár két parancsnoka közül az egyiket), tizenhárom nappal azután, hogy az ostromot elkezdték [Istvánffy XXIV.].

Feljegyezték, hogy ebben a várban szenvedtek rabságot a nagy emberek közül: Zólyomi Dávidot itt vetették fogságba, s a húsz évből kettőt letöltve, koporsójában jutott szabadsághoz I. Rákóczi György fejedelem idejében [Bethlen, Comm. I. 3. §]. Ennek a fia, Zólyomi Miklós, I. Apafi Mihály fejedelem alatt Bethlen Gábor fejedelem neve miatt, akivel anyai ágon rokonságban állott, Konstantinápolyba menekült (134. §. 1.), s amíg élt, az ottomán portától tisztes ellátást és ruházatot kapott.

Itt szenvedte el a börtön szennyét Paskó Kristóf is, egy éles elméjű és hazaszerető férfi, aki követi tisztet töltött be a törököknél. Ezt Bethlen szerint [Cont. 1669. év 144/v.] felesége, Szalánczi Krisztina is bevádolta Apafi fejedelemnél, és egy nemes útján értesítette, hogy férje a törökökhöz fog menekülni, ha Kővárból kiszabadul.

Ezen a vidéken 89 faluban laknak, amelyeknek a neve a következő: Alsófentős, Aranymező, Berence, Berkesz (másként Sárosberkesz), Berkeszpatak, Butyásza, Csernafalva, Csokmány, Csokotés, Csolt, Csugásztra, Csula, Dánfalva, Daruce, Drágavilma, Felsőfentős, Fericse, Fejérszeg, Fonác, Frinkfalva, Garbonác, Gaura, Gropa, Gyertyános, Gyükeres, Hagymásláp, Hidegkút, Hosszúfalva, Hovrilla, Ilondapataka, Jéder, Karulya, Katalin, Kisberzó, Kisbozonta, Kisbun, Kiskörtvélyes, Kisnyíres, Kissolymos, Kistótfalva, Kolcér, Koltó, Kovás, Kozla, Kováskápolna, Kölcse, Kötelesmező, Kucsulát, Lackonya, Lemény, Letka, Lukácsfalva, Magura, Magosfalva, Malány, Monostor, Nagybun, Nagykörtvélyes, Nagynyíres, Nagysomkút, Oláhbozonta, Pirossa, Plopis, Pojnica, Preluka, Preffalva, Pribékfalva, Propsza, Purkerec, Pusztafentős, Remete, Resztolc, Révkörtvélyes, Románfalva, Russor, Sásza, Somkútpatak, Szakatura, Szakállasfalva, Szászár, Szappanpatak, Szelnice, Sztesér, Szurdukkápolnás, Toplica, Tölgyes, Törökfalva, Tropa, Vád, Váralja (vö. 182. §. 1.).

1) Berkesz, közönségesen Sárosberkesz, kiterjedt magyar falu (a földrajztudósoknál mezőváros), nem messze Kővár várának a tövétől; nevezetes néhány nemescsalád miatt a sok közül, amelyet befogadott. A megajándékozottak 1699-ből eredő kimutatása (182. §. 2.) a fejedelem kamaráján és Teleki Mihály méltóságos özvegyén kívül az itt birtokos és részbirtokos nemesi családok közül ezeket említi meg: Katona, Mósa, Dósa, Kovács, Nemes, Csizmadia, Dobos, Horváth, Kolosvári, Tamás, Kertész, Pap, Kis, Léczfalvi, Farkas, Ferenczi. Ezek közül az első kettő (a többi kevésbé ismerem), vagyis Katona és Mósa ma is megvan, s előnévét Sárosberkeszről írja.

Amíg élt, az utóbbi családból kétségkívül kitűnt a Múzsától megsiratott tekintetes Mósa László, aki szintén László nevű apjától (hites jegyző 1697 körül, és azután e vidék vicekapitánya) s anyjától, Viski Krisztinától 1710. december 9-én született. A tudományokban a legmesszebbmenően kiművelődve, huszonöt éven át Belső-Szolnok vármegyében (amelynek központi városában, vagyis Désen lakása székhelyét anyai jogon kiválasztot-

ta) a jegyző és főszolgabíró, emellett a fejedelemség országgyűlésein gyakran a vármegyei követ tisztében kiválóan eljárva lett igen híres. 1775. november 10-én elhunyt ugyan, viszont nem kevés írásműve és okiratgyűjteményei előre jelzik, hogy egykor újjá fog születni.⁶⁷² Századunk kezdetén Katona Mihály úr látta el ezen a földön a vicekapitány tisztét.

2) Butyásza román falu, ahol üveghuta épült.

3) Hagymáslápos nevezetes a Teleki-házról és -kriptáról.

4) Hosszúfalva a Római Szent Birodalom grófjának, méltóságos széki Teleki Sámuel generálisnak, kamarásnak és dobokai főispánnak az udvarházával ékes.

Egyházi, művelődési és katonai ügyek

186. §

A római katolikusok egyedüli plébániája Kapnyikon van (184. §).

A helvét vallásúak a magyarországi nagybányai (latinul *Rivulinum*) esperességhez tartozó sárosberkeszi, hagymásláposi és koltói egyházközségeknek örvendenek.

A legnagyobbbrészt nem egyesült görög szertartású románok mindegyik faluban élnek.

A művelődés ápolása szinte teljesen hiányzik.

Kvártélyos katonaságot a kellő arányban szoktak beosztani elszállásolás végett.

Az e földön élő románok száma kitűnik az 1761-es összeírási táblázatból, amely számon tart 79 templomot, 17 223 lelket, 3749 családapát, 97 papot, 99 tanítót, kántort és harangozót.

**Az erdélyi papsághoz tartozó
Szeredai főesperes feljegyzéseiből**

47. §: Bertalan főesperes, a fehérvári egyház vezetője 1274-ben; Miklós mester, zonuki esperes, kanonok 1300-ban; Éliás mester, hunyadi esperes, kanonok 1307-ben; Nemes János mester, a fehérvári egyház prépostja, a királyi udvar vicekancellárja és kükkülei esperes 1313-ban; 1315-ben is; Adorján, fehérvári kanonok és kézdi esperes 1318-ban; Péter, zonuki esperes 1318-ban, 1320-ban; János mester, ozdi esperes 1320-ban.

Felgyógyot egykor Feldiódinak hívták (45. §. 15.)

„Mi, Izabella, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia és Horvátország stb. királynője, emlékezetébe ajánljuk jelen levél tartalmával jelezve mindazoknak, akiket illet, hogy mi egyrészt néhány hívünk s általuk a tisztelendő egyházi férfiú, Kristóf részéről felségünkhöz intézett kérésére, másrészt indítatva az érdemektől és erényektől s a görög irodalom ismeretében való elegendő jártasságától, amelyekkel tudomásunk szerint el van látva és ezekről híres, tehát mindezt látva: a feldiódí kolostor püspökségét, azon püspökség minden tartozékával és jövedelmeivel s bármely hasznaival, amelyek régtől fogva be szoktak folyni ugyanazon püspökséghez, ugyanazon Kristófnak adattuk és átengedjük, de úgy, hogy a görög hitet azoknak, akiknek fontos, ebből a kolostorból hirdethesse és taníthassa, az attól eltávolodókat és a fonák erkölcsökbe süllyedteket pedig megfenyíthesse, e levelünk erejénél fogva engedélyezzük és jóváhagyjuk. Ezért nektek, a kalugyerék összes presbitereinek s bármely más rendű és állapotú embereknek, akik – mint előrebocsátottuk – a görög hitet vallják, ennek kapcsán erősen meghagyjuk, hogy az említett Kristófot mostantól a feldiódí kolostor püspökének elismerni, neki engedelmeskedni és rá hallgatni, a régtől szokásos jövedelmeit, bármifélek is lennének, neki vagy e levelet felmutató emberének ellenszegülés nélkül kiszolgáltatni és kiszolgál-

tartatni mindenféleképpen tartoztok és kötelesek vagytok, tehát másként semmiképpen se cselekedjete. Ez a levél, elolvasása után, visszaadandó a felmutatónak. Kelt Gyulafehérvárt, a Jubilate vasárnap⁶⁷⁴ utáni első csütörtökön, az Úr 1557. esztendejében, Izabella s. k.”

Megjegyzés.⁶⁷⁵ Én, Benkő József alumnus deákja lévén gr. Bethlen Gergelyné, méltóságos Kendeffi Ráchel özvegy úr-asszonynak (T. T. gróf Teleki Mihálynénak) és azután gr. Bethlen Gergely úrnak is, ott szüreteltem néhány rendben, s egyébkor is pap koromban számtalan sokszor láttam azon elastromnak romlott kőfalát; elpusztított pedig a benne találtatott sok gonoszságokért; kalugericák is lakták.

Egy deák tudósításai

(60. §. 2.): A gróf Bethlen Páál őexcellenciája bonyhai castella négyszegezetű, a négy szegén négy bástya, a napkelet felől való szegén a bástya hajdon templomnak készítettet;⁶⁷⁶ de már most nincsen isteni szolgálat benne, mert condorlott,⁶⁷⁷ semmi inscriptiója nincsen, hanem a templom kárpittyára oszlopok mennek fel, s annak a tetejében egy circulus körül van írva: „Alexius de Bethlen.”

Megjegyzés. Ezt azután magam is megnézegettem három úttal: A palota előtt a fal oldalán ez az inscriptio: „Spectabilis ac Magnus Heros Volfgangus de Bethlen, Serenissimae Isabelae Reginae Consiliarius etc. ennek az épületnek az első alapozását 1545 körül vetette meg.”⁶⁷⁸

(79. §): „Templum in Aranyos Gyéres denuo restauratum sumptibus Illustr[issimae] Comitissae Rachelis Kendeffi de Malomvíz, prius conjugis b[eatae] m[emoriae] s[ancti] R[omani] I[mperii] Comitis Michaëlis Teleki de Szék; postea Ill[ustrissimi] Comitis Gregorii de Bethlen, supremi vigiliarum Praefecti, nunc viduae.”⁶⁷⁹

Ez a restaurálás történt 1786-ban, nagyrészt új falakkal, új boltozattal, szószékkel, kóruossal, ablakokkal, pádimentummal és tetővel.

(141. §): A helvét vallásúak dévai templomán:

Hoc Comes Illustris Petrus Bethlen pietatis
Lux sitiente Deum corde paravit opus.⁶⁸⁰

Erre a házra vonatkozó adatok abban a könyvben vannak, amelynek a címe: *Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae* etc. per Antonivm Szeredai de Szent-Háromság, Capitvli Ecclesiae Cathedralis Albensis Transilvaniae Praepositvm Maiorem Infvlatvm etc. Albae Carolinae. Typis Episcopolibvs Anno 1791 in 4to. 244 lapból áll.⁶⁸¹

A legtöbb oklevelet a káptalani ládából vették ki

(47. §): megemlíti és felhossa: a [fehérvári] káptalan és a sebusi esperesség plébánosai közti egyezés oklevelét 1203-ból, amelyről a ... lapon még ezt mondja: „Megvan pedig ez az oklevél a prior, István testvér, és a lektor, Péter testvér, Szent Ágoston-rendi remete testvérek átírásában, az erdélyi fehérvári konventtől. Kelt advent⁶⁸² első vasárnapja utáni hétfőn, az Úr 1308. évében.”

Hogy honnan volt ennek a konventnek joga arra, hogy másolatban oklevelet adjon ki, nem ismeretes.

(38. §. 1.): 1271-ben V. István király Abruth (ma Abrud) földjét ráruházta és odaajándékozta, Mátyás vajda tanúsága szerint, az erdélyi Szent Mihály arkangyal püspökségére, káptalanjára és egyházára. 5. fasciculus, 37. szám, ezzel a tartalommal. L. a Kéziratok gyűjteményének IV. kötetét, negyedrétegben.⁶⁸³

(45. §. 40.): a miriszlói esperes, Nagy Péter, miriszlói földjét 1274-ben a fehérvári káptalanra ráruházta, hogy békességet szerezzen magának, valamint fiának, Péternek, aki megölt egy városi embert.

(81. §. 13.): Imre mester Koppan (ma Koppánd) faluját, Ivántelke nevű földjével együtt örökre a fehérvári káptalanra ruházta 1285-ben.

(140. §.): 1286-ban Endre király⁶⁸⁴ megerősítette azt az adománylevelet, amellyel Csekelaki Péter és László Pádnak hívott földjüket (Hunyad vármegyében) Erdély fehérvári káptalanjára ruházzák.

(39. §. 28.): az alvinci Heming fia, Herbord ispán özvegye, Erzsébet, birtokát, Várdát (ma Marosváradja, Felső- és

Alsóváradya) a Damása földjének hívott területtel együtt, ahol a Szentháromság tiszteletére kőtemplom épült, a fehérvári káptalannak lekötötte 1300-ban.

(60. §. 2.): Bonyha. 1302-ben Inok fia, Bozonk ispán faluját, Boznát a fehérvári káptalannak ajándékozta, 3. fasciculus, 40. szám, e szavakkal: „A váradi egyház káptalanja... mindenkinek üdvözlét... Mint az erdőben a faleveleknek (elől van a bevezetés az oklevélbe foglalandó dolgokról – B. J.)... Azután... azt akarjuk, hogy az eljövendő utókor tudomására jusson: hogy a nemes Inok fia, Bozonk ispán előttünk... megjelenve... Teremtőjére emlékezve és végül a részvét tetteivel óhajtvá felkészülni az utolsó ítéletre, beteljesítve egy rég tett fogadalmát, mivel napjában már előrehaladott, s híjával van az örökösök vigasztalásának, örökösévé rendelte az erdélyi fehérvári, Szent Mihály arkangyal templomát s Bozna (talán Bonyha – B. J.) nevezetű faluját, amely Küküllő vármegyében, a Küküllő folyók között található, s amelyet Magyarország királya, István úr adományából bír... ennek egy kiváltságlevele útján, amelyet megerősített László király úr kiváltságlevele is... és más okiratok, amelyek révén kijelentette, hogy saját és övéi lelke megváltásáért örökre az említett káptalan egyházának adta, adományozta és hagyta ... és a faluval együtt már négy éve az említett káptalan kezére adta a kiváltságleveleket és okiratokat, amelyek alapján birtokolja... S hogy ez az oly üdvös adomány és ajándék mindörökre megmaradjon... kiállítottuk jelen levelünket... Kelt a Circumdederunt vasárnapján,⁶⁸⁵ az Úr 1302. évében.”⁶⁸⁶

(98. §).⁶⁸⁷ Kolozsvárat 1178-ban egy német kolónia építette, hihetőleg későbbi a Géza-féleknél. L. *Siebenbürg. Quartalschrift* V. 3., 200.

Az imént idézett *Quartalschrift*ben (283–284.) Volkányról, amelyről említés esett (15. §. 6.), a következőket olvassuk:

c) Hazai földrajz. Wolkendorf (magyarul Volkány) egy kis, 50–60 háztulajdonosból (*Hauswirt*) álló szász falu, mely Felső-Fehér vármegyéhez tartozik, s középen fekszik két szász székfalu, Dendorf és Trapold között. Úgy tűnik, hogy ez a falu már az ősidőkben nemesi telek (*Grund*) volt. A XV. század vége felé ennek egy tekintélyes részét, mégpedig 19 egész telket, egy segesvári polgár, névleg Aegidius Klein vagy – ahogy a latin ok-

levelekben nevezik – Parvus birta. Hihetőleg feleségével, Katalinnal gyermektelen házasságban élt; elég az hozzá, megegyeztek abban, hogy wolkendorfi birtokukat az akkori segesvári, Szent Miklósnak ajánlott városi templom javára adják át. Az 1438-ban kiállított és 1494-ben a fehérvári káptalantól átvett ajándékozási okirat erre nézve ezt mondja:

„Minden egyesnek, mégpedig mind a jelenlegieknek, mind a jövőbelieknek tudomására akarjuk juttatni e levél tartalmával, hogy a nemes és tisztességes Katalin úrnő, Aegidius Kleinnak, néhai polgártársunknak az özvegye, érezve teste közelítő felbomlását, ép elmével és ésszel követni akarván azt az evangéliumi mondást: *Gyűjtsetek magatoknak kincseket az égben, ahol sem a rozsda, sem a féreg nem pusztíthatja el, és ahol a tolvajok sem ássák ki, és nem lopják el*, ezt tekintetbe véve, bizonyos volkányi tulajdonának, mégpedig 19 népes udvarházának, amelyeket ő maga a jog erejénél fogva birtokolt, lelke üdvössége és örök nyugalma végett Szent Miklós hitvallót, anyaegyházunk patrónusát kívánva örökösévé tenni és megörököltetni, egyedül ugyanazon egyháznak örökre lekötötte és tulajdonba vétel végett stb. stb.”

Ezt az ajándékozást utólag az ország fejedelme, nevezetesen Báthory Zsigmond is megerősítette, és 1590. január 22-én új adományozás címén megismételte.

Vége a Magyarok földjének

Jegyzetek az I. könyvhöz

¹Ez az *Előszó* latin nyelven, nyomtatásban is megjelent a *Transsilvania* első részében (II. kiadás, Kv 1834); azért közöljük a második részben is, mert a kettő szerves egységet alkot, s az *Előszó* ismerete elengedhetetlen az egész mű megértéséhez.

²L. a bevezető tanulmány 11. pontját.

³Benkő József kiterjedt levelezése tehát jórészt adatkérő jellegű.

⁴Célzás a nagy mű két részére: a *Transsilvania generalisra* és az itt következő *Transsilvania specialisra*.

⁵A ránk maradt másolatok a §-ok számozását csak *A magyarok földjén* viszik végig, azután Benkő csak jelezte, hogy új § kezdődik. Mivel a nyomtatásban megjelent részt is, ezt is önálló, de belül összefüggő alkotásként fogtuk fel, a §-ok számozását nem kezdtük előlről *A székelyek földjénél* és *A szászok földjénél*, hanem folytatólagosan vittük tovább.

⁶Lelkipásztori és egyházközségi jegyzői minőségében.

⁷Főleg a később kidolgozott fejezetek esetében, Benkő nem ragaszkodott mereven ehhez a felépítéshez.

⁸A pontos címet közli Veress I. 80. Vö. Capesius, Bernhard (kiad.): *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen*. II. kiadás. Buk. 1974. 45–50.

⁹Veress I. 123.

¹⁰Schwandtner, Ioannes Georgius: *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vindobonae I–II. 1746, III. 1748.

¹¹Veress I. 199.

¹²Uo. I. 233.

¹³Uo. I. 318.

¹⁴Uo. I. 397.

¹⁵Uo. I. 295.

¹⁶Uo. I. 337, 341.

¹⁷Valószínűleg Christoph Jakob Trew (1695–1769), akinek *Plantarum Hetruriae rariorum catalogus* című könyvét Európa-szerte ismerték.

¹⁸Veress I. 156.

¹⁹Uo. I. 421, 433.

²⁰Uo. I. 546.

²¹Uo. I. 459.

²²Az eredetiben latinul van a cím.

²³Van kézirat, ahol a nevek mások, pl. Reschenberg helyett Rechenberg, Georg Schnell helyett Gregorius Schnell.

²⁴Magyarul ilyenformán: *Károly-féle helyrajz*.

²⁵A felmérés itt közölt adatai ellenére a megfelelő helyen (236. §. 4.) Benkő részletesen foglalkozik Középajttával.

²⁶CJH II. 69.

²⁷Magyar szöveg. Vö. EOE XIV. 320.

²⁸Benkő kifejezése nem azt jelenti, hogy e területeket kizárólag magyarok, illetve székelyek és szászok lakták; az elnevezés eredete a lakosság középkori

felosztása kiváltságosokra és jogfosztottakra. Erre különben maga Benkő is utal a 3. §. 2. alatt, ahol azt írja, hogy a románok „némely falvakban nemcsak elvegyültek a magyarok között, hanem – a magyaroknál sokkal nagyobb számban és tőlük elkülönülve – roppant településeket laknak a magyarok közössége nélkül”, továbbá a 2. §. 1.-nél „.... a román nép sokaságával felülmúlja Erdély összes többi népét”.

²⁹A helyes cím: *Annales Regum Hungariae*.

³⁰Veress I. 533.

³¹Lakatos István: *Siculia*. Kézirat a KvEKvt-ban, jelzete Ms. 959. Kunics Ferencet Benkő tévesen Andrásnak nevezi; a *Dacia Siculicát* nem is ő írta, hanem Szilacsek Pál, míg Kunics főműve a *Compendium*, I. Szinnyei VII. 486.

³²II. József erdélyi utazásának irodalmát I. Kosáry II. 246., különösen Szádeczky Lajos: *II. József császár utazása Erdélyben 1773-ban*. Erdély 1913. 1–5.

³³Magyarul: „A Császár azt mondta, hogy csak két nemzet van: egyik a rossz, másik a jó. Ezért a sok itt lakóból legyetek egy nemzetté, de jóvá.” A vers szerzője Filtsch, Daniel. A verset Benkő már közölte (II. 246.). L. még Göllner, Carl – Stănescu, Heinz (Herausgeber): *Aufklärung. Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben*. Buk. 1974. 122–124. Ugyanők közlik az eredeti kiadás címét is. A látogatásra verset írt még Kovásznai Sándor, I. *Miscellanea Szigethiana*. MvTBKvt, jelzete Ms. 386, 43. Vö. még Keresztes Máté kézdivásárhelyi ref. pap levelével, amelyben 1773. június 13-án beszámol a császár látogatásáról, I. RAKKvt, Ms. A. 228 jelzettel a Kemény József-gyűjteményben: *Collectio minor manuscriptorum historico-rum*. Tomus XXVIII. Varia.

³⁴Benkő azonban nem említi, hogy ebben a számban nincsenek benne a horvát (Petthőnél: tót) vármegyék, sem az erdélyi vármegyék (7) és a székely székek (7). Spangár–Petthő 20.

³⁵Benkő téved, mert a jobbágyság nemcsak románokból tevődött össze, hanem a magyarokból, sőt a szászokból is, míg a cigányok nem jobbágyok, hanem rabok voltak.

³⁶II. Endre magyar király 1224-ben kibocsátott, tizenhét pontból álló adománylevele, amely az elődje, II. Géza által 1140–1150 között behívott szászok jogait szabályozta. Szövegét közli többek közt Kóvári I. 107.

³⁷Eddig Brassó lakosait a latin szöveg *Coronenses*-nek nevezte, itt azonban *Brassovienses*-re nevük.

³⁸Október 18-án.

³⁹Érdekes megkülönböztetés: a plébánosi tisztség mellett a *Coronensis*, a dékáni mellett a *Brassoviensis* olvasható.

⁴⁰*Digestio litterarum civitatis Brassoviensis Privilegialium*. Kézirat, I. Trausch III. 68–70. Pomarius (Baumgarten) Christian a XVI. században a nagyszabeni levéltárat rendezte.

⁴¹Ms. 217 tévesen I. Lászlót ír.

⁴²Trausch írja (Gesch. 46.), hogy a reformáció előtti szerzetesrendek

egyike a *Confraternitas Sancti Corporis Christi* volt, s a Benedek-rend szabályait követte.

⁴³Suciu II. 340. is az eltűnt falvak közt említi.

⁴⁴Szövegét latinul és románul I. *Documente privind istoria României, Veacul XV. C. Transilvania*. IV(1341–1350) Buc. 1955. 499. Az oklevél szövegét maga Benkő gr. Mikó Miklós oklevélgyűjteményéből másolta le.

⁴⁵Szeptember 8-án.

⁴⁶Szeptember 14.

⁴⁷Az idézetben említett nevek Timonnál a *Volal, Covarna, Canta, Peschel-nec, Casson, Kezdi, Tschik* stb. formát kapták.

⁴⁸A latin eredetiben: *Bisseni aut Biceni*.

⁴⁹Arra céloz, hogy a Thúróczy-idézet (II. 65.) két mondatának az eredetiben nem ez a sorrendje.

⁵⁰Július 24.

⁵¹Valószínűleg ugyanazon anya három házasságából született fiai, I. *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania* II. (1321–1330) Buc. 1953. 105.

⁵²Január 25.

⁵³Innen egészen a „Másként nem fogtok” kezdetű mondatig magyar szöveg.

⁵⁴Itt és pár sorral előbb Benkő az *ezeket* szót használja, elfelejtette ugyanis, hogy kihagyott az idézetből még két falut, s így a mutató névmást is egyes számba kellett volna tennie. L. Add. I. 3.

⁵⁵Itt vagy Benkő téved, vagy a másolók hibáztak, mert a Hortobágy az Oltba ömlő Szeben (Cibin) mellékvize. Az I. rész i. h. helyes adatot közöl.

⁵⁶Egyik kézirat itt *Turit* ír.

⁵⁷Benkő vagy a másoló téved, mert a *Bullye* nem szász, hanem román neve a falunak (szászul *Bell*), amelynek mai román neve *Buia*.

⁵⁸L. EOE IV. 157.

⁵⁹Ms. 1950: *Thuri*.

⁶⁰Ms. 1950: *Mikes*.

⁶¹Ezt a falut már Benkő korában Szebenszékhez csatolták, s így ott is szerepel.

⁶²A szóban forgó feliratok szövege magyar fordításban:

A legjobb és legnagyobb Istennek dicsőség.

Nagyságos apanagyfalui Apafi György úr, az Erdélyi Fejedelem őfelsége titkos tanácsosa, úgyszintén Küiküllő vármegye érdemdús ispánja és kiváló törvénytáblai ülnök, miután a keresztény szív győzhetetlen türelmével viselte el makacs fejfájását, lelkét jámborul és egyben derűsen visszaadta Teremtőjének és Megváltójának Krisztus 1605. esztendejében, 47 évesen, február 18-án a harmadik és negyedik óra között, ily módon lerakva halandóságát.

Az első verses felirat prózai fordítása:

Mindama [jó tulajdonságokból], amelyek benned, Apafi, egymással versengve együttesen láthatók, másokat egy is ajánlani szokott. Családod ősrégi, szíved nemes, tisztas [helyről] fakadt, szerető hitvesed a gerléhez hasonló. A

gyermek száma, a jó gyermek száma és élete – a küldöttnek a tekintélye, a tanácsosnak az igazságossága. Szabad tekintet, a tekintélytől fénylő erkölcsök: Isten iránt jámborság, az emberek felé becsületesség. Még az ócsárló is látja, hogy amíg élte, isteni ajándék gyanánt kaptad ezeket. Ezt látja és azt az adományt, hogy a betegség harcát töretlen szívvel győzted le, s a halál tükrképét ujjongva megvetted. Ó, lélekben boldog az, akinek az isteni könyörület megadta, hogy szent módjára éljen, és akinek azt, hogy megbékülve haljon meg.

– . –

Nemes Petki Borbála úrnő, a nagyságos Petki János tanácsos úr, kancellár és a székely Udvarhelyszék kapitányának, nemkülönben az erdélyi Doboka vármegye néhai igen megfontolt ispánjának a leánya, aki túlélte férjét és jaj, hön ohajtott legkedvesebb fiacskáját, a tiszteletadás és a szeretet indítékára állította ezt az emlékművet, hitvesi és anyai vonzalmát tanúsítva ezzel a szomorú tízsorossal:

Íme, itt hever fejem koronája, a férjem, íme, hever fiam, a halál jegyében. Ezeknek én bánatosan ugyan, de hűséggel telve szenteltem ezt a sírhalmot, hogy egyszermind ez takarja majd be az én csontjaimat is. Ha egykoron neked, isteni Megváltó, tetszeni fog, hogy nemesebb részemmel [a lelkemmel – A fordító] Veled éljek, így lesz az, hogy hármunkat ugyanaz a sírhalom fog bezárni, így esik meg az, hogy bennünket az ég nyoszolyája fogad. Ezalatt nekem, özvegnyek, kedves férjemnél légy több, addig is gyermekeimnek légy magad az apjuk.

– . –

Itt nyugszik az ártatlan Apafi-triász; nem egyenlők életpályában, de egyenlők híres származásukra és kedvező sorsukra nézve. A sötét börtön és a késlekedés miatt türelmetlen középső alighogy megszületve, megtért a csillagokhoz.

– . –

Én, Ferenc, az ősi szabadság határai után sóvárogva, félévesként a legfőbb királyság felé igyekszem.

– . –

Nekem, Miklósnak, aki másfél évemmel versengtem, az örök diadal örök babérja jutott.

– . –

Nemes apanagyfalui Apafi György úr, Erdély felséges fejedelmének kamarása nagy szelídségben elhunyt Gyulafehérvárt Krisztus 1637. esztendejében, életkora 19. évében, július 18. napján, s testét elhelyezték nagy tisztelességgel a legjobb atya hamvainál.

Én, aki a Múzsák szentélyében működtem, és aki mindig tiszteltem a szép vallás tanítását, s az udvarban, a hullámok között éltem ártatlanul, figyelve a fejedelemre s nem feledkezve meg kötelességemről, és aki anyámnak egyetlen reménye voltam, s a szülői ház erős oszlopa, íme, hirtelen elbuktam. Íme, elhullottam, meg sem érve háromszor tíz évet. De ím, amit megtagad tőlem az udvar, megadja azt az ég oltára.

– . –

Apafi György híres hitvese, Petki Borbála hever a szerény márvány alatt, az égi hazában. Életet akarsz? Jámorság. Bukást? Rákóczi fejedelem alatt az ellenség veresége egyszerre három fiamat vette el. A legnagyobb meghal, a másik gyerek kevés idő múlva, de a legkisebbnek Dácia fejedelmi jogart kínál. A gyermekek hiányoznak, a sóhajtozó hűség elszáll fiamtól, s a halál közepette jelöli ki a jövődő boldogságot.

– . –

Apafi Mihály fejedelem, a legfelségesebb hős állította jámbor anyjának, aki előtte meghalt az Úr 1660. évében, 62 évesen.

⁶³Szebeni szobrász a XVII. században. A szöveg magyarul:

Ami te vagy, az voltam én. Ami én vagyok, az leszel te. Ma nekem, holnap neked. Az ember asszonytól születik, rövid ideig él, sok nyomorúság sújtja, s mint a virág, lehull és átalakul és eltűnik, mint az árnyék.

⁶⁴Szerzője Medgyesi Pál, I. RMK I. 1319.

⁶⁵Georg Tutius koszorús költő, lelkész († 1705). Vö. Seivert, Johann: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*. Pressburg. 1785.

⁶⁶EOE XV. 173.

⁶⁷EOE XIV. 193.

⁶⁸Ms. u. 1950: *Királyhágó*.

⁶⁹Az előnévként használt falu régi neve: *Mindszent*, új neve: *Felsődetrehem*.

⁷⁰Benkő kortársai közül az ásványvizekkel bőven foglalkozik Lucas Wagner *Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae* (Viennae 1773) c. értékezése.

⁷¹A növények magyar nevét jórészt Benkő után adom, I. Molnár János: *Magyar könyv-ház*. I. Pozsony 1783. 317–432. A kövirózsa más nevei: *rózsás fülű*, *boldogasszony rózsája*, *télizöld*, *házizöld* stb. Ugyanakkor szükségesnek látom leszögezni, hogy amikor Benkő nyilvánvalóan csak az általános tájékoztatás kedvéért említ növény- és állatneveket, a szövegben csak a magyar fordítást közlöm; amikor viszont a szóban forgó élőlény kettős latin elnevezését adja, tehát közlése tudományos igényű, akkor közlöm a magyar elnevezést és zárójelben a latin nevet.

⁷²Más magyar neve Benkő szerint: *mezei seprűfű*.

⁷³Latinul: *Cinere clavellati*. Rácز Gábor professzor szíves közlése szerint: „faanyag vagy fából előzőleg előállított szén elégetése (elhamvasztása) által nyert termék, mely vízben oldhatatlan anyagok mellett vízben oldódó ve-

gyületeket, főleg káliumsókat tartalmaz. Ez utóbbiak, vagyis a hamu vízben oldódó, lúgos kémhatású anyagainak gyűjtőneve *Cineres clavellati*. A Benkő József korabeli kereskedelemben forgalmazták a következő változatát is: a növényi hamuból nyert vizes, lúgos kémhatású oldatot szárazra párolták (a vizet főzéssel eltávolították), a száraz maradékot izzították, és így hozták forgalomba *Cineres clavellati* néven.”

⁷⁴Másként: *kék kígyóhagyma*, mai neve: *üstökös gyöngyike*, latinul *Muscari comosum*.

⁷⁵Másként: *piros tavaszika*, amit Középjátsán akkor *veres kankósnak* hívtak.

⁷⁶Más néven: *Áron szakállá, sülyfű, német gyömbér*.

⁷⁷A *Topéj* helynév valószínűleg kun-besenyő eredetű, és jelentése *csúcs, fejtető*, l. FNEsz 638.

⁷⁸Valójában a *Doboka, Dubuka* személynév egyik hangtani változatáról van szó.

⁷⁹A *szakasztott el* szóig a mondat magyar nyelvű.

⁸⁰Benkő nyilván Latiumra és a latinokra gondol.

⁸¹Itt és ezután ez a falu számos névváltozatban jelenik meg: *Nyén, Nien, Nion* stb.

⁸²A zárójeles rész hiányzik a Ms. 217-ből, de ott eleve *Osváth van Horváth* helyett.

⁸³Linné 445. Az idézet befejezése után Benkő a következő bekezdésben is Linnét követi, de szövegét részben átírja saját szavaira.

⁸⁴Burnetius, Thomas: *Telluris theoria sacra*. Amstelædami 1699. 60. Pontatlan idézet.

⁸⁵L. Kővári VI. 151.

⁸⁶Köznnyelven: *minoriták*, akiknek a kantai rendháza megmaradt egészen a szerzetesrendek feloszlásáig. A Ferenc-rend két nagy ágra oszlik: obszervánsok, vagyis a szabályokat megtartók, és konventuálisok vagy minoriták, akik enyhébb szabályokhoz alkalmazkodtak. Az obszervánsok között három osztály van, aszerint, hogy a szabályokat hogyan tartják tiszteletben: vannak köztük szabályszerűek (observantes), szigorúak (strictioris observantiae) és legszigorúbbak (strictissimae observantiae). Vö. Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Cluj-Kv. 1927 és György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kv. 1930.

⁸⁷EOE XVI. 671.

⁸⁸Miklósvárszékből is van ilyen nevű helység, más néven Zalánpatak; Suciu II. 234. a kettőt azonosnak veszi.

⁸⁹A hévízi református egyház helyzetéről részletesen olvashatunk egy Benkő-kéziratban, l. RAKKvt, Ms. A. 236. (Kemény József: *Transsilvania possessionaria*. Tomus II.)

⁹⁰Ugyanez a szó, szintén a Vossiusra való hivatkozással jelen van a 278. §-ban is.

⁹¹Mint látható, a kéziratban kétszer fordul elő Forró neve. Ma egyetlen ilyen nevű falu létezéséről tudunk Alsó-Fehér vármegyében.

⁹²Benkő téved; helyesen: *Ampelus*.

⁹³144, 203. E lapszámok az időközben közzétett kiadásra utalnak, mégpedig: Kemény János *Önéletrása*. Kiadta Szalay László. Magyar Történelmi Emlékek I. Pest 1856.

⁹⁴Gyulafehérvár ókoráról I. Király Pál: *Gyulafehérvár története*. Gyulafehérvár 1892.

⁹⁵A feloldások Timontól valók. Vö. CIL III/1, 972. Itt és az ezutáni feliratokon is helyesbítettük a hibás olvasatokat. Magyarul: *Aesculapius istenségének fogadalomból emelte C. Iulius Metrobianus, a sarmisegethusai colonia duumvirja, ugyanazon isten papja, öt évre választott főpap, Apulum colonia duumvirja*.

⁹⁶Suetonius (63.) nem éppen ezt közli, hanem így fogalmaz: „M. Antonius azt írja, hogy Augustus Iuliát... eljegyezte Cotisóval, a géták királyával” – tehát másodkézből vett értesülésről van szó, és az sem a házasság tényét adja hírül, hanem csak az eljegyzését. A Suetonius-szöveget ford. Kis Ferencné.

⁹⁷M. Inchoffer művének címe: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. Róma 1644. Új kiadás: I–IV. Pozsony 1795–1797.

⁹⁸Gyulafehérvárról I. Király, *i. m.*

⁹⁹Maginus könyvének sem a címlapján, sem a szövegében nincs szó Joannes Hortiliusról. L. Timon, Nov. X. 53.

¹⁰⁰Schwandtnernél: I. 794.

¹⁰¹A *német mérföld* Benkőnél osztrák mérföldet jelent (amely egyébként csak századokban tér el a némettől). Egy osztrák mérföld 7585, 9 m.

¹⁰²Valószínűleg Székesfehérvárról ír. A latin szövegben csak *Alba* van, s a közeli szövegrészek is Székesfehérvárt említik, 41 f.

¹⁰³Benkőnél: *Nigra Iulia*.

¹⁰⁴A Hess Andrással foglalkozó legjobb kiadványok semmit sem tudnak a budai nyomda gyulafehérvári áttelepítéséről, l. Fritz József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932; uő: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959.

¹⁰⁵Ilyen falu egyik nyilvántartásban sem fordul elő; talán Igenpatakáról van szó.

¹⁰⁶Ms. 217 a felsoroltakon kívül Celna után említi még a következő falvakat: *Pojána, Diómál, Remete, Ponor, Táté*.

¹⁰⁷L. dr. Bitay Árpád: *Az Alba Iulia-i Róm. Kat. Székesegyház és környéke*. Alba Iulia 1936.

¹⁰⁸Schwandtnernél: I. 795.

¹⁰⁹CIL III/1, 1070. A felirat fordítása:

A legjobb, legnagyobb Jupiternek és Juno királynőnek, a felséges M. Aurelius Antoninus Pius császár és felséges anyja, Iulia Augusta épségéért M. Ulpius Mucianus, a XIII. iker légió katonája az órás templomot alapzatától fogadalomból felépítette Falco és Clarus konzulok idején.

¹¹⁰CIL III/1, 1111. A felirat fordítása:

A legyőzhetetlen Mithras [tiszteletére] a templomot helyreállította C. Caerellius Sabinus, Augustus helytartója a XIII. iker légióból.

¹¹¹Magyarul nagyjából: „*Geréb László címere volt ez, aki dicső vérével Mátyás királlyal állott rokonságban.*”

¹¹²Magyarul: „*A kormányzó János nevű fivére itt csatlakozott az égi seregekhez, maradjon az égi seregek kötelékében.*”

¹¹³A sírfelirat szerzője Megyericsi János, l. Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1935. 174–175. A sírfeliratot magyarra fordította Tóth István, i. m.:

Ha nem emészt az irigység, és más hírneve nem bánt,

Nézd a nyugodt betűket s kőbe faragva e dalt:

Hárman lettünk híres költők rokon vérből,

Merre a Dráva vize öntözi Pannoniát.

Első volt Janus, ki először hozta hazánkba

A gyönyörű Helikon zöld koszorús szüzeit.

Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,

Ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.

Végül is én, az utolsó költő rokon nemből,

Jöttem a pieridák harmadik éke gyanánt.

Esztergom fala közt áll Péter sírköve; Jánost

Főpapi székhelye: Pécs őrzi a sír fenekén.

Hogyha a sors úgy engedi, csontjaimat ide ássák;

Hogyha nem, egyre megyen: bárhol is lesz a gödör.

Majd ha repül aranyos egekig, szabadulva a lelkem,

Nem veszi semmibe sem már a kihűlt tagokat.

S könnyen visszarepül oda, honnan a földre leszállott,

S föld lesz újra a test: az, ami volt legelőbb.

Csak a halálban nyer nyugodalmat bizton a szellem,

S romló testnek a sír ad csak örök nyugovást.

Meg ne ítélj, hogy a dalt, elnyújtván, hosszúra véstem,

Idegen emberekért írtam ilyen sorokat.

A tőle le nem fordított sorok jelentése: „*Élőként írtam az Úr 1507. évében. Élttem 37 évet. Mit szólsz? Hallgass, Zoilus, hallgass!*” A „Jo.Ar.Co.” rövidítés feloldása: „*Johannes Archidiaconus Colosiensis.*” A felirat szövegét helyesbítve adjuk, vö. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 171–172.; Barabás Miklós: *Művelődéstörténeti adatok*. Történeti Tár 1907. 440.

¹¹⁴Ezen a címen adta ki Bocatius 1611-ben Galeotto *De egregie, sapienter, iocose dictis et factis S. Regis Matthiae* címen ismert könyvét, I. 27. fej. Újabb kiadása Juhász Lászlótól: *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*. Lipsiae 1934.

¹¹⁵Benkő talán arra utal, hogy a torony tetejére díszként római szarkofágok sarkáról lemetszett, fenyőtobozra emlékeztető kódarabokat helyeztek.

¹¹⁶EOE II. 557.

¹¹⁷Kéziratát I. az Ms. 1369-ben, a KvEKvt-ban; egyébként a másolatokban a 6–7. § itt-ott 67. § formában jelentkezik.

¹¹⁸EOE VII. 476.; VIII. 366, 481.

¹¹⁹Az idézet nagyrészt magyar nyelvű, l. EOE XVI. 662.

¹²⁰Fridvaldszkyról l. Csetri Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. Korunk 1965. 11. sz. 1521–1526.

¹²¹Az említett országgyűlések vallásos ünnepekkel jelölt napjai: február 6.; Szentháromság ünnepe a húsvét szerint változik; november 4.; december 8.; nagyböjt ötödik vasárnapja, a miseszöveg kezdő sora (a. m. ítélj) után; a húsvét utáni negyedik vasárnap (a. m. énekeljetek); anyaguk megtalálható: EOE II. 72, 93, 199, 209, 330, 384.; III. 145, 165, 177, 196, 201, 208, 212, 224.; Bethlen III. 370.; VII. 403.; EOE III. 372.; Bethlen VII. 406.; III. 383.; EOE III. 397, 409, 415, 419, 429.; Bethlen VII. 481, 497.; EOE III. 459, 466, 482.; IV. 101, 113, 127, 155.; Bethlen VII. 673.; EOE IV. 429.; V. 155.; VII. 249, 511, 538, 547.; VIII. 123, 312.; IX. 76, 148, 159, 172, 180, 200, 227.; X. 135, 320, 475.; XI. 45, 69, 154, 174, 292, 370.; XIV. 97, 197, 249.; XV. 166, 452.; XVI. 164, 567, 662.; XVII. 180, 248.; XVIII. 368.; XIX. 420.

¹²²Benkő elfelejtette feltüntetni a következő, szintén Gyulafehérvárt tartott országgyűléseket: 1621. szeptember 30-án, 1624. június 23-án, 1625. május 1-jén, 1627. április 4-én, 1628. április 9-én, 1629. április 8-án, 1633. augusztus 21-én, 1635. május 13-án, 1637. március 1-jén, 1640. április 24-én, 1641. április 23-án, 1643. április 24-én, 1644. január 3-án, 1645. április 16-án, 1646. március 11-én, 1647. március 16-án, 1651. február 12-én, 1652. február 18-án, 1656. február 20-án, 1657. június 14-én, 1669. január 25-én, 1669. június 25-én, 1670. február 15-én, 1671. október 16-án, 1671. november 25-én, 1672. október 10-én, 1673. november 18-án, 1674. május 7-én, 1675. november 25-én, 1676. november 21-én, 1677. május 31-én, 1678. június 2-án, 1680. május 18-án, 1680. november 12-én és 1698. április 8-án. Ezekről adatokat közöl: EOE VII. 559.; VIII. 233, 254, 366, 481, 491.; IX. 193, 207, 246.; X. 276, 310, 363, 411, 431, 436, 454.; XI. 119, 138, 229, 285.; XIV. 353, 423.; XV. 90, 218, 222, 305, 341, 373.; XVI. 214, 309, 370, 509.; XVII. 93, 139.; XIX. 343.

¹²³Magyarul: „A legbiztonságosabb nyugalom.”

¹²⁴Magyarul: „Károly szent fénye idején hasonlóan vette kezdetét, a szilárd várban helyezték el az első követ. Júliaként születtem, Károly növelte erőm és kitartásom, ha eddig szabad volt Júliának lennem, most Károlyvárosnak hívnak.” A latin szöveg nagybetűi háromszor kiadják az 1715-ös évet, l. Resch 231. 117. sz.

¹²⁵Magyarul (a szöveg kiegészítése után): „*Mercurius, a Nap, a Hold és Saturnus Minervája volt az oka, hogy a Fehérvárt nemrég megkezdett munkának,*” L. Resch 230. 113. sz. Benkő nem jelzi, hogy ez már egy másik érem.

¹²⁶A kronosztichon az 1714. évet adja. Az itteni latin szövegek feloldva, magyarul: „*István Károly, Steinville grófja, ő császári fensége hadi tanácsosa, lovassági tábornok, a páncélosok ezredese és főparancsnok Erdélyben...*”; „*Az ország fővárosát, Fehérvárt, amely Júlia volt egykoron, Steinville alapította, aki a dák romokat Déván felújíttatta, amiért tapsol Csíkszereda*”; „*Abban az évben, amikor főparancsnok volt Erdélyben*”, l. Resch 230–231. 113. sz.

¹²⁷A szakszótárak ezt is *előszáncnak* fordítják.

¹²⁸EOE XIV. 183.

¹²⁹RMK I. 551. csak a címét ismeri, de nem látta egyetlen példányát sem.

¹³⁰A megjegyzés Benkőtől ered, és kivéve a sírkő feliratát, magyar nyelvű. A sírfelirat – amelynek szövege a kéziratokban kissé elüt egymástól – magyarul így hangzik: „Itt nyugszik Czüzoma Miklós felesége, Anna úrnő, az 1004. évtől”, ami bizonyára elírás, esetleg 1604 helyett.

¹³¹Ez az utalás a Megjegyzés előtti részhez csatlakozik.

¹³²Magyar nyelvű idézet, EOE XV. 170.

¹³³November 25.

¹³⁴L. Bunta Magda: *Az erdélyi habán kerámia*. Buk. 1973. Benkő a svájci eredetű, Erdélybe Morvaországból jött népességet következetesen morváknak nevezi.

¹³⁵A kéziratot nem sikerült azonosítani.

¹³⁶Vö. Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest 1852. 145. Szerinte a nép *Ebernyik* várának nevezi.

¹³⁷Benkő a kéziratból idéz, noha még az ő életében (1791) a könyvet ki nyomtatták. Mi a nyomtatott szöveg lapszámát adjuk.

¹³⁸A név a magyar *sár* szóból eredt a *-d* (helynév- és kicsinyítőképző) hozzáadásával.

¹³⁹A határőr-katonaságra nézve érdekes gazdasági és társadalmi adatokat közöl Göllner, Carl: *Die Siebenbürgische Militärgrenze*. München 1974. (*Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*. Band 28.)

¹⁴⁰Magyar nyelvű idézet, I. EOE XVI. 611.

¹⁴¹A rómaiak *Ampelum*nak nevezték.

¹⁴²Ma románul *Zlatna*, ellenben így hívják románul a ma Szeben megyéhez tartozó *Szászszalak*nak (németül Schlatt).

¹⁴³Figyelmet érdemel, hogy Benkő (I. 160. §) külön fejezetet szentel az erdélyi zsidóság helyzetének.

¹⁴⁴L. Martini Opitti *Opera poetica*. Amsterdam 1645–1646. II. 131. A modern tudomány semmit sem tud arról, hogy a dák nyelv a szarmatákéval keveredett volna, annál kevésbé, mivel a szarmata népek jelenléte hazánkban múltó jellegű volt. L. Pippidi, D. M.: *Dictionar de istorie veche*. Buc. 1976. 519–522. A szlávokról I. Pascu, Ștefan: *Mit jelent Erdély?* Buk. 1984. 46.

¹⁴⁵Vagyis céhtagok, I. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Szerk. Szabó T. Attila. I. Buk. 1975. 1144.

¹⁴⁶Egyesek *Auraria maiornak* nevezik.

¹⁴⁷Schwandtner I. 796.

¹⁴⁸Az egykorú helységnévtárak feltüntetnek *Kútfalva* és külön *Kutyfalva* nevű helységet is.

¹⁴⁹Vagy határrész, esetleg hegy neve, vagy a román *Abrudzel* eltorzult formája.

¹⁵⁰Ms. u. 1950 csak román kéziratokat ír, és az eltérő központozás miatt szövegének ez a jelentése: „...némely kéziratokban Pannia. Románul: Szingerinu; magyar és román jobbágyfalu, amelyet nemesek is laknak.”

¹⁵¹Itt is, korábban is, ezután is az egyes kéziratokban az *aranyos* szóalak *aranyassal* váltakozik.

¹⁵²A helynév az óromán *petrosz*ból (a. m. köves) ered, I. FNESz 512.

¹⁵³A különböző források váltakozva használják a *Békés, Békési, Bekes*, *Bekés* stb. alakokat; egyedül Veress Endre következetes a *Bekes* mellett, l. *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. I. Kv. 1944. XX.

¹⁵⁴EOE VII. 180.

¹⁵⁵Amit Benkő kéziratban látott, az később megjelent, l. D. Szabó István: *Erdélynek 's Nagy Enyed várossának két rendben esett égetésének, satcoltatásának, raboltatásának rövid, de hiteles históriája*. Nagyenyed 1838.

¹⁵⁶EOE I. 319.; III. 219, 233, 366.

¹⁵⁷Húsvét után a 47. napon a misekezdő szavak (a. m. hallgasd meg) után.

¹⁵⁸Schwandtner I. 882.

¹⁵⁹CIL III/1, 942, 943. A felirat fordítása: 1) P. Furius Saturninusnak Laelius Maximianus konzul, a colonia decuriója. 2) A legjobb, legnagyobb Iuppiternek és a többi főistennek M. Opelius adiutor, a colonia duumvirja.

¹⁶⁰Magyarul: „Később a romok alapzatából újjáépült a nemes Köblös Péter, Nagyenyed parancsnoka buzgólkodására 1676. augusztus havában.” A később szó arra utal, hogy a felirat első része már akkor hiányzott, amikor Benkő lejegyezte.

¹⁶¹Ms. u. 1950-ben *betegséget* helyett *halált* áll. L. Linnaeus, Carolus: *Amoenitates academicae*. I. Lugduni Batavorum 1749. 9.

¹⁶²Magyarul: „Az Úr 1445. esztendejében, Hunyadi János, Magyarország kormányzója.”

¹⁶³A református templomokra nézve l. Kováts J. István: *Magyar református templomok*. I–II. Bp. 1942.

¹⁶⁴Ms. 217-ben az eltérő központosítás miatt a szöveg így módosul: „...a magyar elnevezés nyomán Tyius. Istvánffy XXXI. könyv: Tuiss, Timonnál, aki tévesen” stb.

¹⁶⁵EOE XIV. 186. Ezek a földfoglalások, amelyek a későbbi időkben is megismétlődtek, arra mutatnak, hogy a román nép mindig saját tulajdonának tekintette a földet, amelyet megművelt.

¹⁶⁶A szövegből nem derül ki, hogy közelebbről melyik helységről van szó, de feltehetően Borosjenő.

¹⁶⁷Schwandtner I. 790.; Bonbardi 345.

¹⁶⁸EOE XVI. 509.

¹⁶⁹Magyarul: „Ezt a házat építtette Bagdi György, tisztességgel befejezte a Krisztus születése utáni 1535. évben, a nagy éhínség idején, amikor a földműves egy köből búzáját négy forintra vagy még többre tartotta. Ezt a munkát végezte tasnádi Kőfaragó István.”

¹⁷⁰Latin részekkel tarkított magyar szöveg, jelentése: „Noha a kincstár... lefoglalta és törvényes ítélet útján végrehajtatta, de mindazonáltal nem kényszerből (ti. a fiscus részéről, amelynek hagyakozás nélkül is hatalmában állott a Bécsi-jószágok lefoglalása – B. J.), hanem a békességért arról örökre lemondok... jogot magamnak, örököseimnek, utódaimnak, végrendeiletem haszonélvezőinek” stb.

¹⁷¹Valószínűleg ez az a kézirat, amelyről az i. h. (I. 275. §) azt írja (latinul), hogy „latin nyelvű műve az anticoccejánusok ellen kiadatlan maradt”.

¹⁷²Benkő kéziratból idézi Bethlen Jánost, mi részben a nyomtatott szövegből (rövidítése: Bethlen: Comm.), részben a csak kéziratos folytatásból (Bethlen, Cont. 28.).

¹⁷³EOE XIII. 338.

¹⁷⁴Lengyelkék azonos Ryngerkirchkel, *Birbó* pedig azonos *Oláhgyirbóval*, l. Suciú II. 396. és I. 80, 260.

¹⁷⁵Valószínűleg elírás, mert akkoriban Kolozs vármegyének nem volt *Borsa* nevű faluja, csak Dobokának, *Keresd* pedig nem Kolozs vármegyében van.

¹⁷⁶L. térképeiket.

¹⁷⁷Ms. u. 1950 nem *patakot*, hanem *utat* ír.

¹⁷⁸Ms. lat. 488: *Hazmár*, Ms. 217: *Hokmár*.

¹⁷⁹A szónak semmi köze nincs Gratianushoz, hanem az ismert téli ünnepből ered; a magyarban a szó szláv eredetű.

¹⁸⁰EOE XVI. 605.

¹⁸¹EOE IV. 558.

¹⁸²Uo. XIV. 223.

¹⁸³Szláv eredetű helynév.

¹⁸⁴Ms. lat. 488: *Bajtsi*, Ms. 217: *Bátsi*.

¹⁸⁵EOE XIII. 377.

¹⁸⁶Vagyis a szultánnál.

¹⁸⁷Ms. u. 1950-ben: 2200, illetve 4000 tallér.

¹⁸⁸Ms. lat. 488: *Bajtsi*.

¹⁸⁹Szerzője ismeretlen, illetve ez van feltüntetve: *Rhetores Claudiopolitani*, a megjelenés éve 1750.

¹⁹⁰Ms. lat. 488 és Ms. 217: *Valla*.

¹⁹¹A „hitetlen románok, örmények” stb. kezdetű szöveg a középkori katolikus egyház minden más vallást kizáró felfogását tükrözi. Egyébként ez a rész elég zavaros, feltételezhetően Benkő kivonatolta, de nem elég figyelmesen; czenkívül a másolatok sem hibátlanok.

¹⁹²A legvalószínűbb szó itt *Róma*, bár a szövegben minden olvasható (Rota, Pota, Rola, Pola, Pova, Rosa), csak épp Róma nem.

¹⁹³A kéziratokban: *Varanczensi*, *Varantzensi*.

¹⁹⁴Nem tudom, Benkő itt melyik esperességre, kerületre gondol.

¹⁹⁵A kéziratokban: *Srethiensi*.

¹⁹⁶Nagybőjt első vasárnapját nevezik így a miseszöveg után.

¹⁹⁷*Topographia* 327., további hivatkozással.

¹⁹⁸Valószínűleg *Istvánháza*, de lehet *Istvánlaka* is, *Istvánlaka* ugyanis nem létezik.

¹⁹⁹*Polyán* nem Torda vm.-hez, hanem Aranyosszékhez tartozik.

²⁰⁰Így idézi Benkő, de Fassching nem „Kálvin hitéről hírhedt várost” ír, hanem „Kálvin fészkeről” stb. (Nov. II. 64.)

²⁰¹Ez a szöveg olvasható Ms. 217-ben és Ms. lat. 488-ban, ellenben Ms. u. 1950-ben: „...s a hazának kedves presbiterként szolgált.”

²⁰²Teljes címén: *Dissertatio inauguralia medica de potentia et impotentia*

animae humanae in corpus organicum sibi junctum. Halac Magdeb. 1729. L. Szinnyei I. 1252.

²⁰³Itt folytatódik a vizaknai lelkészek névsora; utoljára Benkő a kilencediket említette, s most azért ugrik a tizenegyedikre, mert a tizediket, Borosnyai Nagy Jánost, nem látta el sorszámmal.

²⁰⁴Itt és a továbbiakban így fordítottuk az eredeti *Antesilvanumot*, ami viszont fordítása a német *Unterwaldnak* (Szászsebes).

²⁰⁵Vagyis e helységek a megfelelő vármegyénél keresendők.

²⁰⁶Benkő elsőnek Teofil püspököt tartja (I. I. 249. §), aki 1697. március 21-én az összehívott tizenkét esperessel aláíratta az egyesülés első okmányát. Az egyesülésről bővebben I. *Din istoria Transilvaniei*. I. Buc. 1961. 230., Kővári VI. 39–42. és főleg Pascu, Ștefan: *Mit jelent Erdély?* Buk. 1984. 117–118, aki rámutat arra, hogy az egyházi unió érdekében „mindenféle eszközt felhasználtak a rábeszéléstől és ámitástól a csalásig és fenyegetésig”; ugyanő ír arról is, hogy az egyesülésnek „jótékony eredményei” is voltak.

²⁰⁷Műve I. részében (207. §) maga Benkő fordítja így a *militia campestris*.

²⁰⁸A két utóbbi helység nem Alsó-Fehér vm.-ben, hanem Szebenszékben fekszik.

²⁰⁹Itt és a címben a másolatokban előfordul a *Kykellér*, *Kukulen*, *Kockellier* alak is.

²¹⁰EOE V. 157.

²¹¹A cím fordítása: A *Küküllő vármegyei mágnás- és nemesurak összeszámlálása a méltóságos erdélyi Királyi Gubernium parancsa alapján, falvak szerinti sorrendben feljegyezve*.

²¹²Benkő (vagy a másoló) téved, ti. *Eibisdorf* Szászivánfalva, Ebessfalvának viszont *Ebisdorf* a német neve.

²¹³EOE IV. 160.

²¹⁴Küküllő vármegyében nincs *Földvár* nevű falu.

²¹⁵Benkő tévesen azonosítja *Bonyhát* *Boznával*, ami *Felsőbajom* régi neve.

²¹⁶Az 56. §. 4-nél az Alia családot Benkő *karatnai* előnévvel említette, s a nevet (a másoló) két l-lel írta.

²¹⁷Így Ms. u. 1950 és Ms. 217, míg Ms. lat. 188: *kancellárját*.

²¹⁸EOE XVI. 614.

²¹⁹Ms. lat. 488: *Rosjous*.

²²⁰Idézet Pál apostoltól: *Levél Titushoz*. 1, 12.

²²¹EOE XVIII. 585.

²²²I. Apafi conditiói igenis kimondják, hogy amely jószágok hazaárulás folytán szállnak a kamarára, azokat a fejedelem nem tarthatja meg magának vagy családtagjainak. A 8. cikkely így is kezdődik: „Jóllehet... a 21. pont azt tartja, ...mindazonáltal...” stb. (EOE XVIII. 585.)

²²³Másolási hiba *Bábahalma* helyett.

²²⁴Ilyen nevű falu Erdélyben csak egy van, s arról már szó esett Alsó-Fehér vm.-nél.

²²⁵Benkő téved: *Balázstelke* neve németül *Kleinblasendorf*, míg a *Blasendorf* Balászfalvát jelöli.

- ²²⁶Igy Ms. 217. Ellenben Ms. u. 1950: *Zongor*. Ms. lat. 488: Songor.
- ²²⁷Benkő téved, a régi *aszó* jelentése ugyanis: *száraz patakmeder, vízmosta száraz völgy*.
- ²²⁸CIL III/1, 964. A felirat fordítása: *Sarmandus istennek Demetrius Antonius szívesen állította [ezt a] fogadalmi emléket*.
- ²²⁹EOE XI. 311.
- ²³⁰EOE XIV. 130.
- ²³¹Szongott, *i. m.* I. 262: *Vártábéd*, másutt (260.): *Zilifdár oghlu Minász*.
- ²³²A név más változatai: *Verzerescul, Virzireski* stb. L. Szongott, *i. m.* I. 257–296.
- ²³³Teljes hivatalos néven: *Collegium Urbanum de propaganda fide*.
- ²³⁴Minász, aki Moldvában is püspöke volt az örményeknek, tizennégy évig vezette (1672–1686) a hazai nem egyesült örmény egyházat, l. Szongott, *i. m.* I. 297.
- ²³⁵Lwów, régi magyar nevén Ilyvó, németül Lemberg.
- ²³⁶Másként: *Vártán Humánián* (1681–1715).
- ²³⁷*Alada* spanyol helységnév után, l. Szongott, *i. m.* I. 263, 297.
- ²³⁸Ms. u. 1950: *Melehiset*.
- ²³⁹A falvak nevét magyarul közöljük, bár Benkő németül adja, nyilván azért, mert ezen a nyelven kapta az adatokat.
- ²⁴⁰Benkő elfelejti, hogy *Marosoroszfalut* már szerepeltette a másik parton.
- ²⁴¹Valószínűleg a marosszéki *Tófalváról* van szó.
- ²⁴²*Pagocsa* szerepeltetése tévedés, itt voltaképpen *Alsópodságáról* van szó.
- ²⁴³Az Ms. lat. 488 másolója ehhez az állításhoz hozzáfűzi: „Nem igaz” (Non est verum).
- ²⁴⁴A vers prózai fordítása: „Egyforma páros hegy emelkedik itt az égnek, és a sziklák között sebes folyással innen patak folyik, s az Aranyos folyó fogadja be szelíd hullámaiba. Áttetsző a víztükr, melyet a patak lesodor, s a fenekén csillogó kavicsok hevernek. Mielőtt hús vagy még több helységet beutaznál, tekintsd meg a magas csúcsot, ahol e patak folyik.”
- ²⁴⁵Ms. 217.: *Kollátovich*, Ms. lat. 488.: *Karlatovith*.
- ²⁴⁶Ms. u. 1950: *Pálfi*.
- ²⁴⁷Ms. 217: *Némai*.
- ²⁴⁸Ms. lat. 488: *Dánér*.
- ²⁴⁹Ms. lat. 488: *Fófei*.
- ²⁵⁰A jegyzéknek ebben a részében sok a hiba. Pl. az Ms. lat. 488, a felsoroltakon kívül *Riis* falunál említi a *Kádár*, az Ms. 217 pedig a *Rhédei* nevet.
- ²⁵¹E kötet gondozója természetesen mai helyesírással közölte és közli a falvak nevét.
- ²⁵²Ismertebb nevén *De bello civili*. A szöveg prózai fordítása: „Kegyetlen vértől szelídj meg a vad Teutates és rettentő oltárokon a szörnyű Esus és Taranis, aki nem szelídebb a scytha Diana oltáránál.”
- ²⁵³Schwandtnernél I. 788., de nem Thúróczi ír róla, hanem Reicherstorffer. A Torda helynév valóban személynévből keletkezett.
- ²⁵⁴Április 24. és június 24.

²⁵⁵A szóban forgó cikkelyben – amelyet Benkő nem idéz szó szerint – nincs szó *Egyházfalváról*, l. EOE XV. 113.

²⁵⁶EOE VIII. 485.

²⁵⁷Magyar mondat.

²⁵⁸EOE XV. 174.

²⁵⁹Nagybőjt ötödik vasárnapjának a neve a miseszöveg után; március 29-én, l. EOE I. 84.

²⁶⁰Január 19.

²⁶¹Február 2.

²⁶²Hibás adat: nem akkor volt, hanem Quasimodo vasárnapján, április 13-án.

²⁶³Nyilván itt is, mint alább, Szentháromság vasárnapjáról van szó, ugyanis a pünkösdre következő vasárnapról.

²⁶⁴Hibás adat: ezt a gyűlést nem itt, hanem Segesvárt tartották, l. EOE II. 221. – Ágnes: január 21.

²⁶⁵Március 10.

²⁶⁶Május 28.

²⁶⁷Az EOE II. kötete nem tud erről a gyűlésről.

²⁶⁸Május 21.

²⁶⁹Téves adat, mert pünkösdkor volt, május 25-én.

²⁷⁰Szent Mátyás ünnepe: február 24.

²⁷¹Ezekre az országgyűlésekre nézve l. EOE I. 84, 217, 238, 471.; II. 76, 87, 189, 214, 221, 229, 299, 309, 345, 370, 527, 539.; III. 115, 141, 151, 215, 364, 375, 438.

²⁷²A kérdéshez l. Farkas Zoltán–Janitsek Jenő: *Torockó és Torockószentgyörgy helynevei*. Nyírk. 1/1981. 88–99. Torockóról l. Jakó Zsigmond: *Könyv, írás, értelmiség*. Buk. 1976. 62.

²⁷³A meghibásodott szövegekben *Celleus*, *Celses*, *Cellenses* alak olvasható, de a család történetéből tudjuk, hogy ősük Eheleus volt, l. Orbán, V. 226.

²⁷⁴EOE XV. 183.

²⁷⁵EOE XVI. 613.

²⁷⁶Magyarul: „A szentegyházat építtette a tekintetes és nagyságos kisérei Rhédei Ferenc úr, Erdély felséges fejedelmének tanácsosa, Kolozs vármegye főispánja, a székely Udvarhelyszék főkirálybírója, Kolozsvár város főkapitánya. Az alapzatot rakatta az Úr 1679. esztendejében, május utolsó napján. És ezt a táblás mennyezetet berakatta az Úr 1680. évében, szeptember 21-én.”

²⁷⁷A szövegnek ez a része nem egyöntetű minden másolatban. Az 1786. év és egyéb, alig pár sorral előbb említett adatok megismétlése is szövegmólamra utal.

²⁷⁸Mint előbb és az ezutánakban is, a másolók felváltva használják az *Aranyos* és az *Aranyas* formát.

²⁷⁹A felsorolásban a beígért 71 falu helyett csak 69-et találunk. Szeliste kétszeri említése más-más helyesírással nem tévedés részünkről.

- ²⁸⁰A 25. cikkely szövege magyar nyelvvű, l. EOE XVI. 671.
- ²⁸¹EOE XII. 304.
- ²⁸²Az idézet magyar nyelvvű.
- ²⁸³Fridvaldszky szövegében „Saturnus mulandó gyönyöreinek” olvasható, de mivel ugyanő e helyen ír az ólombányákról is, Benkő ennek megfelelően módosította a szöveget.
- ²⁸⁴EOE V. 496.
- ²⁸⁵*Vizakna* neve itt németül szerepel (Salzburg).
- ²⁸⁶Bethlen (passim) *Kovacsocziust* írt, de a másoló rosszul írta át a nevet.
- ²⁸⁷EOE XII. 486.
- ²⁸⁸Szentpéter valószínűleg Uzdiszentpéter, Zsuk pedig lehet: Alsó-, Felső- és Nemeszsuk.
- ²⁸⁹EOE V. 452.
- ²⁹⁰Az idézet magyar nyelvvű, l. EOE. XI. 58.
- ²⁹¹EOE XIII. 103.
- ²⁹²EOE XII. 466.
- ²⁹³*Maroslaka* Suciu (I. 376.) szerint azonos *Maroshodákkal*, ma: *Maiorești*.
- ²⁹⁴RMNy 491.
- ²⁹⁵EOE XV. 178., magyar nyelvvű idézet.
- ²⁹⁶Mind magára, mind összetételekben Benkő felváltva használja a *Maros* és *Marus* alakot.
- ²⁹⁷L. Bíró József: *A geryeszegi Teleki-kastély*. BP. 1938.
- ²⁹⁸RMNy 697.
- ²⁹⁹Benkő itt összetéveszti a Radnót mellett, a Maros partján fekvő *Maroslekencét* a Beszterce-Naszód megyei *Szászlekencével*; csak az utóbinak vannak szász lakosai.
- ³⁰⁰Magyar nyelvvű idézet.
- ³⁰¹Mind a két szólásmondás magyar nyelvvű.
- ³⁰²EOE XVI. 612.
- ³⁰³Benkő és Brúz László kapcsolataira nézve l. Dani, Ioan: *Contribuții privitoare la Ioan Piuaru-Molnar (1749–1815)*. AIIst. XII. 1974.
- ³⁰⁴EOE XVI. 619., magyar nyelvvű idézet.
- ³⁰⁵EOE XVI. 618.
- ³⁰⁶*Birke* is, *Betula* is nyírfát jelent.
- ³⁰⁷Ptolemaeus, illetve Tröster a víz folyására hivatkozik, erre utalnak a görög szavak. Viszont alább (132. §. 3.) a görög név már a Zsilt, illetve a Marost jelenti. – Radnótfájáról l. Kelemen Lajos: *Radnótfája története*. EM 1942. 493.
- ³⁰⁸EOE VIII. 321.
- ³⁰⁹Az említett szerző neve másként: *Löwenklav* vagy *Lewenklav*. *Vécs* neve valószínűleg szláv személynévből keletkezett, vö. FNESz 686.
- ³¹⁰Ilyen országgyűlés nem volt. Az említett ellentmondás 1599. március 21–29. között történt, a megyesi országgyűlésen, l. EOE IV. 81.
- ³¹¹Gyöngyösiről l. Színyci IV. 60–62.

³¹²Kolozs vármegye kialakulására és Kalotaszegre nézve I. Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Bp. 1939.

³¹³Ms. lat. 488: „szigethez érkezik”.

³¹⁴A *Kalota* helynév valószínűleg személynévből származik. L. Petrovici, Emil: *Studii de dialectologie și toponimie*. Buc. 1970. 205–206.

³¹⁵Itt is, a következő sorokban is *Bánffy Farkas* kormányzóként szerepel *Bánffy György* helyett, holott az 1702. évi összeíráskor Bánffy Farkas még nem volt gubernátor.

³¹⁶Ilyen falu Kolozs vm.-ben nincs, csak *Korpád*.

³¹⁷Nyilván *Mezőszentmárton*.

³¹⁸Ismétlődik *Oláhfenés*, de feltehetően itt *Kisfenés*ről van szó.

³¹⁹Suciu azonosnak veszi *Alsósukot* és *Magyarzsukot*.

³²⁰Ms. 217: *Jécsi*.

³²¹EOE XIV. 118.

³²²Benkő téved, amikor Kolozsvárt azonosítja a *Potaissá*ból elferdült *Patroissá*val.

³²³Magyarul: „A kolozsvári polgárok pecsétje” és „Kolozsvár város”.

³²⁴Egyes kéziratokban az „ars critica” idézőjelben van, mintha könyvcím lenne.

³²⁵Kolozsvár nevét egyesek német vagy szláv személynévből eredeztetik (Kolozs, Miklós), mások német főnévre gondolnak, amely szűk völgyet, átjárót jelent. Vö. Márki, Alexander: *Über den Namen Kolozsvár*. Klny. a Földrajzi Közleményekből, 1904. XXXII. kötet, 9. füzet, és főleg Constantinescu, N. A.: *Dicționar onomastic românesc*. Buc. 1963. 118–119.

³²⁶CIL III/1, 1181., de ez a kő nem kolozsvári, hanem gyulafehérvári: onnan jutott Bécsbe. A felirat fordítása: *Publius Aelius Antipatrus Marcellus római lovagnak, Apulum colonia decuriójának, Publius Aelius Antipatrus katonai tribunus és a fent írott colonia duumvirje fiának és Publius Aelius Marcellus, a VII. Claudia és az I. tartalék légió veterán praefectusa fogadott fiának, Dades és Filetus intézők*.

³²⁷Schwandtnernél I. 334.

³²⁸Ms. 217: *Clusa, Clusae*.

³²⁹Az itt következő tíz-tizenöt sort Benkő részben szó szerint, részben kivonatossan idézi másoktól, főleg Kaprinaitól, i. h.

³³⁰Joseph Carl Eder a *Scriptores Rerum Transilvanicarum*ban (Cibinii 1797), mégpedig a Schesaeus-kiadásban (II. Appendix) ír erről a városleírásról. L. még Vass József: *Emléklapok Kolozsvár előkorából*. Korunk (Kv.) 1864. november 14.–december 14. A cím magyar fordításban: *Kolozsvár város leírása, kezdve az eredetétől, a várfalak felirataival és más, mindenhol tetszetős és nevezetes épületekkel, a lakosok és vallások fejlődése és változatossága, a sors forgandósága, úgyszintén a politikai vezetés szempontjából, folytatva a jelenkori állapotig és tömören megszerkesztve a városnak erre a feladatra kiküldött nagy tekintélyű uraitól: Péter Pál, id. Pataki István és Gyergyai Pál tanácsuraktól, és Füzéri Györgytől, a város esküdt jegyzőjétől, az Úr 1734. évében, június 23. napján*.

³³¹EOE XIV. 154.

³³²EOE XIV. 202., magyar szöveg.

³³³Idézet Ovidiustól: *Remedia amoris*. 91.

³³⁴EOE XXI. 275.

³³⁵EOE XIV. 200.

³³⁶CIL III/1, 860.; Bodor András: *Napoca a feliratok tükrében. Kelemen Lajos Emlékkönyv*. Buk. 1957. 104. A felirat fordítása: *A legjobb, legnagyobb taviai Iuppiternek Antoninus és M. Aurelius császár jólétéért a municipiumban megtelepült galaták emelték.*

³³⁷Az egész bekezdés szövege romlott mindegyik példányban. A második mondat hiányzik az Ms. 217-ből; ezt követi egy csonka mondat az Ms. 1950-ben („Sed hic Saxonibus...”). – Kolozsmonostor címerfeliratának fordítása: „Kolozsmonostor faluközösség címere.”

³³⁸Március.

³³⁹A szöveg ezután megismétli latinul Heltai szavait, kibővítve azzal, hogy mialatt Szilágyi Erzsébet Kolozsvárt időzött, „ezalatt Hunyadi János, Mátyás apja, összezúzta a törököket”.

³⁴⁰Vagyis november 11-én, I. EOE II. 184, 193.

³⁴¹Erről az országgyűlésről az EOE nem tud, s ebből az időből Benkő sem tesz említést más országgyűlésről, amellyel összetéveszthette volna ezt az 1563. május 28-ára helyezett.

³⁴²Vagyis január 22-én, I. EOE II. 285.

³⁴³November 19-én, I. EOE II. 494.

³⁴⁴EOE II. 531.

³⁴⁵Január 6-án, I. EOE II. 547.

³⁴⁶Az utóbb említett országgyűléseket I. EOE II. 557.; III. 112, 124, 155, 229, 446.

³⁴⁷Ennek az eseménynek ismert leírását Jósika adta az *Abafi* elején, *A veres ember* c. fejezetben. L. még Cs. Szabó László bevezető tanulmányát az *Erdély öröksége* II. kötetéhez (Bp. é. n. XXXIII.) és Szádeczky Lajos: *A kolozsvári „Báthory-ház” legendájához*. EM 1897. 17–32.

³⁴⁸Az azóta elpusztult Szent Anna-kápolnáról van szó.

³⁴⁹Itt Benkő is átveszi Báthori Zsigmondék szóhasználatát, és önkéntelenül „összeesküvőkről” ír.

³⁵⁰Pápai Páriznál a *ius ligatum* „az igazság törvényes keresetének megtiltása”.

³⁵¹L. EOE III. 491.; Bethlen X. 697.; EOE IV. 577.; Bethlen XI. 825.; EOE V. 215, 452, 486.; VI. 92, 110, 116, 346.; VIII. 92.; IX. 447.; XXI. 169.; Kővári VI. 101.

³⁵²Vagyis nem a szénről (*carbo*) nevezték el, hanem a színről, félszerről (*nubilarium*).

³⁵³Kolozsvár műemlékeire nézve I. Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. H. n. 1935; Sebestyén, Gheorghe–Sebestyén, Victor: *Arhitectura Renasterii în Transilvania*. Buc. 1963; Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Buk. 1982. 45–105.

³⁵⁴Valószínűleg nem egy bizonyos szerző névbetűi ezek, hanem ismeretlen szerző – Auctor Anonymus – művére, kéziratára utalnak.

³⁵⁵L. Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. Művtört.* Tan 1979. 36.

³⁵⁶Nagyböjt negyedik vasárnapja.

³⁵⁷L. Bíró Vencel: *A kolozsvári piarista rendház és templom alapítása.* Kv. 1932; Uő: *A kolozsvári piarista templom múltja és jelene.* Pásztortűz 1924. 17. sz.

³⁵⁸L. Bíró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építése a XVIII. században.* EM 1945. 1–13.

³⁵⁹EOE XIII. 286.

³⁶⁰Az épület feliratának fordítása ez: „Hogy olykor megkönnyítse a maga és örökösei lelkét a gondoktól és bajoktól, amelyekben a város kormos házai bővelkednek, br. vargyasi Daniel Polixéna, néhai br. Wesselényi István özvegye az Úr 1770. esztendejében építtette ezt a házat a kert közepén.”

³⁶¹Április 24-én, augusztus 10-én, június 13-án és november 1-jén.

³⁶²A Kolozsvárról készített régi térképek az említett két zónában számos zöldővezetet tüntetnek fel, de nem közlik egyiknek az elnevezését sem. Valójában Hídelve a. m. hídon túli terület. L. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (szerk. Szabó T. Attila). III. Buk. 1982. 74.

³⁶³Az idézet magyar nyelvű, I. EOE XV. 467.

³⁶⁴Az idézet magyar nyelvű, I. EOE XIV. 320.

³⁶⁵Rossz latinsággal fogalmazott, illetve hibásan összevont bekezdés, amelyet Benkő idézőjelbe tett, holott nem idézet, I. EOE I. 547. 36. sz.

³⁶⁶Latinul: *Transsilvania*.

³⁶⁷Latinul: *Silvania*.

³⁶⁸Január 25., I. EOE I. 504.

³⁶⁹L. *Képes Krónika – Chronicon Pictum.* Bp. 1964. 124–125. Uo. Dercsényi Dezső: *A Képes Krónika és kora.* 17.

³⁷⁰EOE IV. 587.

³⁷¹Latinul *lepide* (Ms. u. 1950, Ms. lat. 488), de *limpide*, vagyis világosan (Ms. 217).

³⁷²EOE XVI. 613.

³⁷³Itt Bethlen János azt írja, hogy a sebesült Rákóczi tutajon Váradra szállították, s ott halt meg; ez a történeti igazság.

³⁷⁴Ms. u. 1950: *Eczeres*.

³⁷⁵Igy írja Ms. lat. 488. Viszont Ms. u. 1950 és Ms. 217 grófi címről számol be, és nem azt írja, hogy *kitüntette* (ornaverat), hanem azt, hogy *megajándékozta* (donaverat).

³⁷⁶Az esetről részletesen írt Rettégi György: *Emlékezetre méltó dolgok.* (Közzétette Jakó Zsigmond) Buk. 1970. 348.

³⁷⁷Nem tudhatjuk, hogy Benkő miért hangsúlyozza e világiak római katolikus vallását.

³⁷⁸Június 11-én.

³⁷⁹MOE III. 230.

³⁸⁰EOE II. 292.

³⁸¹A régi magyar nyelvben a *kerék* szó *erdőt* jelentett, tehát a falu nevének jelentése: *mogyorós erdő*.

³⁸²Ms. lat. 488-ban – hibásan – itt következik a nyilvánvalóan Felekre vonatkozó megállapítás: az, hogy a „Kolozsvár fölötti hegytetőt foglalja el”. Általában ebben a részben a másolók sokat hibáztak, pl. a 30. sz. falut Ms. 217 és Ms. u. 1950 kifejejtette.

³⁸³Ébeni Istvánról I. Sándor Imre: *Kolozsvár címéres levelei*. Kv. 1920. 53.

³⁸⁴Magyar nyelvű idézet.

³⁸⁵EOE XVI. 610.

³⁸⁶EOE. XII. 486.

³⁸⁷EOE XVI. 615.

³⁸⁸A nagybetűket összeadva az 1549-es évszámot kapjuk. A mondat jelentése: „Az *kérded*, gyors szarvas, miért száradtak ki a folyók?”

³⁸⁹Más elnevezései: *ballagófű, boszorkánykóró, sófű, ördöglova*.

³⁹⁰Az emlékvers magyarra fordítva: „Ez az a hely, ahol ebben a városban Marosi Lukács lelkész ékeesszólan hirdette Isten titokzatos ígét. Épp ez a ház volt egykoron, ez a ház volt első bölcsője a református vallásnak. Először itt kicsiny nép, kisdéd nyáj gyűlt össze, kicsi volt a nép gyülekezete. Végül a születő egyházközség hatalmas közösséggé növekedett a Szentháromság isten védelme alatt.”

³⁹¹Magyarul: „Ama kiváló jótett örök emlékezetére, amellyel a legfelségebb és leghatalmasabb fejedelem, Bethlen Gábor úr, Isten kegyelméből a Római Szent Birodalom és Erdély fejedelme, a magyarországi részek ura, a székegyek ispánja s Oppeln és Ratibor hercege, ezt a templomot mind magánemberként, mind pedig főként a fejedelemséget megszerezve támogatta, hathatósan fejlesztette vagyonát, jövedelmét ugyanazon templom hasznára örök adományként erről kiadott külön oklevelével s az egész szent szolgálat megújításával, rendezésével, segítségével és az örök kárhozat büntetése mellett való felszentelésével, nyilvánosan állította a kolozsvári igazhitű egyházközség.” Valószínűleg „az örök kárhozat büntetése mellett való felszentelésével” helyett „...mellett való megőrzésével” olvasandó, vagyis a másolók *conservando* helyett *consecrandó*t írtak.

³⁹²Vö. Jakó: *Könyv, írás, értelmiség*. 107.

³⁹³A két értekezés közül csak az előbit használtam, amely mindent tartalmaz, amire Benkő itt és később hivatkozik (Ms. 464 a KvEKvt-ban, l. 35/r.).

³⁹⁴Pontos címe: *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Iesu Christo in precibus sacris*. L. RMK II. 168.

³⁹⁵Például I. 264. §. 2.

³⁹⁶L. Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál*. Bp. 1974. 35.

³⁹⁷Magyarul: *Némely feljegyzések a Lengyelországból származó testvérekről*.

³⁹⁸A mondatnak hiányzik az állítmánya; ebből és a mondat végére csapott

stb.-ből látszik, hogy Benkő hevenyészett kivonatot készített az említett értekezésből.

³⁹⁹A határőrezredek szervezetére nézve l. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Buk. 1981. 40. és Göllner, i. m.

⁴⁰⁰Az itt kezdődő hosszabb idézet magyar nyelvű, Benkő az országgyűlés anyagából írta ki, l. EOE XIV. 119.

⁴⁰¹Az itt végződő rövid bekezdés latin nyelvű, mivel ez Benkő szövege, majd folytatódik magyarul az országgyűlési cikkelyek ismertetése; a zárójeles rész latin nyelvű, mivel ez Benkő közbevetése; vö. EOE XIV. 143.

⁴⁰²Az itt végződő bekezdés szövege latin nyelvű, a következő újra magyar nyelvű idézet az országgyűlés anyagából, l. EOE XIV. 140.

⁴⁰³Doboka vm.-ről bő ismertetést nyújt Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése*. Kv. 1837. Mint ő maga írja (XIII.): „Benkőnek ezennel sokat, de nem mindent hálálunk; a megye 1702. évi némely hirtokosainak nevét az ő *Specialis Transsilvaniájából* vala szerencsénk kiszemelni.”

⁴⁰⁴Téves másolás *Kisdevecser* helyett. Ugyanakkor a Belső-Szolnokhoz tartozó *Kisdebrecent* újra említi Közép-Szolnok falvai között, sőt visszautil a 128. §-ra. Az is lehet, hogy e falut felcserélte *Kisdebrekkel*.

⁴⁰⁵Ms. lat. 488-ban nincs *Tótfalu*, hanem *Tőke*, s ott laknak: *Viski Gyula, Daczó Péter*. Megjegyzendő, hogy a vármegyének nincs *Tőke* nevű faluja.

⁴⁰⁶Doboka vm. tiszttviselői karán lemérhető, hogy a vezetőség mily gyorsan változott halál, leköszönés, leváltás miatt. De ugyanez a vm. arra is jó példa, hogy a főbb tisztségek jóformán néhány családon belül forogtak, kivéve a főispáni tiszte, amelyet csupa mágnás töltött be.

⁴⁰⁷A pecsét körirata magyarul: „Az Erdélyi Doboka vm. 1748-ban nyert pecsétje.”

⁴⁰⁸Mai elnevezéssel: *Accipiter gentilis* a. m. galambász héja.

⁴⁰⁹Tötör etimológiája valóban az, amelyet Benkő említ. L. Pais Dezső, MNy XII. 16.

⁴¹⁰Vö. Kádár József: *Szék város nagyközség története*. Ds. 1904.

⁴¹¹EOE VII. 324.

⁴¹²Doboka vm.-ben csak egy Szentmárton van: az alsó kerületi *Szépke-nyerűszentmárton*; a felsőben talán *Szentmártonmacskástról* van szó.

⁴¹³Helyes etimológia.

⁴¹⁴Szerbhorvát eredetű szó, de a horvát szó valószínűleg az avar Bojár vezér (VI. sz.) nevéből vagy a mongol–török *bajan* (a. m. gazdag) szóból alakult ki.

⁴¹⁵Az *ispán* valószínűleg a szláv *span* nyomán honosodott meg a magyar nyelvben.

⁴¹⁶Reneszánsz divat volt a családokat római királyoktól, patríciusoktól eredtetni.

⁴¹⁷Benkő láthatólag azonosítja a hunokat a magyarokkal, ti. 970-ben Magyarország már nem lehet hunokról beszélni.

⁴¹⁸A másolatokban hibásan *lingvai*, *lindvai* is előfordul.

⁴¹⁹Ms. u. 1950: *A jobbágyoknak.*

⁴²⁰Ms. u. 1950: *Fejér.*

⁴²¹Magyarul: „Wesselényi Miklós nyugszik itt, a hazai földben, a nyolcvanéves, dicséretre méltó öreg. I. Jánosnak a fegyvereit hordozta, a másodiknak a pecsétjét, de itt kétszer tíz évet töltött.”

⁴²²Ms. 217: *Düsárdin*, Ms. u. 1950: *Dusárdi.*

⁴²³Ms. u. 1950: *Tetési helyett Holtisi.*

⁴²⁴Ms. 217: *Kolozsvári.*

⁴²⁵A rövidítéseket feloldva és magyarra fordítva: „Az erdélyi Belső-Szolnok vm. pecsétje, a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség felséges királynője és császárnője, Mária Terézia alatt, 1746.”

⁴²⁶Ti. latinul: „Supremus Comes Ioannes Lázár Liber Baro de Gyalakuta”, magyarul: „Lázár János főispán, gyalakutai szabadbáró.”

⁴²⁷Nyilvánvalóan hibás származtatás. A helyes magyarázatot l. Szabó T. Attila: *Dés helynevei* (Erdélyi Tudományos Füzetek 101.) Turda 1937. 4.

⁴²⁸Mai tudományos neve: *Agropyron repens* vagy *Elytrigia repens*.

⁴²⁹Vö. Entz Géza: *Szolnok-Doboka vármegye középkori művészeti emlékei. Az EME Désen tartott vándorgyűlésének Emlékkönyve.* Kv. 1943. 61. Ugyanitt a II. kép aláírásából megtudjuk, hogy a tornyot „1938. november 8-án éjjel lerombolták; kövei megsemmisültek.” Uo. Balogh Ernő: *Szolnok-Doboka földje.* 96. és Szabó T. Attila: *Dés települése és lakossága.* 79.

⁴³⁰Magyarul: „A scytha otthonából kivonult hun vendég Pannónia rögét, fűvét és vizét ide hozza, háromszor kiáltva: Deus, legyen szabad ezt a földet megszerezni; s Isten nevéől Désnek nevezte el ezt a földet. 1578. Ezeket az emlékműveket Nepoti Fabius, a bíró renoválta, midőn az Isten nyáját Dési Lukács legeltette.”

⁴³¹Magyarul: „A felséges Apafi Mihály fejedelem úr uralkodása alatt, 1670-ben renoválták.”

⁴³²Magyarul: „A rómaiak császárnője, a nagy Terézia tartja a jogart, uralkodik, és mialatt Erdélyt, ugyanakkor Belső-Szolnok gyeplőjét is erős kézzel igazgatja a grófok sarja, a hősoktól származó Haller Pál, amikor Te, az arató, 1758 kalászt számlálsz; újra restaurálja a korunkban tönkrement kápolnát a nemesek vezetője, akit Bónis Jánosnak neveztek. Az 1758. évben.”

⁴³³Benkő kivonatossan idéz.

⁴³⁴EOE XVII. 254.

⁴³⁵Magyar szöveg, kivéve Benkő közbeékelte mondatát.

⁴³⁶EOE XVI. 668.

⁴³⁷Magyar nyelvív idézet.

⁴³⁸L. Entz Géza: *A dési református templom.* Kv. 1942.

⁴³⁹A szövegromlás itt olyan fokú volt, hogy helyesebbnek látszott nem Benkő szövegét követni, hanem az eredetit, Hanert.

⁴⁴⁰L. ETA IV. 48–50.

⁴⁴¹November 11-én.

⁴⁴²EOE X. 135.

⁴⁴³L. Szinnyei IX. 518–520.

⁴⁴⁴Ezt az idézőjelbe nem tett mondatot Benkő szintén Hallernek tulajdonítja, de a kiadott szövegből hiányzik.

⁴⁴⁵Pécsi Simonról I. dr. Lövy Ferenc: *Egy vallásalapító erdélyi főúr. Az EME I. vándorgyűlésének Emlékkönyve*. Kv. 1906. 57.

⁴⁴⁶Teljes címén: *Summa universae Theologiae Christianae secundum unitarios*. Claudiopoli 1787.

⁴⁴⁷Vö. Kádár József: *Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története*. Ds. 1903; Szongott, i. m.

⁴⁴⁸Belső-Szolnok vm.-ben nincs *Szentmárton* nevű falu.

⁴⁴⁹EOE VI. 123.

⁴⁵⁰Brutus számomra elérhető kiadásában (*Monumenta Hungariae Historica II. Írók 14. Brutus János Mihály Magyar Históriaja*. III. Bp. 1876.) a Martinuzzi-val foglalkozó részekben sehol sem találunk említést erről a ménesről.

⁴⁵¹Nyilván *Alsógyékényes*ről van szó, mert egyrészt a megyében nincs Alsógerebenes nevű helység, másrészt a továbbiakban előjön *Felsőgyékényes*.

⁴⁵²L. Kővári III. 48.

⁴⁵³EOE XVI. 615.

⁴⁵⁴Ilyen falu nem létezett, tehát téves másolatról vagy olvasatról van szó; lehet, hogy a kackói járáshoz tartozó *Frinkfalva*, I. 128. §.

⁴⁵⁵EOE III. 495.

⁴⁵⁶Ti. Bánffy sógornője, a fejedelem felesége, kegyelmet eszközölt ki az elítéltnék, a futár azonban csak pár perccel az ítélet végrehajtása után érkezett meg, I. Kővári V. 146.

⁴⁵⁷EOE XVI. 610.

⁴⁵⁸Az ómagyar *Olpret* személynév a régi forma.

⁴⁵⁹Talán a *rejte*k főnévből keletkezett, I. FNESz 543.

⁴⁶⁰Ms. lat. 488: *Magdvalse*, voltaképpen *Măgoaja*.

⁴⁶¹Ms. lat. 488: *Tyinessy*, valójában *Chiușești*.

⁴⁶²Ms. lat. 488: *Kuzdriore*, valójában *Cuzdrioara*.

⁴⁶³Valójában *Galata* nem város, hanem a régi Bizánc, a mai Isztambul egyik negyede.

⁴⁶⁴E helynév szláv eredetű magyar személynévből származik.

⁴⁶⁵Valószínűleg Désre és Szamosújvárra céloz, esetleg a két kerületre.

⁴⁶⁶Vö. Benkő József *Hunyadvármegyéről*. Ford. Koncz József, Benkő adatait helyesbítette Téglás Gábor. *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve* XII. [1901]. Klny.

⁴⁶⁷Így írja az Ms. u. 1950, míg Ms. lat. 488: „...nyugatról Magyarország vármegyéi, illetőleg Krassó vármegye.”

⁴⁶⁸*Zea mays*. Az *indiai* elnevezés feltehetően onnan ered, hogy Columbus, amikor felfedezte Amerikát, voltaképpen azt hitte, Indiába érkezett.

⁴⁶⁹Téglás szerint (i. m. 13.) megfelelően a görög *akintizó* a. m. *lövők* igének, a név olyan helyet jelöl, ahol az ellenséget csekély erővel is lehet győzni a szoros miatt.

⁴⁷⁰Uo. Téglás említi, hogy az *Orla* szláv szó, és *sast* jelent.

⁴⁷¹Matthaeus Scuterről van szó, kora híres térképészéről, aki 1720-ban

kiadta *Transylvaniae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae nova et accurata Delineatio* c. művét.

⁴⁷²Kővári II. 64. s. maga Benkő is (139. §. c.) *Schabeddin* formában adja ezt a nevet, másoknál *Sehabeddin* vagy *Abadin*. Benkő e nevet Bonfinitől vette át, aki összetéveszti az 1442 tavaszán lezajlott ütközetet az 1442 őszi Havasalföldön történnel, ahol valóban Schabeddon volt a vezér, míg Erdélyben Mezid.

⁴⁷³A szövegromlás, illetve hibás másolás kirívó eseteként említjük meg, hogy Ms. u. 1950-ben ez az ismert helységnév *Rettegerat* formában jelentkezik.

⁴⁷⁴A Retyezát-tetőn nincs tó, ellenben a hegység tele van tavakkal.

⁴⁷⁵Valójában itt Benkő összevon két különálló helységet: az egyik Csolnakos, a másik Alsótelek.

⁴⁷⁶Benkő óta az elnevezések megváltoztak. Nála a *Trutta* a. m. galóca, a *Huso* a. m. lepényhal; e magyar neveket közli a latin szövegbe ékelve.

⁴⁷⁷Tulajdonképpen Christoph Heller filológus (1638–1707); tankönyveit a XVIII. századig nálunk is használták.

⁴⁷⁸A gyógyítás és gyógyulás egyik istennőjének, Meditrina deának a tiszteletére rendezett ünnep október 11-én volt; ekkor áldoztak először az újborból.

⁴⁷⁹„Vetus novum vinum bibo, veteri novo morbo medeor”; Koncz (15.) így fordítja: „Régi újbort iszom, régi újbortól gyógyulok”, ami ellentmondásos.

⁴⁸⁰Vö. Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár*. Dicsőszentmárton 1924. 155.

⁴⁸¹Valószínűleg azért, mert az ott talált vasból fegyverek készülnek.

⁴⁸²Az itt következő névsorokban gyakran végeztünk kiigazításokat Téglás Gábor megbízható helyismeretei alapján; ahol mégis kételyeink voltak, ott jeleztük. A román nemescsaládokra nézve l. Pușcariu, Ioan: *Date istorice privitoare la familiile nobile române*. Sibiu I. 1892, II. 1895.

⁴⁸³A kéziratokban *Balcsest*, a *Vulcsesd* formát Téglás adja (17.); mind a két falu létezik. Az ezután következő *Branyicska* már szerepelt az ilyei járásban.

⁴⁸⁴Ms. u. 1950: Horváth István özvegye.

⁴⁸⁵Téglás 18: *Urány*, Ms. u. 1950: *Urarius*.

⁴⁸⁶Téglás 18: *Kökös*.

⁴⁸⁷Valószínűleg *Kőboldogfalva*, mert Sztrigyboldogfalva nincs.

⁴⁸⁸Téglás 18–19.: *Kondor, Csentei*.

⁴⁸⁹Téglás 19.: *Válya*; a járásban mind a két helységnév előbukkan.

⁴⁹⁰Ez a járás Téglásnál, illetve Koncz fordításából hiányzik; feltehetően hiányos szöveget használtak.

⁴⁹¹Mint látható, *Szacsallal* találkoztunk a szacsali járásban, most pedig újra felbukkan a hátszegi járásban is, de egyik egyszerűen *Szacsal*, a másik *Sztrigyszacsal*.

⁴⁹²Téglás 20.: *Pára*.

⁴⁹³L. Gál I. 231.

⁴⁹⁴EOE XV. 183., magyar nyelvű idézet.

⁴⁹⁵EOE XV. 171., magyar nyelvű idézet.

⁴⁹⁶A szövegromlásra jellemző, hogy az *ecsed* [vár] helyett Ms. u. 1950-ben *et sedem* áll.

⁴⁹⁷A Téglás-féle *EMKE útikalauz Magyarország erdélyi részeiben* (Kv. 1891) említ egy *Dreksán* nevű hegyhátat (198.), de sem ezt, sem *Drosánt* Suciú nem ismeri; hiányzik napjaink autóbusz-menetrendjeiből, valamint a postai irányítószámok jegyzékéből is, nyilván a később előforduló *Dsosán* (Zsosány) elferdülése.

⁴⁹⁸Téglás 26.: *Novalyfalva*.

⁴⁹⁹Téglás 26.: *Szteregova*.

⁵⁰⁰Téglás 26.: *Feresd*, noha mind a két falunév előfordul a vármegyében.

⁵⁰¹Helyes etimológia, l. FNEsz 266.

⁵⁰²A helynév két tagja később összeolvadt: *Ohábasibis*.

⁵⁰³*Páros* és *Pestere* egy és ugyanazon falu. *Párospestere*, l. Suciú II. 11.

⁵⁰⁴Bár az i. h. (I. 280. §. 17.) pontos címet közöl, itt Benkő megtoldja; a helyes cím: *Tiszesség oszlopa*. L. Szinnyi II. 96.

⁵⁰⁵Valószínűleg *Sztrigyplop* falura céloz.

⁵⁰⁶Petovium (ma: *Pettau*) Pannóniában feküdt, Volmerium neve pedig a Szamosközy hamisította feliraton fordul elő, l. 511. sz. jegyzetet.

⁵⁰⁷Magyarul: „*A legjobb, a leghatalmasabb Jupiternek.*”

⁵⁰⁸Vö. *Biserica de la Densuş*. Buc. 1966.

⁵⁰⁹Klopotiváról a Gusti professzor-féle iskola végzett felmérést, l. *Clopotiva – un sat din Haţeg*. Buc. é. n. I–II. (Szerk. Ion Conea.)

⁵¹⁰Szombathely, *Pettau* (Ausztria) és Zalalövő. L. Pecz Vilmos: *Ókori lexikon*. II. Bp. 1904. 531, 687, 721.

⁵¹¹CIL III. 39., Szamosközy hamisítványa. A szöveg fordítása: *Az alvilági szellemeknek. P. Aeliusnak, Titus fiának, a római quaestornak, az áldozati arany begyűjtőjének s Volmerium és Petovium városok gondnokának. A nagyérdemű szellemeknek állította Q. Laelius Aesopius.*

⁵¹²Téglás 32.: *Petrosova*.

⁵¹³Husztí is, Szentiványi is *Petriussát* ír, és ezt azonosítja Kolozsvárral.

⁵¹⁴Apud Fassching, Vet. 64.

⁵¹⁵Téglás 35.: megjegyzi, hogy a falu nevének nincs köze a dákokhoz.

⁵¹⁶Ms. lat. 488: hibásan *Kender pasát* ír.

⁵¹⁷A *Hunyad* helynév személynévből keletkezett, l. FNEsz 87.

⁵¹⁸Magyarul: „*Ezt az épületet az Úr 1452. évében készítette Hunyadi János, Magyarország kormányzója.*”

⁵¹⁹Magyarul: „*Ezt az épületet Istenre szomjazó szívvel emelte a híres gr. Bethlen Péter, a jámborság fénye, midőn a háború dühöngése közepette az üdvösség negyedik évtizede folyt 1600 után. Ő, szent Isten, adj neki ezért jutalmul az égből már régóta készen álló lakhelyet.*”

⁵²⁰Az itt következő kérdésekben jó eligazítást nyújt Mureşan, Camil: *Iancu de Hunedoara*. Buc. 1968.

⁵²¹A név szerint nem említett szerző: Carolus Christianus Besser, l. Veress I. 280.

⁵²²Kisnikápoly ma: Turnu-Măgurele, I. Veress Endre: *Fontes Rerum Transylvanicarum*. IV. Bp. 1914. 208–209.

⁵²³Szegedi művei tele vannak Bonfini bíráló gúnyos megjegyzésekkel, I. Decr. 73, 199, 258, 263, 286. stb.

⁵²⁴Henricus Spondanus a Caesar Baronius-féle *Annales ecclesiasticiből* készített kivonatában, illetve az ehhez csatolt *Auctarium Chronologicum*ban (Moguntiae 1623) az 1476. évnél (36.) nem ír Bonfiniról, csak idéz tőle.

⁵²⁵Heltai szövegét Benkő latinra fordította, de lerövidítette, és így át is alakította. Mi az eredeti Heltai-szöveget használtuk fel, s ahol Benkő kihagyott, ott saját szavainkkal teremtettük meg az összefüggést.

⁵²⁶Szerzője Göröcsöni Ambrus, I. RMK I. 331.

⁵²⁷Magyarul verses fordításunkban:

Jánost rejti e hant, a csatákba töröknek a rémét,

Kormányzónk volt ő, Pannóniánkban a dísz.

Szülte Hunyad, Beszterce emelte a grófi magasba,

Belgrádban hunyt el, sírja Fehérvárt áll.

⁵²⁸C. Mureșan, i. m. 44.; szerző nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az Arges megyei *Corbeni*-ről vagy a Hunyad megyei *Corbi* faluról van szó. Megjegyzendő, hogy a mai helységnévtárakban nincs Corbi falu e megyékben.

⁵²⁹Téves adatok: Hunyadi halálának az ideje valóban augusztus 11., helye Zimony (ma Zemun, Jugoszláviai), ahogy fentebb maga Benkő is írta.

⁵³⁰Magyarul: „Az Úr 1504. évében, december 12-én éjjel 11 órakor Corvin János befejezte utolsó napjait. Meghagyta, hogy testét Lepogláván, a kolostorban hantolják el a föld alá.”

⁵³¹Török Katára nézve I. Nagy László: *Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...* Bp. 1981. 25–31.

⁵³²A 91 csak úgy jön ki, hogy a másolók (vagy Benkő) hibájából Kereszténymás mellett szerepel a nem létező Keresztény nevű falu is.

⁵³³*Tamástelke* eltűnt falu, I. Suciu II. 410.

⁵³⁴Nem ezt írja, hanem *Gogyot* (Nov. II. 41.).

⁵³⁵Nyilván Neagoe Basarabról van szó. Egyébként Kővári (III. 33.) az eseményt 1531-re teszi, s nála nem Kun Gáspár, hanem Kun Kocsárd kapja meg *Algyógyot*, amely korábban szerzeteseké volt.

⁵³⁶Ismert nevén: áldozócsütörtök (tíz nappal pünkösd előtt).

⁵³⁷Augusztus 29.

⁵³⁸EOE XVI. 439.

⁵³⁹Kővári (V. 145.) *Sárpatakit* ír, s máshol Benkő is ezt a formát írja.

⁵⁴⁰A név hol *Legene*, hol *Lengene* formában szerepel, de ma helyesen, mint alább Benkő is írja: *Lindzsina*.

⁵⁴¹Június 23.

⁵⁴²A szó csakugyan bírót jelent, de szláv eredetű, tehát Benkő etimológiája hibás.

⁵⁴³Suciu szerint a kettő nem azonos; I. a megfelelő címszavakat.

⁵⁴⁴Benkő két *Tamástelkéről* ír, ez a névmutatóból derül ki; valószínűleg mindkettő eltűnt.

⁵⁴⁵Téglás szerint (56.) ennek nincs tudományos alapja, mert oklevelekben a család csak a XIV. század közepén tűnik fel.

⁵⁴⁶Suciu (II. 363.) említi ugyan ezt a helységnevet, de az elpusztult Bihar megyei falvak között.

⁵⁴⁷Magyarul: „*Gesztí Gesztí Ferenc 1584*”; „*Amit az idők leromboltak, azt ügyességével Ulysses, Erdély generálisa helyreállította.*” Téglás szerint (57.) ez a személy a XVII. század közepén élt gr. Braun Miksa Ulysses erdélyi fő hadparancsnok volt, aki a várat 1752-ben megerősíttette, s e munka emlékére helyeztette el a már nem létező chronosztichont, amelynek számaiból azonban csak az 1749-es év jön ki.

⁵⁴⁸Eredetére nézve l. FNESz 178.

⁵⁴⁹Magyarul: „*Az ilyei szentegyház használatára ezt a harangot készítette tekintetes és nagyságos iktári Bethlen István úr, Hunyad és Máramaros vármegye örökös főispánja.*”

⁵⁵⁰A felsorolt falvak és majorok többsége azonosíthatatlan.

⁵⁵¹EOE XV. 172.

⁵⁵²Magyarul: „*Steinville épített, hogy vizet nyújtsak azoknak, akik le akarják győzni a törököket, megvédeni a várat, és vitézül leverni a szilaj lázadókat.*”

⁵⁵³Dobra régi neve *Jófő* volt; a Dobra név szláv eredetű.

⁵⁵⁴Az eredeti szövegben: *Bachicius*.

⁵⁵⁵Magyarul: „*Ilye vára tiszteletére és örök emlékezetére: ez volt a szülőhelye őfelsége a Római Szent Birodalom és Erdély fejedelmének, Gábornak, aki a nevezett atyai várban Krisztus 1580. évében szerencsésen megszületett, mint ősi Bethlen családjának tündöklő csillaga.*”

⁵⁵⁶A hexameteres szöveg prózai magyar fordítása: „*A Corvin király bölcsőjével büszkélkedik Kolozsvár városa, ugyanaz a város szülte nekünk Bocskait, Ilye a maga hatalmas neveltjének örvend hűségesen, aki csatában vitéz, békében jóindulatú fejedelem. Ő a haza atyja, de egyszersmind az ősi szabadság védelmezője, s ezért népeinek egyenlő jogokat ad. Itt, mivel Bethlen fejedelem tartja a jogart, minden dolog arculata jóvá, derűssé válik. Ő, Istentől kedvelt ház és udvar, mely ekkora szellemet termelt és fényes századokat. Az Úr 1627. évében.*”

⁵⁵⁷Vagyis vagyonnal bíró.

⁵⁵⁸*Bursuk* és *Burznik* ugyanaz a falu két különböző néven.

⁵⁵⁹Minden bizonnyal *Glodgilesd*.

⁵⁶⁰A XVIII. században *Kerges* néven is előfordul *Kersec*.

⁵⁶¹Benkő *Kulyesdet* zárójelbe tette, mintha azonos volna *Ullyessel*, holott külön falu.

⁵⁶²Téglás 61.: *Valea*.

⁵⁶³Egyes másolatokban: *Borjabisz*.

⁵⁶⁴Téves etimológia. Előtagja az ótörök *Boy* ’gazdag, bő’ személynévre vezethető vissza.

⁵⁶⁵A szó a szláv nyelvekben *kaput* jelentett, de nem olyan értelemben,

ahogy Benkő vélte ('kényelmes út'), hanem tiltott területet, védett helyet jelöltek vele.

⁵⁶⁶Tévedés, mert két külön falu van.

⁵⁶⁷Téglás (64.) szerint Gyulay Ferenc.

⁵⁶⁸A helység neve a német eredetű *Vetzl* személynévből keletkezett, és semmi köze sincs Decebalhoz.

⁵⁶⁹Téglás (68.) utal arra, hogy Benkő (I. 275. §. 77.) Balázst írt, itt pedig Boldizsárt, noha két külön személyről van szó. Az itt következő részben egyébként Téglás nagyban eltér Benkőtől.

⁵⁷⁰Téglás (69.): *Kézdivásárhelyi*.

⁵⁷¹Téglás (uo.): *Aszalai Sámuel*.

⁵⁷²MOE X. 86.

⁵⁷³Téves adat, mert II. Szolimán még 1566-ban meghalt Szigetvár ostrománál; itt csakis II. Szelimről, II. Szolimán fiáról lehet szó (uralkodott 1566–1574).

⁵⁷⁴A cikkely szövegét I. a CJH erdélyi kötetében; jórészt onnan vettem át a jogi szöveg fordítását is.

⁵⁷⁵Vagyis: közigazgatás és igazságszolgáltatás tekintetében.

⁵⁷⁶Vö. Gál I. 231.

⁵⁷⁷A sóadag mennyiségéről van szó.

⁵⁷⁸*Telek* helyett Benkő a magyar *ülés* szót használja.

⁵⁷⁹Ms. u. 1950-ben: *negyed*.

⁵⁸⁰Nem sikerült kideríteni, hogy Benkő itt milyen műre utal.

⁵⁸¹A Megjegyzés szövege, vagyis a teljes bekezdés magyar nyelvű.

⁵⁸²Ms. u. 1950-ből hiányzik a Székely utca, Ms. lat. 488-ból pedig a Nagy Kalandos utca.

⁵⁸³Hasonló volt ehhez a kolozsvári Kalandosok társasága, l. K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kv. 1944. 8, 85–97, 125, 135, 244, 250 stb. és Lindner Gusztáv: *A kolozsvári Kalandos-Társulatok*. EM 1894. 65–84, 140–152, 215–226, 373–383.

⁵⁸⁴*Oláhhorvát* nem azonos *Nádasddal*!

⁵⁸⁵A falu azért került a T betűhöz, mert a másoló az F-hez hasonló T felcserélésével Fürményesből gyártott egy új, nem létező helységnevet; egyébként a falu szerepel az F betűnél is.

⁵⁸⁶A szövegben: *Zeykfalva*. Mivel azonban Zeykfalva csak egy van, valószínűnek vettem, hogy a másoló tévedett, annál is inkább, mert a névsorból hiányzik *Zsákfalva*.

⁵⁸⁷Az idézet magyar nyelvű, l. EOE XVI. 609.

⁵⁸⁸Magyarul: „...kitudódván az ügyben az igazság, majd ténylegesen...”

⁵⁸⁹Cserei nem ír erről az esetről.

⁵⁹⁰Például a 21. fejezetben.

⁵⁹¹Ma: *Pudmeric* (Szlovákia).

⁵⁹²November 11.

⁵⁹³Magyar nyelvű idézet, l. EOE XV. 183.

⁵⁹⁴Ms. lat. 488: *Hunyadi*!

⁵⁹⁵Mint látható, a főispánok sorszámozása csak itt kezdődik, az első kettő nincs benne.

⁵⁹⁶A megjegyzésnek semmi köze nincs Nyírihez.

⁵⁹⁷Az itt kezdődő bekezdés szövege zavaros, hiányos, nem függ össze az előző és a következő résszel, s a különböző kéziratokban vagy más-más helyet kap, vagy teljesen hiányzik.

⁵⁹⁸Az idézet magyar nyelvű itt is, a következő bekezdésben, valamivel alább is, l. EOE XVI. 663.

⁵⁹⁹Magyar szöveg, l. EOE XVII. 256.

⁶⁰⁰Azonosítatlan kézirat.

⁶⁰¹Magyar nyelvű idézet. Az adat nyilván Benkő elírásából került a valamivel alább említett Kárásztelke helyett Goroszlóhoz.

⁶⁰²Az ezután következő négyrészes felsorolás a különböző kéziratokban más-más helyet kap.

⁶⁰³Már az előző járásban volt egy ilyen nevű falu.

⁶⁰⁴Az előző járásban is volt egy *Tataresd*.

⁶⁰⁵A mondat befejezetlen mindegyik másolatban.

⁶⁰⁶Magyar szöveg.

⁶⁰⁷Ilyen falu nincs, talán hibás olvasat Grohot (?) helyett.

⁶⁰⁸A 92-ből csak 88-at sorol fel, például többet nem említ a járásoknál közölt falvakból.

⁶⁰⁹A *Petasites* magyarul: fehér acsalapu.

⁶¹⁰Szemben Benkő romantikus szemléletével, a tudományos álláspontra nézve l. Gheorghe I. Brătianu: *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. Studiu introductiv de Valeriu Râpeanu, Buc. 1980. 95–101., Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei* I. Cluj 1971. 179–185., David Prodan: *Boieri și vecini în Țara Făgărașului*, extras din AIIst 1963. 1., Constantin C. și Dinu Giurescu: *Istoria românilor*, ed. II. Buc. 1975. 204. Az előzőleg említett városok közül *S. Georgi*ót azonosnak véljük *Giurgiu*val, amelyet máshol Benkő *Gyurgyevónak* nevez. Az is lehet azonban, hogy Cămpulung régi elővárosa; l. Lahovari, George Ioan, Brătianu, Constantin Ioan, Tocilescu, Grigore: *Marele dicționar geografic al României*. V. 1902. 377.

⁶¹¹Mihnea Vodáról van szó, aki a bojárok elől Erdélybe menekült, s ott 1510. március 12-én vetélytársa, Danciul és a szerb Dimitrie Iacșici meggyilkolták, l. *Istoria României în date*. Szerk. C. Constantin Giurescu. Buc. 1901. 113.

⁶¹²Benkő téved, mert Báthori Boldizsár nem testvére, hanem unokaöccse volt Báthori Istvánnak, testvére, István pedig nem volt fejedelem.

⁶¹³Az események elemzését l. EOE I. 3.

⁶¹⁴EOE I. 8.

⁶¹⁵Ms. 217: *Bánffy*.

⁶¹⁶Augusztus 20.

⁶¹⁷Ms. u. 1590 és Ms. 217: elmarad a *György* keresztnév.

⁶¹⁸Ms. 217: hiányzik *Márton* és *István*.

⁶¹⁹Augusztus 24.

⁶²⁰Szeptember 14.

⁶²¹Március 25.

⁶²²Az itt következő nevek tekintetében az egyes másolók nagymértékben eltérnek egymástól.

⁶²³Névváltozatok: Eczke – Cozke, Herveder – Hefder, Gyrent – Gyzert, Kohnert – Kobler, Dragota – Progota, Helwyk – Helvic, Thevde – Thefde. L. Hurmuzaki, *i. m.* 648.

⁶²⁴EOE II. 391.

⁶²⁵EOE II. 564.

⁶²⁶EOE IV. 589.

⁶²⁷EOE V. 496.

⁶²⁸A másolatok, főleg az Ms. u. 1950 és Ms. lat. 488 között a nevek írásában itt számos eltérés van, ezek közül a leglényegesebbeket itt együtt felsoroljuk: Toldi – Tiboldi, Sevestri – Sestsori, Kratza – Grantza, Kontz – Konta, Rintsa – Pontsa, Toffan – Taflán, Michael – Miha, Mato – Matok, Forgis – Fulgis, Brodzila – Bantzilla, Bontzita – Vonylia, Taten – Tatul, Kusailla – Gusaila, Mattermann – Nattermann, Szaboszlai – Szaniszlai, Graul – Gravul, Robic – Rablye, Batul – Botul.

⁶²⁹Így írja Ms. u. 1950, de Ms. lat. 488 és Ms. 217: *vásárlás jogán*.

⁶³⁰Vö. EOE XI. 74.

⁶³¹November 11-én, l. EOE II. 197.

⁶³²Így Ms. u. 1950, de Ms. lat. 488: *holok-pénz*, Ms. 217: *kaláka-pénz*.

⁶³³Így Ms. 217 és Ms. lat. 488, de Ms. u. 1950: *a lopással vádoltakat?*

⁶³⁴L. Gyárfás Elemér, *i. m.* 155.

⁶³⁵Azonosítatlan kézirat.

⁶³⁶Alább Benkő közli a fogarasi főkapitányok nevét, de nincs köztük Bethlen György, csak Bethlen Gergely.

⁶³⁷Egyik másolat sem közli, hogy hányas §.

⁶³⁸Szeptember 8.

⁶³⁹Augusztus 29.

⁶⁴⁰Ma: *Senta* (Szerbia).

⁶⁴¹Ms. lat. 488: *1671*.

⁶⁴²Ms. lat. 488: *Fogarasi Jenei*.

⁶⁴³Ms. lat. 488: *Drentzen*.

⁶⁴⁴A másolt szövegek romlására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Ms. lat. 488-ban helyesen a *monetis* alak áll, viszont Ms. u. 1950-ben hibás olvasat vagy hallás után *meritis*.

⁶⁴⁵Téves etimológia: a szó a görög *nómosz*ból származik.

⁶⁴⁶Magyarul: „...a folyó viharos vizein át a hánykolódó csónakot evezőkkel hajtva, egy férfi építette azt, ami ősidőktől fogva a nemesek igazán ékes és csinos Fogarasa volt, hús havasaival, amelyeket amonnan körülvesznek szőkellő ösvényeikkel a panaszos hangú patakok és a haragos zúgású, ide-oda kanyargó folyócska, mely egészséges füveket táplál, és susog a száraz réteken – innen pedig gyorsan csobogva a tájtékozó Olt, iszapos kanyarokkal folydogálva ködös szakaszaival, járhatatlan mindenki számára, ha nem volna sajka.” A

szövegromlás, illetve a pontatlan másolás itt is erősen érzik (limosis – sinuosis, actu – victu – rictu stb.).

⁶⁴⁷Magyar szöveg, I. EOE XIII. 371.

⁶⁴⁸Vagyis szeptember 29-től december 25-ig.

⁶⁴⁹L. EOE II. 223.; az országgyűlést január 21-én tartották.

⁶⁵⁰Magyarul: „*Bornemisza Anna, Isten kegyelméből Erdély fejedelmasz-zonya, a magyarországi részek úrnője és a székelyek ispánnője.*”

⁶⁵¹Magyarul: „*Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a magyarországi részek ura és a székelyek ispánja 1675.*”

⁶⁵²Magyarul: „*Ezt a bástyát felújították a méltóságos és felséges Rákóczi György fejedelem úrnak, Isten kegyelméből Erdély fejedelmének, a magyarországi részek urának és a székelyek ispánjának a gondoskodásából.*”

⁶⁵³Magyarul: „*Majláth István, Erdély vajdája és a székelyek ispánja, az 1538. évben.*”

⁶⁵⁴Nem tudtunk hozzájutni.

⁶⁵⁵L. EOE XVI. 667.

⁶⁵⁶Ekkor írta a nyolc kiadást megért *Hármas história* című művét, I. Szilágyi Sándor: *Erdély története tekintettel művelődésére*. Pest 1866. 449.; szemelvényes kiadása Molnár Szabolcs előszavával megjelent Buk. 1978. (Téka sorozat).

⁶⁵⁷Az említett gyűléseket I. EOE XIV. 164.; XVI. 439.; XVIII. 198.; XX. 366.

⁶⁵⁸Vö. Benkő I. 173. §, ahol Dimitrie Cantemirből idéz.

⁶⁵⁹Magyarul: „*Méltóságos és főtisztelendő br. pataki Nemes János úr, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből Erdélyben és a hozzácsatolt magyarországi részeken a görög szertartású unitusok püspöke, szent cs. kir. felsége tanácsosa, meghalt az 1727. év októberének 29. napján, 46 éves korában.*”

⁶⁶⁰Benkő következtelen: nem sokkal előbb *Inferior Porumbák* és *Superior Porumbák* formában fordította latinra a két falu nevét, itt viszont már semleges nemű főnévként kezeli őket.

⁶⁶¹Az egész ezutáni bekezdés magyar nyelvű, I. EOE XV. 467.

⁶⁶²L. a 40. sz. jegyzetet.

⁶⁶³Suciu II. 370. ír ugyan egy eltűnt *Mikófalváról*, de nem lehet azonos ezzel, mert túlságosan távol esik tőle.

⁶⁶⁴Baló Bálintra és tanáira nézve I. Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. H. n. 1979 passim, főleg 120, 169, 190. Az említettek közül Manger, akihez Balót szorosabb szálak fűzték, a keleti nyelvek és az óhéber nyelv tanára volt, Verschlius pedig valószínűleg azonos Verschuirlal, a keleti nyelvek és irodalmak tanárával, míg L. C. Valckenaer (1715–1785) a görög nyelv tanára volt.

⁶⁶⁵*Kávás* (Érkávás) Közép-Szolnok vm.-hez tartozott.

⁶⁶⁶Az itt közölt falvak közül számosnak a neve szerepelt Belső-Szolnok vm.-nél is. A lakosságra nézve I. Szentgyörgyi Mária: *Kövár vidékének társadalma*. Bp. 1972.

⁶⁶⁷Megint példa a szövegromlásra: a *falvakat* (latinul *pagos*) szó helyén Ms. u. 1950-ben *Pakos* áll, tehát egy fiktív falunév.

⁶⁶⁸Benkő hivatkozásait egyik Bethlen-kötetben sem találtuk meg.

⁶⁶⁹Azonosíthatatlan hivatkozás.

⁶⁷⁰Latinul *castellanus*, de Ms. u. 1950-ben: *capellanus*.

⁶⁷¹Mint a szöveg ezutáni részéből kitűnik, a név igazában *Zólyomi*, l. Kővári III. 190. Istvánffy az i. h.-en *Solioniust* ír.

⁶⁷²Mósa László egyik levelezőtársa volt Benkőnek, műveihez tőle is számos adatot kapott.

⁶⁷³E magyar nyelvű cím után toldalékok következnek a teljes eddigi részhez. Helyesebbnek láttuk *nem* beilleszteni őket a megfelelő részekhez, nemcsak azért, mert teljesen meg akartuk őrizni Benkő művének eredeti arculatát, hanem azért is, mert vannak a mű egészénél nyilvánvalóan jóval későbbi adatok is, és benn a szövegben kirívó lett volna a kronológiai eltérés.

⁶⁷⁴Ez a neve a húsvét utáni harmadik vasárnapnak, a 99. zsoltárból vett aznapi miseszöveg kezdete után.

⁶⁷⁵Az ezutáni három bekezdés magyar nyelvű.

⁶⁷⁶Így Ms. u. 1950, de Ms. lat. 488: „...a bástyát hajdan templomnak készítették”.

⁶⁷⁷*Magyar tájszótár*. Szerk. Szinnyei József. I. Bp. 1893–1896. 243. szerint „rongyollik, rongyosodik”, vagyis mai kifejezéssel: pusztul, tönkremegy.

⁶⁷⁸Magyarul: „A tekintetes és nagyságos Bethlen Farkas vitéz, a felséges Izabella királynő tanácsosa” stb.

⁶⁷⁹Magyarul: „Az aranyosgyéresi templomot újra restaurálták méltóságos gr. malomvízi Kendeffi Krisztina költségén, aki előbb a boldog emlékezetű római szent birodalmi gr. széki Teleki Mihály, azután méltóságos gr. Bethlen Gergely őrpáncsnok felesége volt, jelenleg özvegy.” Az itt kezdődő (kissé hibás) szöveg csak Ms. u. 1950-ben van meg. A hibákra mutat az is, hogy az úrnő eddig háromszor is *Rákhel* névvel szerepel, csak itt lett *Krisztina*.

⁶⁸⁰Magyarul: „Ezt az épületet Istent szomjazó szívvel állította a jámborság fénye, méltóságos gr. Bethlen Péter.” Eddig tart az a rész, amely csak az Ms. u. 1950-ben van meg.

⁶⁸¹A könyvre a cenzori engedélyt Benkő megkapta már 1778 szeptemberében; a kiadás körüli huzavona okozta, hogy – mint látható – még egy 1791-ben megjelent könyv adatait is fel tudta használni.

⁶⁸²Az egyházi évnék a karácsonyt megelőző része, amely kezdődik Szent András ünnepe (november 30.) utáni első vasárnapon.

⁶⁸³Benkő feltehetően saját gyűjteményére utal.

⁶⁸⁴Vagy az évszám, vagy a név téves, mert 1286-ban IV. (Kun) László uralkodott.

⁶⁸⁵Másként: hetvenedvasárnap, vagyis a január 6. (vízkereszt ünnepe) utáni hatodik vasárnap. A szöveg magyarul: *Körülvettek [a halál örvényei]*.

⁶⁸⁶Ennek az oklevélnek a román fordítását l. *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*. I. (1301–1320) Buc. 1953. 15.

⁶⁸⁷Az itt kezdődő szöveg végig csak az Ms. 488-ban található meg.

Rövidítések jegyzéke

Az itt következő jegyzékbe, amelyben egymás mellett szerepelnek a szak-
könyvek, folyóiratok, gyűjtemények és technikai jellegű rövidítések, nem vet-
tük fel azt, ami közismert, akár helynév (pl. Buk., Bp.), akár egyéb (uo., kb.
stb.). A szakkönyvek és folyóiratok közül is csak a gyakrabban előfordulók
találhatók meg. Benkő művének első részére, a *Transsilvania generalisra*
római egyessel (I.) utalunk a szövegben; a jelen művön belüli utalásokat a §
száma jelzi és más, Benkőnél használatos utalási formák, pl. 25. §. 5b.

AIst	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca.
Ammianus Marcellinus	= Ammianus Marcellinus: <i>Rerum gestarum libri</i> I–II. Biponti 1786.
Annales	= <i>Annales Templi Coronensis</i> , I. <i>Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó</i> , I. 1903; II. 1909; III. 1915; IV. 1918.
Appr.	= <i>Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum</i> . Claudiopoli 1696.
ArchVer	= Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.
Behamb	= J. Ferdinand Behamb: <i>Notitia Hungariae antiquo-modernae</i> . Argentorati 1676.
Benger	= Nicolaus Benger: <i>Annalium eremi-caenobiticorum ord. F. F. eremitarum S. Pauli primi eremitæ</i> . Posonii 1743.
Bertalanffi	= Bertalanffi Pál: <i>Világnak Két rend-béli rövid isméréte</i> . Nagyszombat 1757.
Bethlen	= Wolfgangus Bethlen: <i>Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X</i> . Keresd 1690.
Bethlen, Comm.	= Ioannes Bethlen: <i>Commentarii de rebus Transsilvanicis</i> . Viennæ 1779.
Bethlen, Cont.	= Ioannes Bethlen: <i>Continuatio</i> . Kézirat a KvEKvt-ban, Ms. 152. és Ms. 131.
B. J.	= Benkő József
Bod	= Bod Péter: <i>Hungarus Tymbavles</i> . Nagyenyed 1764.
Bonbardi	= Michael Bonbardi: <i>Topographia magni regni Hungariae</i> . Viennæ 1718.
Bonfini	= Antonii Bonfini: <i>Rerum Ungaricarum libri XLV ab origine gentis ad annum 1495</i> . Editio septima, Lipsiæ 1771.

Bongarsius	= Ioannes Bongarsius: <i>Transilvaniae inscriptiones veteres nonnullae et Annales de templis Levtsoviensi et Coronensi exscripti</i> (apud Schwandtner).
Bruz	= Ladislaus Bruz: <i>Dissertatio inauguralis de gramine mannae sive festuca flavitante</i> . Viennae 1775.
Büsching	= Anton Friedrich Büsching: <i>Magazin für die neue Historie und Geographie</i> . I–III. Hamburg 1767–1769.
Cellarius	= Cristophorus Cellarius: <i>Notitia orbis antiqui sive geographia plenior</i> . Lipsiae, I. 1701; II. 1706.
Celsus	= Aulus Cornelius Celsus: <i>De medicina libri octo</i> . Patavii 1722.
Chalcocondylas	= Laonici Chalcocondylae <i>Historiarum libri decem</i> . Bonnac 1843. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> III/1. Berolini 1873. (Szerk. Theodor Mommsen.)
CJH	= <i>Corpus Juris Hungarici</i> . I–III. Tyrnaviae 1696.
Comp.	= <i>Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum</i> . Claudiopoli 1695.
Compendium	= <i>Compendium Hungariae Geographicum ad exemplar Notitiae Hungariae Novae Historico-Geographicae Matthiae Bel</i> . Posenii 1753.
Cortesium	= Alexander Cortesium: <i>De Mathiae Corvini regis Vngariae laudibus bellicis carmen</i> . In: <i>Antonii Bonfini Rerum Vngaricarum decades...</i> Ioan. Sambuci cura. Viennae 1568.
Crantius	= Henricus Joh. Nep. Crantz: <i>Materia medica et chirurgica</i> . Viennae, editio secunda, I–III. 1779.
Cuspinianus	= Ioannis Cuspiniani: <i>De Caesaribus atque imperatoribus Romanis</i> (Francofurti 1601) c. kötetében: <i>Via in Turciam</i> .
Czwittinger	= Czwittinger Dávid: <i>Specimen Hungariae Literatae</i> . Francofurti et Lipsiae 1711.
cs.	= császári

Cserei	= <i>Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja</i> . A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor. (Újabb Nemzeti Könyvtár I./Pest 1852; Európa Könyvkiadó, Bibliotheca Historica, Budapest 1980.
Dipsai	= Dipsai Szabó István: <i>Erdélynek 's Nagy Enyed várossának két rendben esett égetésének, sátcoltatásának, raboltatásának rövid hiteles históriaja</i> . Nagyenyed 1838.
Dobai	= Dobai István: <i>Tisztesség oszlopa</i> . Déva 1885. (Az 1739-ben megjelent füzet után.)
ed.	= ediktum
EM	= Erdélyi Múzeum
EOE	= Szilágyi Sándor (kiad.): <i>Erdélyi Országgyűlési emlékek I–XXI</i> . Bp. 1875–1898.
ERFókLt	= Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára a Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában.
ETA	= <i>Erdélyi Történelmi Adatok I–IV</i> . Kv. 1855–1862.
Etmüller	= Michael Etmüller: <i>Schröderi dilucidati Phytologia sive regnum vegetabile</i> . In: <i>Opera omnia</i> . Francofurti ad Moenum 1688.
f.	= fejezet
Fassching, Nov.	= Franciscus Fassching: <i>Nova Dacia</i> . Claudiopoli 1743.
Fassching, Vet.	= Franciscus Fassching: <i>Vetus Dacia</i> . Claudiopoli 1725.
Felmer	= Martin Felmer: <i>Primaе lineae historiae Transilvaniae</i> . Cibinii et Claudiopoli é. n.
Filstich	= Johannes Filstich: <i>Schediasma historicum de Valachorum historia</i> . Ienae 1743.
FNESz	= Kiss Lajos: <i>Földrajzi nevek etimológiai szótára</i> . Bp. 1978.
Franck	= Valentinus Franck: <i>Breviculus originum nationum et praecipue Saxonicae in Transilvania</i> . Claudiopoli 1697.
Fridvaldszky	= Joannes Fridvaldszky: <i>Minerologia Magni Principatus Transilvaniae</i> . Claudiopoli 1767.
Fridvaldszky, Diss.	= Joannes Fridvaldszky: <i>Dissertatio de skumpia seu Cotino planta Coriaria</i> . Claudiopoli 1773.

Frölich	= David Frölich: <i>Medulla geographiae practicae, peregrinantium inprimis usui</i> . Bartphae 1639.
Gál	= G[ál] L[ászló]: <i>Az erdélyi diaeták végzéseinek nyomdokai</i> . Kolozsvár, I. 1837; II. 1838; III. 1837.
Geoffrey	= Stephan Franz Geoffrey: <i>Abhandlung von der Materia medica</i> (aus dem Lateinischen übersetzt). III. Leipzig 1761.
Giovio	= Paulus Giovius: <i>Opera quotquot extant omnia</i> . I–II. Basileae 1578.
Haner	= Georg Haner: <i>Historia ecclesiarum Transylvanicarum</i> . Francofurti et Lipsiae 1694.
Haner, Kön.	= Georg Jeremias Haner: <i>Das königliche Siebenbürgen</i> . Erlangen 1763.
Hederich	= Benjamin Hederich: <i>Reales Schullexikon</i> . Leipzig 1748.
Husztí	= Husztí András: <i>Ó és Új Dácia</i> . Bétsben 1791.
Husztí, Origo	= Husztí András: <i>Origo, Incrementum et Facies hodierna Trium in Transilvania illustrium Gymnasiorum Reformatorum</i> . Francofurti ad Viadrum 1731.
Illia	= Andreas Illia: <i>Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum</i> . Claudiopoli 1730.
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
Istvánffy	= Nicolaus Isthvánfi: <i>Historia Regni Hungariae</i> . Viennae, Pragae et Tergesti 1758.
Jongelinus	= Gaspar Jongelinus: <i>Catalogus Palatinorum et Iudicum</i> . In: Petrus de Rewa: <i>De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuria septem</i> . Francofurti 1659.
Kaprinai	= Stephanus Kaprinai: <i>Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hunyad regis Hungariae</i> . Vindobonae, I. 1767; II. 1771.
Kelpius	= Martinus Kelpius: <i>Natales Saxonum Transsylvaniae</i> . Lipsiae 1684.
Kemény	= Kemény János <i>Önéletírása</i> (Szalay László kiad.). <i>Magyar Történelmi Emlékek</i> I. Pest 1856.

Kercselich	= Balthasar Adam Kercselich: <i>De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares</i> . Zagrabiae é. n.
klly.	= különlenyomat
Kosáry	= Kosáry Domokos: <i>Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába</i> . II. (1711–1825) Bp. 1954.
Köleséri	= Samuel Köleséri: <i>Auraria Romano-Dacica</i> . Cibinii 1717.
Kővári	= Kővári László: <i>Erdély története</i> . I–VI. Pest–Kolozsvár 1859–1866.
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből
kr.	= krajcár
Kreckwitz	= Georg Kreckwitz: <i>Totius principatus Transylvaniae Accurata Descriptio</i> . Nürnberg und Frankfurt 1688.
Kunics	= Franciscus Kunics: <i>Dacica Siculia</i> . Claudiopoli 1731.
KvEKvt	= Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár
Lakatos	= Lakatos István: <i>Siculia</i> . Kézirat, KvEKvt, Ms. 959.
Lampe	= Fredericus Adolphus Lampe: <i>Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania</i> . Trajecti ad Rhenum 1728.
Lázár	= Joannes Lázár: <i>Opera poetica</i> . H. n. 1765.
Leonclavius	= Johannes Löwenklav: <i>Annales sultanorum Ottomanidarvm</i> . Francofurti 1588. (Másként: <i>Pandectes historiae Turcicae</i> .)
lev.	= levél
Linné	= Carolus Linnacus: <i>Amoenitates Academicae</i> . II. Holmiae 1751; III. 1756.
Liszniai	= Liszniai K. Pál: <i>Magyarok cronicaja</i> . Debrecen 1692.
Losontzi	= Losontzi István: <i>Hármas kis tükör</i> . Pozsony 1773.
Maginus	= Johannes Antonius Maginus: <i>Geographia Cl. Ptolemaei</i> . Colonia Agrippina 1597.
Marsigli	= Aloysius Marsigli: <i>Danubius Pannonico-Mysicus</i> . III. Hagae et Amstelodami 1726.
Mátyus	= K. Mátyus István: <i>Diaetetica</i> . II. Kolozsvár 1766.

Meibomius	= Henricus Meibomius sen. et iun.: <i>Rerum Germanicarum Tomus III. Irminsula Saxonica.</i> Helmaestadii 1688.
Mellen	= Jacobus a Mellen: <i>Series regum Hungariae e nummis aureis, das ist: eine Reihe Ungarischer Könige aus goldnen Münzen.</i> Bresslau und Leipzig 1750.
MH	= Magyar Hírmondó
Mikó	= <i>Hídvégi Mikó Ferenc históriája, Bíró Sámuel folytatásával.</i> Közli Kazinczy Gábor. (Magyar Történelmi Emlékek II. Írók 7.) Pest 1863.
Mikola	= Ladislaus Mikola: <i>Historia Genealogico-Transylvanica.</i> Kézirat, KvEKvt, Ms. 609. és Ms. 615.
Miles	= Mathias Miles: <i>Siebenbürgischer Würg-Engel.</i> Hermannstadt 1670.
MKvSz	= Magyar Könyvszemle
MNy	= Magyar Nyelv
MOE	= <i>Magyar Országgyűlési Emlékek.</i> I–XII. Bp. 1874–1917.
Ms.	= Manuscriptum
MStK	= Magyar Statisztikai Közlemények
MűvtörtTan	= Művelődéstörténeti Tanulmányok
MvTBKvt	= Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár
MvÁLt	= Marosvásárhelyi Állami Levéltár
Nadányi	= Johannes Nadányi: <i>Florus Hungaricus.</i> Amstelredami 1663.
Netoliczka	= Oskar Netoliczka: <i>J. F. Trauschs Handschriften-Katalog.</i> Kronstadt, I. 1898; II. 1900; III. 1903.
NyIrK	= Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények
Orbán	= Orbán Balázs: <i>A Székelyföld leírása.</i> I–VI. Bp. 1868–1873.
Ortelius	= Hieronymus Ortelius: <i>Chronologia.</i> Nürnberg 1620.
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár, Bp.
Otrokócsi	= Franciscus Foris Otrokócsi: <i>Origines Hungaricae.</i> Franequerae 1693.
Palma	= Franciscus Carolus Palma: <i>Notitia Rerum Hungaricarum.</i> I–III. Tyrnaviae 1770.

Páriz Pápai	= Páriz Pápai Ferenc: <i>Rudus redivivum</i> . Cibinii 1684.
Péterffy	= Carolus Péterffy: <i>Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae</i> . Viennae 1742.
Pray, Ann.	= Georgius Pray: <i>Annales regum Hungariae</i> . Vindobonae 1764.
Pray, Ann. Hunn.	= Georgius Pray: <i>Annales Veterum Hunnorum, Avarum et Hungarorum</i> . Vindobonae 1761.
Pray, Diss.	= Georgius Pray: <i>Dissertationes historico-criticae</i> . Vindobonae 1774.
Pray, Spec.	= Georgius Pray: <i>Specimen Hierarchiae Hungaricae</i> . Posonii et Cassoviae, I. 1776; II. 1779.
ProtKözl	= Protestáns Közlöny
ProtTeolKvt	= Az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár-Napoca.
Ptolemaeus	= Claudius Ptolemaeus: <i>Geographiae enarrationis libri octo</i> . Colonia Agrippina 1597.
Quellen	= <i>Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó</i> . I. 1903; II. 1903; III. 1915; IV. 1918.
r.	= recto
RAKKvt	= Románia Akadémiája Kolozsvári Könyvtára
Ranzano	= Petrus Ranzanus: <i>Epitome rerum Vngaricarum</i> . Viennae 1558. (apud Schwandtner)
Reicherstorffer	= Georgius Reicherstorffer: <i>Chorographia Transylvaniae</i> . Viennae 1550.
Resch	= Adolf Resch: <i>Siebenbürgische Münzen und Medaillen</i> . Hermannstadt 1901.
rft.	= rénes forint
Reuss	= Christianus Fridericus Reuss: <i>Compendium botanices</i> . Ulmae 1774.
RMK	= Szabó Károly–Hellebrant Árpád: <i>Régi Magyar Könyvtár</i> . I–III. Bp. 1879–1898.
RMNy	= Régi Magyarországi Nyomtatványok. Bp. 1971.
Rogierius	= Rogerius: <i>Miserabile carmen</i> (apud Schwandtner: Scriptores)
Sandius	= Christophorus Sandius: <i>Bibliotheca Anti-trinitariorum</i> . Freistadii 1684.
SbQ	= Siebenbürgische Quartalschrift
Schmeizel	= Martin Schmeizel: <i>De statu Ecclesiae Lutheranorum in Transilvania</i> . Jenae 1722.

Schwandtner	= Johann Georg Schwandtner: <i>Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini</i> . Vindobonae, I–II. 1746; III. 1748.
Seivert	= Johannes Seivert: <i>Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea</i> . Viennae 1773.
Severini	= Ioannes Severini: <i>Fundamenta historiae civilis</i> . Posonii 1789.
Spangár	= Spangár András: <i>Chronicon Hungariae</i> . Cassovia 1738.
Spangár–Petthő	= Petthő Gergely: <i>Magyar krónika, folytatta Spangár András</i> . Kassa 1734.
Strabon	= Strabonis: <i>De situ orbis libri XVII</i> . Amstelodami 1652.
Suciu	= Coriolan Suciu: <i>Dicționar istoric al localităților din Transilvania</i> . I–II. Buc. [1968]
Suetonius	= Suetonius Tranquillus: <i>Vita duodecim Caesarum</i> .
Sz	= Századok
Szamosközy	= Stephanus Zamosius: <i>Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum</i> . Francofurti ad Moenum 1598.
Szász	= Szász Carolus: <i>Sylloge tractatumum</i> . Claudiopoli 1833.
Szászky	= Szászky Tomka János: <i>Introductio in orbis hodierni Geographia</i> . Posonii 1748.
Szegedi, II. András	= Szegedi Ioannes: <i>Andreas II. Rex Ungariae, Saxonum in Transylvania libertatis assertor</i> . Jaurini 1751.
Szegedi, Decr.	= Szegedi Ioannes: <i>Decreta et vitae regum Ungariae, qui Transylvaniam possederunt</i> . Claudiopoli 1763.
Szegedi, Tyr.	= Szegedi János: <i>Tripartitum Juris Ungarici tyrocinium</i> . Tyrnaviae 1734.
Szentiványi	= Szentiványi Martinus: <i>Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea, III. Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae</i> . Tyrnaviae 1702.
Szeredai	= Szeredai Antonius: <i>Notitia Veteris et Novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae</i> . Albae Carolinae 1791.
Szinnyei	= Szinnyei József: <i>Magyar írók élete és munkái</i> . I–XII. Bp. 1890–1914.

Tacitus	= Tacitus: <i>Historiae</i> .
Thuan	= J. Augustus Thuan: <i>Historiarum sui temporis libri V</i> . Francofurti 1621.
Timon, Add.	= Samuel Timon: <i>Additamentum ad imagines antiquae et novae Hungariae</i> . Cassoviae 1734–1735.
Timon, Ant.	= Samuel Timon: <i>Imago antiquae Hungariae</i> . Cassoviae 1733.
Timon, Epit.	= Samuel Timon: <i>Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsylvanicarum</i> . Claudiopoli 1737.
Timon, Nov.	= Samuel Timon: <i>Imago Novae Hungariae</i> . Cassoviae 1734.
Titularis Dacia	= <i>Calendarium Transylvanicum Titulare</i> . Cibinii 1771.
Trausch	= Joseph Trausch: <i>Schriftsteller-Lexikon</i> . Kronstadt I. 1868; II. 1870.
Trausch, FLO	= Joseph Trausch: <i>Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transylvanici</i> . Coronae 1847.
Trausch, Gesch.	= Joseph Trausch: <i>Geschichte des Burzenländer Capituls</i> . Kronstadt 1852.
Tröster	= Johannes Tröster: <i>Das Alt und Neu Teutsche Dacia</i> . Nürnberg 1666.
ÚMM	= Új Magyar Múzeum
v.	= verso
Veress	= Veress Andrei: <i>Bibliografia româno-ungară</i> . I–II. Buc. 1931.
Wallaszky	= Paulus Wallaszky: <i>Tentamen historiae litterarum</i> . Lipsiae 1769.
Werbőczy	= Werbőczy Stephanus: <i>Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae</i> . Viennae 1561.
Werbőczyus illustratus	= <i>Werbőczyus illustratus sive Decretum tripartitum iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae</i> . Tyrnaviae 1763.
Weszprémi	= Weszprémi István: <i>Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographiae</i> . I. Lipsiae 1774.

Tartalom

BENKŐ JÓZSEF ÉS TRANSSILVANIÁJA	7
Élete	8
Műveinek bemutatása időrendi sorrendben	27
A Transsilvania specialis	60
Benkő József munkásságának értékelése	68
Benkő József és az utókor	71
A szövegről és a fordításról	74
Jegyzetek a bevezető tanulmányhoz	78
TRANSSILVANIA SPECIALIS	
ERDÉLY FÖLDJE ÉS NÉPE	95
Előszó az olvasóhoz	97
Második rész, avagy az Erdélyi Fejedelemség részletes ismertetése. Bevezetés	101
<i>I. KÖNYV. A MAGYAROK FÖLDJE</i>	113
I. RÉSZ. A TARTOMÁNYI VÁRMEGYÉK	117
Első fejezet. Felső-Fehér vármegye	118
Egyházi ügyek	159
Művelődési ügyek	162
Katonai ügyek	163
Második fejezet. Alsó-Fehér vármegye	163
I. Az alsó kerületről	172
II. A felső kerületről	208
Egyházi ügyek	234
Művelődési ügyek	249
Katonai ügyek	251
Harmadik fejezet. Küküllő vármegye	252
I. A felső kerületről	258
II. Az alsó kerületről	263
Egyházi ügyek	271
Művelődési és katonai ügyek	279

Negyedik fejezet. Torda vármegye	279
I. Az alsó kerületről	285
II. A felső kerületről	300
Egyházi ügyek	309
Művelődési ügyek	314
Katonai ügyek	314
Ötödik fejezet. Kolozs vármegye	315
I. A felső kerületről	322
II. Az alsó kerületről	362
Egyházi ügyek	368
Művelődési és katonai ügyek	383
Hatodik fejezet. Doboka vármegye	385
I. A felső kerületről	394
II. Az alsó kerületről	396
Egyházi ügyek	406
Művelődési és katonai ügyek	409
Hetedik fejezet. Belső-Szolnok vármegye	409
I. Az alsó kerületről	415
II. A felső kerületről	437
Egyházi ügyek	441
Művelődési ügyek	444
Katonai ügyek	444
Nyolcadik fejezet. Hunyad vármegye	445
I. A Hátszeg vidékéről	459
II. A Maros vidéke	469
III. A Maros völgye	495
Egyházi ügyek	504
Művelődési ügyek	511
Katonai ügyek	511
 II. RÉSZ. A VISSZACSATOLT VÁRMEGYÉK	512
Kilencedik fejezet. Közép-Szolnok vármegye	517
I. A felső kerület	522
II. Az alsó kerület	527
Egyházi ügyek	528
Művelődési és katonai ügyek	530

Tizedik fejezet. Kraszna vármegye	530
I. A felső járás	532
II. Az alsó járás	532
Egyházi, művelődési és katonai ügyek	539
Tizenegyedik fejezet. Zaránd vármegye	539
Egyházi, művelődési és katonai ügyek	548
 III. RÉSZ. A KÉT MAGYAR VIDÉK	549
Tizenkettedik fejezet. Fogaras vidéke	550
Egyházi ügyek	592
Művelődési és katonai ügyek	594
Tizenharmadik fejezet. Kővár vidéke	595
Egyházi, művelődési és katonai ügyek	602
 Ami kimaradt	603
 JEGYZETEK AZ I. KÖNYVHÖZ	608
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	641

Lucrare finanțată de Ministerul Culturii

A kötet szerkesztője: Szilágyi N. Zsuzsa

Műszaki szerkesztő: Géczi János

A megjelenés éve: 1999

Kiadói ívek száma: 33,44

Nyomdai ívek száma: 41

Nyomdai előkészítés

Kriterion Műhely Kolozsvár